

VELKÁ MORAVA

A POČÁTKY KŘESŤANSTVÍ

Pavel Kouřil (ed.)

Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno, v. v. i.

**VELKÁ
MORAVA**

1150 let křesťanství ve střední Evropě

VELKÁ MORAVA A POČÁTKY KŘESŤANSTVÍ

Pavel Kouřil (ed.)

Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno, v. v. i.

Brno 2014

**VELKÁ
MORAVA**

1150 let křesťanství ve střední Evropě

VELKÁ MORAVA A POČÁTKY KŘESŤANSTVÍ

Pavel Kouřil (ed.)

27. 11. 2014 – 28. 2. 2015 – Palác šlechtičen, Moravské zemské muzeum, Brno

17. 4. 2015 – 28. 6. 2015 – Císařská konírna, Pražský hrad, Praha

7. 8. 2015 – 1. 11. 2015 – Bratislavský hrad, Bratislava

MINISTERSTVO
KULTURY

AKADEMIE VĚD
ČESKÉ REPUBLIKY

VELKÁ MORAVA A POČÁTKY KŘESŤANSTVÍ

Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno, v. v. i.
ve spolupráci s Moravským zemským muzeem

Editor: Pavel Kouřil

Autoři textů: Andrea Bartošková
Peter Bednár
Ivana Boháčová
Petr Čech
Jan Frolík
Luděk Galuška
Jana Gryc
Milan Hanuliak
Hajnalka Herold
Dagmar Jelínková
Pavel Kouřil
Christian Lübke
Jiří Macháček
Jan Mařík
Zdeněk Měřínský
Karol Pieta
Lumír Poláček
Jacek Poleski
Naďa Profantová
Rudolf Procházka
Svetlana S. Rjabceva
Alexander T. Ruttkay
Matej Ruttkay
Petr Sommer
Béla Miklós Szöke
Pavel Šlězár
Tatiana Štefanovičová
Michal Téra
Kateřina Tomková
Vladimír Vavřínek
Martin Wihoda
Herwig Wolfram
Jozef Zábojník

Autoři textů
katalogu: Pavel Kouřil
Luděk Galuška
Jiří Košta

Recenzenti textů: Petr Charvát
Libor Jan

Překlady: Louise Bremby
Jana Gryc
Jana Klíčová
Olga Lečbychová
Yvona Levíčková
Lingea s.r.o.
Petra Melichar
Eva Mošová
Stanislav Oplatek
Chris Sullivan
Marek Vlach

Korektury
českých textů: Jana Fantová

Korektury
anglických textů: Tereza Bartošková
Paul Maddocks

Redakce: Zdenka Kosarová
Olga Lečbychová
Miroslava Šudomová

Fotografie katalogu: Jiří Foltýn
Barbora Tesařová

Tvorba hmotových
modelů: Radek Míka, M'Plan

Obálka, grafická
úprava a tisk: Arte 73, s.r.o.

© Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno, v. v. i.

ISBN 978-80-86023-53-3

Partnerské instituce:

Archeologický ústav Akademie věd ČR, Praha, v. v. i.
Archeologický ústav SAV v Nitre
Archiv Pražského hradu
Hornonitrianske múzeum v Prievidzi
Masarykovo muzeum v Hodoníně, p. o.
Moravský zemský archiv v Brně
Muzeum Archeologiczne w Krakowie
Muzeum jihovýchodní Moravy ve Zlíně, p. o.
Muzeum Kroměřížska, p. o.
Muzeum města Brna, p. o.
Muzeum a galerie v Prostějově, p. o.
Muzeum Těšínska, p. o.
Múzeum mesta Bratislavy
Národní muzeum Praha
– Historické muzeum
Národní muzeum Praha
– Přírodovědné muzeum
Národní památkový ústav
– územně odborné pracoviště v Olomouci
Národní památkový ústav
– územně odborné pracoviště v Ostravě
Oblastní muzeum v Chomutově
Ponitrianske múzeum v Nitre
Považské múzeum v Žiline
Regionální muzeum v Mikulově, p. o.
Slovácké muzeum v Uherském Hradišti
Slovenské národné múzeum
– Archeologické múzeum Bratislava
Slovenské národné múzeum
– Historické múzeum Bratislava
Slovenské národné múzeum
– Etnografické múzeá v Martine
Spolková země Dolní Rakousy
Technické muzeum v Brně
Ústav archeologické památkové péče Brno, v. v. i.
Ústav archeologie a muzeologie
Filozofické fakulty Masarykovy univerzity
Vlastivědné muzeum v Olomouci
Jiří Janošík, Bratislava

OBSAH

VELKÁ MORAVA A POČÁTKY KŘESŤANSTVÍ

Velká Morava a počátky křesťanství (Úvodní slovo) – Pavel Kouřil	15
Dějiny a stav výzkumu Velké Moravy – Zdeněk Měřínský	16
Počátky slovanského osídlení na Moravě – Dagmar Jelínková	23
Slovania a avarský kaganát – Jozef Zábojník	33
Slovanské archaické náboženství – Michal Téra	40
Od Moravanů k Velké Moravě a zase zpět – Martin Wihoda	46
Rex, principes, optimates – elity Velké Moravy – Luděk Galuška	51
Mocenské elity v Čechách 9.–10. století – Naďa Profantová	62
Vojenstvo Velké Moravy – Alexander T. Ruttikay	70
Křesťanství a byzantská misie na Velké Moravě – Vladimír Vavřínek	79
Kultura a vzdělanost Velké Moravy – Vladimír Vavřínek	83
Velkomoravská církevní architektura – Lumír Poláček	87
Pohřební rítus na Velké Moravě – Milan Hanuliak	92
Výroba, řemesla a obchod v období předvelkomoravském a velkomoravském na Moravě a ve Slezsku – Zdeněk Měřínský	98
Šperk a šperkařství Velké Moravy – Luděk Galuška	124
Čechy a Velká Morava – svědectví archeologie – Ivana Boháčová, Naďa Profantová	134
Říše Moravanů a bavorská východní marka – Herwig Wolfram	145
Kontakty kmenů v povodí Visly a Odry s Velkou Moravou – Jacek Poleski	150
Velká Morava a říše – Christian Lübke	155
Kontakty východní Evropy s Velkou Moravou – Svetlana S. Rjabceva	159
Poslední léta a pád Velké Moravy – Pavel Kouřil	167

VÝZNAMNÉ ARCHEOLOGICKÉ LOKALITY:

MORAVA

Mikulčice – Lumír Poláček	174
Staré Město – Uherské Hradiště – Luděk Galuška	178
Pohansko u Břeclavi – Jiří Macháček	184
Staré Zámky v Brně-Lišni – Zdeněk Měřínský	188
Znojmo – Hradiště sv. Hypolita – Zdeněk Měřínský	196
Olomouc – Pavel Šlězár	201
Přerov – Rudolf Procházka	208
Chotěbuz – Podobora – Pavel Kouřil, Jana Gryc	214

RAKOUSKO

Gars-Thunau – Hajnalka Herold	219
--------------------------------------	-----

SLOVENSKO

Bojná – Karol Pieta	225
Nitra – Peter Bednár, Matej Ruttkay	229
Ducové – Kostolec – Alexander T. Ruttkay	235
Nitrianska Blatnica – Alexander T. Ruttkay	238
Pobedim – Alexander T. Ruttkay	242
Bratislava a Devín – Tatiana Štefanovičová	244

MAĎARSKO

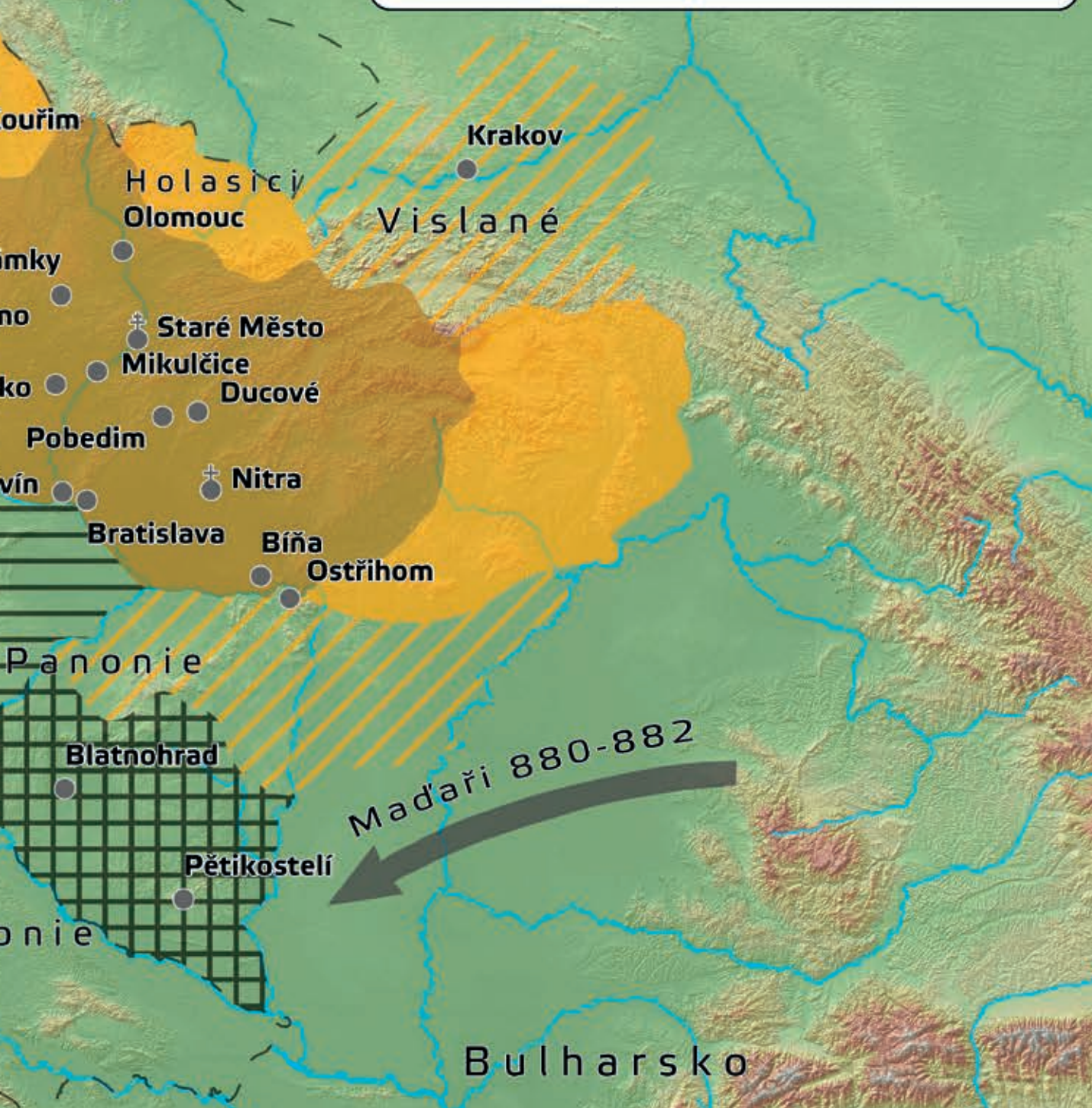
Blatnograd (Mosaburg/Zalavár) – Béla Miklós Szöke	247
--	-----

ČECHY

Pražský hrad – Jan Frolík	253
Stará Kouřim – Petr Sommer	256
Budeč – Andrea Bartošková	258
Libice nad Cidlinou – Jan Mařík	263
Levý Hradec – Kateřina Tomková	268
Stará Boleslav – Ivana Boháčová	272
Žatec – Petr Čech	276
Katalog	281
Poznámky	474
Seznam zkratk	475
Literatura	476
Prameny	514
Autoři textů	516

- Významná místa se vztahem k Velké Moravě
- ⊕ Sídlo biskupství
- ⊕ Sídlo arcibiskupství
- Morava za vlády Rostislava
- Přirozený rozmach Moravy po roce 874
- ▨ Svatoplukovy územní zisky 882-895
- ▧ Předpokládaný rozsah Kocelova knížectví 861-874
- Provincia Avarorum v letech 805-860 (?)
- Byzancká říše

VELKÁ MORAVA A POČÁTKY KŘESŤANSTVÍ

Úvodní slovo

Když byla před půlstoletím, v roce 1963, publiku představena výstava „Velká Morava“, sumarizující překvapivé výsledky především poválečného archeologického výzkumu a bádání, setkala se s neobyčejně příznivým ohlasem nejen v rámci tehdejšího Československa, ale sklídila uznání i v mnoha dalších evropských zemích. Velká Morava – jako první organizovaný útvar Slovanů nad středním Dunajem – tak byla poprvé touto formou a v širokém měřítku prezentována odborně i laické veřejnosti ve smyslu významného fenoménu středoevropských dějin 9. a počátku 10. století, jehož odkaz pro další vývoj uvedeného prostoru byl a je doposud v řadě směrů pokládán za nesporný a přínosný. Byla schopna převzít a vstřebat podněty vycházející z významných civilizačních okruhů tehdejšího světa (Byzanc, Itálie, francká říše) a svébytným způsobem je přetavit v originální synkretickou kulturu. *Gens Moravorum* také poměrně brzy přijal křesťanství, jehož hodnoty relativně rychle absorboval a dále rozvíjel. Zvláště moravské působení byzantské pastorační misie v čele se soluňskými bratry Cyrilem a Metodějem pak mělo dalekosáhlé důsledky, když našlo pokračování v mnoha jiných slovanských zemích.

Během 50 let, která uplynula od památného exposé, došlo k objevům celé řady nových významných lokalit velkomoravského charakteru, pokračovaly, byť ve zmenšené míře, terénní objevy v klíčových aglomeracích v Pomoraví, bylo získáno množství originálních památek hmotné kultury i množství zcela původních poznatků a v neposlední řadě se kupředu posunulo i teoretické bádání, které nabídlo nové a neotřelé interpretační možnosti. A to nejen v českých zemích, ale také v sousedních oblastech, zvláště pak na Slovensku. Jde o témata studovaná v součinnosti řady vědních disciplín, která v současnosti významně rezonují v historické a archeologické vědě, ať už se týkají krystalizačního jádra Velké Moravy a jeho lokalizace, jejího vývoje, charakteru (raný stát) a historického významu, ale také otázek souvisejících se sociopolitickými a kulturními strukturami, genetickými zdroji apod. To vše se snaží postihnout také tato nová výstava, bazírující zejména na dosud nevystavovaných či nepublikovaných nálezech, jakoliv se nemohla vyhnout ani využití některých starších artefaktů, majících vysokou vypovídací hodnotou; řada z nich je společně se sumarizujícími studii a charakteristikou významných lokalit prezentována právě v tomto katalogu. Je vystavěna na období rozkvětu velkomoravské říše, ale zdaleka neopomíjí časový úsek, který tomuto rozmachu předcházel a adekvátní pozornost věnuje rovněž závěrečným fázím její existence s důrazem položeným na postupný vznik českého státu. V kontextu s 1150. výročím cyrilometodějské misie akcentuje taktéž tematiku christianizace, jež našla mimo jiné odraz i v moderním pojetí modelů relevantních velkomoravských sakrálních staveb, vycházejících v převaze z revizních výzkumů těchto objektů v posledních letech.

V sumě je tak návštěvníkovi předkládán soubor téměř 1400 převážně archeologických předmětů, z nichž naprostou většinu tvoří originály, což byla také jedna ze základních premis celého záměru. Chce mu tak poutavou formou nabídnout představu o bohatosti a rozmanitosti movitého kulturního dědictví, získaného povýtce archeologickými výzkumy, a to nejen na Moravě, ale i v Čechách, na Slovensku, v Polsku a Rakousku. Je nám proto milou povinností poděkovat všem institucím, domácím i zahraničním, a jsou jich více než tři desítky, které vyslyšely naše žádosti a prosby a poskytly ze svých sbírkových fondů výstavní exponáty pro tento účel. Stejně tak jsme zavázáni zainteresovaným badatelům za odborné texty, konzultace a podnětné připomínky. Na tomto místě musíme vzdát dík i kolektivu spolupracovníků z brněnského Archeologického ústavu, kteří mají zásadní podíl na zdárné realizaci celého díla.

Výstava pod názvem „Velká Morava a počátky křesťanství“ je jedním z výstupů Projektu programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity Ministerstva kultury České republiky (NAKI) s titulem „Velká Morava a 1150 let křesťanství ve střední Evropě“, na němž jako hlavní řešitel participuje Akademie věd České republiky zastoupená Archeologickým ústavem AV ČR v Brně ve spolupráci s Ministerstvem kultury České republiky, reprezentovaném Moravským zemským muzeem v Brně. Bude uvedena v Brně v Paláci šlechticů (27. 11. 2014 – 28. 2. 2015), na Pražském hradě v Císařské konírně (17. 4. – 28. 6. 2015) a na Bratislavském hradě (7. 8. – 1. 11. 2015).

Záštitu nad celou akcí převzali prezident České republiky, ministr kultury České republiky i nejvyšší církevní hodnostáři, arcibiskupové pražský a olomoucký, a také předseda Akademie věd České republiky. To svědčí i mimo jiné o faktu, že tematika Velké Moravy je stále živá a inspirativní, že v ní můžeme spatřovat jeden z pilířů, z nichž vyrostla česká státnost, a tím i naše současnost.

Pavel Kouřil

Brno, září 2014

DĚJINY A STAV VÝZKUMU VELKÉ MORAVY

Zdeněk Měřínský

Na tomto místě nelze podrobně popisovat a hodnotit cesty historiografie Moravy a Slezska, zabývající se obdobím raného středověku, ať již samostatně či v rámci syntéz dějin českých zemí nebo pouze Moravy a Slezska od počátečního zájmu ještě ve středověku až po současné bádání, a to jak nejstaršího údobí od příchodu Slovanů do našich zemí po dobu Velké Moravy a „temné“ 10. století, kde zásadní roli sehrává archeologie (srov. např. *Albrecht 2003*, zde také na s. 21–26 stručně naznačena tradice velkomoravské říše ve středověku a historiografii raného novověku až do konce 18. století a na s. 27–33 vývoj velkomoravské a cyrilometodějské tradice a její historiografie v Horních Uhrách, později od r. 1918 Slovensku, v době 19. až počátku 20. století), až po definitivní připojení země k českému přemyslovskému státu, nejpravděpodobněji v letech 1018–1019, a osudy Moravy v době údelů či správněji a přesněji době knížecí nebo údelných knížat. Každopádně se již tato problematika historiografie středověké Moravy vymyká našemu tématu. Alespoň stručně proto zdůrazněme, že buď tvořil výklad dějin Moravy součást národních českých dějin jako celku, či samostatný pohled na dějiny zemské, tj. Markrabství moravského. Připomenout však v širších souvislostech cyrilometodějské tradice a období raného středověku musíme alespoň prvé moravské dějiny Bedy Dudíka (*1860–1878; 1871–1884*; pro naše období *1860; 1871*), které vyvolaly značný rozruch v německé i české verzi. Zůstaly však nedokončeny (srov. *Kutnar – Marek 2009*, 85–87, 106–109, 170, 308–310). Potom již následovala díla badatelů prošliých vídeňským historickým školením Vincence Brandla (*1863, 92–159; 1870; 2008, 92–159*; k němu srov. *Kutnar – Marek 2009*, 310–313) a Bertolda Bretholze (*1895; 1896*), kteří se zabývali nejen dějinami Moravy, ale B. Bretholz (1862–1936) napsal v němčině i syntézu, věnovanou českým zemím do doby vymření Přemyslovců v roce 1306 (*Bretholz 1912; 1921*; srov. *1916*), i řadu dalších studií (*Bretholz 1897; 1905–1908; 1909*) včetně edice *Kosmovy kroniky* (*Bretholz 1923*; 2. vyd. *1955*; 3. vyd. *1980*) a přípravných studií k ní (*Bretholz 1895a; 1909; 1910*; srov. *Kutnar – Marek 2009*, 657–660). Podobně jako se jimi zabýval, v řadě prací i syntéze dovedené k roku 1400, profesor pražské německé univerzity Adolf Bachmann (1849–1914), jenž se snažil v odvěké rivalitě Čechů a Němců hledat důkazy pro politickou rovnoprávnost obou zemských národů, což vyvolalo na české straně nacionálně negativní reakci ve smyslu provokace a útoku na samotnou podstatu národních dějin. Dějinám Moravy zde byla věnována poměrně malá pozornost, zemi považoval za českou „marku“, což se změnilo až se vznikem říšského markrabství v roce 1182 (*Bachmann 1899*; srov. *Kutnar – Marek 2009*, 353, 662–663; k vývoji na Moravě od roku 1848 do konce habsburské monarchie a jednotlivým osobnostem *Albrecht 2003*, 36–42, k osobnosti B. Dudíka, L. Schlesingera, A. Naegleho a B. Bretholze *tamtéž* s. 52–53, 55–57; k cyrilometodějské tradici v 2. polovině 19. stol. např. *Kolejka 1963*).

Nejpodrobnější a dodnes, v podrobném výčtu fakt i jejich výkladu a analýze, svojí spolehlivostí nepřekonaný výklad českých dějin, od prvých historických zmínek v době protohistorické po dobu Přemysla Otakara II., podal v projektu Leichterových *Českých dějin* Václav Novotný (*1912; 1913; 1928; 1937*), rodák z Ivančic (1868–1932). Moravě se zde dostává přirozené pozornosti, ale především v souvislostech s ději odehrávajícími se v centru politické moci českého přemyslovského státu (srov. *Kutnar – Marek 2009*, 538–544; k jeho pojetí velkomoravských dějin *Albrecht 2003*, 54–55).

Nutno také zdůraznit, že po vzniku samostatného československého státu se Velká Morava a cyrilometodějská tradice stávají vedle určitých koncepcí československých dějin, například v dílech Josefa Pekaře, Kamila Krofity i Bertolda Bretholze a dále též Václava Chaloupeckého, Jana Slavíka, či filozofa Emanuela Rádla, také tématem politickým a ideologickým, včetně vztahu k církvím a Slovensku, kde později v letech 1939–1945 Slovenský štát vědomě a silně navazoval na velkomoravskou a cyrilometodějskou tradici, včetně jejího zdůrazňování v dílech některých slovenských historiků (*Albrecht 2003*, 61–86). Na tomto místě je nutno připomenout i hnutí Národopisná Morava, vyznačující se silným akcentem na tradice Velké Moravy, se snahami odtrhnout jihovýchodní Moravu od Protektorátu Böhmen und Mähren a připojit ji ke Slovenskému státu (*Albrecht 2003*, 74–75; *Mezihorák 1997*).

Až do konce druhé světové války v roce 1945 se na Moravě a ve Slezsku projevovala jazyková a většinou i nacionálně ideologická dvojkolejnost české a německé historiografie, projevující se jak v jednotlivých monografiích, tak zejména v syntetických pracích. Výrazem toho se stalo i vydávání německých časopisů *Zeitschrift des deutschen Vereins für Geschichte Mähren und Schlesiens* v letech 1897 až 1944 a *Zeitschrift für Geschichte und Kulturgeschichte Österreichisch-Schlesiens* (1905–1933; od r. 1918 *Zeitschrift für Geschichte und Kulturgeschichte Schlesiens*) na straně jedné (srov. *Kutnar – Marek 2009*, 449–458, 657–670, 953–969), a orgánu Matice moravské, přetvořené 1. 3. 1853 z Moravské národní jednoty založené v roce 1849 (činnost zahájena již 9. 3. po jednání 2. 3., úředně uznána 1. 11.), reprezentované *Časopisem Matice moravské* na straně druhé, který vycházel od roku 1869 jako druhý odborný časopis na Moravě a pátý v českých zemích (*Janák 2000*, 12–15; *Pánek 2000*, 21–28). Zmínit musíme i dále připomínaný orgán Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci, založeného v roce 1883 (*Písková 1983*), *Časopis Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci* (původně do r. 1886 *Časopis Musejního spolku olomouckého*), vycházející od roku 1884 (např. *Měřínský – Vignatiová 1984*) do roku 1950, kdy byl administrativně zrušen. V roce 1888 došlo také k založení Musejního spolku v Brně (*Kubiček 2008*), jenž si jako hlavní úkol

stanovil vydávání *Vlastivědy moravské*, ale časem i dalších publikací. Řada místopisná, vydávaná podle politických a soudních okresů, byla ukončena svazkem *Moravskotřebovsko* v roce 2002 (Brno – Moravská Třebová – Svitavy; srov. *Nekuda 1997; 2003*) a plánovaná všeobecná vlastivěda *Země a lid* zůstala nedokončena (k dějinám Moravy námi sledovaného období *Dvořák 1899–1900; 1906*; 2. vyd. *2000, 7–28*) a až v současnosti vychází její Nová řada (srov. dále; *Verbík – Janák 1988; Kubíček 1988; 1992; Funiaková 1999*). Tyto instituce se potom staly až do vzniku samostatného státu jádrem českého vědeckého a kulturního života na Moravě. Po roce 1945 pak počal Muzejní spolek od roku 1946 vydávat jako ústřední časopis moravské a slezské vlastivědy *Vlastivědný věstník moravský*. Ještě v letech 1945–1948 vychází několik sborníkových publikací, upozorňujících na postavení a úlohu Moravy i Slezska v rámci českého státu (*Slezsko, český stát a česká kultura 1946; Morava v českém státě 1948*). To se však již dostáváme do doby převratných změn, ke kterým došlo po roce 1948. Moravský historický vývoj a události s ním spojené jsou však, podobně jako v předchozích jmenovaných syntézách českých dějin, zařazeny mnohdy jen okrajově do českého kontextu.

Na tomto místě je nutno zmínit alespoň některé. Vzhledem k zaměření na archeologii předvelkomoravského a hlavně velkomoravského období se zde nemůžeme podrobně zmiňovat o řadě přehledů a syntéz československých a českých dějin 2. poloviny minulého století, kde je pozornost věnována i překvapivým výsledkům archeologických výzkumů (např. *Československá vlastivěda 1963, 89–155; Kavka 1963, 39–100; 1964, 51–125; Dějiny Československa v letech 1968, 21–59; Československé dějiny v letech 1986; Čapka 1998; 3. vyd. 1999, 22–97; Vykoupil 1994; 2. vyd. 2000*) či kolektivní dílo *Přehled dějin Československa I/1* (1.vyd. *1980, 2. vyd. 1982, 49–147*) pod redakcí O. Říhy, J. Janáčka a R. Marsiny, přehled českých dějin zveřejněný v Paříži J. Mackem (*1984*) i další podobná kompendia, mnohdy charakteru učebnic či popularizačních děl s bohatým obrazovým doprovodem, vycházejících zejména po roce 1989 (např. *Urban 1991, 12–33; Polišenský 1991; České a československé dějiny 1991; Dějiny Československa 1990, 27–96; Dějiny země Koruny české 1992, 24–65; Harna – Fišer 1995, 27–81; Beneš – Petrůň 1997; Agnew 2004; Pánek – Tůma a kol. 2008, 23–26, 47–77; Sláma – Vavřínek 1996; Nový 1996; Zemlička 1996*) ve speciálních pracích souhrnného charakteru, obsahujících i příslušné kapitoly týkající se raného středověku (např. *Mezník – Měřínský 1998, 39–49; Měřínský 2011*). Skutečným předělem v komplexním pohledu na historický vývoj středověké Moravy se pak stala moderní koncepce dějin této země (k tomu srov. např. *Pánek 2000, 28–30*) vydaná nejprve v roce 1983 jako studijní text (*Válka 1983*) a teprve později v roce 1991 jako jeden z prvních svazků obnoveného vydání *Nové řady Vlastivědy moravské Země a lid,*

sv. 5 pod názvem *Středověká Morava, Dějiny Moravy 1 (Válka 1991)*, a speciálně období 6. až 10. století věnovaný svazek Z. Měřínského (*2013*), *Morava na úsvitě dějin, Vlastivěda moravská, Země a lid*, NŘ sv. 4. Brno (uvedeno vyšlo *2011*). Do období nejstarších českých dějin i počátků Přemyslovců a Velké Moravy zasáhl výrazně Dušan Třeštík (např. *1987; 1991; 1997; 2001; 2003*; a jiné práce citované dále) a českým státem „posledních Přemyslovců“ včetně moravských souvislostí se v řadě svých pojednání a syntéz českých dějin zabývá J. Zemlička (*1992; 2005; 2. vyd. 2007*; a jiné práce citované dále). Raného středověku z pohledu archeologie i historie se týkají příslušné pasáže prvního svazku *Velkých dějin země Koruny české do roku 1197* autorů M. Bláhové, J. Frolíka a N. Profantové (*Bláhová – Frolík – Profantová 1999*). Konečně musíme zmínit takové publikační počiny, jako je kolektivní sborníková publikace *Přemyslovci. Budování českého státu (2009)* a řadu dílčích studií k dějinám Moravy a Slezska od J. Bláhy (*2000*), L. Jana (*1999; 2000; 2000a; 2001; 2005; 2006*), D. Kalhouse (např. *2005; 2007*), A. Merhautové (*2000*; a jiné práce citované dále), R. Procházky (např. *1993; 2000; 2009*) i řady dalších badatelů. Zmínit musíme i některé příspěvky obsažené ve sborníku *Slezsko v dějinách českého státu (Slezsko 1998)*.

Otázky týkající se vztahů Čech s Moravou ke středověké říši shledáváme z německé strany například v příslušném svazku dějin Němců na východě Evropy, kde v desetidílném konvolutu příslušný svazek *Böhmen und Mähren* redigoval F. Prinz (*1993; 2. vyd. 2002*). Objektivněji sledoval tyto procesy pouze F. Seibt (*1959; 1965; 1965a; 1971; 1993; 1996; Seibt, Hrsg. 1974*) a zmínit je nutno také čtyřdílný *Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder* redigovaný K. Boslem (*1966–1974; Handbuch 1966–1974*), kde je námi sledovanému období věnován první svazek, či práci H. Schenka (*1993*) a pro Slezsko J. Bahlkeho (*2. vyd. 2000*).

Připomenout musíme i některá zásadní díla zabývající se hmotnými památkami v nejširších souvislostech i v rámci některých speciálních disciplín. Především je to kompendium *Dějiny hmotné kultury (1985)* a dále syntézy dějin českého výtvarného umění (*Dějiny českého výtvarného umění 1984*) i velmi potřebné soupisy uměleckých památek (*Samek 1994; 1999*). Samostatné postavení má potom numismatické bádání (např. *Sejbal 1979, 26–30; 1997, 73–76*).

Sama archeologie raného středověku zabírá zhruba periodu od konce doby stěhování národů v prvních dvou třetinách 6. století až po velkou proměnu českých zemí, jež se odehrávala v období 13. století a otevřela cestu k době vrcholného středověku (*Klápště 2005*); proces probíhající v západní Evropě již od pokročilého 11. století (např. *Mezník 1995*). Ve starší literatuře je toto období nazýváno podle dominantního etnika

dobou slovanskou, ale v současnosti se prosazuje daleko širší pojetí nestranní jednotlivým dominantním etnikům na různých teritoriích – raný středověk. Dějiny bádání jsou spojeny s jejich celkovým vývojem v českých zemích, a počátky vědeckého zájmu lze hledat již na sklonku 18. století. Reprezentanta tohoto kritického přístupu představoval Josef Dobrovský (17. 8. 1753 – 6. 1. 1829), jenž jako první rozeznal hodnotu archeologických nálezů a zároveň k nim zaujal kritický přístup (*Sklenář 1970; Beranová – Lutovský 2009*, 10; dále srov. výše). Na něj však navázalo vědecké bádání po romantickém období až o zhruba sto let později. Další vědeckou osobností, která výrazně zasáhla do procesu poznání slovanského světa, byl Pavel Josef Šafařík (Šafárik; 13. 5. 1795 – 26. 6. 1861; *Sklenář 2005*, 553–554) se svými *Slovanskými starožitnostmi* vydanými v letech 1836 a 1837. V dobovém pojetí se však nejednalo pouze o materiální kulturu v nejširším slova smyslu či památky uměleckého řemesla a umělecké předměty, nýbrž o historické doklady všeho druhu – písemné prameny, literární památky, národopisný a folklórní materiál, nálezy numismatické i archeologické apod. (*Šafařík 1836–1837*). Jeho dílo bezesporu stálo na počátku složitého procesu poznání a vzniklo v době, kdy bylo publikováno Thomsenovo základní dělení pravěku na dobu kamennou, bronzovou a železnou, *Handbuch der germanischen Alterthumskunde* od Gustava Klemma a nejstarší dějiny Němců od Johanna Kaspara Zeusse (1837; 1837a; 2. vyd. 1857), a kdy v Praze vyšel první německy psaný díl českých dějin Františka Palackého i Jungmannův slovník (*Beranová – Lutovský 2009*, 10; *Kutnar – Marek 2009*, 230–234; *Albrecht 2003*, 34–35). Nacházíme se v době romantického herderovského probuzení moderních národů, jež ale sebou na druhé straně neslo i počátky nacionalismu, který negativně poznamenal dějiny Evropy 2. poloviny 19. a 1. poloviny 20. století.

Z dalších badatelů, kteří výrazně ovlivnili vývoj nejen české, ale i moravské archeologie, musíme zmínit alespoň Jana Erazima Wocela (Vocel; 23. 8. 1802 – 16. 9. 1871). Lze konstatovat, že první podněty k rozvoji archeologie středověku vycházejí právě z uměnovědně orientovaného bádání a v jejich počátcích stojí již tato osobnost zakladatele české archeologie i uměnovědy a prvního profesora archeologie na Karlově univerzitě v Praze od roku 1850 (*Sklenář 1981; 2005*, 625–626; *Kutnar – Marek 2009*, 234–237). Ten již v roce 1850 vytyčuje její úkoly ve smyslu, že „Účel české archeologie křesťanského věku jest, pomocí starobylých památek utvořiti pravdivý obraz života Čechův ve středním věku“ (*Wocel 1850*, 542). Než se však samostatný obor skutečně konstituoval, musela uplynout dlouhá doba celého století, provázená úspěchy, hledáním, ale také omyly, tedy tím vším co je příznačné pro vše nové, dosud neprobádané, nedefinované a neznámé (obecně srov. např. *Sklenář 1974; 1977*; pro Moravu např. *Vignatiová 1975*). Zde však

poněkud předbýváme celý složitý vývoj, vedoucí ke konstitování nového oboru archeologie, završený počátkem 50. let minulého století vznikem tehdy nepřesně nazvané historické archeologie, zabývající se vrcholným středověkem, vedle souběžně existující archeologie slovanské, jejímž předmětem zájmu byl raný středověk. Ta se velmi pomalu, a zpočátku pouze závěrečným obdobím 11. a 12. století, integrovala v obor dnes nazývaný archeologie středověku (*Měřínský 2000a*, 81–82; *2002a*, 122–125; tam další lit.).

Toto období také nejlépe dokumentuje prvotní zájem, především kulturně historický, a orientaci na dějiny umění, který charakterizuje právě nejstarší prvou generaci badatelů, ale i ty následující, zaměřené především na studium středověkého uměleckého řemesla, architektury a víceméně starožitnický zájem, vedený k budování muzejních sbírek složených z kuriozit a efektních předmětů, jako byla atraktivní kamnářská produkce, neobvyklé výrobky hrnčičů, ale i artefakty dalších odvětví, zabývajících se zpracováním barevných a drahých kovů, šperkařstvím, zámečnickou produkcí, výrobou zbraní i součástí vojenské výzbroje a výstroje atd. Běžná kultura každodenního života, reprezentovaná nenáročnými a málo efektními předměty, včetně širších závěrů jejich studia pro poznání sociálního a hospodářského vývoje středověké společnosti i dějů spojených s životem obyčejného člověka, či různých sfér a stupňů v rámci středověké společenské hierarchie, zůstávají dlouho mimo badatelský zájem (srov. výše; *Albrecht 2003*, 42–49; *Měřínský 2002b*, 122–123; *Kutnar – Marek 2009*, 343).

Situace se mění až s nástupem nové badatelské generace tzv. Gollovy školy (srov. *Kutnar – Marek 2009*, 589–599) a zde musíme jmenovat především osobnost Lubora Niederleho (20. 9. 1865 – 14. 6. 1944), autora monumentálních *Slovanských starožitností*, vycházejících v letech 1902–1925 a navazujících na dílo P. J. Šafaříka. Dodnes představují nenahraditelný zdroj informací, mající všeobecný významný vliv na rozvoj slovanských studií, na něž navazovala a dosud navazuje řada badatelů, především jeho žák Jan Eisner (26. 4. 1885 – 2. 5. 1967). Lubor Niederle mohl ještě při svém výkladu spojovat řadu vědních disciplín – historické bádání, archeologii, etnografii, antropologii i další obory – dnes je to však vzhledem k množství nových informací i silně rozvinuté specializaci možné pouze v multidisciplinární a týmové spolupráci řady oborů společenských věd a přírodovědných i technických disciplín (*Lutovský 2001*, 211–212; *Beranová – Lutovský 2009*, 10; *Sklenář 2005*, 156–158; *Albrecht 2003*, 44–45; *Kutnar – Marek 2009*, 593–597).

Jan Eisner stál v 50. letech u zrodu sborníku *Vznik a počátky Slovanů (Origine et débuts des Slaves)*, jehož první číslo vyšlo

v roce 1956. Ten měl doplňovat a rozšiřovat základní dílo Lubora Niederleho a byl vydáván pracovní skupinou v rámci Slovanského ústavu ČSAV. V roce 1963 však došlo administrativní cestou ke zrušení ústavu a poslední sedmý svazek sborníku vyšel v roce 1972. J. Eisner hodlal také na dílo L. Niederleho navázat *Rukověť slovanské archeologie*, jež však zůstala torzem, a díky jeho žákům vyšel posmrtně v roce 1966 pouze první svazek, doplňující dílo L. Niederleho o nové poznatky, týkající se slovanské etnogeneze, keramiky, věrských představ a s periodizací epochy (Eisner 1966). Ta platí s jistými korekcemi a terminologickými úpravami dodnes a bude jí věnována pozornost dále (Lutovský 2001, 71; Beranová – Lutovský 2009, 10–11; Kutnar – Marek 2009, 864–866).

Na Moravě a ve Slezsku lze počátky zájmu o slovanskou minulost, nesoucí se ještě v romantickém duchu a pojetí Šafaříkově shledávat již u Jindřicha Wankela (15. 7. 1821 – 5. 4. 1897) a okruhu kolem něj, reprezentovaném například J. Havelkou (23. 11. 1839 – 20. 10. 1886), M. Wankelovou (1865–1922) a dalšími. Dokladem je i řada často romanticky laděných iniciativ a spolků zaměřených na velehradskou problematiku (srov. např. Sklenář 2005, 207–208, 635–637; Albrecht 2003, 47–49; Kutnar – Marek 2009, 343, 598). Počátkem 80. let 19. století se velmi vyostřily nacionální vztahy mezi českými a německy mluvícím obyvatelstvem Moravy a Slezska a počala být prosazována teorie o kontinuitě osídlení českých zemí germánským obyvatelstvem od dob Markomanů, které zde přežívalo i po příchodu slovanských osadníků a dočkalo se zde nové vlny německy mluvících kolonistů ve 13. století (Bretholz 1912; 1916; 1921, 30n., 100–126; srov. Šimek 1923, zvl. s. 145–147; 1947–1948, 29–34, 38–42; srov. Kutnar – Marek 2009, 659–660; Měřínský 2009, 64, pozn. č. 74–76 na s. 708, tam další lit.). Spor sám nešlo rozhodnout důkazy písemných pramenů, proto se pozornost upnula k archeologii, a představitelé české inteligence se snažili prokázat autochtonnost a svéráznou kulturu Slovanů na Moravě.

Vývoj vedoucí ke konstituování archeologie středověku v Čechách i na Moravě a ve Slezsku se ubíral zhruba stejnými směry. Na počátku zde stál podobně jako v Čechách především zájem uměnovědný a starožitnický, soustředěný kolem okruhu Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci (zal. 1883) a jeho *Časopisu Vlasteneckého a musejního spolku v Olomouci* vycházejícího od roku 1884 (Měřínský – Vignatiová 1984), a také zájem o zaniklá středověká sídliště. Ten můžeme demonstrovat na příkladu prvních výzkumů zaniklých středověkých vesnic, které existovaly již v době mladohradištní a zanikly v době změny struktury osídlení ve 2. polovině 13. století (Měřínský 1977–1978), prováděných v letech 1882–1883 na Oslavansku V. Čapkem (11. 2. 1862 – 25. 6. 1926) a J. Kniesem (26. 11. 1860 – 5. 3. 1937; Sklenář 2005, 110, 294–295).

Určitou organizační základnu vytvořil tedy v roce 1883 Vlastenecký spolek musejní v Olomouci a v roce 1888 Musejní spolek v Brně (srov. výše). To vše se odráželo i v romantickém pohledu na slovanskou minulost a starožitnosti v onom výše jmenovaném nejširším slova smyslu. Tak se řadě památek a artefaktů přičítala slavnost, ač náležely zcela jiným pravěkým a protohistorickým kulturám, nebo se jednalo o doklady patřící až době vrcholného středověku. Samotný brněnský Musejní spolek byl charakterizován jako nepolitický, odborný a vědecký a sliboval vydávání spisů z oboru prehistorie, historie i historického místopisu. Kromě publikační činnosti se zaměřením na historii, místopis a vlastivědu došlo již na počátku činnosti ke zřízení vlastní muzejní sbírky se silným akcentem na archeologii a knihovnu. Pozemštěním, jazykovým zrovnoprávněním Františkova muzea v Brně, existujícím již od roku 1818, a vznikem Moravské musejní společnosti v roce 1899 se změnila dosavadní poměry a výbor Musejní společnosti po jednáních předal v roce 1901 až 1902 archeologické a numismatické sbírky, knihovnu i archiválie do správy Františkova muzea. I když spolek nesl své původní označení až do roku 1979, přestal být muzejním spolkem ve vlastním slova smyslu a stal se výhradně vlastivědnou institucí (Verbík – Janák 1988, 17–19).

U počátku zájmu o slovanské období na Moravě stojí bezesporu osobnost I. L. Červinky (1. 2. 1869 – 3. 10. 1952), která zasáhla významně do všech období moravského pravěku a rané doby dějinné. Archeologii se plně věnoval od 90. let 19. století a výsledkem se stala v roce 1902 syntéza moravského pravěkého až raně středověkého vývoje, nazvaná *Morava za pravěku*, jež tvořila součást řady *Vlastivědy moravské 1, Země a lid*, díl 2, Brno 1902 a v závěru obsahovala stručné shrnutí problematiky slovanského období na Moravě včetně soupisu lokalit (Červinka 1902). Na tento přehled plánoval I. L. Červinka (1908) navázat rozsáhlým vícesvazkovým dílem *Moravské starožitnosti*, z něhož však realizoval pouze II. díl *O pokoleních skřechených koster na Moravě*, Kojetín na Hané 1908. Mělo se jednat o jakýsi moravský protějšek Píčových *Starožitností země české*, ale nepodařilo se mu do důsledku skloubit snahu o zvládnutí veškerých moravských nálezů s teoretickým bádáním. Přesto však vytvořil od 30. let minulého století řadu soupisů nálezů a lokalit z různých období pravěku až vrcholného středověku, jako například *Staří Slované – Moravané* (Červinka 1939), katalogy zaniklých vesnic, hrádků a tvrzí (Červinka 1942; 1942a) apod. (srov. Fišer – Podborský 2004, 174–175). Ty sice zůstaly pouze v rukopisech, ale představují bezesporu neocenitelný zdroj informací. Pro archeologii raného středověku na Moravě potom položil základ dodnes cenným dílem *Slované na Moravě a říše Velkomoravská*, Brno 1928, kde zohlednil i prameny písemné (Červinka 1928a), přičemž již v předchozím roce napsal spis o posledních slovanských pohřebištích na Moravě (Červinka 1927), a ještě v roce 1948 vydal aktualizovaný soupis

moravských hradišť (*Červinka 1948*). Významně se také zapsal do organizace moravské archeologie založením Moravského archeologického klubu (MAK) a vydáváním prvního moravského archeologického časopisu *Pravěk* v letech 1903–1913, 1926–1928 a 1933 a nové řady (NŘ) od roku 1991 (srov. *Lutovský 2001*, 53; *Fišer – Podborský 2004*; *Sklenář 2005*, 119–121; *Albrecht 2003*, 49–51; *Kutnar – Marek 2009*, 598–599).

Okrajově se raného středověku na Moravě dotkl i E. Šimek (3. 4. 1883 – 16. 6. 1963; k němu např. *Sklenář 2005*, 562–563; *Kutnar – Marek 2009*, 861–862) ve stati *Problémy moravské prehistorie (Šimek 1935)* v polemice o koncepci a úkolech moravské archeologie s I. L. Červinkou, a tuto problematiku zahrnuje i řada syntéz českého a moravského pravěku, počínaje Červinkovým informativním heslem *Böhmen und Mähren (mit der Slowakei)* ve 2. svazku *Ebertova Reallexikonu (Červinka – Rzehak 1925*, 58–103) s řadou dalších hesel ve svazcích I–II a VI–X a XII (*Červinka 1924*; *1925*; *1926*; *1927b*; *1927c*; *1927–1928*; *1928*; srov. *Lutovský 2001*, 51; *Sklenář 2005*; *Fišer – Podborský 2004*, 168–169). Dále se pokusil podat nový výklad *Pravěku zemí českých*, ale zůstalo pouze u prvního svazku s nesporně zajímavým Úvodem (*Červinka 1927a*). Jmenovat musíme i *Einführung in die Urgeschichte Böhmens und Mährens*, Reichenberg 1926 od O. Menghina a *Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens*, Berlin – Leipzig 1928 z pera J. Schránila. Následovala dodnes svým přístupem nepřekonaná *Kronika objeveného věku* z roku 1941 od Jaroslava Böhma a po roce 1945 řada dalších děl. Zde jmenujme především *Pravěké Československo* od J. Filipa (*1948*), *Die vor- und frühgeschichtliche Siedlungsräume in Böhmen und Mähren*, München 1953 od H. Preidela, knihu J. Poulíka *Z hlubin věků*, Praha 1956 a hlavně práce kolektivu autorů pod redakcí J. Neustupného (Hásek – Hralová – Břeň – Turek) *Pravěk Československa*, Praha 1960 a tentýž rok vydaný *Nástin pravěkých dějin Československa* Evžena a Jiřího Neustupných (*1960*, 210–212) ve Sborníku Národního muzea v Praze, řada A – Historie.

Stručně jsme se již zmínili o archeologii středověku. Ta se jako samostatná disciplína v rámci archeologie jako takové vyčlenila poměrně pozdě. Přes postupné dílčí kroky došlo k plnému konstituování samostatného oboru až v polovině 50. let 20. století. Na tomto místě nelze podrobně rozepisovat jednotlivé badatelské počiny, které nakonec vyústily ve vznik nové disciplíny, úspěchy, ale i omyly, jež tuto cestu provázely, a zejména hledání vlastních metodických postupů a východisek, ať již při terénním výzkumu či deskripci a třídění materiálu, definování cílů bádání a předmětu studia, spolupracujících oborů atd. Ostatně fakta o vývoji archeologického bádání v rámci studia středověku jsou shrnuta v několika příspěvcích na tuto problematiku zaměřených (např. *Richter – Smetánka 1975*; *Smetánka 1987*, 279–293). Pouze stručně můžeme

na tomto místě shrnout, že vývoj k samostatnému oboru archeologie středověku postupoval v podstatě souběžně v Čechách i na Moravě a odrážel také podobné trendy v zahraničí.

Po vzniku samostatného státu v roce 1918 a založení Státního archeologického ústavu v Praze o rok později (1919; srov. *Albrecht 2003*, 89–91) se v jeho badatelském programu ještě archeologie středověku neobjevuje, ač výzkumy Pražského hradu vedené od roku 1925 K. Guthem a za účasti archeologa I. Borkovského (srov. souhrnně *Frolík – Smetánka 1997*, 16–17) i dalších lokalit, do působnosti oboru již bezesporu patřily, stejně tak jako byly mnohé spojeny se slovanským obdobím (srov. *Richter – Smetánka 1975*, 63). Prvé náznaky změny v nazírání na význam středověké materiální kultury přináší již skloněk 30. let a následující léta 40. Nové impulsy pak přicházejí po roce 1945, kdy se vůdčí archeologickou institucí na území tehdejšího Československa stává Státní archeologický ústav v Praze, vedený již od předválečného období (1939) J. Böhmem (8. 3. 1901 – 6. 12. 1962; *Lutovský 2001*, 25; *Sklenář 2005*, 82–83; *Kutnar – Marek 2009*, 866–868) a později v roce 1952 začleněný do nově budované struktury ČSAV. Druhým pracovištěm, podílejícím se na vytváření celkové koncepce a náplně archeologie středověku, je pak Národní muzeum v Praze (srov. *Richter – Smetánka 1975*, 63–65). Do jisté míry podobná situace je i na Moravě, kde vůdčí úlohu reprezentuje pobočka pražského Státního archeologického ústavu v Brně založená v roce 1942 a formálně vedená J. Poulíkem (*Albrecht 2003*, 91; *Lutovský 2001*, 245), taktéž přecházející spolu s pražským ústavem do ČSAV, a bádání v oblasti vrcholného středověku reprezentuje především tehdejší Historické oddělení Moravského muzea v Brně (*Měřínský 2002b*, 123).

Poválečný vývoj také znamená odklon od dosavadní orientace pouze na uměnovědnou oblast. Umělecko-historické metody nejsou totiž aplikovatelné na všechny druhy památek, s nimiž se při každém archeologickém výzkumu setkáváme. Překonání této jednostrannou koncepci a zvážení její přínos připadlo následujícímu vývoji a v podstatě až další badatelské generaci (*Richter – Smetánka 1975*, 66). V jejím nástupu se naopak vůbec odrážel, ve sféře historických věd nově probuzený, zájem o hospodářské dějiny a s tím spojený výzkum středověké vesnice, poznávání sociálních procesů a revolučních hnutí, jako bylo například husitství apod. Potřebu získávat nové prameny, poznatky a materiál z těchto oblastí archeologickými výzkumy, ukázala zejména diskuse o počátcích feudalismu a vypovídacích možnostech hmotných pramenů pro poznání širších souvislostí historických i sociálních procesů, která probíhala na stránkách etnografického časopisu *Český lid (Böhm 1951*; *1953*; *Graus 1952*; *1953*; *Husa 1953*; *Černohorský 1952*; *1953*; atd.) a výstavy Husitské revoluční hnutí v roce 1953 (*Denkstein 1951*), Česká vesnice ve středověku v roce 1956

(Drobná 1957) a Středověká keramika v Československu v roce 1963 (*Středověká keramika 1963*), uspořádané Národním muzeem v Praze (Měřínský 2002b, 123).

Archeologie středověku se jen velmi pomalu a postupně konstituovala v samostatné odvětví archeologie, včetně hledání vlastní náplně studia a metod práce, a to jak terénního výzkumu, tak i třídění a deskripce materiálu, a hlavně přístupu k obecným historickým závěrům (Měřínský 2002b; tam další lit.). Tyto podněty pak vyústily v uspořádání „Pracovního zasedání o historické archeologii“ konaného v Praze ve dnech 1. 6. – 2. 6. 1953 z iniciativy J. Böhma, kde hlavní referát přednesl K. Černožský a koreferát k němu V. Denkstein (1953). Jeho krátký, ale velmi výstižný a dodnes nedoceněný text v podstatě představoval prvou ucelenou, teoreticky promyšlenou evropskou koncepci archeologie středověku jako samostatně chápané disciplíny, či jak se tehdy nově vzniklý obor nepříliš přesně a výstižně nazval – historické archeologie. Stranou v této době a ještě dlouho, až do počátku 90. let dvacátého století, zůstala jako samostatný obor bádání archeologie slovanská, zabývající se převážně slovanským osídlením našich zemí od 6. až do 10., respektive 12. věku. Tuto jistou dvoukolejnost lze sledovat ve vývoji celé disciplíny již od počátku 20. století. Na jedné straně je to tzv. slovanská archeologie konstituující se na základě určitého etnického a částečně i nacionálního ohraničení, či později také vlivu politického, v protikladu k dalším podobným a stejně vymezeným oblastem studia, jako například archeologie germánské, avarské apod. (srov. např. Leube, Hrsg. 2002; Brather 2004; 2009; Klápště 2009), jež se od 20. let minulého století vyloženě dostala do služeb německého nacionálního socialismu (srov. Döbler 1992, 47–54, 72–74, 107–109, 149–150, 156–162, 211–214, 218–225, 229, 282–284, 290–292; Pringleová 2008; s řadou příspěvků a lit. sborník *Schachtmann – Strobel – Widera, Hrsg. 2009*; naposledy sborník článků k výstavě Focke-Museum, Bremer Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, 10. März bis 8. September 2013 v Brémách *Graben für Germanien 2013*; zde zejména *Halle – Mahsarski 2013* pro okupované Československo; *Urban 2013* pro Rakousko před „Anschlußem“ a v době NS režimu). Nebývalý rozmach bádání v této oblasti nastal v našich podmínkách po roce 1945 a na Moravě je spojen zejména s výzkumy doby časně slovanské až velkomoravské, tedy rámcově od 6. do poloviny 10. století. Období mezi 2. polovinou 10. století a koncem 12. věku představovalo pak určitý hiát (na Moravě, nikoliv v Čechách; srov. např. Böhm et al. 1963), jemuž se nevěnovala plně archeologie slovanská ani tzv. historická, jež představovala druhý směr bádání. Ten se plně konstituoval až v 1. polovině 50. let 20. století. Teprve postupně se tento časový úsek stal integrální součástí archeologie středověku, jak se dnes obor ve shodě s trendy

bádání v jiných evropských zemích nazývá, či v dobové terminologii tzv. historické archeologie. Ta se pod tímto ne zcela výstižným názvem konstituovala, jak již bylo výše řečeno, v 50. letech, a v pozadí tohoto procesu stál rozvíjející se zájem o hospodářské dějiny a s tím spojený výzkum středověké vesnice, dále o husitské období, ale také diskuse o vypovídacích možnostech hmotných pramenů pro poznání širších historických a sociálních procesů (vznik feudalismu apod.; Měřínský 2000a, 81; 2002a, 122–124; tam další lit.).

V současnosti je nutno obě oblasti bádání integrovat v jeden celek a obor nazvaný ve shodě s trendy bádání v jiných evropských zemích archeologie středověku, můžeme v našich podmínkách časově vymezit přelomem 5. a 6. století až dobou kolem poloviny 16. věku (v západní Evropě je jeho počátek kladen již do přelomu 4. a 5. stol.; zahrnuje tedy z velké části již období stěhování národů). Přesto však je nutno uvedené období ještě rozdělit na dva úseky, z nichž prvý představuje v našem prostředí dobu raného středověku (do 13. stol.) a druhý středověk vrcholný až pozdní (od 13. stol.). V těchto dimenzích musíme také, a to i vzhledem k původně samostatnému postavení obou oblastí zájmu archeologického bádání o moravském středověku, hodnotit dosažené výsledky. Zároveň se již během průběhu 50. let objevují náznaky vyčleňování další zvláštní archeologické disciplíny – tzv. archeologie post-medievalní či novověké (srov. např. Měřínský 1992; Novotný 1959; Pajer 1982; 1983), a později od 70. let 20. století také archeologie montánní a industriální, zabývající se zkoumáním výrobních objektů a technologií archeologickými metodami (viz řada sborníků ze seminářů *Zkoumání výrobních objektů a technologií archeologickými metodami* vydávaných od roku 1980 za redakce J. Merty a od roku 1992, č. 7 pod názvem *Archeologia technica*). Tolik ke konstituování archeologie středověku, která postupně integrovala archeologii slovanskou (srov. Měřínský 2002b, 123–124).

Její nebývalý rozvoj po roce 1945 byl naposledy kriticky shrnut S. Albrechtem (2003, 121–282) a reprezentuje jej řada syntéz i monografií (z těch nejdůležitějších jmenujme Poulík 1948; 1948–1950; 1960; 1963; 1975; Hrubý 1955; 1965; z dalších pozdějších pak zejména Kalousek 1971; Dostál 1966; 1975; 1985; 1986; Klanica 1986; Měřínský 1985; 1986; 2002; 2006; 2013; Bednaříková – Homola – Měřínský 2006, 11–26; Snášil – Procházka 1981; 1985; Snášil 1987; Kouřil 1994; Galuška 1996a; 2000, 2013; Jelínková 1990; Klíma 1999 atd.).

Otázky příchodu Slovanů na naše území a nejstarší časně slovanské období

Právě studium této problematiky přineslo v posledním dvaceti letech mnoho nových poznatků o životě vesnických sídlišť a jejich materiální kultuře. Nemůžeme zde rozebírat složité otázky slo-

vanské etnogeneze ani názory na proces definitivního zaujetí nové vlasti slovanským obyvatelstvem, ač dnes se bádání přiklání až k době konce 1. třetiny 6. století. Zda to byl jednorázový akt, či postupný příliv obyvatelstva, je dosud otázkou. Každopádně máme dnes k dispozici prozkoumaná sídliště v Mutěnicích, Pavlově, na Pohansku u Břeclavi, část sídliště v Přítlukách i další jednotlivé objekty či jejich skupiny. Moderní aktualizovaný detailní soupis ani podrobnou publikaci výše jmenovaných lokalit však dosud k dispozici nemáme. Podobně je tomu i se zpracováním časně slovanských žárových nekropolí včetně největší v Přítlukách, zkoumané již v 1. polovině 50. let (*Klanica* 1986, 49–222; 2008; 2009, 9–40; *Dostál* 1985; *Jelínková* 1985; 1990; 1993; *Měřínský* 2000a, 82; 2002a, 34–170; 2013, 16–90; *Bednaříková – Homola – Měřínský* 2006, 11–40).

Předvelkomoravské období

Nové výzkumy prokázaly počátky opevněných sídlišť, z nichž se vyvíjejí nejvýznamnější centra Velké Moravy v Dolnomoravském a Hornomoravském úvalu (Mikulčice – Valy, Uherské Hradiště – Ostrov sv. Jiří, Olomouc – Povel), a které také hrály významnou roli v počáteční fázi etatizačního procesu a územní expanzi související se vznikem celého státního útvaru, a to nejpozději od poslední čtvrtiny 7. století. Otevřená sídliště této epochy byla zkoumána pouze ojedinele, na žárových nekropolích pokračuje dále pohřbívání, a nejméně ve dvou případech (Dolní Dunajovice, Hevlín) máme v jihomoravském prostoru zachyceny i kostrové hroby s litými garniturami (*Klanica* 1972; 1986, 117–192; 2009, 45–48, 51–55, 59–60; *Poullík* 1988, 189–216; *Bláha* 1988, 155–170; 1998, 136–139; *Snášil* 1987; *Měřínský* 2000a, 82, pozn. č. 5 na s. 82–83; 2002, 171–520; 2013, 91–203).

Velkomoravské období

Pozornost byla soustředěna především na výzkum hlavních velkomoravských opevněných center a jejich sakrální architekturu (Mikulčice, Pohansko u Břeclavi, staroměstsko-uherskohradištská aglomerace, dále Strachotín – Petrova louka, Staré Zámky u Líšně atd.) a teprve v poslední době se rozvíjejí výzkumy dalších lokalit (Olomouc, Znojmo – Hradiště sv. Hypolita apod.). Až na výjimky nám doposud chybějí výzkumy otevřených vesnických sídlišť (Dolní Věstonice, Prušánky, Palonín, Uherské Hradiště – Sady „Dolní Kotvice“), a od Dostálova vyhodnocení kostrových pohřebišť tohoto období i jejich nové vyhodnocení včetně doplňujícího soupisu, neboť počet lokalit se za více než třetinu století značně rozrostl (v současnosti 265 lokalit). Teprve nyní jsou v rámci projektu Moravia Magna zpracovávány katalogy některých již v minulosti zkoumaných nekropolí (mikulčická pohřebiště, Mušov). Další klíčové lokality čekají teprve na publikaci (Dolní Věstonice, Josefov, Strachotín – obec a další; srov. *Poullík* 1963; 1975; 1985; *Hrubý* 1955; 1965; *Bláha* 1988, 139–144; *Cibulka* 1958; *Dostál* 1966; 1975;

1987; 1988; *Galuška* 1996a; 2000; *Goš – Kapl* 1986; *Hanáková – Stloukal* 1966; *Hanáková – Staňa – Stloukal* 1986; *Hanáková – Stloukal – Dobisíková* 1999; *Jelínková* 1999; *Kalousek* 1971; *Klanica* 1985a; 2006; 2008; *Klíma* 1985; 2001; 2001a; 2004; 2009; 2010 /uváděné dva velkomoravské kostely na Hradišti sv. Hypolita nejsou bezpečně prokázány; srov. dále heslo Znojmo/; 1999; *Kouřil* 2008a; 2010; *Macháček* 2001a; 2002; 2007; 2010; 2011; *Marešová* 1983; 1985; *Měřínský* 1985; 2000a, 83 a pozn. č. 6 na s. 83–84; 2005; 2006; 2013, 203–621; *Měřínský – Unger* 1990; *Michna* 1982; *Snášil – Procházková* 2009; *Staňa* 1972; 1985; *Vignatiiová* 1992).

Povelkomoravské období

Představuje přechodnou periodu, které bude nutno věnovat zvýšenou pozornost, neboť je to doba formování nových společenských, hospodářských i mocenských vztahů v rámci celého středoevropského prostoru, nové politické orientace země, vrcholící připojením k českému přemyslovskému státu, nejpravděpodobněji někdy v letech 1018–1019, a zároveň i změn v hmotné kultuře jako takové (*Měřínský* 1986; 2000, 71–76; 2000a, 84; 2001, 118–121; 2008a; *Kouřil* 2003; 2006; 2008).

Pracovištěm stojícím v čele velkoryse koncipovaného a organizovaného výzkumu slovanského období na Moravě a ve Slezsku se stala brněnská pobočka Archeologického ústavu vedená J. Poullíkem, a určitým vyvrcholením i bilancí dosavadních výsledků téměř dvacetileté terénní činnosti od roku 1945 se stala výstava *Velká Morava* konaná v roce 1963 v Brně a poté instalovaná v Praze, Nitře a řadě dalších evropských měst (*Staňa – Novotný – Tichý* 1964; *Albrecht* 2003, 199–220).

V minulosti se zájem soustřeďoval především na předrománskou velkomoravskou architekturu, známou z takových velkomoravských center jako jsou Valy u Mikulčic, uherskohradištsko-staroměstská aglomerace či Pohansko u Břeclavi (srov. např. *Cibulka* 1958; *Pošmourný* 1971; 1971a; *Richter* 1965).

Pro poznání sociální struktury, ale i zdravotního stavu populace a demografie raného i vrcholného středověku včetně otázek zásahu cizích etnik, jsou velmi důležité archeologické výzkumy pohřebišť a hřbitovů (*Měřínský* 2008; srov. výše). Dosud nebyly komplexně vyhodnoceny žárové nekropole nejstarších slovanských osadníků s kulturou keramiky pražského typu (přehled *Dostál* 1985, 89–92) a od poslední syntézy velkomoravských kostrových pohřebišť 9. až 1. poloviny 10. století z pera B. Dostála (1966) již uplynula taktéž třetina století, během níž byla zjištěna a prozkoumána řada nových lokalit (srov. např. *Měřínský* 1985a; 2013, 431–495; *Měřínský – Unger* 1990). Větší pozornost by měla být věnována i samotné hmotné kultuře, zejména některým skupinám movitých artefaktů (*Měřínský* 2009).

POČÁTKY SLOVANSKÉHO OSÍDLENÍ NA MORAVĚ

Dagmar Jelínková

Otázka počátků slovanského osídlení je zejména v oblasti severně od středního Dunaje, tedy na území pozdějšího krystalizačního centra velkomoravské říše, velmi aktuální. Přelom v řešení znamenaly práce I. Borkovského (1939, 105nn.; 1940), kterému se poprvé podařilo definovat nejstarší slovanskou keramiku ve střední Evropě a užil pro ni označení keramika pražského typu.

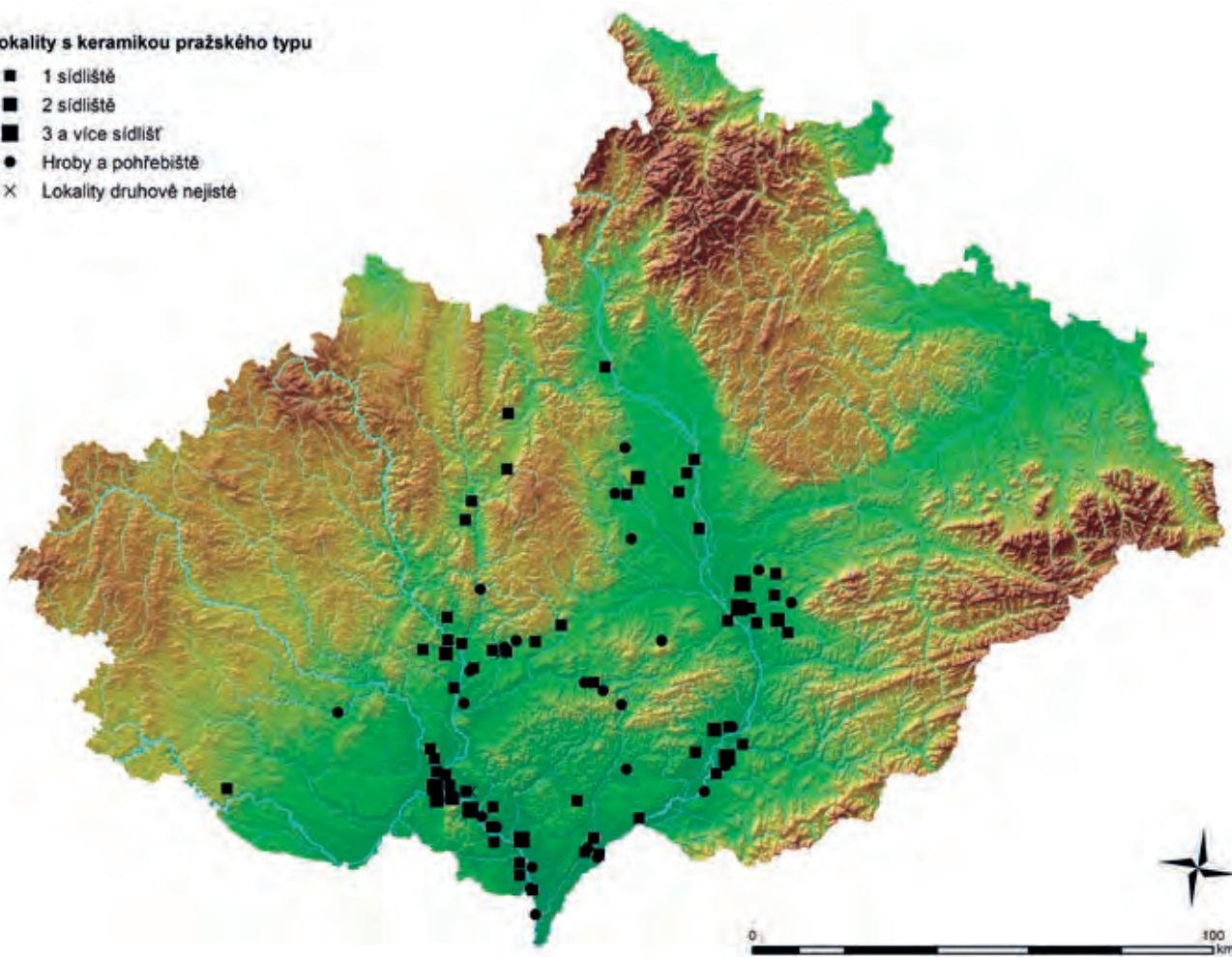
Od jeho doby se díky přibývajícím terénním výzkumům, realizovaným hlavně po 2. světové válce, obsah kultury s keramikou pražského typu stále doplňoval a upřesňoval. Příznačné jsou pro ni v ruce robené nádoby jednoduchých, většinou vázovitých a nezdobených tvarů, zahloubené obytné objekty téměř čtvercovitého půdorysu s kamennou pecí umístěnou nejčastěji v některém ze severních rohů, a někdy též s druhou, vkopanou pecí (chlebovou), s obvodem mimo půdorys obydlí a přísný žárový pohřební ritus.

Kultura s keramikou pražského typu je rozšířena na značném území od Ukrajiny a Běloruska, přes velkou část Polska do východního Německa, v oblasti severně od Dunaje zasahuje Slovensko, Moravu, Čechy, naddunajské pásmo Dolního Rakouska, a směrem jižním proniká do dnešního Rumunska (Fusek 2008, Abb. 8; Stanciu 2011, 106nn., obr. 18; Pleterski 2013, obr. 6) a do jižního Řecka (Vida – Völling 2000).

Na Moravě jsou památky kultury s keramikou pražského typu reprezentovány pozůstatky početných sídlišť i pohřebišť, prozkoumaných zejména na jižní Moravě. Mezi největší sídliště patří lokality v Pavlově, Přítlukách, Mutěnicích a v Břeclavi – Pohansku (Jelínková 1990; 1993; Poulik 1956, 241–242; 1960, 34, obr. 14; Kostelníková 1970, 39; 1971, 21; Klanica 2008; Dostál 1985, 35nn.). Nejrozsáhlejší žárové pohřebiště v Přítlukách se 400–500 žárovými hroby, na němž se pohřbívalo až do starší doby hradištní, bylo prozkoumáno již v 50. letech (Poulik

Lokality s keramikou pražského typu

- 1 sídliště
- 2 sídliště
- 3 a více sídlišť
- Hroby a pohřebiště
- × Lokality druhově nejisté

▲ Obr. 1. Mapa nalezišť s keramikou pražského typu.

1960, 32; 1995, 89–91). Následují pak obdobná pohřebiště s menším počtem zachráněných hrobů v Břeclavi – Pohansku (s 55 hroby), ve Velaticích (s 43 hroby), ve Staré Břeclavi (s 34 hroby) a na dalších místech (Břeclav – les Trnava, Bučovice – Vícemilice atd.). V současné době je z Moravy známo celkem 110 lokalit s keramikou pražského typu (**obr. 1**), z toho 80 sídlišť. Pouze ve 30 z nich byl objeven alespoň jeden, většínou však více půdorysů obydlí, případně jejich podstatnějších částí, které mohly být detailněji zkoumány a byly publikovány kresebně, fotograficky nebo alespoň popsány.

Naleziště se rozkládají především v říčních úvalech. Jejich hustota koncentrace je patrná v Dolnomoravském úvalu, přičemž největší počet nalezišť se nachází v dyjsko-moravské nivě v úseku Strachotín – Lednice, další kumulace se rýsují v okolí Břeclavi a Mikulčic a v severní části mezi Veselím a Uherským Hradištěm. V Dyjsko-svrateckém úvalu, především v dyjsko-svratecké nivě, zjišťujeme nápadné soustředění lokalit v oblasti soutoků řek Jihlavy, Svratky a Dyje, kde osídlení navazuje na lokality v dyjsko-moravské nivě. K Dyjsko-svrateckému úvalu patří i Pracká pahorkatina, v jejíž severní části leží několik lokalit, na něž navazují naleziště ve vyšovské bráně.

V této oblasti, kde se nenacházejí široké říční nivy, jsou naleziště rozložena v pásu, táhnoucím se od JZ k SV a sledují zřejmě důležitou spojnici, směřující k moravské bráně. V Hornomoravském úvalu jsou lokality roztroušeny v Prostějovské pahorkatině, v okolí Prostějova a v Holešovské plošině mezi Přerovem a Holešovem. Dál severněji jsou další zaznamenány v okolí Olomouce.

Z skupení lokalit na mapě můžeme soudit, že časní Slované obsazovali zejména strategicky významné polohy, nacházející se podél cest, na přechodech přes řeky, na přírodně chráněných místech apod. Poloha některých lokalit naznačuje, že postup Slovanů dále na západ se uskutečňoval také přes Českomoravskou vrchovinu, patrně již od pravěku používanou cestou podél Svitavy směrem k Jevíčku. Z pomezí Moravy a Čech jsou kultuře s keramikou pražského typu připisovány s velkou pravděpodobností některé nové keramické nálezy získané povrchovými sběry z Jevíčka – Předměstí 3 a z Knínic 6 (*Profantová – Vích 2008*, 137, 142, 143, 144–145). Nálezy uváděné z Chornice (6a, 6b) jsou však problematické (*Profantová – Vích 2008*, 137, 145, obr. 8–16).

Častý výskyt sídlišť v říčních nivách, v nichž převažuje úrodná černozem, dokládá zemědělský charakter tehdejšího osídlení. Početné nálezy kostí domácích zvířat svědčí o chovu dobytka a nálezy kamenných žernovů o zpracování obilovin. V některých sídlištních objektech jsou zjišťovány doklady drobné řemeslné výroby. Např. jde o nálezy licích pánviček z Přibic

a Věrovan, sloužících k odlévání neželezných kovů a o slitek s otiskem dna pánvičky z Pavlova. Tyto pánvičky mají četné analogie na celém rozsáhlém území osídleném časnými Slovanými (*Jelínková – Šrein – Šťastný 2012*, obr. 12). V této souvislosti je pozoruhodné, že samotné předměty z neželezných kovů nejsou zatím příliš početné. Častější jsou výrobky ze železa; jde zejména o nože, přezky, ocilku, šipky a různá kování atd. Místní specializované řemeslo dokládá také nález košťáfské dílny v Mutěnicích, v níž se mj. našly ořezané kusy paroží a 2 ploténky kostěných hřebenů (*Klanica 1986*, 152, obr. 54; *2008*, 204).

Při hledání původu kultury s keramikou pražského typu se obracela většina badatelů ke kulturám ve východní Evropě. Autochtonistické teorie, které vycházejí ze slavnosti místních středoevropských kultur doby předchozí, a které se snaží doložit kontinuitu domnělého slovanského etnického substrátu, jsou většinou odmítány (*Fusek 2001; Fusek – Zábajník 2005*, 542). Současné výsledky archeologického bádání potvrzují spíše starší názory o příbuznosti našich a ostatních středoevropských nálezů pražského typu s kulturami lesostepního pásma mezi Dněstrem a Dněprem, zejména s typem Korčak (*Parczewski 1993*, 132; *Profantová 2003a*, 27; *Kuna – Profantová 2005*, 224; *Fusek – Zábajník 2005*, 551nn.; *Gavrituchin 2005*, 403–461; *Pleterski 2013*, 618nn., 629nn.). Vychází se při tom z evidentních shod, které existují mezi nejstarší keramikou pražského typu z území střední Evropy a nálezy z východoevropské krystalizační oblasti.

Kromě vázovitých tvarů s krátkým, téměř přímým okrajem, které charakterizují nejstarší fázi pražského typu, jsou to v rámci keramiky i ploché talíře s nízkými stěnami, které jsou pro toto kulturní prostředí typické a vycházejí z východoevropských kultur doby předřímské a doby římské (zarubíněcká a kyjevská kultura). Z okruhu nálezů pražského typu na Moravě jsou dosud známy nejméně ze 17 lokalit, na některých ve více exemplářích. Mezi nepočtenými nálezy drobné kovové industrie jsou ve střední Evropě za projev východní módy považovány bronzové plechové závěsky lichoběžníkovitého tvaru (Mutěnice) nebo jednoduché brylovité ozdoby (Mikulčice), jejichž počátky lze hledat rovněž v některých starších kulturách východoevropského lesostepního pásma, často se však objevují i později (*Klanica 1986*, 144–145; *1995*, 433; *2008*, 207–218; *Profantová 2003a*, 27; *Kuna – Profantová 2005*, 189–190; *Rudnicki 2010*, 669nn.).

I když kulturní a archeologické souvislosti na našem území naznačují správnost spíše migračního názoru na původ kultury s keramikou pražského typu, objevují se i koncepce, které pohlížejí na problém geneze kultury s keramikou pražského typu odlišně. K nejdiskutovanějším v současné době patří teze, které expanzi kultury s keramikou pražského typu s nejčasnější

slovanskou migrační vlnou do střední Evropy nespojují. Takové pojetí počátků slovanského etnika a jeho kultury formuloval F. Curta (2001; 2008; 2009). Vychází z představy, že popu-

lace usazené v 6. až 7. století v pásmu severně od Dunaje, tedy na vnější straně severní hranice byzantské říše, v oblasti hustého rozšíření kultury s keramikou pražského typu, nelze

▲ **Obr. 2.**

1 – Přebuz, kostrový hrob 114; 2 – Určice, žárový hrob. Podle Fojtík – Šmíd 2008, tab. 1: 3–7; 3 – Břeclav – Libivá, sídlištní objekt 93. Podle Macháček 2000, obr. 10: 2.

ztotožňovat se Slované ve smyslu obvyklých etno-kulturních kritérií. Dosavadní názor, počítající s imigrací slovanského etnika, podrobil autor kritice a považoval jej za závislý na ideologii minulých let. Názvy Sklavini nebo Antové, jimiž bylo toto obyvatelstvo označováno, jsou podle jeho představ jen konstrukcemi byzantských letopisců, ve skutečnosti mělo jít o etnicky neurčitelnou masu, žijící za hranicemi Byzance, která nehovořila slovanským jazykem a jejíž slovanská kulturní i jazyková identita se postupně vytvořila až později. I podle některých dalších autorů není šíření kultury s keramikou pražského typu projevem fyzického pronikání jejich nositelů, nýbrž důsledkem kulturního přizpůsobování a přejímání nového způsobu života (Barford 2001).

Zmíněné názory o formování slovanského etnika a jeho kultury byly podrobeny kritice (Fusek 2004, 161–186; Profantová 2009, 303–330; Pleterski 2013, 618nn.). Nelze však vyloučit, že ke konečnému utváření nejstaršího slovanského etnického a kulturního prostředí přispívaly i různé formy akulturace a asimilace, které v jednotlivých regionech mohly nabývat různých podob. Výsledkem těchto procesů mohlo být splynutí zbytků původního obyvatelstva s cizími příchozími v nový celek (Pletherski 2013, 634).

Na území ČR, kde v závěrečném úseku doby stěhování národů došlo k vystřídání kultury merovejských řadových pohřebišť, připisovaných Langobardům, kulturou s keramikou pražského typu, má tento problém specifický charakter. Ve smyslu tezí F. Curty nebyl příčinou těchto změn příchod nového obyvatelstva, ale akulturace místní populace. Podle něj „Slované nemuseli odejít z žádné pravlasti, aby se stali Čechy a Moravany“ (Curta 2008, 682; k problému zejm. Pleterski 2013, 630nn.). V této souvislosti vyvstává otázka, v jakém vztahu jsou ve skutečnosti obě kultury navzájem, a zda přes evidentní změnu archeologického projevu nemohla nadále existovat jistá kontinuita zbytku místní populace doby předchozí, která pod tlakem migrační vlny nositelů kultury s keramikou pražského typu podlehl postupné asimilaci (Tejral 2012, 58–60). Problém však spočívá v nedostatku archeologických dokladů, které by v kultuře s keramikou pražského typu mohly přežít místních před-slovanských tradic doložit. Mnohé merovejské prvky mohly totiž ovlivňovat nejstarší slovanskou kulturu bez ohledu na možný podíl místního (tj. langobardského) dědictví a nedokládají přímou vývojovou kontinuitu.

Při pokusech o postižení počátků slovanského osídlení na základě archeologických pramenů se nedospívá vždy k úplně shodným závěrům. Východiskem je předpoklad o slovanském původu kultury s keramikou pražského typu, která se ve středoevropské oblasti objevuje náhle. Někdy se uvažuje o časnějším datu počátků kultury s keramikou pražského typu, o době

před polovinou 6. století (Zeman 1976, 212; 1979; Bialeková 1980, 215, 216nn.; Galuška 2000, 127; Třeštík 1996, 277–278; Fusek 1994, 118–119; Kuna – Profantová 2005, 223; Dostál 1985, 92–93), jindy až o pozdějším období, nejspíše o poslední třetině 6. století (Jelínková 2012, 16–17). Uvažuje se také až o 7. století (Klanica 2008, 231). Nejpozději v této době mělo dojít k podstatné změně – k zániku merovejské kultury kostrových pohřebišť, spojované s labskogermánskými kmeny, zejména s Langobardy a Duryňky na území Čech a Moravy (Tejral 2012, 58–60), a k jejímu nahrazení odlišnými kulturními jevy, představovanými kulturou s keramikou pražského typu.

Chronologicky citlivé předměty, vhodné pro datování nálezu s keramikou pražského typu, jsou nejen z území Moravy vzácné, nejčastěji bývají využívány tzv. merovejské artefakty. V Čechách jde např. o mosaznou průvlečku a železné jazykovité nákončí ze sídlištních objektů v Roztokách, které snad mohou být datovány na přelom 6. a 7. století nebo do 1. třetiny 7. století (Kuna – Profantová 2005, 224–225; Profantová 2003a, 26–27, obr. 2; 2008, Abb. 10). Na Moravě podobné příklady představuje bronzové merovejské nákončí jazykovitého tvaru z žárového hrobu z Určic, nalezené ve zbytku nádoby naplněné spálenými kostmi, spolu se zlomky hřebene a drobným

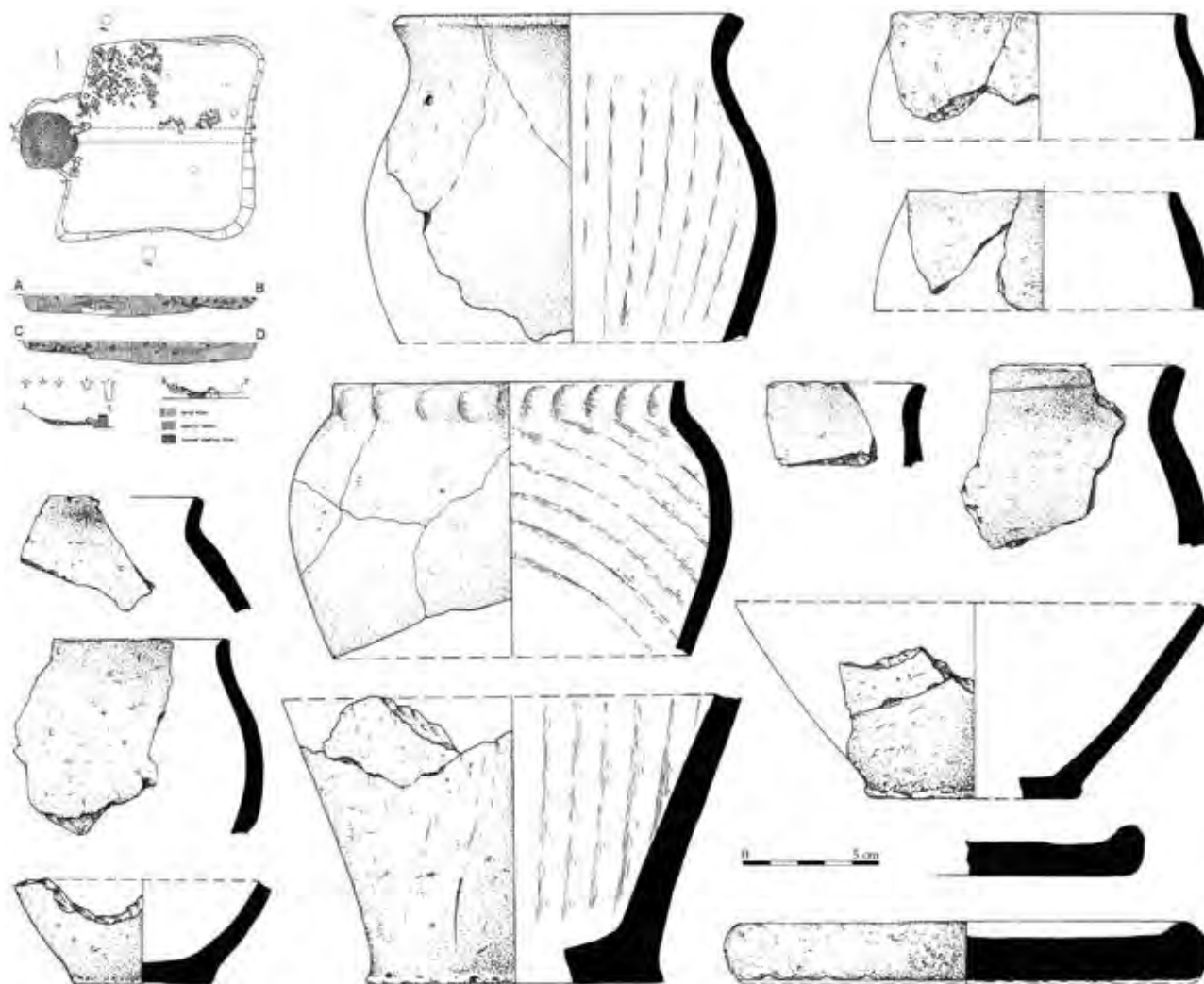

▲ Obr. 3.

1 – Velatice, žárový hrob XVI; 2 – Velatice, žárový hrob XII; 3 – Přebuz, žárový hrob 5/45 pod mohylou II. Podle Poulik 1951, obr. 71; 4 – Velatice, žárový hrob XXXII; 5 – Velatice, žárový hrob XV. Měřítko 1:1. Foto J. Foltýn.

bikónickým korálkem „merovejského typu“, zhotoveným z keramické hmoty s fajánsovým povrchem. Druhá nádoba nalezená v tomto hrobě byla zdobena, rovněž naplněná spálenými kostmi (Fojtík – Šmíd 2008, 20, tab. 1) a lze ji datovat do mladší fáze kultury s keramikou pražského typu, nejspíše do 2. poloviny 7. století (Měřínský 2002, 132, 137, 140; Profantová 2003a, 27). Pro keramický korálek nepravidelně bikónického až soudkovitého tvaru s fajánsovým povrchem tmavě červené barvy, zdobeným bílou vlnovkou ze sídlištního objektu č. 93 z Břeclavi – Líbivě nachází J. Macháček (2000, 34, obr. 10: 2) paralely na merovejských řadových pohřebištích, v hrobech datovaných okolo a po roce 600 (obr. 2). Také v drobných žlutých kotoučkovitých korálkách ze žárových hrobů ve Velaticích (hrob XII a XVI), některých typech oválných železných přezek

z téhož pohřebiště (hrob XXXII) a z Příklad (hrob 5/45 pod mohylou II) nebo v ocílce (Velatice, hrob XV) můžeme sledovat merovejské předlohy nebo analogie (obr. 3). Jde však o předměty s širším datováním. Chronologie památek s keramikou pražského typu se opírá také o nálezy oboustranných nebo jednostranných parohových nebo kostěných hřebenů. Vzhledem k jejich dlouhodobému užívání (Losert 2003, 222–230; Siegmund 1998, 115–116) je však jejich význam pro přesnější datování počátků kultury s keramikou pražského typu jen rámcový. Přínosem může být nález železného saxu z kostrového hrobu 114 z Příklad (obr. 2), který se nacházel uprostřed žárových hrobů s charakteristickou keramikou pražského typu. Z typologického hlediska je možno jej zařadit mezi lehké široké saxy (leichter Breitsax). Na čepeli byla zjištěna torzovitá,

▲ Obr. 4.

Pavlov – Horní pole, obj. 953. Data C14. 2. 1. 553–648 (95,4 %); 2. 551–646 (95,4 %); 3. 533–643 (91,5 %). 1. 582–637; 2. 574–632; 3. 547–602.

oboustranně rytá výzdoba pletencem. Nelze však rozpoznat, zda pletenec oboustranně vyplňoval celé pole mezi podélně probíhajícími liniemi, nebo zda byl v určitých částech vystřídán např. zvířecím motivem. I když se mohou analogické typy zbraní objevit i dříve, počínají se silněji prosazovat až od 70. nebo 80. let 6. století. Na merovejských pohřebištích spadají lehké široké saxy, z nichž některé jsou zdobeny rovněž pletencovou výzdobou, do pozdního 6. století a do časného 7. století, přičemž nejstarší doklady jsou zde zjišťovány již ve druhé polovině 6. století (Wernard 1998, 752nn.; Koch 2001, 61, Abb. 23: SD fáze 6–7 (555–580); Aufleger 1997, 157; Walter 2008, 169; Legoux – Périn – Vallet 2006, 11, 54).

V oblasti severně od Dunaje byly učiněny pokusy o datování nejstarší vrstvy památek kultury s keramikou pražského typu pomocí metody C14. Data byla získána ze dvou vzorků uhlíků z volně stojící kopulovité pece (objektu 1) ze Suchohradu z JZ Slovenska, která byla na základě typologického rozboru keramiky zařazena do nejstarší fáze kultury pražského typu. Vzorek uhlíku z dubu poskytl po kalibraci výsledek 130–550 s 95% pravděpodobností a vzorek z jasanu výsledek 420–570 s 95% pravděpodobností. I když jsou tato data poměrně širo-

ká, umožňují podle autorů datovat zdejší slovanské osídlení do období před příchodem Avarů (Fusek – Zábajník 2010, 164nn.).

Další data získaná pomocí C14 pocházejí z obydlí č. 953 ze sídliště v Pavlově – Horním poli na jižní Moravě. Keramika z tohoto objektu je řazena do nejstarší fáze sídliště. Je reprezentována nezdobenými nádobami štíhlých forem s úzkým dnem, převážně krátkými přímými nebo mírně vyhnutými okraji, nebo také nádobami baňatějšího tvaru s širším dnem a vyhnutějšími okraji a plochými talíři (obr. 4). Analýza tří vzorků ze zvířecích kostí poskytla data, na jejichž základě je možno existenci objektu klást mezi léta 533 až 648 s 95,4% pravděpodobností. Obydlí tedy zřejmě patří do závěru 6. století nebo počátku 7. století (Jelínková 2012, 17). Typologická skladba keramiky obydlí 953 v podstatě odpovídá náplni nejstarší fáze kultury s keramikou pražského typu, jak byla definována na základě rozboru širší materiálové základny z ostatních moravských nalezišť (Jelínková 1990; obr. 5).

Archeologický rozbor nálezové situace a rozbor saxu z hrobu 114 z Příkladu i výsledky C14 z objektu 953 z Pavlova, které naznačují datování zdejších nálezů do pozdního 6. nebo někam

▲ Obr. 5. Keramika pražského typu z moravských sídlišť. Zdroj Archiv ARÚB AV ČR.

na přelom 6. a 7. století, neposkytují však jednoznačné údaje o samotných počátcích kultury s keramikou pražského typu na Moravě. Ukazují-li získaná data s největší pravděpodobností na přelom 6. a 7. století, lze je chápat spíše jako terminus post duem, před nímž slovanské osídlení mohlo již určitou dobu existovat (Jelínková 2012, 17).

Při srovnávání absolutních dat získaných pro nejstarší fázi kultury s keramikou pražského typu s datováním závěrečné fáze merovejských řadových pohřebišť na Moravě, vystupuje opět problém možného časového styku obou rozdílných kulturních jevů. Ukazuje se totiž, že trvání před slovanské kultury mohlo zasahovat v oblasti severně od Dunaje do pozdějšího období, než se dříve předpokládalo, snad až do počátku poslední třetiny 6. století. Naznačují to některé typy spon a drobných ozdob z Lužic, Velkých Pavlovic a z nově objeveného pohřebiště v Kyjově, dále také vakovité, kolkly zdobené nádoby z Velkých Pavlovic a z Kyjova, které mají přesné období v panonských nálezech z 2. poloviny 6. století (Tejral 2011, 63nn., zvl. 69nn., Abb. 6, Abb. 29: 24; 2012, 56nn., obr. 18, 19; Šmerda 2012, obr. na str. 48). Svědčí o tom také pozdní nálezy soubory z území jižně od Dunaje, např. z hrobů v Pottenbrunnu (Neugebauer 2005) a Freundorfu (Blesl 2008) v Rakousku nebo z Rusovců na jižním Slovensku (Schmidtová – Ruttkay 2008) i z některých dalších míst panonského vnitrozemí (Müller 1999–2000). Jejich datování snad až k roku 568, tedy do let historicky zaznamenaného odchodu Langobardů z Panonie a také z našeho území, se opírá o nálezy artefaktů, zdobených tzv. druhým zvěrným stylem (Tejral 2011, 70nn.). Tyto nálezy by mohly naznačovat přetrvávání nositelů merovejských kulturních tradic v oblasti středního Podunají až do doby, kdy již karpatská kotlina byla obsazena Avary. Z území Panonie jsou známy také doklady přežívání merovejských prvků v archeologické náplni časně avarských pohřebišť, např. v Kölked – Fekekapu (Kiss 1996). To vede k názoru, že nositelé merovejských tradic – počítá se s Gepidy, případně zbytky Langobardů – zde přežívali ještě v době avarské nadvlády v 1. polovině 7. století (Kiss 1996; Daim 1998, 108), tedy v období, kdy se v oblasti severně od Dunaje již počítá s definitivní konsolidací kultury s keramikou pražského typu.

Hypoteticky tedy není vyloučeno, že by se dozvuky merovejské kultury kostrových pohřebišť mohly s kulturou s keramikou pražského typu v oblasti severně od Dunaje časově částečně překrývat. Avšak otázka, zda k pronikání nositelů kultury s keramikou pražského typu a k jejich usazování v pásmu severně od středního Dunaje docházelo ještě v době trvání langobardských pohřebišť, není zatím vyřešena. Uvažuje se o tom, že území s merovejskými kostrovými pohřebišti na Moravě a na území naddunajského Dolního Rakouska se v podstatě vylučuje s geografickým rozšířením nejstarších nálezů

s keramikou pražského typu na JZ Slovensku, a že zdejší slovanské osídlení může být tudíž současné s dobou langobardské okupace Moravy (Fusek – Zábajnik 2010). Také při pohledu na mapu langobardského osídlení Moravy (naposledy Tejral 2012, obr. na str. 8) se zdá (pokud tato situace není ovlivněna dosavadním stavem výzkumu), že část Moravy od Prostějova na sever nebyla Langobardy obsazena. Hypoteticky tedy mohla být oblast, v níž se Slované mohli usazovat časněji, než jsou výše uváděná data.

V případě, že bychom připustili prvopočáteční infiltraci kultury s keramikou pražského typu, a s ní i slovanského etnika, do langobardské sídelní oblasti v době jejího pokračujícího trvání, vyvstává otázka, jak se možný kontakt projevil v archeologických pramenech.

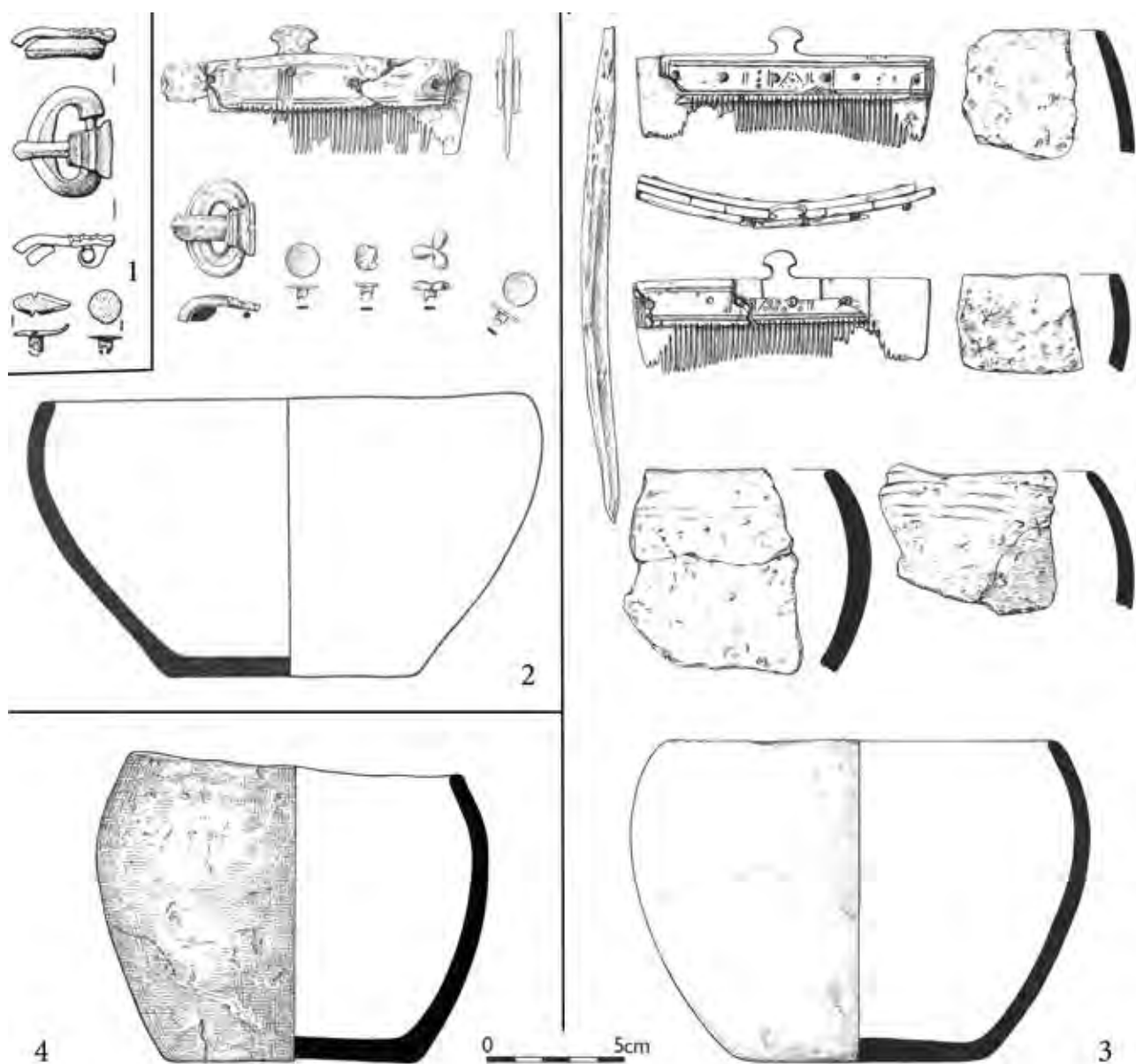
Výrazné rozdíly v oblasti pohřebního ritu, vyplývající z odlišných kulturních tradic a kořenů obou kultur, poskytují jen malý prostor pro chronologické a kulturní srovnávání. Způsobuje to zejména značná chudoba žárových hrobů. Pouze v inventáři některých z nich vystupují předměty, které jsou srovnatelné s nálezy z merovejského prostředí. U mnohých z nich nelze navíc rozhodnout, zda byly převzaty přímo z prostředí tzv. langobardských pohřebišť v oblasti severně od Dunaje, nebo jde o formy obecně rozšířené po celé 6. a 7. století v celé oblasti merovejské Evropy. Týká se to pravděpodobně i hřebenů. Podobné tvary jednostranných protáhlých hřebenů nemusí být pouze dokladem styku s Langobardy, ale podobně jako u některých typů korálků a přezek, výsledkem obecnějšího působení merovejské civilizace na Slované, nově usídlené ve střední Evropě.

Doklad o přímém časovém a kulturním styku časně fáze kultury s keramikou pražského typu s obecně merovejským, zřejmě však „nelangobardským“ prostředím, představuje také nálezy hrobu 114 z Přítluk. Na rozdíl od geograficky nejbližších příkladů saxů z karpatské kotliny nese čepel saxu, který se našel v Přítlukách, rytou výzdobu pletencovým ornamentem (**obr. 2: 1**). Takto zdobené saxy jsou příznačné pro západomerovejský okruh, zejména pro francko-alamanskou oblast. I když vrchol jejich výskytu spadá především do pozdního 6. a do časně 7. století, jejich časnější oblibu lze zaznamenat již na některých saxech z 2. poloviny 6. století. Z hlediska celkového hodnocení a snad i datování hrobu 114 v Přítlukách je důležitá poloha zbraně v hrobové jámě. Sax ležel po levé straně zemřelého, hrotem obrácený směrem k hlavě. V merovejských hrobech je poloha saxu po levé straně, případně na levé horní končetině nebo na levé straně trupu tak, aby hrotem směřoval vzhůru, velmi častá. Tato v merovejské sféře běžná rituální zvyklost, by mohla na území, od sklonku 6. století obsazeném Slované dokonce dokládat fyzickou přítomnost osoby cizího

původu. Vzhledem k provenienci zbraně měl pohřbený jedinec vztahy spíše k merovejskému západu a jeho langobardská identita je méně pravděpodobná (Jelínková 2012, 11).

Při poznávání vzájemného vztahu obou kulturních okruhů, labsko-germánsko-langobardského a kultury s keramikou pražského typu, zejména vzhledem k názoru o transformaci jednoho z nich ve druhý, bez rozhodujícího působení vnějšího etnického činitele, může poskytnout důležité svědectví sro-

nání typů sídlištních staveb. Stav nálezové základny je však značně nerovnovážený. Zatímco časných sídlišť s keramikou pražského typu v poslední době přibývá, pozůstatky osad, které je možno bezpečně klást do souvislosti s merovejským prostředím, byly na Moravě zjištěny jen zcela sporadicky. Jde o zahluobenou zemnici s kůly v rozích z Podolí u Brna (Čížmář 1997, 634, obr. 1) a snad i ojedinělou chatu z Holubic, dříve spojovanou s tzv. pozdně římským „zlechovským“ horizontem (podle ústní informace J. Tejrala). Další „langobardská“ sídliště,

▲ Obr. 6.

1 – Grossprüfening, žárový hrob 6. Podle Losert 2011, Abb. 5: 1; 2 – Holubice, kostrový hrob 30. Podle Čížmář 1997, obr. 3; 3 – Podolí, sídlištní objekt 1/III. Podle Čížmář 1997, obr. 2; 4 – Přitluky – Velký hon, čtverec 4, nález z vrstvy.

kteřá by mohla časově přibližně odpovídat nejstarší fázi osad s keramikou pražského typu, jsou známa z území Panonie (*Skriba – Söfalvi 2004*, 121nn.; *Skriba 2006*, 55nn.). Důležité jsou i nálezy z Čech, zejména ze sídliště v Březně u Loun, kde došlo k analogickému vystřídání merovejské skupiny nálezů labsko-germánského rázu nálezovým horizontem s keramikou pražského typu (*Pleinerová 2000; 2007*). Z těchto srovnání vyplývají značné odlišnosti v typu staveb i v archeologickém inventáři. Hlavním typem obytného objektu jsou v okruhu merovejské kultury mírně zahlobená obydlí, většinou bez otopného zařízení, s nosnou konstrukcí s kůly v rozích nebo uprostřed kratších stěn, tedy typ, obvyklý po celou dobu stěhování národů u neslovanských skupin. Naproti tomu časně slovanská sídliště jsou charakterizována již výše zmíněnými zahlobenými obytnými objekty s kamennou pecí v rohu.

Výrazné rozdíly se projevují i v rámci ostatní hmotné kultury. Důležitou součástí inventáře na sídlištích langobardského nebo obecněji labsko-germánského kulturního okruhu je především keramika vyráběná v ruce. V nálezovém materiálu ze všech sídlišť (od české oblasti, přes území Moravy až po Panonii) převažují soudkovité hrnce nebo hluboké mísy se zataženými kraji, provázené někdy atypickými hrncovitými nádobami se širším dnem a vyhnutým okrajem. Tato keramická náplň je na první pohled odlišná od časově nepřilíživě vzdálené keramiky pražského typu (**obr. 5**).

Z uvedeného je zřejmé, že jde v podstatě o dvě rozdílná kulturní a archeologická prostředí, která odrážejí nejen rozdílný způsob života, ale zřejmě i etnickou skladbu nositelů. Nelze však vyloučit různé formy možných průniků nebo kontaktů.

▲ **Obr. 7. Přítluky – Velký hon.** Čtverec 4, nález ze sídlištní vrstvy.

V této souvislosti je třeba zmínit zatím jen zcela ojedinělý výskyt nezvyklých forem keramiky v kontextu sídlištních nálezů s keramikou pražského typu na Moravě (Přítluky, Pouzdřany) i na pohřebišti v Přítlukách. Při snižování plochy přítluckého sídliště byla ve vrstvě ve čtverci 4 nalezena spolu s keramikou pražského typu také mísovitá nádoba se zataženým okrajem (**obr. 6: 4, obr. 7**), která má časté analogie v nálezech z langobardských hrobů, mj. také ve zmíněném moravském sídlištním objektu z Podolí u Brna (**obr. 6: 3**). Kromě další jednoduché poměrně hrubé keramiky, nejčastěji zlomků nádob se zataženým okrajem, pochází ze sídlištního objektu z Podolí i parohový jednostranný hřeben s úchytnou ploténkou na vrcholku držadla (*Čižmář 1997*, 685, obr. 2: 2). Hřeben podobného typu, který má v merovejském prostředí 6. století více paralel, se našel v hrobě 30 z Holubic (*Čižmář 1997*, obr. 3; *2011*, 146, Taf. 12, 30/1) spolu s přezkou s trapezoidním příčně žlábkovaným štítkem u kořene jazýčku. Přezky stejného typu, někdy i s kováními opasku jsou známy z merovejských kostrových pohřebišť od karpatské kotliny, přes jižní Německo až do Gallie (*Losert 2011*, 478nn., Abb. 5: 1; *Koch 2001*, 62, 296, 437, Taf. 30A: 4–5, Abb. 23: M 54). Na základě frankkých analogií je U. Koch (*2001*, 62, 85nn.) datuje do své 6. jihoněmecké fáze (555–580), H. Losert pak jejich produkci datuje nejpozději do 3. čtvrtiny téhož století (*Losert 2003*, 209, Abb. 38: 24–26, Var. 8; *2011*, 478nn.).

Vyvozovat závěry z nálezů mísovité nádoby se zataženým okrajem na sídlišti s keramikou pražského typu v Přítlukách je však problematické. Na stejném místě mohla před vznikem sídliště s keramikou pražského typu existovat starší osada. Její méně zahlobené chaty s kůly v rozích mohly být následnými sídlištními aktivitami slovanského osídlení podstatně rozrušeny (určitější závěry by vyžadovaly analýzu veškerého keramického materiálu získaného ze zdejších sídlištních vrstev). V Suchohradu na západním Slovensku, kde byl prozkoumán objekt s keramikou pražského typu a z vrstvy bylo získáno prolamované terčovité kování, by mohlo jít o analogickou situaci (*Fusek – Zábajník 2010*, 155nn.).

K řešení otázek prvotní infiltrace nositelů kultury s keramikou pražského typu a jejich možných vzájemných kontaktů s populací pohřbívajících v merovejských kostrových hrobech, poskytuje jistý podnět také situace zjištěná v Řezně – Grossprüfeningu (*Losert 2011*, 475–489; *2007–2008*, 317nn.). Na ploše polykulturního naleziště bylo prozkoumáno celkem 22 slovanských žárových hrobů, přičemž pouze devět z nich bylo popelnicových, ve třinácti případech šlo o hroby jámové s násypem pozůstatků ze žároviště. Kromě keramiky pražského typu jsou ve zdejších hrobových celcích významné drobné nálezy. Jde jednak o výrobky známé z časně slovanských souvislostí, např. o ozdoby z bronzového drátu ukončené spirálkou (někdy

těž brýlovité) a bronzové plechové závěsky lichoběžníkovitého tvaru nebo o další předměty, které dokládají působení merovejského kulturního prostředí, např. přezky, kování z pásové garnitury, zlomek pinzety, skleněné korálky nebo zbytky trojvrstvých kostěných hřebenů (Losert 2011, 478nn., Abb. 5–6).

H. Losert (2011, 483–484) spojuje pohřebiště v Grossprüfeningu se skupinou osob, pocházejících z oblasti středního Podunají, případně Panonie nebo z oblasti severně Černého moře, která odešla na západ ještě před rozšířením avarské moci do karpatské kotliny (po r. 568). Poloha pohřebiště v bezprostřední blízkosti Řezna naznačuje, že se noví osadníci nemohli usadit na místě bez schválení toho, kdo sídlil v nedaleké, původně římské pevnosti *Castra Regina* a ovládal její zázemí. Podle zmiňovaného autora šlo zřejmě o jednoho z bavorských vévodů, jemuž ozbrojená „časně slovanská elita“ podléhala patrně v roli jeho spojenců.

Na žárovém pohřebišti v Grossprüfeningu je pozoruhodné, že i když bylo obklopeno zcela odlišným kulturním prostředím, vystupuje zde po určitou dobu jako izolovaný jev. Setrvává na striktním žárovém pohřebním ritu, tedy na vlastních tradicích pohřbívání. Cizí merovejské předměty z okolí (několik přezek, zlomek pinzety, kování, hřebeny, případně korálky) však při zachování vlastních předmětů, typických pro východní Evropu, přijímá ojediněle. Mimo jiné jsou hroby charakterizovány skromností výbavy, sestávající většinou jen z ojedinělých součástí oděvu (příčemž zajímavé je zahalování zemřelých do medvědíků kůží) a přidáváním masitých příloh (Losert 2011). I když tento stav nemusel trvat dlouho, ukazuje se, že obě velmi rozdílná kulturní prostředí mohla ve specifických podmínkách i v různých oblastech po jistou dobu paralelně existovat vedle sebe, aniž by muselo dojít k intenzivnější akulturaci nebo vymizení jednoho z nich. Zda to můžeme považovat za příklad archeologických poměrů také v oblasti severně od středního Dunaje, tedy i na Moravě, mohou potvrdit nebo vyvrátit jen další nálezy.

Jak vypovídají novější doklady o pozdějším datování závěru langobardských kostrových pohřebišť, určitý krátkodobý kontakt, způsobený např. pronikáním menších bojovníckých nebo prospektorských skupin slovanského původu do blízkosti langobardské sídelní oblasti již v tomto časném období, nelze zcela vyloučit. Historické zprávy o aktivitách langobardského prince Hildigise, který využíval okolo poloviny 6. století slovanské bojové družiny, by tomu nasvědčovaly. I když tito bojovníci s velkou pravděpodobností nepocházeli přímo z Moravy nebo vůbec ze západnější severodunajské oblasti, sídla Slovanů, k nimž se Hildigis opakovaně uchýloval, a z jejichž středu si najímal skupiny bojovníků, nemusela být příliš vzdálena od langobardského nebo gepidského ústředí. Právě

v tomto období mohli nositelé kultury s keramikou pražského typu, které je možno považovat za historicky zmiňované Sklaviny, získávat první důležité a potřebné informace o oblasti, kterou bezprostředně poté zasídlili. Definitivní utváření a stabilizace slovanského sídelního prostoru je dokumentováno prudkým vzrůstem počtu sídlišť v průběhu 7. století. Jejich nakupení v oblastech, kde později vznikají slovanská centra doby velkomoravské, nasvědčuje tomu, že již v této době dochází ke konsolidaci časně slovanských sídelních a snad i mocenských struktur.

SLOVANIA A AVARSKÝ KAGANÁT

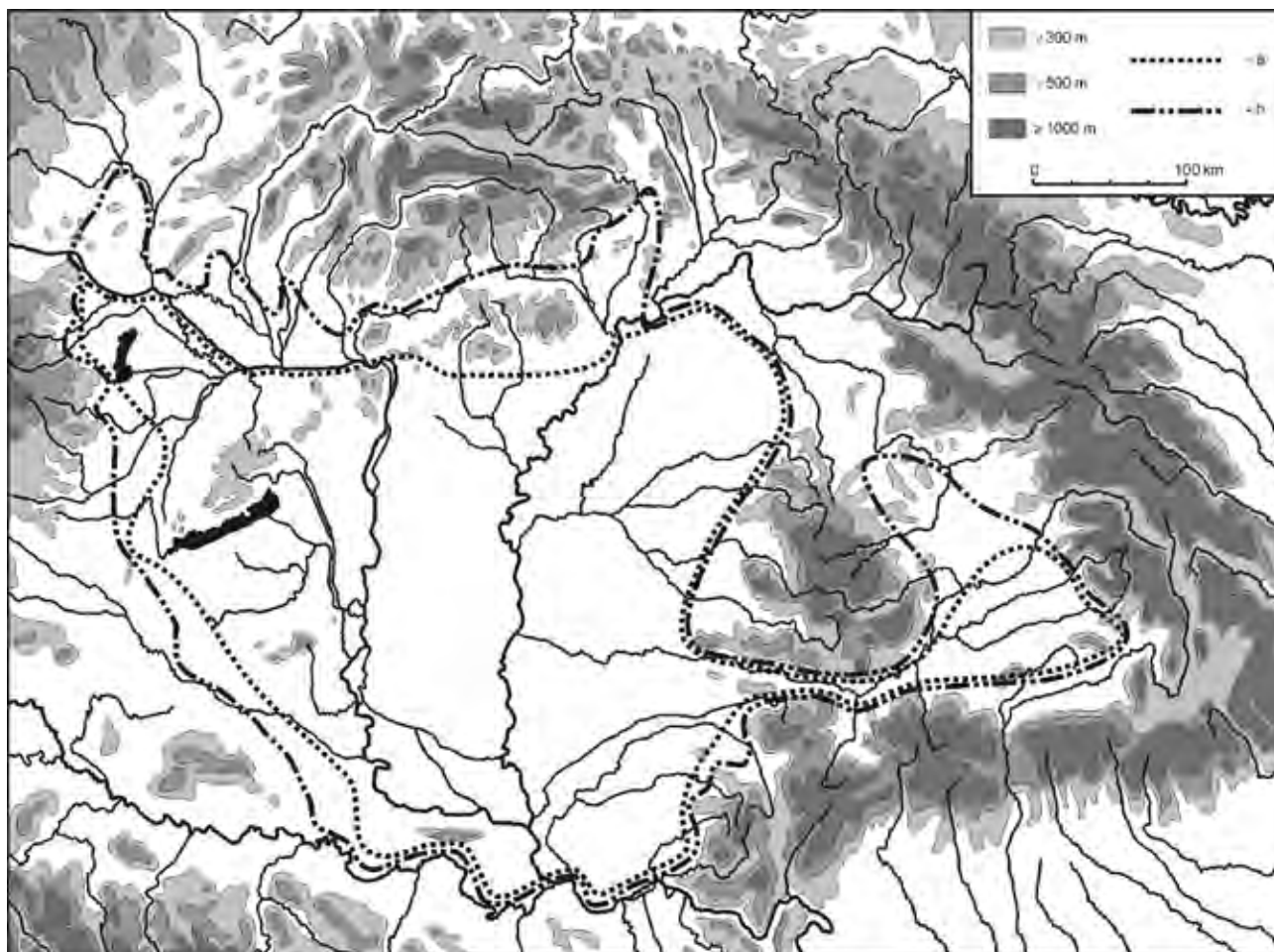
Jozef Zábajník

Prakticky sto rokov po eliminovaní hrôzostrašnej hunskej moci sa na východe Európy vynára nová hrozba. Zapadá do periodicnosti objavovania sa nomádskych elementov, ktoré v snahe zabezpečiť si životný priestor, alebo pod hrozbou inej moci, prenikajú na západ. V roku 558 prichádza do Konštantínopolu prvé posolstvo Avarov hľadajúc novú vlasť na úteku pred tureckým nebezpečenstvom. Začína sa tak nová etapa v stretnutiach byzantskej ríše a ostatných európskych mocností s „východnou hrozbou“.

Na úvod treba spomenúť tie historické udalosti, ktoré mali na vývoj strednej Európy včasného stredoveku mimoriadny dosah. Vznik mocensko-politického celku známeho pod označením avarský kaganát mal svoju predohru v korisníckych výpravách, ktoré Avari nasmerovali na územie franskej ríše. Predovšetkým tá druhá (v roku 566) sa skončila nielen ich víťazstvom, ale jej dôsledkom bolo aj sprostredkovanie spojeneckého kontaktu s Longobardmi, ktorí už dlhú dobu viedli

boje so svojimi východnými susedmi – Gepidmi. Po porážke Gepidov (v roku 567) obsadzujú ich územie v Potisí Avari. Na strednom Dunaji vzniká nový politický celok – avarský kaganát (**obr. 1**), barbarská ríša pomenovaná podľa svojho vládcu – kagana. Tá výrazným spôsobom spoluvytvárala históriu stredoeurópskeho teritória v relatívne dlhom časovom úseku. Ten je vymedzený dobou príchodu Avarov do karpatskej kotliny (na rozmedzí rokov 567/568) a obdobím cca 15 rokov trvajúcich fransko-avarských vojen počas vlády Karola Veľkého (788–803), kedy dochádza k vojenskej likvidácii a politickému zániku kaganátu.

Avari a avarský kaganát zasiahli výraznou mierou aj do dejín slovanských pospolitostí, ktoré okolo polovice 1. tisícročia n. l. expandujú zo svojej pravlasti a obsadzujú rozsiahle územia strednej a východnej Európy. Centrálné časti karpatskej kotliny boli však až do príchodu avarských družín mocenským priestorom germánskych kmeňov. V jej západnej časti sa

▲ **Obr. 1. Územný rozsah avarského kaganátu:**

a – hranice tzv. včasnoavarského kaganátu; b – hranice tzv. neskoravarského kaganátu. Podľa Zábajník 2009, obr. 1.

nachádzalo kráľovstvo Longobardov, územie na východ od rieky Tisy ovládli po rozpade hunskej ríše východogermánski Gepidi. Predavarské slovanské osídlenie bolo preto vytesnené do periférnych zón karpatskej kotliny.

So slovanským prienikom do karpatskej kotliny možno rátať v záverečnej etape obdobia sťahovania národov, teda v dobe pred príchodom Avarov. Tento predpoklad umocňujú silné indície vyplývajúce z rozboru písomných prameňov (podrobne *Fusek 2004*, 163–164). Nemenej dôležitou je analýza priesotorového vzťahu slovanského osídlenia k územia osídleným germánskymi pospolitostami. V severozápadnej časti karpatskej kotliny a na Záhorí, ležiacom už mimo nej, je jednoznačne doložené vzájomné územné rešpektovanie sa Slovanov a Longobardov (*Fusek – Zábajník 2010*, 172, obr. 10). S obdobnou situáciou sa stretávame aj vo východnej časti karpatskej kotliny, kde je doložené slovanské osídlenie na území mimo teritória kráľovstva Gepidov (*Fusek – Olexa – Zábajník 2010*, 351–354, obr. 16). Takéto územné rešpektovanie sa je výraznou indíciou súčasnosti. Tretia skutočnosť, ktorá nás opodstatňuje uvažovať o slovanskom osídlení karpatskej kotliny v dobe pred príchodom Avarov už nie je v rovine indície, ale dôkazu. Je to výsledok rádiouhlíkovej analýzy vzorku dreva zo sídliskového objektu v Suchohrade (*Fusek – Zábajník 2010*, 165, 166, obr. 7, 8).

Je nepopierateľné, že úlohu Avarov v histórii slovanských pospolitostí nemožno vo všeobecnosti hodnotiť kladne. Avšak mystifikácia tohto úseku našich dejín, demonizovanie avarskej spoločnosti, odmietanie, či priam zavrhnutie všetkých tých pozitív, ktoré našim predkom priniesol kontakt s avarským kaganátom, by bolo nehistorickým prejavom upnutia sa na idealizovaný obraz našich dejín. Taktiež je potrebné zdôrazniť aj význam existencie avarského kaganátu ako sprostredkovateľa progresívnych kultúrnych výdobytkov a vyspelých technológií Stredomoria do severnejšie sa nachádzajúcich oblastí. Oboznámenie sa s politickým systémom predovšetkým v byzantskom prostredí iste nemalo nepodstatný význam. Nezanedbateľným je aj fakt, že spoločná história našich predkov s pôvodne nomádskymi spoločenstvami, ich súžitie či už vynútené alebo dobrovoľné, našlo svoj odraz aj v písomných prameňoch. V tzv. *Fredegarovej kronike* sa spomínajú Slovania tvoriaci súčasť avarského vojska pod označením „befulci“ (*Ratkoš 1968*, 56).

Poznávanie rôznorodosti vzťahov Slovanov k Avarom nám umožňuje predovšetkým analýza písomných prameňov. Je do istej miery prekvapujúce a pre maďarskú pospolitosť zrejme konšternujúce, že posledné rozsiahle syntetické práce zaberajúce sa dejinami Avarov sa zrodili z pier nemaďarských historikov (*Kollautz – Miyakawa 1970; Avenarius 1974; Pohl*

1988). Možno aj preto, že „avarská epocha“ zaberá v dejinách Maďarska a v myslení maďarskej spoločnosti mimoriadne dôležitú pozíciu, umocnenú akousi spirituálnou spriaznenosťou Maďarov – potomkov kočovného, v strednej Európe cudzorodého etnika – s obdobnými pospolitostami. Tie budovali svoje mocensko-politické celky na organizačných princípoch nomádskych spoločností a mali pravlasť v širých stepných zónach Eurázie. Z času na čas potláčané, inokedy vyzdvihované prejavy „kolektívnej mentality“ sú oným akcelerátorom spoločenského vedomia, ktoré majú nesporný vplyv na budovaní duchovných väzieb s minulosťou.

Nepovažujem za zmysuplné predkladať podrobný pohľad na históriu Avarov po tom, čo sa do rúk odbornej verejnosti dostala monografia W. Pohla (*1988*). Táto v súčasnosti bezkonkurenčná a moderná syntéza vyčerpávajúcym spôsobom prezentuje všetky známe fakty, vyplývajúce z kritickej analýzy písomných prameňov. Čo je mimoriadne pozitívne, to je rešpektovanie archeologického bádania a zakomponovanie poznatkov získaných rozborom existujúceho archeologického pramenného materiálu ako doplnku kritického hodnotenia historických prameňov.

Z veľkého množstva písomných prameňov je potrebné spomenúť aspoň tie, ktoré opisujú vzťah Slovanov a Avarov od počiatku ich vzájomných kontaktov. Z tohto hľadiska sú mimoriadne dôležité údaje, spomínané v opise historických udalostí z rokov 558–582, ktoré zhromaždil na príkaz cisára Maurikia byzantský spisovateľ Menander/Menandros. Z jeho diela *Historiae* sa však zachovali iba fragmenty predovšetkým v excerptách cisára Konštantína VII. Porfyrogeneta (905–959).

Spisovateľ Teofilakt Simokates/Theophylaktos Simokattes pochádzajúci z Egypta († okolo r. 628), počas svojho života na cisárskom dvore v Konštantínopole napísal za vlády cisára Herakleia (610–641) dielo *Historiai*. Opisuje v ňom udalosti, ktoré sa odohrali za vlády cisára Maurikia (582–602) a možno ho teda považovať za pokračovanie historickej spisby Menandra.

Tretím mimoriadne dôležitým prameňom je spis, známy v odbornej literatúre pod názvom *Fredegarova kronika*. Mimoriadne cenné sú správy o odboji naddunajských Slovanov proti Avarom. Kronika opisuje vznik kmeňového zväzu, známeho pod označením Samova ríše. Ten plnil obrannú úlohu nielen proti Avarom, ale na istý čas zahatal postup franskej expanzie na východ. *Fredegarova kronika* pestro vykresľuje udalosti spojené s aktivitami Sama a jeho Slovanov. Dozvedáme sa z nej aj údaje o spore medzi Samom a franským kráľom Dagobertom, vrátane porážky franského vojska pri Vogastisburgu.

Nejednoznačnosť písomných prameňov a úplná absencia dokladov, na základe ktorých by bolo možné dávať do súvislosti isté špecifická materiálnej kultúry so Samovou ríšou, spôsobila vznik viacerých teórií o jej situovaní. Všetky tri najčastejšie spomínané koncepcie jej polohy (korutánska, česká, resp. podunajská) narážajú na nezrovnalosti spôsobené interpretáciou skúpych písomných prameňov, resp. ich neschopnosťou osvetliť geografické súvislosti historických udalostí.

Jedným z riešení je chápanie Samovej ríše ako rozsiahleho teritória na území strednej Európy (*Lutovský – Profantová 1995*, obr. 14). Zostáva otázkou, či účelovo zostavený kmeňový zväz možno charakterizovať takýmto uceleným a geograficky integrovaným územím.

Z hľadiska teritoriálneho rozšírenia tzv. Samovej ríše možno uvažovať aj o nasledovnej „ostrovnej“ hypotéze, predpokladajúcej absenciu geografickej celistvosti tohto útvaru. Oblasti obývané viacerými slovanskými zoskupeniami boli azda účelovo vojensky a politicky integrované pre jednotlivé operácie. V oslobodzovacích akciách proti Avarom zohrali najvýznamnejšiu úlohu Slovania z naddunajského územia bezprostredne susediaceho s avarským kaganátom (južná Morava, dolné Rakúsko, časť juhozápadného Slovenska). Počas konfliktu s Dagobertom niesli hlavné bremeno vojnových udalostí predovšetkým kmene sídliace na Morave a v Čechách. Výpadom Longobardov (Dagobertových spojencov proti Slovanom) boli najviac postihnutí Slovania obývajúci západné časti karpatskej kotliny a alpské údolia. Možno práve geografická roztrieštenosť prejavujúca sa v existencii niekoľkých územne málo prepojených ostrovov (polostrovov) bola jednou z príčin rozpadu útvaru, ktorý vytvoril a po dobu 35 rokov bol schopný udržať „*homo nomen Samo natione Francos de pago Senonago*“ (cit. podľa *Ratkoš 1968*, 387).

Viacere údaje sa nám dochovali v dielach iných autorov. Medzi nich patrí predovšetkým jeden z najvýznamnejších byzantských historikov 6. storočia, Prokopios / Procopius de Caesarea (490/507 – cca 562), či byzantský cisár Konštantín VII. tzv. Porfyrogenet / Konstantin Porphyrogennetos (905–959). Z hagiografických prameňov je potrebné spomenúť *Dejiny cirkvi Jána z Efezu* (okolo 507 – okolo 585), či *Zázraky svätého Demetria (Miracula sancti Demetrii)*. Tie líčia udalosti spojené s obliehaním mesta Thessalonike (Solún) spojenými vojskami Slovanov a Avarov.

Z latinsky písaných prameňov sú to *Dejiny Longobardov (Historia Langobardorum)*, ktorých autorom bol Pavol Diakon/ Paulus Diaconus (žil vo 8. storočí). Napriek svojej tendenčnosti je spis *O obrátení Bavorov a Korutánco* (*Conversio*

Bagoariorum et Carantanorum) zdrojom viacerých poznatkov o Avaroch. Údaje z neho sa viažu predovšetkým na západné časti kaganátu, ktoré boli osídlené Slovanmi. Traktát kompiluje aj staršie pramene, predovšetkým tzv. *Fredegarovu kroniku* (alebo jej výťah – *Gesta Dagoberti*), ríšske anály a pravdepodobne aj iné písomné pramene (listiny), ktoré sú dnes neznáme.

Vzťah Slovanov a Avarov treba posudzovať predovšetkým z časového hľadiska. Vo včasnom období vzájomných kontaktov (záverečné decéniá 6. a počiatok 7. storočia) sa dá hovoriť o útlaku, ktorý rezultoval do protiavarskeho povstania a vytvorenia Samovho kmeňového zväzu. Neskôr sa tento pomer zrejme postupne transformoval do vzájomného ovplyvňovania sa. Z konca 8. storočia máme zasa doklady o aktívnej účasti slovanských pospolitostí na vojenskej likvidácii kaganátu.

Koreláciu uvedených etník však treba chápať aj priestorovo. Je evidentné, že slovanské pospolitosti žijúce v područí Avarov, resp. nachádzajúce sa v bezprostrednom susedstve kaganátu výrazne pociťovali závislosť. Naopak, Slovania obývajúci územia vzdialené od teritória kaganátu neboli na Avaroch závislí. V tomto prípade možno predpokladať spojenectvo vyplývajúce z rovnakých pohnútok – napríklad získavanie koristi z pustošivých nájazdov na územie Byzancie.

Avarský kaganát, tento mocensko-politický hegemon včasnostredovekej strednej Európy, zanechal po sebe obrovské množstvo nálezov a nálezísk nachádzajúcich sa v nížinných zónach prakticky celého územia karpatskej kotliny (*Szentpéteri 2002*, mapa 1). V rámci archeologických prameňov až donedávna absolútne dominovali nálezy z hrobov a pohrebísk. Počet doteraz známych nekropolí dosahuje hodnotu takmer 2 500, pričom množstvo hrobov sa vzhľadom na mnohé nejasnosti a nepresnosti len odhaduje v rozmedzí 60 000–100 000. Obrovská masa predmetov z nich pochádzajúcich je doplnená nesmiernym počtom údajov vyplývajúcich z analýzy pohrebného rítu.

V súčasnosti sú nám známe aj početné lokality sídliskového charakteru. Tie môžeme rozdeliť v podstate do dvoch kvalitatívne rôznorodých skupín – sídliská s preskúmanými objektmi, resp. sídliská a stopy osídlenia zistené počas prieskumov. Na rozdiel od hrobov a pohrebísk sa však neprejavujú takými „etnografickými“ prejavmi a znakmi, ktoré by nám umožňovali uvažovať o ich etnicite.

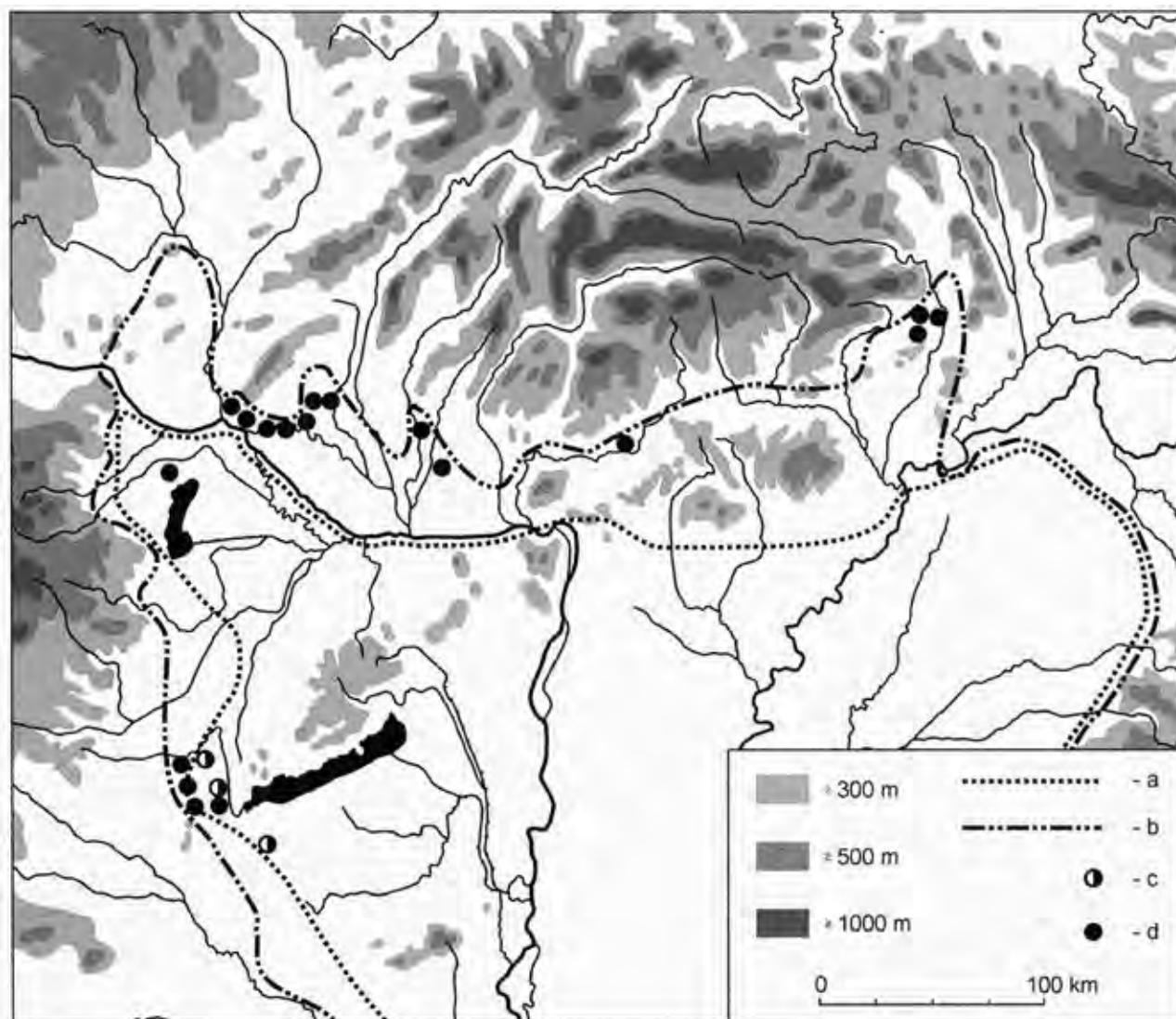
Obrovské množstvo informácií sa na jednej strane teoreticky stáva objektivizujúcim faktorom pri riešení problematiky, na strane druhej pre neschopnosť jednotlivca osvojiť

si ho znamená skutočnosť, výrazne limitujúcu naše poznanie. Možno i to je príčina, prečo sa doteraz neobjavila práca komplexne vyhodnocujúca všetky kategórie archeologických prameňov.

Zaoberať sa vzťahom Slovanov a Avarov na báze archeologického pramenného materiálu je mimoriadne náročné. Jedným z mála výrazných prejavov súžitia Avarov a Slovanov sú birituálne pohrebiská v okrajových zónach karpatskej kotliny (Zábojník 2004). Nachádzajú sa jednak v oblasti severnej a západnej periférie kaganátu (obr. 2), ale aj v Sedmohradsku, odkiaľ ich poznáme pod označením skupina Mediaș (Tur-

čan 2004, 359). Na základe ich priestorovej a časovej analýzy je možné sa domnievať, že sú výsledkom dlhodobého súžitia dvoch etnicky i kultúrne rozdielnych zoskupení.

So vznikom avarského kaganátu sa v užšom priestore strednej Európy objavil celý rad fenoménov, ktoré možno považovať za nóvum. Tie sú výsledkom jednak špecifických znakov zaradených do kategórie pohrebného rítu. Do tejto skupiny patrí spôsob pochovávania, úprava hrobových jám, jazdecké hroby (obr. 3) a pod. O nič menej dôležité sú charakteristické prejavy materiálnej kultúry, predovšetkým súpravy opaskových kovani, zbrane, šperk, súčasti konských postrojov atď. (obr. 4).

▲ Obr. 2. Birituálne pohrebiská v západnej a severnej periférii kaganátu:

a – hranice tzv. včasnoavarského kaganátu; b – hranice tzv. neskoravarského kaganátu; c – včasnoavarské birituálne pohrebiská (tzv. skupina Pókaszepetk-Zalakomár); d – birituálne pohrebiská zo stredného a neskorého stupňa obdobia avarského kaganátu. Podľa Zábojník 2009, obr. 2.

▲ **Obr. 3. Hrob bohato vybaveného jazdca.**
Pohrebisko v Holiaroch. Podľa Točík 1968, obr. 6.

Avari priniesli zo sebou do Európy celokovové strmene (Zábajník 2009, 53–54). Tie zabezpečovali nielen stabilizáciu jazdca v sedle, ale predovšetkým zvyšovali komfort jazdy. Avarský jazdec (**obr. 5**) sa mohol v strmeňoch postaviť a otáčať sa aj do opačného smeru, než bol pohyb koňa. Netreba zrejme zdôrazňovať význam tejto skutočnosti na rýchlosť a presnosť streľby nielen dopredu, ale aj dozadu. Nohy jazdca stojaceho v strmeňoch zároveň plnili funkciu akéhosi tlmiča vyrovnávajúceho pohybu koňa počas cvalu a tým skvalitnili presnosť zacielenia a zvýšili kadenciu streľby. Dôležitou skutočnosťou je okamžik streľby – vypustenia šípu z luku. Ten bol daný momentom, kedy všetky nohy cválajúceho koňa boli vo vzduchu. Vtedy sa v najmenšej miere prejavil negatívny dôsledok pohybu koňa, čo zvyšovalo predpoklad presného zásahu. Možno sa preto domnievať, že kovovými strmeňmi doplnené sedlo spolu s novými prvkami výzbroje (sečné zbrane, prierazné kopije, reflexné kompozitné luky, lamelové

panciere) sa významným spôsobom podieľali na vojenských úspechoch avarského vojska, predovšetkým vo včasnej fáze ich pôsobenia na európskych bojiskách.

Vo všeobecnosti sa akceptuje, že politický zánik avarského kaganátu spôsobila východná expanzia franskej ríše v dobe Karola Veľkého. Bolo iba otázkou času, kedy sa na konci 8. storočia susediace mocnosti dostanú do vojenského stretu. Franská ríša, povzbudená vojenskými úspechmi v pacifikovaní Sasov a disponujúca značným vojenským potenciálom, neváhala rozširovať svoju moc východným smerom. Obeťou sa stal silný protivník, existencia ktorého až do tohto obdobia nebola bezprostredne ohrozená. Nie je to však iba franský vojenský činiteľ, ktorý počas 15 rokov spôsobil zánik kaganátu. Príчины jeho konca treba chápať ako komplex smrteľných chorôb, ktorých diagnózy možno charakterizovať nasledovným spôsobom:

Decentralizácia mocenských štruktúr znemožnila mobilizáciu všetkých síl schopných vojensky brániť kaganát. Vyčerpanie hospodárskeho potenciálu neumožnilo dlhodobé vedenie nákladnej vojny. Vnútrotná dezintegrácia spoločnosti ako dôsledok odlišností vývoja v jednotlivých oblastiach spôsobila neschopnosť skĺbiť rôznorodé záujmy. Tento fakt umocnila aj znovuobjavená sa etnická nevrávnosť. Spoločnosť avarského kaganátu sa nefeudalizovala, a preto nemohla využiť progresívne výdobytky tohto spoločensko-ekonomického systému. Absentoval proces masovej christianizácie so všetkými jej ideologickými a organizačnými pozitívami. Na európskej scéne sa objavil taký silný nepriateľ, s akým sa avarskí bojovníci od svojho príchodu do karpatskej kotliny ešte nestretli. Avarské vojsko mohlo zvíťaziť v jednom či niekoľkých bojových stretnutiach. Strategické víťazstvo nad dobre organizovaným a počtom silným protivníkom nebolo schopné dosiahnuť i preto, že medzičasom došlo k zmenám v bojovej taktike, v organizácii a výzbroji armád.

Napriek uvedenému sa kaganát dokázal pomerne dlho a urputne brániť pred zánikom, dokladom čoho bolo aj enormné nasadenie franského vojenského potenciálu. Zvyšky avarizovaného etnického substrátu v naddunajskom priestore karpatskej kotliny boli postupne začleňované do novovznikajúcich politických štruktúr a v priebehu 9. storočia kultúrne a etnicky asimilované v prevažne slovanskom prostredí.

Koniec „doby avarskej“ sa datuje rôzne podľa toho, ktoré kritérium sa zohľadňuje. Predovšetkým maďarskí bádatelia, vychádzajúc z predpokladaného ďalšieho vývoja materiálnej „avarskej“ kultúry, zastávajú názor o prežívaní Avarov počas celého 9. storočia a ich neskoršej kultúrnej a etnickej asimilácie v prostredí staromaďarského obyvateľstva. Uvedená hypotéza je predmetom kritických výhrad predovšetkým zo strany

▲ Obr. 4. Výber honosných predmetov.

Kovania opaskov, šperk a dekoratívne súčasti konských postrojov z hrobov obdobia avarského kaganátu. Zdroj Archív AÚ SAV.

„nemaďarských“ historikov. Iné koncepcie stavajú na údajoch písomných prameňov, väčšinou posledných o Avaroch, a datujú koniec „doby avarskej“ hlboko do 9. storočia. Keďže používam termín „obdobie avarskeho kaganátu“, vychádza absolútne datovanie z časového určenia doby existencie mocensko-politického útvaru, t. j. je vymedzené rokmi 567 a 803. Neznamená to prirodzene popieranie existencie „avarského“, lepšie povedané „avarizovaného“ etnického substrátu a jeho doznievajúcej kultúry po roku 803. Týka sa to predovšetkým obyvateľstva tých častí karpatskej kotliny, ktorých sa udalosti spojené hlavne s fransko-avarskými vojnami dotýkali len okrajovo. Veď to by sme museli vylúčiť napríklad prežívanie romanizovaného provinciálneho obyvateľstva s tzv. keszthelyskou kultúrou po rezignácii Ríma na stredodunajský limit a provinciu Panóniu, alebo aj ďalší vývoj slovanského obyvateľstva a jeho kultúry v 10. storočí na území začlenenom do mocenskej sféry formujúceho sa včasnouhorskeho štátu a iné. Podobná situácia sa zopakovala v histórii ľudstva nespočetne krát a rezultovala v podstate do dvoch výsledkov:

Obyvateľstvo zaniknutého mocenského útvaru sa prispôbuje zmeneným podmienkam a kultúrne, viac či menej samostatne a svojrázne, sa vyvíja v rámci novej politickej štruktúry. Spoločnosť v dôsledku straty integrujúceho činiteľa sa postupne najskôr kultúrne a potom zrejme i biologicky asimiluje v novom prostredí.

Keďže nepredpokladám genocídnu formu zániku pospolitosti obdobia avarskeho kaganátu, do úvahy azda prichádza druhá alternatíva. Proces asimilácie bol pravdepodobne dosť dynamický a zrejme aj to je príčina, prečo sa nám po „Avaroch“ okrem nesčíselného množstva predmetov predovšetkým z pohrebísk prakticky nič iné nezachovalo.

Mnohostranné kontakty slovanského obyvateľstva s avarským kaganátom spôsobili akceleráciu vývoja a prispeli tak k vytváraniu základov pre ďalší rozvoj stredoeurópskeho teritória najmä v nasledujúcej perióde včasného stredoveku – vo veľkomoravskom období

▲ Obr. 5. Avarský jazdec pri strelbe reflexným lukom. Podľa Galuška 1991, 17.

SLOVANSKÉ ARCHAICKÉ NÁBOŽENSTVÍ

Michal Téra

O podobě slovanského archaického náboženství toho nelze říci mnoho. Pro podrobný popis tohoto fenoménu chybí potřebné prameny – zejména ty písemné. Na rozdíl od řady jiných tradic nezanechalo slovanské pohanství vlastní texty, Slované přijímají písemnou kulturu ruku v ruce s křesťanstvím. Ani četnost dobových zpráv od sousedů Slovanů není dostačující – většina zpráv, které zanechali soudobí informátoři, má útržkovitou povahu a projevuje se v nich nejen pohrdání k „pohanské“ víře, ale i nepochopení a tudíž nepřesnost předávaných faktů. Nelze tedy uspokojivě rekonstruovat mytologický a rituální systém staré víry, její kosmogonii, právní a tabuizační předpisy. Přesto nám i chudé zprávy dovolují vyslovit některá konstatování, která jsou však výsledkem kombinace textové analýzy, etymologie, srovnávací religionistiky a rozboru archeologického materiálu, a proto si nenárokují definitivní platnost.

Náboženství starých Slovanů nepochybně vycházelo z archaické indoevropské kultury, a proto lze vysledovat řadu podobností, které spojují slovanské prostředí s jinými indoevropskými národy v jejich archaické fázi. Nejbližší měli Slované k Baltům, ale nalezneme analogie i s germánským, keltským nebo starořeckým prostředím. Specifický případ představuje íránský kulturně jazykový okruh, jehož stopy ve staroslovanské kultuře a jazyce nacházíme, a který měl po jistou dobu nepochybný vliv na slovanskou etnogenezi probíhající ve východní Evropě (Toporov 1989). Zároveň nelze vyloučit ani vliv ugrofinských kmenů a v pozdější fázi také turkotatarských národů, které se v raném středověku pohybovaly po východní a střední Evropě.

Pro období Velké Moravy nám chybí jakékoliv zdroje o pohanství moravských Slovanů – všechny dochované prameny k této problematice jsou mnohem mladšího data (obr. 1). Přesto lze předpokládat, že pohanský kult byl ve své podstatě konzervativní, a zprávy z 11. či 12. století odrážejí i mnohem starší realitu. Slovanské archaické náboženství nepochybně definovalo a vykládalo celý existující svět (*vesť mirь*), jeho vznik, strukturu a smysl – znalo tedy nepochybně *kosmologii* i *kosmogonii*. Vzhledem k uspořádanosti světa pohanství rovněž stanovovalo, jaké mají vládnout vzájemné vztahy v lidské komunitě (*mirь*) – určovalo tedy i archaické právo (*pravьda*), od soukromých záležitostí až po společenskou strukturu a její instituce. Tato archaická ideologie byla vykládána specifickými znalci a realizována ve společenském životě komunity souborem rituálů v nejširším spektru – od rodinné a soukromé magie až po celokmenové rituály.

Slovanské pohanství znalo svět lidí a svět bohů. O slovanském panteonu toho nevíme mnoho, dochovala se pouze řada jmen starých bohů z oblasti východních i západních Slovanů s mlhavou nebo žádnou charakteristikou. Přesto můžeme konsta-

tovat několik zásadních bodů. 1) Jmen bohů je poměrně mnoho a není vyloučeno, že pod různými jmény se skrývá stejné božstvo. 2) Svět bohů byl strukturován, existovaly mezi nimi vztahy nadřazenosti a podřizenosti. 3) Slovanské pohanství znalo božstva nejrůznějších úrovní: uranická (nebeská), solární (sluneční), telurická (ve vztahu k zemi), chtonická (podsvětní). 4) Slovanské pohanství znalo božstva aktivní i pasivní. 5) Slované měli rozvinutou mytologii, která se stala základem pro rituály i pro pozdější žánry tzv. lidové kultury: dynastické legendy, pohádky, rituální písně atd.

Podle zpráv týkajících se severozápadních Slovanů znalo slovanské prostředí nejmocnější božstvo, které bylo nadřazeno ostatním bohům, bylo však pasivní vůči pozemskému dění.¹ Toto božstvo se objevuje v pozdějších vyprávěních ze slovanského okruhu o stvoření světa, kde se vypráví o prvním mocném bohu, který je dobrý a plný stvořitelské síly, díky níž tvoří svět i člověka. Má partnera, který sice není obdařen tvořivou silou, je však aktivní a akt tvorby často řídí a vede. V pozdějších dobách byl tento mýtus, rozšířený nejen ve slovanském prostředí, ale i po celé severní Eurasii a Dálném Východě, christianizován, a obě božstva vystřídali Bůh a ďábel. Podle této legendy byl na počátku dějin pouze kosmický oceán, na němž se obě božstva pohybovala v podobě vodních ptáků. Po vzniku tohoto světa se pak nejvyšší bůh a stvořitel uchyluje na nebesa a o pozemské záležitosti se stará jen minimálně (Eliade 1997, 72–112).

Aktivnější jsou bozi tzv. druhé generace, kteří jsou spojováni s nejrůznějšími přírodními jevy – sluncem, zemí, bouří, světem zvířat apod. Toto spojení však netvoří hlavní charakteristiku těchto božstev, spíše příznak, který se projevuje v kultu či mytologii. Tito bozi totiž plní hlavní „společenské“ funkce: garantují vždy některý z aspektů lidského života či společ-

▲ Obr. 1. Pohanská modla v Kyjevě.

Podle představ ilustrátora Radziwillského letopisu, 15. století. Knihovna Akademie věd v Petrohradě.

nosti. Tito bozi jsou také hlavními předměty kultu, jim byla zasvěcována obětiště, sezónní svátky a přinášeny oběti. Lze také předpokládat, že v panteonu pohanských Slovanů se odrážela tzv. trojfunkční ideologie starých Indoevropanů, která dělila svět bohů a lidí na tři vrstvy – oblast práva, náboženství a magie, oblast válečnickou a oblast plodnosti a prosperity (Dumézil 2001).

Mezi nejčastěji zmiňovaná božstva patří bůh hromu, kterého známe pod jménem *Perun*. Patřil zřejmě mezi nejdůležitější slovanská božstva, je také v pramenech zmiňován nejčastěji a o jeho kultu informují prameny už v 6. století (Prokopios z Kaisareie, překlad viz Beneš 1985). Jeho jméno se objevuje především ve východoslovanské oblasti, ale zřejmě ho pod tímto jménem znali i Slované západní a jižní, i když není vyloučeno, že pro něj byla používána i jiná jména (*Svarožic*, *Svantovit*, *Rugievit*). Jeho kult byl nepochybně oblíben v okruhu válečníků, a tedy i ve vládnoucí elitě slovanské společnosti (obr. 2). Význam však měl i pro masu zemědělců, a díky nim také přežila úcta k němu po christianizaci v rolnickém prostředí, pouze na sebe přijala křesťanský háv a staré božstvo získalo křesťanské jméno (např. archanděl Michael, prorok Eliáš atd.). Nepochybně silná úcta byla prokazována zemi, která ve slovanském (ale i obecně indoevropském) prostředí reprezentovala mateřský a ženský princip s jeho pozitivními i negativními konotacemi (Eliade 1998, 140–142). Se zemí byla spojována mocná ženská božstva, kterých ve slovanském prostředí (stejně jako u ostatních Indoevropanů) nebylo mnoho, byla však o to významnější. Z pramenů víme pouze o dvou jménech ženských bohů – u východních Slovanů to byla *Mokoš* (toto jméno se však objevuje po celém slovanském areálu) a v prostředí severozápadních Slovanů je pak dochováno teonymum *Siva* (snad *Živa*). O silné úctě k této bohyni však vypovídá nejlépe pozdější christianizovaná lidová kultura s nesmírně silným kultem Bohorodičky, který namísto křesťanských nesl ryze pohanské rysy (Ivanov – Toporov 1984, 175–197).

Významnou roli hrála nepochybně božstva chtonická – tedy podsvětní a magická. Chtonická oblast byla často spojena s řadou symbolů – s černou barvou, světem za mořem či podzemím, se světem zvířat a lesem, jako prostorem, kde se setkává svět živých a svět mrtvých, a kde místo uspořádané lidské společnosti vládne přírodní divokost a chaos. V pramenech se dochovalo několik teonym, která evokují právě tento mýtický prostor – *Černoboh*, *Tiarnoglofi* (Černohlav), *Triglav* nebo nejnámější pojmenování *Veles* (ve východoslovanské variantě *Volos*). Není pochopitelně vyloučeno, že pod těmito jmény se skrývá jediné božstvo, které je pánem podsvětí a magie. V poz-

◀ **Obr. 2. Tzv. Svantovit nalezený na ostrově Wolin.**
Dnešní severozápadní Polsko, 9. století.
Regionální muzeum ve Wolinu.

▲ Obr. 3. Tzv. Dvojčata.

Dřevěný idol nalezený na bývalém slovanském hradišti na Rybářském ostrově (Fischerinsel) v Dolanském jezeře (Tollensee) v Mecklenbursku, 11./12. století. Regionální muzeum v Neubrandenburgu.

dější lidové kultuře slovanských národů vystupuje několik postav s výraznými rysy magie a podsvětí – vlčí pastýř, svatý Jiří, svatý Mikuláš a řada dalších (Mencej 2001), které v sobě nesou pozitivní i negativní rysy. Nejtypičtějším dědicem tohoto podsvětního božstva je však slovanský čert – podsvětí bytost se zvířecími rysy, která vládne magií, komunikuje s lidmi a může škodit i prospívat. Chthonický prostor byl však také magickou krajinou, do níž putovali slovanští extatici – kouzelníci, čarodějové a různé typy slovanských šamanů, o jejichž působení vypovídá lidová kultura buď prostřednictvím pohádkových vyprávění nebo etnografických zápisů. Ojediněle se o šamanských technikách dozvídáme i z raně středověkých pramenů.

Božské postavy se vztahovaly nepochybně i k sféře plodnosti. Ve slovanských rituálech se objevuje božská postava, která je

pohřbívána a posléze kříšena a která je spojována s plodností lidí a zvířat a s úrodností polí, např. východoslovanský *Jarilo* (Ivanov – Toporov 1974, 181). Z raně středověkých pramenů víme o božstvu *Jarovít*, které bylo velmi podobným způsobem identifikováno s plodivou a životodárnou silou,² jak vyplývá z kořene jeho jména: *jar-*, t.j. „plný mužské (plodivé) síly“. S plodností byli v západoslovanském okruhu identifikováni mýtičtí zakladatelé dynastií (oráči Přemysl a Piast, rolnický kníže slovanských Korutanců) a ve východoslovanském prostředí jeden ze „starých“ hrdinů staroruských *bylin* – Mikula Seljanin. Není vyloučeno, že všechny tyto postavy – božstva i hrdinové – měly ve slovanské archaické kultuře jeden pravzor.

Podobně jako svět bohů byl organizován i svět lidí. I zde se zřejmě do jisté míry projevovала stará indoevropská trojfunkční ideologie – rozdělení společnosti na sféry magie a práva, válečnictví a plodnosti a prosperity. Náznaky tohoto dělení ve slovanské společnosti odrážejí jednak literární texty vztahující se k ranému středověku (dynastické legendy v polském a českém prostředí, nastolovací rituál korutanských vévodů), jednak přímé odkazy v pramenech z 11. a 12. století, které náznakově dělí společnost na válečníky (družiníky, jezdce, *vítěze*), rolníky (*smerdi*, *smardi*, *smurdi*) a reprezentanty duchovní či právní sféry (např. *župani*; Brankač 1964). Celou společnost zaštiťoval její reprezentant – kníže. Jedná se o původně sakrální instituci (podobně jako latinský *rex*, indický *radža*, nebo skandinávský *konungr*), která měla garantovat prosperitu, bezpečí a spravedlnost pro celou komunitu a byla za ně odpovědná především před tváří bohů. V raném středověku se však už jednalo o funkci mocenskou, úzce propojenou s válečnickou vrstvou, která si však stále podržela i řadu sakrálních rysů. Jednalo se především o způsob uvedení knížete do úřadu – nastolení. To probíhalo jako specifický rituál, kdy kníže byl posazen na kamenný stolec, a tím byl sakrálně spojen s božskou sférou. O takovém rituálu víme z korutanského a českého prostředí (Grafenauer 1952), lze ho však předpokládat i z jiných slovanských oblastí, neboť jej naznačuje název pro sídelní město knížete ve slovanských jazycích – *stolica*.

▲ Obr. 4. Rekonstrukce slovanského chrámu Gross Raden. Mecklenbursko; podle vykopávek Ewalda Schulda, 9./10. stol.

Kult v předkřesťanské době byl organizovaný na všech úrovních společností. Rodící se slovanské státy přebíraly kulty, které probíhaly na úrovni tehdejších politicko-kulturních jednotek – kmenů (*gentes*) – do té doby, než začaly přijímat křesťanství. Ve slovanském areálu vznikala střediska kultu většinou na oblastní, kmenové, ale později i nadkmenové úrovni (**obr. 4**). Specifickým rysem slovanského okruhu byl vznik zvláštních sakrálních hradišť, která sloužila jako náboženská a rovněž společenská centra oblasti či kmene (*Rusanova 1997, 47–62*). Tak např. kultovním centrem českého kmene se stal areál dnešního Pražského hradu, pro kmen Polanů to byla Lechova hora v dnešním Hnězdně (*Kurnatowska 2002, 60–70*), pro veletský kmenový svaz to byla Retra, pro rujan-ské Rány pak Arkona nebo Korenica. Řada těchto sakrálních obětíšť a hradišť je archeologicky doložena ve východní Evropě. Posvátné areály sloužily nejen jako místa obětí, ale rovněž jako sněmoviště, místa pro nastolení knížete, pohřbívání nebo obětní hostiny. Kromě oblasti severozápadních Slovanů nemáme doklady o chrámech, většina rituálů se konala pod širým nebem.

Centrem obětíšť bývala místa s modlami pohanských bohů. Na obětíšti mohla být pouze jedna modla, mohlo jich zde však být více, jedna však byla vždy ústřední. Slovanské modly byly zpravidla dřevěné, velice umně zhotovené (o realistickém zpodobení vypovídají dobové prameny) a často zdobené drahými kovy (*Stupeckí 1993, 33–69*). Kontakt s nimi byl zřejmě regulován tabuizačními předpisy a náležely jim i další atributy (**obr. 2–3, 5**). Odevzdávala se jim kořist z boje, zbraně, měly k dispozici zvláštní služebníky. V prostředí severozápadních Slovanů patřili ke svatyním i božstí (věštecťi) koně, na Rujáně mělo božstvo Svantovit z arkonské svatyně k dispozici vlastní družinu. Před modlami a na obětíštích docházelo k častým obětem. Z archeologických nálezů víme, že hlavní obětí, která byla konzumována na obětních hostinách, bylo domácí zvířectvo. Častou obětí byl i kůň. Slované však až do konce raného středověku praktikovali lidské oběti, což dosvědčují jak prameny písemné, tak archeologické nálezy.³ Mezi obětmi nechyběly ani malé děti. Byla to také obětíšť a především modly, které byly jako první likvidovány při přijetí křesťanství (*Timošuk 1989, 74–83*).

Pro organizovaný kult předpokládáme organizovanou vrstvu kněží, o níž máme písemné doklady opět pouze z prostředí severozápadních Slovanů. Specialisté na sakrální sféru však pravděpodobně existovali po celém slovanském areálu a zřejmě se dělili na více skupin. Byli pravděpodobně specialisté na oběti a rituály, ale také specialisté na věštby a magické praktiky. Znalci věštbých a extatických postupů také dlouhodobě přežili christianizaci a stali se pevnou součástí slovanské lidové kultury. Do této skupiny patřili i znalci textů,

▲ **Obr. 5. Dřevěná hlava božstva nalezená v Jankowě.**

Asi 12. století. Archeologické muzeum v Poznani – originál zcizen německými vojáky za 2. světové války.

jejichž soubor byl zřejmě značně obsáhlý a sahál od rituálních zpěvů, zařikávání a modliteb až po rozsáhlé epické a mytologické texty. Část z tohoto dědictví se dochovala ve folklóru a v cyklech jihoslovanských a východoslovanských epických skladeb (**obr. 6**). Mytologické a epické náměty si také našly cestu do raně středověkých textů ve slovanském prostředí, a staly se základem dynastických a etnogenetických legend, které obsahují nejstarší historické texty ze slovanského areálu (např. přemyslovská legenda). O nositelích archaické tradice se zmiňují již raně středověké texty. Ze staroruského prostředí víme o mázích a šamanech, tzv. *volchvech*, kteří si udržovali silný vliv ve slabě christianizovaném prostředí a uplatňovali své zvyklosti ještě dlouho po oficiálním přijetí křtu (*Szymański 1977, 567–568*).

Slovanské náboženství rovněž určovalo roční cyklus, který byl vymezován svátky a slavnostmi. V prostředí slovanského etnika se uplatnil především archaický rolnický kalendář, který dělil rok na dvě hlavní období – zimu a léto – a podle toho byly určeny i hlavní pohanské svátky, které se řídily podle slunečního cyklu (Tolstoj 2003, 27–36). Vrcholem archaického roku byl letní slunovrat, který byl slaven v očekávání největší aktivity plodivých sil v přírodě. Slavnost, která se k němu vztahovala, se obracela k plodivým božstvům spojeným se

symbolikou smrti a znovuzrození. Během těchto slavností tak byla často pohřbívána, spalována nebo topena rituální postava, byla simulována její smrt a znovuzrození, a celá komunita procházela očistou ohněm a vodou. Byly rovněž probouzeny plodivé síly země a svět byl „omlazován“ díky znovuzrození z chaosu. Tento chaos byl symbolizován rozpadem všech dosavadních pravidel, takže tyto celonoční slavnosti byly doprovázeny orgiastickými praktikami a rozsáhlou sexuální volností. Po christianizaci se tyto slavnosti spojovaly

▲ Obr. 6. Bulharské rituální masky, tzv. derviši. Paradžiško 1980. Foto N. Kapčeva.

se svátkem Narození Jana Křtitele a měly ještě dlouho do novověku značně uvolněný charakter. Opozicí k letnímu byl zimní slunovrat, který byl naopak chápán jako nejtemnější a nejnebezpečnější část roku, kdy se svět lidí dostává do nejbližšího kontaktu se světem mrtvých. V této době byla neaktivnější tzv. nečistá síla, která se mohla projevat v podobě čarodějů, čarodějnic, běsů, vlkodlaků nebo upírů. Bylo rovněž možné komunikovat s mrtvými, kteří se vraceli na svět a které symbolizovali namaskovaní koledníci. Spojení s chtonickou sférou pak umožňovalo v této době věštit a uchylovat se k nejrůznějším typům magie. Po christianizaci se všechny tyto zvyklosti spojily s vánočními svátky.

Podstatné pro náboženské vnímání času byly také rovnodennosti. Podzimní byla většinou spojena s oslavou sklizené úrody. Ze západoslovanského prostředí máme doklady o probíhající slavnosti na Rujáně v arkonské svatyni boha Svantovita, spojené s věštěním úrody na následující rok a značným alkoholickým veselím. O podobných dožínkových slavnostech víme z celého slovanského areálu, v Čechách po christianizaci byly spojovány se svátkem svatého Václava. Jarní rovnodennost byla oslavována jako příchod plodivých sil a odchod zimy. Byla likvidována rituální postava, která zřejmě symbolizovala původní lidskou oběť přinášenou pro štěstí v následujícím vegetačním období. Těmito oběťmi bývaly pravděpodobně mladé ženy, které se v následujících jarních měsících mohly vracet na zem v podobě víl a rusalek (*Vinogradova 2000*). V jarním období bylo rovněž možné komunikovat s mrtvými, kteří se zjevovali a přicházeli k lidem – symbolizovaly je později průvodce masek. Především se však rituálně probouzely plodivé síly půdy, stromů, ale i lidí (odtud zvyk české pomlázky). Slavnosti jarní rovnodennosti byly po přijetí křesťanství narušeny dlouhým postním obdobím, a proto se s jejich relikty setkáváme jak na začátku postu (např. masopustní zvyky), tak na jeho konci v rámci velikonočních obyčejů (*Klejn 2004*).

Sakrální sféra zasahovala nejen do ročního, ale také do životního cyklu. Regulovány byly základní životní okamžiky – narození, svatba, smrt, případně i vstup do dospělosti. Relikty starých obřadů přežily o mnoho set let christianizaci. Nejvýrazněji se archaické náboženství projevovalo v pohřebních ritech, které jsou rovněž nejlépe doložitelné. Slované původně své mrtvé spalovali a jejich popel ukládali buď na popelnicová pohřebiště nebo do mohyl. Mrtvý byl spalován se svým majetkem (nebo alespoň s částí), se zbytky pohřební hostiny, a podle řady pramenů i se svou ženou, případně služebnicí. Nad jeho mohylou se pak hrály rituální hry (tryzna), které nebyly prosty orgiastických prvků. Mrtvý byl rovněž vyprovázen tak, aby se již nemohl vrátit ke svým blízkým – víra v upíry a jiné navrátilce byla ve slovanském prostředí velmi silná, a každý kdo neprošel řádným pohřebním obřadem (tj. spálením) se jím

mohl stát. Otázka posmrtného života nebyla ve slovanském prostředí asi zcela jasně definovaná. Nepochybně existovala víra v převtělování duší (*Veleckaja 2003*, 12–18), zároveň se předpokládala existence podsvětí, v němž se mrtvý připojuje ke svým předkům, případně výstupu na nebesa v dýmu pohřební hranice (*Lutovský 1996a*, 21–22). Konkrétnější představy však zcela překrylo křesťanství se svojí propracovanou naukou o posmrtném životě a eschatologii. Nicméně Slované předpokládali možnost, že celý život, jeho náplň i délka mohou být určeny sakrální sférou – dokládá to všeobecně rozšířená víra v duchy osudu (*sudičky, rojenice, sudenice*), která je vlastní i dalším indoevropským národům.

Pokud bychom si tedy chtěli představit moravskou společnost v době christianizace, pak by se jednalo o komunitu, která dosud žije a praktikuje archaické náboženství. Na Moravě tak nepochybně existovala sakrální centra, kde byly přinášeny oběti včetně lidských, byly pronášeny věštby týkající se privátních i veřejných záležitostí a celá společnost byla svázána archaickým zvykovým právem. V čele společnosti stál kníže především jako sakrální postava garantující plodnost, prosperitu, bezpečí a právo v celé společnosti. Většina mrtvých byla ještě spalována, i když už v předkřesťanské době se mezi středoevropskými Slovany rozšířil kostrový pohřeb. Centrem kultu byl polyteistický panteon, v jehož čele stálo několik bohů reprezentujících hlavní složky společnosti – mágy, bojovníky a rolníky. Vedle panující bojovnické vrstvy a zemědělců fungovala také vrstva specialistů na archaický kult, která byla zároveň znalkyní magie a mytologických a rituálních textů. Významné události – narození, smrt, svatba, iniciace dospělosti, válečné tažení, nastolení knížete, odvrácení pohromy – byly doprovázeny archaickými rituály. V rámci archaické kultury bylo možné přinášet lidské i zvířecí oběti, praktikovat mnohoženství a ordály, uplatňovat krevní mstu nebo likvidovat ty, o nichž se okolo domnívalo, že svojí magií škodí. Celý rok byl rozdělen podle pravidelných slavností, jejichž hlavním smyslem bylo zajistit bezpečí a prosperitu celé společnosti.

Přijetí křesťanství tak znamenalo velký kulturní šok. Společnost byla vytržena ze svých prastarých zvyklostí, zcela byl změněn její pohled na původ, smysl a fungování světa. Změna víry nepochybně vyvolala u části společnosti odpor a strach, že se bozi pomstí za urážku, a že se svět bez starých rituálů zhroutí. Není tedy divu, že archaické náboženství ještě dlouho přežívalo, že se jeho prvky dostaly i do christianizované společnosti a přežily až do moderní doby. Archaická jednota každodenního života a sakrální sféry také vedla k tomu, že nově nastupující církve musela vytvořit právní předpisy pro fungování společnosti a nahradit sakralitu tam, kde ji původně zajišťovalo pohanství. Spojení mezi církví a světskou mocí tak bylo dáno v samém zárodku christianizace.

OD MORAVANŮ K VELKÉ MORAVĚ A ZASE ZPĚT

Martin Wihoda

Není to tak dávno, co Velká Morava platila za „první společný stát“ Čechů a Slováků, a přestože mnohé změnil rozpad federace 1. ledna 1993, vyprávění mojmírovského příběhu se stále nedokázalo oprostít od nánosu obrozenecko-vlastivědných zkazek (*Galuška 2007a*, 50–62). Rozpaky se vznášejí již nad názvem, který jaksí sám o sobě naznačuje, že Morava, kterou provází i zdobí přívlastek „Velká“, byla vynikajícím státotvorným dílem. V nadšeném jásotu však zaniklo, že se dosud nepodařilo pojmenovat společenské struktury, ani jejich vzájemné vztahy (*Macháček 2010*), a že není známo, jak Mojmirovci legitimizovali vládu nad Moravany, kteří museli mít vlastní, na knížecí dynastii částečně nezávislé elity, neboť zůstali subjektem i objektem středoevropského dění i po zániku Velké Moravy. Připomeňme si dále, že sousloví Velká Morava (μεγάλη Μοραβία) použil Konstantinos Porfyrogennetos až desítky let po jejím zániku (*Havlík, ed. 1969a*, 13, 383–384) a mohl jím rozumět nejen Moravu slavnou, nýbrž i zaniklou nebo prostě vzdálenou. Ale i kdyby platilo, že při dolním roku řeky Moravy vznikla v 9. století mocná říše, těžko si představit, že by byla „Velká“ od začátku do konce, což nás přivádí k slovníku. Jistěže lze prohlásit Velkou Moravu za stát, ale kdo byl jeho tvůrcem? Mojmir, Rostislav, nebo že by teprve Svatopluk? A pokud „stát Moravanů“ vybudoval Svatopluk, co mu předcházelo? Pokusme se proto v mezích možného rozlišovat mezi državou, již Mojmirovci ovládali dědičně a nejspíš bezprostředně, doménou, nebo také širší državou, kterou se rozumělo nejen dolní a střední Pomoraví, nýbrž i Olomoucko s Nitranskem, kde si dle následného vývoje uchovaly omezený vliv místní rodové klany, a říší, která se za vlády knížete Svatopluka skládala z centra a volně, namnoze jen tributárně závislé periferie.

Přísně vzato, pomyslný vstup Moravanů do dějin je datován rokem 822, kdy se jejich vyslanci ohlásili na dvorském sjezdu ve Frankfurtu (*Kurze, ed. 1895*, 159). Vzdálené počátky jejich historie se však překrývají se zánikem avarského kaganátu, jenž se sice rozpadl po zásahu Karla Velikého, nicméně čestná role zjevně připadla Slovanům, kteří se roku 795 zmocnili pověstmi opředeného kaganova pokladu. K roku 805 je pak datována zpráva, že avarský vládce s titulem kapkana požádal císaře o nová sídla pod ochranou Franků, protože ta stará ohrožovalo nepřátelství Slovanů. O šest let později se jakási slovanská knížata kolem Dunaje vypravila za císařem do vzdálených Cách (*Pohl 1988*).

Zatímco drancování avarského hrinku roku 795 je spojováno s korutanskými Slovaný (*Kurze, ed. 1895*, 98), zbylé dvě zprávy připouštějí, že pisatel mohl mít na mysli národy (*gentes*), jež ovládaly severní břeh Dunaje a široké úvaly kolem řeky Moravy. Právě zde, na vnější hraně kaganátu, byť v jeho stínu, se usadily dobře vyzbrojené družiny jezdců, které mohly být

vážnou hrozbou pro slábnoucí Avary. Tehdy se také na Moravě objevila mocenská centra, mezi nimiž vynikly Valy u Mikulčic, svatojiřský ostrov u Starého Města a k severu vysunutá Olomouc, přičemž povahu těchto změn obecně zachytila francká skriptoria. Roku 811 se knížata podunajských Slovanů (*duces Sclavorum*) objevila v Cáchách (*Kurze, ed. 1895*, 135), v roce 817 je dílčí listina podřídila východofranckému králi Ludvíku Němci (*Boretius, ed. 1883*, 2, 270–273, č. 136), a roku 822 Frankové vzali na vědomí, že se ve středním Podunají usadili Moravané, které zařadili k „východním Slovanům“ (*orientalium Sclavorum*), do společnosti Obodritů, Srbů, Veletů, Čechů a pannonických Avarů (*Kurze, ed. 1895*, 159).

O Moravanech se zmiňuje rovněž heslovitý výčet sídlišť a zemí sousedících s franckou říší na severní straně Dunaje, který před polovinou 9. století nechal sestavit Ludvík Němec. Výklad moravských položek bohužel není zcela jasný, neboť původní strukturu zápisu setřely mladší dodatky. Moravané (*Marharii*) s 11 obcemi (*civitates*) se objevují jednak za Čechy a před Bulhary a jednak v záhadné glose, že „je rovněž lid jménem Merehani“ (*est populus, quem vocant Merehanos*), který vládne třem desítkám sídel. Za „Merehany“ by se tak mohli skrývat Slované z Nitranska, ale právě tak by se mohlo jednat o mladší vsuvku, jež odrážela vzestup Moravanů za Svatoplukovy vlády v letech 870–894 (*Horák – Trávníček, ed. 1956*, 2).

K zamyšlení vybízí rovněž někdy kolem roku 871 vzniklý spis, kterým salcburský metropolita Adalwin obhajoval misijní zásluhy svého stolce mezi Bavy a Slovaný, přičemž uvedl, že se k franckému hraběti Ratbodovi uchýlil jistý Pribina (*quidam Priwina*), který na svém majetku (*in sua proprietate*) v místě zvaném Nitra (*loco vocavit Nitrava*) zbudoval kostel a posléze byl vyhnán Mojmiřem, knížetem Moravanů (*a Moimaro duce Maravorum*). Podle Adalwina měl Pribinovu svatyni vysvětit arcibiskup Adalram, což naši zápletku datuje zhruba mezi léta 828 a 833 (*Havlík, ed. 1969*, 10, 310–311; 11, 312; *Třeštík 2001*, 112–126), ale nejen to. Zásluhou salcburské dílny prolomil mlčení pramenů kníže, s jehož památkou se rázně vypořádali bavorští biskupové, když k roku 900 (*Havlík, ed. 1969b*, 239) neuctivě poznamenali, že tito Mojmirovci (míněna snad politicky jednající obec Moravanů?), tedy Slované, vzešli z nevěřících a pohanů (*Moimarii vero Sclavi a paganis et ethnicis venerunt*).

Svým způsobem měli Bavoři pravdu. Mojmir přijal křest v průběhu své vlády, o níž víme v podstatě jen to, že skončila franckým zásahem roku 846, kdy byl z vůle Ludvíka Němce nahrazen synovcem Rostislavem (*Kurze, ed. 1891*, 36), a bezmála shodný scénář se opakoval v letech 869–871. Nejprve Frankové zpusťovali doménu knížete Rostislava a jeho synovce Svatopluka (869), a když se Svatopluk se svou zemí (*una cum regno, quod tenebat*) podrobil Karlomanovi, pokusil se jej Ros-

tislav zavraždit. Sám ovšem padl do Svatoplukovy léčky, byl zajat a vydán do Bavorska, odsouzen k smrti a nakonec z milosti Ludvíka Němce oslepen zemřel v jakémsi klášteře (870). Vězení čekalo rovněž na Svatopluka, kterého v nepřítomnosti, krátce (871) a prý nedobrovolně, zastupoval jeho příbuzný (*propinquus*), kněz (*presbyter*) Slavomír (*Kurze, ed. 1891, 67–73; Waitz, ed. 1883, 109, 114, 117; Simson, ed. 1909, 28, 30–31*). Svatopluk poté vládl Moravanům do své smrti v roce 894, a jak se zdá, žezlo bez námitek předal synům, Mojmirovi a věkem asi mladšímu Svatoplukovi (*Kurze, ed. 1891, 125; 131–132*), jimiž na počátku 10. století vyhasla, nebo vládu nad Moravany ztratila(?) celá dynastie. S privilegovaným statutem mojmirovských knížat se smířili i Frankové, byť jejich představy o správě moravských záležitostí asi vypadaly jinak, protože roku 900 si salcburský arcibiskup Theotmar v listu papeži Janovi IX. stěžoval, že se Moravané bouří proti moci Franků a že se vychloubají, že byli odděleni od jejich společenství (*Havlík, ed. 1969b, 232–244, č. 109*).

Francké zásahy byly v minulosti vydávány buď za projev zvůle, nebo za nevýznamnou propagandu (*Havlík 1963, 140*). Dobové relace se však shodují, že Karlovcí Moravu pokládali za součást své říše (*Koller 1970, 33–45*). Takto lze chápat pohraniční šarvátky i nákladné války, jež měly přivést k poslušnosti knížete Rostislava. V roce 852 se ujal franckého velmože Albgise, který unesl Patrikovu ženu do „nejzazších končin království“ (*ad extremos fines regni*), k lidu Moravanů (*Boretius – Krause, ed. 1897, 189*). Vleklé nepokoje si roku 855 vynutily osobní zásah Ludvíka Němce, ovšem Rostislav se prý stáhl za jakousi pevnou hradbu (*vallo munitum*), aby po ústupu francké hotovosti překročil Dunaj a vydrancoval přilehlá území (*Kurze, ed. 1891, 45–46*). Francký vliv se podařilo obnovit v roce 864 (*Kurze, ed. 1891, 62*), kdy se Rostislav nechal zaskočít v pevnosti zvané Děvín (*in quadam civitate, quae lingua gentis illius Dowina dicitur*), musel vydat rukojmí a na místě složit slib věrnosti za sebe i za své velmože (*cum universis optimatibus suis fide se cunctis diebus regi servaturum esse iuramento firmavit*). Morava se opět změnila v bojiště uprostřed léta 869. Zatímco hlavní francké síly drancovaly zemi a pronikly k Rostislavovu sídlu, jakési nevýslovné a všem starodávným nepodobné pevnosti (*in illam ineffabilem Rastizi munitionem et omnibus antiquissimis dissimilem*), jiný sbor zpustošil zemi (*regnum*) Rostislavova synovce Svatopluka (*Kurze, ed. 1891, 67–69*). O rok později padl do rukou Franků i Rostislav, jenž byl shodným výrokem Franků, Bavorů a Slovanů odsouzen k smrti. Zvláštní milost Ludvíka Němce z něj učinila slepce, který měl strávit zbytek svých dnů v klášteře, což byl obvyklý trest pro zrádce a křivopřísežníky. Mezitím Ludvíkův syn Karloman zabral Moravu se sídly a pevnostmi (*civitates et castella*) a zmocnil se pokladu (*ditatusque gaza regia*) mojmirovských knížat (*Kurze, ed. 1891, 70–71*). Kainovo znamení však ulpělo

i na Svatoplukovi, který byl roku 871 nařčen z věrolomnosti (*infidelitatis crimine*) a uvězněn, přičemž zemi převzala do přímé správy francká hrabata Engilšalk a Vilém. Vzápětí vypuklo povstání a před starým Rostislavovým sídlem (*urbem antiquum Rastizi*) se Moravanům v čele s omilostněným Svatoplukem podařilo zaskočít bavorskou posádku, čímž se poměry vrátily před rok 869 (*Kurze, ed. 1891, 73–74*).

Staronový vládce Moravanů Svatopluk uštědřil Frankům několik bolestných porážek. Zároveň hledal cestu ke smíření a roku 873 vyslal k císaři Alamana Berethrama, který byl zajat na Moravě a nyní měl přednést návrh na urovnání sporů (*Kurze, ed. 1891, 78*). O rok později jednal s Ludvíkem Němcem kněz Jan z Benátek (*Havlík 1968, 80–88*), jenž měl pod přísahou oznámit (*sacramento firmabat*), že Moravané jsou připraveni složit slib věrnosti a odvádět stanovený poplatek (*Kurze, ed. 1891, 83*). Obvyklé závazky věrnosti (*homo, sicut mos est, per manus imperatoris efficitur, contestatus illi fidelitatem iuramento*) Svatopluk potvrdil rovněž na hoře Comiano u Tullnu, kde se v roce 884 setkal s Karlem III. (*Kurze, ed. 1891, 113*). Jak dále prozrazuje list z roku 891, jímž markrabě Aribo zpravil franckého krále Arnulfa, že po zasedání všech Moravanů (*omnes Marahoni*) byla zřízena výběrčí místa, Svatopluk se nebránil ani závazkům tributární povahy (*Schwarzmaier 1972, 57*). Slavnostní přísahy (*iuramento firmatum est*) zazněly roku 901 na dvorském sjezdu v Řezně, kde vyslanci knížete Mojmirá II. uzavřeli mír s Bavorsy (*Kurze, ed. 1891, 135*), z čehož je patrné, že vazalita a tributární poplatnost určovaly status mojmirovské Moravy i její poměr k francké říši až do jejího zániku (*Steinhübel 2006, 144–158*).

Kde se však vzala slušně vyzbrojená moravská hotovost, která dokázala vzdorovat franckému tlaku a za tažení do Panonie v roce 884 prý procházela jedním místem po celý den, od východu do západu Slunce (*Kurze, ed. 1891, 112*)? Z porůznu roztroušených zmínek je známo, že Mojmirovci nerozhodovali samostatně, a že ve vážných věcech žádali o radu jiná knížata nebo urozené družiníky. Ve shodě s „knížaty a Moravany“ měl jednat Rostislav, když v Konstantinopoli žádal o vyslání učitelů víry (*Večerka, ed. 1967, 98*) a roku 864 (*Kurze, ed. 1891, 62*) si Ludvík Němec vynutil slib věrnosti jak na knížeti, tak na všech velmožích (*cum universis optimatibus*). O dvacet let později se na schůzku s císařem Karlem III. dostavil nejen Svatopluk, nýbrž i jeho knížata (*cum principibus suis*) a hlas urozených (*omnes primates*) bylo slyšet i v roce 901, kdy si Moravané a Bavoři odpřísáhli mír (*Kurze, ed. 1891, 135*). Shodně vypovídá kuriální korespondence, která prozrazuje, že roku 880 vyjednával v Římě jistý „Semisisen“, z jehož úst se papež Jan VIII. doslechl, že se Svatopluk s velmoži a lidem své země rozhodl požádat o patronát svatého Petra (*Havlík, ed. 1969b, 197–208, č. 90*). Kuriální ochranu Svatoplukovi a veškerému

jeho lidu potvrdil o pět let později i papež Štěpán V. (*Havlík, ed. 1969b*, 215–225, č. 101) a list markraběte Ariba napovídá, že se veřejné záležitosti probíraly na sněmu Moravanů (*Schwarzmaier 1972*, 57).

Skromný výčet bohužel potvrzuje, že karolinská skriptoria sledovala sociální strukturu moravské společnosti z uctivé vzdálenosti, a protože na moravské půdě (?) přeložené právní texty se držely byzantských předloh a příležitostně zápisky arabských nebo židovských kupců nabízejí jen úzké výseky z dobové reality, stávají se písemné prameny pouhým východiskem obecněji zaměřených úvah (*Graus 1966*, 133–219; *Havlík 1978*; *1980*, 1–39). Dílčí relace navíc zachycují stav, který platil na konci života knížete Rostislava a za jeho nástupce Svatopluka, a je tedy sporné, nakolik lze jejich výpověď vztáhnout k 1. polovině 9. století. Důkazem nám budiž, že hlavní mojmírovská sídla byla významněji opevněna teprve na konci Rostislavovy vlády (*Procházka 2009*), čemuž by mohla odpovídat glosa fuldského letopisce k roku 869, že Frankové pronikli ke „všem starodávným nepodobně“ Rostislavově pevnosti (*Kurze, ed. 1891*, 69). Přesto snad nepochybně, budeme-li předpokládat, že si jistý veřejný vliv uchovaly staré rodové klany. Honosná, až na výjimky ovšem blíže nedatovatelná hrobová výbava nejspíš demonstrovala sociální status majitelů v dosud křehkých mocenských strukturách (*Klanica 2005*, 35–47; *Ungermaier 2005*, 209–224). Klíčem k obecněji založeným úvahám mohou být rovněž věku přízrůsobené ostruhy, sekery a opaskové garnitury v dětských hrobech, které by mohly odkazovat na dědičnou „urozenost“ zesnulých (*Klápsťe 2005*, 20–34).

Hroby bojovníků se zvláštní výbavou v podobě vzácných kopí s křídélky nebo jejich kopiemi připouštějí ještě jiný výklad. Mohly by dokládat symbolickou distribuci panovnické moci z centra na venkov a do okrajových nebo poplatných oblastí (*Kouřil 2005*, 67–99; *2004*, 55–74). Soubor předmětů symbolické povahy lze dále rozšířit o meče (*Košta 2005*, 157–191), zdobené ostruhy a výstroj jezdce, neboť dle anonymní arabské relace v přepisu Ibn Rusty koně vlastnili pouze lepší rodem (*Hrbek, ed. 1969a*, 346–347), pásová nákončí z drahých a barevných kovů a zlaté, stříbrné a dílem bronzové šperky. Ne všechny cennosti musely pocházet z knížecích darů, nicméně pokud se *Fuldské letopisy* zmínily o pokladu, jehož se měl roku 870 zmocnit Ludvíkův syn Karloman (*Kurze, ed. 1891*, 71), není vyloučeno, že Mojmírovci dílem navázali na avarské tradice, a stejně jako kdysi kagani, učinili z pokladu jakýsi sakrální svorník jimi ovládaného společenství (*Pohl 1988*).

Můžeme se dnes nejlépe dohadovat, kolik bojovníků stálo pod praporci moravských knížat, kolik z nich mělo vznešený původ, a kolik se počítalo ke starým, snad na dvorcích usazeným ro-

dům (*Ruttikay 2005*, 225–254; *Kouřil 2009*, 359–376). Ptejme se raději, jak vypadala správa mojmírovské domény a říše. Ovládali ji „župani“ (*s.w.t.dž*), o nichž vypráví anonymní arabská relace (*Hrbek, ed. 1969a*, 347), nebo se Mojmírovci spoléhali na místní knížata a velmože, jejichž věrnost si kupovali cennými dary? Nejasné zůstávají i počátky dynastie, která byla natolik svázána s osudy země, že si Moravané zvolili za vládců kněze Slavomíra jen proto, že byl spřízněn s tehdy vězněným Svatoplukem (*Kurze, ed. 1891*, 73).

Pevnější obrys mají naše představy o podobě centra. Nápadné množství zlatých a stříbrných šperků nebo zdobených součástí těžké jezdecké výstroje a výzbroje upozorňuje na mimořádný význam prostoru kolem řeky Moravy zhruba mezi Pohanskem u Břeclavi, Mikulčicemi a Starým Městem. Právě tady bude nutno hledat onu nepředstavitelnou, všem starým nepodobnou Rostislavovu pevnost. Hranice užší mojmírovské državy se asi pak táhla kolem Dunaje, dále přes Dyji a Hradisko svatého Hypolita ke Starým Zámkům u Líšně, na severu procházela vyškovskou branou, odtud se stáčela přes moravské úvaly a Karpaty k východu a podél Váhu směřovala zpět k Dunaji. Mimo dědičnou državu ležely Nitransko a Olomoucko, které však byly pokládány za přímou součást knížecí domény, již Svatopluk obklopil věncem poplatných národů. Z čeho ale vyrostla moc mojmírovských knížat a proč náhle, téměř beze stopy, zmizela z obzoru dějepisických dělen?

Pomineme-li později oblíbený příběh zrady a pádu „moravského království“ (*Wihoda 2008*, 129–136; *2010*, 11–14, 75–81), mohla by se skrývat nápodoba v cennostech, jež mojmírovské Moravě propůjčily přívlastek „zlatem zářící“. Kde se však vzaly přepychové zlaté i stříbrné šperky pro domácí uživatele, a jak mohla vzniknout na řece Moravě sídliště, která svou rozlohou a bohatstvím neměla ve slovanské Evropě mnoho srovnatelných protějšků, když Moravané neovládali žádné důležité naleziště drahých kovů a jejich příjmy soustavně zatěžovaly tributární závazky k francké říši? Vše potřebné se dalo získat za válečných tažení, nicméně Moravané zpravidla nedokázali proniknout do kvetoucích oblastí evropského jihu nebo západu a museli se spokojit s povýtce skromnou nabídkou nejbližších sousedů. Vyjma kořisti tak měli k dispozici jen *Raffelstetterským celním tarifem* zmiňovaný „trh Moravanů“ (*ad mercatum Marahorum*), který do země přiváděl kupce s tolik žádaným zbožím (*Havlík, ed. 1971b*, 8, 119; *Mitterauer 1980*, 235–263).

Anonymní arabská relace prohlašuje, že se trhy Moravanů konaly po tři dny v měsíci, a to v místě zvaném *Dž.r.wáb* (*Hrbek, ed. 1969a*, 347; *Třeštík 2000*, 65–67). Mojmírovská Morava ovšem neznala minci, přesněji neužívala minci v domácím oběhu, takže se směna musela řídit jinými pravidly, nejspíš ústní dohodou mezi prodávajícím a kupujícím. A co bylo předmětem

směny? Moravané se zajímali o drahé kovy, zbraně, jantar sklo a drahocenné látky. Podstatně skromnější byla nabídka, která nejspíš zahrnovala dobytek, med, vosk, kožešiny, obilí (?) a snad železné hřivny (?). Asi nejcennější položku tak zjevně představovali otroci, o nichž se rokovalo v Raffelstettenu, byť rozsah obchodu s lidským neštěstím zůstává skryt za propastí času (Henning 1992, 403–426; Galuška 2003, 75–86).

Život svatého Nauma uvádí, že Metodějovi žáci byli prodáni Židům a pak odvedeni do Benátek (Večerka, ed. 1967a, 178; Leciewicz 2001, 257–266), což napovídá, že „trh Moravanů“ byl napojen na jantarovou stezku, jejíž průběh nověji popsal Michael McCormick. Z nálezů arabských a byzantských mincí usoudil, že kupecké karavany putovaly z Jadrana do pozdně antického Carnunta na Dunaji a odtud k severu nebo západu (McCormick 2002, 171–180). Opěrné body u Děvína a Bratislavy, kudy magistrála vstupovala na území Moravanů, a poloha hlavních mojmírovských sídlišť na dolním toku řeky Moravy, dokládají, že se muselo jednat o spojnici mimořádného významu (Štefan 2011, 41–43), čímž se kruhem vracíme k otázce, co kupce přimělo k svízelné cestě do končin „hrubých mravů“ na samotném okraji francké říše? Něco málo prozrazuje *Raffelstettenský tarif*, jenž kolem roku 904 upravil podmínky obchodu po Dunaji, a v této souvislosti zaznělo, že kupci plavící se na „trh Moravanů“ měli složit clo ve výši jednoho solidu z lodě a z hodnoty nákladu. Podle závěrečného odstavce měli Židé a ostatní kupci platit králi stanovené clo jak z otroků, tak z jiných věcí (Havlík, ed. 1971b, 9, 119; Koller 1995, 283–295; Hardt 2007, 103–120), nicméně co bylo protihodnotou? Mince, jejichž roztavování a proměna ve velkomoravský šperk zůstává v rovině lákavých hypotéz, zlaté slitky, zlomkové stříbro (Hårdh 2002, 181–193), užitkové předměty nebo vzácné koření? A jaké místo zaujali v obchodu s otroky samotní Moravané? Pořádali snad hon na nešťastníky nebo se spokojili s dohledem a ze svého „trhu“ učinili jakousi neutrální a zároveň chráněnou půdu? A v neposlední řadě, kde by se onen trh Moravanů měl hledat? V Mikulčicích (Třeštík 1973, 869–892; Poláček 2007, 499–524) nebo že by ve Starém Městě? Nevíme, a proto se spokojme s postřehem, že mojmírovská država vyrostla na spojnici dálkových cest, dunajské a jantarové, a že prostému obyvatelstvu asi nepřístupný trh představoval skvělý zdroj příjmů. Nejspíš právě odtud pocházely cennosti, jimiž Mojmírovci odměňovali věrné, a budovali tak mocenské vazby, které na vrcholu Svatoplukovy moci obsáhly valnou část Panonie, Čech a možná i Vislansko. Rituál vzájemného obdarovávání však bylo nutno opakovat, což vyčerpávalo knížecí pokladnici, přičemž závislost na dálkovém obchodu posouvala mocenské struktury do zranitelné pozice. Stačilo narušit provoz na jantarové stezce, a jak se zdá, právě takto se na počátku 10. století naplnil osud mojmírovské dynastie.

Do záhlaví posledních stránek příběhu mojmírovské Moravy by mohla být vetknuta smrt knížete Kusala roku 904, který přijal bavorské pozvání a snad u hodovního stolu byl zákeřně zavražděn (Pertz, ed. 1826, 54; Arx, ed. 1826, 77). Následovala drtivá odvěta, která zasáhla jak viníky, tak državu bavorského spojence Mojmíra II. Zdá se, že v roce 905 nebo 906 vyhasla ve víru krvavých srážek knížecí dynastie (Třeštík 1987, 36–37). Pozdější, vrcholně středověká uherská tradice spojuje „zaujetí země“ s Nitrou, a není proto vyloučeno, že k rozhodující srážce došlo někde v okolí (Jakubovich, ed. 1937, 33–37, 74–80). Odtud maďarská jízda zamířila na severozápad a v rychlém sledu dobyla hlavní moravské pevnosti. Vy-pálen byl knížecí hrad v Mikulčicích, kde se posádka snažila hájit obě brány a po prolomení linie se zbytky obránců stáhly do zděných kostelů. O mnoho lépe se Moravanům nevedlo na jiných místech. Rabování neunikl církevní okrsek v Sadech, čitelné otisky Maďaři zanechali na Pohansku, bojovalo se rovněž ve Strachotíně a v troskách ležely Staré Zámky u Líšně nebo znojemské Hradisko svatého Hypolita (Kouřil 2003, 110–146; 2008, 113–134).

O strašlivé porážce Moravanů se po létech roze-psal cremonský biskup Liutprand, který si povzdechl, že Maďaři zabrali vše až po bavorské pomezí (Becker, ed. 1915, II/2, 36–37). Podle Konstantina Porfyrogenneta „Turci“, rozumějme Maďaři, Moravu nejen zničili, nýbrž i obsadili (Havlík, ed. 1969a, 13, 383–384; 41, 399–400). Ve skutečnosti platilo, že se maďarské kmeny stáhly k jihovýchodu a jejich vliv na Nitransku byl nepřímý (Steinhübel 2007, 57–65; 2008, 39–50), ve středním Pomoraví asi zanedbatelný, byť v blízkosti Olomouce se zřejmě po jistou dobu zdržovala družina válečníků (Kouřil 2003, 128–136). Není známo, jak se k nomádkým posádkám chovali Moravané, zejména pak urozené vrstvy, které přečkaly pád mojmírovské dynastie. Vzpomínky na zaniklou říši se udržely na střední Moravě, kde v 1. polovině 10. století začala vzkvétat Olomouc s prstencem sídlišť (Bláha 2000, 179–196). Vzkříšena byla i sídliště na jihozápadní Moravě. Kromě Starých Zámek u Líšně (Staňa 1972, 109–171) ožila Zelená Hora u Vyškova (Staňa 1996, 275–278) a provinční funkce si uchovalo znojemské Hradisko svatého Hypolita (Wihoda 2010, 123–125). Naopak ke svému zániku zvolna spěly Mikulčice, přestože v severním dílu někdejší akropole přežívala vcelku lidnatá osada, malá komunita se zdržovala také na Pohansku, zatímco staroměstská aglomerace se změnila v tuctovou rolnickou vesnici (Procházka 2009, 89–108).

Proč ale Morava nebyla obnovena, když Moravané vyšli z oněch smutných let sice oslabeni, nicméně na Olomoucku přetrvaly základní mocenské struktury a život zcela nevymizel ani ze zpusťšeného jádra? Jedna z odpovědí by se snad mohla skrývat v povaze mojmírovské moci, která patrně vyrostla

na předivu přísah (*Esders 2009*, 423–432) a vzájemném obdarovávání. Nestálé a spíše slábnoucí příjmy musely podlomit autoritu knížete Mojmíra II., jeho zchudlý dvůr asi ztratil přitažlivost pro sousedy a možná i samotné Moravany. Smysl ztratila rovněž zpustošená sídla, která mohla vzkvétat výlučně na trase dálkového, nyní však přerušeno obchodu se Středomořím. Zemské centrum se přesunulo do Olomouce, kde byl nastolen jistý řád alespoň na provinční úrovni, zatímco politické dění v dolním Pomoraví začali určovat Maďaři. Nedlouho po roce 955 se Moravané ocitli pod dohledem Přemyslovců a na počátku tisíciletí vpustili do země oddíl Boleslava Chrabrého. Roku 1017 se dokonce prohlásili za piastovské spojence a zasáhli do bojů na bavorské hranici. Návrat na mocenské výsluní se však nekonal, neboť v roce 1029 byla země připojena k přemyslovským državám. Musela pak uplynout dvě století, než se Moravané dopracovali k zemske identitě, aby podruhé, v pevném svazku s Čechy a tentokrát trvaleji, vstoupili do středoevropských souřadnic (*Wihoda 2010*).

REX, PRINCIPES, OPTIMATES – ELITY VELKÉ MORAVY

Luděk Galuška

V porovnání s časně slovanským obdobím (6. až polovina 7. století) a podstatnou částí následujícího 8. století doznala společnost doby velkomoravské velmi výrazných změn. Jednu z těch nejdůležitějších představoval vznik elit. Velká část z jejich představitelů se během doby vyčlenila z původně relativně rovnostářského společenství moravských Slovanů, resp. z některých vlivnějších rodin, aby se postupně stala hlavním hybatelem vývoje, jenž směřoval k vytvoření Velké Moravy, celku majícího v mnoha rysech již podobu raně středověkého státního útvaru. Vznikly však i další elity, nové, jejichž původ bychom v domácím prostředí hledali marně. Na mysli máme zejména vysoce postavené představitele křesťanského náboženství, tzn. archipresbytery a biskupy a kvantitativně asi podobně, tedy ještě málo zastoupené, členy tzv. majetkových a snad i válečných elit.

Přestože mnohdy útržkovitě, a ne vždy zcela jasně, jsou někteří z příslušníků elit Moravanů 9. století vzpomínáni v písemných pramenech, ať již tyto vznikly na území Moravy, či k němu mají alespoň bezprostřední vztah (např. *Život Konstantinův*), nebo byly napsány ve většinou nepřátelsky laděném prostředí francké, resp. východofrancké říše (např. *Fuldské anály*), případně jsou jejich autory více méně nestranní pisatelé byzantského nebo arabského původu (např. Ibn Rusta), či knězi z kanceláře římských papežů (např. bula *Industriae tuae*). Z tohoto úhlu pohledu se ovšem příslušníkům elit dostává také různých názvů, pojmenování a společenských statusů. Naopak vzácně jsou někteří elitní jedinci díky písemným pramenům známi i podle vlastních jmen, jako např. velmož Zemižizň, vzpomínaný v souvislosti s děním kolem Svatopluka a Metoděje. Hned na úvod je také nezbytné uvědomit si, že moravská společnost 9. a začátku 10. století, tedy po většinu doby trvání Velké Moravy, nebyla společností statickou s již vyvinutými, pevně zakotvenými vrstvami a mocenskými strukturami. Právě naopak. Dynamicky se vyvíjela, více a více se diferencovala, přičemž v průběhu doby určitě docházelo ke změnám i v rámci samotných elit, zejména pak k těm, jež souvisely s neustále se upevňujícím postavením moravského panovníka (např. *Havlík 1981–1982*, 71–112; *Třeštík 1997*, 287–296).

Obrátíme-li nejprve pozornost na svědectví písemných pramenů, jasně z nich vyplývá, že nejvyšším představitelem moravských elit 9. století byl vládce, označovaný v domácím prostředí pojmem *knędz* tedy kníže, v pramenech franckých jako *dux* (vévoda) nebo *regulus* (malý král), v jiných však také jako *rex*, tzn. král, což se týkalo zejména osoby Svatopluka I. Asi významově nejvýše rezonuje tato titulatura v osobním listě papeže Štěpána V., jenž byl z Říma na Moravu Svatoplukovi přivezen nitranským biskupem Wichingem na podzim roku 885. Dodejme, že také arabsky píšící cestovatel Ibn Rusta označil Svatopluka za „korunovaného“ s titulem „vládce vlád-

ců“, či „kníže knížat“ (*Pauliny, ed. 1999*, 99). Obecně je ovšem velmi důležité, že prokazatelně, počínaje v linii prvním historicky doloženým Mojmírem I. (833–845/846), přes Rostislava (846–869), již zmíněného Svatopluka I. (871–894) až po Mojmíra II. (894–905?), pocházeli všichni vládci Velké Moravy z jedné dynastie, z rodu Mojmirovců (např. *Galuška 2007b*, 5–20). Význam této dynastie je dobře patrný např. z dějů kolem roku 870. Tehdy, za okupace Moravy Bavy a Franky, v době zajetí knížat Rostislava a Svatopluka, byl do čela povstání Moravanů jako symbol vládnoucího rodu postaven dosud neznámý Mojmirovec Slavomír, a to i přesto, že s tím asi příliš nesouhlasil, a že byl klerik, nikoli bojovník (naposled *Profantová – Profant 2014*, 128). Podle našeho mínění sahalo významné postavení Mojmirovovy rodiny hluboko do minulosti. Možná si ho její členové vydobyli v bojích proti Avarům na přelomu 8. a 9. století, možná ještě dříve, každopádně však právě na tomto základě vzešli z jejího středu všichni vládci Velké Moravy.

Jaká však byla pozice moravských vládců uvnitř moravské společnosti, jaký byl zejména jejich vztah k domácím elitám? Zdá se, že už Mojmíra můžeme považovat za značně autokratického vládce, jestliže křtem svým i rodinných příslušníků a také věrných velmožů mezi Moravany v roce 831 oficiálně zavedl nové náboženství, křesťanství. Přitom se nezdá, že by se z jejich strany setkal s nějakým zásadním odporem, jak se to ještě o půl století později stalo Metodějem čerstvě pokřtěnému Přemyslovi Bořivojovi, jehož Češi vyhnali zpět na Moravu a do čela si dosadili „pohana“ Strojmira. Mojmirovův akt se však zcela jistě nesetkal jen se všeobecně kladnou odezvou. Existují totiž důkazy, že nějaká část velmožů zpočátku ke křesťanství nekonvertovala a dál vzývala ideje tradičního „pohanského“ náboženství svých předků, jak to např. naznačuje situace v Modré u Velehradu (*Galuška 2012*, 91–110). Avšak vstřícný postoj větší části knížat a velmožů znamenal, že křesťanství na Moravě přece jen začalo zapouštět své kořeny, čímž se pozice moravského vládce jako křesťanského panovníka velmi posílila. Rostislav, druhý panovník Moravanů a zároveň synovec Mojmirovův, byl zpočátku závislý jak na východofranském králi Ludvíku II. Němci, tak zřejmě i na rozhodnutích svých knížat a možná i zástupců Moravanů. Od počátku 50. let 9. století však začal provádět samostatnou politiku, v jejímž důsledku svedl několik válečných, vesměs vítězných střetů s Franky a Bavy, z jejichž pohledu se po roce 855 „fakticky ocitl v postavení krále, tj. vládce svébytného regnum“ (*Třeštík 2001*, 166). Toto postavení mu i přes prohru s Ludvíkem II. Němcem v roce 864 na „*Dowině*“ a některé další peripetie zůstalo až do svého zajetí a uvěznění v roce 870. Jaké však bylo v té době jeho postavení vůči elitám Moravanů? „Rostislav, totiž moravský kníže, jsa podnícen Bohem, poradil se se svými knížaty a s Moravany, (a) poslal císaři Michalovi (poselství) řka [...]“ (*Večerka, ed. 2010*, 78). Pro některé badatele je v těchto

řádcích XIV. kapitoly *Života Konstantinova* vážících se k roku 863 jasně zakotvena Rostislavova závislost rozhodovat výhradně v souladu s knížecími špičkami, jejíž představitelé zároveň „spolu s ním vykonávali skutečnou vládu, veleli jeho vojsku a zřejmě měli také v rukou správu území“ (*Třeštík 2001*, 188). Archeolog Jiří Macháček jde ještě dál, neboť pro něj je ve výše citovaném souvětí obsažen jeden z hlavních argumentů, proč na Velké Moravě neexistovalo státní zřízení, nýbrž jen systém vlády typu „cyklického náčelnictví“ (*Macháček 2012*, 778–779). Jestliže byl ovšem Rostislav na domácí scéně skutečně tak slabým hráčem, jak si vysvětlit Třeštíkova slova, že „nitranské regnum bylo v 60. letech 9. století Svatoplukovým údělem, který dostal od Rostislava jakožto dospělý příslušník mojmírovské rodiny, schopný samostatného vládnutí“ (*Třeštík 2001*, 195). Pokud zmíněný moravský vládce skutečně mohl dát část území z pod své pravomoci dalšímu členovi vlastní rodiny, když tento dospěl a byl schopen vlády, pak z toho nevyplývá jeho přílišná závislost na vůli dalších knížat, nýbrž právě naopak. Je v nich podle mého mínění vyjádřen Rostislavův postoj jako značně suverénního vládce, stejně jako je v nich naznačeno výsadní postavení Mojmírovců mezi významnými rody Moravanů. To je také v souladu se závěry Nadi a Martina Profantových, kteří ve výše citovaném úryvku ze *Života Konstantinova* naopak spatřují doklad vystupování Rostislava jako „suverénního monarchy, jenž ponechává svým knížatům pouze poradní hlas a je zvyklý disponovat vlastním donucovacím aparátem“ (*Profantová – Profant 2014*, 135). A to je v souladu také s naším míněním. Soudíme, že jistý vliv elit, případně i orgánu ve smyslu „knížecí rady“, na vůli moravského vládce existoval, avšak neměl by být zásadně přeceňován. A to ani tehdy, jestliže s nimi Rostislav skutečně vedl „radu“, což ostatně bylo v intencích jednání každého ideálního raně středověkého panovníka, nikoliv jakousi zvláštní moravskou specialitou (*Kalhous 2014*, 179; srov. *Havlík, ed. 2008*, 131–132).

Domníváme se, že podobná hodnotící slova lze velmi dobře vztáhnout také na dobu panování Svatopluka I. (vládl 871–894), synovce Rostislavova, v pořadí třetího vládce Velké Moravy, jenž byl zřejmě ještě suverénnějším panovníkem, než jeho strýc. Ve znění písemných zpráv spadalo pod jeho pravomoc rozsáhlé pozemkové vlastnictví a vrchní velení veškeré branné moci, stejně jako vybírání daní. V případě válečného vítězství mu automaticky připadla 1/6 kořisti, z níž zřejmě pocházela valná část pokladu přechovávaného v knížecím sídle. V něm jistě nescházely drahé látky, vzácné kůže a kožešiny, honosné zbraně, mince, šperky a další předměty ze zlata, stříbra. Tento poklad, *gaza regia* jak jej nazval autor *Fuldských análů*, zřejmě vznikl postupně, přinejmenším již za vlády knížete Rostislava, neboť je známo, že ho v roce 870 uloupil Karloman, když po Svatoplukově zradě obsadil „staré Rostislavovo město“. Ve znění ibn Rusty vlastnil Svatopluk

také obrovská stáda koní a nemalou část výstroje a výzbroje svých družiníků (*Havlík 1978a*, 15–19; *1981–1982*, 77–79). Samozřejmě mu náleželo také sídlo s příslušenstvím nemovitého a lidského potenciálu, a to včetně kostela. Na bázi výsledků archeologických výzkumů můžeme toto sídlo hledat nejspíše v oblasti Starého Města – Uherského Hradiště, tj. Veligradu, anebo na „Valech“ u Mikulčic. Jen tyto dvě významné lokality aktuálně splňují kritéria, jež jsou hypoteticky kladena na případné ústředí Velké Moravy doby Svatoplukovy. Zdá se, že zatímco mikulčická aglomerace i se sídlem pasovského archipresbytera, možná ono „staré či bývalé město Rostislavovo“, mohla být centrem za Mojmíra I. a Rostislava, tak aglomerace Staré Město – Uherské Hradiště, tedy Veligrad, s mocenským areálem v poloze „Na Dědině u sv. Michala“ a křesťanským ústředím v „Sadech“, mohla zase tuto roli dobře plnit za Svatopluka I. a Mojmíra II. (*Galuška 1993a*, 96–102). Vyloučit však nelze ani názor, že zatímco Mikulčicím náležela spíše role mocenského ústředí, tak staroměstsko-uherskohradištská aglomerace plnila funkci náboženského centra a sídla arcibiskupa Metoděje. Ať tak či onak, občas prezentovaná domněnka, že moravští panovníci neměli hlavní sídlo, v němž by se zdržovali po většinu času, a vládli tzv. z koňského hřbetu, tedy že jezdili od hradiska k hradisku a tímto způsobem přežívali a zároveň vybírali daně, nezdá se nám být z mnoha příčin pravděpodobná. Například zmíněný arabský cestovatel Ibn Rusta o Svatoplukovi kromě již uvedeného zaznamenal, že „město, ve kterém sídlí, nazývá se Girváb“. Bohužel, ono „město“ blíže nelokalizoval, ani nepředstavil.

Zřejmě z rozhodnutí samotného Svatopluka usedl po jeho smrti v roce 894 na knížecí stolec Moravanů Mojmír II., jeho starší potomek, zřejmě syn české kněžny Svatozizně. Ten musel velmi brzy řešit konflikt o nástupnictví se svým mladším bratrem Svatoplukem II., snad vzešlým z manželství Svatopluka a Gisely, sestry Arnulfa Korutanského, kterého podporovali domácí, ovšem profransky orientovaní velmoži. O „svě věrné“ se samozřejmě opíral i Mojmír II., a protože jich měl víc, tak svého bratra zajal a uvěznil. Brzy na to, na příkaz franského krále, byl však Svatopluk II. vojenským zásahem zvenčí osvobozen a poté i s věrnými skončil v bavorském exilu. Můžeme se oprávněně domnívat, že existence dvou vzájemně soupeřících mocenských skupin na domácí scéně a posléze odchod jedné z nich z Moravy, znamenaly citelné až fatální oslabení elitní společenské vrstvy Moravanů. To ruku v ruce s dalšími neblahými okolnostmi, zejména útoky starých Maďarů, lze také považovat za jednu z hlavních příčin zániku Velké Moravy na začátku 10. století.

O insigniích a vzhledu vládnoucích knížat prameny mlčí, nebo jsou jen velmi kusé a nejasné. Za jednu z insignií bývá někdy považována čelenka či koruna zdobená peřím, kterou po vzoru

franských vládců měly také u moravských knížat doprovázet dlouhé, uprostřed čela rozčesané vlasy. Ozdobu podobající se „péřové koruně“ má snad na hlavě muž s dravým ptákem, vyobrazený na litém opaskovém nákončí ze skupiny tzv. litých avarských bronzů, jež pochází z Moravského sv. Jána, dlouhé po stranách tváří splývající vlasy zase nacházíme na unikátních ozdobných kovových terčících z Mikulčic a ze Starého Města (*Radoměřský 1995*; 281–323, *Klanica 1997*, 99–100, atd.). Staroměstský stříbrný terčík, tzv. Sokolník (**obr. 1**), s vyobrazením jezdce na koni, jemuž na jedné ruce sedí dravý pták, je ovšem inspirativní i z jiného úhlu pohledu. Zdá se totiž, že ve své druhé dopředu natažené ruce nesvírá jezdec – možná samotný vládce – uzdu, jak se nezřídká soudí, nýbrž krátkou hůl, která se na konci rozšiřuje v kruhovou plošku s důlkem uprostřed. Terčík se Sokolníkem byl součástí dřevěného předmětu kombinovaného kůží a látkou, obitého stříbrným plechem. Pochází z výzkumu pozůstatků kostela ve Starém Mě-

▲ **Obr. 1. Staré Město „Špitálky“.**

Chránová předsíň kostela, detail stříbrného tepaného terčičku s vyobrazením jezdce na koni, jenž v ruce třímá krátkou hůl, tzv. Sokolník z hrobu č. 16, 2. polovina 9. století. Foto S. Doleželová

tě na „Špitálkách“, z hrobu dívky z vysokých společenských kruhů Moravanů, jak naznačuje nejen místo jejího pohřbu, ale i zlaté a stříbrné šperky, jimiž byla vybavena (*Poulik 1955*; *Galuška 2014*). Jak přitom vyplývá z kresebných vyobrazení a z pramenů archeologické povahy, představovaly hole poměrně častý doplněk výbavy franských králů (*Porcher 1969*, 141, 147; *James 1997*, 149–154). Co se týká vzhledu, tak reprezentativní oděv vládců, zejména asi ten Svatoplukův, byl zhotoven z dovezených látek byzantského, jihoevropského, případně středosijského původu, na nohou asi nechyběly podkolenky a kožené boty, opatřené upínacími řemínky s kovářičky, břicho bylo přepásáno honosným opaskem s přezkou a nákončím (**obr. 2**). Podobně nákladně se zřejmě oblékaly a zlatými šperky zdobily také manželky vládců, jimiž v případě Svatopluka zřejmě byly česká Svatožizň a německá Gisela. Více méně jistě je ovšem jen první z nich, ve znění „Suentazizna“ zapsaná na počátku 70. let 9. století spolu se svým mužem a jakýmsi Predslavem (možná jejich prvorozeným synem?) v evangeliáři kláštera v severoitalském Cividale.

Nejbližší panovníkovi se v hierarchii elit starých Moravanů nacházela již zmíněná knížata, v dobových písemných pramenech označovaná termíny jako *principes*, *nobiles viri* či *knedzi* (*Havlík 1981–1982*, 79–81). Pod nimi si lze představit zejména nevládnoucí příslušníky mojmírovské dynastie, případně ty Mojmírovce, kterým se jako Svatoplukovi I. za vlády Rostislava dostalo v 60. letech 9. století úřadu na Nitransku (k tomu např. *Marsina 1996*, 156–157). Mohlo jít také o některé další mocné a vlivné jedince pocházející ze starých rodových knížat, a to přesto, že se jednalo o „konkurenty“, kterých se údajně podle Dušana Třeštíka měli mojmírovští panovníci brzy zbavit a na jejich místa dosadit své věrné příznivce. Proč ne, z oblíbenců panovníků se jistě mohli stát příslušníci nobility. Zároveň však neexistuje jediný doklad, že k tomu došlo násilnou cestou, tedy že by Mojmírovci na Moravě fyzicky likvidovali jiné rody Moravanů, jak to v české kotlině činili v 10. století pražští Přemyslovci. O čemsi podobném by se snad dalo uvažovat jen v jednom případě, a to pouze tehdy, pokud bychom za pravděpodobný přijali závěr (*Třeštík 2001*, 131), že Pribina byl rodem Moravan, a jeho vypuzení i s věrnými z Nitry ze strany moravského knížete Mojmíra ve 30. letech 9. století bylo dokladem aktu boje o moc mezi soupeřícími moravskými rody, z něhož nakonec vzešel útvar označovaný dnes jako Velká Morava. Do této kategorie ovšem samozřejmě patří již vzpomenutý případ Svatoplukových synů z 2. poloviny 90. let 9. století, který vsutku byl střetem o následnictví v rámci vládnoucí dynastie.

Je pravděpodobné, že knížata patřila k pozemkovým vlastníkům, i když asi spíše malým. Pokud ne, pak bychom si nutně museli např. položit otázku, z jakých prostředků právě tato knížata, jak se často předpokládá, nechávala stavět první

▲ **Obr. 2. Modrá u Velehradu u kostela.**

Rekonstrukce opasku s pozlaceným nákončím karolinského charakteru a železnými záponkami ve tvaru ptáků z hrobu č. 22, 1. třetina 9. stol. Foto S. Doleželová.

zděné křesťanské stavby na našem území, tedy kostely, což jistě představovalo nákladnou záležitost. I s rodinami bydlela ve dvorcích nebo sídlech v rámci opevněných mocenských aglomerací předměstského typu, vlastnila či alespoň udržovala menší družinu jízdních bojovníků, která v případě válečného stavu posilovala hlavní družinu vládnoucího knížete, pracovali pro ně otroci i specializovaní řemeslníci. Proto, zdá se, v ní moravský panovník nacházel spíše oporu, než silnou opozici. Ke zmíněným knížatům „domácího původu“ lze přiřadit ještě knížata pocházející z území obsazených Moravy nebo jim alespoň poplatných, která byla panovníkem v místě dosazena do čela „okupačního“ správního aparátu Velké Moravy (Havlík 1980–1981, 80). K takovým např. v Čechách od roku 883 náležel Přemyslovec Bořivoj, na Svatoplukem obsazeném Vislansku zase tamní kníže, jménem neznámý, který byl pokřtěn dokonce samotným arcibiskupem Metodějem.

Do elitní vrstvy moravské společnosti 9. století lze zařadit ještě „lidi vznešené“, tedy velmože, k nimž se v písemných pramenech váží termíny jako *primates* či *optimates*. Ponejvíce šlo asi o příslušníky rodové a vojenské aristokracie, z nichž někteří zastávali významná místa ve správním aparátu, nebo sloužili ve stálé elitní jízdní složce knížecí družiny. Kromě sídelních aglomerací žili i se svými rodinami hlavně na hradiskách, ovšem jak se zdá, našli bychom je usazené také na některých větších neopevněných sídlištích. Z velmožů se rekrutovali

župani, což byli příslušníci mocensko-správního aparátu, kteří vykonávali panovníkovu vůli v těch oblastech Velké Moravy, kde měli svá sídla, resp. kam byli vládnoucím knížetem přímo dosazeni (např. Havlík 1981–1982; 81–83, Třeštík 1999a, 177–181). Jednalo se tedy o panovníkovy úředníky, zastávající v hradské soustavě Velké Moravy funkce správců jednotlivých hradišť a k nim přiléhajících okrsků, někdy označovaných jako župy, jichž podle *Bavorského geografa* existovalo v průběhu 1. poloviny 9. století celkem 11. Zmínění správci organizovali život v rámci svěřeného území, když jménem panovníka např. rozhodovali místní soudní pře, veleli lokálním vojenským posádkám, shromažďovali vybrané daně a obrok, rozhodovali o konání veřejně prospěšných prací jako např. oprav mostů, opevnění, cest a podobně (Havlík 1981–1982, 83–84, 87–90; Třeštík – Žemlička 2007, 122–123). Zastávali tedy úřad ne podobný tomu, jaký byl ve francké říši v rukou hrabat. Našli bychom je ovšem také na dvoře samotného panovníka, kde jeden z nich zastával funkci vojevody, tedy vládcova vojenského zástupce.

Do kategorie elit jistě patřili také vrcholní představitelé křesťanského kléru, jakými byli archipresbyteři tedy arcikněží biskupů z Pasova, dále biskup z Nitry Wiching, a zejména arcibiskup „svaté církve Moravské“ Metoděj, a konečně i jejich čtyři, jmény neznámí, následovníci vysvěcení na biskupy přímo na Moravě v roce 900. Významné postavení těchto hodnos-

tářů ve společnosti se odvíjelo od skutečnosti, že křesťanství bylo od roku 831 na Moravě „státním“ náboženstvím, takže bylo logicky podporováno mojmírovskými vládci, knížaty a také značnou částí velmožů. Z úryvku z Metodějova *Nomokánonu* ve znění „nechtť soukromý majetek biskupů je oddělen od církevního“ lze zároveň usuzovat, že v jejich rukou byl nejen tzv. desátek, tedy desetina z panovníkem vybírané daně, dále některé z kostelů a zřejmě i usedlosti a polnosti s lidmi na nich pracujícími, opět pocházejícími především z darů panovníka, ale také jistý majetek osobní. Co bylo jeho náplní, ovšem s jistotou nevíme, snad drahé oděvy, liturgické předměty, zlaté a stříbrné mince (?).

Jestliže nám písemné prameny dovolují pohlédnout na relativně plastický obraz světa velkomoravských elit, tak z pohledu archeologických pramenů, resp. hrobové archeologie, je situace výrazně komplikovanější, nejasnější. Vlastně jen dedukujeme, do jaké míry se společenská prestiž jedince odrazila ve způsobu jeho pohřebního aktu, jak dalece tento akt ovlivnily staré zvyky nebo naopak nové rituály, či dokonce předsmrtná přání zemřelého nebo vliv rodiny, případně celé společnosti. A pak je zde ještě jeden významný aspekt; již na samém začátku sledovaného období totiž někteří moravští Slované, hlavně asi ti mocní, opouštějí ideje svého tradičního „pohanského“ náboženství a začínají se seznamovat s novým náboženstvím, křesťanstvím. Kníže Mojmir I. křtem svým i svých blízkých tuto novou víru přijal za „státní“ (r. 831), aby další vládnoucí knížata, Rostislav a po něm zejména Svatopluk I., usilovala a nakonec i dosáhla založení vlastní, svébytné církve v čele s arcibiskupem, přičemž druhý jmenovaný vládce byl i se svým lidem dokonce vzat papežem Janem VIII. pod ochranu stolce sv. Petra (r. 880). Tento bezmála sto let trvající příběh raného moravského křesťanství našel reflexi také ve sféře pohřbívání – křesťané své zemřelé nespalují, nýbrž je pohřbívají do země, nejlépe u kostelů, v případě těch nejmocnějších i v nich samotných.

Místa pohřbů velkomoravských panovníků, a tím i způsob jakým byli pohřbeni, ovšem s jistotou neznáme, přestože pokusy o ztotožnění některých hrobových nálezů s konkrétními vladaři již učiněny byly. Objevitel Mikulčič Josef Poulík např. naznačil, že na tamních „Valech“, v hrobě č. 240 poblíž 3. kostela, tedy baziliky, mohl být pohřben Mojmir I. (Poulík 1975, 79–81). K jeho výbavě přiřadil „obřadní“ opasek s honosným pozlaceným nákončím, na jehož jedné straně je zachycen motiv lidské postavy oblečené v kabátci, která ve zdvižených rukách svírá předměty ve tvaru kladiva či praporece, tedy „labara“ a picího rohu (obr. 3). Ty jsou považovány buďto za symboly panovnické moci, nebo za atributy velkých pohanských bohů, germánského Thora a slovanského Peruna (Denkstein 1961, 206–214). V Mikulčicích byla zvažována také přítomnost hro-

bu Svatopluka I. (Klanica 1993, 107–108). Měl by se nacházet u 6. kostela, „dvojapsidové rotundy“ – v pojetí Zdeňka Klanice reprezentační stavby zmíněného panovníka – přičemž by jím měl být hrob 50/VI (srov. Profantová 2003, 21–22, obr. 36). Ten obsahoval kostru 30–40letého muže s honosnými pozlacenými ostruhami a součástmi velmožského opasku. Hrob byl sice umístěn vně stavby, avšak na údajně čestném místě poblíž předpokládaného vchodu do kostela. V souvislosti s možným hrobem Svatoplukovým je spojováno také křesťanské centrum na dřívě Sadské, v současnosti Metodějově výšině v Uherském Hradišti – Sadech. Jedná se o hrob/hrobku 12/59 nacházející se na ose hrobové kaple, přistavěné k severní stěně kostela s křížovou dispozicí. V ní byl uložen muž robustní statné postavy, v době smrti asi 45–50letý, jehož šat spínaly dva malé pozlacené gombíky. Jinak u sebe neměl žádnou další výbavu. Spočíval však ve velké deskové rakvi pobité 36 železnými kováními, která byla uložena na maltovo-kamenné dno, dřevem obložené hrobové komory, uzavřené deskovým poklopem, na který byly nejprve položeny velké kamenné plotny a poté nalita malta. Takto vzniklý maltový „dek“ ještě nesl malířskou výzdobu (Galuška 1996, 122–125; 1997, 53–64). Již jen pokud bychom vyšli ze stáří obou zemřelých jedinců, jeví se mikulčická varianta jako málo pravděpodobná. V roce 869, kdy se jméno Svatopluka I. jako spolupřijemce listiny/buly papeže Hadriána II. objevuje vůbec poprvé, a to hned za jménem Rostislava a Kocela, by mu totiž bylo mezi 5 a 15 lety, což je na údělného spoluvladaře na Nitransku vskutku málo. Naopak sadský zemřelý z hrobky 12/59 by byl v té době stár 20 až 25 let, což by věku mladého „ambiciózního“ knížete mohlo odpovídat. Jeden z mála odborníků, který se otázky hrobů moravských vládců alespoň dotkl, je Michal Lutovský. Z obou

▲ Obr. 3. Mikulčice u 3. kostela.

Pozlacené nákončí opasku, na jehož reversu je vyryta postava muže držícího praporec a picí roh. Nalezeno u hrobu 240, 1. polovina 9. století. Foto S. Doleželová.

výše uvedených možností se jednoznačně přiklání k možnému Svatoplukovu hrobu na Metodějově sadské výšině s odůvodněním, že „konec 9. století v zemi s více než půlstoletí trvajícím křesťanskou tradicí nemůže přinášet hroby panovníků s jezdeckou výstrojí. Tak by mohl vypadat možná ještě hrob Mojmirův, nikoli hrob muže, jehož zemi přijal papež pod patronací sv. Petra“ (Lutovský 1997, 186–187; 2005, 61; Bravermanová – Lutovský 2001, 114–116). Soudí dále, stejně jako i my a další badatelé, že hroby křesťanských vládců – včetně moravských – lze podobně jako hroby biskupů téměř jistě hledat jen v interiérech významných kostelů, přičemž by v těchto hrobech spíše než zbraně a jezdecké potřeby měly figurovat předměty a doplňky symbolického významu (k tomu např. Schulze Dörflamm 1995; Sasse 1997). Pokusíme-li se o krátkou sumarizaci, pak v lodích kostelů z 9. až začátku 10. století se hroby našly v Uherském Hradišti – Sadech (7–8), ve Starém Městě „Na Valách“ (2), na Pohansku u Břeclavi ve 2. kostele (5; za sdělení děkují J. Macháčkoví), na „Valech“ u Mikulčic ve 3. kostele (4–5?) a ve 2. kostele (1). V nartexech, tedy chrámových předsíních, byly hroby zjištěny opět v Uherském Hradišti – Sadech (13) a v Mikulčicích u 3. kostela (1), dále pak ve Starém Městě na „Špitálkách“ (5?), na Pohansku u Břeclavi u 1. kostela (9) a zřejmě i v Kopčanech (SK) u kostela sv. Markéty (1). V souvislosti s touto kategorií ovšem musíme připustit eventualitu, že některé z hrobů objevené na ploše nartexů mohou být starší, to znamená, že sice byly realizované u kostela, avšak v době před přístavbou chrámové předsíně, takže se v nich vlastně ocitly náhodně. To je i případ 3 hrobů objevených sice na ploše nartexu 3. mikulčického kostela, částečně však zřetelně překrytých jeho základy (srov. např. Poláček 2010, Abb. 11). V dalších sakrálních prostorách, samostatných komorách přístavěných ke kostelům, se hroby našly v Uherském Hradišti – Sadech (1), na „Valech“ u Mikulčic u 2. kostela (4?), na Pohansku u Břeclavi u 1. kostela (1?). Dodejme, že v jednom případě, v Uherském Hradišti – Sadech, byly ještě 2 další elitní hroby uloženy ve zděné kapli, přistavěné k tamnímu centrálnímu kostelu s křížovou dispozicí a k hrobové komoře. Z uvedeného plyne, že z pohledu hrobů v interiérech sakrálních staveb jasně dominuje křesťanský areál v Uherském Hradišti – Sadech s cca 23 hroby, v součtu pak celá staroměstsko-uherskohradištská aglomerace s cca 30 hroby, dále aglomerace mikulčiko-kopčanská s maximálně 11 hroby (?) a hradisko s dvorcem a předhradím na Pohansku u Břeclavi s cca 18 hroby. Nejedná se o nikterak překvapivé zjištění, neboť právě v těchto lokalitách téměř jistě sídlila nejen vládnoucí moravská knížata s rodinami, ale i valná většina příslušníků společenských elit, stejně jako čelní představitelé církve. Za zmínku jistě stojí, že z území východní části Velké Moravy, tedy dnešního západního Slovenska, není ze čtyř kostelních pohřebišť z 9. století, s celkovým počtem pouhých 61 hrobů, zaznamenán ani jeden, jenž by pocházel z interiéru samotné svatyně (Hanuliak 2004,

45–46). Zarážející zjištění je to zejména u Nitry, od roku 880 biskupského sídla, kde ovšem kostel z velkomoravského období dosud prokazatelně nebyl objeven, ale i u Bratislavy – Hradu a koneckonců také u Děvína – Hradního areálu, kam je značně nekriticky někdy kladeno dokonce sídlo knížete Rostislava.

Podíváme-li se nyní poněkud podrobněji na hroby z lodí dvou nejvýznamnějších sakrálních staveb Velké Moravy, tzn. 3. kostela-baziliky na mikulčických „Valech“ a kostela s křížovou dispozicí v Uherském Hradišti – Sadech, dostane se nám některých pozoruhodných zjištění. V trojlodí 3. kostela bývají obvykle prezentovány 4 (Klanica 1985, 119–120), případně 5 hrobů (Poláček 2010, Abb. 11). Z nich se doposud největší pozorností dostalo hrobu 580 s typickou velmožsko-bojovnickou výbavou s mečem a sekerou, jako údajnému hrobu arcibiskupa Metoděje (Klanica 1993, srov. Galuška 1996, 118–120). Našel se na ploše hlavní lodi kostela, stejně jako hrob 380, v němž zřejmě dospělý jedinec měl lýtka původně omotána řemínky s pozlacenými kováními, do úst mu dali zlatý plíšek jako obolus mrtvých, na šatu měl přišit zlatý gombík. Výbavu obou zemřelých doplňovala vědra (?), oba byli také do země uloženi v deskových, železnými pásy kovaných rakvích. Oba zmíněné hroby bývají na plánech obvykle zakreslovány podél jižní hrany severního základového pasu, oddělujícího hlavní loď kostela od lodi severní, jakoby jej respektovaly. Jak ovšem doložily nedávné revizní výzkumy vedené Lumírem Poláčkem, jámy obou hrobů jasně zasahovaly podélně cca 30 cm pod bázi severního základového pasu, který je tím pádem překrýval. To podle našeho mínění naznačuje, že vznikly ještě v době před realizací samotné baziliky, tedy podstatně dříve než v 80. letech 9. století, jak ostatně vyplývá i z některých starších závěrů Zdeňka Klanici. Ten totiž napsal, že „archeologický materiál hrobek v bazilice je možno předběžně datovat do prvních tří čtvrtin 9. stol., přičemž skutečnost, že do hrobů zde byly ukládány nejen zbraně, ale dokonce i vědra s nápoji, nasvědčuje spíše starší fázi uvedeného období“ (Klanica 1985, 120). Mezi hroby zahrnul ještě další dva hroby, a sice 318 v severní lodi a 544 v jižní lodi 3. kostela. V nich se taktéž našla vědra a dále ještě zlaté a stříbrné ženské šperky „nepatřící k nejmladším“ provázené hedvábím (v hrobě 318), a bronzový tepaný gombík, „vzhledem připomínající na některé lité práce“ (v hrobě 544), tedy zase relativně starý. Žena i blíže neurčený jedinec v nich pohřbení opět spočívali v železem kovaných rakvích. Všechny zemřelé z hrobů v bazilikálním trojlodí tedy spojuje uložení v rakvích, vesměs bohatá výbava doplněná o vědra (?) a to, že se jednalo o dospělé jedince. V případě sadského kostela s křížovou dispozicí byla situace výrazně odlišná (Galuška 1996). Do hlavní lodi zde byly uloženy 4 hroby, přičemž ve třech případech v nich leželi mrtví na dřevěných márách, nosítkách. Jednalo se o dvě ženy ve věku 30 až 40 let bez jakýchkoliv nálezů (hroby 25/59 a 87/59) a 6–7letého chlapce pohřbeného s pá-

rem velkých pozlacených tepaných gombíků, nožem a malými ostruhami s řemínky a kovánímí (hrob 22/59). Všechny tři hroby byly datovány do 1. poloviny 9. století. Čtvrtý hrob v lodi kostela byl opět dětský a také on patřil malému chlapci, jak naznačuje v něm nalezená miniaturní sekerka, provázená stříbrným gombíkem a rolničkou (hrob 103/59). Doba jeho realizace zřejmě spadá až někam k přelomu 9. a 10. století, podobně jako u dalších 3 hrobů umístěných v řadě za sebou v jižním koridoru kostela. Uložení v deskových kovaných rakvích spočívali v nich malý chlapec se zlatým gombíkem, křišťálovým korálem a párem „dětských“ ostruh s řemínky a kovánímí (hrob 16/59), asi 40letý muž bez nálezů (hrob 17/59) a cca 5leté dítě se třemi zlatými gombíky (hrob 19/59), na jehož rakvi bylo ještě uloženo další malé dítě (hrob 27/59). Lze shrnout, že v kostele v Uherském Hradišti – Sadech bylo pohřbeno 5 malých chlapců s atributy symbolického významu, z nich 2 v rakvích a 1 na nosítkách, a 3 dospělí jedinci (1 muž a dvě ženy), všichni bez výbavy, avšak spočívající na nosítkách a v rakvi na čestných místech. Poměrně velká vybavenost hrobů dětí z prostředí elit Velké Moravy je dobře známou skutečností, takže příliš nepřekvapuje. Snad se na jedné straně jedná o doklad poměrně silných vazeb rodičů k dětem, na straně druhé o možnost, že církev tolerovala staré rituály při pohřbívání dětí více, než tomu bylo u dospělých (Profantová 2005, 75–77; Ungerman 2001, 247), a to i na půdě sakrálních staveb. Zdá se ovšem, že podstatně výrazněji než pohřby v samotném kostele, náležely v prostředí sadského církevního areálu ještě k elitnějším ty hroby či hrobky, jež se našly v centru kaple na severní straně kostela. O hrobu 12/59 jako o hypotetickém místě pohřbu knížete Svatopluka již bylo pojednáno výše, ovšem těsně vedle něj se nacházel ještě hrob 11/59. Ten obsahoval pozůstatky 30 až 35letého muže bez jakýchkoliv průvodních nálezů, zase však uloženého ve velké deskové rakvi okované 12 železnými pásy (Galuška 1996, 134). Případné rodinné vazby mezi oběma muži prozatím nelze doložit, i když jistě podobnosti, a to i s některými dalšími významnými jedinci pohřbenými na sadské nekropoli u kostela, již byly antropology v minulosti naznačeny.

Opustíme-li nyní interiéry sakrálních staveb, tak zejména v jejich okolí, ale i na některých pohřebištích bez přímé vazby na kostel, můžeme se setkat s hroby, jimž se zejména s přihlédnutím k jejich výbavě dostává označení „bohaté, či velmožské“. V případě kostelních pohřebišť se přitom nedá jednoznačně říct, že by se takovéto hroby koncentrovaly výhradně u stěn kostelů nebo alespoň na jejich jižních stranách, které se někdy považují za „prestižnější“, než ty ostatní (Klanica 2005, 44). Zčásti je to dáno skutečností, že některé kostely vznikly na již existujících pohřebištích (Staré Město „Na Valách“, 2. a 3. kostel v Mikulčicích), takže vztah starších hrobů z „předkostelní“ fáze pohřebišť k příslušné sakrální stavbě může být

čistě náhodný, a zčásti možná pozůstalým stačilo pouhé umístění hrobu v rámci sakrálního prostoru nekropole. Vždyť jistě ne všichni moravští velmoži byli v době své smrti hluboce přesvědčení křesťané, takže spíše než co nejbliže ke kostelu mohli najít místo svého posledního odpočinku ve skupině svých již dříve pohřbených předků, jak to naznačuje situace na pohřebišti ve Starém Městě „Na Valách“. Zároveň se ovšem nedá ani říct, že by tyto „bohaté“ či „velmožské“ hroby charakterizovala nějaká „uniformní“ výbava, jak je tomu např. u bojovníckých hrobů starých Keltů, anebo nějaká specifická úprava hrobových jam či hrobek. O to složitější se ovšem potom jeví určení, který předmět, či dokonce typ, resp. skupina nálezů z hrobové výbavy symbolizuje pohřeb příslušníka velkomoravské elity, nemluvě vůbec o tom, zda tento náležel k elitě majetkové, rodové, či vojenské. A pak je tu ještě fenomén chronologický. Je téměř jisté, že v průběhu doby docházelo ke změně pohledů na význam určitých předmětů ukládaných do hrobu, případně nošených jako součást oděvu, takže některé z nich mohly až vymizet, jiné se zase objevit či být inovovány.

Za významnou součást velmožské výbavy mužů se obecně považují honosné opasky s kovovými, nejlépe pozlacenými přezkami a zdobenými nákončími (obr. 2–6). Podle Šimona Ungermana bylo takových opasků v Mikulčicích, na Modré u Velehradu, v Rajhradcích u Brna a ve Starém Městě nalezeno přibližně 20, přičemž jako symbol vyjadřující zámožnost a vysoké společenské postavení je nosili ti velmoži, kteří vykonávali knížecí vůli. To znamená, že tyto opasky vlastně plnily roli „odznaku vysokého úřadu“ (Ungerman 2001, 245–253, 2002, 93–121), s čímž lze souhlasit. Jen pro úplnost dodáváme, že podobně jako ostruhy či sekerky, našly se honosné opasky

▲ Obr. 4. Staré Město „Na Valách“.

Železná nákončí opasku a řemíneků ostruh zdobená stříbrnou tautzií a zlatým plátováním z hrobu 266/49, 1. třetina 9. století. Foto S. Doleželová.

také v hrobech sotva 5letých chlapců, a že do zmíněné skupiny by měly patřit ještě další opasky, např. z hrobu 266/49 (**obr. 4**) ze Starého Města „Na Valách“ se železnými kovánkami zdobenými plátováním pozlacenou folií a stříbrnou tauzií (*Galuška 1998*, 95–107) nebo opasek z hrobu 13 z Břeclavi – Pohanska s ozdobným pozlaceným nákončím a přezkou (*Kalousek 1971*, 33). Dalšími předměty nezřídka uváděnými ve spojitosti s atributy mužských velmožských hrobů jsou meče a ostruhy. Nemáme ovšem na mysli všechny jejich zástupce, nýbrž opět jen ty, jejichž výroba byla technologicky složitou, a tedy časově náročnou a tím i drahou záležitostí. V případě mečů

se hlavně jednalo o exempláře s hlavicemi a záštitami rukojetí zdobenými mosaznou tauzií a čepelemi zhotovenými metodou damasku, někdy ještě provázené zdobenými kovánkami závěsných řemenů pochev. Tyto meče většinou náležejí k typu H, případně K členění Petersena, a do hrobů – např. 119/AZ (**obr. 7**) a 223/51 ve Starém Městě „Na Valách“ nebo 1759 z Mikulčic – Kosteliska a hrobu 90 od 2. tamního kostela (*Košta 2005*, 158–160, 183–184) – byly většinou ukládány ve star-

▲ **Obr. 5. Mikulčice u 2. kostela.**

Pozlacené nákončí opasku s vyobrazením kněze v adorujícím gestu s výrazným křížem na břicho z hrobu 100, 9. století. Foto S. Doleželová.

▲ **Obr. 6. Staré Město „Na Valách“.**

Masivní stříbrné nákončí velmožského opasku zdobené zlatým filigránem, polodrahokamy a sklíčky z hrobu 96/AZ, 9. století. Foto L. Chvalkovský.

▲ **Obr. 7. Kresba Antonína Zelnítia.**

Zachycuje nálezovou situaci bojovníckého hrobu 119/AZ ze Starého Města „Na Valách“, 2. polovina 20. let 20. století. Evidenční kniha A. Zelnítia uložená ve Slovákém muzeu v Uherském Hradišti. Retro foto L. Galuška.

ším velkomoravském období. Ostruhy, poněkud plotýnkové, jsou v nálezech sice zastoupeny stovkami kusů, avšak jen některé z nich vykazují honosnost, která vyplývá zejména z použití drahých a barevných kovů při jejich výrobě a zdobení. Zde máme na mysli např. lité pozlacené ostruhy se součástmi řemínků z hrobu 50 u mikulčického 6. kostela nebo masivní železné ostruhy s povrchem cele zdobeným tautií v podobě střídajících se mosazných, stříbrných a měděných plošek, opět v doprovodu kování řemínků, pocházející z hrobu 224/51 ze Starého Města. Právě z Mikulčic a ze Starého Města, ale třeba i z Ducového na Slovensku, mohli bychom uvést ještě další honosné ostruhy, avšak vzpomeňme raději ty z hrobu 225 od 1. kostela v Břeclavi – Pohansku. Vykazovaly „dětskou“ velikost, jejich povrch byl cele pokryt proužky měděné tautie a na nohou je měl upevněny malé 3–4letý chlapec. Kromě toho bylo v jeho výbavě ještě vědro a dvojice stříbrných tepaných gombíků (Kalousek 1971, 133–134). Opět se jedná o jasný doklad příslušnosti sotva narozeného dítěte k jisté skupině společenské elity Velké Moravy. Někdy, spíše však na bázi dobových vyobrazení a jen výjimečně několika hrobových nále-

zů, jsou k výbavě velmožů řazena kopí, hlavně ta západního původu s křídélky, a *podkolenní vázání* opatřená sadami zdobených přezek, průvleček a nákončí (srov. Klanica 2005, 46; Kouřil 2005, 67–99). Nelze ovšem nepostřehnout, že se obojí objevují jen na některých nekropolích. Pavel Kouřil uvádí, že ani jedno křídlaté kopí nepochází z hrobů kostelního hřbitova, všechna jsou známa z pohřebišť „spíše vojensko-strážního než zemědělsko-pasteveckého rázu, situovaných převážně v zázemí rozsáhlejších sídelních aglomerací, výjimečně i mimo jejich dosah, tedy převahou ve venkovském prostředí, často však na důležitých komunikačních tazích“ (Kouřil 2005, 94). To naznačuje, že křídlatá kopí mohla být nanejvýše symbolem „válečné“ elity, která však jako celek údajně neměla mít v moravských centrech příliš velkou prestiž (Klanica 2005, 44), což ovšem podle našeho mínění nelze absolutizovat. V případě podkolenních vázání je situace poněkud jiná, neboť je známe jak z „elitních“ hrobů, např. 380 z plochy 3. kostela v Mikulčicích, nebo z hrobu 129/62 na pohřebišti u kostela na sadské Metodějově výšině. V něm byly dvě sady vázání tvořené dvojicemi litých bronzových nákončí, přezkami s destičkami

▲ Obr. 8. Staré Město „Na Valách.“

Část šperků z mimořádně bohatého náleзовého celku z ženského hrobu 24/48, 2. polovina 9. století. Foto S. Doleželová.

a průvlečkami liliovitého tvaru nalezeny přímo u kolen cca 8letého chlapce, jemuž šat zdobily ještě dva pozlacené gombíky (Galuška 1996, 140, obr. 95: 11–16). Pro zajímavost dodejme, že hroby s podkolenními vázáními jsou známy i z dalších pohřebišť, např. Nechvalína, Prušánek, či Uherského Hradiště – Sadů „Horních Kotvic“, přičemž „Na Valách“ ve Starém Městě jich bylo 13, naopak u 2. kostela na mikulčických „Valech“ se neobjevil žádný! (Klanica 2005, 45). Je zřejmé, že jednoznačný závěr, zda podkolenní vázání jako celek byla či nebyla atributem moravských velmožů, aktuálně nelze vyslovit.

Fenomén, jehož role v historii lidstva je stálá, neotřesitelná, představuje zlato. Nelze pochybovat o tom, že v době Velké Moravy si předměty zhotovené z tohoto kovu mohli dovolit vlastnit jen příslušníci elit (jedno jakých), a jen oni byli s těmito předměty také nakonec uloženi do hrobu. Z pohledu zastoupení zlatých předmětů v hrobech je nejbohatším velkomoravským pohřebišťem – a to i přes jeho značnou zničenost – nekro-

pole ve Starém Městě „Na Valách“, „teprve druhý je z tohoto hlediska hřbitov v okolí mikulčické baziliky, na kterém se našly ve srovnání se staroměstským jen asi 2/3 zlatých předmětů“ (Klanica 2005, 44). Do jisté míry je to dáno tím, že nekropole „Na Valách“ – zpočátku pohřebiště místního hradiska, později, po výstavbě kostela, zřejmě centrální hřbitov všech „křesťanských“ obyvatel Veligradu – obsahovala bezmála 2000 dosud objevených hrobů, zatímco zmíněná mikulčická nekropole „jen“ něco přes 550. Zároveň to ovšem znamená, že v místech dnešních měst Staré Město a Uherské Hradiště žilo v 9. století v rámci početného obyvatelstva také mnoho příslušníků elit i s rodinami. V obou moravských centrech, v Mikulčicích a Starém Městě – Uherském Hradišti, případně ještě na Pohansku u Břeclavi, se také z hlediska zastoupení zlatými šperky našly ty nejexkluzivnější, nejbohatší hroby žen a dívek z nejvyšších pater moravské společnosti. Vzpomeňme alespoň hroby 24/48 (obr. 8) a 193/51 oba s 10, a hrob 282/49 dokonce až se 12 zlatými okrasami (obr. 9) – všechny tři ze Starého

▲ Obr. 9. Staré Město „Na Valách“.

Zlaté šperky z mimořádně bohatého nálezového celku z ženského hrobu 282/49, 1. polovina 9. století. Foto S. Doleželová.

▲ **Obr. 10. Staré Město „Na Valách“.**

Průvleček ve tvaru řeckého písmene omega vytvořený z proužku zlata z mužského hrobu 23/48, 1. polovina 9. století. Foto S. Doleželová.

Města „Na Valách“, dále hrob 209/59 se 6 a dvojhrob 86/61 a 87/61 s 8 zlatými šperky u kostela v Uherském Hradišti – Sadech, z Mikulčic pak hroby 505 a 240 z pohřebiště u baziliky s 5, resp. 4 okrasami vyrobenými ze zlata (Galuška, 2013, 229–231, 225–227; Ungerman – Kavánová 2005, Abb. 10, Abb. 9: 2–5). Pozoruhodná je také přítomnost zlata v hrobech v podobě částečně zpracované suroviny, tj. střížků či kvádrků, nebo výrobního „odpadu“, majícího tvar rozstříknuté kapky, což kromě jiného ještě naznačuje jeho místní zpracování. Nejvíce takto vybavených hrobů se opět našlo ve Starém Městě „Na Valách“, známy jsou však i z Mikulčic či Nechvalína. Tyto hroby bezesporu nepatřily zlatníkům, tedy řemeslníkům, nýbrž zcela jistě příslušníkům velmožských rodin, jak dokládá např. proužek zlata v podobě řeckého písmene omega z významného mužského velmožského hrobu 23/48 (**obr. 10**) nebo hranolek zlata nalezený v hrobě 189/51 společně se 2 páry zlatých náušnic (**obr. 11**), či nepravidelný kousek zlata v doprovodu 1 zlaté náušnice a 3 zlatých gombíků z hrobu 145/51, všechny ze staroměstské nekropole „Na Valách“ (Galuška 2013, 175–181).

Vedle zlata se jako atribut nejvyšší velmožské vrstvy zcela jistě uplatnily také drahé látky, zejména pak hedvábí, pocházející ze vzdálených oblastí, a sice ze střední Asie a hlavně z Byzance. V tomto významném centru produkce hedvábí byla ovšem výroba tohoto skvostu až do roku 900 pod přísnou státní kontrolou, takže za hranice říše se hedvábné látky dostávaly téměř výhradně ve formě darů, nikoliv obchodem (Březinová 1997, 125–126). Šlo o pravé lesklé hedvábí s atlasovou vazbou s hustotou 30 až 65 nití na 1 cm označované termínem

atlas. Co do počtu hrobů se stopami po hedvábí náleží první místo opět nekropoli ve Starém Městě „Na Valách“ (6), následují Mikulčice a Pohansko u Břeclavi (oba po 3), další avizované hrobové nálezy, např. z Nechvalína nejsou, jak se zdá, zcela průkazné (Hrubý 1955, 217–219; Kostelníková 1972, 8–9; 2006, 285; srov. Klanica 1997a, 54). Téměř ve všech případech s nálezy stop po hedvábí se jedná o hroby s vynikající výbavou, nebo umístěné na významných místech pohřebišť, které náležejí jak dospělým, tak i dětem z rodin moravských velmožů. Vzpomeňme alespoň hrob 8–9letého děvčete 323/49 z pohřebiště „Na Valách“ ve Starém Městě se 12 zlatými a stříbrnými šperky, jež snad bylo do hedvábí dokonce kompletně zabaleno!, nebo od tamtéž hrob 70/48, v němž kromě hedvábí byly identifikovány ještě stopy mohéru, tedy opět velmi vzácného produktu, zhotoveného z jemné srsti angorské kozy, téměř jistě importovaného z prostředí Malé Asie.

Asi můžeme naše téma uzavřít konstatováním, že pokud se na nekropolích centrálních hradisek, a ještě více sídelních útvarů předměstského typu, ať už poblíž kostelů nebo i mimo ně, objevily hroby s nebožtíky vybavenými právě zmíněnými atributy, máme téměř jistě co do činění s pohřby příslušníků velkomoravských elit, a to tím spíše, pokud se tyto atributy ještě vzájemně kombinovaly. Na druhou stranu to ovšem neznamená, že v hrobě tzv. bez nálezů, máme apriori spatřovat pohřeb nemajetného chudáka. A to tím spíše ne, spočíval-li tento jedinec v dřevěné, železnými kováními sbité rakvi nebo na deskových nosítkách, byl uložen do upravené hrobky umístěné v interiéru sakrální stavby, v její lodi, či ještě spíše kostelní kapli. V těchto případech jistě nechybíme, považujeme-li takto pohřbené nebožtíky za příslušníky knížecích rodin, členy té nejvyšší společenské vrstvy Moravanů, bez jejichž existence by Velká Morava nemohla nikdy vzniknout.

▲ **Obr. 11. Staré Město „Na Valách“.**

Zlaté hrozníčkové náušnice a zlatá surovina v podobě hranolku z hrobu 189/51, 2. polovina 9. století. Foto S. Doleželová.

MOCENSKÉ ELITY V ČECHÁCH 9.–10. STOLETÍ

Nada Profantová

Mocenské elity se v raně středověké společnosti vyvíjely a proměňovaly, tak jako se proměňovaly vrstvy mocných v pozdější době v závislosti na postavení a majetku. Tyto raně středověké proměny je ovšem bez dostatečného množství písemných pramenů obtížné zachytit. Přesto je vznik elit v Čechách poslední třetiny 8. a 1. poloviny 9. století doložitelný díky archeologickým nálezům, jako jsou ostruhy s háčky, lité ozdoby opasku nebo saxy a jiné importované zbraně (*Profantová 1997*, 106, obr. 3–5; *2001*, 328, obr. 4; *2011*, zvl. obr. 1–4, 7–12). Díky tomu se zaostřuje i obraz elity dokumentovaný torzovitými písemnými prameny (*Profantová, 2014a*). Tím, že Čechy vstupují do zorného pole francké politiky, vstupují také do latinských análů a kronik, které dosvědčují existenci velmožské vrstvy. Spíše v náznacích se setkáváme s její administrativní funkcí, pokud bychom měli věřit mladší arabské relaci Ibráhíma ibn Jákúba, i když byla ve srovnání se středomošskými centry (zejména ve srovnání s bulharskou říší) rozvinuta minimálně (*Hrbek ed. 1969*, 416).

Typickým představitelem mocenské elity je velmož, v některých případech označovaný jako *dux* (vévoda), v jiných jako *comes* (původně správce). Celkově lze konstatovat, že obecně mluvíme o elitách, neboť existovalo několik skupin elit. V některých případech postavení jednotlivců plně záviselo na úzkých osobních vztazích s knížetem. Takto závislí byli např. družiníci nebo lidé dosazení do konkrétní (správní či soudní) funkce knížetem (*Profantová 2009a*, 142), v jiných případech šlo o jeho přímé příbuzné.

Pro Čechy 9. století vyvolává titul *dux* používaný v množném čísle určité interpretační obtíže (*Anály Fuldské* k r. 845 uvádějí 14 *duces*). Starší české bádání vytvořilo teorii o mnoha českých kmenech, jejichž vládci byla právě tato knížata. V dobových pramenech však vystupují Češi vždy jako jedno politické těleso. Zdá se, že to dokládá mimo jiné zmínka o prvním českém knížeti, podle jiných pramenů dokonce králi, kterého známe jménem (Lecho či Becho). Padl v boji proti Frankům v roce 805 a v kronikách vystupuje zjevně jako vládce Čechů, nikoliv jako jedno z mnoha českých knížat (*Chronicon Moissiacense* ad a. 805, *Pertz ed. 1826a*, 307–308; *Annales Fuldenses* ad a. 805, *Kurze ed. 1891*, 16). O postavení velmožů v českém prostředí se paradoxně dozvídáme nejvíce z příběhů těch, kteří tohoto postavení pozbyli. Urození běženci jako český Slavitah, Strojmir, Bořivoj nebo nejslavnější z nich, moravský Pribina, nacházeli útočiště v Bavorském království, v Srbsku, případně na Moravě. Pomáhala jim přitom zjevně příslušnost k širší „nánárodní“ skupině s vysokým životním standardem a s rozsáhlými příbuzenskými vazbami. Sňatkovou politikou byli spřízněni s východofranckou elitou (např. Pribinova manželka pocházela z urozeného bavorského rodu nebo kníže Herimann, zmiňovaný k r. 872, mohl své jméno získat od své francké matky; *Annales*

Fuldenses ad a. 872, *Kurze ed. 1891*, 76). Příslušníci domácí elity byli ovšem spřízněni i se spojenci ze slovanského prostředí. Z něj pocházely manželky panovníků, jako kněžna Drahomíra a zřejmě i kněžna Ludmila, provdaná za Bořivoje okolo r. 873/4. Těmto spojencům ale dávali také své dcery, jak dokládá případ české nevěsty určené v roce 871 některému z Mojmírovců (*Annales Fuldenses* ad a. 871, *Kurze ed. 1891*, 75).

Nejdůležitější při tom všem byl zřejmě původ významných osob a s ním spojené – i v emigraci přetrvávající – mocenské nároky. Ty lze chápat jako nepřímé svědectví o dědičnosti mocenského postavení, které bylo podtrženo také formálně. Dokonce i vyhnanci si udržovali významnou skupinu „svých lidí“, tedy družinu, která byla osobně vázaná na svého pána, jak dokládá svědectví o Pribinovi (*Havlík ed. 1969*, 10, 310–312).⁴ Příběh střetu synů knížete Vistracha (*Annales Fuldenses* ad a. 857, *Kurze ed. 1891*, 47) dokládá, že si tehdejší velmoži nárokovali dědičné držení hradů. Knížata se politicky angažovala, což mohlo končit životem v exilu (např. pro Slavitaha na Moravě, předtím pro jeho bratra v Srbsku), či se rozhodovala k takovým zásadním změnám, jako byla účast ve válce (např. boje 846–848 v Čechách) nebo přijetí křtu v Řezně r. 845. Jejich největším politickým kapitálem byl původ (významné postavení rodu) a významné společenské kontakty – lokální i zahraniční, které jim řadu rozhodnutí, výher či proher usnadňovaly. Při přijetí křtu knížata získávala také nové významné kontakty. V Řezně r. 845 snad v této souvislosti mohl figurovat métský arcibiskup Drogo, nemanželský syn Karla Velikého (*Charvát 2010*, 167). Na Moravě vzniklo v letech 882/3 politicky významné křestní příbuzenství Bořivoje s knížetem Svatoplukem I. (*Třeštík 1985*, 274).⁵ Postavení další skupiny elit bylo sakrálního původu. Mohlo souviset nejprve s pohanským kultem, později s pozicí v rodící se církevní organizaci (kněz Pavel, kněz Kaich, kterého si přivedl Bořivoj na Levý Hradec apod., viz *Kristiánova legenda; Ludvíkovský 1978*, 20–21, 32–33, kněz zvaný Učeň na Budči v *2. staroslověnské legendě; Vajs 1929*, 90).

Nepřímým dokladem kontaktů mezi českou a moravskou elitou je synchronní napadení Čech a Moravy franckým vojskem. Například v r. 846 jde o část franckého vojska vracejícího se „*per Boemanos*“ z tažení na Moravu (*Annales Fuldenses* ad a. 846, *Kurze ed. 1891*, 36). Čechové mu způsobili „velké nesháze a velkou ztrátu na (jeho) vojsku“.

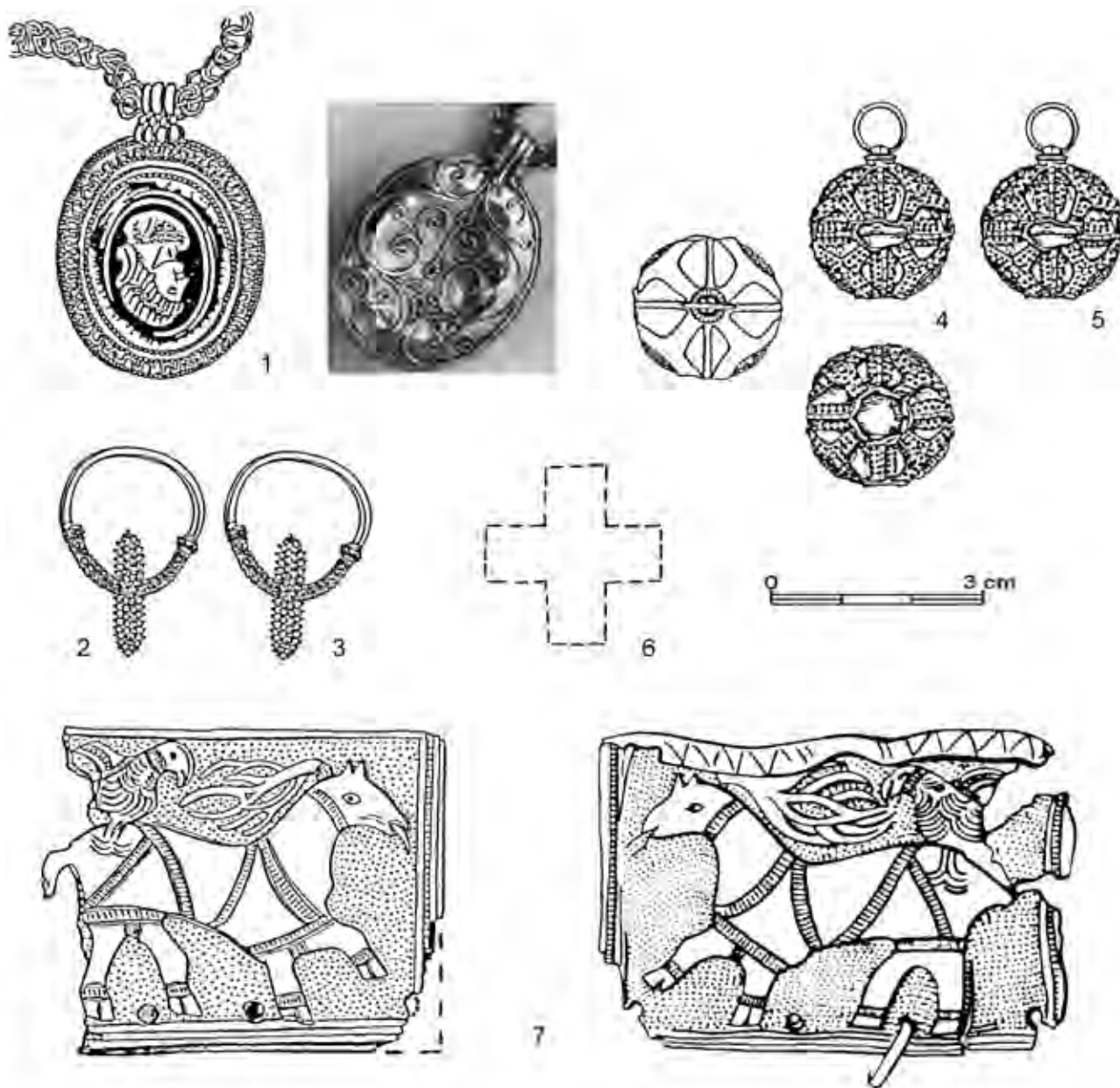
Některé doklady nadregionálních kontaktů mezi elitami (včetně sňatků) lze doložit archeologicky, zejména pokud si nevěsta přinesla kolekci šperků. Tak tomu bylo např. v Želénkách, kde byla pod obří mohylou pohřbena po r. 860 žena z Moravy, nejspíše z Mikulčic, jak dokládají její dvouplášťové gombíky (**obr. 1: 4, 5; Profantová – Miličková 2000**, 189–191 s fotografií-

mi). Podobně svědčí výbava ženy z kolínského knížecího hrobu ze Součkovy cihelny (Lutovský 1996, obr. 6–7, tab. VI–VII).

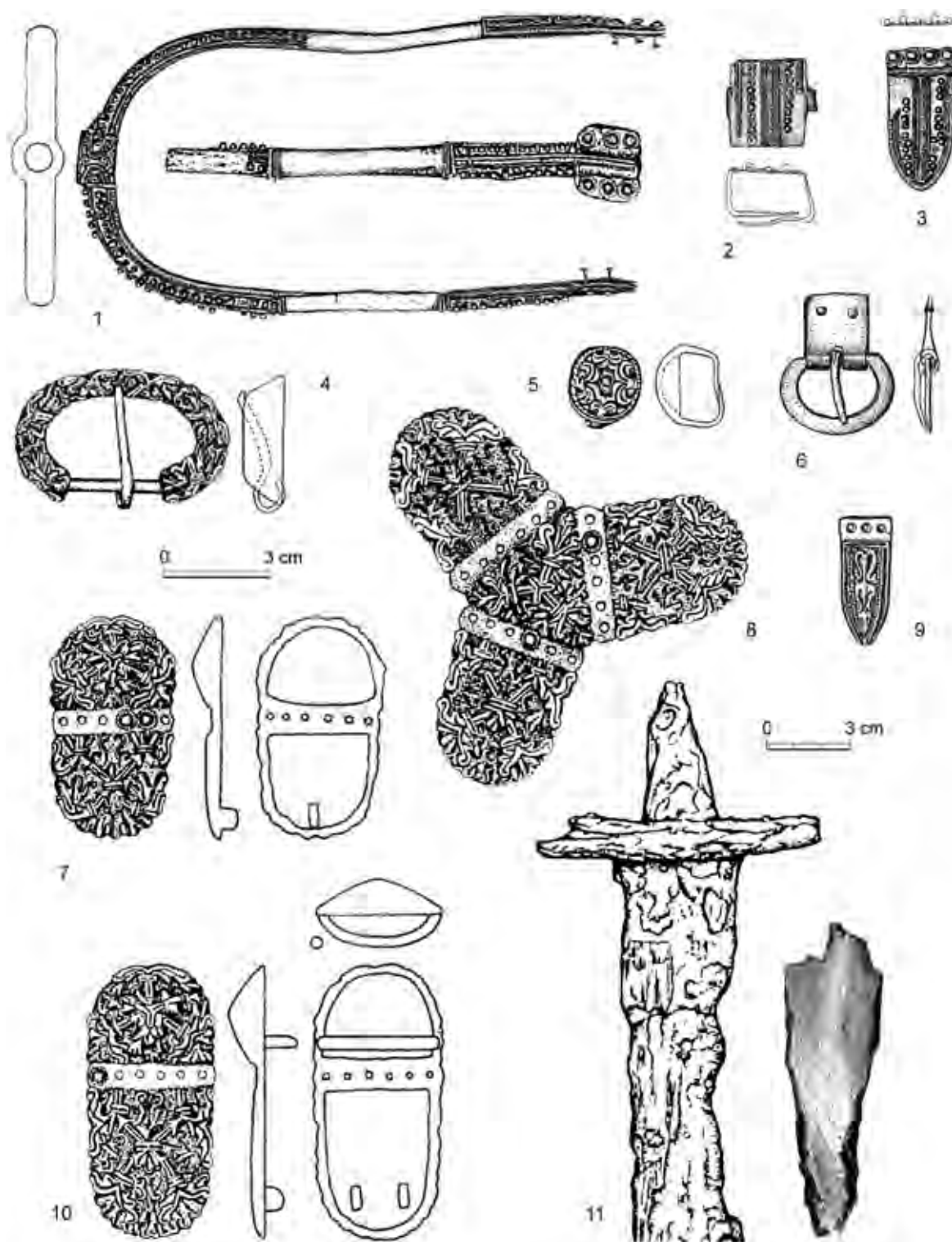
Roku 848 Češi dávají rukojmí (příslušníky elity) Ludvíku Němci (*Annales Fuldenses* ad a. 848, *Kurze ed.* 1891, 37–38), je možné, že tito pak žili někde v Bavorsku, např. v Řezně.⁶

Příslušníky elit nejlépe charakterizují luxusní součásti jejich kroje a výstroje a zbraní, což nejlépe poznáme z bohatých

kostrových hrobů (v Čechách Kolín, Kouřim, Praha, Želénky; **obr. 1**). Složitější je situace v době, kdy se pohřbívalo žárově. Tam lze vycházet ze ztracených kusů výstroje (ostruhy s háčky a očky) či kroje, nejčastěji nalézáných na hradištích (Dolánky – Rubín, Tismice, Toušeň, Praha-Šárka, Češov).⁷ V tomto případě je však těžko rozhodnout, co nosili místní velmoži, a co tam zanechali např. cizí vyjednaváči či bojovníci (případ hradiště Kal). Lze jen konstatovat, že v 1. třetině 9. století se kroj elity v Čechách výrazně proměnil, přestala se nosit pozdně

▲ **Obr. 1.** Želénky, pohřeb ženy s výbavou pocházející z Moravy a medailonem západního původu. Na čele měla nedochovaný zlatý křížek (6). Podle Profantová 2009b a 2011.

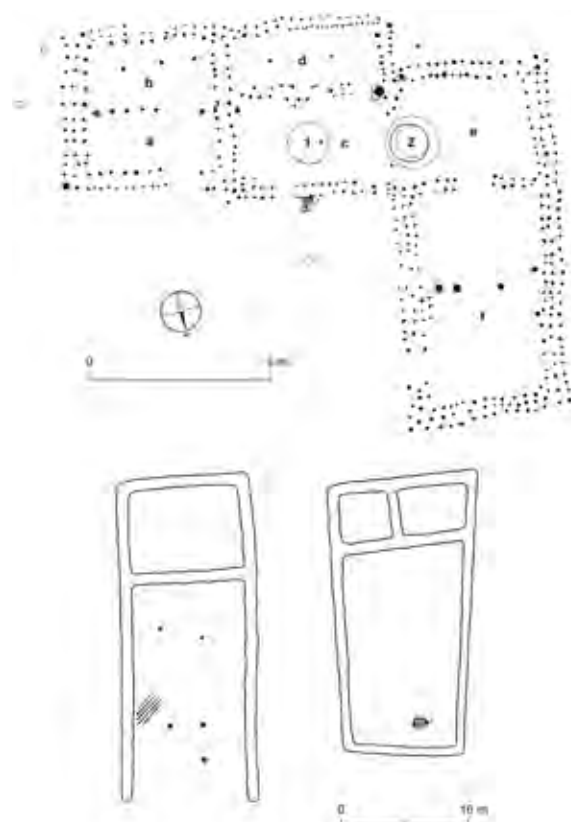

▲ Obr. 2. Část výbavy velmože z Kolína – Součkovy cihelny.

Po pol. 9. stol., karolinské impoty, souprava k závěsu meče zdobená niellem. Zlacené a částečně zlacené stříbro (4–5, 7–9, 10); zlacený bronz (1–3, 6); železo (11). Možný křestní dar části výbavy. Podle Profantová 2011, obr. 7; Lutovský 1996.

avarská kování opasku, začala se nosit kování v západním stylu (Češov, Rubín u Podbořan, později Kouřim, Libice) a nohy si předáci ovíjeli s použitím přezek a průvleček vyrobených podle západních předloh (obr. 2: 5, 9; Profantová 2011, 79–80; 2012, obr. 2). V nejvyšším ranku se používaly západní závěsy mečů (obr. 2: 4, 7–8, 10).

Příslušníci elity sídlili na hradech (Canburg na Labi, *Chronicon Moissiacense* ad a. 805, Pertz ed. 1826a, s. 307–308; Vistrahův hrad snad v SZ Čechách, hrady ve středních Čechách, *Annales Fuldenses*, ad a. 872, Kurze ed. 1891, 76). Z archeologických zjištění ale víme, že ne všechny tyto hrady plnily rezidenční úlohu (např. Klučov). Na významnějších hradech očekáváme existenci paláce. Pro nejstarší období jsme o takové stavbě nepřímo informováni jenom pro Doubravčice (Profantová 1998, obr. 16). Reálně odkryty jsou víceprostorové stavby na Levém Hradci (obr. 3: 1; Tomková 2001, obr. 23; Vařeka 2001, 254–6, obr. 1) a v Neměticích (tab. 1), kde celé malé hradiště – samostatně stojící dvorec – plnilo zřejmě v poslední třetině 9. století rezidenční funkci (Michálek – Lutovský

► Obr. 3. Půdorysy paláců.

1 – Levý Hradec, 1. předhradí – víceprostorový nadzemní dům, pravděpodobná rezidence velmože (9. stol.); 2 – Mikulčice, palác (9. stol.); 3 – Libice akropole, palác (11. stol.). Podle Vařeka 2001(1), Poulik 1975 (2), Turek – Hásková – Justová 1981 (3).

Lokalita	Poloha	Rozměry (m)	Počet místností	Podlaha	Jiné	Datace
Kouřim	1. předhradí	90 × 4–6			kulová hala	9. stol.
Libice	akropole	20 × 10	3 (1 aula)	maltová (patří starší stavbě?)	kamenná podezdívka bez malty, dřevěné patro, otopné zařízení	11. stol.
Libice	předhradí	22 × 4,75	4–5	dřevěná	kamenná podezdívka	9.–10. stol. poté nenásilný zánik
Mikulčice	akropole	26 × 10	2 (1 aula)	litá maltová	kamenná podezdívka, dřevěné patro, otopné zařízení	9. stol.
Němětice	akropole	18 × 8,25			2 prostory, nasucho kladená kamenná zídka, otopné zařízení, součást dvorce	9. stol.
Staré Město – Na Dědině	v rámci aglomerace předhradí?	18 × 10	2(?)	litá maltová	kamenná na maltu, krytina antického charakteru	9. stol., světská elita
Uher. Hradiště – Sady, Metropolitní výšina	u významného kostela	35 × 8 a 8,5 × 6,2 tvar L	2 (1 aula)		dřevěný dvouodní, 2 otopná zařízení	9. stol. církevní elity, učiliště
Žatec	u kostela	více než 7 a 4,5		prkenná	celodřevěný	1. pol. 11. stol. knížecí prostředí

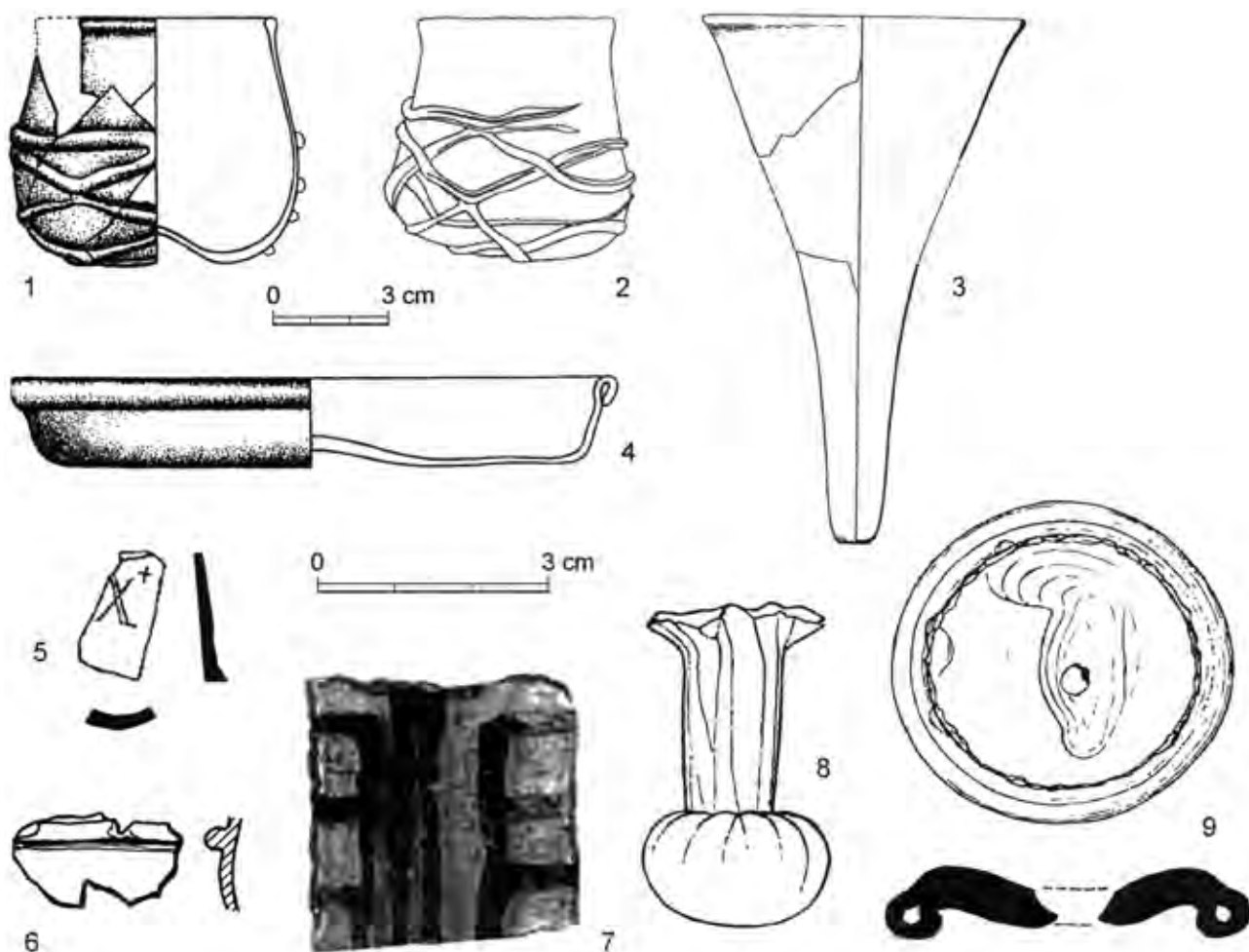
▲ Tab. 1. Paláce pro světskou a církevní elitu v 9.–11. století v Čechách a na Moravě se základními dostupnými údaji.

V některých případech jsou paláce součástí dvorce (Žatec), většinou u kostela (Libice, Žatec), obvykle na akropoli. Konstantní je šířka 10 m.

2000, 194–5, 232). Nemětický dvorec je srovnatelný s dvorcem v Ducovém, kde ovšem existovala i sakrální stavba. Na konci 9. století vzniká také ohrazený dvorec na budečské akropoli, při jehož budování se již počítá s kamenným kostelem sv. Petra, postaveným nejspíše v letech 895–900 (Bartošková 2003, 184–185; obecněji Profantová 2009c, 98–99). Palác je však překryt novověkým moderním hřbitovem. Větší rezidenční stavba stála nejspíše i v Přistoupimi, ovšem byla identifikována jen pomocí geofyziky, a proto není přesně datována. Vzhledem k tomu, že zaujímá téměř centrální polohu, je ale nejspíše s hradištěm současná (Křivánek 2003, 228).

Pokud srovnáme stavbu z Levého Hradce, která zřejmě nesloužila knížeti (je umístěna na předhradí) a stavby z Mikulčic

(obr. 3; 2; Poulik 1975, 90, tab. 58) a Starého Města (Galuška 2011, obr. 9Aa rekonstrukce), liší se velmi podstatně. Nejedná se o stavbu s kamennou podezdívkou a chybí velká reprezentativní místnost. To je však dáno nejspíše účelem levohradecké stavby, která je na svou dobu nebývale členitá a ovlivněná západními stavebními praktikami. Délka jednoho jejího křídla se pohybuje okolo 9 m. Pro polovinu 10. století víme z *Kristiánovy legendy*, že palác na Pražském hradě byl patrový, případně dům kněze Pavla byl „obehnaný prostornými ochozy“ (Ludvíkovský 1978, 32–33). Další příklady paláců jsou mladší: z 1. a 2. třetiny 10. století tzv. kněžský dům na kamenné podezdívce, odkrytý na předhradí Libice (Princová 1995, 258), větší část paláce ze Žatce z přelomu 10.–11. až poslední třetiny 11. století – asi některého nevládnoucího přemyslovského knížete (Čech 2004,

▲ Obr. 4. Sklo z Čech a Moravy 9. století (výběr).

1, 4 – Kolín, hrob; 2 – Pohansko u Nejdu; 3, 8, 9 – Mikulčice; 5, 7 – Uherské Hradiště – Sady; 6 – Dolánky – Rubín, předhradí, obj. 1/84. Většina je západního původu (misky a poháry), nálezy ze Sadů byzantského, včetně zlomku s řeckým písmenem X a malým křížkem (5). Lampička z Mikulčic je asi syrského původu (8). Zlomek č. 9 je též z lampičky. Kresby 1:2, 1:1 jen 6, 8, 9; č. 7 malováno zlatem. Podle Galuška – Macháček – Pieta – Sedláčková 2012 z různých obrázků; Bubeník 1997, obr. 26: 1.

a

b

c

d

▲ Obr. 5. Kouřim, hrob 55 (a, b) a 120 (c, d).

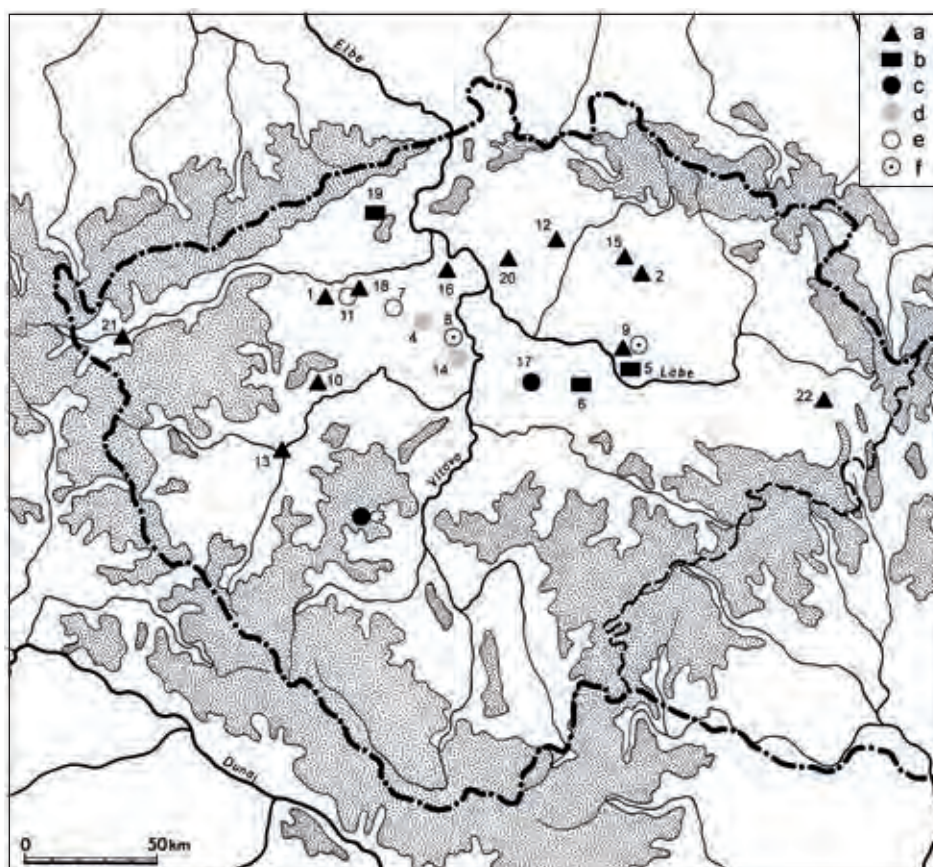
Importovaný orientální čakan a niellem zdobená botka kopí západního původu jsou speciální odznaky zdejších velmožů, kromě běžnějšího meče a ostruh.

73–74) a „přemyslovský“ palác na kamenné podezdívce z akropole Libice nad Cidlinou (obr. 3: 3; Turek – Hásková – Justová 1981, obr. 36). Jeho starší předchůdce měl litou maltovou podlahu, tak jako palác ve Starém Městě (tab. 1).

Pokud jde o vybavení paláců, nedochovalo se z něj mnoho. Je velmi pravděpodobné, že do něj patřily bronzové, stříbrné či skleněné nádoby hojně doložené na Moravě (obr. 4; Himmelová 1995, 85–86; Galuška – Macháček – Pieta – Sedláčková 2012, 62–63) včetně unikátního zlomku s řeckým písmenem (Uherské Hradiště – Sady; obr. 4: 5) a lampičky snad syrského původu (Mikulčice; obr. 4: 8). V Čechách je duté sklo doloženo v sídlištním kontextu 10.–11. století z Libice (Justová 1990, 669), jeden zlomek pak z Rubínu z 9. století (obr. 4: 6; Bubeník 1997, obr. 26: 1), kovové nádoby známe jen z kolínského dvojhrobu (Lutovský 1996, obr. 9: 2–3, příp. obr. 10). V paláci na předhradí Libice se našel železný stilus a zlomky hliněného aquamanile s motivem beránka (Princová 1995, 258; Turek –

Hásková – Justová 1981, obr. 47–48, 59: 1, 3). V Žatci byly nalezeny unikátní doklady mozaiky v podobě modrých skleněných kostiček, zlomek podstavy skleněného poháru, skleněné kroužky, olovené plomby a kostěné zdobené stěny nožů (Čech 2004, 77). V palácovém prostředí 11. století se samozřejmě vyskytují i mince.

Příslušníky elity všude doprovázely luxusní tkaniny, a to při oficiálních slavnostech, v soukromí domova nebo jako součást hrobové výbavy: Kouřim, dívka v H 23 – čelenka, Boleslav I. či II., tedy přesněji pohřeb v basilice sv. Jiří H 98 – tkanice punčoch, případně H 97 v tomtéž kostele, tedy hrob Vratislava I, biskupové pohřbení na Pražském hradě, srov. naposledy Profantová 2008b, 92, tab. 4, obr. 6 a tab. 4 – tam i moravské nálezy, k biskupům – pro 11. stol. uvedu alespoň stěfěvic biskupa Šebíře (+1068) ušitý z hedvábného samita a z hrobu biskupa Kosmy (+1098) část bordury mitry a zlatým vláknem vyšívanou látku; Bravermanová 2005, 124. Dalším hmotným

▲ Obr. 6. Nejdůležitější západní importy z 9. století na území Čech (mapa a ukázky).

Nálezy: a – západní import; b – hrob se západními importy (9. stol.); c – mince Karla Velikého (ražby po 770–814); d – mince Ludvíka Pobožného (814–840) a Karla Lysého (840–877); e – mince Arnulfa bavorského (do r. 937); f – mince Jindřicha I (ražby do r. 955).

Lokality: 1 – Dolánky – Rubín; 2 – Češov; 3 – Hudčice/Martinice, Hradec; 4 – Jedoměřice; 5 – Kolín, knížecí dvojhrob; 6 – Kouřim, H 55; 7 – Kozojedy – Dřevíč; 8 – Kováry, Budeč; 9 – Libice – předhradí; 10 – Milíčov (kopí); 11 – Nové Sedlo; 12 – Plužná, depot, asi již konec 8. stol.; 13 – Plzeň – Doudlevec (meč); 14 – Praha – Šárka; 15 – Prachov, depot; 16 – Roudnice – Bezděkov (kopí); 17 – Tismice; 18 – Žatec; 19 – Želénky u Duchcova; 20 – Hradsko u Mšena (průvlečka, nákonč); 21 – Jindřichov – Cheb (sax); 22 – Stradouň.

Ukázky: 1 – Češov; 2 – Libice (průvlečka); 3 – Kouřim (stříbrná garnitura z hrobu H 120); 4 – Kouřim (zlacené nákonč z 1. předhradí, nepublikováno); 5 – Hradsko u Mšena. Výzdoba stříbrem (1), zlacením (2, 3, 4). Podle Profantová 2012a (1); Profantová 2011, obr. 9, 11: 2, 12: 1 (2–3, 5).

dokladem prostředí elit jsou součástí stolních her. Hrací kameny nepocházejí přímo z paláců, ale z jejich okolí; z Libice z 11. století (*Princová 2000*, 176–177), z Pražského hradu z horizontu 10.–11. století (*Kaván 1975*, tab. 2: 36–37).⁸ Ojedinelé jsou známy nálezy astragalů, např. na Budči (nepublikováno). Kamenná deska pro hru mlýnek z 9. století se našla v Praze-Butovicích (*Mašek 1970*, obr. 3: 1) a na Libici, nejspíše z 10. století (*Princová 2000*, 176). Počet soustružených hracích kamenů je v Čechách menší než ve velkomoravském prostředí.

Příslušnost ke společenské elitě dokládají také nálezy speciálního účelu. Mezi nejvýraznější patří atributy velmožů, jako jsou meče, ostruhy, banderium či botka praporce (*Profantová 2011*, obr. 1–4, 7, 10, 11; *Smetánka 2006*, 157, obr. 2–3). Nejznámější nález tohoto druhu byl učiněn na Kouřimi (**obr. 5**). Zdejší botka zdobená niellem a olovem má kvalitní analogii v nálezu z Řezna (*Profantová 2011*, 73–5, obr. 10). Luxusní součásti oděvu a výstroje jsou v poslední době známy také jako ojedinelé nálezy činěné na hradištích (Češov – tauzovaná průvlečka, **obr. 6: 1**; *Profantová 2012a*, obr. 2: 2; Hradsko, **obr. 6: 5**) i mimo ně, a to i v regionech nedostatečně poznávaných (Stradouň nedaleko Vraclavi, **obr. 6: 22**) či další lokalita na Královéhradecku s přesnou paralelou ve Starém Městě (*Profantová 2014*). Některé zbraně a ostruhy byly vyrobeny jako miniatury dokládající statutární příslušnost pohřbených dětí. Jde zejména o hroby chlapců vybavené miniaturami seker, ostruh a případně bojových nožů (*Profantová 2005a*, zvl. Abb. 2; 4) doložené v Kouřimi, v Praze za Jízdárnou a ve Lhotě – Závisti (*Profantová 2005a*, Abb. 2; 8). Tyto nálezy poukazují na dědičné postavení pohřbených dětí, na statut bojovníka, jezdce, kterého díky předčasné smrti fakticky nedosáhly. Děvčátka jsou často ozdobena šperky, které buď dostala ke křtu, nebo byly určeny ke svatbě, nebo které případně sloužily jako speciální ochranné amulety (kaptorgy, lunicovité přívěsky; *Profantová – Šilhová 2010a*, tab. 1, obr. 3, 12, 15, 17).

Srovnání archeologických dokladů moravské a české elity je vzhledem k odlišným výzkumným strategiím obtížné, především vycházíme-li z ucelených poznatků o velmožských sídlech.⁹ Na Moravě existují vzhledem k rozsáhlým systematickým výzkumům poměrně přesvědčivé pokusy, poukázat na strukturu sídla interpretovanou na základě mocenského a funkčního klíče, např. Břeclav – Pohansko (*Macháček 2012*, 781–782). Existují však i archeologicky ověřené údaje svatováclavských legend (*Profantová 2009b*, 288n.), které zprostředkovávají argumentovaný pohled na sídla elity. Díky těmto pramenům je možné v Čechách ztotožňovat hrady z konce 9.–10. století s konkrétními lokalitami v terénu, což zpřesňuje další historické úvahy, např. o struktuře rodícího se státu. Na některých z těchto hradů začaly s postupem christianizace

vznikat nejstarší kostely, v nichž se záhy začalo pohřbívát (Praha – Hrad, kostel Panny Marie, rotunda sv. Víta, bazilika sv. Jiří s pohřby příslušníků rodu Přemyslovců; *Profantová 2009b*; *Fralík 2005*, obr. 1, 2, 3: 1–2).

VOJENSTVO VEĽKEJ MORAVY

Alexander T. Ruttkay

Písomné správy z 9.–10. storočia o území Veľkej Moravy sa týkajú zväčša politicko-mocenských sporov, ktoré sa riešili vojenskými akciami. Vnútrotný spoločenský vývoj a najmä priebeh interakcií so susedmi spočívali hlavne na sile vojenstva. Výpoveď písomných prameňov je však často jednostranná. Málo prezrádza o zbraniach, výzbroji a o fyzickom stave ich nositeľov. Kostrové pozostatky obyvateľov z rôznych vrstiev vtedajšej spoločnosti, ktoré skúma a vzájomne porovnáva antropológia, prezrádzajú, že existoval istý prirodzený výber – aj podľa fyzickej zdatnosti – tých, ktorí sa stali úspešnými bojovníkmi.

Výroba zbraní bola previerkou úrovne techniky, mala mať vysokú kvalitu, resp. kvalitu vyššiu ako bol priemer vtedajšej bežnej remeselnej produkcie. Materiálna kultúra umožňuje – a zbrane sú tu vhodným meradlom – porovnávanie aj mnohých ďalších oblastí života a kultúry v širšom geografickom rámci.

Pri náčrte veľkomoravského vojenstva treba azda v úvode zdôrazniť aj tieto tri faktory: Po prvé včasný stredovek znamená všeobecnú tendenciu zblížovania vojenstva a výzbroje vo veľkých častiach Európy. Po druhé Veľká Morava sa zaradila ponajviac do okruhu vojenstva západoeurópskeho typu, a po tretie pre vývoj naddunajských Slovanov boli v 8.–9. storočí rozhodujúce vojenské, no i všeobecné kultúrne interakcie s franskou oblasťou.

V písomných prameňoch sú informácie alebo odkazy na 65 vojenských, alebo vojensko-politických aktivít z r. 833–907. Priame informácie s rôznou vypovedacou hodnotou pochádzajú z externých – v prvom rade franských – zdrojov, menej z byzantských, alebo orientálnych prameňov. Najväčší počet zmienok prakticky o všetkých variantoch vojenských udalostí, no osobitne v súvisi s expanzívnymi vojnami na cudzom území, sa týka rokov 871–894, teda obdobia vlády Svätopluka I. Z tohto obdobia je aj väčšina tých „detailov“, ktoré franskí autori zaznamenali. Na základe nich môžeme rekonštruovať, s využitím početných archeologických objavov a poznatkov ďalších vedných disciplín, všeobecné črty a špecifika veľkomoravského vojenstva. Pri doplnkoch medzier v písomných prameňoch možno použiť v primeranom rozsahu azda aj poznatky o franskom vojenstve, prípadne aj o bojovej motivácii v severskom prostredí. No podstatnou črtou popri zblížení vojenstva profesionálnych jazdeckých družín bola skutočnosť, že sa zachovali vždy aj osobitosti vojenstva a výzbroje, ktoré sa opierali o predchádzajúci miestny vývoj tak, ako to je aj v tomto krátkom prehľade o vojenstve Veľkej Moravy.

Geopolitické súvislosti a ciele vojen

Permanentný fransko-veľkomoravský antagonizmus sa javí akoby jediný aspekt pri sledovaní vojenstva našich predkov.

Absencia prameňov bráni sledovať napr. počiatky vojensko-politických vzťahov so starými Maďarmi v strednej Európe už po roku 862, a celkom zreteľne od r. 882. Len ojedinelo sa v písomných správach nachádzajú nejasné zmienky o vojenských konfrontáciách s bulharským štátom.

Vojenská expanzia Svätopluka I. s obrovským nárastom územia svedčí o mohutnom vojenskom potenciáli a veľkých štátotvorných ambíciách. Expanzia však mala pritom neraz len charakter protiúderu, t.j. vynútenej obrany. Takým boli ničivé útoky Svätopluka v r. 882–884 do Panónie, ako odpoveď na franský tlak.

Do širších vojenských súvislostí patria časté rozbroje vo vnútri vládnucej veľkomoravskej vrstvy, resp. v rámci panovníckej dynastie. Bola to obvykle vítaná príležitosť pre franskú intervenciu. Avšak mocenské rozbroje vo východofranskej vetve Karolíngov politicky a vojensky takisto využívali veľkomoravskí panovníci.

Sprievodnými cieľmi všetkých a hlavnými cieľmi väčšiny vojen týkajúcich sa Veľkej Moravy bola najmä snaha získať priamu vojenskú korisť a rozšíriť počet exploatovaného obyvateľstva.

V počiatkoch štátov v ranom stredoveku stoja vnútrotné vojny ako podmienka pripájania – spájania menších celkov do väčších. Zodpovedá tomu expanzia Mojmíra, zbavenie moci Pribinu a vytvorenie územného jadra. Proces jeho vzniku z hľadiska doteraz známych archeologických prameňov je možné dokumentovať zatiaľ najmarkantnejšie asi na západnom a severnom Slovensku. Asi už pred polovicou 9. storočia stratili svoju mocenskú pozíciu regionálnych centier niektoré zo starších hradísk. Tento jav mohol obsahovať aj hospodárske aspekty. „Vnútrotná expanzia“ sa mohla realizovať napríklad smerom k stredoslovenským oblastiam bohatým na surovínové zdroje, predtým doméne Pribinu. Hospodárske ašpirácie sa odzrkadľujú aj pri ťahu Svätopluka na Potisie a do Vislanska, pričom úlohu tu mohol hrať aj prístup k soľankám a možnosť kontroly obchodných ciest.

Ciele včasnostredovekých vojen boli často len jednorazové (plienenie, zviazanie nepriateľa k „vernosti“), zriedkavo trvalejšie (pripojenie cudzieho územia s možnosťou trvalej exploatacie). Medzi takéto dobyvačné vojny patrili v poslednej štvrtine 9. storočia Svätoplukove akcie proti Vislanom, Čechom a Lužickým Srbom s územnou anexiou. Tieto územia sa nestali integrálnou časťou Veľkej Moravy, boli skôr zdrojom vojensko-politického napätia a nestability. Pri zakolísaní veľkomoravských kniežat sa okamžite odtrhli.

Zabratie zadunajského predpolia (Pilišské vrchy s Vyšehradom – Visegrád) predstavovalo asi potencionálne nástupisko proti Panónii.

Formy hospodárskej exploatacie, alebo vôbec spôsobu ovládania dobytých území, nie sú známe. Je pravdepodobné, že primárny význam tu mohlo mať zabezpečenie trvalejšieho vojenského spojenectva.

Pevnostné zariadenia

Vojenská organizácia sa opierala o sieť polyfunkčných hradísk, ku ktorým sa najmä od polovice 9. storočia pripojila aj špeciálna inštitúcia dvorcov.

Najstaršie z doteraz preskúmaných staroslovanských hradísk vznikli už okolo roku 800. Ich veľkosť bola rozličná, súvisela zrejme s početnosťou obyvateľstva spravovaného územia.

Tvar opevneného priestoru a charakter opevnenia závisel najmä od konfigurácie terénu. Výsledky archeologických výskumov výrazne zmenili axiomatické predstavy o výlučne nížinných, resp. v inundácii vodných tokov ležiacich „blatných“ hradiskách ako centier Slovanov. Zodpovedalo to tradičným názorom o pravlasti Slovanov niekde v močaristých oblastiach okolo Dnepra a Bugu a anachronickým písomným správam o ich vojenstve. Známa XVIII. hlava traktátu cisára Leva Múdrego *O vojnovej taktike* (podobne ako aj iné práce byzantských autorov o vojenstve) sú totiž doslova opísané z práce tzv. Pseudo-Mauríka, z prelomu 6. a 7. storočia s reflexiou na skorú inváziu Slovanov na Balkán. S vojenstvom Slovanov v 9. storočí tieto pramene nemajú prakticky nič spoločného. Preto neprekvapuje, že hradiská i dvorce s veľkým významom sa nachádzajú v polohách s dominantným postavením, niekedy dokonca v miestach, kde neskôr vznikli stredoveké hrady.

Najstaršie slovanské hradiská vznikali uprostred rozvinutých sídliskových ekumen a predstavovali teritoriálne strediská. Patria do obdobia, keď v prostredí naddunajských Slovanov už nie sú badateľné stopy kmeňového usporiadania. Veľké rozmery opevnenej plochy, surovínová náročnosť a obrovské množstvo spoločensky nutnej práce pri budovaní opevnení – spomeňme aspoň komorový a roštový systém – svedčia o zapojení početných spoločenských vrstiev do budovania, obrany a údržby hradísk. Znamenalo to zmeny aj v ekologických pomeroch (odlesňovanie a v súvisi s tým aj rozširovanie plôch obrábanej pôdy). Odzrkadlením teritoriálnej organizácie a prehlbovania spoločenskej diferenciácie je i to, že v opevnenom priestore vznikol samostatný sídelný areál pre vodcu – kniežata teritoriálneho hradiska. Toto okrem správnej a hospodárskej funkcie predstavovalo v prípade vojenského ohrozenia tiež útočisko pre okolité obyvateľstvo.

Po vzniku Veľkej Moravy zmenila sa sieť hradísk podľa nových organizačných potrieb. Isté údaje pre odhad počtu

a štruktúry hradísk možno vydedukovať z písomných správ. Kým v bavorskom *Opise krajín na severnej hranici karolínskej ríše* z r. 843 na území severne od Dunaja sa spomína 11 *civitates*, zatiaľ v rokoch 882–890 sa uvádza už 30 takýchto stredísk. Pojem *civitas* sa spája s názvom „hradské mesto“ zaužívaným v archeológii a označujúcim rozsiahle opevnené útvary predstavujúce jednotlivé „prechodné sídla“ kniežat, jeho dvora a vojenského sprievodu, s rozsiahlym remeselníckym a pôdohospodárskym zázemím. Mali by to byť aj strediská cirkevnej organizácie a „hradských županstiev“, t.j. základu mocenskej, teda i vojenskej organizácie. Za súčasného stavu poznania zo známych skúmaných útvarov možno za „hradské mestá“ považovať najmä Mikulčice a sídliskovú aglomeráciu Uherské Hradište – Staré Město, na Slovensku Nitru. V prípade ďalších lokalít takáto klasifikácia nie je doložená, to však neznižuje ich význam z hľadiska organizácie a obrany územia.

Z archeologicky identifikovaných opevnených útvarov dôležitú úlohu mali dvorce. Zdá sa, že inštitúcia dvorcov nadobudla plné organizačné opodstatnenie najmä po polovici 9. storočia.

Skladba vojsk a ich organizácia

V štruktúre veľkomoravských vojsk mali rozhodujúcu pozíciu bojovníci z rôznych skupín privilegovanej veľkomoravskej spoločenskej vrstvy. Vojenské sily z príslušníkov domácich elit predstavovali stálu vojenskú pohotovosť kniežata. Patrila sem vyššia aristokracia (staršia družina) a príslušníci vlastných kniežacích vojenských družín (mladšia družina). K tejto druhej bojovníckej vrstve patrili príslušníci bývalej rodovej aristokracie a družiníci pochádzajúci z jednoduchších vrstiev slobodného obyvateľstva. V skladbe veľkomoravských družín boli aj etnicky cudzí bojovníci. Boli to nielen jednotlivci, ale i celé oddiely. Svedčia o tom písomné správy a archeologické nálezy. Popri doložených franských a predpokladaných severských družiníkoch pravdepodobná je aj skorá prítomnosť východných bojovníkov, azda i maďarského pôvodu.

Družiníci vďačili za svoj spoločenský vzostup priazni kniežata. Dostali výhody za podporu, ktorú mu poskytovali: zabezpečenie výživy a výzbroje, rôzne odmeny, najmä podielom z vojenskej koristi. Družiníci cudzieho pôvodu nemali oporu v domácom prostredí, preto ich postavenie mohlo byť labilnejšie.

Časť družiny predstavovala stály vojenský sprievod kniežata, ďalšie boli umiestnené ako stály ozbrojený a vojenskoorganizačný kontingent v hradských strediskách, prípadne v ďalších uzloch (**obr. 1**). Riešila sa tak aj výživa profesionálnych ozbrojencov a družina mohla lepšie plniť, ak si to potreba vyžadovala, aj represívnu úlohu voči jednoduchému obyvateľstvu.

▲ Obr. 1. Velkomoravský jazdec, člen kniežacej družiny (hore). Podľa L. Galuška; ozbrojený družiník pri bráne veľmožského dvorca v Ducovom (dole). Model v archíve AÚ SAV v Nitre.

Asi v období vlády Svätopluka I. rástla sila veľmožských domén so sídlami, medzi ktorými dominoval dvorcový typ. Na dvorcoch asi vznikali ďalšie menšie ozbrojené skupiny. Ide o nový prvok – vojenská družina, ktorú vydržoval veľmož, ale z vojenského hľadiska mala byť súčasťou kniežacích vojsk. V kritických situáciách sa tu prejavil aj decentralizačný aspekt – mocenské a separatistické ašpirácie jednotlivých príslušníkov aristokracie.

Najspolohlivejšou oporou kniežaťa boli družiníci, ktorí ostali plne závislí. Asi s nimi sú spojené údaje o podpore hegemonu aj v prípade pre neho nepriaznivej situácie. Takýto vzťah nebol však typický. Družina nebola založená na „vernostnom“ princípe. V prípade fatálnych mocenských a politických zvrátov družiníci obvykle nezdieľali osud svojich pánov, ale ako profesionálni bojovníci zmenili – pokiaľ nepadli v boji – miesto svojho pôsobenia. Zmienku o rozpade Veľkej Moravy, keď sa spomínajú pozostatky ľudu „Moravanov“, ktorí sa rozptýlili a utiekli k susedným etnikám, k Bulharom, Maďarom a Chorvátom, možno vzťahovať aj na bývalých príslušníkov družín.

Druhá časť ozbrojených síl pozostávala z nižších vrstiev slobodného obyvateľstva (pohotovosť). Tento článok organizácie sa opiera o staršie tradície vojenskej povinnosti v rámci obcí na čele so staršinami. Organizácia podľa regiónov sa však tvorila už v podmienkach hradskeho systému, zabezpečovali ju hradske špáni. Pohotovosť zväčša netvorili profesionálni bojovníci. No svojím počtom a znalosťou ovládania zaužívaných typov zbraní predstavovala veľkú silu. Jej význam bol veľký najmä pri obrane vlastného územia, v menšej miere pri výbojoch. Pri organizácii vojsk v rámci hradskeho centier i iných hradske, dvorcov a pod., za pomoci dislokovaných jednotiek družiny, mohli využiť proti jednoduchým obyvateľom donucovacie metódy.

Veľkosť vojsk Veľkej Moravy sa opiera najmä o subjektívne demografické odhady. Na základe odhadu o počte obyvateľov jadra Veľkej Moravy, jej sociálnej skladby a naznačeného systému organizácie vojsk je možné rátať s maximálnou, len ojedinelo dosahovanou, kapacitou mobilizácie do 15–30 tisíc mužov. Proti cudzej agresii sa však do bojových a záškodníckych akcií zapojili prakticky všetky – teda i nevojenské – časti obyvateľstva.

O počte jazdeckých družiníkov možno odhadom podľa súdobých prameňov zo západnej Európy usúdiť, že ich celkový počet v centrálnych i periférnych mocenských strediskách i súkromných dvorcoch sa pohyboval maximálne asi do 3000 mužov.

Veľkosť pohotovosti bola variabilnejšia. Franské analýzy označujú veľkomoravské vojská tak, že sa im počtom a optickým dojmom javili ako veľmi silné a rovnocenné s vlastnými vojenskými silami. Zmienku o Svätoplukovom vojsku v Panónii, ktoré bolo „vidieť prechádzať na jednom mieste od svitu až

do súmraku“ možno použiť opatrne i ako hypotetický základ výpočtu celkovej veľkosti družiny a pohotovosti: do 5000 jazdcov, 15–20000 pešiakov.

Čiastkové pramene pre výpočet veľkosti vojsk sa získali pri archeologických výskumoch. Na pohrebiskách v hradských centrách má až jedna tretina pochovanej mužskej populácie bojovnícke atribúty. Na dvorcoch je podiel bojovníckych hrobov ešte vyšší (20–40 %). Pomocné údaje poskytujú pramene z iných častí Európy o minimálnej veľkosti oddielov potrebných pri obrane hradísk. Výsledky svedčia o potrebe až niekoľko sto ľudí pri budovaní a údržbe fortifikácie a približne takého istého počtu bojovníkov pri jej obrane.

Výzbroj

Príslušníkom vlastnej družiny knieža dávalo výzbroj a kone. Profesionálnych bojovníkov dotovali aj iní príslušníci nobility, prípadne aj cirkevné inštitúcie. Pohotovosť však používala ponajviac vlastné zbrane podľa starobylej tradície a čiastočne zachovanej integrity obcí.

Straty výzbroje počas bojov mohli sa nahradiť zo zásob obchodníkov sprevádzajúcich vojská. Opravy výzbroje vykonávali kováči, ktorí boli v službách kniežaťa.

Vyspelá železiarska produkcia sa odzrkadlila v rozvoji domácej výroby zbraní. Zhotovovali sa prakticky všetky známe druhy vtedajšej výzbroje. Remeselná výroba sa sústreďovala najmä v blízkosti mocenských centier.

Znáмым je dovoz zbraní z franskej ríše, kde dielne na Porýní vynikali vysokou kvalitou najmä mečov. Vývoz franských zbraní bol rozhodujúci tam, kde nebola rozvinutá domáca výroba. V takých prípadoch bolo veľmi účinnou obchodnou a politickou zbraňou zakázať vývoz zbraní. Frankovia túto metódu voči niektorým územiám aj použili. Podobné embargo proti Veľkej Morave s rozvinutou železiarskou základňou by nemalo praktický účinok. Z tohto dôvodu sa zrejme povoľovalo franským kupcom pri splnení prevádzkových podmienok obchodovať na slovanskom území so všetkými druhmi tovaru, teda bez zákazu obchodu so zbraňami. Časť zbrojárskeho výrobného programu franského pôvodu sa priviezla na územie Veľkej Moravy ako obchodný artikel. Iné sa sem transponovali ako súčasť vojenskej koristi a v malom počte formou darov v rámci diplomatických kontaktov, príslubov mieru a pod.

V celkovom objeme veľkomoravskej výzbroje predstavovali militáriá franského pôvodu asi len malý podiel. Poslúžili tiež ako prototypy pre niektoré druhy a formy militárií domácej produkcie.

Až 83 % doteraz známych militárií z 9. storočia pochádza z pohrebísk, 11 % z opevnených a neopevnených sídlisk a 6 % predstavujú ojedinelé nálezy.

Medzi zbraňami prevažujú druhy užívané i pred 9. storočím. Geneticky ide o tieto tri prúdy: Po prvé pôvodne východoeurópsky ráz (okruh tzv. avarskej nomádskej výzbroje), s využitím najmä v stredodunajskom priestore už od 7.–8. storočia (úzke sekery s predĺženým obuchom, bojové mlaty, hroty šípov s tŕňom a trojlístymi, alebo jednoduchými listovitými ostriami, tzv. avarské strmene). Po druhé nadväznosť na formy z doby rímskej s následným dlhým miestnym vývojom v karpatskej kotline (úzke sekery s krátkym obuchom, širočiny, bradatice, hroty kopijí s plochými listovitými ostriami a krátkou tuľajkou), alebo v širšom stredoeurópskom milieue (typy hrotov šípov s tuľajkou). Po tretie súčasť výzbroje sformované pôvodne v západnej Európe, ktoré sa dostali do prostredia naddunajských Slovanov najmä po polovici 8. storočia a prekonalu tu miestny vývoj (napr. ostrohy s očkami a háčkami, ktorých deriváty vyznievajú až okolo polovice 9. storočia, ojedinele i saxy).

V 9. storočí chýbajú niektoré druhy zbraní, ktoré sa v 7.–8. storočí spájali s nomádskou (avarskou) technikou (šable, hroty kopijí s úzkym štvorhranným ostrím, reflexné luky).

Do popredia sa dostali druhy zbraní a formy časti výzbroje západoeurópskeho typu, ktoré sa pred 9. storočím vyskytovali na našom území len ojedinele (dvojostré meče, ostrohy s koncovými platničkami). Vplyv výzbroje západného typu dokumentujú aj strmene so širokými masívnymi stúpadlami a častejší výskyt hrotov kopijí s krídelkami (**obr. 3–5**).

Zriedkavé, ale pritom jednoznačne doložené sú i také militáriá, ktoré nemajú miestne „nomádske“ predlohy zo 7.–8. storočia, ale sú k nim početné analógie z východnej Európy v 9. storočí (napr. hroty šípov s tŕňom a kosoštvorcovým alebo vidlicovým ostrím, niektoré varianty zubadiel s postrannými tyčinkami). Vyskytujú sa už v horizonte z 1. polovice 9. storočia.

Drvivá časť militárií pochádza z hrobov. Sú relatívne najvhodnejším prameňom pre skúmanie skladby výzbroje bojovníkov. Celkovo je v hroboch zastúpených 9 druhov zbraní a súčastí výzbroje v takomto rozložení: bojové nože a dýky asi v 72 %, sekery v 43 %, ostrohy v 33 %, kopije v 26 %, hroty šípov v 24 %, dvojostré meče v 7%, strmene v 2,5 % a zubadlá v 1 % hrobov so súčasťami výzbroja. Tento súbor bol potom analyzovaný dvomi spôsobmi: po prvé spoločný výskyt militárií a po druhé základné kombinácie výskytu. Hlavnou zbraňou v jednotlivých kombináciách je na prvom mieste meč, nasleduje kopija, potom sekera a luk so šípom (**obr. 2**). V hroboch je

▲ Obr. 2. Blatnica, okr. Martin.

Rukoväť meča s bohatou kovotepeckou výzdobou; vedľa detail výzdoby v dolnej časti rukoväte. Foto archív AÚ SAV v Nitre.

▲ Obr. 3. Meče z 9. storočia (výber).

Zlava Detva (znaky krížov a kruhov na oboch stranách čepele, aplikácia železnými tyčinkami); Malé Kozmálovce (na čepeli krížik, aplikácia bronzovou tyčinkou); Žabokreky (damaskovaná čepeľ). Foto archív AÚ SAV v Nitre.

najčastejšie len jeden druh militárií, obvykle v kombinácii s nožom: sekera 27,3 %, ostrohy 18,3 %, hroty šípov 13,8 %, hrot kopije 9,1 % a pod. Nôž bol jedinou zbraňou (podmienkou je vyše 14 cm dlhá čepeľ) v 5,4 % prípadoch. Zo spoľahlivo dokumentovaných hrobových celkov najpočetnejšia je kombinácia zo štyroch zbraní (sekera, kopija, nôž a ostrohy).

▲ Obr. 4. Ducové (striebrom tuzované ostrohy); Sv. Jur (strmeň s ozdobnou profiláciou ramienok).

Foto archív AÚ SAV v Nitre.

Bojovnícke hroby s atribútmi jazdeckva predstavujú 36,7 % zo sledovaného súboru a bez nich 63,3 %. Ak by ostrohy, resp. aj zriedkavé strmene a zubadlá boli symbolmi jazdeckva (**obr. 6–7**), tak výskyt spomenutých hlavných druhov zbraní je takýto: meč 85,2:14,8; kopija 48,1:51,9; sekera 17,0:83,0; luk a šíp 11,4:88,6 %.

Výsledok je v súlade s všeobecne uznávanou spätosťou meča s bojom v sedle, výskyt kopije zodpovedá univerzálnosti tejto jazdeckej i pechotnej zbrane. Takisto nálezy sekier nie sú v rozpore s tým, že sú prevažne zbraňou pechoty. Na rozdiel od 8. storočia s jazdcami s reflexnými lukmi sa však veľkomoravskí lukostrelci zaradili, ako sa zdá, najmä medzi pechotu.

V niektorých prípadoch však skladba výbroje môže byť síce odrazom vlastníctva pochovaného, ale nie sú to spoločne v boji používané zbrane. Takýmto sú kombinácie kopija/luk – šíp, alebo kopija/sekera.

▲ **Obr. 5.** Hrot kopije s krídelkami z Dobrej Vody a dve bojové sekery z Nitry.
Foto archív AÚ SAV v Nitre.

Výzbroj predstavovala značné náklady, a preto s kompletnou výzbrojou možno i na Veľkej Morave rátať len v prostredí vedúcej vrstvy. Tu je aktuálny i výskyt prilb, krúžkového panciera a náholeníc. Naše poznatky o tých častiach veľkomoravskej výbroje, ktorá sa nedostala do hrobov, možno doplniť údajmi z franských prameňov, kde sa spomínajú pri výpočte optimálnych, teda panovníkom stanovovaných, kombinácií zbraní práve aj prilby, panciere a náholenice. Kompletná výzbroj (prilba, pancier, meč s pošvou, náholenice, štít s kopijou, ostrohy a kôň s výstrojom) mala hodnotu rovnajúcu sa vtedajšej hodnote takmer 50 kráv. Príslušníci vládnucej vrstvy vlastnili i niekoľko takýchto súprav. Väčšina jazdeckých a peších bojovníkov bola vyzbrojená len základnými zbraňami – kopijou a štítom. Príslušníci nižších vrstiev slobodného obyvateľstva mali pri obranných vojnách okrem luku často len kyjak.

Stratégia, taktika a spôsob vedenia boja

V písomných správach sa nachádza viac cenných údajov o strategických a taktických prvkoch používaných v 9. storočí nadunajskými Slovanmi. Ide o interakcie s franskými vojskami.

▲ **Obr. 6.** Bojná I. Hromadný nález piatich ostrôh a časti krúžkového panciera (záves z prilby?).
Foto archív AÚ SAV v Nitre.

▲ Obr. 7. Hromadný nález železných predmetov z Pružiny, medzi nimi sekery, ostrohy, strmene a zubadlá.
Foto archív ARÚB.

V prevažnej väčšine vojenských akcií bolo hlavným veliteľom vojsk knieža. Mohla sa tým zabezpečiť plná autorita u vojska, ktoré bolo sociálnym postavením, výzbrojou a bojovými úlohami veľmi heterogénne. V prípadoch, keď sa na vojenskej akcii nepodieľalo osobne knieža, veliteľom bol iný člen vládnuceho rodu. Ani v prípade Slavomíra v r. 871 teda takáto voľba nie je prekvapujúca, i keď išlo o príslušníka kňazského stavu. Vidíme napríklad, že franskí preláti boli taktiež pomerne často veliteľmi vojsk. Vo veľkomoravskom prostredí vznikali problémy s jednotou velenia v dôsledku podvojnosti organizácie vojsk v moravskej a nitrianskej časti štátu. Najmarkantnejším príkladom pre to je priebeh dynastických sporov v rokoch 870 a 898. O mocenských rozbrojoch, prípadne i zrade zo strany niektorých predstaviteľov aristokracie, svedčí napríklad požiadavka veľkomoravských poslov r. 897, aby Arnulf neposkytoval azyl vyhnancom z Veľkej Moravy.

Vojská boli však asi vcelku spoľahlivou mocenskou oporou kniežaťa. Nie sú zmienky o nespokojnosti alebo vzbure družiny. Spomedzi bežných priestupkov proti disciplíne sa zdôrazňoval postih za krádež zbraní a koní a za každé neoprávnené prisvojenie si podielu z vojenskej koristi.

Vo vnútornom členení vojsk základným kritériom bolo rozdelenie na jazdu a pechotu. Jazda, pozostávajúca najmä z príslušníkov kniežacej družiny, bola doplnená pri väčšej mobilizácii oddielmi družín veľmožov a malými jazdeckými kontingentmi pohotovosti obcí. Je pravdepodobné, že základom organizácie jazdeckých oddielov bola desiatková sústava, ktorej odraz sa zachoval v slovanskej vojenskej terminológii. Najvyššou jednotkou v tejto sústave bol pluk, ktorý so svojimi približne 1000 mužmi bol zhodný s obsahom termínu „légia“. V súvisi s organizáciou veľkomoravskej družiny treba zobrať do úvahy

aj obsah základného termínu pre označenie ozbrojených jednotiek franských panovníkov – *scara*. V kvantitatívnom vyjadrení znamenala 1 *scara* jednotku asi 250–300 jazdcov.

Pechotné oddiely pohotovosti nastupovali do boja pod velením staršinov. Nie je však vylúčené, že i v jazdeckých oddieloch tvorili kontingenty z obcí a najmä oddiely družín veľmožov samostatné jednotky.

Výber času vojny závisel od útočiacej strany a riadil sa stáročnou empiriou. Jedným z kritérií bola možnosť získať obživu a čo najbohatšiu korisť. Takýmto aspektom zodpovedali najmä mesiace júl, august a september. Ukončený domáci zber obilia umožnil mobilizáciu väčších vojsk a ich dobré prípravné zásobenie potravinami. Útoky však vyhovovali aj predpoklad plných zásobární na území nepriateľa. V tomto období boli tiež podmienky na rýchlejší presun (nízke stavy riek, suché komunikácie). Z presnejšie datovaných vojenských akcií v 9. storočí pripadá z nich na uvedené mesiace vyše 80 %.

Organizácia útoku zodpovedala poznatkom o obrannom systéme nepriateľa a aktuálnym hľadiskám v jeho spojeneckých vzťahoch. Viaceré franské útoky sa uskutočnili v dvoch alebo troch bojových prúdoch so samostatnými bojovými cieľmi. Napríklad r. 869 tiahlo jedno vojsko proti Rastislavovmu panstvu na Morave, druhé proti Svätoplukovmu nitrianskemu údely, tretie malo poraziť Srbov. Tak isto r. 871 tiahli dve vojská proti Veľkej Morave, tretie do Čiech. Je tu snaha organizovať vojenský vpád tak, aby sa viazala možná pomoc napadnutému zo strany známych, alebo možných spojencov. Iným prípadom je sústredený útok spoliehajúci sa na výraznú početnú prevahu. V r. 892 sa útoku proti Veľkej Morave zúčastnili dve vojská pod vedením Arnulfa, vojsko panónskeho kniežata Braslava a zo štvrtého smeru vojsko starých Maďarov.

Ojedinelým prípadom je strategické simulovanie cieľa útoku s cieľom oklamať nepriateľa. Ľudovít Nemeč rozšíril zvesť o tom, že pripravuje vojsko pre vpád na Veľkú Moravu, v skutočnosti ho však nasadil v Korutánsku proti svojmu odbojnému synovi.

Plán útoku sa opieral o strategické informácie o napadnutej krajine. Takýto vojensko-strategický prehľad o sile a systéme organizácie obrany v širšom okolí franského štátu sčasti predstavuje opäť napríklad *Bavorský geograf*. Vzájomná informovanosť východofranského a veľkomoravského štátu bola totiž v dôsledku častých vojenských, diplomatických a hospodárskych interakcií veľmi dobrá. Zdrojom poznatkov mohli byť tiež špecifické poznatky obchodníkov, prepustených zajatcov, rukojemníkov a informácie „z vlastných radov“, t. j. od prebehlíkov hľadajúcich diplomatickú alebo vojenskú podporu v domácich sporoch u nepriateľa.

Aktuálne informácie týkajúce sa plánu vojenského útoku na nepriateľské územie poskytovali prieskumné jednotky. Takáto bola úloha špehov (*speculatores*), ktorých vyslal r. 883 za Dunaj Svätopluk, aby ničili majetky synov Vilhelma a Engelšalka, teda aby vykonávali záškodnícku činnosť v tle nepriateľa.

Presun vojsk sa uskutočňoval v prúdoch usporiadaných podľa priepustnosti komunikačného spoja. Priemerná rýchlosť presunu mohla byť denne maximálne do 30–40 km. Značnou prekážkou pri pochode a boji boli väčšie vodné toky. K povinnostiam nižších vrstiev domáceho obyvateľstva mohli preto patriť aj rôzne ženijné služby pre vojenské účely, výnimočne stavba premostení. Vojská však najčastejšie prechádzali riečnymi tokmi cez brody. Pri prechodoch cez veľtoky – v našom prípade cez Dunaj – sa použili lode a člny. Priama správa o tom existuje napr. k r. 871 v súvisi s prechodom franských vojsk na sever.

Základnou bojovou zostavou vo včasnom stredoveku bol čelný šík. Nástup slovanských vojsk v šíkoch naznačuje diskutabilnú zmienku k r. 893. Veľkomoravské vojská boli niekedy členené i do hĺbky v dvoch sledoch. V 9. storočí sú o dvoch sledoch zmienky v súvisi s franskými vojskami. Súčasťou stratégie boli aj záložné oddiely. Napr. pri pružných manévroch Svätopluka v rokoch 871 a 872 boli „rezervné vojská“, ktoré prekvalifikovali táboriacich Frankov, základom víťazstva.

Možnosť priameho vedenia bitky veliteľom končila začiatkom boja. Vstupom bol tradične nájazd jazdy s kopijami. Takýto útok bol najúčinnnejší vtedy, ak jazdci zachovali i v rozvinutom šíku priamu líniu. O niečo neskôr napríklad Liutprand pri popise bitky proti starým Maďarom r. 933 na Unstrute spomína príkaz veliteľa, aby sa žiaden jazdec v útoku nepokúšal predstihnúť ostatných, i keby mal rýchlejšieho koňa. Po útoku jazdy bitka postupovala už živelne, menila sa na charakteristické osobné súboje jednotlivcov. Tu už o výsledku rozhodoval počet bojovníkov, ich individuálna zdatnosť a kvalita výzbroje. Ak úder jazdy nepriniesol rozhodujúci úspech jednej strane, tak v ďalšom priebehu bitky sa ukázala na často stiesnenom bojovom poli početná prevaha pechoty a jej lepšia manérovacia schopnosť. Z tohto dôvodu jazdci bojujúci v spoločnom zväzku zosadali z koní a posilnili pechotu. Cieľom bola aj likvidácia alebo zajatie nepriateľských veliteľov, ako to naznačuje zmienka z r. 893 (údajná snaha veľkomoravských bojovníkov zajať kráľa Arnulfa).

Živelnosti včasnostredovekých bitiek zodpovedal chaotický ústup porazených, meniaci sa na bezhlavý útek. Utekajúcich franských bojovníkov likvidovalo i jednoduché slovanské obyvateľstvo. Písomné správy spomínajú veľký počet bojovníkov, ktorí sa utopili v riekach.

O výsledku väčšiny vojen rozhodovali drobné zrážky a variabilné taktické kroky. Taktika boja veľkomoravských vojsk proti franským útokom spočívala najčastejšie v rozdrobovaní vojny so stálym znepokojovaním nepriateľa. K takejto taktike patrila aj maximálna bojová aktivizácia obyvateľstva a pripravenosť všetkých fortifikačných zariadení, stiahnutie vojenských síl a veľkého počtu obyvateľstva do mohutných opevnených hradísk alebo hradských miest plniacich refugiálnu funkciu a podľa franských prameňov takmer nedobytných. Neúspešné obliehanie týchto hradov, získanie rukojemníkov a málo perspektívny prísľub vazalstva, prípadne platby tribútov a najmä plienenie krajiny – to bolo často maximum, čo franské vojská dosiahli. Sami obliehajúci však boli postupne vystavení ťažkostiam s obživou a práve pri úsilí odísť z nepriateľskej krajiny ich mohla stihnúť porážka.

Táto bojová taktika veľkomoravských kniežat zaznamenala zmeny za vlády Svätopluka I. Expanzívne rozšírenie veľkomoravského štátu kryl panovník napríklad represiami proti Zadunajsku. Dĺžka trvania týchto plieniacych výprav Svätopluka bola limitovaná zásobovacími ťažkosťami, ktoré vojskám neumožňovali zostať v cudzej krajine viac ako 1–2 mesiace. Jedna z panónskych výprav r. 884 trvala dvanásť dní, potom sa Svätopluk vrátil na vlastné územie. Neskôr – zrejme po vyriešení zásobovacích problémov – poslal časť vojska späť do Panónie.

Franské anály pri popise útokov proti Veľkej Morave obsahujú údaje o plienení franských vojsk s dvomi cieľmi: získanie zásob pre údržbu vojsk a získanie čo najbohatšej koristi. Obyvateľstvo si ukrývalo zásoby i majetok v rôznych jamách, jaskyniach a pod. Nepriateľ sa však neraz dozvedel o takýchto úkrytoch. R. 869 Karolman plieniac moravskú a nitriansku časť jadra Veľkej Moravy vraj „všetko ukryté v lesoch našiel, alebo zakopané na poliach so svojimi vojakmi ukoristil“. Nasledujúci rok po mocenskom rozbroji medzi Rastislavom a Svätoplukom Frankovia obsadili načas niektoré veľkomoravské centrá a Karolman sa vraj dokonca „obohatil kráľovským pokladom“.

Ďalšiu formu plienenia možno označiť ako strategickú. Posekanie obilia v celých krajoch, alebo dokonca – napr. počas Arnulfovho vpádu r. 890 – i systematické vyrubovanie ovocných stromov je ukážkou snahy o dôsledné hospodárske poškodenie napadnutej krajiny. Cieľom bolo vytvoriť podmienky, ktoré by napadnutého donútili prijať podmienky útočníka. Podobnú dvojedinú úlohu mali plieniace akcie veľkomoravských vojsk za hranicami. Napríklad popis zásahu Svätoplukových vojsk v Zadunajsku jasne odzrkadľuje taktiku spálenej zeme a vytváranie devastovanej zóny v dotykových oblastiach franskej mocenskej sféry s Veľkou Moravou.

Jedným z hlavných motívov pre mobilizáciu a bojovú aktivitu včasnostredovekých vojsk bola vidina vojnovej koristi. Patria k nej aj výzbroj a výstroj zabitých a zajatých nepriateľov a všetok materiál z plienenia napadnutého územia. Preto už vo veľkomoravskom prostredí sa prejavuje snaha kodifikovať pravidlá pri deľbe koristi. Výsadná pozícia kniežaťa je v tomto smere samozrejme, zrejme i časť pokladu panovníckeho rodu pochádzala z koristi získanej počas vojen. *Súdny zákon pre svetských ľudí (Zakon sudnyj ljudem)* načrtáva, že v prípade víťazstva má patriť z koristi „šiesta časť kniežaťu, všetko ostatné patrí sa vziať pre všetkých ľudí, doma rovnakým dielom rozdeliť medzi veľkých i malých, lebo španom (t. j. županom) je dostačujúci kniežací diel a ďalšia korisť nech sa rozdá ich ľuďom“. Pri delení koristi nemali byť vynechané ani stráže, alebo zálohy, ktoré sa nezúčastňovali priamo bitky. Bojová aktivita a udatnosť sa mali odmeňovať z kniežacieho podielu.

O realnosti ustanovení *Súdneho zákona* v praktickom živote možno pochybovať, no objavujú sa v ňom aj fakty, ktoré boli v 9. storočí aktuálne. Je tam okrem iného zmienka o kupovaní zajatcov a o možnostiach ich spätného vykúpenia. Franské anály sa pri popisovaní franskovo-veľkomoravských vojen zmieňujú – či už z jednej, alebo druhej strany – len zriedkakedy o bratí zajatcov. Častejšie sa spomínajú rukojemníci, ako záruka dodržania dohodnutých záväzkov. Jedna zmienka z r. 871 uvádza výmenu slovanských rukojemníkov so snahou získať späť bavorských vojakov, ktorých Svätopluk priamo „v tábore mnohých zajal živých“. Nie je podložený predpoklad o prevahе zabíjania nepriateľov a vysvetľovanie domnelého nebratia zajatcov prežitkami rodovej spoločnosti, alebo nezrelosťou ranofeudálnych vzťahov. Pracovnú silu možno totiž v tom najširšom slova zmysle považovať za veľmi rentabilnú súčasť vojnovej koristi. Spoločenská štruktúra Veľkej Moravy obsahuje už vrstvu neslobodného obyvateľstva. Časť tejto vrstvy tvorili vojnoví zajatci. Výpravy Svätopluka po r. 874 na územie „kniežaťa Vislanov“ a o ďalšej medzi „pohanov“ mohli mať za cieľ aj získanie zajatcov ako pracovnej sily.

KŘESŤANSTVÍ A BYZANTSKÁ MISIE NA VELKÉ MORAVĚ

Vladimír Vavřínek

K prvním pokusům šířit na Moravě křesťanskou víru docházelo zřejmě v souvislosti s velkou misí bavorského episkopátu v Panonii na začátku 9. století. Roku 795/96 vojsko Karla Velikého vyvrátilo avarský kaganát a císař hned nato nařídil bavorským biskupům, aby vyvinuli krajní úsilí o pokřesťanštění všeho obyvatelstva na dobytých územích. Pod vedením salcburského biskupa (krátce potom povýšeného na arcibiskupa) se ještě téhož roku sešla někde na březích Dunaje církevní synoda, která projednala metody, jak tohoto úkolu co neúčinněji dosáhnout. Kněží schopných ujmout se této misie byl však nedostatek, a k účasti na ní byl proto přizván i akvilejský patriarcha, jehož duchovní měli už dostatek zkušeností s misijním působením mezi Slovy sídlicími ve Friulsku a Korutansku. Také v Panonii nežili totiž jen Avari, ale především mnohem početnější, jimi ovšem až do té doby podrobení, Slované, na něž se křesťanští misionáři zejména obraceli.

Jsou náznaky toho, že jednotliví misionáři, vedení vlastní horlivostí, začali záhy pronikat i do slovanských oblastí na sever od Dunaje – na Moravu a do Nitranska, které byly spravovány vlastními knížaty, v podstatě samostatnými, i když museli uznávat svrchovanost franckého panovníka. Doklady úspěchu jejich působení nacházíme na pohřebištích, kde ukládání nespálených těl do hrobů postupně převládlo nad dřívějším žárovým pohřbíváním, přičemž se – rovněž jen postupně – ujala zvyklost orientovat hroby k východu a místo pohanských obětí (jídla, pití atd.) byly mrtvým dávány předměty s křesťanskou symbolikou (křížky, kaptorgy, ale i předměty ryze světské jako např. kovové nákončí opasku ovšem s rytinou adorujícího kněze apod.).

Činnost těchto prvních misionářů přicházejících na Moravu nebyla zřejmě nijak organizovaná. Byli to entusiastičtí jedinci, kteří se obraceli k jednotlivým místním pospolitostem a jejich předákům ochotným jim naslouchat a přijmout posléze víru, kterou hlásali. Snad už v této době mohly díky jejich podpoře vzniknout na Moravě i první křesťanské kostely, ať už dřevěné, jejichž pozůstatky se nedochovaly, anebo ojedinele i zděné, jakým byl kostel, jehož základy byly odkryty poblíž obce Modrá u Velehradu, snad nejstarší ze všech velkomoravských církevních staveb, jež byly dosud objeveny. Byl to jednoduchý jednodlní kostelík vyznačující se protaženým pravouhlým kněžištěm, jehož stavbu archeologové datují podle objektů nalezených v přilehlých hrobech do 20. až 30. let 9. století.

K přelomu ve vývoji situace došlo kolem roku 830, kdy moravský kníže Mojmír vyhnal nitranského knížete Pribinu, tehdy ještě pohana, a připojil jeho území ke svému státu. On sám naopak přijal společně s členy své družiny a dalšími moravskými předáky křest z rukou pasovského biskupa Reginharia, který nadále považoval Moravu za svou misijní oblast. Posílal tam

své kněze, kteří s hmotnou pomocí knížete a místních velmožů budovali na hradištích a opevněných dvorcích kostely, on sám tam příležitostně zajížděl a konal s místními duchovními synody, na nichž se řešily otázky církevní správy, a pro dobu své nepřítomnosti jmenoval jako svého zástupce archipresbytera (arcikněze), jemuž byli ostatní duchovní podřízeni.

Byli to nejenom franští kněží, ale i misionáři pocházející z oblasti akvilejského patriarchátu, ze severní Itálie a z Dalmácie. Z těchto oblastí, kde se stále ještě udržovaly výrobní tradice pozdně římského uměleckého řemesla i vyspělé techniky římského stavitelství, přicházeli na Moravu také stavební mistři, kteří tam podle architektonických vzorů ze své původní vlasti budovali zděné kostely, jakým byl např. první kostel v Sadech u Uherského Hradiště se základy ve tvaru volného kříže nebo kostel číslo 10 v Mikulčicích, vyznačující se podélně položeným pravouhlým kněžištěm a vnějšími příporami podél obvodové zdi, což bylo charakteristické pro církevní architekturu salonské oblasti v Dalmácii, a také kostel s trojlístým uzávěrem na hraničním hradišti v Děvíně u Bratislavy atd. Jiným dokladem působení misionářů z jihu je nález devíti pozlacených plaket s postavami Krista, andělů a nějakého poustevníka z hradiště Bojná na Slovensku, sloužící původně asi jako ozdoba nějakého relikviáře nebo přenosného oltáře, jejichž původ je zřejmě nutno hledat rovněž v severní Itálii. Severoitalského původu byl nepochybně i misijní sakramentář (*libellus missae*), který byl později v překladu do staroslověnštiny používán i cyrilometodějskou misí, a je dnes znám jako *Kyjevské listy*.

Kolem poloviny 9. století přijala už zřejmě aspoň větší část moravské vládnoucí společenské vrstvy křesťanskou víru. Kníže Rostislav (846–870), který sám jistě přijal novou víru upřímně, nebyl přesto s existující situací spokojen. Během několika let se mu podařilo moravskou společnost hospodářsky i mocensky značně povznést a prosadit politickou nezávislost moravského státu na východofrancké říši. Církevně však jeho země i nadále spadala pod pravomoc pasovského biskupa, kterého tam zastupoval jím ustanovený a jemu zodpovědný archipresbyter, jemuž byli podřízeni kněží na všech hradech. Chtěl proto dosáhnout zřízení samostatné moravské církevní provincie s vlastním biskupem v čele, a prosadit tak nezávislost Moravy i v tomto ohledu. Někdy po roce 860, kdy se cítil na vrcholu své moci, se obrátil s tímto požadavkem na papeže Mikuláše I., který však jeho žádosti nevyhověl. Tím se však Rostislav nedal ve svých snahách odradit a roku 863 vyslal své posly k byzantskému císaři se žádostí, aby mu poslal biskupa a učitele, který by vzdělával a ke kněžskému svěcení připravil domácí žáky.

Ani v Byzanci však nevyhověli jeho požadavku v plném rozsahu. Vyslat hned biskupa do země, o níž až do té doby neměli

bližších informací, a zřídít v ní okamžitě samostatnou diecézi, nepovažovali za vhodné. Nicméně vyslali na Moravu dva bratry, Konstantina a Metoděje, kteří se už dříve osvědčili v různých státních úřadech a diplomatických posláních. Ti měli za úkol ověřit tamní situaci, vychovat místní žáky a připravit podmínky pro pozdější zřízení moravské církevní provincie. Oba bratři pocházeli ze Soluně, obývané zčásti Slovanů, a znali proto dobře slovanský jazyk, což vytvářelo dobrý předpoklad pro úspěch jejich misie. Mladší z nich, Konstantin, jemuž se už v jeho mládí dostalo pro jeho velkou učenost přízviska Filozof (teprve na konci života při vstupu do kláštera přijal mnišské jméno Cyril) znal několik jazyků a byl znamenitý filolog. Ten své v podstatě církevně politické poslání spojil z vlastní iniciativy s velkolepým kulturním programem. Rozhodl se, že přeloží do jazyka Slovanů knihy evangelií, aby lidé, k nimž byl vyslán, mohli slyšet slovo Páně v jeho autentickém znění ve své vlastní řeči.

Ještě před odchodem na Moravu přeložili oba bratři spolu s několika druhy oddanými témuž ideálu lekcionář (vybraná čtení z Písma, jež se čtou při bohoslužbách), a na Moravě pak v této činnosti intenzivně pokračovali a pořídili úplný překlad všech čtyř evangelií a dalších knih Nového zákona. Tyto překlady měly sloužit především jejich pastorační činnosti. Oba bratři však nezůstali jen u nich, ale přeložili i žaltář a další liturgické texty a začali sloužit bohoslužby v slovanské řeči. To bylo v soudobé misijní praxi, nejenom na Západě ale i v Byzanci, něčím zcela novým.

Užívat v liturgii vlastní jazyk, řečtinu, bylo pro Byzantince samozřejmě zcela přirozené. To ovšem nijak neznamenal, že by se řečtí misionáři vysílání byzantskými úřady do jiných zemí pokoušeli užívat tamní domácí jazyky ve své církevní praxi. Když byzantscí císaři na konci 8. a v 9. století usilovali o podrobení slovanských kmenů, které se předtím usadily na území Řecka, považovali za nejučinnější prostředek k dosažení tohoto cíle jejich akulturaci – jejich christianizaci a helenizaci; oba tyto procesy přitom splývaly v jeden. Skutečně také během necelých dvou století užívání slovanských nářečí v Řecku zcela vymizelo. Stejně tak misionáři, které patriarchové Fotios a Ignatios posílali v 2. polovině 9. století do Bulharska a dalších zemí, byli vesměs Řekové a nejsou žádné zprávy o tom, že by kdy byli sloužili liturgické obřady jinak než řecky.

Jestliže v prostředí byzantských intelektuálů, v převážně většině přesvědčených o naprosté nadřazenosti vlastní kultury a arogantně přehlížejících vše neřecké, dokonce včetně latiny, se myšlenky o možnosti využití „barbarských“ jazyků v církevní praxi setkávaly s hlubokým nepochopením, pak liturgické novoty zaváděné na Moravě Konstantinem a jeho druhy musely tím více narazit na rozhodný odpor latinských a především

frankých duchovních, kteří byli přesvědčeni, že bohoslužby lze slavit pouze latinsky nebo řecky (teoreticky i hebrejsky) s odůvodněním, že v těchto třech jazycích byl zaznamenán nápis na kříži, na němž zemřel Ježíš Kristus.

Naproti tomu hlásání slova božího a zpívání liturgických obřadů v slovanské, jim srozumitelné řeči, získalo byzantským misionářům mezi moravským obyvatelstvem značnou oblibu. Plnou podporu našli i u knížete, a díky tomu se jim během tří let podařilo vzdělat dostatek domácích žáků do té míry, že byli připraveni přijmout svěcení na kněžství. Potíž spočívala v tom, že mezi nimi nebyl žádný biskup, který by kněžská svěcení mohl udílet, Konstantin sám byl jen kněz, Metoděj, přestože opat kláštera, dokonce jen jáhen. Oba bratři také během svého působení na Moravě pochopili, že tato země geograficky i svou dosavadní tradicí patří do sféry západního patriarchátu. Původní záměr zřídít moravskou diecézi v rámci konstantinopolského patriarchátu, se ukázal ještě o to méně proveditelný, když bulharský chán Boris, jehož země dělila Moravu od Byzance, koncem roku 866 přijal jurisdikci papežského stolce. Zdá se, že Konstantin a Metoděj se pokusili dosáhnout vysvěcení svých žáků od patriarchy v Gradu (Benátkách), když se jim to však nezdařilo, rozhodli se přijmout pozvání papeže Mikuláše I. a odebrali se do Říma. Ještě dříve se však cestou zdrželi nějakou dobu na dvoře knížete Kocela v Panonii, jehož rovněž získali pro záměr vybudovat spolu s Rostislavem samostatnou slovanskou církevní provincii.

V Římě, kam dorazili začátkem roku 868, je už přivítal nový papež Hadrián II. Díky tomu, že přinesli ostatky svatého Klimenta, čtvrtého římského biskupa, které Konstantin objevil během své diplomatické cesty k Chazarům v Chersonu na Krymu, se jim dostalo velkolepého přijetí. I tato skutečnost nepochybně přispěla k tomu, že papež Konstantinovy překlady schválil, dal sloužit bohoslužby v slovanském jazyce v několika římských kostelech a přikázal vysvětit Metoděje a několik Konstantinových žáků na kněze a jáhny. Byl to veliký úspěch, ovšem další jednání o uskutečnění záměrů slovanských panovníků se, jistě i kvůli napjatým vztahům mezi Římem a Byzancí, protahovala. Churavějící Konstantin vstoupil o vánocích 868 do jednoho římského kláštera, kde přijal mnišské jméno Cyril, a 14. února následujícího roku zemřel. S pověstí světce byl pochován v chrámu sv. Klimenta, poblíž hrobu s jeho ostatky, které sám o rok dříve do Říma přinesl.

Teprve po jeho smrti pojal Hadrián II. po dohodě s knížetem Kocelem plán obnovit samostatnou panonskou arcidiecézi, která koncem 6. století zanikla po nájezdech nomádských kmenů. Za jejího arcibiskupa vysvětil Metoděje, kterého tam vyslal v hodnosti apoštolského legáta do slovanských zemí, s právem sloužit bohoslužby v slovanském jazyce. Tato slovanská

církevní provincie zahrnující i Moravu a Nitransko měla spadat pod přímou pravomoc římské kurie a tvořit tak oporu papežské moci, jak proti expanzivním snahám konstantinopolského patriarchátu, tak i proti přílišné rozpínavosti východofranckých biskupů. Tento plán se však nepodařilo uskutečnit. Metoděj byl sice v Panonii slavnostně přijat knížetem Kocelem, jehož sídlo musel archipresbyter salcburského arcibiskupa opustit, a později se odebral i na Moravu. Tam však zanedlouho došlo k mocenskému převratu. Zradou Rostislavova synovce Svatopluka se francká vojska zmocnila celé země, a moravský kníže byl zajat a z rozkazu krále Ludvíka Němce oslepen a uvržen do vězení. Podobný osud měl čekat i Metoděje. Dostal se do moci bavorských biskupů, kteří ho obvinili, že si neprávem uzurpoval jejich území, a na zinscenovaném soudním procesu ho odsoudili, aby zbytek života strávil v jednom švábském klášteře.

Teprve ostrý zásah dalšího papeže Jana VIII. donutil bavorské biskupy, aby Metoděje propustili a umožnili mu vrátit se na Moravu, kterou Svatopluk mezitím osvobodil z moci francouzských okupantů. Kníže světil pod jeho správou kostely na všech hradech, a Metoděj s pomocí svých druhů a vysvěcených domácích žáků záhy rozvinul rozsáhlou pastorační a vzdělávací činnost. V poměrně krátké době se mu podařilo vychovat řadu nových žáků, kterým už mohl jako arcibiskup sám udílet svěcení. Původním vzděláním byl právník, a proto se snažil působit i v této oblasti. Na základě jedné byzantské předlohy vytvořil první slovansky psaný zákoník dochovaný pod názvem *Zakon sudnyj ljudem*. Bylo to období vrcholného rozkvětu slovanské církve na Moravě.

Metodějova činnost ovšem i nadále narážela na odpor francouzských a dalších latinských duchovních, kteří odmítali uznat jeho pravomoc. Obviňovali Metoděje, že se v církevní praxi přidržuje různých byzantských zvyklostí místo římských, a zvláště pak útočili na to, že Metoděj a jeho žáci celeburovali bohoslužby v slovanském jazyku, přestože mu papež Jan VIII. roku 873 nařídil, aby tak už nadále nečinil. Nacházeli přitom podporu u Svatopluka, který se po dosažení smíru s východofranckým králem stále více snažil vyrovnat jeho velmožům, a mimo jiné dával proto přednost i bohoslužbám v latině. Přesto se však obával rozhodnout sám ve sporu obou skupin v církvi, a proto jeho posouzení postoupil samotnému papeži, který si Metoděje předvolal do Říma.

Metoděj však dokázal před papežem a jeho kardinály netoliko obhájit svou pravověrnost, ale docílil toho, že ho Jan VIII. bulou *Industriae tuae* vydanou v červnu 880 potvrdil v hodnosti arcibiskupa „svaté církve moravské“, nad níž mu světil svrchovanou pravomoc. Přislíbil pro ni vysvětit i další biskupy, aby se tak skutečně stala zcela samostatnou církevní provincií,

a na rozdíl od svého dřívějšího rozhodnutí nyní znovu povolil užívání slovanské liturgie, ovšem jen na území moravské arcidiecéze kryjící se rozsahem s územím Svatoplukovy říše. Navíc uznal moravského knížete za svrchovaného panovníka nepodléhajícího žádnému světskému vládcovi, ale stojícího pod ochranou Svatého stolce.

Byl to vynikající úspěch Metodějovy diplomacie, ale zároveň i doklad jednoho z paradoxů, pro cyrilometodějskou misii tak příznačných. Došlo k zřízení samostatné moravské církevní provincie, o níž Rostislav v Byzanci žádal, nikoli však v rámci byzantské církve, ale pod římskou jurisdikcí. Metoděj, přední postava byzantské misie, byl za moravského biskupa vysvěcen nikoli konstantinopolským patriarchou, ale papežem. A moravský kníže, nikoli však Rostislav přející slovanské straně, ale už Svatopluk stranící spíše jejím latinským protivníkům, byl díky Metodějově diplomacii uznán za svrchovaného panovníka, nikoli však pod egidou byzantského císaře, ale pod patronátem Svatého stolce.

Jakkoli se to může navenek jevit jako rozporuplné jednání, oba bratři, zprvu společně, po Konstantinově smrti pak sám Metoděj, byli vedeni jedinou myšlenkou: sloužit ve prospěch lidu, k němuž byli vysláni. V době první velké roztržky mezi východní a západní církví, v době tzv. Fotiova schizmatu, projevíli mimořádnou nadstranickost; oni sami žili, mysleli a jednali v duchu raně křesťanského universalismu a humanismu jako příslušníci jediné nerozdělené církve Kristovy. Přijetí skutečnosti, že Morava patří do sféry západního patriarchátu, bylo jen uznáním reálné situace, nijak to však neznamenovalo zaujetí nějakého protibyzantského postoje. Naopak, v staroslověnských *Životech Konstantina a Metoděje*, jež vznikly ještě na Velké Moravě, čteme na více místech prvky byzantské politické filozofie, vycházející ze základní teze, že byzantský císař je nejvyšší vládce celého křesťanského světa, ustanovený Bohem jako jeho zástupce na zemi. A toto teoretické stanovisko bylo pak Metodějem prakticky potvrzeno za jeho cesty do Konstantinopole, uskutečněné snad roku 882, kdy jeho působení bylo schváleno jak císařem, tak i patriarchou.

Ve svých postojích vůči latinským duchovním projevoval Metoděj velkou míru tolerance a vstřícnosti. Tento jeho postoj nakonec vyvrcholil tím, že před svou smrtí designoval za svého nástupce nikoli jednoho ze svých druhů, kteří s ním přišli z Byzance, ale svého moravského žáka Gorazda, který byl dobře vzdělán netoliko ve slovanských, ale i v latinských knihách, a měl tak předpoklady k tomu, aby sjednocoval obě strany v moravské církvi.

Metodějova vstřícnost však nenacházela odpovídající odezvu u franckých kněží, jejichž opozice vůči němu soustavně stoupala,

zvláště poté, co jejich vůdčí představitel, kněz švábského původu Wiching, byl roku 880 na Svatoplukovo přání vysvěcen za biskupa v Nitře. Jako Metodějův sufragán se mu měl podřízovat, místo toho však proti němu soustavně strojí různé intriky a obviňoval ho, že na Moravě užívá různé byzantské zvyklosti v rozporu s římskými. Jeho útoky dosáhly nakonec takového stupně, že Metoděj krátce před svou smrtí považoval dokonce za nutné vyhlásit nad ním klatbu, dokud se mu nepodrobí. Wiching se však odebral do Říma, a s pomocí podvodně sestavené listiny se mu podařilo přesvědčit nového papeže Štěpána V., že Metoděj netoliko hlásá byzantské heretické učení o původu Ducha svatého, ale že i nadále se svými duchovními celebruje bohoslužby slovansky, přestože mu to papež Jan VIII. zakázal a Metoděj slíbil, že bude tento zákaz dodržovat. Na základě takových lží a polopravd papež Štěpán V. v listu poslaném Svatoplukovi Metodějovo jednání a učení ostře odsoudil. Toho Wiching využil k tomu, že dosáhl u knížete svolení, aby mohl Metodějovy nejbližší druhy uvěznit a později z Moravy vyhnat; mladší slovanské kněze a jáhny pak dokonce o své vlastní vůli prodal židovským obchodníkům do otroctví.

Vyháním Metodějových žáků skončilo slovanské období v dějinách církve na Velké Moravě. Církevní organizace tam ovšem tím ještě zcela nezanikla. I nadále tam působili franští a další latinští kněží, nyní ovšem už podřízení jedině Wichingovi; ten sice proti svému očekávání nebyl ustanoven moravským arcibiskupem, ale přesto, byť jen jako nitranský biskup, zcela ovládl církevní správu země. Brzy se však ukázalo, jak se Svatopluk mýlil, když veškerou svou důvěru věnoval toliko jemu. Začátkem devadesátých let došlo opět k ostrým válečným střetům mezi ním a novým východofranckým králem Arnulfem, a za této situace se Wiching rozhodl změnit strany a přeběhl k Arnulfovi, který ho ustanovil svým kancléřem. Morava opět zůstala bez jediného biskupa a už tak zmatené církevní poměry se tam ještě jen zhoršily.

Moravská arcidiecéze se však přesto ještě jednou dočkala obnovy. Svatopluk zemřel roku 894 a jeho syn a nástupce Mojmír II. musel těžce bojovat o udržení jeho dědictví nejen proti Frankům, ale i proti svému bratru. Různé dobyté okrajové části moravské říše sice od ní odpadly, ale Mojmír dokázal celistvost vlastního moravského státu ubránit a roku 899 požádal papeže Jana IX., aby mu poslal nové biskupy. Ten mu vyhověl a poslal na Moravu své legáty, kteří tam vysvětili arcibiskupa a tři další biskupy. Moravská arcidiecéze tím byla konečně ustanovena v organizační úplnosti a bavorští biskupové proti tomu mohli jen bezmocně protestovat.

Přesto však to byl jen krátkodobý úspěch. V letech 904–907 se velkomoravský stát pod náporom maďarských útoků zhroutil.

S ním zanikla, přestože asi ne zcela úplně, i nedávno obnovená církevní organizace. Písemné prameny o tom žádné zprávy neuvádějí, z archeologických nálezů lze usuzovat, že zatímco mnohé kostely byly vyvráceny, některé snad zůstaly v činnosti i po nějakou dobu dále. Pozdější tradice, kterou nelze jinak ověřit, uvádí, že až do roku 926 působil na Moravě biskup Jan. Potom však už jen následuje dlouhá časová přerva a od posledních desetiletí 10. století se už dějiny Moravy i její církve vyvíjejí v rámci českého státu Přemyslovců.

KULTURA A VZDĚLANOST VELKÉ MORAVY

Vladimír Vavřínek

Knižní vzdělanost byla na Západě v raném středověku nerozlučně spjata s křesťanstvím. Jedním z projevů civilizačního úpadku, který následoval po rozpadu západořímské říše a vzniku tzv. barbarských království, byla skutečnost, že znalost čtení a psaní v laických vrstvách prakticky zcela vymizela a veškeré literární vzdělání bylo soustředěno v prostředí duchovenstva, pro něž jediným literárním jazykem byla latina.

Psané příručky nezbytné pro misijní praxi přinesli s sebou na Moravu franští i jižní misionáři, zřejmě zvláště poté, co tam byla po roce 830 zřízena pod svrchovaností pasovského biskupa první jednoduchá církevní organizace s jím jmenovaným archipresbyterem, jako jeho zástupcem, v čele. O množství takových knih si však nelze činit příliš velké iluze. Pořízení knih psaných na pergamenová folia bylo dosti nákladné a schopných písařů byl vesměs nedostatek. Šlo většinou o liturgické texty potřebné pro bohoslužby, a kromě nich také o příručky používané zpovědníky, tzv. penitenciály, obsahující návod, jaké tresty udílet kajícím za konkrétní hříchy. Že takové knihy byly na Moravě používány už před příchodem cyrilometodějské misie, dokládají dva dochované překlady latinských příruček do staroslověnštiny, pořízené později v jejím prostředí.

Jsou to jednak tzv. *Kyjevské listy*, nejstarší dochovaný hlaholsky psaný rukopis, obsahující sakramentář, tj. soubor modliteb čtených mimo vlastní kánon mše při mších ve všední dny. Předlohou, z níž byl přeložen, byl text velmi příbuzný sakramentáři vytvořenému v severní Itálii asi v 6. století, který je dnes chován v kapitulní knihovně v Padově. Je více než pravděpodobné, že tento *libellus missae* byl používán misionáři z akvilejského patriarchátu, kteří působili na Moravě společně s misionáři franckými. Ve snaze přizpůsobit svou činnost tam už zavedené praxi jej později Cyril a Metoděj přeložili do slovanského jazyka, ovšem doplnili původní text o různé byzantinismy a především o modlitby čtené při mši ve svátek sv. Klimenta, patrona jejich misie. Jinou památkou západního původu, jejíž staroslověnský překlad se dochoval, jsou tzv. *Zapovědi svatých otců* (*Zapovědi svętyich otcъ*). Je to překlad zpovědní příručky z nějakého franského originálu, který byl velmi blízký tzv. *merseburskému penitenciálu*; arcibiskup Metoděj jej buď přeložil sám, anebo, pravděpodobněji, dal přeložit některým ze svých žáků, kterému se předtím dostalo vzdělání u franckých kněží.

Ve snaze obrátit Moravy na křesťanskou víru, museli jim ji franští misionáři samozřejmě vysvětlovat v jejich vlastním jazyce, který tedy museli aspoň zhruba ovládat. Zkušenost v tomto směru získali už dříve, při působení mezi Slovyany žijícími v Panonii či v Korutansku. Zásady jak při tom postupovat navrhl dvorní teolog císaře Karla Velikého Alkuin. Aby mohli obrácení pohané být připuštěni ke křtu, stačilo, aby se naučili

zpaměti modlitbu Páně (Otčenáš) a Vyznání víry. Poté složili křestní slib a pak už měli být postupně poučováni o hříších a ctnostech a naučit se opakovat zpovědní modlitbu, při níž se odřekli ďábla. Nedalo se předpokládat, že by noví věřící byli schopni naučit se tyto texty latinsky a mohli jim v latině porozumět, a proto francké církevní synody opakovaně rozhodly, že stačí, když se jim každý naučí ve svém rodném jazyce. Tyto základní texty byly proto pro potřeby misie v Panonii už někdy na začátku 9. století přeloženy do západoslovanského dialektu a franští misionáři jich nepochybně později užívali i při svém působení na Moravě. Doklad toho nacházíme v *Euchologiu sinajském*, hlaholsky napsaném rukopisu z konce 11. století, který však obsahuje mimo jiných i liturgické modlitby pocházející už z velkomoravského období. Mezi nimi se nachází i staroslověnský překlad zpovědní modlitby velmi blízké tzv. *bavorské (svatojímramské) zpovědní modlitbě*. Jiný opis této modlitby, zaznamenaný ovšem latinskými písmeny, nacházíme v tzv. *Frizinských památkách*, rukopisu pořízeném v biskupském skriptoriu v Řezně na přelomu 11. a 12. století. Tato zpovědní modlitba je tam uvedena hned vedle jiného textu, který byl nepochybně vytvořen v prostředí cyrilometodějské misie, pokud ne Konstantinem-Cyrilem samým. V obou případech jde o jasný doklad vstřícnosti, s níž oba soluští bratři přistupovali k dílu svých latinských předchůdců, jejichž texty neváhali přeložit a pojmout do souboru svých vlastních textů.

Je pravděpodobné, že franští misionáři vyhledávali v předních moravských rodech schopné mladíky, kteří byli ochotni dát se u nich vzdělávat v latinském písemnictví, aby pak mohli nastoupit duchovní dráhu. Takovým byl asi Rostislavův příbuzný Sclagamar (Slavomír), kterého si Moravané roku 871 zvolili v době Svatoplukova zajetí Franky za knížete, a jenž byl tehdy už knězem. Dalším byl asi Gorazd, později jeden z předních žáků Metodějových, kterého umírající arcibiskup jmenoval svým nástupcem s odůvodněním, že je to muž dobře vzdělaný nejenom ve slovanských, ale i v latinských knihách. Toho vzdělání mohl Gorazd nabýt jen u latinských kněží, patrně ještě před příchodem byzantské misie. Není také jisté, zda se mladí Moravané mohli takto vzdělávat u franckých misionářů působících na Moravě anebo, což se zdá pravděpodobnější, zda se jim takového vyššího vzdělání v latině dostalo v Bavorsku v některém z tamních klášterů. Nicméně byly to asi jen ojedinělé případy; celkové poměry v tomto ohledu asi věrohodně charakterizují akta mohučské synody z roku 852, která mluví o „hrubém, dosud nevyspělém křesťanství národa Moravanů“ (*rudis adhuc christianita gentis Maraensium*).

Když se roku 863 kníže Rostislav obrátil k byzantskému císaři Michaelu III. se žádostí o vyslání misionářů, nešlo mu o „věrozvěsty“, kteří by jeho zemi měli obrátit na křesťanskou víru. Žádal o vyslání biskupa, který by v ní zřídil samostatnou církevní

diecézi, čímž by se Morava vymanila z církevní podřízenosti pasovskému biskupovi. Vyhovět tomuto požadavku okamžitě, bez dostatečných předběžných opatření, nepovažovali však v Byzanci za žádoucí, a proto se rozhodli vyslat na Moravu nejprve skupinu duchovních, kteří by tam k uskutečnění Rostislavovy žádosti vytvořili potřebné přípravy a vychovali také určitý počet domácích žáků, kteří by se po vysvěcení mohli zapojit do řízení moravské církve. Do jejich čela byl vybrán Konstantin, nazývaný pro svou mimořádnou učenost Filozof, a spolu s ním jeho starší bratr Metoděj, opat jednoho kláštera. Oba se už dříve osvědčili při různých státních a diplomatických posláních, především však oba výtečně ovládali slovanskou řeč, kterou znali ze své rodně Soluně, v níž a v jejímž okolí žilo tehdy ještě mnoho Slovanů.

Své oficiální církevní politické pověření spojili ovšem oba bratři s velkolepým kulturním záměrem. Rozhodli se, že pro svou misii na Moravě přeloží do slovanského jazyka knihy Písma a potřebné liturgické texty, aby v něm mohli sloužit i bohoslužby. Takový záměr byl v té době něčím zcela novým, dosud naprosto neslýchaným. Nebylo to uplatnění běžné misijní praxe byzantské církve, jak se někdy předpokládá, ale vlastní osobní iniciativa Konstantina Filozofa. V jeho době neměla tato myšlenka obdoby, představovala přímo převratný počín, který přesahoval meze myšlení tehdejších lidí nejen na Západě, ale i Konstantinových byzantských vrstevníků, pro něž byly typické spíše pocity jejich vlastní kulturní superiority a arogantní nadřazenost vůči všemu neřeckému. Charakteristické v tomto ohledu byly názory patriarchy Fotia, učitele Konstantina-Cyryla, že Boží Prozřetelnost záměrně vyvolila řečtinu jako prostředek k šíření křesťanské víry, protože jenom tento jazyk skýtá dostatečné vyjadřovací prostředky pro vystižení a přesnou formulaci všech jejích subtilností.

Ve svých výkladech věnoval Fotios mimo jiné značnou pozornost epištolám apoštola Pavla, a v komentářích k jeho první řeči ke Korintským se podrobně zabýval otázkou srozumitelnosti výkladu a využití moci slova k výchovným účelům. Měl přitom ovšem na mysli jediný jazyk, který pro byzantského vzdělance přicházel v úvahu – jazyk řecký. Tyto úvahy na mladého Konstantina nepochybně hluboce zapůsobily. Při přípravě na misijní působení však došel ve svých úvahách mnohem dál než jeho učitel a dospěl k přesvědčení, že Kristovo učení musí být pohanskému národu hlášáno tak, aby mu mohl dobře porozumět, protože jen tak je bude moci přijmout za své; že mu musí být zprostředkováno v řeči jemu srozumitelné, v jeho řeči vlastní.

Konstantin už od dětství projevoval mimořádné lingvistické nadání. Zájem o knihy Starého zákona a jejich exegezi ho přivedl ke studiu hebrejštiny. Dobře také věděl, že východní

křesťanské národy žijící mimo hranice byzantské říše – Syřané, Koptové v Egyptě, Arméni a Iberové (Gruzíni) na Kavkaze a mnohé další – slaví bohoslužby ve svých vlastních jazycích a rozvíjejí v nich i své vlastní písemnictví. Na rozdíl od mnoha svých vrstevníků to považoval za jejich nezadatelné právo, jehož odůvodnění nacházel v listech apoštola Pavla, který prolomil náboženskou uzavřenost židovské komunity a učil, že slova Kristova je třeba hlásat všem národům. Inspirován tímto příkladem se proto rozhodl, že Slovanům, k nimž byl vyslán, zprostředkuje možnost, aby mohli poznat slovo Páně v jeho autentické podobě, aby je mohli ve své řeči číst anebo slyšet tak, jak bylo zaznamenáno v Písmu svatém, v evangeliích.

Konstantin se tohoto úkolu okamžitě s velkou energií ujal a společně s bratrem Metodějem ještě před odchodem z Konstantinopole přeložili lektionář (výňatky z evangelií a epištol, které se čtou při bohoslužbách). Na Moravě pak ve své překladatelské činnosti intenzivně pokračovali a pořídili úplný překlad všech čtyř evangelií. Význam a kulturní dosah tohoto jejich počínu lze stěží dostatečně docenit. Od doby Wulfilova překladu biblických knih do gótsčiny ve 4. století (a zdá se, že jen některých) se ve středověké Evropě stalo poprvé, že byly knihy Písma, konkrétně Nového zákona, do té doby na Západě dostupné jen hrstce vzdělanců schopných číst latinsky, přeloženy do nějakého domácího jazyka.

V entuziastickém nadšení nad dokončením díla napsal Konstantin ke svému překladu veršovaný předzpěv zvaný *Proglas*, v němž řadou úchvatných příměrů a poetických obrátů vyjádřil, jak mimořádného daru se Slovanům překladem evangelií do jejich vlastní řeči dostává, protože „bude jen zvukem zvonce měděného“, bude-li některému národu hlášáno slovo Páně v jazyce mu cizím; že národy bez knih hovořících k nim řečí srozumitelnou „budou jakoby nahé v zápase s protivníkem lidských duší“, neboť „duše knih zbavená zdá se být v člověku mrtvá“. Hned na samém počátku slovanského písemnictví tak vznikla úchvatná básnická skladba vynikající patosem, řadou obrazných přirovnání a jímající krásou slova.

Kromě evangelií přeložili oba bratři ještě Apoštol, tj. Skutky apoštolské a listy apoštolů (i když není jisté, zda listy přeložili v úplnosti anebo jen výňatky z nich), a dále hodinky (modlitby, jež duchovní mají číst v různé doby dne), liturgické texty užívané při bohoslužbách a žaltář. Ten byl potřebný nejen pro liturgii. Starozákonní žalmy sloužily v Byzanci jako základní texty při výuce čtení; je proto velmi pravděpodobné, že jejich překlad do staroslověnštiny Konstantin a Metoděj užívali i při vzdělávání svých moravských žáků.

Pro potřebu literárních záznamů ve slovanské řeči považoval Konstantin za nezbytné vytvořit zvláštní abecedu, jež by měla

písmena pro všechny její hlásky (dnes nazývanou hlaholice); i v tom se zřejmě inspiroval vzory národů křesťanského Východu, jež rozvíjely písemnictví ve vlastním jazyku vždy s využitím vlastní specifické abecedy. Nešlo však jen o písmena, přestože právě jejich sestavení plnilo současníky tak velkým obdivem (či naopak hněvem). Aby Konstantin a Metoděj mohli uskutečnit zamýšlené překlady, museli nejprve vytvořit slovanský literární jazyk (dnes nazývaný staroslověnština). Oba bratři znali samozřejmě slovanskou řeč ze své rodné Soluně, ovšem to byl prostý, zcela jednoduchý jazyk bez jakékoli vytříbenosti, vhodný toliko pro účely každodenního života v rodině, na tržišti a při práci na poli. Pro překlad evangelií však tento běžně mluvený jazyk stačit nemohl. Konstantin a Metoděj proto museli nejenom doplnit jeho slovní zásobu o množství nových výrazů, ale také vytvořit řadu nových, v něm dosud neexistujících syntaktických vazeb a obrátů. Výsledek jejich díla může vzbudit jen údiv a obdiv.

Franští i další latinští kněží na Moravě překlady do slovanského jazyka a zejména jeho užívání v liturgii ostře odsuzovali. Konstantinovi se však po příchodu do Říma koncem roku 867 podařilo přesvědčit papeže Hadriána II., aby je schválil. Sám sice o rok později v Římě zemřel, ale papež později vyslal Metoděje vysvěceného za biskupa jako svého apoštolského legáta do slovanských zemí s povolením, že může v díle, jež spolu se svým mladším bratrem na Moravě započal, pokračovat. A Metoděj, když se mu tam podařilo po mnoha útrapách díky zásahu dalšího papeže Jana VIII. konečně dojít, skutečně rozvinul rozsáhlou literární činnost. Svým původním vzděláním byl právník, a proto se rozhodl vytvořit pro Moravy občanský zákoník v jejich řeči, který se dochoval pod názvem *Zakon sudnyj ljudem*. Vytvořil jej na základě, tehdy v Byzanci běžně užívaného, zákoníku zvaného *Ekloga*, jehož některá ustanovení ovšem pozměnil, a který také doplnil o tři nové původní odstavce. Tento zákoník se sice na Velké Moravě zřejmě závaznou právní normou nestal, ale Metoděj nicméně horlivě usiloval o uplatňování jeho zásad ve veřejném i osobním životě Moravanů, jak dokládá jeho homilie adresovaná knížatům – soudcům, dochovaná v hlaholsky psaném *Sborníku Clozově* z 11. století.

Metoděj ale také pečoval o uchování literárního díla svého mladšího bratra. Sám přeložil do slovanského jazyka Konstantinův polemický spis proti judaismu založený na disputacích, které vedl s židovskými učenci na dvoře chazarského kagana; tento překlad se v úplnosti nedochoval, ale rozsáhlý výtah z něj byl vložen do staroslověnského *Života Konstantinova*. Je velmi pravděpodobné, že Metoděj přeložil i apologii slovanského písemnictví, s níž Konstantin vystoupil na shromáždění latinského duchovenstva v Benátkách, a kterou nepochybně později přednesl i před papežem v Římě. A ať už tak učinil sám,

anebo tím pověřil některého ze svých žáků, postaral se, aby byl do staroslověštiny přeložen Konstantinův spis o nalezení ostatků sv. Klimenta, čtvrtého biskupa římského, které objevil za svého pobytu v Chersonu na Krymu během cesty k Chazarům. Ten se dochoval v pozdějším, jazykově ovšem dosti porušeném opisu pod názvem *Slovo o přenesení ostatků přesvatého Klimenta*.

Svou překladatelskou činnost Metoděj dovršil na sklonku svého života. Ačkoli se už věkem blížil k sedmdesátce (což bylo v té době značně pokročilé stáří), podnikl cestu do Konstantinopole, kde byl podle slov jeho životopisce císařem i patriarchou nejen slavnostně přijat, ale i bohatě obdarován; lze předpokládat, že mezi dary, které obdržel, byly především knihy, jež tehdy představovaly velkou cenu, a jichž si Metoděj sám cenil především. Hned po návratu na Moravu se dal intenzivně do práce a přeložil *Knihy Otců*, sbírku homilií (kázání) raně křesťanských církevních učitelů. Ke svému dřívějšímu překladu občanského zákoníku tehdy připojil ještě překlad *Namokánonu*, sbírky církevně právních ustanovení, pro nějž jako předlohu použil právní sbírku zvanou *Synagoge o 50 titulech*, sestavenou v 6. století konstantinopolským patriarchou Ioannem Scholastikem, kterou ovšem Metoděj výrazně zkrátil a místy upravil. Jeho vrcholným dílem byl pak překlad všech dosud nepřeložených knih Starého zákona, který podle sdělení jeho životopisce Metoděj pořídil během pouhých osmi měsíců tak, že jej přímo z řeckého textu diktoval dvěma svým žákům „rychlopiscům“.

Tento údaj přímo dosvědčuje, že Metoděj do své literární činnosti zapojoval své žáky, ať už jako pomocníky či jako spoluautory, a že je vedl k vlastní literární činnosti. Dokončení překladu Starého zákona s nimi oslavil v hlavním moravském kostele zapněním *Kánonu ke cti sv. Demetria*, patrona jeho rodné Soluně, který spolu s nimi složil. Je to nádherný hymnus složený podle vzorů současné byzantské hymnografie, k jejichž vrcholným dílům jej, přestože je složen staroslověštsky a nikoli řecky, můžeme bez nadsázky přiřadit.

Dílem jednoho z Metodějových žáků, sepsaným možná za jeho autorské spolupráce, je *Život Konstantinův*, hagiografické dílo vynikající jazykové a stylistické úrovně, napsané podle vzoru soudobých byzantských legend, ale obsahující přesto jeden specifický rys. Více než polovinu jeho textu tvoří vypsání čtyř údajných Konstantinových disputací s protivníky pravé křesťanské víry – kromě zmíněné už polemiky s židovskými učenci jsou zde uvedeny ještě jeho disputace na obranu ctění obrazů a jeho polemika s muslimy. Zda se všechny tyto disputace skutečně konaly, není jisté; lze však odůvodněně předpokládat, že jejich líčení se opírá o původní Konstantinova řecky napsaná literární díla, z nichž jsou v *Životě* uvedeny stručnější

či obsažnější výtahy v slovanském překladu. Moravskému čtenáři či posluchači se tak dostalo jakési stručné kompendium o hlavních teologických otázkách diskutovaných v soudobé Byzanci. První tři disputace, v nichž je Konstantin představen jako jedinečný znalec a obránce pravé víry, měly tak zároveň ještě zesílit účinek a přesvědčivost jeho polemiky čtvrté, v níž obhajoval své životní dílo – zavedení slovanského písemnictví.

Ještě výraznější apologetickou tendenci se vykazuje *Život Metodějův*, který napsal některý jeho žák krátce po jeho smrti ještě na Moravě. Dílu je předeslán obsáhlý teologický úvod, založený zřejmě na Metodějově vlastní *professio fidei* (vyznání víry), kterou musel ústně i písemně předložit papežům Hadriánovi a potom Janovi, než byl vysvěcen a později potvrzen jako biskup. Vlastní vylíčení Metodějova života je zasazeno do rétorického rámce, sestaveného z výňatků ze dvou panegyriků Řehoře z Nazianzu. Jinak je jeho text stylisticky suchý a věcný; na popisu vybraných událostí dokazuje, že Metoděj vždy jednal jen na základě příkazu nejvyšších světských a církevních hodnostářů anebo žádosti slovanských knížat, a že jeho působení přinášelo moravskému státu jen prospěch. Na podporu své argumentace dokládá svá tvrzení citacemi z řady oficiálních dopisů a papežských bul anebo aspoň odkazy na ně, což tento *Život* činí v souboru tehdejší hagiografické literatury dílem zcela jedinečným.

Cyrlometodějská misie působila na Velké Moravě necelé čtvrtstoletí. Kulturní dílo, jež za tu krátkou dobu vytvořila, je přitom ohromující. Poprvé v dějinách evropského Západu tam byly přeloženy knihy Písma do domácího jazyka, a tím byl dán podnět k vzniku a rozvoji písemnictví v slovanské řeči. Jeho původním základem byly sice překlady z řečtiny, ale v kratičké době dospělo i k tvorbě původní, vynikající přitom vysokou jazykovou, stylistickou i obsahovou úrovní, a zahrnující hned celou řadu literárních žánrů – teologická pojednání, homilie, hagiografické životy, rétorická enkomia (pochvalna slova) i díla povahy právní. Tato díla napodobovala přirozeně své byzantské vzory, zároveň však v mnohém dosáhla originální jedinečnosti, a sama se pak stala vzorem pro generace autorů píšících jazykem, který vytvořili Konstantin-Cyril a jeho bratr Metoděj. Slovanští žáci obou bratří byli sice po jejich smrti z Moravy vyhnáni, jejich dílo však převzali jižní a později i východní Slované, u nichž se pak stalo základem jejich dějinného kulturního i duchovního vývoje, zatímco české země se už nadále vyvíjely v kulturní sféře západní civilizace latinské.

VELKOMORAVSKÁ CÍRKEVNÍ ARCHITEKTURA

Lumír Poláček

Soubor sakrální architektury z doby vlády Mojžírovské dynastie na území dnešní Moravy a Slovenska je sice nevelký rozsahem, ale ucelený dobou a okolnostmi svého vzniku, jakož i souvislostmi svého objevování. S výjimkou jediné dosud stojící stavby – kostela sv. Markéty Antiochijské v Kopčanech (**obr. 1**), jde výhradně o zaniklé a následně archeologicky objevené stavby. Právě stav dochování a souvislosti objevování dávají celému souboru specifický charakter a do značné míry určují dnešní stav poznání tohoto fenoménu. Odkrývání velkomoravských kostelů bylo součástí pozoruhodné etapy velkých objevů na slovanských hradištích v poválečném období. Tato etapa výzkumu představuje jednu z uzavřených kapitol dějin archeologického bádání v zemích bývalého Československa, a takto je nutné pojímat její pozitivní i negativní stránku. Určitě bychom ji neměli odsuzovat, jak se někdy děje. Můžeme pouze litovat, že téměř všechny kostelní stavby byly odkryty v době, která oproti technické a metodické výbavě dnešní archeologie disponovala podstatně skromnějšími možnostmi a menšími zkušenostmi. Na druhé straně zůstává trvalým mementem fakt, že tak unikátní výzkumy nebyly ve své době řádně zpracovány a zveřejněny v podobě pramenných publikací. Zpracování po 50 letech znamená značnou ztrátu informací. Určitou nadějí a impulsem pro další bádání jsou objevy v terénu z poslední doby, nové revizní výzkumy kostelních staveb v terénu a první výsledky zpracování „starých“ výzkumů.

Historie objevování velkomoravské sakrální architektury se začala psát v roce 1949 ve Starém Městě. Toho roku byl v poloze „Na Valách“ objeven a archeologicky prozkoumán první moravský kostel z 9. století. Krátce poté následovaly další nálezy, takže 50. a 60. léta minulého století můžeme označit za „zlatou éru“ objevů na poli velkomoravské sakrální architektury. Téměř každý rok docházelo k objevu nového kostela. Rázem

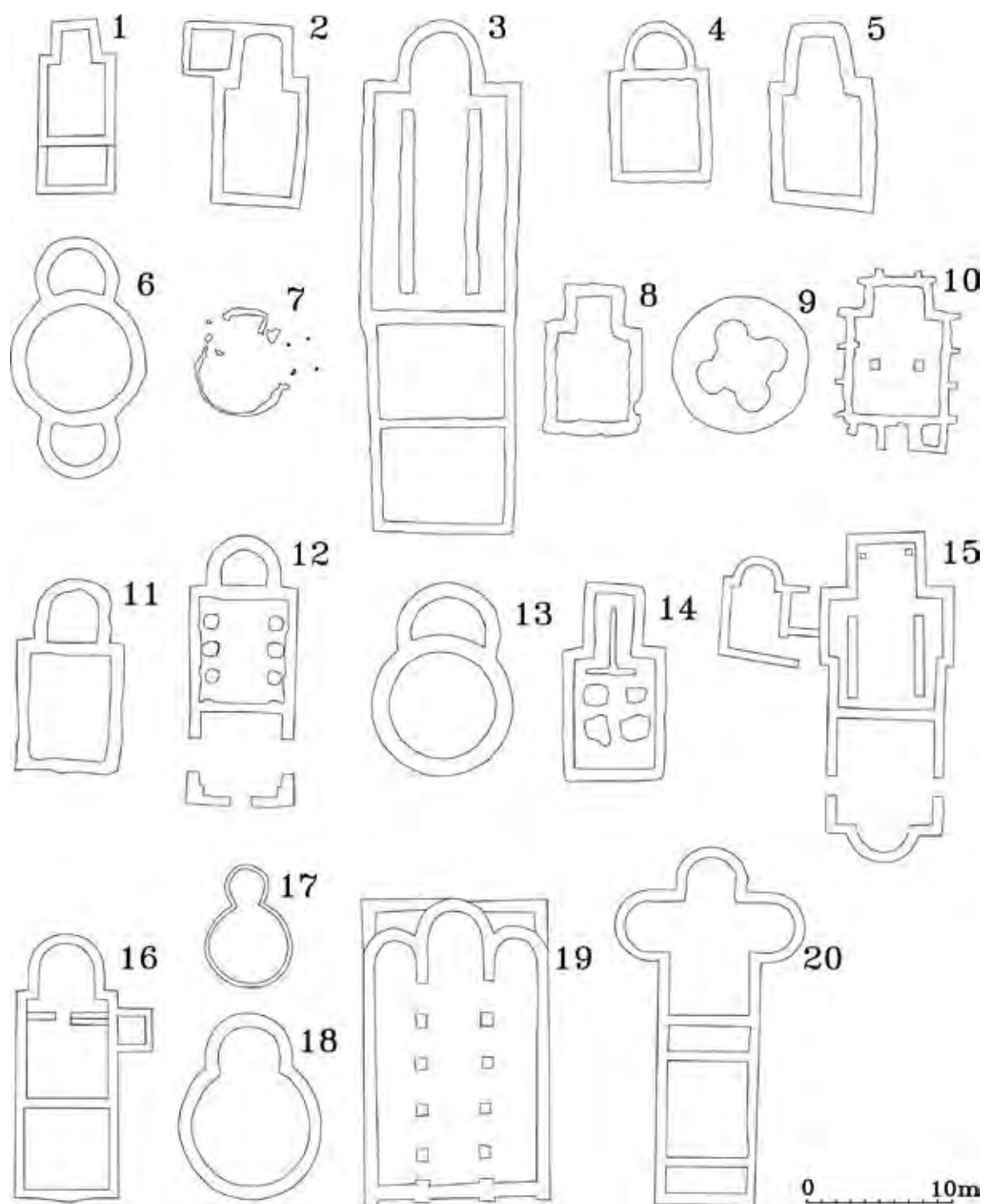

▲ **Obr. 1. Kopčany – kaple sv. Markéty Antiochijské.** Pohled od severovýchodu, stav po odstranění omítek z roku 2008. Foto L. Poláček.

se zcela změnila představa tehdejších archeologů, historiků a zejména kunsthistoriků o podobě české předrománské architektury a nastala doba urputných diskusí a polemik na téma typologie, původu a datování velkomoravských kostelních staveb. Protagonisty těchto diskusí byli historik Josef Cibulka, architekt Josef Pošmourný a kunsthistorik Václav Richter. Za archeology diskutovali zejména Vilém Hrubý a Josef Pouлік. Přes teoretický charakter těchto debat – řada nově objevených staveb se totiž ani za dalších 50 let nedočkala kritické pramenné publikace – znamenala celá kampaň pozoruhodný vzestup odborného i laického zájmu o problematiku christianizace, sakrální architektury, církevních poměrů, liturgie, jazyka a obecně kultury a vzdělanosti na Velké Moravě.

Další poznání pokračovalo relativně pomalu, což v roce 1980 komentoval Vladimír Vavřínek ve svém bilančním příspěvku na konferenci v Břeclavi – Pohansku poznámkou, že soubor objevených velkomoravských kostelů poskytuje skoro tentýž obraz jako před patnácti lety. To samé lze říci i o následujícím období: v 80. a 90. letech měly objevy sakrálních objektů v terénu pouze dílčí charakter, a s výjimkou monografického zpracování kostelního komplexu v Sadech „Na Špitálkách“ od Luďka Galušky nepokračovalo ve větší míře ani zpracování starých výzkumů kostelních staveb.

Určitý obrat nastal až po roce 2000. Impulsem byly podobně jako v předchozích etapách výzkumu nové objevy v terénu. První z nich se udal na slovenské straně mikulčické aglomerace – v Kopčanech. Kostel sv. Markéty Antiochijské stojící v polích necelé dva kilometry od mikulčického hradu byl do té doby považován za pozdně románskou stavbu. Brzo po zahájení stavebně-historického a archeologického průzkumu se však ukázalo, že jde v jádru o předrománskou stavbu. Rozhodující okamžik nastal v roce 2004, kdy archeologové z Krajského pamiatkového úradu v Bratislave odkryli u kostela první hroby s výbavou typickou pro moravské společenské elity 9. století. Všechno svědčilo pro to, že jde o kostel z 9. století – tedy z doby, kdy zdejší osídlení bylo součástí mikulčické sídelní aglomerace (**obr. 1, 2: 1**). Datování kostela se potvrzovalo i v průběhu dalších stavebně-historických, resp. restaurátorských prací. Mezitím archeologové zkoumali okolí kaple, aby mohli kostelní stavbu zasadit do dobového sídelního kontextu. Přitom objevili pomocí leteckého a geofyzikálního průzkumu v sousedství kostela hrozený útvar charakteru dvorce. Archeologický terénní výzkum tohoto útvaru byl zahájen v roce 2014 s cílem ověřit jeho datování a funkci. Kaple sv. Margity se tak stala v domácím prostředí téměř archeologickou senzací – fakticky představuje spolu s okolním osídlením modelovou situaci sídelní krajiny 9. století na periferii mocenského centra. Předností tohoto areálu z pohledu dnešní archeologie (a ve srovnání s Mikulčicemi) je relativně dobrý stav dochování,

▲ Obr. 2. Půdorysy velkomoravských kostelů.

1 – Kopčany, kostel sv. Markéty Antiochijské; 2–10 – Mikulčice, kostely č. 2 až 10 (čísla odpovídají zavedenému označení jednotlivých staveb); 11 – Staré Město „Na Valách“; 12 – Staré Město „Špitálky“; 13 – Staré Město „Na Dědině“; 14 – Modrá u Velehradu; 15 – Uherské Hradiště – Sady; 16–17 – Břeclav – Pohansko, kostely č. 1 a 2; 18 – Ducové; 19 – Bratislava; 20 – Devín. Podle P. Baxa (1); podle zaměření J. Vlacha a O. Marka z let 1959–1962 (2–10); V. Hrubý (11–15); B. Dostál a J. Macháček (16–17); T. Štefanovičová (18–20). Grafika O. Marek a P. Čáp.

jenž souvisí s absencí moderní zástavby a relativně malým rozsahem ploch „vyčerpaných“ velkoplošným archeologickým výzkumem 2. poloviny 20. století.

Dalším významným impulsem pro studium sakrální architektury Velké Moravy byl nález 2. kostela na Pohansku u Břeclavi v roce 2008 (**obr. 2: 17**). Padesát let po odkryvu kostela č. 1, situovaného v prostoru velmožského dvorce (**obr. 2: 16**), došlo k objevu další stavby – tentokrát v poloze severovýchodního podhradí. Existence kostela byla nejdříve ověřena pomocí sondáže a geofyzikálního průzkumu, poté v letech 2008–2009 proběhl plošný archeologický výzkum. Podařilo se odkrýt jednoduchou stavbu centrální dispozice – rotundu, obklopenou pohřebištěm. Svou prostou formou, kombinovanou stavební konstrukcí, nevelkými rozměry i absencí vnitřní výbavy se stavba řadí k „druhořadým“ objektům velkomoravské sakrální architektury. Připomíná tak jinou kostelní stavbu zbudovanou v kombinaci dřeva, malty a kamene – kostel č. 7 v podhradí mikulčického hradiště (**obr. 2: 7**). Pro poznání velkomoravské sakrální architektury má však odkrýv tohoto objektu zásadní význam, díky modernímu terénnímu výzkumu umožnil získat informace, které při „starých“ výzkumech v minulém století často ucházely pozornosti. Už samotný způsob užití dřeva při stavbě kostela vypovídá mnohé o tehdejších stavebních technikách a dovoluje nově interpretovat některé nálezy stavebně-technických prvků. Neboť jak ukazují otisky dřevěných prvků, dokumentované při nedávném zpracování malt a omítek z mikulčických kostelů, i ty nejhonosnější kostelní stavby vykazovaly značné množství dřeva ve svých konstrukcích. Nově zjištěný kostel na Pohansku přispívá k definování a lepšímu pochopení dalších specifických vlastností moravské kostelní architektury. Samotný stavební typ rotundy se zdá být charakteristický pro vedlejší areály sídlištních aglomerací, i když svou dispozicí a technickým provedením reprezentuje pestrou škálu staveb, od těch nejhonosnějších (dvouapsidová rotunda v Mikulčicích) po ty nejjednodušší (7. kostel v Mikulčicích). Z hlediska historického je nejdůležitějším úkolem zasazení kostela na Pohansku do sídelního a historického kontextu celé lokality – to však bude možné až po zpracování přilehlého pohřebiště a vyhodnocení v současné době probíhajícího terénního výzkumu v širším okolí stavby.

Třetí a nejrozsáhlejší akcí týkající se sakrální architektury Velké Moravy byl revizní výzkum souboru mikulčických kostelů v letech 2008 až 2013 (**obr. 3**). V souvislosti s přípravou nové návštěvnícké prezentace zděných staveb v Mikulčicích byly opětovně odkrýty kostely objevené v 50. a 60. letech minulého století. Mimo pozornost zůstal pouze kostel č. 7 a hypotetické stavby č. 11 a 12. K hlavním cílům akce patřila revize a detailní dokumentace reliktních jednotlivých staveb, dále řešení stratigrafických, chronologických, stavebně-historických a stavebně-technologických otázek. Pomocí revizního výzku-

▲ Obr. 3. Hradiště Mikulčice – Valy, akropole.

Východní část 4. kostela při revizním výzkumu v roce 2012. Podlaha celé východní části lodi poklesla sekundárně do výplně rozsáhlé jámy. Keramický materiál ze zásypu jámy posunuje datování stavby do mladšího nebo pozdního úseku Mojžírovské éry. Foto L. Poláček.

mu tak bylo možné doplnit a ověřit stávající obraz sakrální architektury v Mikulčicích a získat informace pro komplexní vyhodnocení všech pramenných podkladů k jednotlivým stavbám ze starých i nových výzkumů. Vyhodnocení celé výzkumné kampaně je teprve v začátcích, proto lze na tomto místě zmínit jen některé předběžné informace dotýkající se průkaznosti kostelů, použitých stavebních technologií a datování.

Z hlediska průkaznosti jednotlivých staveb se v průběhu revizních prací potvrdila skepse ohledně existence 1. kostela, hledaného původně J. Poulikem v prostoru východně od kostela č. 2 (**obr. 2: 2**). První mikulčický kostel s velkou pravděpodobností neexistoval. Porovnání půdorysů jednotlivých staveb v původní terénní dokumentaci se základovými rýhami dochovanými dnes v terénu dopadlo „ve prospěch“ starých výzkumů. Potvrdilo se, že archeologové v 50.–60. letech byli schopni poměrně spolehlivě identifikovat hlavní relikty staveb – tj. „negativy“ (negativní výplně základových rýh), a tak správně „vymodelovat“ půdorysy jednotlivých kostelů.

Z hlediska kvality stavebních konstrukcí a použitých materiálů 9. století můžeme dnes v Mikulčicích hovořit o různých úrovních kostelních staveb; k vysloveně „druhořadým“ objektům patří dřevěná, maltou zpevněná centrální stavba 7. kostela (svou kombinovanou konstrukcí podobná 2. kostelu na Pohansku). Většina staveb reprezentovala vyšší – „standardní“ kvalitu, srovnatelnou např. s konstrukcí dosud stojící kaple sv. Margity v Kopčanech. Z tohoto průměru výrazně vystupovala jediná stavba – mikulčický kostel č. 3 neboli trojlodní bazilika (**obr. 2: 3**). Odlišovala se svým masivním založením, značnými rozměry, kvalitou stavebního materiálu i vnitřní výbavou. Lze

ji označit za jedinou „monumentální“ kostelní stavbu 9. století na Moravě. Je zřejmé, že šlo o výjimečný objekt, jehož skutečný význam si bez písemných pramenů můžeme pouze domýšlet, a to například jako symbolu knížecí, resp. panovnické moci a současně rodového pohřebního místa, jako sídla významných církevních institucí a specifického liturgického prostoru.

O masivním použití dřeva na velkomoravských zděných stavbách se ví především na základě nedávného zpracování stavebně-technologických prvků ze starých výzkumů v Mikulčicích i na dalších lokalitách. Fragmenty malt a omítek nesou často otisky dřevěných prvků – prutů, kulatin, hranolů i prken. A nejde jenom o součásti typických dřevěných konstrukcí staveb, jako jsou stropy, krovy, ostění dveří apod., ale i o nosné konstrukce, armatury nebo kleštiny, případně stavební vybavení v podobě lešení nebo bednění. Doklady výztuží byly nově – při revizním výzkumu v Mikulčicích – zjištěny na 8. kostele v severním podhradí (**obr. 2: 8**). Stavitelé používali dřevo ve zvýšené míře nejspíše tam, kde neměli dostatek kvalitního stavebního kamene, kde si nebyli jisti statikou zděných konstrukcí nebo kde pomocí lehce opracovatelného dřeva a tvárné malty nahrazovali opracovaný kámen nebo vyzdívané detaily. S ohledem na fragmentárnost dochování velkomoravských kostelů lze stopy těchto konstrukcí doložit v terénu jenom ojediněle. Výjimkou jsou 7. mikulčický kostel a 2. kostel na Pohansku, kde dřevěné prvky tvořily nosnou konstrukci stavby. Inspirující jsou v tomto smyslu nedávné objevy v kostele sv. Jiří v Kostoľanoch pod Trábečom nedaleko slovenské Nitry. Uvnitř zděné předrománské kostelní stavby přibližně z 1. poloviny 11. století byla díky reviznímu archeologickému výzkumu rozpoznána kúlová konstrukce starší svatyně. Lze předpokládat, že i některé velkomoravské kostely mohly mít své dřevěné předchůdce, jenom se je při terénním výzkumu nepodařilo najít. Jeden konkrétní případ lze uvést, a sice 2. mikulčický kostel, který měl ve své starší fázi nejspíše dřevěnou konstrukci stěn a litou maltovou podlahu. Podobně musíme v Mikulčicích i v dalších centrech počítat s možnou existencí samostatných celodřevěných kostelů, jejichž stopy se v daných půdních podmínkách nemusejí výrazně projevovat. Nelze vyloučit, že první velkomoravské kostely měly charakter dřevěných provizorních staveb, a že nejstarší vrstvu křesťanských svatyní na velkomoravských lokalitách nedokážeme vůbec zaregistrovat.

Ve snaze využít objevů kostelů k podepření historických výkladů bylo většinou snahou archeologů jednotlivé stavby co nejpřesněji datovat. Protože ale neexistovaly žádné exaktní chronologické opory, např. dendrochronologie, využívaly se k tomu jiné prostředky. Spoléhalo se hlavně na přilehlá pohřebiště, resp. na datování hrobové výbavy. Dnes se nám jeví tato možnost v jiném, ne tak optimálním světle. Při datování preferujeme stratigrafické vztahy, samozřejmě s přihlédnutím ke všem souvisejícím okolnostem včetně datování hrobů. Proto-

že kostely na mikulčické akropoli a částečně i v podhradí vznikaly v prostoru již dříve osídleném, byly základy staveb zahlabovány do kulturních vrstev a často porušovaly sídlištní objekty, ojediněle i hroby (objekty a hroby v „superpozici“). Nálezový materiál z těchto situací je pak velmi důležitý pro datování stavby, neboť musí být starší než vlastní stavba. Během nového revizního výzkumu v Mikulčicích bylo díky sídlištním objektům nalezeným v superpozici s kostelem posunuto datování některých staveb směrem do mladšího období. Takto upravený obraz je reálnější než původní představy archeologů o datování většiny kostelních staveb v Mikulčicích (a podobně i na dalších lokalitách) do 1. poloviny 9. století, resp. před příchod cyrilometodějské misie. Dnes se ukazuje, že větší část kostelů patří až mladšímu nebo pozdnímu úseku panování Mojžírovců na Moravě. Západní křesťanské misie působily na Moravě sice již od počátku 9. století, ale konkrétních dokladů jejich činnosti v písemných (i archeologických) pramenech je málo; většina zpráv se týká až poslední třetiny 9. století a událostí souvisejících s cyrilometodějskou misí, resp. se zřízením vlastní církevní organizace. Na tuto skutečnost upozornil před lety V. Vavřínek, když vyjadřoval své pochybnosti o časném archeologickém datování velkomoravských kostelů.

Datování kostelních staveb nalezených v superpozici s hroby je složitější a závisí na celkovém vyhodnocení odpovídajících pohřebišť. Již dnes je ale zřejmé, že neplatí tradiční obraz mikulčických kostelních staveb důsledně respektovaných všemi hroby přilehlého hřbitova. Nově zjištěné hroby zasahující pod základy 2., 3. a 9. kostela jsou toho důkazem.

Následně shrňme základní poznatky o velkomoravské církevní architektuře. Celý soubor kostelních staveb z předpokládaného centrálního území mocensko-politického útvaru Velké Moravy reprezentuje 20 až 25 objektů. Těch archeologicky průkazných je však maximálně 20. Na území staroměstsko-uherskohradištské aglomerace se jedná o 5 staveb, a sice v polohách „Na Valách“, „Špitálky“, „Na Dědině“ (sv. Michal), dále kostelní komplex v Uherském Hradišti – Sadech a konečně Modrá (**obr. 2: 11–15**). V mikulčicko-kopčanské aglomeraci je to 10 průkazných kostelů – kostely č. 2 až 10 v Mikulčicích (**obr. 2: 2–10**) a kaple sv. Margity v Kopčanech (**obr. 2: 1**). Na hradišti Břeclav – Pohansko jsou doloženy dva kostely – č. 1 a 2 (**obr. 2: 16–17**). Ze slovenského území jsou dále uváděny Bratislava, Devín a Ducové, ačkoliv datování zde doložených reliků je vzhledem k dlouhodobému osídlení lokalit poněkud méně průkazné (**obr. 2: 18–20**). Vedle těchto archeologicky doložených staveb musíme počítat s dalšími hypotetickými objekty. Jde o případy, kdy torzovitý stav dochování nedovoluje jednoznačný výklad (např. mikulčické „kostely“ č. 11 a 12), nebo kdy dosud stojící předrománské stavby nelze přesněji datovat (Nitrianská Blatnica). Na existenci dalších sakrálních objektů poukazují pomístní názvy, historické souvislosti nebo jiné indicie vázané na centrální místa velkomoravské architektury.

ravského osídlení (Olomouc, Znojmo – Hradiště sv. Hypolita, Hradiště sv. Klimenta u Osvětman nebo další potenciální místa v areálu Starého Města a Uherského Hradiště).

Stavební typy velkomoravských kostelů jsou poměrně pestré, vesměs však reprezentují běžné formy raně středověkých kostelů. Nejčastěji se objevuje sálový prostor, buď s pravouhlým kněžištěm (6×) nebo s apsidou (4×). Časté jsou také centrální stavby – rotundy (6×), i když zde existuje značná variabilita jak co do půdorysu, tak stavební konstrukce. Poměrně vzácná je bazilikální stavba jako nejprestižnější typ velkomoravského kostela (2×). Zbývá složitější stavební komplex v Uherském Hradišti – Sadech a podélná dispozice zakončená trojlístem na Devíne (**obr. 2: 19**). Vedle mikulčické baziliky je nejambicióznější moravskou stavbou kostelní komplex v Sadech. Nasvědčuje tomu jak poměrně komplikovaná, postupným vývojem vzniklá dispozice, tak interiérové hroby, samostatná pohřební kaple, ale i celkový charakter hmotné kultury.

Jako stavební materiál pro velkomoravské kostely byl používán lomový kámen spojovaný maltou a doplňovaný dřevěnými konstrukcemi. Zdá se, že kvalitní kámen byl poměrně vzácný, proto mohl být v některých případech nahrazován dřevem, a to i u významnějších staveb. Vápenná malta byla vesměs kvalitní a při stavbě kostelů se s ní nešetřilo. V podobě maltového štuky sloužila k modelování stavebních detailů a nahrazovala tak patrně opracované kamenické články. Zdivo bylo opatřeno vně i uvnitř vápennou omítkou a v interiéru pokryto ve větší či menší míře nástěnnými malbami. Značná fragmentárnost malovaných omítek nedovoluje zatím spolehlivě rekonstruovat jednotlivé motivy nebo scény, natož celý ikonografický program velkomoravských kostelů. Část badatelů je však přesvědčena, že vnitřní stěny kostelů byly pokryty figurální výzdobou v pravidelně uspořádaných panelech, doplněnou pásy geometrických ornamentů, případně draperiemi. Názornou představu o takové výzdobě mohou dát nástěnné malby z kostela sv. Jiří v Kostofanoch pod Tríbečom z 1. poloviny 11. století nebo řada příkladů podobně utvářené výzdoby kostelů z 9. století v západní a jižní Evropě.

Co se týká původu velkomoravské sakrální architektury, bylo od 60. let předloženo mnoho protichůdných teorií. Ideové zdroje byly hledány v široké oblasti od Byzance na východě přes adriatickou oblast na jihu po franckou říši na západě. Přitom bylo konstatováno, že nejvíce společných znaků s velkomoravskými kostely vykazuje starochorvatská architektura jaderské oblasti. Co obě skupiny – moravskou a chorvatskou – v té době spojovalo, byla jejich pozice na periférii karolinské říše. Odsud přicházely v 9. století do obou oblastí ideové zdroje a vzory jak pro architekturu, tak pro umělecké řemeslo. Samozřejmě za spolupůsobení byzantských a dalších vlivů. Hlavní rozdíl spo-

číval v tom, že v adriatické oblasti bylo možné navázat na pozdně antickou stavitelskou tradici a využít bohatých zdrojů zdejší kvalitní kamenné suroviny. Oproti tomu slovanské prostředí tehdejší Moravy s tradiční „dřevěnou“ kulturou se s novými stavebními technikami muselo teprve seznamovat (a také asi potýkat, jak ukazují některé „neumělé“ konstrukce). Nejbližší vzory nacházeli Moravané v Podunají, resp. ve východní části francké říše. Zde mohli vidět vedle dožívajících staveb římsko-provinciálních merovejskou a hlavně novou architekturu karolinskou – jak sakrální, tak reprezentativní. Nejspíše zde, případně v oblasti severní Adrie, se Moravané poprvé seznamovali se skutečnou architekturou. Také odsud nejspíše přicházeli první stavitelé kostelů – ať už spolu s misionáři nebo posléze na pozvání moravských panovníků nebo velmožů. Je zřejmé, že se sem dostávaly také podněty z Byzance, zejména po příchodu cyrilometodějské misie. Tyto vlivy však, zdá se, nezanechaly na moravské architektuře výrazné odezvy. Někdy je s tímto „proudem“ spojováno budování nartexů, případně pohřebních komor/mauzoleí. Opravdu se zdá, že řada těchto vedlejších prostor moravských chrámů byla součástí mladších stavebních fází (viz např. západní část mikulčické baziliky s nartexem a atriem nebo přístavek při severní straně chóru 2. mikulčického kostela), takže by uvedenému modelu mohla odpovídat.

Možnosti poznání sakrální architektury z doby panování dynastie Mojžírovců jsou výrazně limitovány stavem dochování jednotlivých staveb. Půdorysy mají podobu pouhých otisků základového zdiva – tzv. negativů. Chybí stavební detaily, opracované články, vnitřní vybavení kostelů. Zásadní omezení plyne z absence písemných zpráv a exaktních prostředků datování. Na druhé straně je dnes k dispozici ucelený soubor staveb z 9. století, které můžeme ve většině případů zařadit do konkrétního sídelního kontextu. V rámci celého souboru velkomoravských staveb máme tři výrazné celky, reprezentující hlavní mocenská centra země: Mikulčice (10 kostelů), Staré Město (5 kostelů) a Břec-lav – Pohansko (2 kostely). Z těchto přirozených celků by mělo vycházet další zpracování. Je zřejmé, že toto zpracování musí mít interdisciplinární charakter. Mělo by zahrnovat jak hodnocení vlastních staveb, tak sídelního a pohřebištního kontextu. Mělo by být postaveno na principech vertikální a horizontální stratigrafie celých sakrálních areálů. Nezbytným prostředkem a podmínkou dalšího smysluplného bádání jsou kritické pramenové publikace všech staveb včetně těch dříve zveřejněných. Pokud to bude možné, mělo by se počítat s revizním terénním výzkumem jako se standardní součástí zpracování „staré“ dokumentace. Značný informační potenciál – necháme-li stranou výsledky výše uvedených nových terénních výzkumů – spočívá ve stavebně-technologických a výzdobných prvcích. Jde o malty, omítky – prostě i malované, dále fragmenty podlah, příkrovů hrobek apod. Zde se otevírají široké možnosti interdisciplinárnímu výzkumu a novým analytickým metodám.

POHREBNÝ RÍTUS NA VEĽKEJ MORAVE

Milan Hanuliak

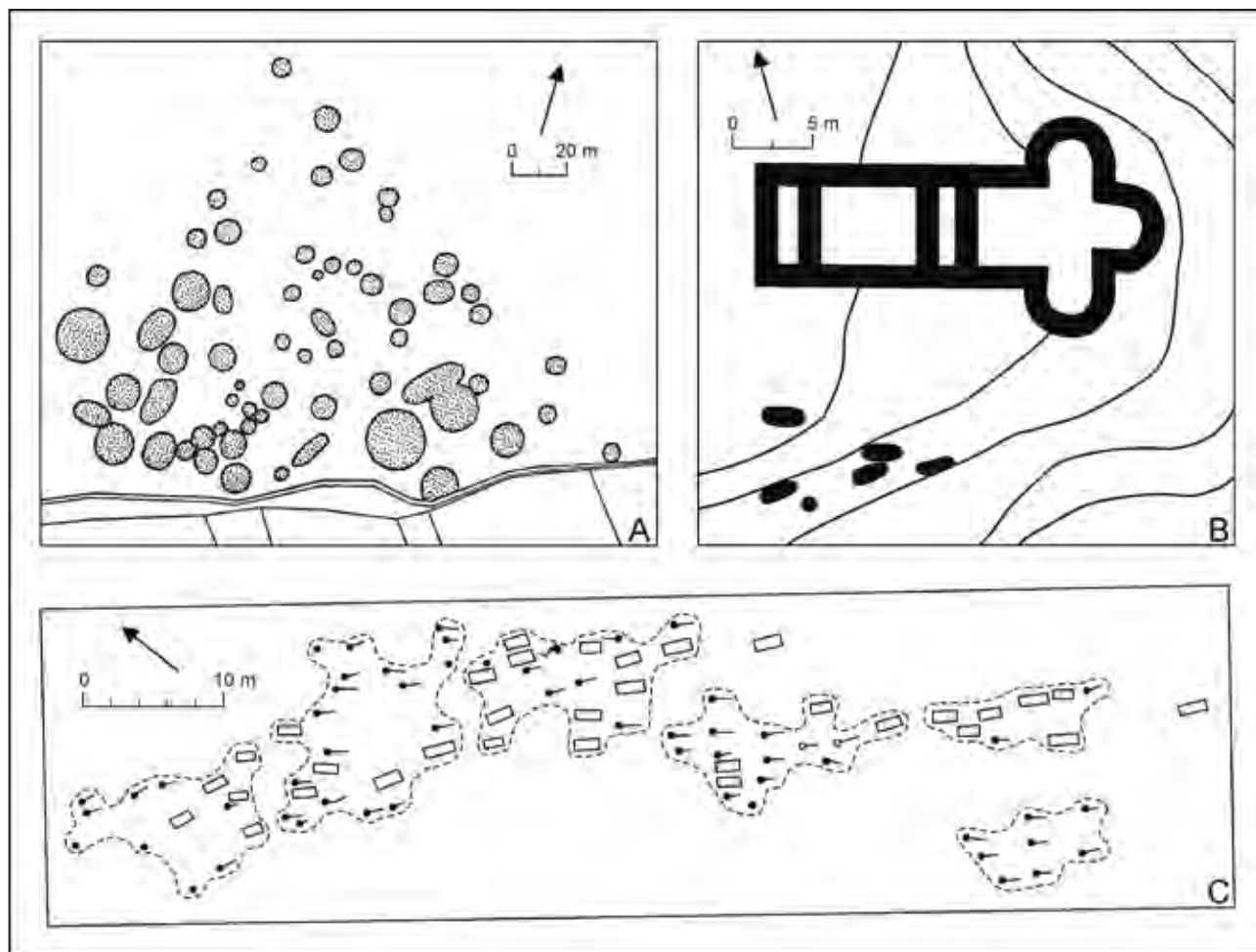
Štandardnou súčasťou sídliskových zón sú nekropole. Ich existencia je výsledkom skupinového pochovávania zomrelých. Okrem príbuzenských väzieb spájajú týchto jedincov majetkové a sociálne pomery, hospodárske aktivity a náboženské predstavy. Na základe týchto znakov možno medzi občinovými nekropolami vyčleniť skupinu mohylových pohrebísk a pohrebísk i kostolných cintorínov s tzv. plochými hrobmi.

Mohylové pohrebiská

Reprezentantov tejto skupiny nachádzame v prevahe vo vyššie položenom pahorkovitom a kopcovitom teréne. V stredných a severnejších regiónoch dnešnej Moravy a Slovenska evidujeme takmer 90 lokalít. Na pohrebiskovej ploche môžu byť mohyly umiestnené v rozptýlenej i lineárnej zostave alebo v zhlukoch (**obr. 1: A**). Mohylové násypy sú zámerne navrhované z hlíny z blízkeho okolia. Ich kruhová základňa rozdielnych rozmerov

má najčastejšie zachovaný priemer 7–10 m a výšku 0,5–0,8 m. Žiarový rítus sa v závere 8. storočia mení na birituálny, s neskoršou prevahou kostrového pochovávania. Zvyšky kremácie môžu byť rozptýlené v zemnom násype, uložené v jamkách alebo v urnách. V 9. storočí spočívajú telá zomrelých na úrovni terénu alebo v regulárnych hrobových jamách. Na východnom Slovensku žiarový rítus pretrváva do 10.–11. storočia.

Poznatky o mohylovom ríte sú málo informatívne. Je to tak aj preto, lebo z evidovaného počtu bola preskúmaná zhruba tretina mohýl, sídliskové lokality takmer nepoznáme. Z rôznorodých údajov pohrebného rítu, skladby pohrebného inventára, úpravy hrobových jám a uloženia telesných zvyškov sa dajú vyčítať väčšie rozdiely v sociálnom statuse pochovaných. Dôvody mohylového pochovávania v príslušných geografických oblastiach, ktoré je od 9. storočia súbežné s veľkomoravskými pohrebiskami s výhradným kostrovým rítom, však

▲ Obr. 1. Plány nekropol.

A – Skalica, mohylové pohrebisko veľké; B – Bratislava – Devín (Hradný kopec), kostolný cintorín; C – Nitra – Zobor (Lupka), pohrebisko veľké. Podľa M. Hanuliak 2004.

nepoznáme. Logicky predpokladaný pastiersky chov dobytka akiste nepredstavuje hlavný dôvod pochovávaní zomrelých pod mohylami. Napriek viacerým chýbajúcim poznatkom poskytujú mohylové pohrebiská prvotné svedectvo o osídlení príslušných území autochtónnym slovanským obyvateľstvom (Hanuliak 2001, 279–295; Kavánová 1993, 52–55).

Pohrebiská s tzv. plochými hrobmi

Počas 9. – polovice 10. storočia sú pre južné a stredné regióny dnešnej Moravy a Slovenska typické pohrebiská s takmer 13 000 hrobmi (Dostál 1982, 290; Hanuliak 2004, 27–28). Ich reprezentanti nie sú na úrovni terénu prekrytí zámerne navfšeným násypom, ale iba rovom z hlíny skyprenej kopaním hrovej jamy. Pohrebiská sú s rozdielnou hustotou umiestnené v rovinatejšom prostredí s nadmorskou výškou do 200 m. Ide v prevažnej väčšine o regióny s kvalitnejšou pedologickou skladbou, hydrologickými a klimatickými pomermi, ktoré boli vhodné na poľnohospodársku výrobu. Od kvality týchto faktorov a extenzivity hospodárenia závisela nielen početnosť členov komunity, ale aj veľkosť pohrebísk (Hattenhauer 1998, 6; Klápště 2002, 42–43). Z tohto dôvodu takmer polovicu z nich tvoria malé pohrebiská s 2–20 hrobmi. Stredne veľké a veľké pohrebiská s viac ako 60 hrobmi (obr. 1: C) ležia v okolí administratívno-hospodárskych centier s vyššou hustotou trvalejšie osídlených lokalít.

Na pohrebiskách spracúvanej kategórie možno postrehnúť prejavy ustálených praktík vykonávaných pri pochovávaní. Ich širšia škála mala za cieľ odstrániť nečistý stav, ktorý v predkresťanskom období získal po smrti každý jedinec. Okrem odstraňovania jeho negatívneho vplyvu bolo potrebné zabezpečiť prechod tela zomrelého do záhrobného prostredia. Dôležitú úlohu zohrával jeho hmotný charakter. Podľa vtedajších predstáv boli v záhrobnom priestore umiestnení jediní vo svojej pôvodnej fyzickej podobe. To vyvolávalo obavy z možného návratu zomrelých do pozemského sveta.

Z tohto dôvodu muselo byť pohrebiskové prostredie chránené rôznymi magickými prostriedkami. Ich zložky mali za cieľ obmedzovať škodlivosť pochovaných a izolovať pozostalých pred všetkým, čo prišlo do styku s mŕtvym (Bednárik 1972, 77; Navrátilová 1993, 69–70). Na tento účel slúžili pohrebiskové zvyky očistného, ochranného a udobrovacieho charakteru.

K naplneniu očistných potrieb slúžil blízky vodný zdroj a pôsobenie slnka. Jeho lúče vo zvýšenej miere dopadli na vrcholové úseky a južné svahy terénov, do ktorých sa vo zvýšenej miere umiestňovali pohrebiská. Ochranná účinnosť sa takisto pripisovala dostatočnej vzdialenosti oddeľujúcej pohrebisko od sídliska. Pri nadmernom odsunutí pohrebiska sa vytrácala

možnosť účinne ochraňovať sakrálny priestor zomrelých pred zneuctením či vykrádaním hrobov. Očistné poslanie napĺňalo aj obradné umývanie tiel vodou z predurčených nádob. Ich exempláre prišli do styku so zomrelým a preto museli byť zámerne rozbité a vhozené do hrobu. Do inej skupiny patria rozbité nádoby použité pri magickom čistení tiel a hrobových jam tlejúcimi rastlinami a drevinami (Marešová 1983, 44; Měřínský 1985, 68).

K ochranným zložkám pohrebiskových zvykov patria takisto polohy pochovaných. Vhodná pozícia bola potrebná k ich úspešnému prechodu do záhrobného sveta. Za ideálny variant možno označiť vystreté telo na chrbte, s hlavou na zátylku, hornými a dolnými končatinami súbežnými s osou trupu (obr. 2: 5–6, 8). Takouto pozíciou bol vyjadrený pokoj, zmier so smrťou a odchodom zo sveta živých (Hanuliak 1990, 155–156). Stranový posun hláv primárny zámer nenarušil, pretože došlo k nemu náhodne pri ukladaní tela do hrobu a zasýpaní jeho výplne (obr. 2: 1, 5). K striedavému uloženiu pravého alebo ľavého predlaktia, zriedkavo aj oboch predlaktí do panvy (obr. 2: 1, 4, 6, 8) chýba relevantné zdôvodnenie. Príčiny častejšieho výskytu takýchto polôh horných končatín u dospelých žien i postupného narastania prípadov počas veľkomoravského obdobia sa nedajú vyčítať z dostupných zložiek pohrebiskového materiálu. S rovnakými problémami sa stretávame aj pri miernom pokrčení dolných končatín, ohnutí niektorej holennej kosti, pri ich skříženej polohe (obr. 2: 4).

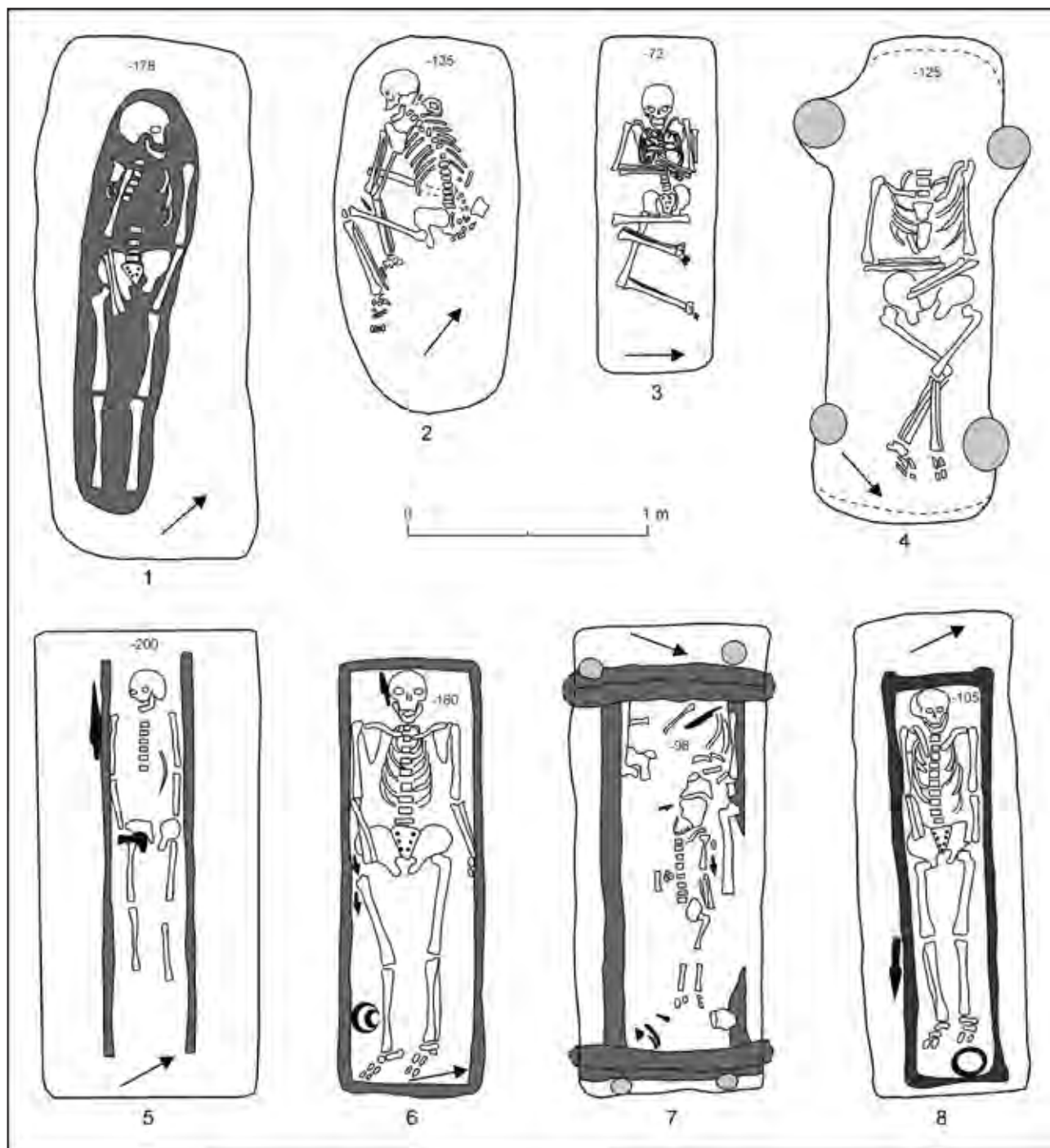
K ochranným zložkám pohrebiskových zvykov možno pripojiť orientáciu hrobov. V súlade s hlavným zámerom bola ich výrazná prevaha vyhlbená v západnom azimute. Takéto smerovanie nie je náhodné, pretože v danom prípade bol zomrelý nasmerovaný hlavou do záhrobia (obr. 2: 1, 3, 5, 6, 8). Tento priestor bol v predkresťanskom období spájaný s miestami zapadajúceho slnka (Bylina 1995, 14; Wozny 2002, 48). V opačnom uložení jedinca s hlavou na východ, s odklonom na sever alebo juh (obr. 2: 4, 7) však už bola ukrytá snaha odkloniť cestu nevhodného zomrelého a zabrániť mu ukončiť posmrtnú cestu v tradičnom záhrobí.

Vyššia intenzita ochranného faktora sa objavuje u výnimočne uložených zomrelých. Môže ísť o vystretú polohu na bruchu. Častejšie býva prehnuté telo uložené na pravom alebo ľavom boku. Hlava je vykrútená, horné a dolné končatiny neprirodzene ohnuté až pokrčené (obr. 2: 2). Menej výrazná je poloha pochovaného na chrbte s väčším stranovým vykrútením trupu, pokrčenými hornými i dolnými končatinami (obr. 2: 3).

Tieto zriedkavé varianty, známe zhruba v 4 % prípadov, sú výsledkom preventívnych opatrení voči jedincom z rizikovej skupiny. K nim mohli patriť ľudia s telesnou chybou, s mimoriadnymi

duševnými schopnosťami, skúsenosťami v liečení i ovládaní magických prostriedkov. Výnimočné polohy ich telí mali takéto osoby v hrobe uzamknúť, aby nemohli tento posmrtný príby-

tok opúšťať a neobvyklými schopnosťami poškodzovať zdravie či aktivity pozostalých (Brodala 2000, 59; Le Goff – Smitt 1993, 81).

▲ Obr. 2. Polohy pochovaných a spôsob úpravy hrobových jám.

1 – Čakajovce, hrob 166; 2 – Bešeňov, hrob 16; 3 – Čakajovce, hrob 372; 4 – Galanta, hrob 3/82; 5 – Veľký Grob, hrob 89; 6 – Bojničky, hrob 23; 7 – Mužla – Čenkov, hrob 36; 8 – Michal nad Žitavou, hrob 23. Podľa M. Hanuliak 2004.

Ak vzniklo u pozostalých podozrenie z ich poškodzovania niektorým z pochovaných, vykonali v jeho hrobe posteriórne zákroky. Ochranné praktiky tejto kategórie mali za cieľ takéhoto jedinca zlikvidovať úplným rozrušením jeho telesných zvyškov alebo niektorých dôležitých častí. Išlo najmä o hlavu so zmyslovými orgánmi a hornú polovicu trupu s dôležitými orgánmi pre život. Svedectvo o takýchto zásahoch poskytujú zámerne rozbité alebo oddelené lebky, presunuté kosti z hrudníka alebo dolných končatín nevyhnutných pre pohyb (**obr. 2: 4, 7**; *Hanuliak 1999*, 580–582).

Hroby z tejto skupiny, známe zhruba v 8 % prípadov, boli rozptýlené po ploche pohrebiska. Podľa ich polohy a skladby pohrebného inventára išlo pôvodne o bezúhonných jedincov. Do rizikovej skupiny boli zaradení až v istom čase po pohrebe, keď sa objavilo podozrenie z ich spojenia s nečistými silami. Takýto stav mohli nadobudnúť nedostatočne vykonanými pohrebnými obradmi, podozrivými okolnosťami úmrtia (*Bednárik 1939*, 86; *Navrátílová 1992*).

Hroby zomrelých z rizikovej skupiny tvoria súčasť regulárnych pohrebísk. Nedostatočné väzby niektorých rizikových jedincov s miestnou komunitou, prípadne aj vyššia miera ich negatívneho vplyvu, doplnená závažnejším porušením vtedajších zvykových noriem rozhodli o tom, že takíto jedinci nemohli byť pochovaní na občinovej nekropole. Jej posvätný priestor bol určený iba pre tých, ktorí zomreli v súlade s platnými ustanoveniami (*Ariés 2000*, 65; *Jágerová 2001*, 25). Takíto jedinci boli v sporadických prípadoch uložení do osamotených hrobov na okraji sídliskových zón, do hrobov rozptýlených v sídliskových areáloch alebo v znefunkčnených sídliskových objektoch (*Hanuliak 2004a*, 41–42).

K dôstojnému odchodu zomrelých z pozemského sveta sa využívali udobrovacie praktiky. Pomocou nich sa upravovali jeho príbuzenské vzťahy a majetkové pomery. Väčšina z týchto praktík tvorí súčasť pohrebných zvykov. Počas ich vykonávania sa jedincovi preukazovala patričná úcta, ľútosť s jeho odchodom z pozemského sveta a prikladali sa predmety materiálnej kultúry. Časť z nich vyjadrovala jeho sociálny status, iné exempláre mali zasa naplniť jeho potreby počas záhrobnej cesty (*Hanuliak 2004*, 209).

V pohrebných obradoch z pohrebiskového prostredia sa nachádza viacero cenných informácií o vtedajšom živote. Z dostupných údajov možno vyčítať dôležitosť sociálnych väzieb nevyhnutných k prežitiu príslušníkov komunity, napĺňaniu fyziologických potrieb a reprodukčných schopností (*Hanuliak 2004*, 203). Svedectvo poskytujú pohrebiskové areály, ktorých plocha bola rozdelená do nepravidelných sektorov vyčlenených pre príslušníkov niektorého rodinného zväzku.

V rámci nich boli do vzájomnej blízkosti umiestňované hroby spríbuznených jedincov. Spomenuté mikroareály boli od seba oddelené pásmi, v ktorých neboli zahľbované hroby (**obr. 1: C**). Ich priestor bol zrejme zarastený vegetáciou s magickým významom (*Jágerová 2001*, 15).

Rozdiely v sociálnej pozícii jedincov zachytávajú informácie o hrobových jamách. Neprekvapí, že ich rozmery majú u dospelých mužov vyššie priemerné hodnoty ako u žien. V hrobch mužov bývajú takisto v prevahe zhotovované vnútorné úpravy jám z drevej hmoty, zatiaľ čo u žien ide o sporadický výskyt zástupcov jednoduchších konštrukčných typov. K nim patria doskové podložky, konštrukcie zo štyroch zvislých kôlov, postranné obklady tiel z dosiek alebo fošien (**obr. 2: 1, 4–5**) a do dna zahľbené komory prekryté doskami. Medzi náročnejšie typy sa dajú zaradiť obklady stien hrobových jám, uzavreté rámové konštrukcie debnového typu, zrubové komory z kmeňov alebo hranolov (**obr. 2: 6–7**). Najdokonalejším variantom sú rakvy zo stromových kmeňov alebo z dosiek spojených tesárskymi technikami a železnými pásovými kovaniami (**obr. 2: 8**). V staršom úseku veľkomoravského obdobia sa sporadicky objavujú aj hlinené komory vyhlbené do bočných stien hrobových jám v podobe výklenku (*Hanuliak 2004*, 88–96).

Úpravám dna sa venovala okrajová pozornosť. Obmedzený počet úprav ílovitým výmazom, výstelkou z machu, trávín a slamy mohol mať skôr magické poslanie. O hygienickom význame sa dá uvažovať pri vápennom posype, liečiteľský účel prichádza do úvahy pri použití adekvátnych rastlín. Podľa pozície v komunite bol zomrelý uložený do hrobu v každodennom alebo sviatočnom odevu. V ojedinelých prípadoch sa dá uvažovať o kožených alebo textilných zábaloch tiel (*Hanuliak 2004*, 79–81, 96–98).

Vnútorné úpravy hrobových jám, spolu so zväčšenou hĺbkou a objemom, patria k indikátorom vyššieho až nadštandardného sociálneho statusu jedincov spájaného s vyššou majetnosťou. Vzájomnú previazanosť oboch indikátorov potvrdzuje pohrebný inventár. Jeho reprezentanti sú v hrobch s vnútornými úpravami nielen početnejší a typovo rôznorodejší, ale majú aj väčšiu hodnotu. Z hrobov dospelých mužov pochádzajú najmä zbrane a súčasti bojovníckeho výstroja, britvy, dlhé nože, prílohy mäsitej potravy a vedierka. V hrobch dospelých žien zasa nachádzame početnejšie exempláre honosných šperkov a súčastí odevu zo vzácnych a drahých kovov (*Hanuliak 2005*, 274–275).

V ostatných hrobch s priemerným sociálnym statusom sa sporadicky vyskytujú zvyšné typy predmetov z tradičnej škály zloženej z vyše 80 hlavných zástupcov a vysokého množstva rozdielných foriem. Podľa spôsobu ich využitia sa dajú tieto

predmety zaradiť do piatich materiálových skupín. Okrem spomenutých militárií, šperkov a súčastí odevu (**obr. 3: B; 4: A, B**) patria k pohrebnému inventáru predmety dennej potreby, nástroje i predmety kultového charakteru (**obr. 3: A, C**). Okrem rôznych foriem amuletov využívaných k ochrane zdravia či životných istôt majiteľov patrili do tejto skupiny aj potravinové prílohy ukladané príležitostne do keramických nádob.

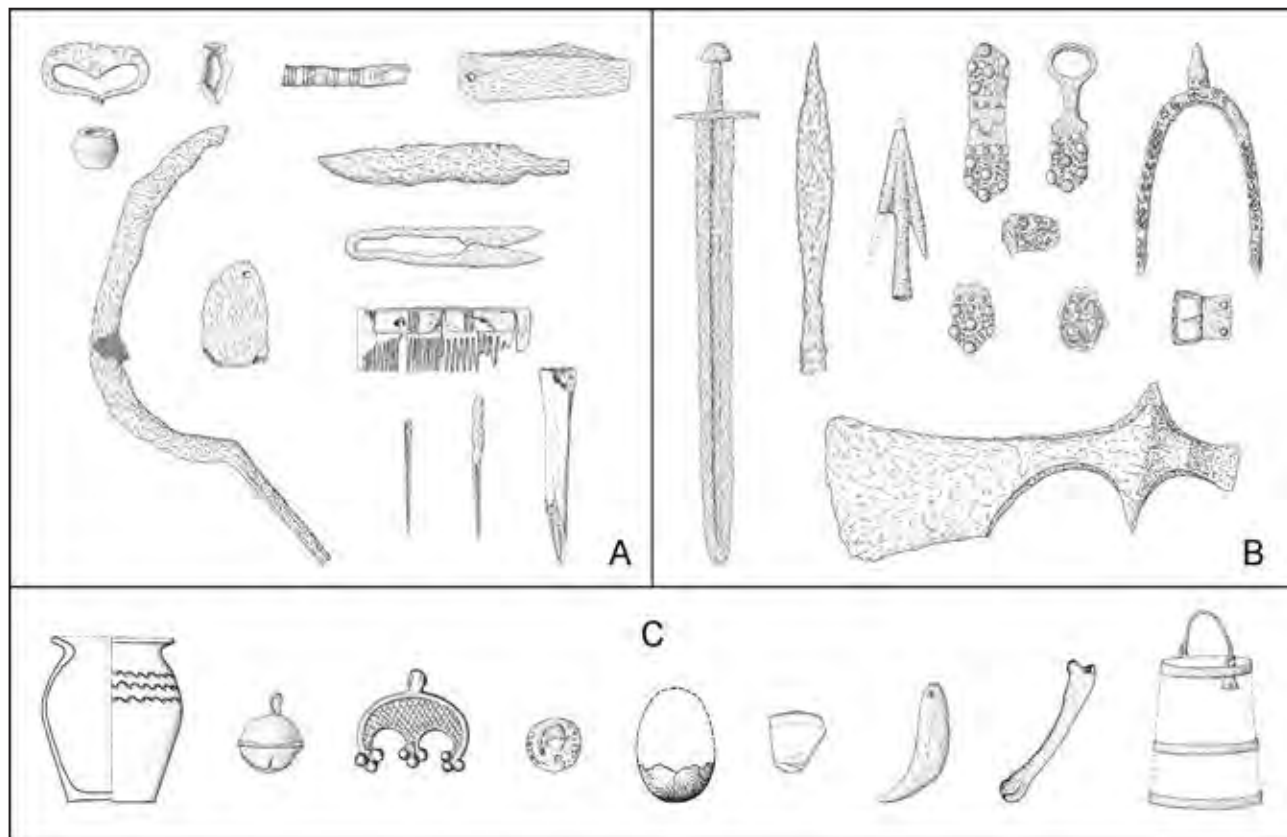
Prikladanie potravinových zložiek s predmetmi dennej potreby a nástrojmi poskytujú svedectvo o hmotnej podstate posmrtného života. Exempláre z tejto skupiny mali totiž uspokojovať najzákladnejšie potreby zomrelých počas ich cesty do záhrobného prostredia. Reálny spôsob ich využitia podporujú nadmerne časté prípady prikladania istých predmetov k jedincom príslušného pohlavia a veku. Na ilustráciu možno uviesť šperky dominujúce v hroboch dospelých žien, britvy a militáriá využívané dospelými mužmi. S ich aktivitami úzko súvisia pracovné nástroje s väčším počtom predmetov dennej potreby. S jedincami ženského pohlavia sa spájajú predmety používané pri šití a pradení. Z nožov sú to kratšie exempláre, z keramických nádob zasa veľké tvary slúžiace na varenie.

U dospelých mužov bývajú naopak nachádzané dlhšie nože a stredne veľké nádoby využívané pri konzumácii. K deťom najnižšieho veku sa prikladali nízke nádoby s potravou, ktorá bola pre nich najdôležitejšia. Až po získaní pracovnej zručnosti boli k chlapcom v strednom veku prikladané niektoré predmety dennej potreby. U dievčat to boli jednoduché formy šperkov (*Hanuliak 1998, 57–65; 2006, 269–273*).

Kostolné cintoríny

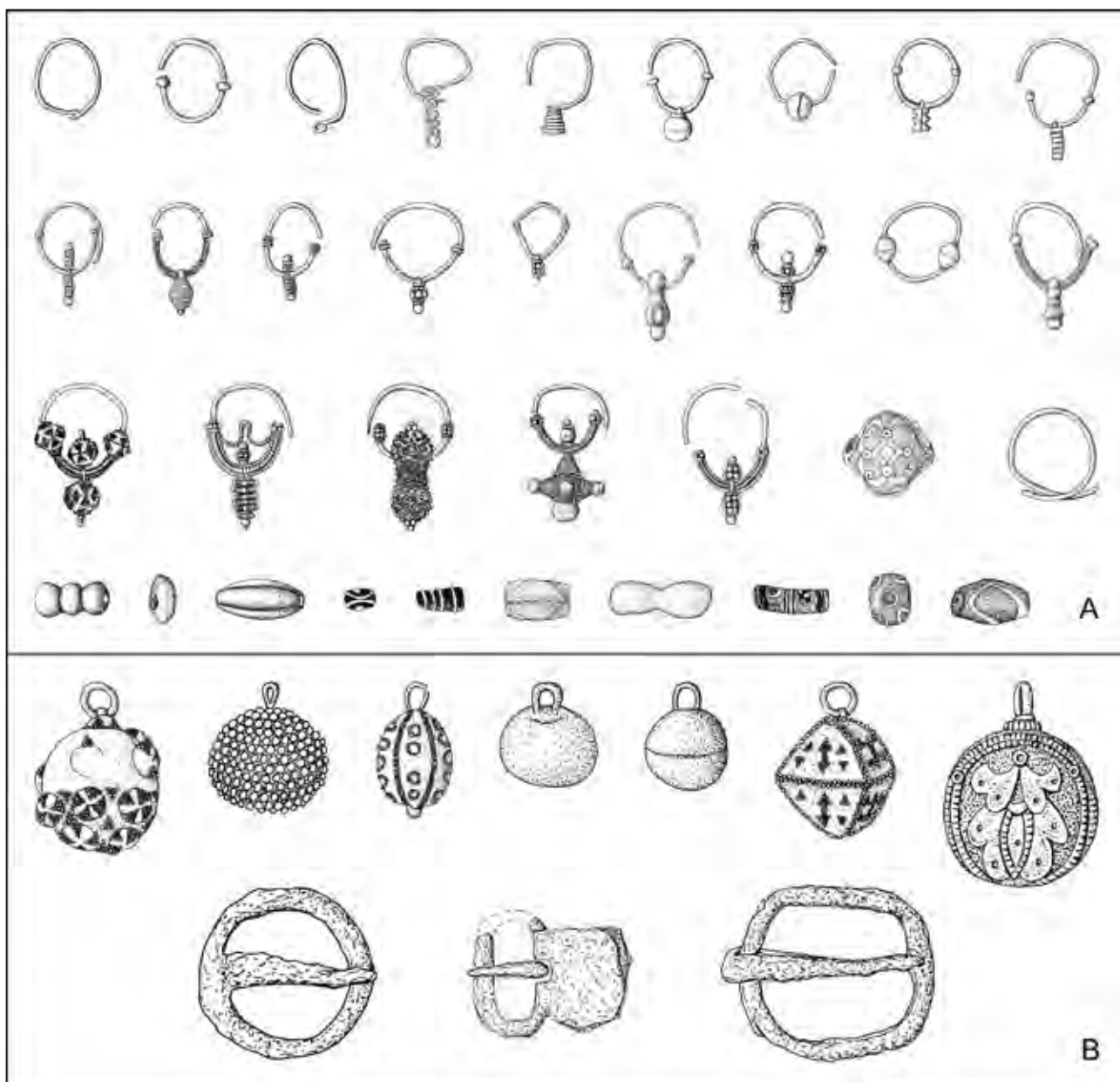
Na rozdiel od výraznej prevahy občinových pohrebísk vidieckeho obyvateľstva s predkresťanským pohrebným rítom tvoria kostolné cintoríny novú kvalitu. Vznikajú v okolí murovaných kostolov vybudovaných iba v najvýznamnejších opevnených centrách. Na cintorínoch pochovávali príslušníci miestnej elity s najbližšími členmi administratívneho aparátu.

Cintoríny poskytujú svedectvo, že kresťanská cirkev prevzala zodpovednosť za pozemský život prívržencov novej viery i spásu ich duší. Z pohrebných zvykov možno vyčítať zmiernenie obáv ľudí zo smrti, s ich existenciou v novom type záhrobia. Ide

▲ **Obr. 3. Výber základných typov predmetov pohrebného inventára.**

A – Predmety dennej potreby a nástroje; B – Zbrane a súčasti bojovníckeho výstroja; C – Predmety kultového charakteru. Bez mierky. Podľa M. Hanuliak 2004.

▲ Obr. 4. Výber základných typov predmetov pohrebného inventára.

A – Šperky hlavy, rúk a hrdla; B – Súčasti odevu. Bez mierky. Podľa M. Hanuliak 2004.

o diametrálne odlišné prostredie umiestnené v nadpozemskom raji zbavenom telesných potrieb. Aj preto na cintorínoch často chýbajú nástroje i viaceré predmety dennej potreby, predmety kultového charakteru, prejavy očistných a ochranných praktík.

Cintoríny nemuseli byť z ochranných dôvodov vzdialené od osídleného priestoru. Stali sa naopak jeho súčasťou a zvyčajne dominovali v najvýznamnejšom mieste opevneného are-

álu. Počas 9. storočia však pochovávanie ešte nenadobudlo štandardnú podobu. Okrem dôsledného radového ukladania hrobov môže chýbať aj ich priestorový vzťah k sakrálnnej stavbe (obr. 1: B). V pohrebnom inventári sa sporadicky vyskytujú niektoré predmety dennej potreby a nádoby s vloženou potravou (Hanuliak 2004, 210–211).

VÝROBA, ŘEMESLA A OBCHOD V OBDOBÍ PŘEDVELKOMORAVSKÉM A VELKOMORAVSKÉM NA MORAVĚ A VE SLEZSKU

Zdeněk Měřínský

Základ hospodářství celé periody představovala bezesporu zemědělská produkce. Obecný model vývoje zemědělství ve sledovaném období poslední třetiny či čtvrtiny 7. a 8. století i s nimi diskutované a spojené otázky ekonomického vývoje a změn ve společnosti vycházejí z předpokladu, že ve středoevropském prostředí je zhruba od příchodu Slovanů provozována intenzivní zemědělská výroba, jejímž znakem byla nízká produktivita práce. Ve 2. polovině 1. tisíciletí n. l. se pak jak u Slovanů, tak i u Germánů východně od Rýna přešlo na extenzivní hospodaření charakterizované obilnářstvím a chovem dobytka, zejména prasat (*Sus scrofa f. domestica*). Znamenalo to sice snížení produkce zhruba na polovinu, ale výrazně vzrostla produktivita práce na hlavu. Právě tyto změny měly za důsledek rozpad rodové občiny a přechod k občině sousedské, což bylo ukončeno během 8. a 9. století. Zároveň pak došlo k markantnímu demografickému přírůstku. Následkem tohoto přírůstku 3–4 % ročně byl však pokles produktivity. Řešení těchto procesů a jejich negativních důsledků se potom našlo a projevilo ve vnitřní kolonizaci, způsobené právě ekonomickým a sociálním tlakem (Beranová 1980, 173–174, 248, 252–253, 257–258; Beranová – Kubačák 2010, 55–71; 99–111; srov. Měřínský 2002, 294; Měřínský 2013, 115–116).

V rostlinné výrobě prakticky pokračovalo pěstování plodin produkovaných již v předchozím časně slovanském období, jak nás o tom informují některé provedené paleobotanické rozborry. Oproti předchozímu období však lze z množství předmětů a nástrojů spojených se zemědělskou výrobou, a to hlavně z depotů železných předmětů patřících ještě chronologicky do závěru předvelkomoravské periody, sledovat kvalitativní i kvantitativní nárůst jejich výskytu. Pouze však „do jisté míry“, neboť skutečnou kvantitu „vzácných“ a určitě znovu překovávaných a používaných železných předmětů a nástrojů lze pro časně slovanské období jen těžko odhadnout. Oralo se rádlom se železnou radlicí, někdy doplněným i krojidlem, a v omezené míře můžeme v nejnepěstělejších oblastech dolního Pomoraví počítat i s použitím malého pluhu s asymetrickou radlicí, jednou odvalovou deskou a krojidlem. Pro období 8.–10. století uvádí M. Beranová (1980, 186–187; srov. Bartošková 1986, 68–69; Měřínský 2013, 116) používání celkem 5 typů rádlu. Především se používalo plazové rádlu, opatřené po zemi se ploužícím trátkem – plazem. Na něm byla upevněna, či o něj opřena radlice, a někdy před ní i krojidlo. Tento nejvíce rozšířený typ sloužil nepochybně k velmi mělké orbě a naznačuje i dominantní způsob obhospodařování půdy a vůbec systému. Na rozdíl od plazového rádlu nemá rýlové či rylcové rádlu plaz a v jeho hřídle je šikmo zasazen zespodu nepodepřený sloupek – rýl. Na něm je upevněna samotná radlice, ale rýl podobně jako plaz mohl být uzpůsoben i orbě bez radlice. Slované na našem úze-

mí však s největší pravděpodobností rýlové rádlu nepoužívali. Vývoj obou druhů oradla, vyznačujících se řadou tvarů a jejich variant, vyústil nakonec po dlouhém časovém období jejich používání v zařízení, která půdu již obracela – v prvním případě pluh a v druhém v dvouzubou sochu. Velikost většiny radlic dovoluje uvažovat o poměrně mělké orbě, přičemž velká část radlic sloužila spíše ke kypření lehčích sypkých a měkkých půd. Mírně asymetrické doklady radlic naznačují také ve starším období snahu půdu alespoň převracet a odhrnovat na jednu stranu. K orbě těžkých drnitých půd a novin se pak dobře hodila rádlu s krojidly nebo typy opatřené větší úzkou, ale zesílenou, tzv. dýkovitou radlicí. Většinou se oralo jednou, maximálně dvakrát do roka, a to patrně křížově. Někdy však stačilo zasít pouze do kypré půdy. Pole ponechaná ladem či nově zřizovaná mohla být ošetřena nejen orbou, ale připravena k obhospodařování i žďářením. Pole se asi vláčela jednoduchým způsobem větve a proutím, brány pro toto období známy nejsou. Selo se jen velmi mělce nebo se osev vůbec nezahrnoval, a navíc méně hustě než později v rámci trojpolního systému. Rozvržení polí je předpokládáno do blokové plužiny s přílohami, kde její části mohly zůstat ladem. Je pravděpodobné, že známy byly i jednoduché způsoby přihnojování možná i zvířecím hnojem, často asi přímo od dobytka pasoucího se na sklizených či neobdělávaných polích. Přímé doklady o hnojení však postrádáme. Obilí se sklízelo typickými obilními srpy s odsazenou rukojetí, po vysušení následoval jeho výmlat a k mletí sloužily ruční rotační mlýnky s novou konstrukcí (Beranová 1980, 167–173, 174, 176–178, 181, 183–184, 186–194, 198–215, 254–258, 310–311; Beranová – Kubačák 2010, 55–64; srov. Měřínský 2002, 294–297; 2013, 116–117).

Z pěstovaných plodin máme pro předvelkomoravské a starohradištní období bezpečně doloženo nahou /tvrdou/ i naduřelou pšenici setou a shloučenou (*Triticum aestivum* L. /durum/ turgidum + compactum HOST), dále pšenici špaldu (*Triticum spelta*), víceřadý a dvouřadý (obecný) ječmen (*Hordeum distichon* L., vulgare L. a sp.), žito seté (*Secale cereale* L.), oves setý (*Avena sativa* L./A. fatua L.), proso seté (*Panicum miliaceum* L.) a bér vlašský (*Setaria italica* L. P. Beauv.), dále vikev setou (*Vicia sativa* L.) spolu s bobem (*Vicia* sp.) a len (*Linum usitatissimum* L.). Také v Brně – Starém Lískovci to bylo několik druhů pšenice: jednozrnka (*Triticum monococcum* L.), dvouzrnka (*Triticum dicoccum* L.) a setá (*Triticum aestivum* L.), žito, proso, vikev setá a z plevelů koukol polní (*Agrostemma githago* L.; Čížmářová 1994, 278). Asi se již praktikovalo vysévání ozimu a jaře, jak nám je dokládá pro 10. století zpráva Ibráhíma ibn Jakúba a „dvojí žně“ zde připomínané lze snad interpretovat ve smyslu sklizně zčásti ještě nezralého obilí před normálními žněmi. Nezralé obilí se pravděpodobně hned v době

nedostatku starých zásob spotřebovalo k přípravě pražmy, eventuálně jinak upravovalo (Beranová 1980, 194–196, 310–311; Beranová – Kubačák 2010, 72–78; srov. Měřinský 2002, 297; 2013, 117). Nálezy vinařských nožů dokládají v úrodných oblastech jižní Moravy i jihozápadního Slovenska pěstování vinné révy (*Vitis vinifera* L. ssp. *sativa*; např. Bartošková 1986, 34, 71, obr. 12: 31–33 na s. 35) a odůvodněně lze předpokládat také rozvoj ovocnářství i dalších doplňkových odvětví, jako bylo například pěstování zeleniny. O ovocných zahradách a zahradách vůbec i užitkových rostlinách však víme velmi málo. V zahradách i volně na sídlišťích asi již v této době rostly později během velkomoravského období doložené slívy několika druhů (*Prunus* L. s. s.; srov. např. Opravil 1972, 17–18, pozn. č. 8 na s. 17), vlašské ořechy (*Juglans regia* L.), trnky (*Prunus spinosa* L.), lísky (*Corylus avellana* L.), jabloně (*Malus sylvestris* Mill.), divoké a zahradní hrušně (*Pyrus pyras-ter* (L.) Burgsd., *Pyrus communis* L.) a možná i později ve středohradištní periodě taktéž doložené třešně (*Cerasus mahaleb* a *avium* ssp. *avium* (L.) Moench a var. *silvestris*), višně (*Cerasus vulgaris* Mill.), broskvoně (*Persica vulgaris* Mill.) a švestky různých druhů (*Prunus domestica* L.). Kromě toho se jistě sbíralo i plané ovoce. Archeologicky jsou pro starohradištní období z ovocných stromů zbytky dřevin doloženy slivoň (*Prunus spec.*) a líska (*Corylus avellana* L.). Podle L. Niederleho (1953, 209–210) se před 10. věkem pěstovala cibule, mrkev obecná (*Daucus carota* L.), ředkev setá (*Raphanus sativus*), okurka (*Cucumis sativus* L.), dýně (*Citrulus vulgaris* Schrad.), dýně červená (*Citrulus lanatus*), tykev, řepa obecná (*Beta vulgaris*), kapustka obecná (*Lapsana communis* L.) a různé varianty zelí (*Brassica oleracea*), dále snad celer voňavý (*Apium graveolens* L.), konopě setá (*Canabis sativa* L.), kmín (*Carum carvi* L.), z luštěnin čočka kuchyňská (*Lens esculenta /culinaris/* Med.), doložen je také hrách setý (*Pisum sativum* L.), dále máme především z Mikulčic registrován mák setý (*Papaver somniferum* L.), řepku olejnou (*Brassica rapa* L.), Wohl Rauke (srov. *Eruca sativa* Mill.), Iničku setou (*Camelina sativa* (L.) Crantz subsp. *sativa*), čočkovitou vikev (*Vicia ervilia* (L.) Willd.), kopr voňavý (*Anethum graveolens* L.), portulak zeleninový (*Portulaca oleracea* L.), sléz (*Rosenmalve*, *Malva alcea* L.), trnku obecnou (*Prunus spinosa* L.) a jeřabinu (*Sorbus domestica* L.). Různá koření byla také, podobně jako léčivé byliny, sbírána. Ovoce bylo dlouho konzumováno nešlechtěně, a to především druhů *Malus* (jabloně), *Pyrus* (hrušně), *Prunus* (slivoň, trnka, třešeň) a kotvice plovoucí (*Trapa natans* L.). Z mikulčického ramene pod tzv. akropolí (Opravil 1976, 25) je také registrován chmel otáčivý (*Humulus lupulus* L.). Slovanské ovocnářství a vinařství, zejména v oblastech jižní Moravy a především jižního a jihozápadního Slovenska, navazovalo a bylo ovlivněno karpatskou kotlinou a zdejšími římsko-provinciálními tradicemi. K těmto zemědělským činnostem sloužily i další nástroje, spojené především s rostlinnou výrobou a nacházené v depotech

železných předmětů, vzácně pak i v sídlištním materiálu – motyky, motýčkovité nástroje, lopaty i rýče a lopatkovité nástroje. Soustředění nálezů všech těchto artefaktů v prostoru jižní Moravy a jihozápadního Slovenska jistě také naznačuje vyspělost vývoje v těchto oblastech a určitý předstih před územími severního Slovenska a Čech. Bez zajímavosti v těchto souvislostech není ani zjištění, že velmi vzácně se zemědělské nástroje objevují v nálezových souborech ze starohradištních a předvelkomoravských opevněných sídlišť. To naznačuje vydělení zemědělské výroby z jejich areálů a přenesení povinnosti zajistit zásobování předvelkomoravských ústředí z okolního zázemí – vesnických otevřených sídlišť kolem nich (Beranová 1980, 217–227; Beranová – Kubačák 2010, 78–95, 127–140, Opravil 1972; 2000, 16–36; Bartošková 1986, 70–72; srov. Měřinský 2002, 297–298; 2013, 117–118).

Stejně jako u rostlinné výroby, se lze také v případě chovu dobytka opřít o údaje získané pro předchozí časně slovanské období, kdy se objevují v největší míře kosti hovězího dobytka – tura domácího (*Bos primigenius* f. *taurus* L.), prasete domácího (*Sus scrofa* f. *domestica* L.) a v menší míře snad ovce (*Ovis ammon* f. *aries* L.) nebo kozy (*Capra aeagrus* f. *hircus* L.) a kura domácího (*Gallus gallus* f. *domestica*). Dále známe z osteologických rozborů kosti koně (*Equus caballus*), psa (*Canis lupus* f. *familiaris*), kočky domácí (*Felis lybica* f. *catus*) a lovné zvěře: medvěd hnědý (*Ursus arios*), pratur (*Bos primigenius*), jelen (lesní) evropský (*Cervus elaphus*), srnec obecný (*Capreolus capreolus*), prase divoké (*Sus strofa*), zajíc polní (*Lepus europaeus*; srov. např. Kratochvíl 1969; 1969a). Loveni byli i ptáci, ryby a sbírání měkkýši, otázkou zůstává, zda za účelem konzumace, či jako krmivo pro chovaná zvířata. V rámci dalšího vývoje, a to hlavně na opevněných předvelkomoravských sídlišťích a hradišťích, kde se soustřeďovala nově vznikající mocenská elita, stoupal výrazně podíl vepřového masa na spotřebě obyvatel těchto center, ale i ovcí a koz (*ovis* – *capra*). Také je zde výrazněji v nálezech zvířecích kostí zastoupen kůň (z Mikulčic uváděna 2 %), což s největší pravděpodobností souvisí s přítomností jezdecké družiny a vyšší sociální vrstvy vůbec. Jak již bylo výše řečeno, zejména na předvelkomoravském sídlišťi v Mikulčicích vysoce převažují v osteologickém materiálu kosti prasat a dále je zde zastoupena také lovná zvěř – pratur, jelen, medvěd, divoké prase atd. Významnou doplňkovou roli zde sehrával i rybolov. Zajímavé poznatky jistě přinese i zpracování 6352 zvířecích kostí z opevněného předvelkomoravského sídlišťe v Olomouci – Povelu (Bláha 2000a). Zajímavou zjištěnou skutečností je, že zde bylo přes 70 % vepřů zabito již ve stáří jednoho roku, což představuje jistý extrém (Bláha 2000a; 2000b, 103). Tři odtud získané doklady kostí osla domácího (*Asinus africanus* f. *domestica*) snad podle J. Bláhy (1998, 138; 2000a) dokazují styky této lokality se středomořskou oblastí. Mohlo se však také jednat o počátky

chovu a využití tohoto zvířete v našich zemích vůbec, neboť jeho doklady známe potom například ze Slovenska i z následujících období raného středověku (*Beranová 1980, 227–232; Měřínský 2002, 298–299; 2013, 42–43, 117*).

Podobně jako pro rostlinnou výrobu, máme většinou údaje o zvířecích kostech zpracovány v rámci širších časových úseků, takže nelze uvést přesné údaje pro starohradištní a předvelkomoravské období, pokud jsou tyto údaje společné s dobou středohradištní, nebo naopak s časně slovanským obdobím. Tak je tomu například i s 50% výskytem prasečích kostí v Mikulčicích (*Kratochvíl 1981; 1988; srov. Beranová 1980, 227*). Například I. Pleinerová (*2000, 232–239; srov. Beranová 1980, 228*) konstatuje, že na sídlišti ze 8. a 9. století v Břežně hovězí dobytek pořád převažoval, ale méně výrazným způsobem, a podíl vepře vzrostl. Také na sídlišti ze 7.–8. století v Brně-Starém Lískovci představovaly kosti skotu 42,9 % všech osteologických nálezů, prase 32,8 %, ovce – koza 10,2 % a samotná ovce 3,4 % (*Čížmářová 1994, 278*). Naopak pro Slovensko M. Beranová (*1980, 229*) upozorňuje na větší zastoupení chovu ovcí a kozy, o čemž svědčí i jejich zastoupení v kostrových hrobech s litými garniturami. Každopádně nejvíce chovaná zvířata představoval hovězí dobytek a vepř. Obecně byl patrně jejich podíl ve výživě a chovu vyrovnaný, jednotlivé regiony se však mohly vlivem geografických i klimatických poměrů od sebe výrazně odlišovat. Na Moravě převažoval výrazně vepř. Na druhé straně musíme však vzít do úvahy, že hovězí dobytek dával, pokud se jednalo o počty jedinců, mnohem více masa než například ovce či koza, a také vepř. Poměrně hojně se museli na sídlištech vyskytovat psi různých ras, můžeme-li již pro toto období o rasách hovořit. Každopádně však nemáme doklady, že by pes sloužil za potravu, neboť pozůstatky psa v osteologickém materiálu nenesou stopy po sekání či řezání. Naopak o tom, že na sídlištech muselo psů pobíhat větší množství, svědčí stopy po ohlodávání člověkem odhozených a snědených kostí jiných zvířat (*Beranová 1980, 228–229, 232; Beranová – Kubačák 2010, 142–147; srov. Měřínský 2002, 299–300; 2013, 118*).

Sledujeme-li zjištěné rasy dobytka, jednalo se u hovězího o primitivní formy s velkou odolností, dobrou schopností tahu, ale na druhé straně dávající málo mléka. Také výroba masa se nevyznačovala při malé výšce a dlouhé době dospívání přílišnou efektivitou. Vyskytují se krátkorohé formy malého vzrůstu s kohoutkovou výškou, vypočítanou Z. Kratochvílem (*1969, 5–18, 35*) pro mladší velkomoravské stádo z Pohanska u Břeclavi, od 98 do 120 cm, přičemž průměrná výška v kohoutku činila 105 cm. V Mikulčicích bylo zhruba stejné zastoupení obou pohlaví, ale více než 70 % samic se dožilo více než osmi let. Za účelem tahu i kvality masa byli býci také často kastrováni. Hovězí dobytek chovali Slované pro maso, k tahu, což doklá-

dají deformace na rohových výběžcích, svědčící o upevnění jha, a také k výrobě produktů z mléka, zejména sýrů. Význam mělo i zpracování jeho kůží. Především však jednotlivé kusy sloužily jako zdroj masa, méně již k produkci mléka, která se nevyznačovala příliš velkou intenzitou a značnými konkurenty mohly být ovce i kozy. Většinou se porážely mladší dospělé kusy, méně pak telata (*Kratochvíl 1982; srov. Bláha 2000b, 104*). Ve středohradištní Olomouci uvádí J. Bláha (*2000b, 104*) předběžný odhad zastoupení tura 20–30 %.

Také vepři měli menší velikost, vysoké nohy a velkou hlavu, čímž připomínali v menší formě černou zvěř. To naznačuje ještě neúplnou domestikaci a není vyloučeno, že při pastvě ve volném terénu mohlo docházet i ke křížení obou forem, neboť i mladší historické zprávy uvádějí, že se vepř nechoval jako dnes ve chlévech, ale pásal se ve stádech jako ovce. Zejména listnaté lesy v údolní nivě mu poskytovaly dostatek potravy. Také pozdější ikonografické doklady zobrazují štíhlé štětinaté kusy s dlouhýma nohama, kančími kly a často tmavé barvy. Tato odrůda dospívala později a dosahovala menší masitosti i tučnosti. Ve vzrůstu však postihujeme značnou variabilitu a některé kusy se velikostí blížily samicím divokého prasete, každopádně se vyznačovaly statnějšími tělesnými proporcemi s průměrnou výškou v kohoutku 78 cm (*Kratochvíl 1981, 122–138; 1982; srov. Bláha 2000b, 103*). Spotřeba vepřů na Moravě 8. století na rozdíl od Čech v rámci předvelkomoravských opevněných sídlišť převažovala na úkor hovězího dobytka. Již od 8. století představovalo vepřové maso 50% podílem například v Mikulčicích dominantní složku masité potravy místní elity. Ta byla vedena především potřebou získání masa, slaniny a sádla včetně lepších možností dlouhodobějšího uchování těchto produktů uzením i dalšími konzervačními metodami. Z hlediska nevyvinuté infrastruktury a možností ustájení představovalo nejsnazší řešení na podzim mladé vepře zabít a maso i slaninu zpracovat vyuzením či jinými konzervačními metodami, sádlo vyškvařit a ponechat jen chovné kusy pro reprodukci celého stáda. Tento způsob produkce naznačuje i porážení mladých kusů ve věku jeden a půl až dva roky nebo odrostlejších selat, či naopak jedinců přestárlých, zjištěné Z. Kratochvílem (*1981, 122–138*) v Mikulčicích, kde se více než 63 % dožilo věku 1,7 let, ale i na jiných velkomoravských lokalitách, jako například na Pohansku u Břeclavi (*Kratochvíl 1969, 18–28, 35*). Nelze však vyloučit, že poměr produkce a spotřeby je zkreslen výjimečným postavením těchto, spíše již nezemědělských aglomerací, zásobovaných kvalitními jatečnými kusy z okolního zemědělského zázemí, z něhož dosud díky stavu výzkumu údaje o procentuálním zastoupení chovaných druhů postrádáme. Z. Kratochvíl (*1981; 1982; srov. Bláha 2000b, 103*) uvažoval o chovu prasat jednak na plemeno a potom pro potřebu získat sádlo, přičemž k sádelnatění primitivních forem domácího prasete dochází až po třetím roce života (srov. *Beranová*

1980, 230–234, 238–239; *Beranová – Kubačák 2010*, 143–145; srov. *Měřínský 2002*, 300–301; *2013*, 118–119).

Podobně ani ovce nedorůstaly dnešní velikosti. Jednalo se o malé nepěstěné a nenáročné formy s málo kvalitní vlnou. Jejich kohoutková výška dosahovala podle výpočtů Z. Kratochvíla (1969, 28–35) na velkomoravském Pohansku rozmezí 48–58 cm a průměru 52,8 cm. Zdejší samci se vyznačovali silnými trojhrannými točenými rohy, další kusy nesly krátké zakrslé a zploštělé rohy a jako mutace se objevovaly i ovce bezrohé. Výjimečně se na Pohansku u Břeclavi vyskytli také kastrování berani. Vzhledem k těžké rozeznatelnosti ovce a kozy v běžném osteologickém materiálu toho o koze víme poměrně málo. Jejich průměrná velikost však byla s největší pravděpodobností s ovci shodná. Chov ovcí zajišťoval nejen produkci masa a mléka, ale dodával i vlnu a kožešiny. Chov ovcí na vlnu dokládají také nálezy ovčáckých nůžek v depotech železných předmětů ze závěru předvelkomoravské periody (srov. *Bartošková 1986*, 88; *Beranová 1980*, 231, 239–240; *Beranová – Kubačák 2010*, 145; srov. *Měřínský 2002*, 301; *2013*, 119).

Většina dokladů koně náleží východnímu typu, který se podobal ukrajinskému tarpanu či koni Przewalského (*Equus przewalski f. caballus*), tedy koni divokému (*Equus caballus*), jenž byl 5,65 % zastoupen v Brně – Starém Lískovci (*Čížmářová 1994*, 278). Jeho výška v kohoutku se pohybovala zhruba od 120 do 150 cm, v průměru pak 137 cm. Východoslovanský kůň se vyznačoval poněkud menším vzrůstem než západoslovanské a západoevropské formy. Každopádně je u raně středověkých kusů předpokládána značná odolnost, vytrvalost a nenáročnost na péči i potravu. Spíše výjimečně nacházené a většinou neúplné doklady koně však doposud neposkytují údaje pro spolehlivé závěry o jeho vzhledu a rasách. Například nalezené exempláře koně z pohřebišť s litými garniturami na jižním a jihozápadním Slovensku náležely na základě kraniometrických znaků k lehkým teplokrevným formám, ale naopak podle stoliček k těžkým chladnokrevným. Tyto různé znaky však asi byly závislé na stupni šlechtění a jeho kritériích, jež doznalo během následujících staletí vrcholného středověku i novověku značného rozvoje i diferenciaci jednotlivých ras, jak to naznačují zejména doklady z Mikulčic – statných, ale štíhlejších forem, než koně západoevropští, a také z Pohanska u Břeclavi (*Kratochvíl 1969a*, 5–10, 38; *1982*; *Beranová 1980*, 231–232, 240, 240; *Beranová – Kubačák 2010*, 145–147; k jednotlivým rasám a jejich různorodosti např. *Chrzanowska – Krupska 2003*; *2003a*, 151–172; srov. *Měřínský 2002*, 301; *2013*, 119).

Rostoucí úlohu koně jako symbolu vyšší společenské vrstvy a mocenské elity i jezdecké družiny dokládá pro období starší doby hradištní a celého předvelkomoravského vývoje na Moravě především množství nálezů spojených s jeho uzděním

a výbavou jezdce – ostrухy s háčky, třmeny, udidla, kování a ozdoby postroje. Na druhé straně, ač podkovy jsou známe již od latěnu, pro námi sledované období je postrádáme. Kromě jízdy mohl být kůň využit také k nošení nákladů a zápřahu do vozů, ale jako tažné zvíře neumožňoval s původním způsobem zápřahu – pásem přes krk – tažení těžkých nákladů či využití k potažním pracím. Dva koně mohli maximálně utáhnout 500 kg. Pouze vzácně nacházené kosti v rámci sídlištních vrstev a objektů svědčí také o tom, že již v tomto období bylo koňské maso pocházející patrně ze starých jedinců konzumováno pouze výjimečně. Jak jsme zmiňovali již výše, mají představovat nálezy koňských kostí z Mikulčic zhruba 2 % nálezů osteologického materiálu (*Beranová 1980*, 241–244; *Beranová – Kubačák 2010*, 176–183) Jiní autoři uvádějí pouze 0,9 % (*Chrzanowska – Krupska 2003a*, 170), ale není zde zohledněn možný počet jednotlivých jedinců oproti kusům kostí. K dokladům uzdění koně a jezdecké výbavy např. *Bartošková 1986*, 81, 83–86; *Klanica 1986*, 95–106; *Profantová 1992*, 632–638; *1994*; k podkovám např. *Kaźmierczyk 1978*; srov. *Měřínský 2002*, 301–302, k ostruhám s háčky a očky *tamtéž*, 402–414.

Také v případě psa se ještě nejednalo o nějaké speciální vyhraněné rasy. V podstatě se jeho doklady blíží dnešním smíšeným „pouličním“ formám, ale například na velkomoravském Pohansku u Břeclavi se vyskytla již forma připomínající dnešního špice. Jinak se zde však výška psů v kohoutku pohybovala mezi 30 až 60 cm, převažovala u nich střední velikost a pouze výjimečně se objevovali psi velcí, podobně jako nepříliš čteně se vyskytovali jedinci malého vzrůstu. V Brně – Starém Lískovci patřilo dokladům psa 3,4 % nálezů kostí (*Čížmářová 1994*, 278). Kur domácí (*Gallus gallus f. domestica*) se velikostí blížil současné leghornce, jeho tělesná stavba však byla slabší. V předvelkomoravském období jsou jeho doklady poměrně vzácné, jak to dokládá zastoupení 1,65 % v Olomouci – Povelu, a běžně se začíná vyskytovat až ve velkomoravském období (*Bláha 2000b*, 104). Podobně je tomu u poměrně vzácné husy, která představuje například naprostou většinu nálezů z Mikulčic. Ta byla v tomto období v počátečním stadiu domestikace a podobala se divoké huse polní či velké (*Anser fabalis* Lath., *Anser anser* L.). Totéž lze konstatovat o kachně (*Anas platyrhynchos* L.), jejíž domácí a divokou formu lze od sebe pouze těžko odlišit (*Kratochvíl 1969a*, 15–22; *Beranová 1980*, 232; *Beranová – Kubačák 2010*, 147–149; např. *Mlíkovský 2003*, 218–235, 249–272, 275–284; srov. *Měřínský 2002*, 302; *2013*, 119–120).

Velmi málo toho víme o způsobu chovu dobytka nejen v předvelkomoravském, ale i ve velkomoravském období. Neznáme, či neumíme správně interpretovat stopy po stájích, chlévech, kotcích nebo i ohradách pro dobytek. Za stáje jsou ve velkomoravském období pokládány úzké zahluobené objekty

o délce 11 až 14 i více metrů a šířce 2–3 m. Například v rámci velkomoravského horizontu hradiska Břeclav – Pohansko byly v těchto objektech nacházeny celé kostry uhynulých či uhořelých zvířat. K soustředění stád dobytka mohly sloužit i některé ohrady vymezené žlábkou nebo kůly (Dostál 1987, 24–25, obr. 11: 5–7 na s. 26). Jedna z takových ohrad je uváděna J. Kudrnáčem například z hradiska Klučov u Českého Brodu, jehož existence je vymezena 8. až 1. polovinou 9. století (Beranová 1980, 232; Měřínský 2002, 302a). Víme, že hovězí dobytek, vepř, ovce, kozy i koně patřili k odolným formám snášejičím dobře pobyt v přírodě a schopným samostatně si hledat potravu. Z těchto důvodů můžeme také předpokládat jejich celoroční pastvu ve volné přírodě bez velké závislosti na vlastním sídlišti. Přes možnou existenci chráněných zimních pastvin bylo však nutno pro období vegetačního klidu připravit určité množství píce. Základ zimního krmení tvořilo pravděpodobně seno. Můžeme předpokládat také zkrmování listů, jež mohlo sloužit i jako podestýlka. Pro vepř se počítá se sběrem kaštanů, žaludů, bukvic i jiných plodů, ač archeologicky jejich zásoby na sídlišti doloženy nejsou. Píce se sklízela krátkou kosou. K ustájení nebylo třeba masového využití chlévů. Ty sloužily především k ochraně vybraných kusů tažných i chovných, ostatním snad stačily určité nouzové přístřešky v závětrí usedlostí. Nevalnou péči o stádo a jeho pobyt v přírodě i v nepříznivých zimních podmínkách naznačují patologické změny zjištěné na kostech hovězího dobytka, jež souvisejí s jeho delším setrváváním ve vlhkém a studeném prostředí, nebo přetěžováním těžkou prací včetně nedospělých kusů. Větší péče byla bezesporu věnována koňům (Beranová 1980, 232–234; Beranová – Kubačák 2010, 149–176; srov. Měřínský 2002, 302–303; 2013, 120).

Doplňkový způsob obživy i zábavu vyšší společenské vrstvy představoval lov. Zastoupení osteologických pozůstatků lovné zvěře se v rámci lokalit z 8. století i na pozdějších velkomoravských hradističích pohybuje množstvím kostí v rozsahu okolo 2 %, ale podle počtu jedinců je toto číslo troj- až čtyřnásobně vyšší. Poměrně vysoké zastoupení lovené zvěře bylo zjištěno například na sídlišti v Brně – Starém Lískovci (Čiřmářová 1994, 278), kde ze 111 určených zlomků jí náleželo 25, z toho však 11 patřilo syslovi obecnému (*Spermophilus citellus*) a krtkovi obecnému (*Talpa europae*) a jmenovat musíme prase divoké (6,8 %) a jelena (6,8 %). Jistě byla lovena i kožešinová zvěř a k exkluzivní zábavě společenské špičky náleželo sokolnictví, přičemž k lovu mohl sloužit nejen sokol stěhovavý (*Falco peregrinus*), ale i další druhy dravců: rarah (*Falco cherrug*), krahujec obecný (*Accipiter nisus*), jestřáb lesní (*Accipiter gentilis*) atd. Skvělým dokladem toho, že sokolnictví bylo provozováno již v předvelkomoravském období, je nákončí ze známého depotu v Moravském Sv. Jáně datované do závěru 8. věku (Beranová 1980, 246–247; 1992; Beranová – Kubačák 2010, 142;

Kratochvíl 1988a; Mlíkovský 2003, 218, 235, 273, 284–285; k nákončí z Moravského Sv. Jána např. Dekan 1968, 85–86; 1976, 83–84, 245, obr. 66; 1980, 87–88, 249, obr. 66 na s. 111; Klanica 1970a, 426, obr. 5 na s. 427; Profantová 1992, 621, 698, Taf. 43: 3 na s. 757, 53: 12 na s. 767; srov. Měřínský 2002, 303; k nákončí z Mor. Sv. Jána tamtéž, 519–520, 526–527).

Známe i doklady rybolovu, ať již jsou to předměty s ním spojené z Mikulčic (železné rybářské háčky, vrše, harpuna, kostěné jehlice na pletení sítí), nebo háčků z Olomouce – Povelu, i rybích kostí z Olomouce (Bláha 2000b, 105), kde však u většiny těchto předmětů z Mikulčic nelze stratigraficky rozlišit, zda pocházejí již z předvelkomoravského horizontu (Andreska 1975; Poláček – Marek – Skopal 2000, 202–203; Zawada 2003; Mazuch 2003), ač rybolov zde můžeme celkem bezpečně předpokládat, nebo i vlastní pozůstatky rybích kostí i šupin. Tyto pozůstatky se sice ve výplni objektů a ve vrstvách jen velmi těžko uchovávají, ale pečlivě prováděný výzkum spojený s proplachováním a přesíváním je dokáže zachytit. Z mladšího velkomoravského období lze uvést podobné doklady například z výplně sídlištních objektů v areálu hradistič Břeclav – Pohansko (Beranová 1980, 247–248; Beranová – Kubačák 2010, 142, 183; srov. Měřínský 2002, 303; 2013, 120).

Na závěr se musíme zmínit ještě o jednom odvětví náležejícím do sféry výroby potravin a pochutin, a sice včelařství (včela medonosná / *Apis mellifera*). Máme o něm dostatek zmínek v písemných pramenech 10. století, které asi odrážejí i starší stav předchozího věku. Ač nemáme přímé archeologické doklady v podobě železných lezců upevňovaných na nohy a sloužících k lezení po stromech za účelem vybírání brtů lesních včel v dutinách stromů, ani speciální železné včelařské nože – lopatky ke sbírání medu – známé u východních Slovanů, či přímé nálezy, medu, vosku a pláství, lze tuto činnost v předvelkomoravském období, zejména v lesnatých oblastech, předpokládat. Med a vosk zde mohl být získáván přímo v lesních brtích, nebo také již záměrně produkovan v kadlubových úlech. Jestliže medovina byla u západních Slovanů opojným nápojem nahrazujícím v 10. století víno, můžeme v jejím požívání předpokládat starší tradici. To se týká především oblasti Čech (Beranová 1980, 245–246; Beranová – Kubačák 2010, 185–186; Měřínský 2013, 120–121). Na Moravě a jihozápadním Slovensku otevřených do karpatské kotliny s tradicemi římské provinciální kultury je doloženo na základě nálezů vinařských nožů již v předvelkomoravském období pěstování vinné révy a výroba vína (srov. výše a Měřínský 2002, 303–304; 2013, 121).

V řemeslné výrobě a jejich jednotlivých odvětvích došlo oproti předchozí časné slovanské periodě k obrovskému kvantitativnímu i kvalitativnímu skoku. Zatímco v nejstarším úseku vývoje slovanského osídlení našich zemí nepřekročila asi, až

na některá specializovaná odvětví, řemeslná výroba vzhledem k celkové úrovni společnosti rámeček podomácké výroby, dochází vlivem celkového společenského vývoje nejpozději od poslední třetiny 7. století k postupnému vydělování jistých specializovaných výrobních činností, pracujících již pro určitý distribuční okruh či dokonce objednavatele. V rámci této dělby práce nabývá na významu i obchodní směna, realizovaná ještě naturální formou či určitými předměty formy předmincovního platidla. Tento proces vrcholil ve velkomoravské periodě. Samozřejmě pro různé výrobní činnosti dochází k vyšší specializaci a někde, jako v textilní výrobě, nemusel být podomácký způsob zhotovování různých jednoduchých látek ještě překročen. Záviselo to i na rozdílných sociálních prostředích. Na jedné straně venkovská sídliště, ve velké části potřeb svých obyvatel soběstačná, a na druhém pólu opevněná předvelkomoravská centra, kde již byla usazena početná skupina výrobců, zásobujících místní mocenské elity včetně širokého distribučního okruhu kolem. Někde uprostřed se v těchto dimenzích mohly nacházet komunity usazené například u zdrojů určitých surovin, zejména železné rudy, kamene atd., nebo jinak sezónně produkující určité druhy výrobků vedle doplňkového zemědělství (srov. *Měřínský 2002, 304; 2013, 121*).

Významnou roli v hospodářském životě sehrávalo především železářství a kovářství, produkující nové lepší zemědělské nářadí, umožňující zvýšení objemu především rostlinné výroby, i řemeslnické nástroje pro zdokonalení a rozšíření kvantity i kvality zhotovovaného sortimentu, ale také výrobky spojené s výstrojí a výzbrojí příslušníků jezdeckých družin. Právě z předvelkomoravského období známe nejstarší doklady výroby železa v oblasti severní Moravy a Drahanské vrchoviny. Hutnické dílny zabývající se zpracováním železné rudy byly situovány nedaleko od zdrojů suroviny, a to z důvodů, aby přísun suroviny byl plynulý, bez větších nároků na dopravu. Místo hutě ovlivňovaly i další faktory, jako byl zdroj vody v bezprostřední blízkosti a dostatek dřeva pro výrobu dřevěného uhlí v okolí. Většinou byla snaha založit dílnu v přímé dosažitelnosti všech potřebných zdrojů nutných pro úspěšný technologický proces. Pro nejstarší výrobní centra z 8. věku to byla v případě Želechovic na severní Moravě křemitá odrůda hematit-magnetitové rudy typu Lahn-Dill, těžená patrně ve vrbenském železnorudném pruhu ve směru Úsov – Vrbno pod Pradědem. Jak se zjistilo z dochovaných zbytků rudy v místě hutě, nebyla pražena, ačkoliv se jedná o rudu s velmi kompaktní strukturou. Její původní zdroje ležely ve vzdálenosti 1–5 km od hutě, a pro tavnou se tato ruda drtila a třídila (*Pleiner 1954, 200, 209; 1955, 17–20; srov. Měřínský 2002, 305; 2013, 121*).

Další ložiska využívaná od 8. věku se nacházela na Drahanské vrchovině ve střední části Moravského krasu. Jednalo se o kvalitní písčité rudy, jejichž redukce probíhala zvláště při

použití vápence jako přísady velmi snadno. Tyto rudy tvořené zejména geothitem a limonitem měly průměrný obsah železa kolem 38 %, ale konkrece rudy s obsahy Fe_2O_3 měla až 70 %. Ruda z velkomoravské hutě u Olomučan, jejíž počátky sahají právě do 8. století, obsahovala kolem 40–60 % oxidu železa. Hlavní těženou rudou v Moravském krasu a nejrozšířenější vůbec byl limonit, jenž patří ke skupině rud kyslíčnickovitých – oxidů. Jedná se o rudu velmi vhodnou k tavení v jednoduchých malých hutnických pecích, podobně jako v případě vodnatého kyslíčnicku železa geothitu. Limonit zde však hrál asi primární roli, a to hluboko do novověku, což je zřejmě i příčinou toho, že lokalizace jednotlivých těžebních míst z hradištního období je nejasná. Některé ale bezesporu pocházejí z této doby (*Souchopová 1986, 63–68; 1995, 40–46, 80; Souchopová – Stránský 2008, 47–53; srov. Měřínský 2002, 305–306; 2013, 121–122*).

Chceme-li stručně popsat další technologický postup úpravy železné rudy, první nutný úkon představovalo především zvýšení koncentrace základního kovu v surovině vkládané do pece. Za studena byla oddělována hlušina od částí obsahujících vlastní rudu, a to drcením, propíráním a sušením. Tyto činnosti se s největší pravděpodobností prováděly hned na místě těžby, aby se ušetřil zbytečný transport nepoužitelných komponent. Další úpravy probíhaly již za tepla, a především pražení mělo narušit samotnou hmotu rudy, odstranit její vlhkost a některé další nežádoucí složky, např. síru, a to vše za účelem, aby byla přístupnější účinkům redukčních plynů, tedy snáze tavitelná. Doklady tohoto tepelného způsobu úpravy železné rudy známe například z některých hutí ve střední části Moravského krasu. Experimentální ověření možných technologických postupů potvrdilo předpoklad, že ruda byla před tavnou upravována pražením, které nebylo příliš intenzivní a rovnoměrné, a asi probíhalo na hromádách za plného přístupu vzduchu. Kromě rudy vyžadoval celý proces výroby železa jako palivo dřevěné uhlí, jehož spotřeba byla tak velká, že mohla vést i ke změně skladby okolních lesních porostů či jejich likvidaci. Milířování uhlí se provádělo v jámách nebo povrchových kruhových milířích. Předpokládá se, že z dřevěné hmoty mohlo být získáno 30–50 % objemu uhlí. Neméně důležitý byl i výběr vhodných hmot pro výstavbu hutnických pecí – většinou se používal jíla mísený v určitém poměru s pískem, dosahující potřebné plasticity i žáruvzdornosti. V Moravském krasu představovaly snadno dostupný kvalitní materiál kaolinické jíly, jejichž žáruvzdornost se pohybovala na 1400 °C. Podle struskové krusty na vnitřním výmazu pecí se teploty při tavně pohybovaly kolem 1300 °C (*Pleiner 1955, 14–17; Souchopová 1986, 64–68, 89–93 /exkurz E. Opravila/; 1995, 45–49; Souchopová – Stránský 2008, 54–60; srov. Měřínský 2002, 306–307; 2013, 122*).

Z těchto materiálů budovali slovanští hutníci od 8. století pro západní Slované nejstarší zjištěný jednotný typ železářské pece vtesané do terénu, nazvaný právě podle eponymní severomoravské lokality typ Želechovice. Podle R. Pleinera (1954; 1955, 29–34; 1958, 206–224) a V. Souchopové (1986, 16–17; 1995, 13–17; *Souchopová – Stránský 2008*, 38–39) byly pece typu Želechovice stavěny dle stejného konstrukčního schématu – jsou to pece vtesané do lavice rostlé hlíny s dlouhým tunelem v hrudní partii a s podkovovitou dutinou v zadní stěně šachty. Vzduch do pecí vháněly měchy, a to šikmým vzduchovodem, který vyústoval v místě přelomu stropu podkovovité dutiny ve stěně šachty. Pec představovala na svoji dobu velmi důmyslné zařízení, neboť díky oné podkovovité dutině mohla produkovat také ocel. Tuto možnost potvrdily i experimentální tavby (*Souchopová 1995*, 50–51; *Souchopová – Stránský 2008*, 97–105). Zabudování prakticky celého tělesa pece do rostlé hlíny zajišťovalo velmi dobrou stabilitu teploty pece při tavně. Tunel v její hrudi sloužil zřejmě jen v počáteční fázi tavně a umožňoval snadné předehtání na potřebnou teplotu. Pece byly stavěny v bateriích, což značně racionalizovalo jejich obsluhu (srov. *Měřínský 2002*, 307–308; 2013, 122–123). Jak již bylo výše řečeno, v českých zemích reprezentují první výskyt pece tohoto typu výrobní železářská zařízení odkrytá v areálu předvelkomoravské hutnické dílny u Želechovic na Uničovsku. Lokalita byla známa již od roku 1930 a zkoumána v letech 1931–1935 J. Schirmeisenem a J. Gabrielem, ale zásadní poznatky přinesl až revizní výzkum R. Pleinera (1954; 1955; 1958, 208–224) z let 1950–1951. Huť se nacházela severozápadně od obce na západním svahu mírné sprašové návěže, která tvoří terasu nad bývalým inundačním územím levého břehu Oskavy. Celá dílna byla postavena najednou, systematicky a plánovitě na výhodně zvoleném místě, a to po dobrém poznání jak povětrnostních, tak i půdních a mineralogických poměrů. Teprve během provozu, kdy některé pece z něj byly vyřazeny, došlo k jejímu doplnění novými tavicími zařízeními. Celý dílenský komplex vtesali výrobci železa do dvakrát zalomené sprašové lavice s orientací čel pecí po svahu směrem na západ. Celkem došlo v areálu želechovické tavnice k odkryvu 24 železářských pecí. Na základě nálezů typické obtáčené zdobené keramiky podunajského výrobního okruhu v areálu dílny, kterou je možno rámcově datovat do 8. století, lze celý komplex želechovických železářských výrobních objektů označit za předvelkomoravský. V želechovické huti se tedy dala vyrábět i ocel. K tomu sloužila právě pro tento typ charakteristická podkovovitá dutina v týlní stěně šachty (*Pleiner 1954*, 200; 1955, 14, 34–39; 1958, 222–224; *Souchopová 1995*, 50–51; srov. *Měřínský 2002*, 308–310; 2013, 123–124).

Druhou lokalitou s pecemi obdobné konstrukce jsou Olomučany (okr. Blansko), kde byly první železářské pece objeveny roku 1978. Důležitá je zde dílna označená 98/3, která ležela 140 m

jihozápadně od první hutě z roku 1978 označené 98/2. Na rozdíl od první se zde totiž dochovala velká část odpadové haldy s keramickým materiálem datovatelným do 8. století. Dílna 98/2 byla situována přímo na břehu potoka a baterii tvořilo celkem sedm do svahu vtesaných zemních pecí s upravenou předpecní jámou. Dílna 98/3 se nacházela na ostrožně vytvářené stejnou vodotečí asi 140 m jihozápadně a tato baterie se skládala z osmi pecí. Jediný rozdíl mezi oběma bateriemi představoval fakt, že zatímco pece v tavnici 98/2 vyplňovala z velké části struska, u baterie 98/3 došlo po posledních tavních k jejich vyčištění. Tak jako v Želechovicích, pracovaly v Olomučanech během počáteční fáze výroby zdejšího železa horizontální pece zapuštěné do lavice rostlé země s dmýcháním vzduchu šikmým kanálkem vedeným v týlní stěně šachty. Na hrudní straně bylo pak celé tavicí zařízení opatřeno dlouhým tunelem, jenž se v průběhu tavně patrně uzavíral. V týlní stěně šachty se potom také nacházela ona malá podkovovitá dutina, sloužící jako prostor pro nauhličení železné houby. U všech popisovaných pecí tohoto typu bylo také zjištěno dmýchání týlní stěnou, vedené pomocí šikmého vzduchovodu. Důležitý poznatek představuje pravděpodobně uzavírání hrudního kanálu pece při tavně pomocí přepážky. Tunel pece sloužil jako větrný v počáteční fázi tavně. Jeho účel lze vysvětlit bezesporu nutností dodat do nitra pece soustředěný silný proud vzduchu, potřebný pro vyhřátí prostoru pece a rozpálení jejich stěn (*Souchopová 1986*, 15–23; 1995, 77–78; *Souchopová – Stránský 2008*, 38–39; srov. *Měřínský 2002*, 310–312; 2013, 124).

Pece v olomučanských dílnách charakterizovaly také celkově menší rozměry než tavicí zařízení želechovická. Lišily se však i v rámci jednotlivých baterií. Odpadová vrstva na příkrém svahu k potoku pod baterií 98/3 obsahovala strusku, fragmenty dýzových cihel i zlomky výmazů ze stěn pecí a hlavně keramiku, jež umožňuje vřít počátky činnosti hutě podobně jako v Želechovicích již do 8. věku (*Pleiner 1955*, 34–39; 1958, 222–224; *Souchopová 1986*, 15–37; 1995, 20–29; *Souchopová – Stránský 2008*, 39–44; srov. *Měřínský 2002*, 312–313; 2013, 124). Výroba železa na olomučanském katastru pokračovala dále ve velkomoravském období, kdy zde můžeme registrovat další dva typy železářských pecí, a to tzv. vestavěné pece s tenkou hrudí. Zde se nacházelo i pět pozůstatků nadzemních šachtových pecí s mělkou nístějí a velkým formovým panelem. Dochovaly se z nich většinou jen miskovité nístěje, zahloubené mělce do podloží a po posledních tavních vyčištěné. Tato hutnická zařízení jsou datována do 9. století a nápadně se podobají šachtovým pecím z Maďarska, označovaným podle eponymní lokality v západní části země za typ Nemeskér. Obecně je na základě dosavadních zjištění pro západoslovanské hutnictví železa charakteristické horizontální pojetí konstrukce pece a typickým znakem nejstarších dosud zjištěných dokladů

z 8. věku je podkovovitá nauhličovací dutina v zadní stěně šachty. Toto technické zdokonalení konstrukce pece se patrně uplatnilo v určitém časovém úseku na nevelkém prostoru. Pro celé moravské území máme dosud registrováno 39 těchto pecí schopných produkovat ocel, a z jiných západoslovanských oblastí je dosud neznáme. Podobné železářské pece bez dutiny v zadní stěně šachty se objevují až na Ukrajině. Podstatné také je, že počátky výskytu a používání tohoto typu pece spadají právě do předvelkomoravského období, kdy se vytvářejí hospodářské předpoklady podmiňující bezesporu vznik Velké Moravy v následujícím 9. století (*Souchopová 1986*, 14–16, 23–37; 1995, 20–29; *Souchopová – Stránský 2008*, 39–44; srov. *Měřínský 2002*, 312–313; 2013, 124–125).

Otázkou zůstává produkčnost těchto výrobních zařízení, jež asi nebyla příliš odlišná od, o něco mladších, velkomoravských vestavěných pecí s tenkou hrudí. Výtěžek nejúspěšnější moravské experimentální tavby v této peci činil podle V. Souchopové 44 % železa z vložené rudní vsázky, což představovalo železnou houbu o hmotnosti 8,80 kg z 20 kg železné rudy. Samozřejmě vždy záleželo na její kovnatosti. Odhad celkové produkce železa z jednoho výrobního zařízení, založený na množství strusky o hmotnosti 902 kg pod velkomoravskou pecí č. IX v Olomučanech (poloha 98/3), se pohybuje od 54 do 270 kg železa (6–30 kg železa na 100 kg strusky), což představuje průměr 162 kg na pec, takže celá tato baterie deseti velkomoravských pecí mohla vyprodukovat celkem asi 1620 kg železa. To je ale spodní odhad, neboť mohlo být dosaženo i daleko lepších výsledků, horní odhad činí až 2700 kg železa (*Souchopová 1995*, 25–26; srov. *Měřínský 2002*, 313–314; 2013, 125).

Další poznatky přinesly experimentální tavby prováděné v pecích želechovického typu R. Pleinerem (*Souchopová 1995*, 50–51). Celkem provedl tři tavby ve dvou experimentálních pecích. Hlavní část železné houby byla přes obsah řady nemetalických vměstků poměrně kompaktní. Zkoumané vzorky prokázaly, že se v podstatě jednalo o tvrdou ocel, přičemž se u ní obsah uhlíku pohyboval kolem eutektoidních hodnot, a proto se vyznačovala při mikroskopickém pozorování martensitickou strukturou. Feritickou strukturu měly jen ty části houby, jež se nacházely nejbližší ústí dyzny. Směrem od této vrstvy přechází kov v partii obohacené uhlíkem. Teprve po dvou hodinách nauhličování lupy v atmosféře podkovovité dutiny v zadní stěně šachty pece došlo k jejímu vylomení a ihned po vytažení ke zchlazení ve vodě. To se ve struktuře lupy projevilo oblastmi tvrdé až velmi tvrdé uhlíkové oceli s martensitickou a troostitickou strukturou. Pokusné tavby prokázaly důmyslnost konstrukce pecí typu Želechovice. Tvar její kychty, kterou je vyspávána vsázka, má za následek, že se v šachtě pece vytváří násypný kužel, po němž v určité fázi tavby počíná přidávání

zásyp sklouzávat do podkovovité dutiny v zadní stěně šachty, kde se mimo dosah dmýchaného vzduchu vycezuje a nauhličuje vznikající železná houba. Proto nedochází ani k reoxidaci vyráběného kovu. Pro konečnou strukturu železné houby byla velmi důležitá právě tato doba vycezdování a vyhřívání v dutině šachty. Dokládají to výsledky nejúspěšnější tavby, po jejímž ukončení byla lupa ještě dvě hodiny ponechána v peci. Výtěžek tvořila poměrně kompaktní houba o váze 2,41 kg představující asi 25 % vsazené železné rudy. Produkt výroby železa přímým způsobem se patrně také pohyboval okolo 30 %. Experimentální tavby železa v rekonstrukci pece typu Želechovice prokázaly, že v nich mohlo být produkováno bohatěji nauhličené železo – kalitelná ocel. Z toho vyplývá, že během dalšího zpracování získávali slovanští kováři ocel jak druhotnou cementací, tak i tu, jež byla vyráběna přímo v hutnických pecích (srov. *Měřínský 2002*, 314; 2013, 125).

Většina hutnických dílen byla opuštěna v klidu, a tak se v jejich areálech při archeologickém výzkumu setkáváme pouze sporadicky s nálezy nářadí a dalšího vybavení. To platí i o kovárnách. Na základě experimentálních taveb je v dílenských železářských zařízeních předpokládáno používání kleští, lopatek, džberů, železných tyčí, ošatek pro vkládání vsázek, kovadlin, kladiv, apod. Nejpočetnější v areálech dílen jsou však nálezy železných dlátovitých nástrojů s tulejkovitou násadou o délce kolem 20 cm a šířce ostří 3 cm. Typické jsou i malé úzké lopatky s trnem o délce 50 cm. Používány mohly být kamenné kovadliny i dřevěná kladiva. Součástí vybavení hutě tvořily také kamenné ruční brousky a rotační brusy, dále byly při milířování potřebné sekery, pořizy a k budování pecí motyky, rýče a lopaty (*Souchopová 1986*, 68–79; 1995, 68–82; srov. *Měřínský 2002*, 314–315; 2013, 125–126).

V další fázi muselo být získané železo dále kovářsky zpracováno, a to pravděpodobně v první fázi přímo v rámci hutě. První úkon představovalo přeměnění houbovitého vytaveného železa v železnou lupu. Tato činnost vyžadovala opakovaný ohřev železa ve výhni vyplněné dřevěným uhlím, kdy za teplot 700–1200 °C vznikají okuje (oxid železatoželezitý), a pro jejich odstranění je třeba použít různé prostředky jako redukční křemitý písek, vápencovou drť či hlinku. Okuje, které neoprýskaly se tak mění ve strusku protékající dřevěným uhlím v misce výhni a mísící se s popelem. Při takovémto zpracování konglomerátu houbovitého železa se do výhni dostává i původní struska vzniklá při samotném hutnickém pochodu a na dně výhni se z nich vytváří typická kovářská struska, mající formu otisku dna výhni – plankonvexní bočníčkovité či koláčovitě struskovité slitky o průměrné velikosti 15 cm. Celkově lze za doklady kovářské činnosti považovat nálezy železných lup, většího množství kovářské strusky, pozůstatky výhni a kovářské (výhňové) štítky, chránící měch před žářem výhni. Za tyto

výhně mohly být používány i původní pece po rozbití vyšších partií jejich stěn. Doklady takovýchto zařízení však v Olomučanech i z jiných lokalit známe až ve velkomoravském období. Další zpracování železa se již odehrávalo mimo huť, z níž byla dodávána železná surovina v podobě polotovarů tvaru vhodného pro přepravu. Pro západoslovanské i východoslovanské železářské dílny jsou typické bochníkovité železné lupy, někdy i se zásekem. Takovéto artefakty známe například také z Olomučan, kde byly nalezeny v areálu velkomoravské huti. Toto zpracování na různé finální železné výrobky se odehrávalo na hradištích, jejich předhradích i dalších otevřených sídlištích. Také tato činnost potřebovala opakovaný ohřev železa ve výhni vyplněné dřevěným uhlím a za teplot 700–1200 °C. Za výše popisovaných technologických postupů a s použitím různých příměsí se vytvářely okuje a kovářská struska typické formy (Souchopová 1986, 71–75; 1995, 61–67; Souchopová – Stránský 2008, 61–82; srov. Měřínský 2002, 315–316; 2013, 126).

D. Bialeková (1981, 17) rozeznává pro slovanská sídliště pozdějšího velkomoravského a mladohradištního období dva typy kovářských dílen, a to jednodílné povrchové stavby s celkovou plochou 12–15 m² a dílny zahloubené, tedy vlastně v zemnicích. V tomto druhém typu využíval kovář přirozenou lavici ze zeminy, vzniklou zahloubením celého objektu. Žádná předvelkomoravská kovářská dílna však dosud, na rozdíl od velkomoravských, zjištěna nebyla, a pouze na některých lokalitách nacházíme indicie tohoto řemeslného odvětví v podobě kovářských strusek či dalších předmětů i nástrojů. Známe je především z hlavních předvelkomoravských opevněných sídlišť a hradišť. Přítomnost těchto kovářských strusek je zmiňována například v předvelkomoravských Mikulčicích, a množství dokladů pochází i z Olomouce – Povelu, kde J. Bláha (1988, 165) dokonce uvažuje o jisté návaznosti kovářské výroby na severomoravskou železářskou oblast, reprezentovanou právě želechovickou hutí, a zprostředkující roli tohoto předvelkomoravského ústředí Hornomoravského úvalu při další distribuci železa a jeho obchodní výměně. Doklady kovářské výroby uvádí R. Snášil (1984, 155) i z Ostrova sv. Jiří v dnešním historickém jádru Uherského Hradiště, kde se nacházelo další předvelkomoravské opevněné sídliště (srov. Měřínský 2002, 316–317; 2013, 126).

Nejlépe dokumentuje nepřímo rozvoj železářské výroby v době poslední čtvrtiny až třetiny do konce 8. století široká škála dokladů různých železných předmětů nacházených v depotech, jejichž časové těžiště leží s největší pravděpodobností právě v době před koncem 8. a na přelomu 8. a 9. století. Některé z těchto předmětů, jako například jednoduchá stavební kování, hřeby apod., nevyžadovaly složité technologické postupy, jinde však již musel v případě různých nástrojů a zbraní využít

staroslovanský kovář řadu technologických dovedností, děděných z generace na generaci a získaných zkušenostmi celých pokolení hutníků a kovářů. Nemělo by asi smyslu podrobně na tomto místě vyjmenovávat celou škálu kovářských výrobků, neboť o tomto sortimentu si lze udělat představu v rámci přehledu doložených železných předmětů celé periody. Rozhodně jej však nelze považovat za úplný a nové výzkumy jistě přinesou i další dosud neznámé doklady (Bartošková 1986). S výrobou železa úzce souvisejí také otázky organizace práce a sociálního postavení hutníků i kovářů včetně jejich úlohy v rámci ekonomiky předvelkomoravské doby. Především je nutno zdůraznit to, co již bylo naznačeno výše. Hutnictví železa vycházelo z empirických poznatků celých generací, a to jistě vedlo i k silnému působení tradice a využívání tradičních osvědčených postupů. Na druhé straně to jistě nebránilo hledání nových dokonalejších technologií i jejich přejímání od okolních, a to i etnicky odlišných, prostředí. Na základě etnologických analogií zabezpečovali provoz jedné pece 2–4 hutníci s jejich pomocníky, ale nutno přihlížet i k dalším okolnostem, daným právě typem produkce hutě. Hutě v Želechovicích a Olomučanech jsou příkladem uzavřené výroby železa, dislokované na geograficky omezeném území a spojené s pevnou organizací práce. Vyznačují se typickou plánovitostí v rozmístění pecí v rámci areálu dílny, řazením pecí do baterií a intenzivní produkcí. Důležitým zjištěním je, že pece v hutích střední části Moravského krasu pracovaly ob jednu, tzn. současný provoz 3–4 pecí. To znamenalo i účast většího počtu hutníků při práci jedné baterie. Nelze však vyloučit, že práci řídil pouze jeden hutnický mistr. Ten sledoval její průběh, vydával technologické instrukce i pokyny a u pecí pracovali pouze muži zajišťující vsázky a obsluhující měchy. Při souběžném provozu 3–4 pecí v rámci jedné železářské dílny a obsluze 2–4 mužů u jedné, by tedy zajišťovalo provoz celé baterie dohromady 6–16 osob, přičemž lze za pravděpodobnější považovat jakýsi střed, počítající s dvanácti pracovníky a jedním mistrem v čele (Souchopová 1995, 35–39; srov. Měřínský 2002, 317–318; 2013, 126–127).

Tento typ hutnictví železa lze považovat za typický pro větší řemeslnické obcí. Jejich příslušníci se zabývali různými pracovními činnostmi od prospektorství až po kovářské čištění a zpracování vytavené železné houby v lupu. Samotné hospodářské zázemí těchto nepřilíh rozsáhlých hutí s omezenou výrobní kapacitou se zakládalo na menším počtu hutníků a jejich pomocníků, pravděpodobně patronymních rodinách hutníků. Nároky na organizaci práce v huti vyplývaly i z nutnosti zajistit přísun rudy a její těžbu, dřevěné uhlí i další nutné suroviny a příměsí, ale také opravy pecí i výstavbu nových. To vše vyžadovalo nutné provozní zázemí. Například v želechovické hutnické dílně z 8. století představovalo dřevěné uhlí dodávané sem specializovanými uhlíři pro jednu tavbu ve dvaceti pecích

asi 100 q a pro výrobu předpokládaného množství 6–18 tun železa spotřebovala hut' podle výpočtů R. Pleinera 50–100 tun mířovaného dřevěného uhlí (*Pleiner 1955*, 20–21; *1958*, 223). Objem železářské výroby již v předvelkomoravském a také později ve velkomoravském období nás nutí zamyslet se nad jejím řízením a organizací ze strany vládnoucí elity a jejích lokálních představitelů, či v předvelkomoravském období lokálních vládců. Ač jasné důkazy a doklady o těchto procesech dosud chybějí, je celkem odůvodněně předpokládáno, že výroba a hlavně distribuce železa byla organizována z předvelkomoravských opevněných ústředí, k nimž tato výrobní zařízení i producenti nějakým, za současného stavu bádání těžko blíže definovatelným, způsobem příslušeli. V případě želechovické hutě to bezesporu bylo opevněné sídliště v Olomouci – Povelu, a celá železářská oblast ve střední části moravského krasu přináležela k hradišti líšeňskému. Nic bližšího o postavení hutníků v tomto období nevíme a neznáme ani sídliště či sídlištní objekty k těmto hutím přináležející (srov. *Měřínský 2002*, 318; *2013*, 127).

O existenci těchto specializovaných odvětví svědčí především samotné nálezy. Přímých dokladů těchto činností, tzn. dílen nebo alespoň specializovaných nástrojů a dalších indicií ve smyslu polotovarů i předmětů spojených s výrobou je prozatím poskrovnu, ale co je příznačné, soustřeďují se pouze na hradištích a dalších opevněných předvelkomoravských ústředích či aglomeracích, jako je například Pohansko u Břeclavi, z nichž vyrůstala velkomoravská opevněná centra. Příkladem je například klenotnická dílna (obj. 10/5) u 5. kostela v Mikulčicích, pravděpodobně pracující již v rámci předvelkomoravského opevněného ústředí. Podle Z. Klanici (*1974*, 56–67) se zde kromě mědi, bronzů a snad i drahých kovů mělo zpracovávat také železo a sklo. Kovoliteckou a šperkařskou výrobu v rámci mikulčického hradiště dokládají také tyglíky pocházející z předvelkomoravských vrstev. Náznaky kovolitecké výroby máme i z předvelkomoravského ústředí na Ostrově sv. Jiří v nynějším jádru Uherského Hradiště. Jedna ze zde nalezených bronzových ostruh s háčkem byla zjevně určena k přetavení, neboť se jednalo o neopracovaný výlitek vyšlý podle všeho z dvoudílné, pravděpodobně hliněné formy (*Snášil 1984*, 156–158). V Olomouci – Povelu dokládá přítomnost práce s barevnými kovy nalezený zlomek tyglíku, pásky měděného plechu, mazanice s natavenou bronzovinou či struskou i další artefakty (*Bláha 1988*, 165). Matrici na lisování hvězdicovitých závěsků k typu náušnice Čadja-vica-Martínivka odlitou z bílého kovu známe z areálu časně slovanské osady I v Břeclavi – Pohansku. Podle B. Dostála (*1975*, 224–225, obr. 28: 3; *1985*, 72–73, obr. 18: 7) nález souvisí buď s mladším časně slovanským či starohradištním horizontem tohoto sídliště, a pokud zde nebyl tento artefakt ztracen, představuje doklad šperkařské výroby na Pohan-

sku již v předvelkomoravském období (srov. *Měřínský 2002*, 319–320; *2013*, 127–128).

Určité náznaky specializace alespoň formou doplňkové kostařské produkce v rámci otevřených sídlišť, máme již z časně slovanského období, a doklady této výroby, ač dílna dosud objevena nebyla, známe v hojně míře z předvelkomoravských Mikulčic, odkud máme k dispozici také velmi bohatou kolekci kostěných předmětů. S dílenskými objekty lze v předvelkomoravských Mikulčicích na základě kostařského odpadu i nálezů polotovarů a parohové částečně upravené suroviny počítat. Zejména musíme upozornit na polotovary kostěných jehelníčků a dvojčlenných i trojčlenných parohových schránek, charakteristických právě pro předvelkomoravský horizont. Polotovary zde shledáváme i u řady dalších artefaktů běžnější kostařské produkce (šídla, proplétáčky, hroty, tzv. brusle atd.), kdy však v mnohých případech nelze rozhodnout, zda tyto předměty stratigraficky příslušely k předvelkomoravskému nebo až k velkomoravskému horizontu. Podle B. Kavánové (*1995*, 248–251) se polotovary kostěných a parohových výrobků i jejich odpad soustřeďovaly v severní polovině mikulčické akropole, a to především v okolí 5. kostela, dále v okolí 4. kostela a parohové schránky speciálně s dalším odpadem a polotovary západně a východně od 3. kostela. Doklady polotovarů i suroviny jsou registrovány i v rámci předhradí na „Štěpnici“. Kostařská výroba je uváděna i z Ostrova sv. Jiří v Uherském Hradišti (*Snášil 1984*, 153–154; srov. *Měřínský 2002*, 320; *2013*, 128).

K oděvním řemeslům náleží rozsáhlá oblast činností spojených s textilní a kožedělnou výrobou, šitím oděvů, obuvi atd. Všechna tato odvětví byla provozována, ale stupeň jejich specializace se lišil jak v rámci jednotlivých odvětví, tak zejména byly-li realizovány na otevřených venkovských sídlišťích nebo na opevněných předvelkomoravských sídlišťích a hradištích. Na venkově šití oděvů, tkaní látek i výroba obuvi jistě nepřekročila rámec podomácké výroby, zatímco v centrech mohlo nabýt zhotovování luxusních oděvů a obuvi již charakteru specializovaných činností. Z Ostrova sv. Jiří pod dnešním historickým jádrem Uherského Hradiště máme registrováno koželužství (*Snášil 1984*, 154), které již muselo vzhledem k technologii činění kůží nabývat charakteru zvláštního řemesla. S úpravou kůží a možná i textilií patrně souvisely i tzv. kostěné brusle, které mohly sloužit k jejich vyhlazování (*Kavánová 1995*, 122–161). Ostatní výrobní odvětví doložená nálezy tkalcovských závaží, přeslenů, šidel a proplétáčků i jehelníčků v sídlišťních nálezích nemusela ještě až na výše uvedené výjimky překročit hranice podomácké či sezónní výroby, oprav oděvů a obuvi atd. Řadu dokladů těchto mnohdy univerzálních nástrojů známe například z předvelkomoravských Mikulčic (*Mark – Kostelníková 1998*; *Kavánová 1995*, 161–171) a kostěná

šídla, proplétáčky i přesleny také z Olomouce – Povelu (*Bláha 1988*, 165) i z dalších lokalit. Některé velké publikované kolekce přeslenů, sloužících jako setrvačnický dolní konec větene, aby jej udržovaly v rovnováze při soukání vláken, dokládají bezesporu svým nálezovým prostředím podomáckou činnost žen při textilní výrobě. Většinou se jedná o hliněné exempláře, a například exempláře z Mikulčic jsou většinou pouze rámcově datovány do starohradištního či předvelkomoravského až středohradištního období (srov. *Měřínský 2002*, 320–321; *2013*, 128–129).

O dřevozpracujících řemeslech nelze na základě archeologických dokladů říci více než to, že dřevo a výrobky z něj provázely člověka v hojně míře, ať již v rámci obytných staveb i nejstarší předvelkomoravské fortifikační architektury, kde již bylo nutno využívat zkušeností a dovedností tesařských, ale také u řady předmětů hmotné kultury každodenního života, součástí zemědělského i řemeslnického nářadí atd. Jistě byla provozována i košíkářská výroba. Jasnými doklady dřevozpracujících řemeslných odvětví jsou samotné nástroje sloužící k opracování dřeva. Mohly sem náležet dláta, univerzální sekera, nůž a rašple, ale především vrtáky, osníky, soustružnický nůž, pila, poříz atd., které známe z depotů železných předmětů předvelkomoravského období (srov. *Bartašková 1986*, 71–72, 74, 76–80; *Poláček 2000*; *Poláček – Marek – Skopal 2000*; srov. *Měřínský 2002*, 321; *2013*, 129).

Žádné pozitivní náznaky nemáme o možné výrobě skla, ač výsledky emisní spektrální analýzy zlomků tyglíků z Považan na Slovensku naznačují možnou místní výrobu fajánsově hmoty již během předchozího vývoje (srov. *Fusek 1994*, 88–89) a nepřímo dokládá produkci skla i jeho používání v řadě šperkařských výrobků, jako byly například náušnice typu IX a X se skleněnými perlami, zavěšenými na dolním oblouku a připojenými i k protilehlému vrcholu. Růžicový dekor zvýrazňovaný vsazovanými různobarevnými sklíčky měly také agrafy. Ve všech případech se jedná o kulturní okruh kostrových pohřebišť s litými garniturami v karpatské kotlině. Další ozdobný předmět představovaly též skleněné korály. Sklářství muselo každopádně náležet ke specializovaným výrobním odvětvím, podobně jako železářství a šperkařství, ač se šperkařstvím mohlo být úzce propojeno. O možné výrobě skla uvažuje v rámci mikulčické klenotnické dílny Z. Klanica (*1974*, 56, 58, 61). Z Olomouce – Povelu jsou známy také nálezy jantarové suroviny, které mohou dle J. Bláhy (*1998*, 138) dokládat jeho zdejší zpracovávání (srov. *Měřínský 2002*, 322; *2013*, 129).

Podobně jako v předchozí časné slovanské periodě pokračovala i nadále výroba brousků a brusů, které známe například ze železářských hutí, a hlavně zhotovování kamenných žernovů. Jejich výroba, provozovaná pravděpodobně přímo u zdrojů

vhodné suroviny, představovala také specializovanou činnost, do jisté míry již profesionalizovanou, neboť vyžadovala značné zkušenosti spojené s výběrem kamene a jeho zpracováním (např. *Dostál 1982*, 34). Také nálezy dokonalé obtáčené keramiky tzv. podunajského výrobního okruhu svědčí o dílenské profesionální produkci a zhotovování těchto nádob na pomalu rotujícím kruhu. Naznačuje to i masový výskyt tohoto dokonalého hrnčířského zboží v předvelkomoravských opevněných centrech. Hrnčířské výrobní objekty se s největší pravděpodobností musely nacházet u zdrojů vhodné suroviny – hrnčířské hlíny. Žádná výrobní zařízení dokládající výrobu keramiky, zejména hrnčířské pece, však dosud nalezeny nebyly, ač je to jistě dáno stavem výzkumu i určitým šťastným objevem (srov. *Měřínský 2002*, 322; *2013*, 129).

Fortifikační stavitelství a sakrální architektura představovalo jistě již samostatnou oblast činnosti, vyžadující jisté zkušenosti, technickou dovednost a hlavně schopnosti organizační, neboť na těchto pracích se nutně musely podílet značně rozsáhlé pracovní kolektivy. Ve všech dosud zjištěných případech se jednalo o dřevěné nebo dřevitohlinité konstrukce (*Procházka 2009*, 89; 139, 141, 152, 155, 157; 161, 174–175, 183–184, 195, 197–198, 209–212, 240, 246; ke konstrukcím zvl. s. 255; srov. *Měřínský 2002*, 322–323; *2013*, 129). Doklady stopové dochovaných dřevěných konstrukcí předvelkomoravského valového opevnění známe z Mikulčic. V ústřední části hradiska máme náznaky palisádového zajištění obvodu; v rámci předhradí na „Štěpnici“ se fortifikace skládala z čelní stěny a komor v týlové části, dále z palisád a kůlů, jež se ve spodních partiích částečně dochovaly, a nelze ani vyloučit, že některé z nich mohly také tvořit vlnolamy bránící narušování břehů zdejších vodních koryt, na nichž se nacházela vlastní opevnění. Otázkou také zůstává doba vzniku obou mikulčických mostů vedoucích do předhradí na „Štěpnici“ a z něj potom do vlastního centrálního opevněného areálu. Nálezy předvelkomoravské keramiky v hloubce 4 m mezi pilíři mostu spojujícího akropoli s předhradím na „Štěpnici“ naznačují možnost jejich vzniku již v této době. Také vzhledem k existenci zvodnělých koryt lze odůvodněně předpokládat vznik nejstaršího přemostění již během předvelkomoravské periody, tedy nejpozději v průběhu 8. věku, přičemž fortifikace mohla přežívat až do 9. století. Zbytky dřevěných palisád jsou uváděny i v rámci předvelkomoravského sídliště na Ostrově sv. Jiří pod dnešním historickým jádrem Uherského Hradiště. Odkryty zde byly rozsáhlé systémy se zbytky kůlů, interpretované jako pozůstatky dvojité vyplétané palisády, útvar vymezený hlubokými kůlovými jámami, indikující snad dřevěnou věž, a dále snad čelo dřevohlinité hradby probíhající podél břehu ostrova, podobně jako doklady lehčí dřevěné fortifikace, skládající se z několikanásobné palisády (nejméně tři husté řady kůlů) v Olomouci – Povelu. Plně nevyjasněná zůstává existence staršího předvelkomoravského

opevnění na hradišti Staré Zámky v Brně-Líšni. Snad zde již v tomto období došlo k vybudování hlinitého valu, zvýšeného dřevěnou stěnou s košatinovým výpletem mezi kůly. Její souvislost s tímto náspem na obvodu ostrohu však není jistá. Podobně je tomu i s datováním dřevěné palisády, zjištěné před velkomoravským valovým opevněním na Zelené Hoře u Vyškova (*Klanica 1986*, 180–187; *Procházka 2009*, 152, 155, 157, 159–161, 174–175, 183–184, 195, 197–198, 209–212, 255; *Bláha 1988*, 166; dále srov. *Měřínský 2002*, 323–324; *2013*, 129).

V případě slezských lokalit tvořil fortifikaci hradiska Víno v nejstarší fázi ze starohradištní periody pouze val s nepevněným sypaným jádrem (*Kouřil 1994*, 11–17; *Procházka 2009*, 240) a na Chotěbuzi – Podobře využili Slované v případě akropole a pravděpodobně částečně i prvního předhradí zbytky starší halštatské fortifikace. Tento val byl na akropoli zvýšen a osazen dřevěnou konstrukcí. Za poněkud mladší v rámci starší fáze fortifikace považuje P. Kouřil palisádovou stěnu, jež zabezpečovala vnitřní patu valu na prvním předhradí a potom též nedobudované druhé předhradí. Důležitá jsou radiokarbonová data pro val chránící první předhradí 665 ± 35 a 720 ± 35 let (*Kouřil 1994*, 71–79, 164). Lze stručně shrnout, že při výstavbě nejstarších starohradištních a předvelkomoravských opevnění se setkáváme především s jednoduchými fortifikačními prvky, jako je sypaný val a palisády. Počínají se však již objevovat složitější dřevozemní fortifikace. Na mikulčickém předhradí „Štěpnice“ naznačují podle Z. Klanici (*1986*, 184, 186–187, 189) zbytky trámů tvořících pravoúhlé rámy možnost existence valu s dutými komorami. Obtížnost jednoznačné interpretace komorovitých útvarů je zde dána jejich torzovitou zachovalostí, jež například neumožňuje stanovit jednoznačně vnější a vnitřní stěnu valové fortifikace. Ještě složitější situaci pak sledujeme v rámci ústřední části hradiště, kde sice v severní části lokality byla v předvelkomoravském horizontu pod hradbou z 9. století rozeznána i jednotlivě podélně ležící břevna, ale náleзовé okolnosti nedovolují jejich jednoznačnou interpretaci jako dřevohlinité fortifikace. Každopádně lze počítat se zajištěním obvodu hradiště palisádovým opevněním a vzhledem k poznatkům z předhradí patrně i jednoduchou valovou fortifikací. Každopádně nemáme prozatím pro námi sledovanou periodu prokázány kamenné prvky valových opevnění v podobě plent či nasucho stavěných zdí (*Klanica 1986*, 180–184, 186–187, 189). Společným rysem dřevěných stěn na předvelkomoravských ústředích centrálního významu je volné uspořádání kůlů, čili s odstupy. Ani v jednom případě nebyl odkryt souvislý žlábek, dokazující palisádu z hustě řazených kůlů. Košatinová stěna na volné sloupové osnově nemohla zcela jistě dosahovat takové odolnosti. Jak v Mikulčicích, tak i na Ostrově sv. Jiří v historickém jádru dnešního Uherského Hradiště se jednalo o jednotlivě zasazené

kůly, v Mikulčicích poměrně hustě. Při tomto způsobu vsazování vertikálních prvků se však podle R. Procházky (*2009*, 255) nelze vyhnout mezerám, jež bezesporu oslabují obranyschopnost hradby (*Kouřil 1994*, 74–78, 164; *Procházka 2009*, 139, 141; srov. *Měřínský 2002*, 324; *2013*, 129–130).

Dálkový obchod úzce souvisel se základní komunikační sítí. Je také známo, že struktura dálkových komunikací zůstává na daném území dlouhodobě stabilní a vyznačuje se vždy značnou setrvačností. Tyto hlavní komunikační tahy v prostoru českých zemí a jejich návaznost na sousední oblasti a země, využívané již od doby stěhování národů či ještě v předchozích obdobích pravěku a rané doby dějinné do předvelkomoravské periody, zůstávají v podstatě nezměněny až do doby počátků vrcholného středověku, a kromě depotů mincí, některých dalších předmětů z otevřených sídlišť a hradišť i pohřebišť, které například indikují vztahy v rámci dálkového obchodu, jsou v neposlední řadě jejich směry determinovány také přírodními podmínkami. Prostorově má hlavní komunikační síť návaznost na nálezy, mající do jisté míry charakter importu, což se týká hlavně luxusních předmětů. Výměna tohoto zboží se v raném středověku realizovala převážně v rámci dálkového obchodu se surovinami a předměty, jež nešlo získat z vnitřních místních zdrojů. Jednalo se například o sůl, luxusní výrobky, kvalitní zbraně apod., nebo na druhé straně výrobky cenově výhodné jako byl med, kožešiny atd. a také otroci. Vzhledem k propojenosti a návaznosti celého systému dálkových komunikací se v našem výkladu nemůžeme omezit pouze na území Moravy a Slezska, ale musíme se alespoň stručně zmínit o jejich průběhu v sousedních Čechách, rakouském Podunají i na území dnešního Polska a Německa. Samotný výzkum středověkých komunikací prostupuje mnoho oblastí bádání historických i přírodovědných oborů a představuje tedy typickou mezní disciplínu, na jejímž řešení se podílí řada společenskovědních specializací spolupracujících s naukami přírodovědnými. Je nutno zdůraznit, že pouze komplexně pojaté studium, využívající všech dostupných dokladů s důrazem na prameny písemné a mapový materiál v konfrontaci s poznáním přírodních podmínek a následným podrobným terénním průzkumem mapujícím stopy po komunikacích dochovaných v terénu, může přispět k přesnému poznání hlavních tras dálkových komunikací a také jejich jednotlivých větví (*Měřínský – Zumpfe 1998*, 173–178; *Měřínský 1999*, 125–126; srov. *Měřínský 2002*, 325; *2013*, 130).

Toto studium je také součástí bádání o vývoji osídlení ve středověku a sám jejich průběh mohl kolonizační postup výrazně ovlivnit. Netřeba jistě zdůrazňovat význam dálkových cest pro hospodářský život a jeho rozvoj, šíření kulturních podnětů a technických inovací, na druhé straně ale v době válečných konfliktů znásobovaly ohrožení obyvatel kolem nich, neboť

při přesunech vojenských kontingentů se tato vojska pohybovala do nepřátelského vnitrozemí především v takovýchto strategických směrech. Podobně tomu bylo i s šířením různých nakažlivých epidemických onemocnění postihujících více právě to obyvatelstvo, které se nacházelo v kontaktu s lidmi putujícími po těchto hlavně dálkových komunikacích. Netřeba jistě zdůrazňovat, že trasy dálkových komunikací se vyznačovaly značnou stabilitou a setrvačností danou také geografickým prostředím a nejnepříhodnějším terénem z hlediska přesunu osob i zboží. V případě horských oblastí a přechodů jako například v Alpách to často byla jediná možná trasa. A tak v těchto dálkových komunikačních spojnicích vedou často i dnes hlavní železniční tratě, silnice i dálniční tahy (*Měřínský – Zumpfe 1998*, 174; *Měřínský 1999*, 126; srov. *Měřínský 2002*, 325–326; *2002a*, 46).

Od 7. do 9. století orientace dálkových komunikací z Čech směřovala především na východ a západ s odbočkami na jih i sever. Naopak na Moravě byl důležitý směr severojižní, s hlavní trasou kopírující se svými jednotlivými větvemi bývalou tzv. Jantarovou stezku či cestu, z nichž jedna z těchto větví vedla Pomoravím, a její křížení se západovýchodními dálkovými cestami a brody přes řeku Moravu a také Dyji determinovaly bezesporu genezi důležitých předvelkomoravských opevněných sídlišť se vznikajícími elitami, které se dále vyvíjejí ve významná centra Velké Moravy, jako byla uherskohradištsko-staroměstská a mikulčická sídlištní aglomerace, dále Olomouc, u dyjských brodů situované Znojmo – Hradiště sv. Hypolita, od 9. století také Břeclav – Pohansko a v rámci podružných cest asi i hradiska Petrova louka u Strachotína a Pohansko u Nejdku. Od 9. století se také takováto aglomerace rozvíjí u svrateckého brodu v prostoru Starého Brna. Ta dala počátky zdejšímu dalšímu vývoji, završenému vznikem plně institucionálního vrcholně středověkého města Brna v bezprostřední návaznosti na ni. V prostoru jižně od Dunaje, v bývalých římských provinciích *Pannonia superior* a *Noricum*, navázaly základní komunikační trasy na starý systém římských říšských silnic, a také velká část důležitých dolnorakouských sídlištních aglomerací jižně od Dunaje, přerůstajících od 13. století v plně institucionální města vrcholného středověku, povstává v místech bývalých římských vojenských opevněných opěrných bodů na podunajském limitu (*castra* a *castella*) či civilních provinciálních měst, a to zvláště u dunajských brodů nebo v místech významných komunikačních uzlů i křižovatek hlavních cest. Důležitou roli zde až do počátku 10. století, kdy se v karpatské kotlině usazují staří Maďaři, sehrává také tok Dunaje, využívaný jako mezinárodní tepna tranzitního obchodu. Kolem něj v jeho pravobřežní části vedla i stará, na říšskou silnici navazující komunikace, jejíž provoz byl taktéž paralyzován od počátku 10. století v souvislosti se staromaďarskými kočovnými, a trasa této západovýchodní euroasijské obchodní magistrály

se přesunula k severu. Do jisté míry izolované Čechy, obklopené většinou pohraničních pohoří a pomezních hvozdů měly v podstatě až do zániku Velké Moravy na počátku 10. století víceméně periferní postavení, a s okolním světem je spojovalo několik hlavních dálkových tahů, z nichž většina končila či měla návaznost na další místní komunikace směřující do srdce Čech – Polabí a Pražské kotliny. Další návaznost této trasy do „středu Čech“ s charakteristickým orientačním bodem vrcholu Řípu a potom k Pražské kotlině a také do Polabí je mimo diskusi. Zde na ni též navazovala hlavní spojnice Moravy s Čechami, vedoucí z Olomoucka na západ, k níž se právě někde na hlavním labsko-dunajském evropském rozvodu v prostoru mezi Svitavami a Litomyšlí připojovala cesta z Brněnska později nazývaná Trstenickou. Tato komunikace vedla dále do Polabí a ku Praze. Druhá z hlavních cest tvořila původně spojnicí Podunaj s Polabím přes Českomoravskou vrchovinu a vedla v trase pozdější cesty Haberské. Jižní Čechy pak měly návaznost na cestu vedoucí od Kremže na Vitorazsko, ležící již na horní Lužnici. Spojnice Čech se středním Podunajím s návazností na Panonii a karpatskou kotlinu byly jistě velmi důležité, jak nám to dokládá řada nálezů, majících k tomuto prostoru bezesporu vztahy (lité garnitury atd.). Nelze je však považovat za dominantní již proto, že území Čech se v tomto období a prakticky až do změny mocenské situace spojené v 10. věku s příchodem Maďarů, rozpadem Velké Moravy a vznikem nových středoevropských státních útvarů během 10. století, nacházelo na periferii celého dění (*Měřínský – Zumpfe 1998*, 175–177; *Měřínský 1999*, 126–129; *2000a*, 79–82, obr. 1 na s. 77; obr. 2 na 81; *2002a*, 39, 46, 57–58; srov. *Měřínský 2002*, 326–328, 331; *2013*, 130–131).

Z jihozápadu směřovaly pak do Čech jednotlivé větve komunikace z Řezna (Regensburg, Bavorsko, BRD) překračující hřeben Českého lesa a Šumavy a dále vedoucí přes Plzeňsko do Pražské kotliny. Je předpokládáno, že význam tohoto komunikačního směru patrně vzrostl během 10. století, a to jednak vzhledem k odpadnutí českých předáků od rozpadající se Velké Moravy v roce 895 a jejich orientaci na říši a Bavorsko, ale hlavně se jednalo o důsledek odklonu trasy hlavní západovýchodní evropské obchodní magistrály, vycházející z Córdobašského chalífátu na Pyrenejském poloostrově a zdejších arabských držav, vedoucí přes Francii a jižní Německo právě do bavorského Řezna, odkud původně sledovala tradiční obchodní trasu podél toku Dunaje směrem na východ. Právě její přerušení způsobené příchodem a usazením starých Maďarů v karpatské kotlině odklonilo její průběh na sever. Hlavní trasa procházela přes Sasko a Vratislav (něm. Breslau, dnes Wrocław, Polsko) do Krakova (Kraków, Polsko) a odtud do Kyjeva, kde se napojovala na obchodní směry na sever k Vikingům a na jih do Byzance, zatímco hlavní tah vedl na chazarská tržiště na dolní Volze a odtud dále až

do Číny. Jedna z jejích větví potom směřovala z Řezna právě ku Praze a z ní na severovýchod, později nazývaná Polská, na Poděbrady a Jaroměř k Náchodu a do Kladska a odtud do Krakova. Z té profitovala v 10. století i slavníkovská Libice. Další větev směřovala v trase staré hlavní spojnice Čech s Moravou z Prahy na východ do Polabí a odtud dále na Olomoucko. Tato nejvýhodnější trasa, spojující ústřední oblast Čech přes Polabí se středním Pomoravím a pozdějším Olomouckem, musela plnit svoji funkci již dávno před 10. stoletím. Odtud pokračovala dál Moravskou bránou na Krakov a odbočovala od ní cesta na jih do Pomoraví i na Brněnsko. Tato větev mezinárodní dálkové komunikace měla bezesporu vliv na vzestupu významu Olomouce a zdejší sídelní aglomerace v 10. století. Důležité však byly především spojnice Čech se středním Podunajím s návazností na Panonii a karpatskou kotlinu. Z výše konstatovaného určitého periferního postavení Čech, v němž setrvaly prakticky až do konce 9. století, je však nelze považovat za dominantní. Teprve změna mocenské situace spojená v 10. století s příchodem a usazením Maďarů v karpatské kotlině, rozpadem Velké Moravy a vznikem nových středoevropských státních útvarů, znamenala v této době přesun centra celého dění do Čech. Především musíme připomenout již výše uváděnou, původně patrně asi již od pravěku a bezpečně v době protohistorické – latěnu a římském období – existující spojnici Podunají s Polabím přes Českomoravskou vrchovinu, jež vedla v pozdější trase Haberské stezky. Vycházela od bývalé římské Vindobony (dnes Vídeň, Rakousko) a vedla ve směru Stockerau (ev. Klosterneuburg – Tulln, p. B. Wien – Umgebung, NÖ), Tulln (p. B., Tulln) přes Hollabrunn (p. B. Hollabrunn, NÖ) směřovala ke Znojmu, Moravským Budějovicím, překračovala pomezí mezi Čechami a Moravou, široký před započítáním velké středověké kolonizace 13. století kolem 80 km, a to směrem na dnešní Polnou a později Jihlavu, Německý Brod, u Golčova Jeníkova vycházela u celnice v Habrech, podle níž dostala své středověké jméno, směrem na Čáslav, a původně vedla do Polabí, později do Pražské kotliny (*Měřínský – Zumpfe 1998*, 176–177; *Měřínský 1999*, 128–130; srov. *Měřínský 2002*, 327, 329–331; *2013*, 131).

Morava otevřená na jihu do Podunají byla, na rozdíl od pohraničními horstvy a hvozdy obklopeného území Čech, od nejstarších období pravěku až po vrcholný středověk teritoriem, jež spojovalo vyspělejší jih s oblastmi na sever od Sudet a Karpat. Procházeli jím jednotlivci, menší skupiny lidí i celá etnika a na tomto severojižním směru probíhala také obchodní spojení. Tyto styky přinášely i řadu novinek, kulturních podnětů a technických inovací. Osu pohybu determinovala bezesporu řeka Morava. Tudy až po tok Bečvy, jejíž dolní tok u soutoku s Moravou tvořil vstup do Moravské brány, postupovala proti jejímu proudu prastará komunikace, jejíž počátky můžeme

hledat nejpozději v období neolitu či eneolitu a později od protohistorického období se pro ni vžil název Jantarová cesta (*Freising 1977*). Také ona se větvila, a jeden směr vedl od Hranic, kde opouštěl údolí Bečvy na Starý Jičín, Frýdek-Místek, Český Těšín a dále do Slezska, druhý pak na Suchdol nad Odrou a po ní dále na severovýchod (*Opravil 1974*). Právě na těchto větvích se postupně vytvářejí nejstarší sídelní komory. Tzv. Jantarová cesta vycházela z římské brány k severu – Aquileii při severním pobřeží Jadranu, dnes v Itálii. Jedna z jejích tras překračovala Dunaj v nejdůležitějším římském castru na celém panonském a norickém úseku podunajského limitu – Carnuntu (dnes obce Bad Deutsch – Altenburg, Petronell, Dolní Rakousy), dále procházela Pomoravím k Moravské bráně a po překročení evropského rozvodí pokračovala dále k Baltu. Analýza nálezů sice naznačuje, že obchod s jantarem prakticky zanikl spolu s krizí a zánikem západofřímské říše, ale obnovil se patrně již na konci 9. a v 1. polovině 10. století. Nicméně tato tradiční komunikace na sever plnila svoji funkci asi již v předvelkomoravském a bezpečně velkomoravském období, a to v řadě větví. Na základě významu a postavení Pohanska u Břeclavi lze předpokládat, že již v předvelkomoravském a velkomoravském období existoval směr na dnešní Břeclav (*Měřínský 2000a*, 79–83, obr. 1–2 na s. 77 a 81; *2001*, 118). F. Freising (*1977*) uvádí směrem na sever dvě varianty této cesty, oddělující se právě v prostoru dnešní Břeclavi. Jedna z nich vedla podél pravého břehu Moravy a druhá postupovala západněji na Hovorany, Brankovice, Kroměříž a před vstupem do Moravské brány se u dnešního Přerova obě větve spojily. Druhý západní směr původní hlavní říšské silnice římského impéria směřoval na dnešní vídeňské Nové Město (Statutarstadt Wiener Neustadt), Baden u Vídně (obě Dolní Rakousy) a potom se připojoval ke komunikaci podél pravého dunajského břehu, spojující jednotlivé důležité body na limitu – castra, castella i civilní města. Na východ vedla do Vindobony (Vídeň, Rakousko), která byla východiskem další větve Jantarové cesty, která mířila na sever v trase Poysdorf (p. B. Mistelbach, NÖ), Mikulov, směřovala do prostoru Pohořelic, postupovala jižním Brněnskem, obrátila se k východu a kolem návrší Cezavy se přesmykla podél Litavy na Vyškovsko a dále na střední Moravu. Variantu této větve pak představoval s největší pravděpodobností směr vedoucí na Mistelbach, Laa a.d. Thaya (oba p. B. Mistelbach, NÖ), Hevlín a Pohořelice, kde se větvení opět spojovalo. Obě větve měly také návaznost ve směru na Olomoucko a odtud ke komunikačnímu spojení na západ do Čech, respektive Polabí a patrně později potom dále do Pražské kotliny. Z Vindobony vycházela i výše zmiňovaná dálková komunikace později nazývaná Haberská (*Měřínský – Zumpfe 1998*, 174–176; *Měřínský 1999*, 126–128; dále srov. *Měřínský 2001*, 122, 125, obr. 1 na s. 123; *2002*, 327–329; *2002a*, 57–58; *2013*, 131–132).

Po celý raný středověk musely, podobně jako výše popisovaná komunikace spojující Itálii a Středomoří s oblastmi nad Alpami, plnit svoji roli samostatné větve Jantarové cesty i ony dvě výše zmiňované dálkové trasy, vycházející od bývalé římské Vindobony – nynější Vídně. Prvá, později ve středověku nazývaná Haberská, a druhá v linii jedné z větví bývalé antické Jantarové cesty od Vídně na Poysdorf (p. B. Mistelbach, NÖ), Mikulov, Pohořelice, a odtud jižním Brněnskem přes Vyškovskou bránu do prostoru střední Moravy. Variantu této větve pak s největší pravděpodobností představoval směr vedoucí na Mistelbach, Laa a.d. Thaya (oba p. B. Mistelbach, NÖ), Hevlín a Pohořelice, kde se obě komunikace opět spojovaly. Svoji funkci v tomto období patrně plnila i cesta na Břeclav. Tyto výše připomínané komunikace nám pro období 6.–8. století dokumentují i některé numismatické a archeologické nálezy, zejména pohřebiště, ojedinělé hroby i náhodně získané předměty, mající vztahy k prostředí pohřebišť s litými garniturami jižně od Dunaje v avarské sídelní oikumeně. Především je to jezdecký hrob z Drasenhofenu (p. B. Mistelbach, NÖ) a pohřebiště v Dolních Dunajovicích na hlavním směru od Vindobony, i nekropole v Mistelbachu (p. B. Mistelbach, NÖ), nález zlatého byzantského solidu Theodosia III. (716–717) tamtéž a s největší pravděpodobností z hrobu pocházející soubor garnitur opasku z Hevlína (okr. Znojmo) na variantě této trasy přes Laa a.d. Thaya (p. B. Mistelbach, NÖ). Spojení obou variant této cesty může naznačovat také bez dalších známých náleзовých okolností uváděný nález litého bronzového nákončí z Pohořelice (okr. Břeclav). Na další využívání cesty od bývalého římského castra Carnuntum nebo i od Vindobony, Moravským polem (Marchfeld) na sever k soutoku Dyje s Moravou a do prostoru pozdější Břeclavi, upozorňuje objev kostrového pohřebiště z 8. století v Schönkirchen – Reyersdorf severozápadně od Gänserndorfu (p. B. Gänserndorf, NÖ), patřícího též k okruhu nekropolí s litými garniturami. Na její pokračování jižní Moravou ve směru Hovorany – Brankovice – Kroměříž, navazující na jednu z větví bývalé antické Jantarové cesty, poukazuje i nález z Krumvíře (okr. Břeclav) a depot železných předmětů z Brankovic (okr. Vyškov; *Měřínský – Zumpfe 1998*, 176; *Měřínský 1999*, 126–127; *2000*, 79, 82, obr. 1 a 2 na s. 77 a 81; srov. *Měřínský 2002*, 329–330; *2013*, 132).

Trasu komunikace ve směru na Hollabrunn (p. B. Hollabrunn, NÖ), Znojmo, Moravské Budějovice a dále přes Českomoravskou vrchovinu do Polabí, lze snad dokumentovat byzantskou bronzovou mincí Konstantina V., Lea III. a Lea IV. (751–775) nalezenou pod podlahou kostela sv. Filipa a Jakuba v Zellerndorfu (SSZ od Hollabrunnu; p. B. Hollabrunn, NÖ), a dále i nálezy z okolí Znojma. Především je to trojhrbitá šipka, bronzový náramek a bronzové nákončí zdobené jemným pletencovým ornamentem ze Šatova, které jsou pravděpodobně také hrobového původu. Nákončí vykazuje vztahy k alamansko-

bajuvarské oblasti, kde jsou podobné exempláře datovány do 2. poloviny 7. století. Dále známe několik artefaktů náležejících k okruhu památek spojovaných s pohřebišti s litými garniturami v karpatské kotlině ze Znojma – Hradiště sv. Hypolita. S trasou komunikace bezesporu souvisí i poklad zlatých východořímských a byzantských mincí, objevený v roce 1782 u Zašovic (okr. Třebíč). Jeho náleзовé okolnosti ani celkový počet nalezených mincí neznáme a registrovány z něj byly pouze dvě východořímské ražby císaře Zena (474–491), jedna Anastasia I. (491–518) a 3 mince byzantského císaře Justiniána I. (527–565), což naznačuje využívání této dálkové trasy v počátcích raného středověku a závěru doby stěhování národů. Řada těchto náleзов, soustřeďujících se do míst, kde ležely přechody či brody významných komunikací přes Dyji (Dolní Dunajovice, Hevlín, okolí Znojma), naznačuje, že se zde nacházela určitá předsunutá stanoviště, související s jižnější oikumenou, charakterizovanou pohřebišti s litými garniturami v oblasti Vídně a západního okraje karpatské kotliny až k východním svahům Vídeňského lesa (*Měřínský – Zumpfe 1998*, 176–177; *Měřínský 1999*, 128; srov. *Měřínský 2002*, 330–331; *2002a*, 57; *2013*, 132).

Již výše jsme se zmiňovali o spojnici Čech s Moravou, vycházející z Pražské kotliny a přes Polabí a Chrudim směřující na východ, jež představovala nejdůležitější spojnici obou zemí. Její hlavní trasa, která s největší pravděpodobností existovala již v pravěku a každopádně v protohistorickém období, vedla, jak již bylo výše konstatováno, do prostoru Hornomoravského úvalu a Olomoucka, kde se k ní připojovaly další cesty na Brněnsko a směrem na sever. Odtud pokračovala dál Moravskou bránou na Krakov a od ní odbočovala cesta na jih do Pomoraví. Důležitost olomouckého komunikačního uzlu dokládají i stopy po římských pochodových táborech zjištěné v Olomouci – Neředíně a ve směru odbočky na jih vedoucí Pomoravím v Hulíně – Pravčicích. Nelze vyloučit, že tato komunikace původně navazovala v Polabí na onu cestu později nazývanou „královská“, jež vedla od Rýna proti proudu Mohanu a potom dále Poohrím do nitra Čech. J. Zeman i další badatelé celkem odůvodněně předpokládají, že právě po této trase postupovali nejstarší slovanští osadníci v době své expanze přes Moravu do Čech, dále nelze vyloučit, že právě po těchto komunikacích se mohla pohybovat také Sámova kupecká karavana, která když dosáhla Hornomoravského úvalu, obrátila se podél toku řeky Moravy směrem na jih, právě v trase jedné z větví staré Jantarové cesty, až se dostala do kontaktní zóny Slovanů a Avarů někde v prostoru dolního Pomoraví. Právě stejného cíle však mohla dosáhnout, kdyby postupovala v dalším tradičním západovýchodním komunikačním směru podél pravého dunajského břehu. Otázkou je, zda obchodní provoz na těchto komunikacích mohl souviset s možným obnovením tzv. Hedvábné cesty, procházející napříč euroasijským kontinentem

od hranic Číny přes Střední Asii a Írán až do východní Evropy s tím, že její západní vyústění a obchod se žádaným luxusním orientálním zbožím mohl kontrolovat právě avarský kaganát, a do zde se nacházejících překladišť směřovala také kupecká výprava se Sámem (Lutovský – Profantová 1995, 28–30). Podle jiné hypotézy představovaly Sámův obchodní artikl české granáty exportované na západ do francké říše (Charvát 2002; srov. Klápště 2002a). Po zániku kaganátu na přelomu 7. a 8. století pak s největší pravděpodobností převzal zprostředkující úlohu v dálkovém obchodu bavorský východ a v době vlády Svatopluka I. (871–894) a rozmachu jeho státu také Velká Morava. Výše již také padla zmínka o odbočce z tohoto hlavního východního komunikačního směru na Brněnsko, jež se k ní připojovala právě někde na hlavním labsko-dunajském evropském rozvodu v prostoru mezi Svitavami a Litomyšlí. Již v předvelkomoravském období právě tam, odkud mohla odbočovat cesta na jih na Brněnsko, a kde později opouštěla Čechy a vstupovala na území historické Moravy, vzniká hradiště Benátky u Litomyšle. Později v období vrcholného středověku je tato spojnice s jižní Moravou nazývána podle jedné její větve vedoucí přes Trstenici cestou Trstenickou (Měřínský – Zumpfe 1998, 178; Měřínský 1999, 129; dále srov. Měřínský 2002, 331; 2013, 232).

Rámcově teprve od poslední třetiny 7. století došlo vlivem dalšího gradujícího sociálního vývoje k vydělování určitých specializovaných výrobních odvětví, vázaných již na distribuční okruhy nebo dokonce objednavatele. V rámci takto se rozvíjející dělby práce nabývá na významu i obchod v rámci vnitřního místního trhu a podobně i obchod dálkový s luxusním zbožím pro vznikající politické a mocenské elity. Vnitřní obchod se realizoval ještě naturální formou nebo určitými předměty ve formě předmínkových platidel, jako byly ve velkomoravském období železné tzv. sekerovité hřivny a asi možná již v předchozím období existující tzv. šátečková měna, jež nahrazovaly všeobecný ekvivalent směny, kterým se později od 2. poloviny 10. století stává ražená mince (srov. dále). Již v předvelkomoravském a určitě velkomoravském období muselo dojít k výraznému rozvoji obchodní výměny. O dálkovém obchodu nelze pochybovat, a jistě se rozvíjel i místní trh, jenž zásoboval určité místní tržní okruhy, závislé také na centrech místní správy. Samotný dálkový obchod, jenž měl značný hospodářský význam, regulovala vždy různá nařízení a omezení vydávaná panovníkem, která omezovala druh a možnosti prodeje zboží i místa, kde docházelo k výměně (např. tzv. *Raffelstettenský celní tarif* z let 903–906; srov. Měřínský 2002, 304; 2013, 133, 405–406; Havlík, L. ed. 1971b, 114–119, zvl. s. 119).

Během doby existence státu moravských Mojžírovců pokračoval trend nastoupený již v předvelkomoravské periodě, kdy došlo k obrovskému kvantitativnímu i kvalitativnímu skoku

v celé hospodářské sféře. Platí to, co bylo řečeno již výše. V časně slovanské periodě patrně až na některá vyhraněná odvětví, vyžadující speciální znalosti a dovednosti, jako mohlo být železářství či zhotovování luxusních šperků, nepřekročila řemeslná výroba vzhledem k celkové úrovni společnosti rámec podomácké výroby, a teprve rámcově od poslední třetiny 7. století došlo vlivem dalšího gradujícího sociálního vývoje k vydělování určitých specializovaných výrobních odvětví, vázaných již na distribuční okruhy nebo dokonce objednavatele. Hlavní prací a úkolem slovanského zemědělce, pokud se ojedinele v okrajových oblastech nespécializoval na extenzivní pěstování dobytka, byla příprava půdy – orba, setba a sklizeň. Rostlinná výroba 8.–10. století byla totiž založena na orném zemědělství. Doklady o tom nám přináší právě nálezy zemědělského nářadí, jež představovalo výrobky specializovaných železářských a kovářských řemeslnických dílen. Jejich produkce se z velké části týkala právě nástrojů a nářadí potřebných a nutných pro zemědělce. Informuje nás o tom hlavně skladba hromadných nálezů železných předmětů z předvelkomoravského a velkomoravského období, ale v menší míře též ze sídlišť a od konce 8. století výjimečně i ze středohradištních kostrových nekropolí. Ty starší starohradištní doklady jsme probrali již v předchozí části (srov. Měřínský 2002, 63, 65, 84–90, 293–304; 2013, 115–117, 401; Bartošková 1986) a oproti tomuto období se situace ve střední době hradištní nijak nezměnila. Pro studium celého systému velkomoravské zemědělské výroby jsou dále důležité poznatky paleobotanických a pylových analýz a studium nalezeného osteologického materiálu, ukazujícího skladbu stáda a druhy chovaných hospodářských zvířat, drůbeže, podíl lovu a rybolovu, hospodářské objekty v zemědělských sídlištích. Význam má i jazykovědné bádání, etnologie, studium přírodního prostředí včetně pedologie, změn klimatu apod. Obdělávání půdy probíhalo podobně jako v předchozím období rádlím, mělkou orbou se půda spíše rozrývala, než obracela, ale nastupuje již oradlo pluhního typu, které půdu obracelo, a je uvažováno o křížové orbě a spíše čtvercovém ohraničení blokové pluhiny s přílohami. Škála pěstovaných plodin se také oproti předchozí předvelkomoravské periodě příliš nezměnila. Obilní jámy se zvětšují a prohlubují, lze předpokládat také existenci nadzemních stodol a sýpek. I skladba pěstovaných zvířat zůstává podobná, s převahou prasat oproti hovězímu dobytku. Méně se chovaly ovce. K doplňkovým zdrojům patřilo včelařství a brtnictví. Lov měl pouze malý význam a o rybolovu máme málo dokladů, ale na základě mikulčických nálezů mohl být jeho rozsah nezanedbatelný, zejména v případě sídlišť u větších a velkých vodních toků či jezer (srov. výše a Měřínský 2013, 401).

Pod pojmem řemeslo rozumíme bez přihlídnutí k jeho sociální kvalifikaci soubor speciálních zkušeností a dovedností, kterými nevládl každý jedinec, a bylo se jim nutno učit. Především

se jednalo o obrábění různých přírodních materiálů a zhotovování výrobků z nich, a dále o tzv. obory pyrotechnické, pracující s ohněm, kde se za využití vysokých teplot určité suroviny přeměnily ve zcela nové látky se specifickými vlastnostmi. Patřila k nim výroba keramiky, metalurgie kovů a sklářství i další odvětví, která provozovaly vyučené osoby v přizpůsobeném prostoru, za použití speciálních nástrojů a ze surovin, jež se musely někdy dovážet. To se ale týkalo především různých odvětví řemeslné výroby provozovaných na hradištích, v jejich předhradích a podhradích, dvorech panovníka apod. V řadě odvětví jako byla především metalurgie, potřebující nejen samotnou rudu, ale i dřevěné uhlí a vápenec, těžba kamenné suroviny a její další zpracovávání např. k výrobě žernovů, sklářství, kovolitectví a šperkařství apod., se samotná produkční centra soustřeďovala z pochopitelných důvodů právě u zdrojů surovin. Pokud jde o samotnou specializaci různých výrobních odvětví a jejich profesionalizaci, ta se jistě odvíjela od technické náročnosti výrobků, nutných řemeslných dovedností, mnohdy děděných z generace na generaci, technických inovací přebíraných i ze zahraničních výrobních center, nebo dokonce odtud přichozích řemeslníků, přinášejících nové technologie, výrobní techniky i vzory. Lze konstatovat, že v euroasijském prostoru existovaly již dávno před slovanskou etnogenezi a v našem prostředí mnohdy navazovaly na výrobní zkušenosti laténské a zejména antické, zprostředkované římskými provinciemi, v našem případě především podunajskými, které pracovaly bez římské organizace dále, a po zániku provincionálních měst se výroba přesunuje na hradiště a dvory, panovníků i společenské špičky, která je obklopovala a na církevní majetky. Bez významu jistě nebyla ani poptávka po jednotlivých druzích výrobků a zájem objednavatelů. To vše záviselo také na rozdílných sociálních prostředích – na jedné straně velkomoravská centra s nejvyšší společenskou vrstvou kolem panovníka, družinou a dalšími závislými osobami, klérem apod., kde už byla usazena početná skupina řemeslných výrobců. Ti zásobovali tyto vyšší sociální vrstvy včetně širšího zázemí lokalit jednoduššími, nenáročnějšími a tudíž levnějšími a dostupnějšími výrobky či předměty, nezbytně potřebnými, jako například různými nástroji a nářadím. Na druhém pólu byla vesnická otevřená sídliště, jejichž obyvatelé byli ve velké části svých potřeb víceméně soběstační. Samozřejmě pro různé výrobní činnosti docházelo k vyšší specializaci a někde, jako například v běžné produkci textilních výrobků a nikoliv luxusního zboží, se asi různé technologicky nenáročné látky nadále zhotovovaly podomáckým způsobem. Zcela specifické postavení potom měly komunity usazené u zdrojů určitých surovin, zejména železné rudy, eventuálně rud barevných a drahých kovů, kamene, či i jinak sezónně produkující určité druhy surovin a výrobků vedle doplňkového zemědělství. Tyto činnosti, jako například produkce surového železa, vyžadovaly již složitější organizační práce, její dělbu, technické zkušenosti a dovednosti dělené

po několik generací, a v neposlední řadě i jistou infrastrukturu. To se samozřejmě netýkalo pouze železářství či těžby a zpracování dalších rudných a nerudných surovin, získávání barevných a drahých kovů a jejich metalurgie, ale třeba těžby kamene a jeho zpracování, například jako stavebního materiálu, výroby vápna, žernovů apod., dehtařství a možná také specializované hrnčířské produkce (Měřínský 2013, 401–402).

Již od 8. století máme, jak již jsme konstatovali výše, doloženo kovářství a hutnictví železa, zpracování barevných kovů, dřeva, proutí, kůže, kostí a parohů, dále výrobu textilu a keramiky i skla. Zmiňovali jsme se již o těžbě a zpracování kamene, jmenovitě výrobě žernovů i dalších kamenných artefaktů, lámání a transportu stavebního kamene k budování sakrálních objektů i jako potřebné součásti obytných i dalších staveb. Dobývaný vápenec také sloužil k pálení vápna, používaného jednak, podobně jako dřevěné uhlí, v hutnictví při struskování, a snad také k hygienickým účelům. Postupně se také jako specializované řemeslo vyčleňuje hrnčířství, jak lze doložit na určité typově uniformní škále výrobků či žluté nebo žlutooranžové keramice byzantské tradice. Na druhé straně různorodost a pestrost množství nacházených keramických nádob, především hrnců, naznačuje stále provozovanou podomáckou či pouze příležitostnou výrobu pro velmi omezený okruh spotřebitelů (např. Měřínský 1985, 50–61; 1991, 167–172; 2009, 11–12, 40, tam další lit.; dále Poulik 1989–1990; Dostál 1975; 1994; Macháček 1995; 1997; 2000; 2001; 2002; Staňa 1994; 1995; 1995a; 1998; Hrubý 1970; Klanica 1970; Kouřil 1994; Dohnal 2001; 2005; Kavánová 1996; 2000; Galuška 1993; 1994; 1995; Froliková Kaliszová 2000; Poláček 1994; 1994a; 1995; 1998; 1999). Až na jedinou výjimku v podobě hrnčířské pece k výrobě keramiky byzantské tradice či antických forem ze Sadů u Uherského Hradiště (Hrubý 1965; 1965a; 1970) a dosud podrobněji nepublikovaného hrnčířského výrobního zařízení z velkomoravského až povelkomoravského období ze Znojma – Hradiště sv. Hypolita (Klíma 2008, 461–462), také z Moravy neznáme žádná hrnčířská výrobní zařízení a dílny ani hrnčířské pece z velkomoravského období. I v okolních zemích osídlených Slovany se v rámci střední doby hradištní jedná o výjimečný nález (Měřínský 2013, 402).

V rámci rozvíjející se dělby práce nabývá na významu i obchod v rámci vnitřního místního trhu a podobně i obchod dálkový s luxusním zbožím pro vznikající politické a mocenské elity. Vnitřní obchod se realizoval ještě naturální formou nebo určitými předměty ve formě předmínkových platidel, jež nahrazovaly všeobecný ekvivalent směny, kterým se později od 2. poloviny 10. století stává ražená mince (srov. dále). Tento proces započatý již v 8. století vrcholí potom v době velkomoravské. Již v předvelkomoravském a určitě velkomoravském období muselo dojít k výraznému rozvoji obchodní výměny. O dálkovém

obchodu nelze pochybovat a jistě se rozvíjel i místní trh, jenž zásoboval určité místní tržní okruhy závislé také na centrech místní správy. Samotný dálkový obchod, jenž měl značný hospodářský význam, regulovala ho vždy různá nařízení a omezení vydávaná panovníkem, která omezovala druh a možnosti prodeje zboží i místa, kde docházelo k výměně. Existence dálkového obchodu je v rámci Velké Moravy více než jistá, jak to dosvědčuje informace o tržišti Moravanů v *Raffelstettenském celním tarifu* z let 903–906 (Havlík, L. ed. 1971b, 114–119, zvl. s. 119), ale na druhé straně těžko konkrétně doložitelná (srov. *Třešník 1973*). Jestli již v tomto období byl v rukou cizinců, jako později v raně středověkých Čechách, nejsme samozřejmě schopni doložit. V písemných pramenech máme již v *Capitulare missorum (Kapitulare missu)* vzniklém na konci roku 805 v Thionville/Diedenhofen vyjmenována místa dohledu na obchod směřující do krajin Avarů a Slovanů, jakým bylo v blízkosti Moravy a Avarie například Laureacum (Lorch, OÖ) na Dunaji, kde měl vykonávat dozor Warnarius a obecně se ustanovuje: „A nechť nevozí na prodej zbraně a brnění. Budou-li přistiženi při dovážení těchto věcí, ať je jim veškeré jejich zboží odňato a jedna polovina ať připadne dvoru, druhá pak polovina ať se rozdělí mezi zmíněné posly a toho, kdo (kupce) přistihl.“ (Havlík, L. ed. 1971, 23–24; srov. *Měřínský 2006*, 81; 2013, 403). Karel Veliký (742? nebo 747–814, král 768, císař 800) v *Capitula de causis diversis (Ustanovení o různých záležitostech)* patrně z počátku roku 807 také vydává různá ustanovení – zavedl placení cel, přikázal hrabatům neopouštět svá soudní shromáždění a mimo jiné jim nařídil, aby nerozpouštěli svá vojska a ustanovil nástup hotovosti při taženích do Hispánie, Avarie, do Čech a proti Srbům (Havlík, L. ed. 1971a, 25; srov. *Měřínský 2006*, 77, 81; 2013, 403).

Již výše jmenované *Inquisitio de Theolones (Šetření o clech)* známé též pod názvem *Raffelstettenský celní tarif* podle místa tohoto shromáždění z let 903–906 v Raffelstettenu na Dunaji (p. B. Linz-Land, Horní Rakousko), velmi podrobně reguluje celní pravidla pro kupce ve francko-slovanském pohraničí a přináší zde v VIII. a IX. článku ustanovení pro obchodníky, včetně kupců židovských (Havlík, L. ed. 1971b, 114–119; srov. *Johanek 1982*). V VIII. článku je uvedeno: „Jestliže by pak chtěli přejít na trh k Moravanům, nechť zaplatí podle (odhadu) hodnoty zboží v té době jeden solid z lodě a ať volně plují dále; při návratu však ať nejsou nuceni podle zákona platit nic.“ Taxa jednoho zlatého solidu představovala 30 denárů a jeden francý stříbrný solid měl hodnotu 12 denárů. 8 zlatých solidů se potom rovnalo jedné hřivně mající hodnotu 20 stříbrných solidů. Z článku IX se pak dozvídáme o obchodu s otroky. „Kupci, to jest Židé a ostatní obchodníci, odkudkoliv přijdou z této země nebo z jiných zemí, nechť platí zákonem stanovené clo jak z otroků, tak i z jiných věcí, tak jak tomu bylo vždy za dob předešlých králů.“ (Havlík, L. ed. 1971b, 119; k přepočtům po-

platku pozn. č. 37 na s. 119). Během 7.–9. století lze postihnout převahu dálkového obchodu orientovaného od východu na západ a také na jih, kdežto v 10. století dochází po pádu Velké Moravy a obsazení karpatské kotliny starými Maďary a přesunu těžiště dalšího vývoje a státotvorného procesu do přemyslovských Čech ke změně orientace dálkového obchodu, a hlavní kontakty nyní směřují k dolnímu Labi, po Visle do východního Pobaltí, do středního a horního Podunají, Itálie, ale také do dolního Podunají v návaznosti na Byzanc. O významu obchodu i obchodních artiklech v Čechách a konkrétně v Praze nás informuje především relace obchodníka a diplomata Ibrahíma ibn Jakúba ze 60. let 10. století (*Hrbek, I. ed. 1969*, 410–420, zde kap. 6 na s. 413), která může do jisté míry naznačovat i starší situaci na Velké Moravě. Na pražském tržišti byly prodávány zemědělské produkty včetně drůbeže, dále vosk, med, koně a některé řemeslnické výrobky jako byla sedla a koňské postroje. Známy a diskutovaný je prodej otroků na pražském tržišti, zpočátku nekřtěných pohanských zajatců a později také křesťanů, což mělo přinášet přemyslovským vládcům obrovské sumy peněz (srov. *Třešník 2000*, 52–65, pozn. č. 44–206 na s. 329–304; 2001, 103–133). O tom zda tomu tak bylo i v předešlém období na Velké Moravě (k této problematice a nálezům z hlediska funkce diskutabilních pout *Galuška 2003*, 75–84) kromě konstatování existence tohoto obchodu v *Raffelstettenském celním tarifu* a staroslověnském *Žitije Nauma I (Večerka, ed. 1967a, 153–155)* i řecky psaném *Bíos Κλήμεντος (Bartoňková, ed. 2010, 176–209, zvl. kap. XI 34 na s. 202)* nic nevíme. V první legendě se dozvídáme, že „[...] druhé prodali Židům za odměnu, (hlavně) presbytery a jáhny. Ti Židé (je) vzali a zavedli do Benátek. A když je prodávali, z úradku Božího tehdy přišel do Benátek z Konstantinopole císařův muž, aby vyřizoval císařovy záležitosti. A jakmile se o nich (ten) císařův muž dověděl, hned jedny vykoupil a druhé vzal (s sebou), přivedl do Konstantinopole a pověděl o nich císaři Basileiovi.“ (Basileios I., 867–886; *Večerka, ed. 1967*, 154) a kapitola XI 34 *Bíos Κλήμεντος* pak konstatuje: „Ti pak z kněží a jáhnů, kteří byli mladší, prodávali Židům, jsouce hodni Jidášova osudu i smyčky [...]“ (*Bartoňková, ed. 2010*, 202; srov. *Měřínský 2006*, 834–837; 2013, 403–404).

Již v předchozí části jsme podrobně rozebrali, včetně možných souvislostí dálkového obchodu i mincovních nálezů, trasy důležitých komunikací používaných od doby stěhování národů či ještě v předchozích obdobích pravěku a rané doby dějinné do předvelkomoravské periody v prostoru českých zemí a jejich návaznost na sousední oblasti a země. Je známo, že struktura dálkových komunikací zůstává na daném území dlouhodobě stabilní a vyznačuje se vždy značnou setrvačností. Od 7. do 9. století orientace dálkových komunikací z Čech, majících v podstatě až do zániku Velké Moravy na počátku 10. století víceméně periferní postavení a do jisté

míry izolovaných a obklopených věncem pohraničních pohoří a pomezích hvozďů, směřovala především na východ a západ s odbočkami na jih i sever. Většina z nich končila či měla návaznost na další místní komunikace směřující do srdce Čech – Polabí a Pražské kotliny. Nejdůležitější spojnicí Čech se západem byla až do průběhu 9. století bezesporu cesta nazývaná „královská“, spojující Porýní a Pomohání přes rozvodí mezi horním Mohanem a Ohří s Čechami. Naopak na Moravě byl důležitý směr severojižní, s hlavní trasou kopírující se svými jednotlivými větvemi bývalou Jantarovou stezku či cestu, z nichž jedna z těchto větví vedla Pomoravím, a její křížení se západovýchodními dálkovými cestami a brody přes řeku Moravu a Dyji determinovala bezesporu genezi důležitých předvelkomoravských opevněných sídlišť. Z jihozápadu směřovala pak do Čech komunikace překračující hřeben Českého lesa. Je předpokládáno, že její význam patrně vzrostl během 10. století, a to jednak vzhledem k odpadnutí českých předáků od rozpadající se Velké Moravy v roce 895 a jejich orientaci na říši a Bavorsko, ale hlavně se jednalo o důsledek odklonu trasy hlavní západovýchodní evropské obchodní magistrály, vycházející z Córdobašského chalífátu na Pyrenejském poloostrově do Kyjeva a odtud dále na sever k Vikingům a na jih k Chazarům na dolní Volze a do Byzance. Pro Moravu měla potom podstatný význam její větve z Prahy na východ do Polabí a odtud dále na Olomoucko a Moravskou bránu na Krakov. Od ní odbočovala cesta na jih do Pomoraví i na Brněnsko. Tato větev mezinárodní dálkové komunikace měla bezesporu vliv na vzestup významu Olomouce a zdejší sídelní aglomerace v 10. století. Z podružných stezek přes Českomoravskou vrchovinu existujících podle numismatických nálezů nejpozději ve 2. třetině 6. století je nutno ještě jmenovat tzv. cestu Libickou, vycházející z oblasti Brněnska, eventuálně území při soutoku Oslavy, Rokytné a Jihlavy, a směřující proti proudu Oslavy ke Žďáru nad Sázavou a přes Libici nad Doubravou k Čáslavi, kde se připojovala k Haberské cestě (srov. výše; *Měřínský – Zumpfe 1998*, 173–178; *Měřínský 1999*, 129; *2002*, 195–196, 202–203; *2006*, 61–62; *2013*, 404–405).

Vývoj staromoravské společnosti a vztahů uvnitř ní, a zvláště její ekonomika, dospěly již do stadia, kdy vedle naturální směny, kdy byl dáván výrobek za výrobek či produkt za produkt, se počínají již v obchodních stycích uplatňovat zvláštní směnné prostředky a jako jejich všeobecný ekvivalent jsou to tzv. železné sekerovité hřivny a snad také tzv. šátečková měna, doložená možná archeologicky v hrobě č. 76 na kostrové středohradištní nekropoli v Uherském Hradišti – Sadech, trati Horní Kotvice (*Marešová 1976; 1983*, 88–90), a později v době kolem poloviny 10. věku v Praze písemnou zprávou Ibrahíma ibn Jakúba (*Hrbek, ed. 1969*, 410–420, zde kap. 6 na s. 413–414; srov. *Pošvát 1962*). Jednalo se o tzv. předmincovní platidla. Sekerovité hřivny mají formu výkovek železa připomínajících

sekerku a známe je z řady velkomoravských lokalit na Moravě, Slovensku, ale také v Polsku a Maďarsku. Jediný doklad registrovaný dosud v Čechách je uváděn ze sídlištního objektu v Miskovicích, místní části Hořany u Kutné Hory. Vyskytují se především v prostředí hradišť, ale i na otevřených sídlištních, a to jednotlivě nebo jako depoty. Poměrně vzácně se s nimi setkáváme také v kostrových hrobech, kde je M. Hanuliak (*2004*, 201–202) řadí do skupiny předmětů kultovního charakteru, tedy šířeji mezi milodary.

Tzv. sekerovité hřivny představovaly v prvé produkční a funkční rovině železnou surovinu a polotovary, jak to naznačují i zjištění, že některé exempláře mají části plochy odsekuté nebo vysekuté. Pochybnost o funkci těchto hřiven jako polotovaru je vzhledem ke kvalitě kovu bezpředmětná, a to vzhledem k jeho dalšímu zpracování a překování na další užitkové předměty. Určitá pravidelnost formy těchto výkovek železa ve tvaru nefunkčních sekerovitých předmětů i standard rozměrů a hmotnostních skupin zřetelně naznačují, že ve druhé rovině šlo nejen o železnou surovinu sloužící pro další zpracování ve finální výrobky, ale danými hmotnostními skupinami, ať již se mohlo jednat o byzantskou libru nebo jiný metrologický systém, se tato surovina stala na Velké Moravě buď asi ne všeobecným, ale bezesporu jedním z podstatných ekvivalentů směny, tedy předmincovním platidlem, a to nejen v rámci domácího vnitřního trhu, ale s největší pravděpodobností také obchodu dálkového. Zřejmá je také vazba určitých typů a forem včetně rozměrového a hmotnostního standardu na železářská výrobní centra, jak to naznačuje jejich dominantní výskyt v určitých okruzích a lokalitách, jako například v Pobedimi, na Nitransku, v uherskohradištsko-staroměstské aglomeraci apod. Volba hmotnosti těchto artefaktů byla záměrná a řídila se určitým metrologickým systémem i dalšími kritérii, jako například cenovými relacemi řemeslnických a možná i zemědělských výrobků, a s možnou pravděpodobností i nemovitostí, jež mohly být za hřivny, to znamená železnou surovinu, kupovány. Především se asi jednalo o směnný prostředek vnitřního trhu a hodnota hřiven mohla být také na nich nějak vyznačena, třebaš vroubky nebo puncí, jež již dnes nejsou identifikovatelné. Masový výskyt tzv. železných sekerovitých hřiven dokládá jejich komerční použití ve velkomoravské společnosti a hlavně její ekonomice (*Pošvát 1966*, 43; *1963*; srov. *Měřínský 2013*, 406–408).

Tzv. sekerovité hřivny známe v jejich různých typech a odstupňovaných hmotnostních a rozměrových standardech z celého rozsáhlého středoevropského teritoria, jež se postupně v době největšího rozsahu Svatoplukovy Velké Moravy stala během poslední třetiny 9. století součástí tohoto státu. Značné množství těchto hřiven známe také ze Skandinávie a někdy se i nápadně shodují s některými našimi exempláři. Jejich využití v platebním styku mohli zprostředkovat i cizí kupci, a to

buď z Velké Moravy na sever, k čemuž se kdysi na základě studia dokladů z Norska a Švédska v roce 1961 přiklonil R. Pleiner (1961, 442–444), nebo naopak ze Skandinávie na Velkou Moravu a do celého středoevropského prostoru (Pošvář 1963; 1966, 43). Vzhledem k možnému použití železných sekerovitých hřiven v dálkovém obchodě se také J. Pošvář pokusil stanovit jejich relaci ke stříbru a zlatu. Došel přitom k hypotetickému poměru železa ke stříbru 500:1. Protože poměr zlata ke stříbru kolísal mezi 1:12–10, mohl mít zlatý solid byzantského císaře Michaela III. (840–867, císař 842) z hrobu č. 480, situovaného poblíž základu jižní strany trojpodlažní baziliky v Mikulčicích (3. kostel), jehož ražba v konstantinopolské mincovně je kladena do let 856–866 (srov. dále), hodnotu cca 22 kg železa, tedy například 220 stogramových železných sekerovitých hřiven. Podobně potom stříbrný denár o hmotnosti 1,5 g měl přibližnou hodnotu 7 stogramových a 1 padesátigramové hřivny. J. Pošvář (1966, 43; srov. *týž* 1965) však podotýká, že tyto odhady jsou pouze přibližné a předpokládají řadu okolností, které nejsou prozatím spolehlivě prokazatelné (srov. *Měřínský* 2013, 407–408). V těchto souvislostech je nutno upozornit na skupinu pramenů diplomatické povahy ze známého benediktinského kláštera St. Gallen (kanton St. Gallen, Švýcarsko). Jsou datovány do doby konce 8. a 9. století a zachycují majetkové převody různých nemovitostí, oceněných v hřivnách železa. Nevíme sice, jakou formu tyto hřivny měly, ale z těchto písemných pramenů jednoznačně vyplývá, že ve zhruba stejném časovém horizontu, kdy z velkomoravského prostředí známe tzv. sekerovité hřivny, je železo v této oblasti francké říše jedním z ekvivalentů směny (srov. *Pošvář* 1959; *Chvojka* 1998, 205; *Měřínský* 2013, 407).

Jako další ekvivalent směny bývá uváděna tzv. šátečková měna. Již výše jsme konstatovali, že možná je doložena i archeologicky v hrobě č. 76 na kostrové středohradištní nekropoli v Uherském Hradišti – Sadech, trati Horní Kotvice (*Marešová* 1976; 1983, 88). Později v době kolem poloviny 10. věku se s tímto předmincovním platidlem setkáváme i v Praze, jak nás o tom informuje zpráva Ibrahíma ibn Jakúba (*Hrbek*, ed. 1969, 410–420, zde kap. 6 na s. 413–414; srov. *Pošvář* 1962). Užívání plátna jako obecného směnného prostředku na Velké Moravě předpokládal již J. Pošvář (1966, 44), a to se jako platidlo u Slovanů udrželo ještě dále do středověku, jak dokládá falsum listiny Bořivoje II. (kol. 1064–1124; 1101–1107, 1109–1110, 1117–1120 český kníže) pro pražský kostel, vzniklé na počátku 14. století, kde se připomíná placení textiliemi v Čechách (*Friedrich*, ed. 1904–1907, 392–393, č. 389). Ze slovanského prostředí v bližším okolí nás o plátnu jako platidlo u Raňanů informuje Helmold (*Schmeidler*, ed. 1937, I, 38) a existuje i řada zpráv z 12. století o placení plátnem u Slovanů v okolí Fuldy (Hesensko, BRD). Asi bychom našli i další příklady dokazující setrvačnost tradice placení plátnem,

kteřá přetrvává i do období, kdy se již jako všeobecný ekvivalent směny prosazuje ražená stříbrná mince (*Pošvář* 1962, 456–457; 1962a; 1966, 44–45). Nebudeme zde podrobně rozebírat detaily relace Ibrahíma ibn Jakúba (*Hrbek*, ed. 1969, kap. 6 na s. 413–414; srov. *Pošvář* 1962). Mělo se jednat o jakési tenké šátečky na způsob sítky, jež „neslouží ničemu“ a jejich hodnota je stálá – deset za jeden denár (kinšár). Lze za ně koupit vše od potravin až po otroky nebo je směnít za zlato či stříbro, a pouze s tímto směnným prostředkem, kterého mají lidé plné truhly, se obchoduje. Jednalo se tedy o prostředek s obecnou směnnou hodnotou, ačkoliv určitě pouze v rámci vnitřního trhu, neboť v mezinárodním obchodě se užívala stříbrná ražená mince nebo nezmincovaný kov a zboží. Ze zprávy také vyplývá, že toto platidlo mělo stálou hodnotu jak vzhledem k denáru, což vzhledem k jeho hodnotě 10:1 denáru o hmotnosti zhruba 1,5 g předpokládá 0,15 g stříbra, tak i ceně zemědělských produktů a jiných výrobků, a neměly žádnou užitkovou hodnotu (srov. *Měřínský* 2013, 408).

V případě šáteček jako směnného prostředku se snad jednalo o jemné tkaniny ze zvláštních materiálů, vyžadujících při jejich zhotovování určité dovednosti a pracnosti. Svou hodnotu mohly tedy čerpat právě z této náročnosti výroby, možná i hodnoty materiálu, a používání tzv. šátečkové měny spočívalo v její obecné oblibě, která svými kořeny snad sahala daleko do slovanského pohanského dávnověku. Tuto šátečkovou měnu lze tedy považovat i za platební prostředek na Velké Moravě, a J. Pošvář (1966, 46) předpokládal, že vzhledem k jejímu používání na domácím trhu vedle železných tzv. sekerovitých hřiven, musela mezi oběma předmincovními platidly existovat určitá souvislost. Dle jeho již výše stanovených relací poměru železa ke stříbru přibližně stanovených 500:1 a hodnoty šátečku 0,1 denáru, tedy 0,15 g stříbra, by představoval jeden šáteček hmotnost cca 76 g železa. V těchto souvislostech upozornil výše zmíněný badatel, že právě tato hmotnost železných tzv. sekerovitých hřiven je častá v jejich nálezech z Pobedimi a Hrádku u Nového Mesta nad Váhom (srov. *Měřínský* 2013, 408–409).

Samotný výskyt skutečných mincí je v celém časně slovanském, starohradištním či předvelkomoravském i velkomoravském období, jak ukážeme dále, velmi výjimečný, a spíše než za doklad obchodní směny nebo mince jako směnného prostředku, zejména v dálkovém mezinárodním obchodu, lze tyto ojedinělé numismatické nálezy v mnoha případech považovat za tezauraci mincovního kovu, jeho využití v případě zlata a také stříbra ke šperkařské výrobě a zejména artefakty spojené s věskými představami, kdy se mince stává součástí různých amuletů a obolem mrtvých (srov. dále). Na druhé straně můžeme předpokládat, že Velká Morava se již v době vlády Svatopluka I. (871–894) a před svým pádem na počátku

10. století vyznačovala značně rozvinutým hospodářským systémem, a nacházela se na takovém stupni ekonomického vývoje, jenž by bezprostředně vedl ke vzniku vlastní ražby mincí, kdyby pohnuté události spojené s vpádem a později na konci 9. a v 1. polovině 10. století s obsazením karpatské kotliny starými Maďary, znamenající její pád, tomu nezabránil (Pošvávř 1966, 40; Radoměřský 1966, 58; Kučerovská 1989; Měřínský 2013, 405–406).

Právě to vedlo některé badatele, jako byl třeba J. Pošvávř (1966, 47) k úvahám o úloze mince na Velké Moravě při mezinárodních obchodních styčích, což bylo dáno i průběhem dálkových komunikací přes její území a křižovatkách severojižního a západovýchodního průběhu těchto cest. Právě na nich se měla nebo mělo nacházet „tržiště Moravanů“, připomínané i v tzv. *Raffelstettenském celním tarifu* z doby kolem roku 904 (903–906; Havlík, ed. 1971b, čl. VIII na s. 119). J. Pošvávř je lokalizoval do prostoru Pohanska u Břeclavi, kde se měly v úseku Dolnomoravského a Dyjsko-svrateckého úvalu křižovat severojižní a západovýchodní obchodní magistrály. D. Třeštík (1973) pak uvažoval o Mikulčicích, a stejně tak je podobné křížení předpokládáno v prostoru uherskohradištsko-staroměstské sídlištní aglomerace. Dálkové komunikace bezesporu determinovaly vznik těchto sídlištních aglomerací a vzrůst jejich významu v sídelní i mocenské struktuře velkomoravského státu, ale nutno podotknout, že se jednalo o jednotlivé větve těchto cest. Je třeba též podrobně analyzovat doklady importovaných předmětů, které mohou souviset s dálkovým mezinárodním obchodem, a v tomto kontextu jich například z Pohanska u Břeclavi známe oproti Mikulčicím a uherskohradištsko-staroměstské aglomeraci daleko menší počet (Chvojka 1998, 201; Měřínský 2013, 406).

Z *Raffelstettenského celního tarifu* lze také usuzovat, jaké mince byly ve středním Podunají a přilehlých oblastech v mezinárodních obchodních styčích na počátku 10. století i dříve používány. Celní sazby jsou zde určeny v byzantských, ale i franckých a asi také bavorských měnových jednotkách (Havlík, ed. 1971b, čl. I, V–VIII na s. 116, 118–119, pozn. č. 17 na s. 116, 31 a 33 na s. 118, 37 na s. 119). Měly různou hodnotu, ale podle J. Pošvávře (1966, 47; srov. *tyž* 1965) je zřejmé, že se tu byzantský měnový systém stýkal s franckým, a ačkoliv se zde jednalo o sazby určené pro kupce z Čech a Rusí, navštěvující trhy ve východním bavorském Podunají, není důvodu, proč by nemohly být vybírány také od kupců přicházejících z Velké Moravy. Z toho lze podle výše jmenovaného badatele potom hypoteticky dedukovat, že ti znali i užívali byzantské a francké mince. Tomu však odporují, jak již bylo výše konstatováno, jejich jen velmi sporadické a vzácné nálezy z prostředí velkomoravského státního útvaru. Jejich nedostatek spíše naznačuje pouze používání franckých měnových jednotek,

zatímco obchodní styky s východem a severovýchodem se pravděpodobně odehrávaly na podkladě oboustranné směny, neboť po nich postrádáme jakékoliv doklady v podobě mincovních depotů. Na ekonomický stupeň vývoje velkomoravského státu potom navázal vznikající český stát, právě tak jako tvořivě využil jeho kulturního a politického dědictví včetně tradice státnosti i řady jevů souvisejících s dosaženou sociální strukturou a jejími konkrétními doklady. Zákon hodnoty, uplatňující se stále výrazněji v životě feudální společnosti, vyvolával naléhavou potřebu peněz i jiných nezbytných ekonomických kategorií (Měřínský 2013, 406).

Vedle výše zmiňovaných předmincovních platidel představovaných sekerovitými hřivnami a patrně i šátečkovou měnou, jako jakýmsi obecným ekvivalentem směny (srov. např. *Pošvávř 1965a*) a poměrně velmi vzácně doložených skutečných ražených mincí byzantské a západoevropské provenience, se na Velké Moravě užíval neražený drahý kov ve formě amorfních kousků zlomkového zlata, valounků, zlomků taveného kovu a zlomků zlatých plíšků, které však známe podobně jako mince spíše ve funkci obolu mrtvých například z Mikulčic, Nechalína a Starého Města, pohřebiště Na valách (srov. dále). Otázkou zůstává, jestli nějakou platební funkci mohl mít zlatý a stříbrný šperk. Předpokládat také můžeme, že existovaly stříbrné hřivny různého tvaru a hmotnosti, o nichž se někdy v pozdějších písemných pramenech hovoří jako o slitcích, a známe je také z mladších tzv. pokladů sekaného stříbra, obsahujících kromě nich mince, včetně arabských dirhemů a zlomkové stříbro a šperky, určené pro obchod a směnu i jako surovina, které jsou typické pro oblasti na sever od českých zemí na územích Německa a Polska. Z těchto pokladů na našem území jmenujme alespoň žatecký z počátku 11. století, chodovický, nebo z Moravy poklady z Kelče a Popůvek datované na přelom 10. a 11. století (Skalský – Schráníl 1930; Katz 1939; Štěpková 1957; Turek 1948, 494; 1962; Kučerovská 1993–1994; Měřínský 2013, 409; 2013a, 53–54; Novák 2008; 2010; tam další lit.). Nelze vyloučit, že kromě výše uváděných platebních prostředků se na Velké Moravě používaly v rámci vnitřního trhu kromě naturální směny i jiné železné předměty, dále kožešiny, popřípadě sůl apod. Písemné prameny i archeologické doklady však o nich postrádáme (Měřínský 2013, 409).

Za doklad dálkového obchodu můžeme považovat také závaží, jak to naznačuje nález oloveného závaží z hrobu č. 114/51 ve Starém Městě, kostelním hřbitově Na valách. Mělo hmotnost cca 41 g, a je na něm patrné osm bodových kruhových punců. Těžko je však můžeme metrologicky hodnotit jako důkaz o používání byzantské libry ve velkomoravském prostředí, a ač se jistě jedná o doklad drobné váhové jednotky hmotnosti cca 5 g, nejednalo se v žádném případě o polovinu byzantské

libry, neboť 1 byzantská libra měla hmotnost 327 g (*Hrubý 1955*, 115, obr. 13; srov. *Měřínský 2013*, 409).

Na tomto místě nelze podrobně rozebírat nálezy mincí z 6.–8. století na Moravě a ve Slezsku (srov. *Měřínský 2002*, 134–136; *2013*, 64–66). Během celé dlouhé periody od příchodu Slovanů na naše území někdy na počátku 2. třetiny 6. století a asi o něco časněji na jihozápadní Slovensko, až po zánik velkomoravského státního útvaru, jsou nálezy mincí, ať již velmi vzácných západních nebo byzantských, či starších antických, pouze dokladem přítomnosti cizích kupců, zahraničního obchodu, ale i transformace jejich funkce jako platidla v artefakty související s věrskými představami. Zejména je to používání mince jako obolu mrtvých (*Sejbal 1986*, 170–181; *Měřínský 1997*, 90; *Marethová 2008*; srov. dále), a to i starších mincí, sbíraných na lokalitách z doby římské, nebo mince jako součásti souborů různých drobných předmětů nošených ve váčcích u pasu, které mohly mít ochrannou nebo i jinou magickou funkci. Nemuselo se však jednat jen o antické mince, nýbrž i pravěké artefakty či jejich zlomky, zlomky skleněných náramků z doby laténské a římské apod. (*Ungermaň 2009*). Nálezy mincí v Čechách a na Moravě včetně importu zlatých římských a raně byzantských mincí do českých zemí v době římské a raném středověku zpracoval v poslední době podrobně J. Militký (*2004*; *2005*). Zlaté mince mohly v prostředí germánských barbarských elit sloužit i v obchodním styku, ale především jako suroviny ke šperkařské produkci, či opatřeny závěsnými oušky přímo jako šperk. V omezené míře to mohlo platit i na konci doby stěhování národů a po příchodu slovanického obyvatelstva na naše území, ač přímé doklady prozatím postrádáme (srov. *Měřínský 2013*, 409).

Pro úplnost musíme ještě zmínit výše zmiňovaný poklad sekaného stříbra z Kelče datovaný na přelom 10. a 11. století, jenž mimo jiné obsahoval 786 dirhamových fragmentů, ražených v období od počátku 9. století do konce 10. věku (srov. výše). Absolutní převaha sámánovských mincí, ražených během 1. půle 10. věku, na Slovensku souvisí jednoznačně s příchodem starých Maďarů do karpatské kotliny a prvou staromaďarskou fází jejich usazení na tomto teritoriu včetně vojenských tažení do střední, západní a jižní Evropy i na Balkán v letech 899–970, kdy byly především používány jako ozdobné nášivky na oděv (*Profantová – Novák 2005*, 26). Doklady islámských mincí na území Čech i Moravy dokládají obchodní kontakty s Pobaltím a východní částí pobřeží Severního moře zhruba po liniích velkých vodních toků, jaké představovaly v tomto prostoru Labe, Odra a Visla. V depotech nacházených na našem území však tvoří pouze doplňující složku a vyskytují se často ve fragmentárním stavu, spolu se slitky a zlomky šperků v tzv. pokladech sekaného stříbra. Relativně malý počet islámských ražeb naznačuje, že se do českých zemí dostávaly

jako sekundární import ve srovnání se severem a východem Evropy dominujícím dálkovému obchodu. Tam se jejich nálezy koncentrují především při ústí Visly, Odry, v jižní Skandinávii, na Gotlandu a větší množství nálezů je registrováno i v Podněpří (srov. *Měřínský 2013*, 409, tam další lit.; *2013a*, 53–54).

Obecně se islámské mince na evropském území vyskytují od 8. do 11. století, a to v rámci dálkového obchodu mezi muslimským chalífátem a zejména teritorii severovýchodní Evropy, kdy levné islámské stříbro, měněné za luxusní suroviny, otroky a další zboží, přinášelo obrovské zisky, přičemž veškeré transakce probíhaly ve váženém kovu. Jejich dokladem jsou nálezy mincí a mincovních depotů od Islandu a britských ostrovů po Německo, Švédsko a Pobaltí. Tyto poklady obsahovaly jak stříbrné mince evropské, islámské a neislámské, tak i jejich zlomky a sekané stříbro. Sásánovské perské ražby podobné svojí hmotností i obsahem stříbra pozdějším islámským mincím se přes Povolží dostávaly na území Ruska a od 8. věku dále na sever, a to i po roce 696/7, kdy chalífa Abd al-Malik (685–705) zavedl nový, ikonograficky a epigraficky čistě islámský, tzv. kúfický typ mince, jenž pak obíhal současně se sásánovskými ražbami (*Štěpková 1956*; *1968*; *Novák 1996*; *Novák – Militký 2000*). Během celého časového úseku 8. až 11. století se tak měnila skladba a provenience zastoupených ražeb, přičemž ryze islámská složka v nálezech dominovala až do počátku 11. věku. V průběhu 10. století představovala důležitou příměs, typickou hlavně pro Švédsko, složka byzantská. Až do počátku 9. věku jsou ve skladbě nálezů nejpočetnější ražby mincoven ze západu chalífátu, především africké a z al-Andalusu, tedy území dnešního Španělska. O století později však tyto mince téměř mizí a jsou plně nahrazeny abbásovskými mincemi z asijských mincoven, a s nimi také mincemi středoasijské provenience. Až do 2. poloviny 10. století mají potom v nálezech převahu středoasijské ražby sámánovské, nahrazené na přelomu 10. a 11. věku mincemi bújovskými a zijárovskými (*Novák 1996*, 77; *Profantová – Novák 2005*). Již od konce 10. století počíná v mincovních depotech islámských mincí ubývat a od počátku 11. století je zcela nahrazují evropské denárové ražby. Příčina této tzv. islámské stříbrné krize je vysvětlována ztrátou ložisek v Arménii a Zaráfšanu i značnou ztrátou zájmu o islámské stříbro v Evropě, jenž pramenil ze zákazu prodávat vlastní, již křesťanské, obyvatelstvo do otroctví, jakož i otevřením nových středoevropských kutišť stříbrných rud (srov. *Měřínský 2013a*, 53).

K dalšímu importu zlatých byzantských solidů došlo potom sporadicky až v 9. století v době existence velkomoravského státního útvaru. K ražbě prvního solidu došlo poprvé kolem roku 309 v Trevíru (Augusta Treverorum, dnes Trier, Rheinland-Pfalz, BRD) jako nové zlaté mince císaře Konstantina I. Od roku 324 se solidus razil v celé římské říši a po celou dobu

své existence si s výjimkou 2. poloviny 11. století uchoval až do závěru ražby ve 13. století původní váhu a ryzost. Tento zlatý nominál také po řadu staletí silně ovlivňoval vývoj peněz nejen v Evropě, neboť se stal mimo jiné i vzorem pro islámský dinár. Nesprávné jsou však představy o byzantské libře jako základní váhové jednotce byzantské říše. Ve skutečnosti šlo o libru římskou. Právě v 9. století dochází v mincovnictví byzantské říše k závažným a podstatným změnám, neboť po nástupu nové amorejské dynastie přichází hospodářský vzestup státu a s ním spojená stabilizace měny, jejíž reforma za Michaela II. (820–829) přinesla po roce 820 i zvýšení hmotnosti měděného folu na 5,5 g, později 7,5 g i stanovení nových poměrů mezi raženými nominály. Jeden zlatý solidus se rovnal dvanácti stříbrným miliarensiím a provedené reformy se odrazily i v růstu ražeb dávaných do oběhu. Například již v době vlády Michaela II. (820–829) došlo k podstatnému nárůstu ražby zlatých a měděných mincí, což pokračovalo i za následujícího císaře Theofila II. (?–842, císař 829). V období jeho nástupce Michaela III. (840–867, císař 842) se však produkce zlatých solidů rapidně snížila, což je vysvětlováno dostatečným naplněním peněžního oběhu zlatými nominály. Hned na počátku vlády tohoto panovníka po roce 843 došlo i ke změně podoby mincovního obrazu solidu. Na aversu mincí jsou redukována zobrazení dalších příslušníků císařské rodiny, což v předchozí době nebylo obvyklé, a na aversu se znovu objevuje poprsí Krista Pantokratora zpříma. Napodobuje tak starší podobná zobrazení na solidech z doby vlády Justiniána II. (kolem 670–711, císař 685, první vláda 685–695, druhá 705–711). Další snížení objemu ražby zlatých solidů lze postihnout i po zavraždění Michaela III. za jeho nástupců Basilea I. (812?/827–886, císař 867) a Leona VI. Moudrého (866–912, císař 886), což asi nebude možno jednoznačně dávat do souvislosti s dostatečným množstvím zlatých mincí v oběhu (srov. *Kavánová – Šmerda 2010*, 158–159).

Ze samotné Moravy máme doloženy celkem dva bezpečné nálezy zlatých byzantských solidů vnořených do 9. století. Zlatý solidus byzantského císaře Theofila II. (?–842, císař 829), ražený někdy během let 832–839 v konstantinopolské mincovně, pochází z Hradiska sv. Klimenta u Osvětiman. Na líci je poprsí císaře s dvojramenným křížem v pravici a opisem THEOFILOS BASILEOS, na rubu s poprsím jeho otce Michaela II. (820–829) a syna Konstantina (*Sejbal 1959*; exkurz J. Sejbala in: *Hrubý 1959*, 63–64). Prozatím neověřený je také údaj o existenci dalšího zlatého solidu, pocházejícího ze sběrů na tomto hradisku, a stejně tak je tomu s věrohodností informací o dalších solidech údajně nalezených ve Starém Městě u Uherského Hradiště před druhou světovou válkou, původně v držení soukromého sběratele z Uherského Hradiště. Stejně tak se nepodařilo dosud vystopovat existenci zlatého solidu opět byzantského císaře Theofila II., pocházejícího rovněž z ná-

lezu v okolí Starého Města a nalézajícího se taktéž v soukromé sbírce (*Kavánová – Šmerda 2010*, 152). Nejznámější exemplář bezesporu představuje solid byzantského císaře Michaela III. (840–867, císař 842) z hrobu č. 480 ve skupině pohřbů situovaných jižně poblíž negativem vymezeného základu jižní strany trojlodní baziliky v Mikulčicích (3. kostel). K nález samotné mince ve štěrbině mezi okrajem pravé poloviny spodní čelisti a spodinou lebeční došlo 2. září 1957, a na základě nálezové situace lze předpokládat, že původně se nacházela v ústech zemřelého. Ražba tohoto solidu v konstantinopolské mincovně je kladena do let 856–866/867. Líc mince zobrazuje poprsí Michaela III. zpříma s plnovousem, jehož hlava nese korunu zakončenou křížem, v pravici drží labarum (praporec) s křížem, vedle je křížek, a levici položenou na oděvu má ohnutou před sebe. Jeho šat (chlamys) je zdoben kosočtverečným ornamentem. Horní okraj mince pak lemují opis M:I – XAHL BASIL (Michal císař). Rub mince nese poprsí Krista Pantokratora zpříma s dlouhými vlasy a plnovousem s rameny kříže za hlavou, oblečeného v tuniku a plášť, jenž pravou rukou žehná a v levé drží zdobené evangelium s křížem. Horní okraj mince potom lemují opis IHSYX – RISTOS* (Ježíš Kristus). V opisech jsou kombinovány písmena latinské abecedy a řecké alfabety (*Kučerovská 1992*; *1998*, 154 Abb. 2–3, 155, 160 Abb. 4: 1, 161 č. 1; *Kavánová – Šmerda 2010*, 151–152).

Vzhledem k tomu, že solidy Michaela III. neobíhaly ve větší míře ani v Byzanci, je výskyt této mince ve velkomoravském prostředí zcela výjimečný. Nejdřív mohl být do hrobu č. 480 uložen po roce 856 a podle J. Šmerdy je pravděpodobné, že po zavraždění císaře v roce 867 by se již objevil u pohřbeného spíše solidus jeho nástupce Basilea I. (812?/827–886, císař 867). Právě v těchto letech 856 až 867, kdy vrcholily kontakty s byzantskou říší, a na Moravě působila cyrilometodějská misie, lze přítomnost tohoto zlatého solidu v souvislosti s ní pokládat za více než pravděpodobnou (*Kavánová – Šmerda 2010*, 159, 161). Sama mince se nacházela v pravé části ústní dutiny mezi dolní a horní čelistí lebky, a je typickým příkladem obolu mrtvých, tzv. Charónovy mince, známé již z řecké mytologie, o níž se ještě zmíníme dále. Ukládala se mrtvému pod jazyk, aby jí zaplatil Charónovi za převoz do podsvětí (*Kavánová – Šmerda 2010*, 153–158, 160–161; *Měřínský 2013*, 409–413; *2013a*, 64–65).

Byzantským mincovnictvím končí také poslední etapa vývoje antické mince; ono samo mělo značný vliv a podíl na formování středověkého mincovnictví. Základy středověkého západoevropského a jihoevropského mincovnictví jsou především spojeny s formováním nových barbarských říší a státních útvarů, vznikajících po rozpadu západořímské říše v roce 476, které je v prvním období charakterizováno vznikem denárové měny (*Sejbal 1997*, 61–71). Kromě již výše uvedeného byzantského

vlivu se výrazně na vzniku raně středověkého mincovního systému podílelo i arabské mincovnictví, zejména v době po rozsáhlých výbojích a mincovní i měnové reformě chalífy Abd al-Malika v letech 696–697, kdy byly vytvořeny základy muslimského mincovnictví. Od 8. do 11. století se právě arabské dirhamy stávají dominantním platidlem v jednom (nelze však říci jediném) těžišti obchodu tehdejší Evropy, jež se vytvořilo na jejím severu v oblasti kolem Baltského a Severního moře. Od 2. poloviny 10. věku však i zde začínají převládat evropské denárové ražby vznikající již za Merovejců, a do- tvořené novým druhem denárů za Karlovců, kdy se na rozdíl od předchozího období stávají, počínajíc ražbami Pippina III. Mladšího zvaného též Malý či Krátký (kolem 714–768, major-domus Neustrie 741, 751 jako Pippin I. král) v roce 752 a pak hlavně za Karla Velikého (742? nebo 747–814, král 768, císař 800), hlavní jednotkou měny západní a jižní Evropy. Tento mincovní systém založený od let 793–794 na karolinské libře (408 g), odvozené snad od bagdádské libry Haruna al Rašída (409 g), počítal s 240 denáry (20 krátkých solidů po 12 de- nárech) z 1 libry o velikosti 19 mm a hmotnosti 1,7 g. Vlivy karolinské libry se potom projevují v řadě dalších evropských oblastí (Itálie, Francie, Anglie atd.) a celý vývoj od přelomu 9. a 10. století je spojovaný s počátky feudálního mincovnic- tví, kdy hlavně jeho rozvoj v Anglii (anglosaský typ v Polsku a Čechách), Sasku a zejména Bavorsku zprostředkoval vlivy karolinských ražeb do Čech a Uher (Bavorsko) a také do Pol- ska a Ruska (Sasko). Na jihu Itálie i v dalších oblastech se po- tom projevují vlivy islámského a byzantského mincovnictví (Sejbal 1997, 63–64). Velmi vzácné jsou ve středohradištním prostředí nálezy mincí karolinských. Mezi výjimečné nálezy potom patří tři široké stříbrné severoitalské denáry, naleze- né zhruba 35 m západně od atria mikulčické trojlodní baziliky (3. kostel) před vstupem do ohrazeného prostoru křesťan- ského hřbitova. Podle P. Kouřila (2003, 112, 114; 2008, 117) nejspíše tyto mince souvisejí se zdejší skupinou kostrových hrobů, programově vydělených z jeho areálu a pravděpodobně patřících jedincům jiného náboženství, tedy pohanům, přičemž prvé dva exempláře připsané italskému králi a později i císaři Lambertovi (před 880/876?–898, spolukrál 891, spolucísař 892, císař 894), uložené v téže vrstvě nedaleko od sebe, a tře- tí široký denár italského krále a později císaře Berengara I. (asi 850/853–924, langobardský král 888, italský 898, císař 915) pocházel s největší pravděpodobností z hrobu. Avers (líc) obou dvou širokých denárů Lamberta Spoletského nese rovnoramenný kříž v perlovci s kotvovitě rozšířenými konci, kuličkami mezi rameny a kolem opisem +LAMBERTVS IMPE v případě prvního exempláře a +LAM. ERTS IMPER na dru- hém. Na reversu (rubu) je potom zobrazen široký karolinský templ (chrám) s křížky mezi dvojitým sloupořadím a na vrcholu střechy s opisem lemovaným perlovcem XPIITIANA RELIGIO na prvé ražbě a ... ITIANA .ELI. IO v případě druhé. Obě min-

ce byly raženy v Miláně v letech 894–898, respektive po roce 894/895, a jsou dvojnásobně proděravěny. Třetí široký stří- brný denár náleží královské periodě vlády Berengara I. Avers je opět opatřen rovnoramenným křížem v perlovci s kotvovi- tě rozšířenými konci, kuličkami mezi rameny a kolem opisem +BERENCARIVS REX lemovaným dalším perlovcem. Revers nese opět vyobrazení širokého karolinského templu (chrámu) s křížky mezi dvojitým sloupořadím a na vrcholu střechy a opi- sem XPISTIANA RELIGIO lemovaným perlovcem. Také tato mince pochází z milánské mincovny a lze ji datovat do prv- ního období Berengarovy královské vlády v letech 888–915 (srov. Kučerovská 1980, 216–217; 1998, 156, 164, Abb. 6: 19–21, 165 Nr. 19–21; srov. Měřínský 2013, 411).

Severoitalské stříbrné široké denáry jsou v moravském pro- středí výjimečné. Hojně zastoupení mají na staromaďarských pohřebištích v karpatské kotlině z doby zaujetí země, tj. z celé sídelní maďarské oikumeny doby konce 9. až 1. polovi- ny 10. století. Pocházely ve velké většině z tributu míru, jenž byl Berengarem I. i dalšími panovníky maďarským kočovníkům vyplácen a také z jejich kořisti, popřípadě žoldu, pokud se nechali najímat do cizích služeb. T. Kučerovská (1973, 10–11, 13–14; 1977, 51) zprvu předpokládala, že se na Moravu tyto mince dostaly během posledních let 9. století nebo kolem roku 900 a jsou dokladem styků Velké Moravy se severoitalským prostředím. Vedle kontaktů obchodních nevyučovala ani navazování styků politických. Uvažovala také o možnosti, že tyto mince se mohly na Moravu dostat i při opakujících se východofranckých vojenských výpravách. Každopádně se sem musely dostat brzy po ražbě, to znamená po roce 894/895, resp. 888, kdy byly raženy oba denáry Lamberta Spoletského, a roky 896–898, kam je datována ražba Berengara I. (asi 850/853–924, langobardský král 888, italský 898, císař 915). Typická dvojice dírek v obou Lambertových mincích však svěd- čí zcela jednoznačně o jiném původu a využití. Takto upravené mince, a to arabské dirhemy i další západoevropské i byzant- ské mince, především však právě severoitalské široké stříbr- né denáry Berengara I. i dalších panovníků, jako byl Lambert Spoletský, Lothar (926/928–950, italský spolukrál 931, král 950), Hugo z Arles a Vienne (Provence; okolo 880–947/948, italský král 926–946/947) atd., používali staří Maďaři jako ná- šivky na oděv, koňský postroj i jinou výzdobu. Datování těch- to mincovních nálezů se časově kryje právě s dobou, kdy se staří Maďaři natrvalo usazují v karpatské kotlině i jejich prvním velkým nájezdem do Itálie v letech 899–900 (Měřínský 1986, 31), kterému snad předcházely již akce v letech 896–898 předpokládané D. Třeštíkem (1987, 32–34) a po nich ještě následující vpády z let 901, 904–905 atd. (Třeštík 1987, 33; 1991, 11–15). D. Třeštík (1987, 34) se dokonce domníval, že výše uváděný nález tří severoitalských širokých denárů v Mi- kulčicích je důkazem přítomnosti starých Maďarů v samotném

centru velkomoravské říše a dokonce i v ústředí tohoto centra. Podle něj nemohlo jít o doklad maďarského nájezdu na Mikulčice v době po pádu státu moravských Mojmírovců, nýbrž měly tyto mince představovat kořist z jejich vpádu do Itálie z let 899–900 a do hrobů se dostaly brzy poté. Tato interpretace však nemusí být tak jednoznačná, neboť právě z této doby je známo ze stížnosti bavorského kléru, že Moravané, kteří přijali zvyklosti staromaďarských kočovníků, vtrhli spolu s nimi na území „bavorského východu“ (Havlík, ed. 1969b, 241–242, č. 109) a asi v roce 921 pak vystupují Maďaři vedení zřejmě slovenskými velmoži Bugatem a Dursakem jako vojenští spojenci Berengara I. (Becker, ed. 1915, kap. II 61, 64–65; Havlík 1978, 98; Kučera 1974, 47–52; Měřínský 1986a, 31; 2013, 411–412; srov. dále). Mikulčické široké severoitalské denáry se tam tedy mohly dostat i v souvislosti s participováním části slovenských bojovníků na maďarských nájezdech nebo přímo se starými Maďary (Kučerovská 1998, 156; srov. Měřínský 2013, 411–412; srov. dále).

Kromě výše zmiňovaného byzantského solidu císaře Michaela III. v ústech velmože z hrobu č. 480 u trojlodní baziliky v Mikulčicích 3. kostel) se zjevnou funkcí obolu mrtvých, můžeme jmenovat ještě další nálezy starších antických či dokonce keltských mincí ve středohradištních kostrových hrobech. Mezi nejstarší numismatické doklady patří keltská zlatá 1/24 statéru typu Athena-Alkis z hrobu č. 18 pohřebiště v Josefově, trať Záhumenica, kde se nacházela na pravé klíční kosti dětského pohřbu. V hrobě dvou až tříletého dítěte č. 69 v Mušově – Areálu ležel v zásypu nad skeletem stříbrný římský republikánský denár Aulus Postumius Auli Filius Nepos Albinus asi z roku 82 př. n. l. Odlišné uložení měl v mohyle č. 3 mohylníku u Žlutavy, trať Tresný poblíž Otrokovic na Zlínsku stříbrný antoninian římského císaře M. Iulia Philippa Arabse (244–249 n. l.) s korunovaným portrétem imperátora a opisem IMP M IVL PHILIPPVS AVG. na líci a bohyní zdraví a opisem SALVS AVG na rubu. Právě jedna z těchto 17 mohyl, prozkoumaná v roce 1931 V. Bachmánkem, obsahovala ve výklenku mužskou kostru s křesacím kamenem u levého boku a železnými ostruhami u nohou. Vlastní šachtu hrobové jámy po pravém boku pohřbeného překrývala trámová konstrukce, vytvářející pohřební dutinu. Zde se ve výši lebky nacházelo 10 železných šipek a 2 cm směrem ke kostře mince (Dostál 1957, 37, 40–41, 48, obr. 2: 3 na s. 39; 1966, 29, 194–196, zvl. s. 194). V hrobě č. 20 v Moravičanech na Šumpersku byl nalezen stříbrný římský denár z roku 141 n. l. ražený manželkou císaře Antonina Pia (138–161) Faustinou Starší (Faustina Annia Galeria, okolo 100–141, císařka od 138). Další římská mince císaře Galliena (253/260/–268 n. l.) pochází z hrobu č. 139/46 z pohřebiště Na pískách u Dolních Věstonic na Břeclavsku (Poulik 1948–1950, 161; Ungerman 2009, 226) a hrob č. 315/48 obsahoval další neurčitelnou římskou bronzovou minci se zko-

rodovaným povrchem (Ungerman 2009, 227). Zkorodovanou neurčitelnou asi římskou bronzovou minci s povrchem k zavěšení na náhrdelník obsahoval také hrob č. 66/49 ve Starém Městě – Na valách. Antické mince se v hrobech objevují i později, jak to dosvědčuje ražba císaře Aureliana (270–275 n. l.) v hrobě z 11. století na Devíne u Bratislavy (Eisner 1952, 293–295; srov. Měřínský 2013, 412).

Jinými doklady, které bezesporu stojí v počáteční fázi zvyku vybavit zemřelého obolem mrtvých, jsou zlaté plíšky, jež máme doloženy již v hrobech č. 170 a 818 na pohřebišti s litými garniturami v Želovcích na Slovensku (hroby č. 170, 818; Čilinská 1973, 65, 180, Taf. XXX: 2 na s. 203, CXXX: 6 na s. 253) a hrobě č. 80 na pohřebišti z téhož kulturního okruhu Deszk – Klárafalva v Maďarsku (Csallány 1952, 236). Z velkomoravského období je potom známe z úst tří mikulčických pohřbených, jmenovitě z hrobu č. 589, nedaleko od výše zmiňovaného hrobu č. 480, s byzantským zlatým solidem Michaela III. u 3. kostela – trojlodní baziliky. Byl také uložen v podobné stratigrafické situaci mladšího horizontu hrobů, překryt dvěma dalšími bez nálezu, ale obsahoval, na rozdíl od skupinky kolem pohřbu se solidem, malou zlatou náušnici a železnou sekeru. Také ve skupině pohřbů severně od kostela se v ústech bojovníka, vybaveného mečem, sekerou, motyčkovitým nástrojem, nožem, železnými nákončími opasku a přezkami, vědrem, nůžkami a dalšími předměty a uloženého v hrobce (hrob č. 438) s okovanou rakví, nacházel v ústech zlatý plíšek. Další doklad zlatého plíšku pochází z hrobu č. 380 situovaného uvnitř střední lodi trojlodní baziliky (kostel č. 3) a amorfní zlatý slitek (Gusskuchen) z hrobu č. 365. Ostatní doklady zlatých zlomků a slitků z Mikulčic nejsou již tak jednoznačné, neboť postrádají přesné náleзовé okolnosti (Sejbal 1960; Kučerovská 1998, 155; Kavánová – Šmerda 2010, 160). Taktéž z kostelního hřbitova Na valách ve Starém Městě u Uherského Hradiště je doloženo vkládání kousků zlata či náušnic do úst nebo rukou mrtvého (Sejbal 1960; Pošvář 1966, 47; Dostál 1966, 29; Poulik 1975, 86; Kučerovská 1980, 214–215; 1998, 155; Kavánová – Šmerda 2010, 160). Shodnou situaci shledáváme u velmože pohřbeného v hrobě č. 124 v Nechvalíně, který obsahoval kromě meče typu X, pár železných ostruh se štítkovými železnými nákončími k jejich upevnění, sekeru bradaticí, hrot kopí, zavírací nůž, cele okované oválné vědro, bojový nůž či dýku se zbytky dřevěné pochvy, čtyři skoby snad z kování rakve, dno nádoby, a v ústech měl zemřelý dva zlaté plíšky o hmotnosti 0,908 g a 1,668 g a ryzosti 670/1000 Au a 620/1000 g Au, tj. 16 a 15 karátů (Klanica 2006/I, tab. 16 na s. 165; 2006/II, 46–47; srov. Měřínský 2013, 412; 2013a, 64).

Rozšíření zvyku ukládání mince či náhradního zástupného artefaktu, jakým mohly být plíšky zlata či jejich zlomky, amorfní kousky zlomkového zlata, valounky, zlomky taveného kovu,

šperk apod., do rukou či úst zemřelého na Moravě, ale i v Čechách, spojoval P. Radoměský (1955, 50–57) právě s územím Uher a karpatské kotliny vůbec již od staromaďarského období. V první fázi tzv. belobrdských pohřebišť na Slovensku (950–1000) však obol mrtvých chybí (Rejholcová 1981, 483). Původ tohoto zvyku lze tedy obecně hledat ve starších antických tradicích karpatské kotliny či vlivech z východu, a doklady obolu mrtvých ve formě zlatých plíšků, valounků a výjimečně též mincí máme na Moravě již ve velkomoravském období. V karpatské kotlině se vyskytují již na pohřebišťích s litými garniturami včetně obdarování zemřelých různými „starožitnostmi“ či „suvénýry“ pravěkého a antického původu nebo jejich torzy, což bylo bezesporu taktéž výrazem různých, blíže těžko konkretizovaných, pohanských představ. Většinu nálezů mincí ve staromaďarských hrobech můžeme však spíše ztotožnit s ozdobami oděvu a ne přímo s obolem mrtvých. Šíření tohoto zvyku shledáváme ve větší kvantitě až od počátku 11. věku či dokonce závěru jeho 1. čtvrtiny. Jestli i do Čech pronikl tento zvyk z Moravy, nelze dosud spolehlivě prokázat (srov. Sejbal 1986, 170–181), podobně jako názor o západním původu obolu mrtvých i ve velkomoravském prostředí a šíření tohoto zvyku ze západu v době po přelomu tisíciletí (Kolníková 1967, 214–216). Podstatnou podmínkou jeho rozšíření byl i stupeň hospodářského rozvoje a rozšíření mince jako všeobecného ekvivalentu směny. Faktem zůstává, že hlavní ohnisko výskytu tohoto jevu shledáváme od počátku 11. století v karpatské kotlině a okrajově k tomuto nálezovému katastru náležela i Morava (Sejbal 1986, 178–181; srov. Měřínský 2013, 412–413; 2013a, 64–65).

ŠPERK A ŠPERKAŘSTVÍ VELKÉ MORAVY

Luděk Galuška

Když ve 2. polovině 19. století byly v hrobech u Količina, Předmostí u Přerova a nedaleko Brna u Rebešovic objeveny skvostné zlaté a stříbrné okrasy u nás téměř neznámých tvarů, jen málokdo si dovedl představit, že by mohly být zhotoveny již v 9. století šperkaři Velké Moravy. I takový vědec jakým bezesporu byl Lubor Niederle (1931, 183–216) věřil, že „od VI. do X. století byla celá střední a východní Evropa vedle jiných šperků zahrnována náušnicemi výroby většinou byzantské, resp. syrsko-byzantské“, že místní imitace těchto skvostů vyráběly se až v 10. a 11. století. Velkomoravská knížata a zejména jejich manželky se tak měli pyšnit téměř výhradně importy z Byzance, což podle historika Františka Dvorníka (1935, 101–161) dokládá i „největší byzantský archeologický nález posledních let mimo území Císařství“, představovaný ve 20. a 30. letech 20. století pohřebišťem ve Starém Městě „Na Valách“, velmi bohatým právě na zlatý a stříbrný šperk. Nemůže proto překvapit, že se tomuto šperku jako celku brzy dostalo přívlastku „byzantsko-orientální“. Teprve až v návaznosti na komplexní vyhodnocení výzkumu pohřebiště „Na Valách“ Vilémem Hrubým začal se pohled na honosný velkomoravský šperk postupně měnit. Zmíněný archeolog jednak připustil, že část z tamních okras byla nošena již v poslední třetině 9. století, a že některé z nich mohly být dokonce vyráběny v domácích, tedy staroměstských dílnách (Hrubý 1955), jednak díky objevům na hradiscích Valy u Mikulčic a Pohansko u Břeclavi spatřily světlo světa další nové skvosty raně středověkého šperkařství (Dostál 1965). Ruku v ruce s tím bylo ovšem také poukazováno na specifičnost velkomoravského šperku, stejně jako na absenci jemu tvarově podobných starších „prototypů“ v byzantském či orientálním prostředí (za inspirovaní pro jeho vznik se např. v pojetí Z. Klanice považovala již celá jihovýchodní Evropa), obecně tedy na možnost vzniku zlatých a stříbrných šperků v domácím, moravském prostředí. Tento nový pohled se mimo jiné odrazil také v návrhu na jeho nové pojmenování. Tím se v pojetí uznávaného archeologa Bořivoje Dostála stal termín „šperk staroměstského nebo veligradského rázu, či typu“, reflektující nejen místo největšího výskytu jeho zástupců, ale i místo jeho výroby (Dostál 1966, 30–36). Od té doby prošlo bádání o velkomoravském šperku pozoruhodným vývojem, někdy spojeným „pouze“ s novým pohledem na starší, již známé nálezy, pocházející většinou ze 40. až 70. let 20. století, jindy však obohaceným o vyhodnocení veřejnosti dosud neznámých novějších a nových archeologických objevů (komplexně naposled Galuška 2013, 99–263; zde i další literatura).

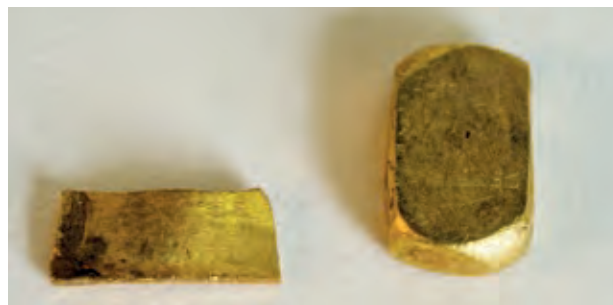
Pod pojmem „šperk veligradského typu byzantsko-orientálního charakteru“ chápeme v současnosti hlavně náušnice a gombíky, dále prsteny, kovové perly, přívěsky a některé další, nezřídka solitérní předměty. Byly vyrobeny hlavně ze slitiny dominantního zlata a menšinového stříbra a mědi, dále pozla-

cené mědi, stříbra, případně i zlaceného, často při aplikaci velmi náročných šperkařských metod, jakými byly granulace a filigrán, jež pracují s malými až „makovými“ kuličkami a drátky, vzácně doplněnými o vložkování sklíčky, polodrahokamy nebo skelnou pastou. První zástupci těchto skvostů se na Moravě objevili poměrně náhle. Zatímco pro období 8. století máme v rámci ženského šperku z archeologických výzkumů k dispozici jen nečetné, často z bronzu, jen výjimečně ze zlata zhotovené okrasy, nezřídka cizí proveniencí, ani vzdáleně se nepodobající šperku veligradského typu, tak z období 9. století známe jeho zástupce hned z několika desítek moravských nalezišť, hlavně pohřebišť. Víme přitom, že společenské elity Moravy 2. poloviny 8. století, zejména pak její mužští příslušníci, byli kulturně ovlivněni sousedním avarským kaganátem, kde, byť vzácně, se některé ženské šperky podobné „veligradským“, již objevily (např. Ungerman 2005a, 715). Zda neexistence těchto šperků na „předvelkomoravské“ Moravě souvisí s neochotou místních mužů obstarat svým ženám původem avarský šperk, přičemž si ovšem oni sami běžně obstarávali součásti avarské bronzové lité industrie na své opasky, nebo zda je na vině nezáměr moravských žen o tento šperk, sice nevíme, nedomníváme se ovšem, že by zmíněné avarské ženské šperky na Moravě užívány byly a shořely např. i se svými majitelkami na posmrtné hranici při tehdy dominantně uplatňovaném žarovém pohřebním ritu. Další oblast, kde se šperky podobné některým zástupcům veligradského typu již někdy na přelomu 8. a 9. století a pak v průběhu 1. poloviny 9. století objevily, představuje území dnešního Chorvatska. Právě zde, zejména pak v prostředí původně antických měst na dalmatsko-istrijském pobřeží Jaderského moře, vyvíjely činnost šperkařské dílny, které pracovaly na starém římském, resp. byzantském základě (např. Štefanovičová 2004, 389–395). Postupně na tomto území také vykristalizovalo knížectví s křesťanskými centry spadajícími pod správu aquilejského patriarchy, jehož knězi – misionáři sehráli v prvních deceniích 9. století velmi významnou roli při christianizaci staré Moravy.

Jak se zdá, tak na vzniku velkomoravského šperku veligradského typu mohly mít svůj podíl přinejmenším dva vnější subjekty. Prvním z nich byla panonská oblast dalmatského Chorvatska se starými šperkařskými dílnami uplatňujícími výrobní metody jako granulace a filigrán, skrze něž tam byly hotoveny např. hrozníčkové a bubínkové náušnice, a také gombíky s hladkým povrchem zdobeným granulovanými vzory (Štefanovičová 2003, 330–334; 2004, 389–395). Z dílen tamních slovanských knížectví se mohly na Moravu dostat jak některé výrobky, tak z nich mohli na Moravu přibýt i samotní výrobci – řemeslníci, a to např. jako společníci křesťanských kněží, mířících do etablojících se moravských center za svým misijním posláním. Druhým vnějším subjektem, jenž se zřejmě spolupodílel na vzniku šperku Velké Moravy, a to dokonce více než

oblast Adriatiky, byl podle nás avarský kaganát, jenž se na konci 8., resp. na přelomu 8. a 9. století nacházel na samém sklonku své bezmála dvě a půl století trvající existence. Po ničujících válkách s franckou říší se jeho bohatství během několika málo let přesunulo do pokladnic vítězného franckého panovníka Karla Velikého, přičemž si svůj díl kořisti odvezli domů i moravští Slované. Ti se zřejmě účastnili především závěrečné fáze likvidace kdysi mocných Avarů, v důsledku níž došlo k přesídlení jejich zbytků do oblasti Nezdiderského jezera, kde dožili. Takto lze zároveň alespoň hypoteticky odpovědět na otázku, kde se na Moravě na začátku 9. století tak náhle vzalo zlato a stříbro, tzn. ty suroviny, z nichž byla vyrobena podstatná část šperků veligradského typu. Jistě nelze ani vyloučit, že se zlato získávalo např. rýžováním, či prostřednictvím dálkového obchodu, ovšem v době před vznikem moravského státu, se tyto možnosti zdají být přeci jen velmi málo pravděpodobné.

Se zánikem avarského kaganátu můžeme dobře spojit ještě jednu eventualitu, a sice že na mocensky se etablující Moravu přišli, anebo byli jako kořist přivezeni, zkušení šperkaři a zlatníci, z nichž někteří mohli být třeba i byzantského původu. Ti si kromě výrobních nástrojů a suroviny – nejspíše asi v podobě zlatých plíšků a hranolků jaké známe z několika hrobů ze Starého Města „Na Valách“ (obr. 1–2), nebo cizokrajných zlatých a stříbrných mincí, případně z módy vyšlých či defektních bronzů avarského původu – přivezli to nejcennější, čím disponovali: svoji znalost výrobních postupů a technologií, a to včetně těch nejsložitějších. Přestože lze předpokládat udržování tajemství výroby a dědění jejich znalostí v rámci rodu, oprávněně můžeme předpokládat, že tyto technologie, hlavně filigrán a granulace, se postupem doby dostaly ve známost

▲ Obr. 2. Staré Město „Na Valách“.

Zlatá surovina z hrobů 272/51 a 189/51, 9. stol.
Foto S. Doleželová.

▲ Obr. 3. Výroba filigránních polokoulí.

Tvarování v jamkách repliky dřevěné podkladky – jamkovic s využitím železné paličky s kulovitým zakončením. Podle Čáp – Macháček – Špaček 2011, obr. 232.

i vybraným moravským mistrům, kteří se pak výraznou měrou podíleli na výrobě šperků mladšího velkomoravského horizontu 2. poloviny 9. století (obr. 3).

To, že v průběhu 1. třetiny 9. století byly na Moravě šperky veligradského typu skutečně hotoveny, prokazatelně dokládá nedávný objev šperkařského okrsku ve Starém Městě v poloze „Na Dvorku“ (Galuška 2013, 108–195). Devět více či méně prozkoumaných objektů okrsku se rozkládalo těsně před hradbou starého hradiska, které se v průběhu 1. poloviny 9. století nacházelo ve východní části vyvýšené severní staroměstské ostrožny a mělo centrum v poloze „Na Valách“. Z nejprůkaznějšího z nich, objektu XIII/98–09 – dílny, pocházejí např. části tyglíků a keramických nádob s nataveninami

◀ Obr. 1. Staré Město „Na Valách“.

Proužek zlatého plechu ve tvaru omegy z hrobu 23/48, 1. pol. 9. stol. Foto S. Doleželová.

barevných a drahých kovů, a to včetně zlata a stříbra, dále plíšky a proužky bronzu a mosazi se stopami stříhání a tepání, zlomky poškozených šperků, vyrobených ze slitiny s obsahem zlata, a v neposlední řadě výrobní nástroje a pomůcky, mezi

▲ Obr. 4. Staré Město „Dvorek“.

Parohová vytepávací klenotnická podkladka – jamkovička, zlatnická dílna objekt XIII/98-09, 1. pol. 9. stol. Foto S. Doleželová.

▲ Obr. 5. Staré Město „Na Valách“ a „U Víta“.

Kleště s tyglíkem a polovinou odlévacího kadlubu, klenotnický areál, 9. stol. Foto S. Doleželová.

▲ Obr. 6. Staré Město „Dvorek“ a „Na Valách“.

Část klenotnické podkladky – jamkovička ze zlatnické dílny objektu XIII/98-09 se šperky z hrobů, které pomocí ní mohly být vyráběny, 1. pol. 9. stol. Foto S. Doleželová.

nimiž jasně dominuje unikátní vytepávací podložka z losího parohu (obr. 4–5). Na vyhlazeném pracovním povrchu této podložky je patrná celá řada zásahů od pracovních nástrojů, hlavně se v něm ovšem nacházejí čtyři, možná pět nestejně rozměrných polokulovitých důlků, na jejichž stěnách byly analýzami zjištěny stopy dlouhodobého zpracování zlata, stříbra, mědi a bronzu. V těchto důlcích byly tvarovány polotovary, hlavně polokoule plechových gombíků, perel i bubínků náušnic, a pravděpodobně také košíčky spletené z filigránního drátku, které se uplatňovaly opět zejména na náušnicích. Důkazem tohoto tvrzení jsou nejen identické rozměry důlků a předmětných částí samotných gombíků a náušnic, ale i stejné nebo alespoň velmi podobné prvkové složení vzorků, odebraných jednak ze stěn důlků, jednak ze samotných šperků, pocházejících z hrobů blízkého staroměstského pohřebiště v poloze „Na Valách“ (obr. 6). Dataci počátků objektu XIII/98–09, a tím i celého výrobního okrsku do doby před vznikem Velké Moravy, naznačují jak některé chronologicky citlivé nálezy, tak i stratigrafická situace sídliště, nacházejícího se před hradbou hradiska, jehož byl okrsek součástí. Ke vzpomínaným nálezům

patří bronzové kování tvaru čtyřlístku – ozdoba uzdy koňského postroje ze skupiny litých avarských bronzů – nalezené v dílně poblíž destrukce výhně, či pícky, připravené zřejmě jako surovina k dalšímu využití. Stejná kování i další zástupci tzv. avarských bronzů, často v podobě neúplných či defektních kusů, jsou dobře známy také z vrstev a objektů předvelkomoravského sídliště a velkomoravského hradiště na Valech u Mikulčic. Místy je doprovázejí úlomky a vzácně dokonce celé kusy kovoliteckých tyglíků nebo nástroje, jako např. kleštičky a kladívka, což také zde dokládá výrobu šperků, a to již v rané fázi osídlení (*Klanica 1974*, 55–83). Varianty šperků nošených a vyráběných v moravských centrech v průběhu starší velkomoravské fáze, tedy přibližně v 1. polovině 9. století, byly ještě donedávna spíše jen odhadovány, než seriózně stanoveny na podkladě studia samotných nálezů. Pak ovšem došlo k několika pokusům o jejich bližší určení, což se dělo na bázi rozborů nálezové a stratigraficky zajímavých hrobových celků z pohřebišť ze Starého Města, Uherského Hradiště – Sadů, Mikulčic a Pohanska u Břeclavi (*Chorvátová 2004*, 199–236; 2007, 83–101; *Ungerma 2005a*, 707–749) a k vyhodnocení již zmíněné zlatnické dílny XIII/98–09 v lokalitě „Na Dvorku“ ve Starém Městě, jehož součástí stalo se také určení těchto šperků, které v ní mohly být vyráběny (*Galuška 2013*, 99–253).

▲ **Obr. 8. Staré Město „Na Valách“.**

Masivní stříbrné pozlacené bubínkové náušnice z hrobu 151/50, 1. pol. 9. stol. Foto S. Doleželová.

▲ **Obr. 9. Staré Město „Na Valách“.**

Zlaté náušnice s úzkou lunicí z hrobu 167/51, 1. pol. 9. stol. Foto S. Doleželová.

Již delší dobu je známo, že nejčastěji se vyskytujícím, a tím pádem nejoblíbenějším šperkem moravských žen, byly náušnice, z nich pak ty, jejichž spodní oblouk zdobí granulový klasovitý hrozníček, někdy dokonce oboustranný (**obr. 7**). Existuje přitom množství variant těchto tzv. hrozníčkových náušnic, a to od jednoduchých až po skutečná umělecká díla tvořená stovkami granulek kombinovaných pásky filigránního drátku. Vedle několika variant hrozníčkových se ovšem ve „starých“ hrobech objevily i solitérní unikátní exempláře náušnic, které se již vícekrát nevyskytly, případně mají jen své tvarově vzdálené poz-

◀ **Obr. 7. Uherské Hradiště – Sady „Špitálky“.**

Zlaté hrozníčkové náušnice z hrobu 87/60, 1. pol. 9. stol. Foto S. Doleželová.

▲ **Obr. 10. Staré Město „Na Valách“.**

Stříbrný gombík se skly z hrobu 25/48, 1. pol. 9. stol. Foto S. Doleželová.

dějšší napodobitele. Na myslí máme např. masivní stříbrné pozlacené 4bubínkové náušnice zdobené granulací z hrobu 151/50 (**obr. 8**), náušnice s dolními obloučky a přívěšky vystřiženými ze zlatého plechu, na jejichž jednu stranu byly nanесeny pyramidky z granulek pocházející z hrobu 167/51 (**obr. 9**), nebo těžké 8bubínkové zlaté náušnice z hrobu 193/51 – všechny nalezené na pohřebišti „Na Valách“ ve Starém Městě. K nim bychom mohli z téže nekropole přiřadit některé ojedinělé gombíky, např. velmi masivní a těžké zlaté exempláře s povrchem celé pokrytým granulací z hrobu 282/49, dále menší zlaté gombíky zdobené pásky filigránního drátku, které jejich povrch člení na 8 stejných polí, objevené v hrobu 193/51, nebo stříbrné gombíky s povrchem pokrytým trojúhelníkovitými vzory granulace, jež vytvářejí motivy křížů maltéžského typu z hrobu 25/48 (**obr. 10**). Podobné unikáty bychom našli také na dalších lokalitách, zejména pak v Mikulčicích, jak naznačuje např. zlatá 10bubínková náušnice z hrobu č. 505 u 3. kostela (**obr. 11**), případně také na Pohansku u Břeclavi, kde z hrobu 158 pocházejí 4 stříbrné náušnice se závěsků v podobě obdélníkových plotének, zdobených pyramidkami granulace, na nichž je zavěšeno 7 dlouhých řetízků (*Kalousek 1971, 103–104*). Vypadá to, jakoby výrobci v průběhu 1. třetiny až poloviny 9. století metodou pokusů teprve hledali svůj styl, jakoby pracovali podle návodů a přání svých nových pánů, resp. odběratelů, tedy Moravanů, kteří snad v té době ještě ani příliš nevěděli, co vlastně chtějí. Tak mohl vzniknout šperk, který se prostě neujal, unikát. Nelze přitom přehlédnout mnohdy nemalé rozměry těchto raných šperků veligradského typu a také to, že značná část jich byla zhotovena ze zlata; kromě již uvedených

▲ **Obr. 11. Mikulčice „Valy“.**

Zlatá bubínková náušnice z hrobu č. 505 u 3. kostela, 9. stol. Foto S. Doleželová.

▲ **Obr. 12. Staré Město „Na Valách“.**

Velké zlaté košíčkovité náušnice z hrobu 282/49, 1. pol. 9. stol. Foto S. Doleželová.

▲ **Obr. 13. Uherské Hradiště – Sady „Špitálky“.**
Velké pozlacené gombíky z hrobu 22/59 v lodi kostela, 1. pol. 9. stol. Foto S. Doleželová.

▲ **Obr. 14. Staré Město „Na Valách“.**
Zlatá náušnice náhodně nalezená rolníkem P. Burešem v roce 1924, odevzdaná A. Zelnitovi, v současnosti ve sbírkách MZM, 9. stol. Foto S. Doleželová

vzpomeňme např. čtyři velké 9košíčkové náušnice ze staroměstského hrobu 282/49 (**obr. 12**). Jakoby klenotníci nebyli nuceni materiálem, tedy hlavně zlatem, příliš šetřit, jakoby ho měli k dispozici snad až nadbytek. Možná se jedná o důsledek toho, že se do oběhu náhle dostalo zlato a také stříbro, které si jako kořist z avarských válek přivezli domů na Moravu příslušníci vzrůstající společenské elity, pro něž ostatně byla podstatná část šperků a okras také vyráběna. Pak ovšem nastala změna. Jak naznačuje náplň hrobových výbav z mladšího

velkomoravského horizontu, tedy přibližně z 2. poloviny 9. až začátku 10. věku, tak v nich výrazně – snad v důsledku vyčerpání na Avarech ukořistěného zlata, jímž poté disponovala již jen vládnoucí knížata a velmoži – převažuje stříbrný šperk nad zlatým. Také solitérní unikáty jsou v té době už spíše jen výjimkou. Naopak hrozníčkové náušnice v mnoha variantách se mezi ženami příslušníků elit stále těšily velké oblibě, stejně jako některé typy starších gombíků, zejména pak těch s hladkým povrchem zdobeným granulací, případně povrchem nesusoucí lisovanou a tepanou výzdobu vegetabilního charakteru (**obr. 13**). Vedle nich se ovšem objevují šperky nové. Týká se to zejména stříbrných 4- a 7bubínkových náušnic spletených z filigránních drátků a také dalších okras, např. prstenů (**obr. 17**), pozlacených plechových gombíků s animálními, zejména ptačími motivy (**obr. 18–20**), nebo skleněných korálů mladších typů. Zmíněné náušnice se v „mladších“ bohatě vybavených velkomoravských hrobech nezdávka vyskytují i v několika párech – jakoby ženám a dcerám velmožů ani příliš nevadilo, že nosí téměř identické šperky. Z toho usuzujeme, že se ve skupině elitních moravských žen, a to napříč centrálními

▲ **Obr. 15. Staré Město „Na Valách“.**
Stříbrná bubínková náušnice z hrobu 251/49, 2. pol. 9. stol. Foto S. Doleželová.

lokalitami Velké Moravy, postupně vytříbil určitý vkus, vytvořilo se něco jako „móda mocných“. Za doklad této skutečnosti lze považovat např. soupravy šperků z hrobů 99 a 135 na Po-

▲ **Obr. 16. Staré Město „Na Valách“.**
Zlaté a stříbrné bubínkové náušnice z hrobů 78/48 a 5/48, 9. stol. Foto S. Doleželová.

▲ **Obr. 17. Staré Město „Na Valách“.**
Zlaté prsteny z hrobu 24/48, 2. pol. 9. stol. Foto S. Doleželová.

hansku u Břeclavi, hrobů 251/49 (**obr. 15, 19**) a 323/49 z pohřebiště „Na Valách“ ve Starém Městě nebo hrobu 332 z Rajhradice a 461 z Rajhradu nedaleko Brna (*Kalousek 1971, 89–90*;

▲ **Obr. 18. Mikulčice „Valy“.**
Velký stříbrný gombík, 9. stol. Foto S. Doleželová.

▲ **Obr. 19. Staré Město „Na Valách“.**
Stříbrný pozlacený gombík s motivem dravého ptáka z hrobu 251/49, 2. pol. 9. stol. Foto S. Doleželová.

▲ Obr. 20. Staré Město na „Špitálkách“.

Stříbrný gombík s ptákem z rozrušeného hrobu u kostela, 9. stol. Foto S. Doleželová.

▲ Obr. 21. Staré Město „Na Valách“.

Stříbrné pozlacené sloupečkovité náušnice s bubínky z hrobu 299/49, 9. stol. Foto S. Doleželová.

Hrubý 1955, 462; Staňa 2006, 184, 125). Na druhou stranu by ovšem bylo omylem, kdybychom se domnívali, že ve sféře velkomoravského šperkařství neexistovaly regionální rozdíly,

zvláštnosti. Jak jinak si vysvětlit např. poměrně velký výskyt náušnic s vertikálním prolamovaným sloupečkem oboustranně ukončeným zdobenými bubínky (obr. 21) nebo lunicových náušnic bohatě zdobených granulací na pohřebištích Starého Města a Uherského Hradiště – Sadů, tedy Veligradu (obr. 22), zatímco v oblasti Mikulčic se zástupci těchto šperků – na rozdíl od vzdálenějšího Pohanska u Břeclavi – dosud neobjevili. A naopak, absenci pozlacených kování ve tvaru kodexů na nalezištích staroměstsko–uherskohradištské aglomerace, zatímco v hrobech mikulčických se tyto vyskytly hned ve čtyřech exemplářích. Je pravděpodobné, že příčinu této skutečnosti lze spatřovat v existenci pouze několika centrálních dílen, ve kterých se ve vrcholném období Velké Moravy vyráběly jak „módní“ šperky, tak i ty „regionální“ na zakázku místních velmožů. Pozoruhodná je také nezanedbatelná podoba šperků veligradského typu z lokalit Starého Města a z Pohanska u Břeclavi, na rozdíl od exemplářů z teritoriálně bližších Mikulčic a Pohanska, zatímco mikulčický původ bývá zase shledáván u šperků z lokalit na Brněnsku, např. v Rajhradě nebo na Starých Zámčích u Lišně (Staňa 1997, 81).

Rozsáhlý výrobní okrsek, kompletně archeologicky prozkoumaný, jenž byl součástí rozlehlého řemesnického areálu vyvíjejícího činnost ve 2. polovině 9. století, se nacházel na půdě Starého Města v poloze „U Víta“, jen několik desítek metrů od mocenského okrsku s kostelem a stavbou palácového typu (Galuška 1989, 405–454). Byl tvořen deseti výrobními objekty a centrální dílnou vybavenou výhněmi, malými píckami i velkými pecemi, v nichž se našly řemeslnické nástroje, surovina, celé kovolitecké tyglíky a jejich části, úlomky keramických nádob s nataveninami barevných a drahých kovů a také šperk v podobě hrozníčkové náušnice (obr. 5). Jasně doklady šperkařské činnosti vesměs v podobě specializovaných nástrojů, úlomků tyglíků (jeden s lupínky zlata) a pracovního odpadu, pocházející zejména z vrstev, ale i z výplní několika sídlištních objektů, jsou známy také z prostředí mikulčického hradiska; nástroje klenotníka a zejména tyglík se stopami mědi legovaného stříbra pochází z prostoru dvorce na Pohansku u Břeclavi (Klanica 1974, 55–83; Dostál 1993, 31–53; Macháček – Gregorová – Hložek – Hošek 2007, 177–178). Vzhledem k dominantně zpracovávané surovině, již byl především bronz, je velmi pravděpodobné, že ve výrobních okrscích byly hotoveny nejen šperky veligradského typu, ale i okrasy pro ženy z nižších společenských vrstev, někdy napodobující honosnější předlohy, častěji však mající podobu jednoduchých vlasových kroužků, případně gombíčků s hladkým povrchem a natavenými drátěnými kroužky. Kromě šperků prokazatelně domácí výroby jsou však z moravských pohřebišť známy také okrasy, u nichž se předpokládá cizí původ. Vzpomeňme např. přívěsek s oválným zlatým rámečkem (obr. 23), pravými perlami a liliovými záchytnými zoubky, do něhož je vsazeno dvoudílné sklo – vložka s dutinkou se zbytky

▲ Obr. 22. Staré Město „Na Valách“.

Zlaté lunicové náušnice s řetízky z hrobu 106/AZ, okolo poloviny 9. stol. Foto S. Doleželová.

hmoty považované za „krev Kristovu“ z Mikulčic, jemuž je přičítán byzantský původ (Profantová – Frána 2003, 55), nebo některé z drátěných náušnic a spon z pohřebišť „Na Pískách“ u Dolních Věstonic a ve Starém Městě „Na Valách“ (obr. 24), u nichž je hledán původ v horním a středním Podunají (Ungerman 2006, 354–358, 363). Zdá se ovšem, že podobných importů nebylo mnoho. Na druhou stranu ovšem neexistuje ani mnoho nalezišť mimo oblast mocenských center Velké Moravy, na nichž by bylo nalezeno větší množství šperků veligradského typu. Na území východní části Velké Moravy, tedy dnešního Slovenska, lze v dané souvislosti sledovat v podstatě dvojí situaci. V těch oblastech, jež byly součástí staré Moravy, tzn. na Záhorí a Pováží a na lokalitách v okolí Bratislavy, jsou v hrobech nacházeny šperky veligradského typu velmi blízké šperkům z pomoravských center, což nepřímě naznačuje místo jejich původu. Naopak v oblasti nitranského knížectví, zejména pak v samotné Nitře, jasně převažuje šperk bronzový, litý i drátěný, zatímco zlaté a také stříbrné okrasy veligradského byzantsko-orientálního charakteru, téměř jistě importy, jsou zde ve značné menšině (srov. Hanuliak 2004). Zatím spíše nevýrazné jsou v někdejší východní části Velké Moravy také doklady místní šperkařské výroby, představované např. kovoliteckým tyglíkem z Nitry – Hradu či kovotepeckou maticí

vyrobenou z hmoty na bázi smůly, pocházející z Bratislavského hradu (Bednár 2007, obr. 6; Štefanovičová 1975, 110–112, obr. 58). Značným počtem exemplářů, zdá se, je honosný šperk veligradského typu zastoupen v oblasti Zalaváru jižně Blatenského jezera, tzn. v místech, kde od 40. let 9. století existoval Mosaburg, resp. Blatnohrad, zpočátku sídlo z Nitry vyhnaného Pribiny, poté jeho syna Kocela a posléze markrabat Ariba a promoravsky laděného Isanrika. Na několika tamních pohřebišťích byly maďarskými archeology odkryty desítky, údajně snad až stovky hrobů se šperky veligradského typu (ústní sdělení B. M. Szökeho), některými k nerozeznání podobnými exemplářům ze Starého Města, Uherského Hradiště – Sadů, Mikulčic či Pohanska u Břeclavi. Snad proto byl vysloven ojedinelý názor, že právě zde by měl být hledán původ šperků veligradského typu, a tím i místo, odkud mělo docházet k jejich importování do moravských center (Szöke 2010, 37–40). Nicméně odkryvy specializovaných klenotnických okrsků v lokalitách „Na Dvorku“ a „U Víta“ ve Starém Městě i doklady výroby na dalších moravských centrech, hlavně v Mikulčicích, a samozřejmě také prokazatelně nejčasnější výskyt šperků veligradského typu v hrobových celcích zdejších pohřebišť, zcela jasně dokládají, že místem jejich původu byla Morava (Galuška 2013, 251–253). Odtud – asi však ne dříve než za panování Kocela brzy po polovině 9. století – se dostaly první šperky veligradského typu do Blatnohradu, přičemž v dobách dobrých kontaktů mezi vládci Moravanů a tamními knížaty a hrabaty nelze vyloučit ani jejich místní výrobu, spojenou třeba i s příchodem moravských klenotníků (srov. Staňa 1995b, 41).

▲ Obr. 23. Mikulčice „Valy“.

Zlaté nákončí (?) zdobené perlami a sklem nalezené u 3. kostela, 9. stol. Foto J. Foltýn.

▲ **Obr. 24. Staré Město „Na Valách“.**
Stříbrná košíčková náušnice s chatónem z hrobu 317/49, okolo poloviny 9. stol. Foto S. Doleželová.

Do jisté míry srovnatelnou situaci spatřujeme i v souvislosti s územím Čech. Jak naznačuje soubor šperků veligradského typu, pocházejících z chronologicky starých hrobových celků z pohřebiště blízko jezírka „U Libuše“ ve Staré Kouřimi, z hrobu „kněžny“ ze Želének u Duchcova i z dvojhrobu u Kolína, dominují v něm exempláře nošené v průběhu 2. poloviny 9. až začátku 10. století. Téměř jistě se jedná o výrobky moravských dílen, pracujících nejpravděpodobněji na půdě Starého Města a Mikulčic, odkud se nějakým způsobem dostaly do majetku několika příslušníků místních společenských elit. Máme tedy co do činění s importem z Moravy do Čech, což ostatně dokládají i srovnávací materiálové analýzy českých a moravských nálezů „veligradských“ šperků (Profantová – Frána 2003, 47–56; srov. Smetánka 2003, 140–141). K jisté změně došlo někdy ke sklonku 9. století, kdy se ve středních Čechách, zejména v prostředí Pražského hradu a Staré Kouřimi, vedle „originálů“ začínají objevovat také šperky sice jasně vzešlé z velkomoravského podhoubí, avšak doplněné o nové výzdobné prvky i stylová vyjádření. Dobře patrný je tento jev na špercích z pohřebiště v Lumbeho zahradě (Bažantnici) u Pražského hradu, u nichž bylo analyzováno i materiálově odlišné složení zde nalezených šperků od nálezů z Moravy. To vedlo k vyslovení teze o existenci vlastní české, či přímo „pražské šperkařské dílny sycené koncem 9. a v prvních desetiletích 10. století prvky zprostředkovanými přes Velkou Moravu“ (např. Smetánka – Staňa 1996, 141). Tato hypotetická dílna, archeologicky dosud nedoložená, ovšem téměř jistě vznikla díky příchodu šperkaře z některého z moravských center, aby zde, v novém centru českých Přemyslovců, tento mistr opět rozvinul svoji činnost. Tím jsme se zároveň dostali k otázce konce výroby jak šperků honosného veligradského typu, tak i okras Velké Moravy jako součásti její materiální kultury. Zdá se, že po pravděpodobném odchodu onoho „pražského“ šperkaře, který tak ovšem učinil ještě před koncem 9. věku, odešli následně v době zanikání moravského státu v průběhu 2. poloviny prvního decenia 10. století i další jeho druhové, což předznamenalo brzký nenávratný konec velkomoravského šperkařství. Je nicméně možné, a některé hrobové nálezy to naznačují, že poslední stříbrní zástupci šperku veligradského typu byli do hrobů ojedinele ještě nějaký čas ukládáni, avšak zcela jistě se tak už nedělo ve 2. třetině 10. století.

ČECHY A VELKÁ MORAVA – SVĚDECTVÍ ARCHEOLOGIE

Ivana Boháčová – Naďa Profantová

Prostor Čech, který podle písemných pramenů byl z vnějšího pohledu i z pohledu svých obyvatel v určitých souvislostech vnímán jako celek, se ve výpovědi archeologických pramenů v období velkomoravském jeví jako ne zcela sourodý konglomerát regionů, které se odlišují např. opakovanou přítomností či absencí dokladů velkomoravského vlivu, prvými projevy christianizace, různými zvyklostmi v nakládání se zemřelými i asynchronním vývojem sídelní struktury.

Poznání Čech doby velkomoravské i vlastní sídelní struktury jednotlivých regionů je zatím velice nerovnoměrné. K nejlépe poznaným sídlištím náleží hrady, označované starší badatelskou generací jako hradiště či hradiska. Jde vesměs o impozantní a nepřehlédnutelné pevnosti ve strategických, v Čechách vesměs výšinných, polohách, které vždy poutaly pozornost široké i odborné veřejnosti a nověji i nedisciplinovaných novodobých hledačů pokladů, kteří v honbě za nimi tyto často neúplně odborně prozkoumané lokality ničí, ať již z neznalosti či ziskuchtivosti.

Na sklonku velkomoravského období lze v prostoru české kotliny právě u mocenských center – hradů, a to těch, které se kumulují v prostoru krystalizačního jádra pozdějšího přemyslovského státu, zaznamenat na základě výpovědi archeologických pramenů markantní změny v oblasti nemovitých i movitých archeologických pramenů, konkrétně zejména u opevnění či typů zástavby, v případě drobné hmotné kultury pak především u hrobového inventáře, ale i např. u hrnčířských výrobků. U těchto hradů máme také mimořádnou příležitost využít četné informace písemných pramenů – převážně nejstarších legend, a ověřit tak nezávisle interpretaci archeologických pramenů.

Střední Čechy

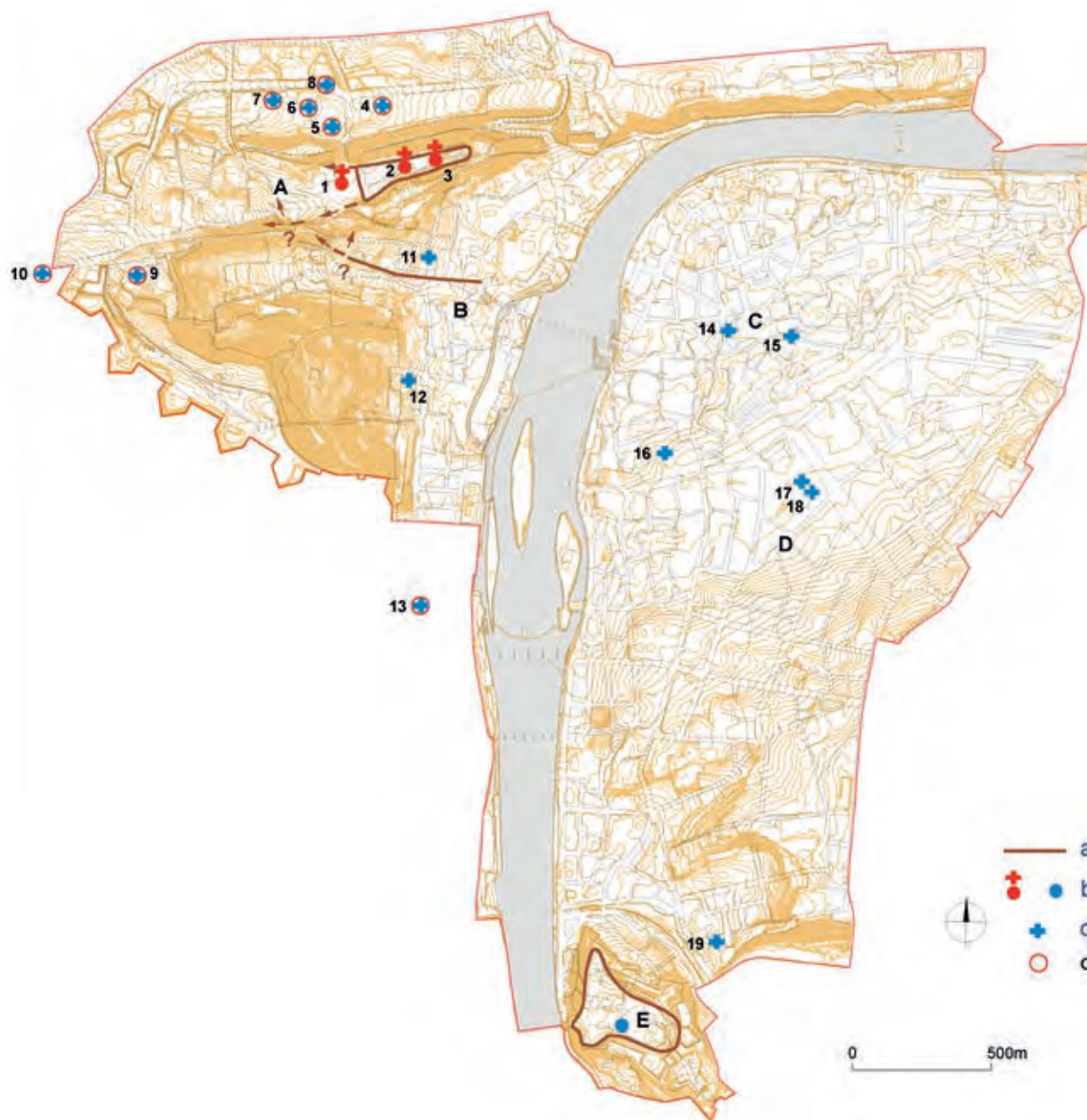
Střední Čechy jsou oblastí s výjimečnou výzkumnou tradicí již od období první republiky. Některá z mocenských center, známá z raně středověkých legend a kronik jako sídla dynastie Přemyslovců, byla systematicky zkoumána již ve 20. a 30. letech 20. století, výzkumy některých z nich pak pokračovaly v rámci výzkumného poválečného boomu, kdy byla z evidentních důvodů pozornost věnována právě lokalitám vážícím se k počátkům české resp. československé státnosti. V areálech Pražského hradu a Staré Boleslavi se intenzivní výzkum rozvinul zejména od 2. poloviny 80. let, a to v souvislosti se zahájením rozsáhlých rekonstrukcí jejich infrastruktury i některých významných palácových staveb či církevních objektů.

Výsledky tohoto výzkumu podnítily nedávné komplexní vyhodnocení dostupných pramenů, které ukázalo, že vývoj nejvýznamnějších lokalit ve středních Čechách byl v nejmladší

fázi velkomoravského období synchronní. Ještě v průběhu 2. poloviny 9. století můžeme doložit pouze jejich osídlení, existence a charakter jejich opevnění zůstávají mnohdy neznámé. Někdy na přelomu 9. a 10. století – tedy z hlediska archeologické chronologie v podstatě současně – byla ale tato centra nově vybavena mohutnými dřevohliněnými hradbami. Impozantnost opevnění zdůrazňovala čelní kamenná stěna, do níž byly zakotveny dubové kmeny příčného roštu. Na těchto hradech, a v případě Prahy nejen v rámci historického jádra pražské sídelní aglomerace, ale i v jejím zázemí, se také právě v závěru velkomoravského období setkáváme s archeologickými projevy nápadných změn v hmotné kultuře. Jsou jimi doklady velkomoravského vlivu, především v podobě velkomoravského šperku, dále první indicie vzrůstající ekonomické prosperity země a zároveň lze v tomto prostoru zaznamenat i první znaky nastupujícího procesu christianizace, ať již v podobě prvních sakrálních staveb, či v některých jevech v pohřebním ritu. Z pohřebišť mizí potravinové a další symbolické milodary, které představovaly v Čechách nejčastěji keramické nádoby (ojediněle s určeným obsahem – např. pšeničná či ovesná kaše s medem), vědra, vejce a výjimečně i drůbež (např. některé hroby z Klecan, Žalova a také z Kanína u Libice nad Cidlinou), změna se projevuje i v rozmístění hrobů, které nově vytvářejí pravidelnější řady. Méně četné jsou na předkostelních řadových pohřebištích i vzájemné superpozice hrobů, ubývá vícečetných a dodatečně vkládaných pohřbů.

Další vzestup středočeských center velkomoravského období v průběhu 10. století je dokladem kontinuálního rozvoje země, směřující prostřednictvím násilného převzetí moci na počátku 2. třetiny 10. století k stabilitě, prosperitě a následnému prudkému vzestupu raného českého státu.

Praha (**obr. 1**) byla na přelomu 9. a 10. století, tedy v nejmladší fázi velkomoravského období, rozlehlou a hustě osídlenou aglomerací, zaujímající značnou část dnešních Hradčan a Malé Strany. Východní výspa hradčanského ostrohu s knížecí rezidencí byla tehdy ještě oddělena od svého okolí systémem příkopů, doprovázeným nejspíše jen palisádou. Vně, těsně západně hlavní linie opevnění, ovšem *in ipsa civitate Pragensi*, jak nás informuje *Kristiánova legenda*, byl Bořivojem zbudován jako nejstarší v Praze kostel P. Marie. Opevněno bylo i přilehlé malostranské *suburbium*, i zde známe bezpečně z nejstaršího opevnění pouze příkop. Novým prototypem opevnění se právě někdy v této době stala v Čechách hradba s čelní kamennou stěnou a s jednosměrnou roštovou konstrukcí, jejíž šíře se pohybovala v intervalu 5–8 metrů. Výška hradby je odhadována nejméně na tři metry, čelní partie mohla být i významně vyšší. Pražský hrad byl hradbou tohoto typu nejspíše opevněn v 2. desetiletí 10. století. Dostupné

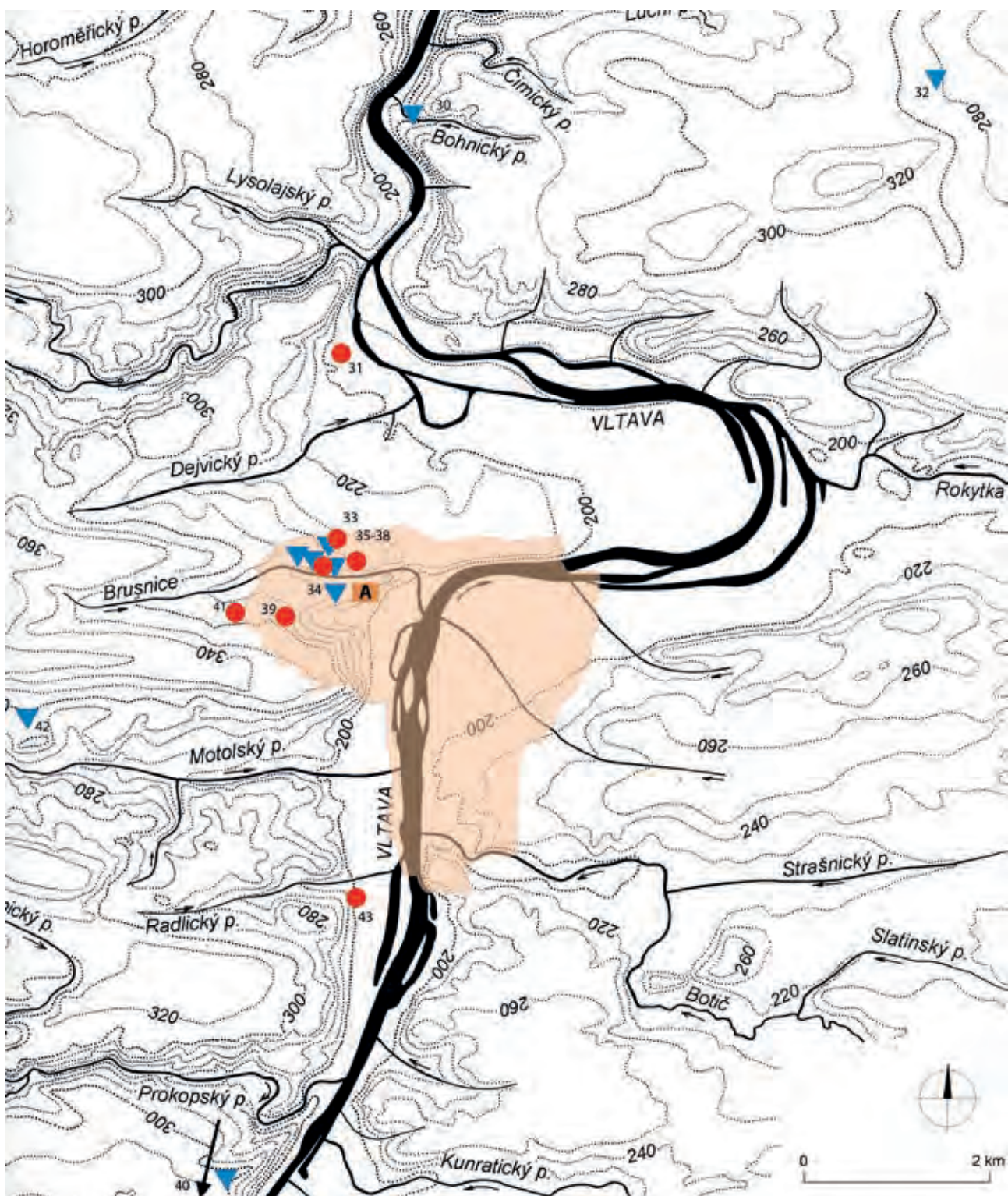

▲ Obr. 1. Praha – nejstarší sakrální stavby a středohradištní pohřebiště v jádru raně středověké aglomerace:

a – známá a předpokládaná (čárkovaná) linie středohradištního opevnění; b – nejstarší známé sakrální stavby. Červeně: doložené kostely s dynastickými pohřby – kostel P. Marie (1), rotunda sv. Víta (2), bazilika sv. Jiří (3). Modře: blíže nedatované pozůstatky stavby pod bazilikou sv. Vavřince na Vyšehradě (pol. 10. – pol. 11. stol.); c – středohradištní pohřebiště: A – Hradčany – Královská zahrada (4), Jízdárna (5), Lumbeho zahrada – bažantnice (6), Jelení ul. (7), M. Horákové (8), Strahov (9), Malovanka (10); B – Malá Strana – Sněmovní ul. (11), Újezd (12); Smíchov – Nádražní ul. (13); C – Staré Město – U radnice (14), Celetná ul. (15); D – Nové Město – Bartolomějská (16), Václavské nám. – hotel Adria a U Lhotků (17, 18), Na Slupi (19); E – Vyšehrad; d – pohřebiště s prokazatelným velkomoravským vlivem.

prameny nasvědčují tomu, že přibližně ve stejném období byla zřejmě hradba shodného typu zbudována jak k ochraně hradčanského předhradí, tak malostranského *suburbia*. Běžná zástavba byla dřevěná, obydlím výše postavených vrstev byl patrně víceprostorový srub, relikty takových staveb jsou

doloženy ale jen zcela výjimečně. Stavební formu knížecího paláce neznáme. Celková rozloha pražské aglomerace v 1. polovině 10. století přesahovala 30 ha (knížecí rezidence cca 4 ha, hradčanské předhradí lze odhadovat na cca 11 ha, malostranské *suburbium* minimálně 17 ha, jeho rozloha však

▲ Obr. 2. Pohřebiště s velkomoravským šperkem v Pražské kotlině.

Vyznačen rozsah Pražské památkové rezervace (legenda viz obr. 4). A – poloha Pražského hradu. Identifikace vyznačených lokalit viz tab. 1.

v některé z fází jeho vývoje byla ještě minimálně o polovinu větší). Příslušníci nejvyšších sociálních vrstev byli pohřbíváni v těsné blízkosti rezidence, v neosídleném prostoru za údolím potoka Brusnice, v 10. století pak již i přímo v hradním areálu a v nově budovaných sakrálních stavbách.

Vedle budování pevnostních systémů se v archeologických pramenech ekonomický rozvoj společnosti projevuje v prostoru středních Čech např. na rozvoji hrnčířství a šperkařství, které vycházelo prokazatelně z velkomoravské tradice a dále ji rozvíjelo.

Projevy velkomoravského vlivu v Čechách

Praha a okolí

V Praze se silně projevuje přímý velkomoravský vliv v hrobovém inventáři, a to především prostřednictvím šperků – kovových gombíků, náušnic, nejčastěji hrozníčkovitých a bubínkovitých, ojediněle snad i kovových perel. Kromě pohřbu ženy s hrozníčkovitými náušnicemi v hrobce kostela P. Marie, šperky velkomoravského rázu nacházíme u věnce pohřebišť obklopujících Pražský hrad (**obr. 2**) – Lumbeho zahrada, Královská zahrada, Jízdárna Pražského hradu a její okolí, Malovanka na pomezí Hradčan a Břevnova, Strahov nebo vzdálenější Bubeneč, krom toho ale i daleko za hranicemi souvisle osídlené plochy – jižně Praha-Smíchov, Lahovice, severně Bohnice – zde bubínkovitá náušnice, či v aglomeraci Levý Hradec – Klecany / Pravý Hradec. U každého z těchto hradů jsou odkryta dvě pohřebišť, ze Žalova oproti Klecanům známe i hroby s ostruhami. Ze Žalova I pak pochází i zlatá hrozníčkovitá náušnice, obdobně jako ze Želének, ze Žalova II pak mimo jiné také stříbrná ozdoba s vypnulínami a filigránem, patřící již asi samostatné české produkci. Žalov I je zatím jedinou lokalitou v Čechách, odkud pochází sloupečkovitá náušnice, byť poškozená.

Velkomoravská tradice je posléze dále rozvíjena v nových typech honosného a výtvarně dokonale ztvárněného šperku animálního stylu (především kaptorgy s koňskými spřeženími a náušnice se zvířecími, zřejmě rovněž koňskými hlavičkami; **obr. 3**). Ten je známý kromě Prahy (Hradčany – Lumbeho zahrada, Nové Město – hotel Adria – lokalizace viz **obr. 1**) také z Kouřimi a Libice ležících na jihovýchodním okraji středních Čech. Sama dílna objevena nebyla, bývá však lokalizována do Prahy. Indicií v tomto ohledu může být např. nález suroviny, skládaného pásku zlatého plechu, který byl nalezen mezi ramenní a klíční kostí ženy pohřbené v prostoru Jízdárny Pražského hradu s nožem, drobnými esovitými záušnicemi a náhrdelníkem z jantarových a skleněných perel a s kaptorgou. Nalezený předmět můžeme považovat za určitou analogii k nálezu ze Starého Města (poloha Na Valách, hrob 23/48), kde se v sou-

sedství pohřebišť dílnu podařilo objevit. Šperk animálního stylu se nosil zřejmě v dalších variantách po celé 10. století (viz animální náušnice z depotu v Čistěvsi na Královéhradecku, uloženého okolo r. 1000).

Stopy velkomoravského vlivu (**tab. 1; obr. 4**) jsou nejčastější právě u středočeských pohřebišť. V centru středních Čech jsou to kromě pražských lokalit Žalov I a Žalov II, Klecany I a Klecany II, Budeč – akropole, Koleč – Zákolany, Tetín, Mělník – Rousovice. Jednotlivé hroby pak nalzáme v lokalitách jako Úholičky, Libčice, Kačice, Jeviněves apod.

Kolín a Kolínsko

Kolínsko patří nesporně mezi nejvýznamnější regiony Čech 9. a 1. poloviny 10. století. Přímou v Kolíně (Součkova cihelna) byl objeven nejvýznamnější pohřeb 9. století – dvojhrob knížete a jeho ženy. Zatímco muž je vybaven zbraněmi západního původu (meč a jeho garnitura zdobená niellem, ostruhy zdobené granulací, picí souprava, k níž patří stříbrný zlacený kalich vyrobený v Cáchách, importované skleněné nádoby, jedna nádoba bronzová), žena je ozdobena šperky vyrobenými na Moravě (bubínkovité náušnice, kovové perly zdobené granulací a stříbrná kaptorga). Hrob patří 50.–70. letům 9. století. Kromě toho byl nedaleko nalezen dvojhrob bojovníků s ostruhami z 9. století, při nedávné stavbě silničního obchvatu Kolína pak hroby s hrozníčkovitými náušnicemi i olivovitými perlami a hrob bojovníka se sekerou. K předválečným nálezům náleží hrob s mečem z Kobylnice. Bohužel není jasné, kde sídlil kníže pohřbený v Kolíně, blízké hradiště Hánín je patrně mladší.

Ze stejného regionu pak pocházejí hroby s velkomoravskou výbavou objevené na akropoli hradiště v Libici – hrozníčkovité a košíčkovité náušnice, náušnice s řetízky, gombíky, sekery, ostruhy i hroby s mečem z 1. poloviny 10. století. Hrozníčkovité náušnice byly nalezeny i v sídlištních situacích na předhradí.

Na pomezí středních a východních Čech pak leží nejvýznamnější česká lokalita velkomoravského období – Kouřim, jedno z pěti největších hradišť v Čechách (40 ha). Necelých 160 hrobů pohřebišť ve středním areálu poskytlo velkou koncentraci exkluzivních pohřbů nejméně tří až čtyř generací příslušníků elity sídlící na hradišti. Koncentrace hrobů s výbavou moravského rázu patří k největším (vedle Prahy – Lumbeho zahrady). Objevují se tu i zlaté perly, většina šperků je stříbrných či pozlacených. Jejich typová škála je zde nejbohatší – hrozníčkovité, bubínkovité, košíčkovité náušnice, náušnice s řetízky, gombíky zdobené granulací, rostlinnými i geometrickými motivy, řetězkové nákrčníky, velká je i rozmanitost kovových perel. Také kumulace různých šperků v jednom celku je nejvýraznější – např. pět párů náušnic (hrob 96b), čtyři různé typy kovových perel a dva typy kaptorg

čís.	lokalita	okres	náušnice v hrobě	gombíky v hrobě	sekera bradatice	jiné v hrobě	5 a více hrobů	sídlíšní nálezy
1	Církvice	Ústí n. L.		X				
2	Dolánky, Rubín	Louny						X
3	Dřevčice	Praha-východ	X					
4	Hostivice	Praha-západ	X					
5	Jevíněves	Mělník		X				
6	Kačice	Kladno		X				
7	Kanín II, III	Nymburk	X	X	X		X	
8	Klecany I	Praha-západ	X	X			X	
9	Klecany II	Praha-západ	X	X				
10	Kolaje	Nymburk			X			
11	Kolešovice	Rakovník		X				
12	Kolín, dvojhrob	Kolín	X	X				
13	Kolín, obchvat	Kolín	X					
14	Kolín, u Lihovaru	Kolín		X				
15	Kouřim hradiště, U Libuše	Kolín	X	X	X		X	X
16	Kováry-Budeč, Týnice	Kladno	X					
17	Kováry-Budeč, u rotundy	Kladno	X	X				
18	Libčice	Praha-západ		X				
19	Libice, akropole	Nymburk	X	X	X		X	
20	Libice, předhradí	Nymburk						X
21	Libochovičky	Kladno		X				
22	Litoměřice návrší Božka	Litoměřice	X					
23	Litoměřice-předměstí (vila A. Deutsche)	Litoměřice		X				
24	Litoměřice-Voldána	Litoměřice		X				
25	Mělník	Mělník				X		
26	Mělník-Rousovice	Mělník		X				
27	Mlčechvosty	Mělník		X				
28	Mlékojedy	Litoměřice	X					
29	Nymburk-Zálabí	Nymburk			X			
30	Praha-Bohnice	Praha 8	X					
31	Praha-Bubeneč	Praha 6		X				
32	Praha-Ďáblice	Praha 8	X					
33	Praha-Hradčany, M. Horákové	Praha 7	X	X				
34	Praha-Hradčany, Hrad, kostel P. Marie	Praha 1	X					
35	Praha-Hradčany, Hrad, Královská zahrada	Praha 1		X				
36	Praha-Hradčany, Jelení	Praha 1	X					
37	Praha-Hradčany, Jizdárna	Praha 1	X					
38	Praha-Hradčany, Lumbeho zahr.-Bažantnice	Praha 1	X	X	X?		X	
39	Praha-Hradčany, Strahov	Praha 1		X				
40	Praha-Lahovice	Praha 5	X					
41	Praha-Malovanka	Praha 1, 6		X				
42	Praha-Motol	Praha 5	X					
43	Praha-Smíchov, Nádražní	Praha 5		X				
44	Prachov-Záměstí, mohyly	Jičín	X					
45	Přerov-Hůra	Kolín						X
46	Radětice	Příbram	X					
47	Radim	Kolín			X			
48	Roztoky-Žalov II	Praha-západ	X				X	
49	Roztoky-Žalov I	Praha-západ	X	X	X		X	
50	Řesanice	Plzeň-jih		X				
51	Slaný-Kvíček	Kladno	X					
52	Stehelčevy	Kladno			X			
53	Tetín	Beroun	X					
54	Tušovice	Příbram	X	X				
55	Úholičky	Praha-západ	X					
56	Všehrdý	Chomutov	X					
57	Zabrušany	Teplice						X
58	Zabrušany, U tří lip	Teplice	X					
59	Zákolany-Koleč	Kladno	X					
60	Žatec, hradiště	Žatec						X
61	Žatec, Bratří Čapků	Žatec			X			
62	Želénky	Teplice	X	X				
63	Želkovice	Beroun		X				
64	Žižice	Kladno	X	X				

▲ Tab. 1. Doklady velkomoravského vlivu v Čechách.

Přehled pohřebního inventáře a nálezů v sídlíšních situacích. X – přítomnost jevu.

(hrob 106b; **obr. 3: 2–4**). Podobně jako v Klecanech či Žalově II zaznamenáváme nepoměr mužských a ženských hrobů ve prospěch žen, to lze vysvětlit např. tím, že část mužů mohla padnout na vzdálenějším místě a byla pohřbena jinde. Hrad i pohřebiště

zanikly v polovině 10. století. Moderní detailní revizní zpracování tohoto mocenského centra a komplexní vyhodnocení zejména sídlištních kontextů zůstává nadále závažným dluhem české archeologie.

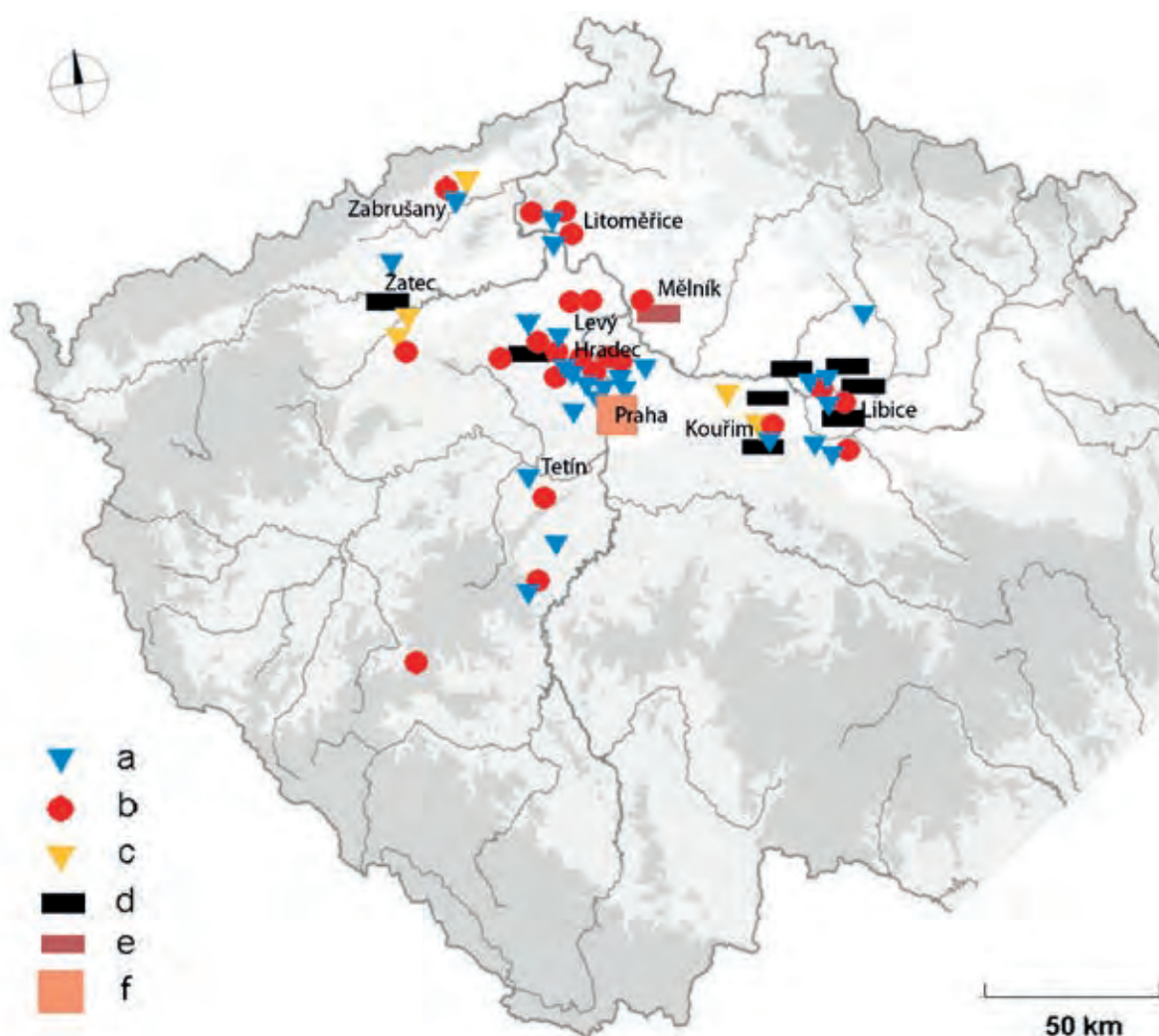
▲ **Obr. 3. Čechy – postvelkomoravský šperk s animálními motivy.**

Výběr motivů typických pro tzv. pražskou dílnu. 1–2, 5, 7 – náušnice; 4, 6, 9 – perly; 3, 8 – kaptorgy s animálními motivy. Praha – Lumbeho zahrada (1, 7); Stará Kouřim (2–4); Výrava (5 – zařazení nejisté); Čistěves (6 – depot); Libice n. Cidlinou (8); Praha – Václavské nám, Adria (9). Zlato (3, 5) a stříbro. Podle Z. Smetánka (1), M. Šolle (2–4), N. Profantová (5), J. L. Příč (6), Z. Smetánka – L. Hrdlička – M. Blajerová (7), R. Turek (8), V. Huml – P. Starec (9).

Severozápadní Čechy a další nálezy

Z hlediska poznání severozápadních Čech jsou důležitými centry Rubín, Zabuřany a Litoměřice. V zázemí Zabuřan, odkud pochází hrozníčkovitá náušnice jak z hrobu, tak ze sídlištní situace, leží několik pohřebišť. Nejvzdálenější a zároveň nejvýznamnější jsou Želénky se zcela výjimečným mohylovým pohřbem. Byla zde pohřbena žena, nejspíše provdaná z Moravy. Lze tak usuzovat z její pohřební výbavy – zlaté hrozníčkovité náušnice stejně jako dvouplášťové gombíky pocházejí z Moravy, zřejmě přímo z Mikulčic. Naproti tomu medailon s gemou byl vyroben nejspíše v severní Francii a opatřen domácím řetězem. Součástí výbavy je i oboustranná částečně pozlacená

plaketa s vyobrazením jelena a dravce. Plaketa mohla být jak orientálního, tak moravského původu. Pak by přejala jen orientální či byzantinující motiv lovu se sokolem. Zlatý, dnes nedochovaný kříž nalezený na čele pohřbené umožňuje uvažovat o čerstvě pokřtěné ženě, ovšem skutečnost, že jde o pohřeb uložený pod mohylou a s vědrem, byla s novou vírou v rozporu (ale v souladu s moravskou praxí). Velkomoravský horizont na Rubínu představují dvě náušnice (jedna zlatá hrozníčkovitá) a dva gombíky – to vše ovšem ze sídlištních situací. O zdejším luxusním prostředí svědčí i zlomek dutého skla a západní kování v zázemí Rubína. Z Litoměřic a jejich nejbližšího okolí známe též nálezy gombíků a hrozníčkovitých náušnic nejméně ze tří poloh, nalezeny byly i další šperky, dnes bohužel ztracené.

▲ Obr. 4. Pohřebiště a sídlištní nálezy s doklady velkomoravského vlivu v Čechách:

a – pohřeb s náušnicemi; b – pohřeb s gombíky; c – sídlištní nálezy velkomoravského šperku; d – výskyt sekery moravského typu (bradice) mimo lokality s již doloženým velkomoravským vlivem; e – výskyt jiného typického prvku (Mělník – ostruhy); f – pražská sídelní aglomerace s kumulací jevu a, b. Soupis vyznačených lokalit viz tab. 1.

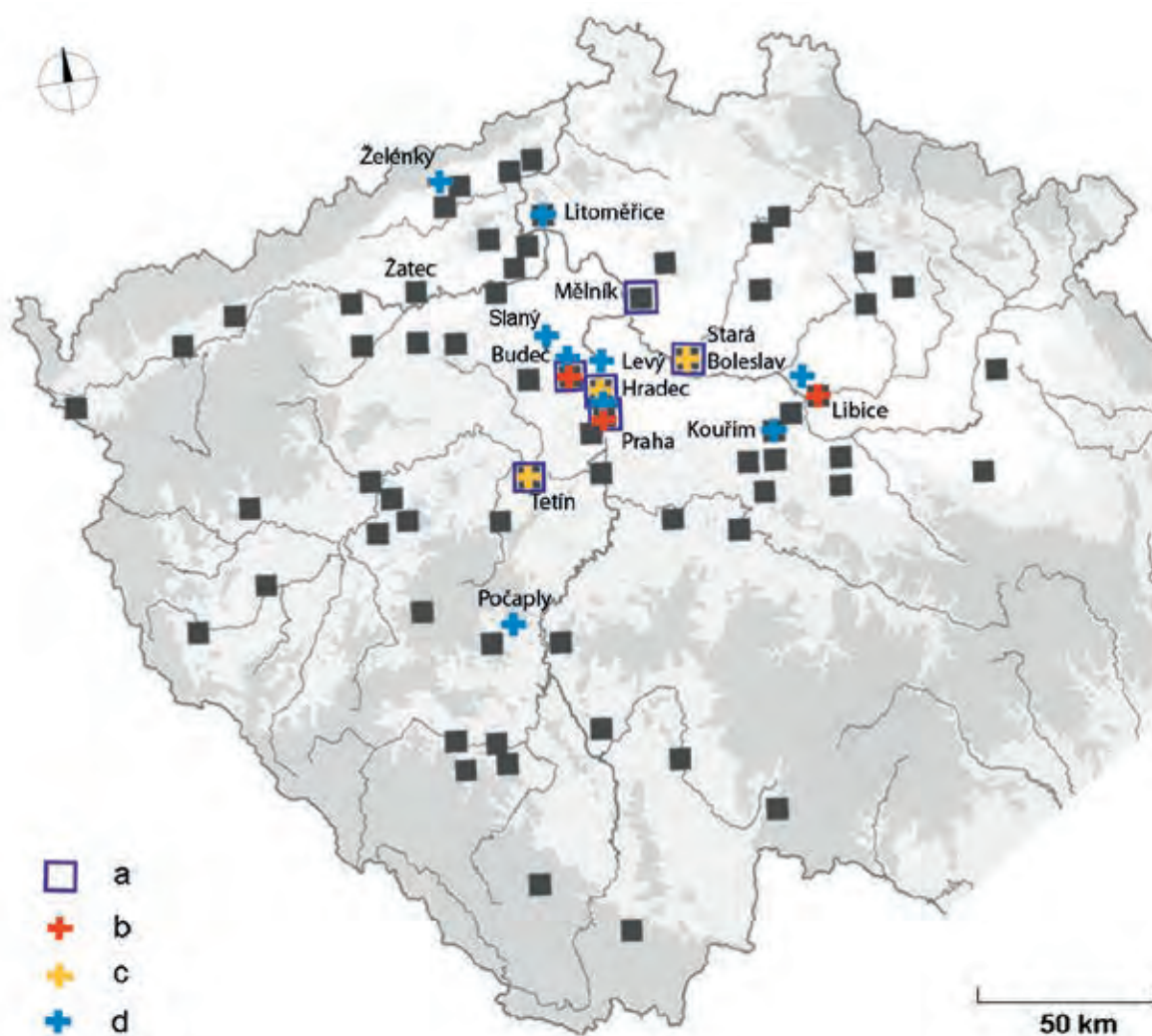
Přestože podle dosavadních poznatků není velkomoravský šperk doložen v západních a jižních Čechách, gombík z Počapel a pohřebiště v Raděticích naznačují, že může jít jen o nedostatečný stav poznání. Luxusní kování jako atributy muže bojovníka se již v prostoru jižních Čech našla (Němětice a zcela nový dosud nepublikovaný nález z Netolicka). Indicie velkomoravského vlivu známe i z východních Čech (náhodné nálezy seker moravského typu: Mlázovice, Předhradí, okr. Chrudim).

Bilance pohřebišť s velkomoravským vlivem v Čechách

V celých Čechách nalézáme nejméně 51 lokalit, kde lze doložit šperk velkomoravského rázu. Velkomoravský vliv lze zazname-

nat i u některých bojovníckých hrobů, jejichž výskyt (alespoň dle aktuálního stavu poznání) je ve srovnání s Moravou spíše sporadický. Nálezy velkomoravského charakteru z pohřebišť v Čechách představují 56 lokalit včetně mužských hrobů se sekerami, ze sídelních kontextů – většinou z hradišť – se pak podařilo získat minimálně šest dalších předmětů (náušnice, gombíky). Celkem lze aktuálně uvažovat až o 64 lokalitách s doloženým velkomoravským vlivem (**obr. 2, 4; tab. 1**), nově Klecany I, II, Žalov II, Hostovice, Slaný – Kvíček, Kolín – obchvat.

Lokalitou, kde se projevuje jednoznačně nejintenzivnější velkomoravský vliv – alespoň podle výpovědi nálezů z pohřebišť – je Stará Kouřim (158 hrobů na prvním předhradí u jezírka

▲ **Obr. 5. Lokality s nejstaršími doklady christianizace Čech:**

a – hrady přemyslovské domény; b – relikt sakrální architektury; c – historicky doložená sakrální architektura; d – křesťanské motivy na předmětech drobné hmotné kultury. Podkladová mapa zobrazuje stav sítě hradišť na území Čech kolem r. 900. Podle J. Sláma a J. Bubeník – upraveno.

Libuše). Tam lze za bohatě vybavené považovat 14 ženských a dívčích hrobů a minimálně 6 hrobů mužských a chlapeckých. S tím je do určité míry srovnatelná jen situace v Žalově II, kde ze 41 odkrytých hrobů můžeme za bohatě vybavené označit čtyři ženské a dva mužské pohřby, ovšem bohatství celků z Kouřimi či Prahy – Lumbeho zahrady nedosahují. Hroby nejméně se třemi páry moravských náušnic z drahého kovu známe z Kouřimi (hroby 48, 89, 96, 106B, 110, 129), z Prahy – Lumbeho zahrady (např. hrob 16, 53, 81, 84), ze Žalova I (hrob 31/1912), Klecan (hrob 53) a z Libice n. Cidlinou (hrob 268).

Počátky většiny pohřebišť s velkomoravským vlivem, ať již ve středních Čechách či mimo ně, jsou kladeny ke konci velkomoravského období a pohřbívání zde nepřetržitě pokračovalo do konce 10. století či ještě déle, do 1. poloviny 11. století (např. Žalov I – cihelna, Klecany I, Praha – Lumbeho zahrada, Libice – akropole). Pouze pohřbívání na Staré Kouřimi vynívá okolo poloviny 10. století, stejně jako na pohřebišti Žalov II a na Budči u rotundy sv. Petra. Zánik či kontinuita pohřbívání u pohřebišť se silnějším velkomoravským vlivem je tématem, kterému by bylo vhodné se v budoucnu dále věnovat.

Počátky christianizace v Čechách

Propojením informací písemných a archeologických pramenů můžeme ve středočeském prostoru sledovat postupné upevňování křesťanství (**obr. 5**). Jeho nejmarkantnějším projevem jsou první kostelní stavby, v nichž se postupně začíná prosazovat pohřbívání příslušníků dynastického rodu. Ovšem prokazatelně autentickým pozůstatkem těchto staveb je pouze loď budečské rotundy sv. Petra, založené knížetem Spytihněvem mezi lety 895–915 a obklopené elitním pohřebišťem. Celek byl součástí knížecího dvorce. Z nejstaršího pražského kostela P. Marie, založeného knížetem Bořivodem po jeho křtu na Svatoplukově dvoře (882–883), zůstala dochována jen nepatrná torza zdiva lodí a apsidy, zejména ale hrobka v jejím středu a mladší hrobka s ostatky muže a ženy se zmíněnými náušnicemi moravského typu. V následně zbudovaných kostelích, bazilice sv. Jiří a svatovítské rotundě, jejichž torza jsou součástí následných přestaveb těchto svatyní, se již s dynastickými pohřby setkáváme běžněji. Nejstarší kostel vystavěný na Levém Hradci nebyl nalezen. Rotunda za něj dříve považovaná je stavbou mladší, což ukázal detailní popis jeho základů, při němž byl identifikován jeho základní kámen – *lapis primarius*. Zvyk umístit do základů kámen s vyrytým křížem se v evropském prostředí stává běžnějším až ve 12. století, jen výjimečně je doložen u architektury 11. století. Lze ovšem počítat s tím, že část z nejstarší vrstvy sakrálních staveb byla dřevěná, tedy v rámci intenzívně osídlených nebo k pohřbívání v mladší době určených poloh v podstatě běžně neidentifikovatelná. Např. stále

diskutovaná je možná existence dřevěné kaple v 1. polovině 10. století v Kouřimi, nově k ní lze připočítat i Slaný – Kvíček, kde kúlová stavba souvisela s pohřebními rituály, ale jestli se jedná o křesťanskou pohřební kapli, je také nejisté.

Za vyvrcholení christianizačního procesu lze považovat založení prvních církevních institucí – pražského biskupství v r. 973 a vznik prvních benediktinských klášterů v Břevnově (992–993) a u sv. Jiří na Pražském hradě (973–976). Tím ovšem výčet nejstarší vrstvy českých sakrálních staveb končí. Výjimkou je nově ověřená stavba libického kostela na akropoli, jejíž nezpochybnitelnou existenci potvrdil nedávný revizní výzkum nálezem až 70 cm vysokého základového zdiva *in situ* náležícího severnímu ramenu transeptu. Oproti tomu u staroplnzenecké rotundy uvažovaný původ v 10. století prokázán nebyl, stavba je z velké části novodobou rekonstrukcí. Ani boleslavský kostel sv. Kosmy a Damiána se archeologicky dosud nepodařilo objevit, jedinou indicií stavby budované či upravované s pomocí malty – např. omítnutím stěn či zbudováním maltové podlahy – jsou zatím jen nepatrné stopy tohoto pojiva v horizontu 1. poloviny 10. století. Kostel či kaple stála dle svatováclavských legend před r. 921 i na Tetíně. K stavbám sledovaného horizontu by v Praze hypoteticky mohla náležet i centrála, předcházející výstavbě baziliky sv. Vavřince na Vyšehradě, zbudované v poslední třetině 11. století. Jde o atypickou stavbu s prokázanou jižní apsidou, jejíž celkový půdorys byl rekonstruován na základě torz základového, na jíl zděného zdiva. Stáří stavby, její typologii i skutečnost, zda byl projekt stavby rozměrné a v daném geografickém rámci výjimečného typu vůbec plně realizován, ověřuje aktuálně vyhodnocování výsledků nedávného terénního výzkumu.

Současně s proměnou pohřebního ritu, kterou obecně charakterizuje především úbytek hrobového inventáře a redukce typů hrobových milodarů včetně jídla a tedy i zvířecích přídavků (Klecany I oproti Klecanům II), se v hrobových nálezech a výjimečně i mimo ně setkáváme s křesťanskou symbolikou nebo s motivy, které lze s křesťanstvím spojovat. Jednoznačným dokladem je motiv kříže, vyskytující se, a to zejména, ve formě závěsků (**obr. 5**). Nově se podařilo najít olovený křížek z 10. století na pohřebišti ve Slaném – Kvíčku. Solitérními, zcela novými nálezy jsou pak křížek karolinského původu z Levého Hradce (či jeho zázemí) a torzo oloveného křížku z Libice n. Cidlinou s analogiemi na území Velké Moravy. Další motivy nemusely být výhradně užívány ve spojitosti s křesťanskou symbolikou, nápadný je ale jejich nástup právě kolem přelomu 9. a 10. století (**obr. 6**). K nim náleží kříže na gombících, vyobrazení ruky (pravice boží?), páva, případně akvamanile v podobě beránka z Libice. Současně s těmito projevy přežívají, a to nejen v rámci 10. století, ale i později a ve stejném nálezovém prostředí, jevy, u nichž lze předpokládat spojitost

▲ Obr. 6. Křesťanská symbolika v archeologických nálezech v Čechách.

1–2 – gombíky; 3–7 – křížky; 8 – enkolpion; 9 – kostěné obložení. Praha-Hradčany, Královská zahrada (1); Praha-Hradčany, Lumbeho zahrada – bažantnice (2). Rekonstrukce motivu zčásti destruovaného nálezu K. Vytejková;¹⁰ Litoměřice (3 – hrob); Počaply – Bozeň (4); Libice (5 – hrob H 159); Želénky (6 – nedochováno); Budeč (7 – hrob 71); Kouřim (8), Budeč – předhradí (9). Barevné kovy, dále jantar (5), pozlacená měď (7), kost (9). Podle J. Sláma, M. Zápotocký, M. Lutovský – D. Stolz, R. Turek, M. Šolle, A. Bartošková. Vyobrazen není zkorodovaný olověný křížek z lokality Slaný – Kvíček.

s předkřesťanskými praktikami (pohřby s lidskými zuby jako magickými předměty, kaptorgy s magickým obsahem vlasů či chlupů, vlákna, kůstky), které jsou někdy obtížně interpretovatelné. K dalším méně známým stopám symbolických jednání náleží např. zoomorfní nádoba ve tvaru ptáka a kuřecí skelet, uložené společně v jámě na předhradí v centru Staré Boleslavi.

Čechy a Velká Morava – svědectví archeologie

Archeologie jednoznačně pro období kolem přelomu 9. a 10. století dokládá na zcela dílčích, archeologicky doložitelných jevech, jakými jsou synchronní přestavba fortifikačních center, nástup nové ideologie a zrychlený rozvoj některých řemeslných odvětví, poměrně komplexní a zřejmě kvalitativní proměnu organizace společnosti. Tyto změny se projevují právě v oblastech s významnými doklady velkomoravského vlivu, tj. především ve středních Čechách. V menších koncentracích lze ale zaznamenat i v dalších regionech Čech, zejména v severozápadních Čechách (Litoměřicko, Rubín a část Poohří).

Souvislost christianizačního procesu s centralizací moci a genezí státních útvarů je obecně přijímána. V tomto smyslu lze tedy jistě hovořit o intenzivním vlivu Velké Moravy na utváření českého státu. Ovšem nejpozději od r. 895 musíme současně počítat se silícím – tentokrát již definitivně – vlivem Řezna, a to jak v politické, tak i církevní rovině. Ten se, stejně jako vliv velkomoravský, projevil i v životním stylu společenské elity (zbraně, ozdoby oděvu, symbolické atributy moci – meč, botka banderia/praporce, ostruhy apod.).

Jako podstatný rozdíl mezi velkomoravskou Moravou a soudobnými Čechami lze vnímat absenci početnějších dokladů přítomnosti vojenské složky především na pohřebištích, ale též v areálech mocenských center. Zda tato skutečnost odráží jiné postavení, a tedy i význam bojovnícké složky v české společnosti, ovšem nevíme. Je však zřejmé, že doba ukládání ostruh a zbraní do hrobu byla v Čechách kratší než na Moravě. Stav výzkumu v Čechách je odlišný od Moravy, nově zkoumaných pohřebišť není mnoho a jsou výrazně menší. Hroby bojovníků jsou přítomny nepočetné i v zázemí Pražského hradu (maximálně dvojice ostruhy na pohřebišti), větší koncentrace jezdeckých pohřbů je pouze v Kouřimi (9 hrobů), v Libici a v Kaníně (dohromady 12 celků), či v Žalově u Levého Hradce. Pouze ve dvou případech lze spojit hrob s ostruhami s pohřebišťem u kostela – a to na Budči u sv. Petra a na Libici v případě nejmladšího z hrobů s ostruhami z 2. poloviny 10. století. To je značný rozdíl oproti běžně se vyskytujícím hrobům s jezdeckou výbavou i uvnitř kostelů na Moravě (Mikulčice 2., 3., 6., 7. kostel, Staré Město – pohřebiště Na Valách, či Uherské Hradiště – Sady, Břeclav – Pohansko, zde 1. i 2. kostel). Ovšem válečné události 9. století ukazují, že vojsko Bohemanů bylo celkem akceschop-

né (zejm. v letech 846–849; již v roce 898 Svytihněvova akce proti Moravanům). Předpokládáme tedy, že se spíše jedná o odlišné chápání atributů a jejich společenského a symbolického významu. Ve stabilizované společnosti hrály předměty v hrobech zřejmě díky vlivu křesťanství již menší roli. Pro to svědčí mimo jiné velké množství nálezů náhodně ztracených zbraní, ostruh (Křinec, Benátky u Litomyšle, Otmíčská Hora apod.), ojediněle i kování pochev mečů. Podle velké kolekce zbraní z dobytých Němčtic v jižních Čechách (1. polovina 10. století) je zřejmé, že větší a honosnější zbraně byly odnášeny jako kořist a na místě zůstaly jen hroty šípů (našla se jen 1 sekera, ale téměř 100 hrotů šípů).

Model budování organizace státní moci v Čechách se projevuje jako poměrně jednotný alespoň v historickém jádru Čech. I v tomto rysu lze spatřovat určitou odlišnost od poměrů na území Moravy. Za jeden z nejvýznamnějších faktorů mocenského rozvoje středu Evropy bývá považována politická situace především v karpatské kotlině po příchodu Maďarů, která vyvolala změnu tras dálkového obchodu. Archeologie však poukazuje na to, že to rozhodně není faktor jediný, neboť pro takový vývoj byly položeny základy již dříve. Podstata prudkého vzestupu Českého státu po pádu Velké Moravy a podíl velkomoravského dědictví na tomto vzestupu by tak měly být nadále aktuálním mezioborovým tématem. V každém případě archeologicky prokazatelná a markantní proměna řady ukazatelů v oblasti hmotné kultury dokládá na počátku 10. století a zejména v historickém jádru Čech vysokou míru organizovanosti české společnosti.

Pokud jde o další rozvoj raného přemyslovského státu a o vývoj vztahů Čech a Moravy nezapomeňme, že díky kmotrovství Svatopluka a Bořivoje si mohli Přemyslovci jako příbuzní nárokovat „podíl“ na moravském dědictví po zániku Velkomoravské říše v r. 905/6. Víme jistě, že o něco později Boleslav I. část Moravy ovládl. Jeho nároky se mohly opírat o dávné příbuzenství a byly podpořené jeho reálnou vojenskou silou.

ŘÍŠE MORAVANŮ A BAVORSKÁ VÝCHODNÍ MARKA

Herwig Wolfram

Původ a organizace

Vznik říše Moravanů jakož i bavorské východní marky byl podmíněn vítěznou válkou proti Avarům a z ní plynoucích dobytelských práv (Wolfram, ed. 2013, kap. 6, 66nn. a 155nn. – Kommentar). Obě regna se tak stejnou měrou stala nástupnickými útvary avarské říše.¹¹ Institucionální základ pro *Regnum Avarorum* tvořilo smluvní uznání ze strany Konstantinopole a smlouva mezi Avary a Langobardy, jimž císař Justinian I. kdysi smluvně přidělil Panonii (Pohl 2012, 52nn.; Wolfram 2003, 66, 68–69). Natolik komplexní procesy jsou pochopitelně rozpoznatelné spíše pro dnešního historika, než že by byly zřejmé současníkům v 9. století. Jisté tušení o těchto okolnostech však možná v Konstantinopoli existovalo, když se r. 862/863 v císařském konsistoriu diskutovalo o Rostislavově listu s prosbou o vyslání učitelů a biskupa. Náзор, že by se na tuto prosbu mělo odpovědět zamítavě, protože Morava leží mimo hranice římské říše, zůstal v menšině. Většina zastávala opačné stanovisko, a Konstantin se tak mohl se svým bratrem Metodějem vydat na Moravu (Wolfram, ed. 2013, 24, pozn. 47).

Jak v neposlední řadě dokládají listinné prameny (kompilace pramenů viz Wolfram 1995a, 70, pozn. 13), uznávali i Karlovcí dobytou panonskou Avarii navzdory jejímu jízdně-nomádskému původu jako regnum – jako státní zřízení podle římské tradice. *Regnum Avarorum* tedy od r. 791 od francko-bavorského regna podle římského zvyku odděloval mokřý *certus limes*, tedy „viditelná“ hranice na řece Enži (Pohl 2002, 308nn., podle *Annales regni Francorum* [Einhard] ad a. 791, *Kurze*, ed. 1895, s. 89). Z toho tudíž plyne, že francká vojska dobyla královskou avarskou říši, na jejíž základech mohl Karel Veliký ustanovit bavorskou východní marku jako svébytnou. Po sesazení Tassila III. a úplné eliminaci jeho jádrové agilolfinské rodiny jako bavorských vévodů roku 788, obdržel Bavorsko a Karantánii jako *missaticum*, tzn. místokrálovské mandátní území, jejich příbuzný *comes et missus* – uváděný i jako prefekt – Gerold I., švagr Karla Velikého. Po avarské válce r. 796 se Gerold stal zodpovědným i za Panonii severně od Drávy. Karolinská Panonie rozlohou velmi přesahovala svou antickou předchůdkyni, protože toto území díky svému ztotožnění s Avarii, sahalo od Enže po Dunaj u dnešní Budapešti a od dnešní Moravy a Slovenska až po Drávu. Roku 796 se kagan a jeho tarkani podrobili franckým oddílům. Skupiny Avarů však přesto kladly odpor až do roku 811 a koncem léta 799 jim padl za obět i Gerold I. Mezi léty 799 a 802 bylo Geroldovo *missaticum* rozděleno na bavorskou část a na *missaticum* nad bavorskou východní markou. Roku 826 přišel v osobě Ludvíka Němce vlastní bavorský král, načež bylo bavorské *missaticum* nahrazeno bavorským královstvím. Bavorská východní marka naproti tomu nepřetržovala jako vlastní *missaticum*, nýbrž byla r. 828 rozšířena o někdejší avarskou říši jižně od Drávy.

Opět výrazně rozšířenému území, jehož hranice – na dané světové straně – byly stejně vzdálené od Cách jako od Konstantinopole, vládl nadále prefekt nebo hrabě pohraničního hrabství. Název *marchio* je pro východní marku doložen teprve od roku 900. Knížectví Karantánců a Karniolců byla r. 828 přeměněna na dva komitáty. Avarský tributární kaganát nahradilo východně od Nezdierského jezera další hrabství. Nakonec byla od roku 840 prefektovi východní marky podřízena čtyři přidělená hrabata, jakož i rodová knížata ze Sisaku, z panonského Mosaburgu/Blatnohradu a z kamptalských „Rugiů“. Krom toho měl prefekt východní marky nadále nárok na dohled nad knížectvím Moravanů (Wolfram, ed. 2013, 166–174; Wolfram 2003, 218–224). Od r. 856/857 převzali východní marku jeden po druhém královští synové Karloman a Arnulf Korutanský. Z tohoto zázemí Arnulf r. 887/888 vybojoval vládu nad Bavorskem a vlastně i kralování nad celou východní franckou říší (Wolfram 2003, 251nn.). Ale i jeho příbuzný Luitpold, jeden z prvních, který kolem roku 900 užíval titul *marchio*, zde položil jeden ze základů pro vznik bavorského vévodství svého syna Arnulfa „Zlého“ (Arnulf „der Böse“; Brunner 1973, 243; Wolfram 1995a, 386nn.).

Moravané

Roku 822 uvádějí francké prameny Moravany poprvé a Avary naposledy (*Annales regni Francorum* ad a. 822; *Kurze*, ed. 1895, 159). Moravané zůstali jedinými Slovany někdejší avarské říše, jimž se v 9. století podařilo dokončit jménovotnou etnogenezi, a založit si vlastní státní zřízení. Karlovcí však na vítězství v dlouholeté avarské válce zakládali svůj nárok považovat říši Moravanů za součást východofrancké říše a na ní závislé úřední knížectví, kde jim náleží právo dosazovat panovníky. Francská politika ovšem uznávala význam svých východních sousedů. Rozlehlý a pozoruhodně odolný státní útvar byl tedy brán jako *regnum Maravorum*, říše Moravanů. Bavoři a Moravané proti sobě vedli válku, podporovali opozici svého protivníka a přijímali uprchlíky z opačné strany. Pokud někdy kolem roku 850 uprchla manželka urozeného Franka s milencem, našel takový pár ochranu a bezpečí u Moravanů „v nejzazším koutě (francké) říše.“ A když Vilémovcengelschalk II. unesl dceru Arnulfa Korutanského a oženil se s ní, vyhledal moravský exil v naději, že se za nějakou dobu na celou záležitost zapomené. Stejně tak se vládci bavorské východní marky – ať už markrabata nebo královští synové – snažili s Moravany vycházet, čímž se dostávali do rozporu s vládnoucími králi (Wolfram 2003, 315–316). Pokud jde o otázku, kde *regnum Maravorum* „skutečně“ leželo (Wolfram 1995a, 87–100), lze odkázat jen na originální diplom, který nechal roku 888 východofrancký král Arnulf vystavit pro svého věrného Heima, a který je možno kdykoliv konzultovat ve vídeňském Haus- Hof- und Staatsarchiv. Mezi jinými výsadami a ustanoveními listina obsahuje

také větu, že Heimo má, pokud to pro něj bude možné, vynášet spravedlnost nade všemi, kteří z toho důvodu přijdou z říše Moravanů do jeho držav, ovšem případy, které přesahují jeho moc, má delegovat na markraběte. Heimova država ležela ve středu dnešních Dolních Rakous mezi Kremží a St. Pölten. Je proto nepředstavitelné, že by sem přicházeli Moravané hledající spravedlnost až z dnešního Rumunska nebo Srbska. Jejich domovem byla mnohem spíše Morava zasahující do severovýchodní části Dolních Rakous. Na Dunaji prokazatelně mezi Bavorsy a Moravany probíhala obchodní výměna, jak lze vyvodit z *mercatus Marahorum* jmenovaných v *Raffelstatten-ském celním řádu*. „Říše Moravanů“ podle toho měla svá centra jednak při řece Moravě, zřejmě v Mikulčicích a Starém Městě, a jednak – jak výslovně potvrzeno – v dnešní slovenské Nitře (Wolfram, ed. 2013, 240–253).

Knížata Moravanů a bavorská východní marka

Mojmír I. (kolem 830–846) a Rostislav (846–870)

První doložený pokus o kontakt se vznikající říší Moravanů podnikl salcburský arcibiskup Adalram (821–836), který již kolem roku 822 světil pro knížete Pribinu v Nitře kostel. Adalram byl jediným vysokým církevním hodnostářem své doby, který mohl Slovanům kázat jejich vlastní řečí. Jelikož byl však Pribina v té době ještě pohanem, a jelikož jeho syn Kocel/Cadolah nosil francké jméno a v dnešních Horních Rakousech, kde působil hraběcí rod Vilémovců, měl svůj dědičný majetek a evidentně byl pokřtěn dřív než jeho otec, předpokládá se, že Kocelova matka pocházela z rodu Vilémovců. Rozmanité zprávy dokazují, že francko-bavorští, ale i francko-langobardští velmoži považovali příslušníky slovanské elity za sobě rovné a úzce s nimi spolupracovali. Spojení Pribiny s Vilémovci již za jeho působení v Nitře tedy nepůsobí nepravděpodobně; jednalo by se tak o nejčasnější kontakt mezi Moravany a bavorskou východní markou (Wolfram, ed. 2013, 185nn.).

Ke konsolidaci rodových jednotek patřilo jak vypuzení konkurentů ucházejících se o vládu, tak eliminace periferních center moci. V osobě Mojmirá I. se nejpozději roku 830 prosadil zástupce dosud pohanského rodu, který měl po svém pokřtění nejpozději kolem r. 850 vládnout říši Moravanů až do jejího zániku. Bavoři prokazatelně zaznamenali Mojmirovu existenci, když na začátku 30. let 9. století vypudil nitranského Pribinu z jeho vlasti. Tyto události musíme vnímat v souvislosti s válkou, o které svědčí mimo jiné především rozvrácené povážské hradiště Pobodim (Wolfram 2003, 315).

Roku 846 zasáhl na Moravě východofrancký král Ludvík Němec osobně. Král dosadil za knížete Rostislava, Mojmirova příbuzného. Není jisté, zda byl v té době Mojmir I. již mrtev nebo jestli

byl sesazen za trest za nějakou připravovanou válku. Návrat východofranckých oddílů domů byl obtížný. Královské vojsko se za těžkých ztrát vracelo přes Čechy. Po sesazení prefekta východní marky Ratboda, který se r. 854 paktoval s Rostislavem, to král r. 855 opětovně zkusil proti Moravanům v čele vojska. Zcela neúspěšná invaze jen těsně neskončila katastrofou, Ludvík Němec jen taktak vyvázl živý. Karlomanovým jmenováním pánem východní marky r. 856/857 připadl nejstaršímu královskému synovi úkol, prosadit franckou svrchovanost nad Moravany. Již roku 858 měl na přání svého otce Ludvíka Němce vést válečné tažení proti Rostislavovi. Namísto toho však tyto dva uzavřeli spojenectví, které Rostislavovi uvolnilo ruce na téměř celé desetiletí. Teprve r. 864 znovu zaútočil Ludvík Němec a oblehl Rostislava ve hradu Dovina (Puella). Ať už tento „Dívčí hrad“ lokalizujeme kamkoliv – na slovenský Devín při ústí Moravy, na dolnorakouský Leiserberg nebo na Dívčí hrady v Pavlovských vrších – Ludvík Němec se spokojil s poskytnutím rukojmích a obnovou přísahy věrnosti, načež odtáhl. Rostislavovy zesílené snahy o nezávislost vedly roku 869 k rozkolu s Karlomanem. Zatímco nejmladší bratr, pozdější Karel III., táhl ve jménu nemocného otce proti moravskému centru, napadl Karloman z východních Dolních Rakous Slovensko. Přitom mu jako základna posloužila tehdy poprvé uváděná falc v Badenu u Vídně, kterou královský syn „navštívil s nikoliv nepočtým zástupcem“ (Wolfram 2003, 315–317).

Svatopluk I. (871–894)

Východofrancko-bavorská vojska roku 869 pravděpodobně dosáhla jistých úspěchů, načež se Svatoopluk I. roku 870 stal Karlomanovým vazalem a nějakou dobu se zdržoval v Bavorsku, kde z křtitelnice vyzvedl Karlomanova vnuka a Arnulfova syna Zwentibolda. Zde se jedná o nejstarší známé pojmenování podle kmotra v západní církvi (Wolfram, ed. 2013, 294, pozn. 133). Ještě v témže roce přelstil Svatoopluk svého příbuzného Rostislava, zajal ho a vydal Karlomanovi. Ten dopravil Rostislava do Řezna, kde ho Ludvík Němec nechal oslepit, poté co soudní shromáždění tvořené Franky, Bavorsy a Slovy moravského knížete odsoudilo k smrti. Zdá se, že Rostislavův pád otevřel roku 870 jeho zemi pro Karlomana. Nikdy předtím ani potom francko-bavorské oddíly nedobýly na Moravě tolik pevností. Do rukou královského syna padl dokonce i knížecí poklad. Když se však Karloman a jeho vilémovští pomocníci pokusili odstranit i Svatoopluka a udělat z říše Moravanů francká hrabství, bylo to už příliš. Zajatý Svatoopluk musel být propuštěn a pak slavně obnovil svou vládu v celé říši Moravanů. Kníže Moravanů ustanovený během Svatooplukova zajetí, který byl původně knězem, byl odstaven patrně bez krveprolití. Současně s tím postihovala bavorská a východofrancká vojska jedna porážka za druhou. Když Ludvík Němec v roce 872 vyslal proti Moravanům Durynky a Sasy, bylo vojsko nepřítom-

ností krále natolik demoralizováno, že se v panice kompletně rozprchlo. Ano, vyprávělo se dokonce, že prchající hrabata prý srážely z koní dřevěnými kyji i staré ženy. Stejně špatně dopadli i Bavoři operující od Dunaje: „a nikdo odtud neunikl až na biskupa Embricha z Řezna a několik málo dalších.“ Začátkem roku 874 se Ludvík Němec a jeho syn zúčastnili setkání ve Forchheimu. Jako Svatoplukův vyslanec sem dorazil kněz Jan z Benátek a předložil mírové podmínky v podstatě totožné s těmi, které předchozího roku marně přednášel Aleman Bertram z Būrstadtu, a tentokrát měl úspěch. Bylo dosaženo obnovení stavu před rokem 870 – Morava se oproti Svatoplukem odpřísáhnutému závazku věrnosti, který za něj zástupně vykonal Jan, opět stala teoreticky závislým úředním knížectvím, jehož svoboda jednání se ovšem v praxi neomezovala jen na vnitřní politiku. Svatopluk od této chvíle získal dostatek času na úspěšné upevňování svého panství. Kníže uzavřel spojenectví s markrabětem Arbem, porazil v letech 882–884 Vilémovce a zpusťil rozlehlá území karolinské Panonie jižně od Dunaje až po Rábu. Ještě před Metodějovou smrtí r. 885 zřejmě uznalo moravskou svrchovanost slovanské Vislancké knížectví, jehož ústředím byl nejspíš krakovský Wawel. Po úspěších roku 884 došlo u Tulnu k uzavření míru mezi Karlem III. a Svatoplukem I. Kníže Moravanů se stal „jak je tomu zvykem“ císařovým leníkem. Tento obřad nicméně legitimizoval jeho územní zisky a současně dal celému světu najevo jeho zvláštní postavení. Roku 890 se král Arnulf ve prospěch knížete Moravanů vzdal nároků na Čechy (Wolfram 2003, 317–318).

Původní prameny ze Salcburku, Reichenau a Furlánska uvádějí jeho jméno jako Zuentibulch, z čehož západní latinské prameny udělaly Zwentibald. Ze salcburské jakož i furlánské *Liber vitae* známe dokonce i jméno jeho manželky Zuentizna (Wolfram, ed. 2013, 293–294). Bavoři knížete Moravanů nenáviděli, protože byl nepolapitelný a uměl se bránit. Dokonce i porážky a neúspěchy využíval ve svůj prospěch a dovedl říši Moravanů na vrchol její moci. A přesto není výraz „velkomoravská říše“ soudobý, nýbrž se odvozuje až od „Velké Moravy“ Konstantina Porfyrogeneta. Byzantský císař píšící o správě říše (*De administrando imperio*) to však ve smyslu antické geografie myslel tak, že „velký“ spolu se jménem národa, místa nebo země znamená buďto „starý“ nebo „cizozemský“, a sice v protikladu k „malý“ ve smyslu „náležející k říši“. Toto platí například pro římskou Malou Asii v protikladu ke svěťadlu Asie. Anebo pro římskou provincii Germanii na rozdíl od názvu *Germania magna* východně od Rýna. Na každý pád se však pojem „velkomoravská říše“ vžil natolik, že ho lze bez problémů užívat, pokud nezapomínáme na jeho význam (Wolfram, ed. 2013, 307–308).

Svatopluk I. byl prvním Moravanem, o jehož charakteru a osobnosti jsme informováni – i když především zásluhou jeho pro-

tivníků – poněkud podrobněji. Jelikož barbar není příslušníku cizího kmene povinován žádnou věrností, je Svatopluk pochopitelně, jak to tradiční moralizující etnografie vyžaduje, zálužný a věrolomný. Podvede vlastního strýce stejně jako francké panovníky, jimž svoji říši podřídí jen tak naoko. Ale ani Metodějovi žáci nemohli Svatoplukovi přijít na jméno. Jeho náboženství je podle nich zkažené křesťanství a hereze. Barbar jako on prý prostě není vybaven intelektuálními schopnostmi spatřovat christologické problémy nebo je dokonce řešit. Když Metodějovi žáci přednesli Svatoplukovi svou záležitost, „rozuměl kníže stěží částí toho, co bylo řečeno, neboť byl zcela neschopen chápat cokoli z božských věcí; jednak byl zcela podle zvyklostí barbarů, a aby to bylo řečeno stručně, vychován zcela jako nerozumné zvíře, a jednak, jak už bylo řečeno, pozbyl své rozumové schopnosti vlivem nečistého chťiče.“ Svatopluk svou nevědomost i doznává, a chce spor vyřešit „sportovním“ způsobem – slibuje vítězství té straně, která předstoupí jako první a odpřísáhne, že mluví pravdu. Ve skutečnosti byl tento Moravan podle měřítek své doby velmi úspěšným knížetem. Opíraje se o mocenská centra v lužních lesích na řece Moravě, prosadil své panství na celé Moravě a posmrtně i nad Čechami, rozšířil ho podle dnešních pojmů na Slovensko, jižní Polsko, jakož i na severní části Maďarska a Dolních Rakous. Jeho říše však byla tvořena řetězcem závislých knížecích sídel, který by jako souvislou plochu zobrazil pouze moderní kartograf. Již Svatoplukův předchůdce vlastnil královský poklad, *gaza regia*. Ke knížecímu výkonnému štábu patřili četní cizinci a přeběhlíci z východofrancké říše a dokonce i benátský presbyter. Jako odpověď na oprávněnou výčitku, že východofrancký král Arnulf roku 892 proti Moravanům povolal maďarské jezdce, tvrdil roku 900 salcburský arcibiskup Thietmar, že prý Moravané maďarské národy již dávno přijali. Mezi moravskými bojovníky byli jednou zmiňováni lukostřelci jako „lupiči a paliči“ [orig.: „Renner und Brenner“ pozn. překl.], což zřejmě byli právě takoví Maďaři. Prameny hovoří o mnoha moravských hradech, které zůstávaly tak dlouho nedobytné, dokud jejich obránci věděli, za co a za koho bojují. Pokud však bylo ještě Rostislavovou výhradní taktikou stáhnout se do těchto opevnění, přečkat v nich francké útoky a přepadnout nepříteli na jeho zpáteční cestě, přecházel Svatopluk sám do útoku (Wolfram 2003, 318–320).

Příslušníci moravské elity mívali dobré koně a jejich zbraně byly na vysoké úrovni. O tom nás neúmyslně informuje tragikomická příhoda, která by se po vzoru Smetanovy „Prodané nevěsty“ dala nazvat „Prodaná nevěstina družina“. Okázala moravská družina svatebčanů, která měla přivést českou princeznu, nedopatřením vjela do opevněné léčky, kterou nastávající jihočeští švagři nachystali na Bavořiny. A tam Moravany překvapivě zaskočili sami Bavoři. Při překotném úprku tam zanechali svou výstroj; Bavoři ukořistili ne méně než 644 koní

i s ohlávkami a sedly a stejný počet štítů, které byly zřejmě zavěšeny u sedel. K plné výbavě patřilo i kopí a meč – meč buďto domácí nebo, navzdory karolinskému embargu, francké provenience (Wolfram 2003, 320).

Svatopluk I. zemřel roku 894. Ještě v posledních letech života dokázal úspěšně vzdorovat francko-bulharské koalici. Byl prvním, ale také posledním moravským knížetem, po němž nastoupili jeho vlastní synové. Svatoopluk evidentně předvídal hrozící nebezpečí bratrovražděné války. Již současníci věděli o jeho nabádání ke svornosti, které však nemělo přinést kýžený výsledek. Zánik Rostislavova a Svatooplukova díla se nezdá držitelně blížil (Wolfram 2003, 318).

Konec říše Moravanů (894–906)

V následnictví po svém otci nastoupili spoluvládci Mojmir II. a Svatoopluk II. Starší bratr nosil jméno zakladatele moravského knížecího klanu, mladší jméno otcovo. Děsivé maďarské pustošení vedlo zřejmě na podzim roku 894 k uzavření bavorsko-moravského míru. Již v létě 895 přišla „ze země Slovanů všechna knížata Čechů“, zúčastnila se východofranckého říšského shromáždění a vyhlásila, že setřásla nadvládu Moravanů a že se opět podrobí vládě krále, jakož i Bavorů. Na odpadlictví Čechů nepřišla žádná moravská reakce; a i přenesení panonského Blatnohradu na Braslava Sávského roku 896 nebylo namířeno proti Moravanům, nýbrž proti Maďarům. Roku 897 však Češi hlásili do Řezna, že těžce trpí pod moravským tlakem, a žádali o pomoc. Čtyři roky po smrti Svatoopluka I. vypukla válka mezi Mojmir II. a Svatooplukem II. Císař vyslal svá markrabata Luitpolda a Arba, aby podpořila mladšího knížete. Ve skutečnosti Arbův syn Isanrich bratrovražděnou válku podněcoval a přesvědčil svého otce k podpoře staršího Svatoopluka syna Mojmir II. Roku 884 poskytl markrabě svého syna jako rukojmí, načež Isanrich strávil u Svatoopluka I. blíže neurčenou dobu. Tehdy zřejmě urozený bavorský vězeň navázal styky s Mojmir II. Události let 898 a 899 totiž ukázaly, že Svatoopluk II. si vyžádal císařskou pomoc proto, že ho starší bratr odstavil od vlády. Když se nyní ukázalo, že za moravskými zmatky stojí Arbo a Isanrich, a že konali proti císařskému příkazu, obrátil se Arnulfův hněv proti nim dvěma. Úspěch opatření, ke kterým v té době již na smrt nemocný císař sáhl, však nebyl valný. Pokus sesadit Arba byl neproveditelný; Isanrich zajatý v Mautern na Dunaji unikl a uprchl k Mojmir II. Jediným úspěchem bavorského tažení proti Moravanům roku 899 bylo osvobození Svatoopluka II. a jeho věrných, které se bavorským oddílům zdařilo po dobytí jedné moravské pevnosti. Moravská válka mezi bratry musela na Maďary působit jako pozvánka k útoku. Bavoři a Moravané byli příliš zabraní do starých nepřítelství a vzájemných zápasů, než aby včas rozpoznali toto mene tekel. Tak ještě roku 900 bavorský episkopát popíral pa-

pežské právo uspořádat moravskou církev v souladu s přáním Mojmir II. a vznášel vůči sousedům vážná obvinění. Nejenom, že jsou prý Moravané ochotní přijmout maďarský účes a stát se tak Maďary, ale také že proti Bavorům podněcují nepřátele, tvrdilo se. Roku 901 však byl konečně mezi východofranckým králem Ludvíkem Dítětem a Mojmírem II. uzavřen mír. Zprostředkovatelem míru, který platil i pro Isanricha, byl mimo jiné i pasovský biskup Richar, který ještě v předchozím roce tak vehementně protestoval proti papežově moravské politice. Nyní už byli Bavoři ochotní změnit politický kurz vůči Moravě. Když Maďaři roku 902 zaútočili, byli společnými silami Moravanů a Bavorů odrazeni. Toto vítězství však nemělo dlouhého trvání. Když Regino z Prümü v letech 907 nebo 908 psal svoji kroniku, byl zánik říše Moravanů a jejich nešťastných vládců Mojmir II. a Svatoopluka II. již zpečetěn (Wolfram 2003, 320).

Totéž postihlo, ačkoliv ne se stejně zničujícími následky, i Bavorů. 4. července 907 padl v bitvě u Bratislavy markrabě Luitpold a velká část bavorské elity, načež Maďaři obsadili celé bývalé avarské území až k Enži a štyrským Fischbašským Alpám. Tak prakticky současně skončilo dlouhé 9. století a dějiny říše Moravanů jakož i bavorské východní marky (Wolfram 2003, 272–273).

Závěr

Svatooplukova říše představovala první vyspělý slovanský státní útvar. Mohla však říše Moravanů hrát pro středověkou Evropu tutéž roli, jakou měla transformace římské říše pro Germány? Proti této tezi lze leccos namítnout. Zaprvé tu nevznikla žádná trvalá církevní organizace spojená s knížetem Moravanů jako se svou uznávanou hlavou. Pokus Říma zříditi moravskou provincii s jedním arcibiskupem a třemi sufragány podniknutý roku 900, patnáct let po Metodějově smrti, působil jako hlas zamrzlé poštovní trumpety; jeho jedinou odezvou byl energický protest salcburského arcibiskupa a bavorského episkopátu v Římě. A za další – sešvagření elit středo-východoevropských říší a jejich sousedů dosáhlo hustoty římsko-barbarského conubia, z nichž vzešla „rodina králů pozdní antiky a raného středověku“, teprve v 10. a 11. století. Tento deficit nemohlo zdaleka kompenzovat to, že se Svatoopluk stal kmotrem Arnulfova syna Zwentibolda – což roku 870 ani otcem nebo kmotrem nemohlo být vědomě zamýšleno. Za třetí říši Moravanů nebyl dopřán čas, aby navzdory anebo právě díky překladatelské činnosti Konstantina a Metoděje zplodila vlastní učené duchovní „mluvčí“ (František Graus). Těch bylo pro zajištění vzniku středověkého národa zapotřebí. Především ale – a to je čtvrtý z rozhodujících bodů – říše Moravanů nikdy ani zdaleka nedosáhla vojensko-politického významu, jaký měl ještě i pozdně antický Řím. Vojska východofrancké a byzantské říše tak teprve v 10. století převzala přibližnou roli, jakou

kdysi hrávaly římské legie. Římské vojsko bylo nástrojem, který sloužil jako vzor barbarským vojenským králům a jejich polyetnickým družinám a dovoloval jejich integraci, zatímco římský stát jako politicko-byrokratická *res publica* zůstal „věčnou“ instancí, která jediná mohla uznat novou státnost a trvale ji integrovat. Naproti tomu *regnum Maravorum* postrádalo až do svého konce římské uznání a integraci. Toto mohli na Západě 9. století vyslovit a umožnit pouze vládci francké říše jako dědicové Říma. Jejich tradice byla od vítězství Karla Martela u Tours a Poitiers totéž s tradicí Evropy. Zničení avarské říše a prakticky současná obnova západního císařství Karlem Velikým upevnila francký nárok na pokračování římské politiky. K tomu se počítala – i když spíše teoretická než praktická – nadvláda nad východními sousedy, u nichž se velekrál podle jména Karla Velikého začal nazývat *král', korol'* a prostřednictvím slovanských jazyků pak maďarsky *király*. Papežství těsně před rokem 863 promarnilo šanci chopit se na Moravě aktivní role, nicméně od roku 869 se snažilo zmeškané napravit a podílet se na zprostředkování římského dědictví. Je příznačné, že moravský kníže Svatopluk I. je v soudobých funkčních pramenech osloven jako *rex* jen a pouze v jednom papežském listě. Ve 2. polovině 9. století však veškeré papežské pokusy, opřené o tradici Sirmia a Panonie, o vytvoření vlastní moravské církevní politiky ztroskotaly, protože byly podnikány namísto či snad v rozporu s karolinskými vládci jakož i východofranckou říšskou církví. Stejně tak ztroskotaly moravské pokusy s pomocí Říma a/nebo Konstantinopole založit vlastní zemskou církev. Řešení problému si prorazilo cestu teprve tehdy, když se zřízením biskupství v Praze, Hnězdně a Ostřihomi začalo trvalé budování zemských církví s vlastními zemskými světci (Wolfram, ed. 2013, 325–327).

KONTAKTY KMENŮ V POVODÍ VISLY A ODRY S VELKOU MORAVOU

Jacek Poleski

Jedním z nejzajímavějších výzkumných problémů polské medievistiky jsou vztahy Velké Moravy s kmeny žijícími na území Polska. Když autor *Života svatého Metoděje* uvedl v několika větách informaci o „pohanském knížeti silném velice“ a jeho konfliktu s „křesťany“ (čili nejpravděpodobněji s Moravy), nemohl předvídat, jak dlouhou a lítou polemiku mezi historiiky způsobí svou lapidárností. V krátkém záblesku zájmu hagiografa se totiž našel anonymní vládce Vislanů panující ve 2. polovině 9. století. V minulosti někteří historikové, a po nich také archeologové, sestrojili kolem těchto několika desítek slov mistrnou konstrukci, ztvárňující obraz mocného „státu“ Vislanů, jeho střetu s moravským Svatoplukem I., dobytí jižních území Polska jmenovaným a nakonec christianizaci obyvatel „ve slovanském ritu“ (*Widajewicz 1947*). V současnosti převládá v této otázce opatrná skepse, jejíž základy prezentoval Gerard Labuda s poukazem na to, že v analyzovaném odkazu je obsažena pouze informace o pokřtění knížete Vislanů násilím „na cizím území“. Naopak tam chybí údaje o dobytí jižních území Polska Svatoplukovými vojsky a jejich připojení k velkomoravskému státu, natož o christianizaci tamějšího obyvatelstva (*Labuda 1988b*, 125; *1994*, 73–76; tam i starší literatura).

Jelikož možnosti analýzy dostupných historických pramenů byly ve velké míře vyčerpány, může pokrok v dalším zkoumání přinést teprve rozbor neustále narůstajícího fondu pramenů archeologických. Na počátku 80. let 20. století představil shrnutí dosavadního stavu výzkumu kontaktů velkomoravského státu s obyvateli jižního Polska K. Wachowski (*1981*; *1982*). Z jeho zjištění vyplývalo, že tyto kontakty téměř neexistovaly. Zveřejnění určitých výhrad k výběru vhodných výzkumných metod v citovaných pracích (*Poleski, 1991*, 194–196; *1993–1994*), stejně jako objevení dalších nálezů z jižního Polska vycházejících z velkomoravského kulturního okruhu (*Poleski 1988*; *1989*; *1997*; *2003*; *Jaworski 1997*; *2001*; *2005*, 271–280), přinutilo K. Wachowského k zásadní revizi dříve prezentovaných názorů (*Wachowski 1991*; *1994*; *1997b*). M. Parczewski (*1982*, 107–109, 112–113, 126–127) jako první poukázal na klíčový význam kostrového mohylníku ve Stěbořicích u Opavy, nacházejícího se severně od pásma Sudet (*Dostál 1966*, 171–175, tab. XLVI–XLVIII; *Kouřil – Tymonová 2013*), pro rekonstrukci směru expanze velkomoravského státu doby Svatopluka I. Pohřebiště je datováno do 2. poloviny 9. – počátku 10. století a je na tomto území „cizím“ kulturním prvkem, svědčícím o politické (a jistě vojenské) expanzi Velké Moravy. Jeho tezi o průniku velkomoravského státu v průběhu 2. poloviny 9. století na území Opavské pahorkatiny potvrzuje v nedávné době odkrytí dalších kostrových pohřebišť, situovaných v severním předpolí Moravské brány, avšak ještě na české straně hranice (*Kouřil 2004*; *Parczewski 2005*, 30–31).

V současné době již nelze pochybovat o tom, že kontakty jižních polských kmenů s Velkou Moravou existovaly, otevřenou však zůstává otázka jejich časového zařazení, charakteru a intenzity. Původem potíží se správnou identifikací archeologických dokladů, potvrzujících kontakty velkomoravského státu s kmeny žijícími v jižní části Polska, bylo relativně časté opomíjení stupně rozdílnosti těchto kultur (více na toto téma *Poleski 1991*, 194–196), i když je třeba na druhé straně zdůraznit i zásadní podobnost velmi mnoha aspektů kultury lidu Velké Moravy a v podstatě příbuzných jihopolských populací. Rozdíly jsou patrné především tam, kde byla velkomoravská kultura vystavena vnějším silným vlivům. Ve stručnosti můžeme konstatovat, že v oblasti materiální kultury, a tedy i v archeologických pramenech, se to v největší míře projevilo v některých aspektech Moravy nově přijaté víry. Radikální změnou prošel pohřební ritus, kde byla kremace nahrazena inhumací (pohřebiště jsou většinou plochá). Na některých hradiscích z území velkomoravského státu se rovněž objevil do té doby u Slovanů neznámý typ architektury – kostel, čili zděná kamenná stavba, a při výstavbě dřevo-hlinito-kamenných valů se často používala technika tzv. suché zdi, budované z kamenů spojených hlinou (*Staňa 1985*; *Procházka 1990*; *2009*, 255–267). Silné vlivy karolínských kultur na kulturu Velké Moravy se projeví např. v oblasti výroby zbraní a jezdecké výbavy (*Kavánová 1976*; *2012*; *Bialeková 1977*).

Definováním prvků odlišujících velkomoravskou kulturu od jiných slovanských kultur 9. století, můžeme diferencovat ty archeologické prameny z tohoto období na území Polska, které pocházejí z Velké Moravy. Je třeba ovšem zdůraznit, že ve většině případů nelze definitivně určit, zda se jednalo o importy z území Velké Moravy nebo o napodobeniny vyrobené již na místě. Tento krátký přehled je třeba začít konstatováním, že tak jak byly dříve spatřovány velkomoravské vlivy na území Polska v opevňovacím stavitelství i částí valů na kmenových hradiscích, ve kterých byly při stavbě použity rovněž kameny, tak v současnosti mezi archeology převládá v tomto směru velká skepse a ostražitost. Poukazuje se na to, že většina pro nás zajímavých lokalit není dostatečně přesně datována (*Poleski 1992*, 76–85) a navíc se prokázalo, že pouze ve třech případech z území Polska byl kámen použit ke stavbě tzv. zdi na sucho, která tvořila vnější plentu. Jedná se o nejstarší fázi hradiska „Grodzisko“ ve Wiślici (spojovanou s českou nadvládou na území Malopolska v 2. polovině 10. století; *Gliński – Koj 1996*), hradisko v Niemczy (*Jaworski 2000*, 152–155) a hradisko v Dobromierzu v Dolním Slezsku (*Kaźmierczyk 1983*). Velkomoravský původ kamenných prvků valů (čelních plent) je však v poslední době spatřován na více než desítku dalších kmenových hradisek z území Dolního Slezska, např. v Gilowě a Graniczné u Strzegomi (*Jaworski 1997*; *2000*; *2005a*, 193–197). Na tomto místě je zapotřebí zvážit některými historiiky a ar-

cheology často předkládanou tezi o výpravě (nebo výpravách) velkomoravských vojsk Svatopluka na území jižního Polska (*Szydłowski 1998*). Dokladem těchto vojenských operací měly být stopy požárů zaznamenané na mnoha hradiscích datovaných do 9. století. Je nutné připomenout, že i kdyby se někdy podařilo velmi precizně určit dobu výstavby některého z nich, nedisponujeme dosud metodami, které by nám umožnily přesně určit dobu požáru jeho konstrukcí. V této situaci tedy nemáme jistotu, zda k zániku opevnění skutečně došlo v době panování Svatopluka. Dokonce i v případě, že by se doba požáru některých hradisek z území jižního Polska časově shodovala s obdobím panování Svatopluka I., musíme brát v úvahu také možnost, že námi sledovaná hradiska mohla zaniknout v důsledku lokálních mezikmenových bojů nebo také přirozeným způsobem.

V současné době z území Polska nejpočetnější kategorií předmětů, které lze spojovat s velkomoravským prostředím, představují součásti jezdecké výstroje, nalézané nejčastěji na hradiscích. Jsou to především ostruhy s ploténkami a příslušnými železnými kováními jejich upínacího systému (souprava sestávala z přezky, průvlečky a nákončí). Na území Malopolska bylo objeveno celkem 8 ostruh s ploténkami (celých nebo fragmentárně dochovaných; *Poleski 2013*; **obr. 1**), na území Slezska 5 (*Wachowski 1997*, obr. 31: d, 32: a; *Jaworski 2005*, 272, obr. 145: f–h), v jižním Velkopolsku pak 1 exemplář (*Brzostowicz 2002*, 58–59, obr. 25: 8). Na pěti hradiscích a v rámci osad v podhradí bylo v Malopolsku zaznamenáno také 10 železných součástí garnitur ostruh (zejména průvleček; *Poleski 2013*), na území Slezska rovněž 10 exemplářů (všechny pocházejí z hradiska v Gilowě; *Jaworski 2005*, 272, obr. 144; *2012*, 219, obr. 9), naopak ve Velkopolsku bylo nalezeno pouze 1 kování (*Brzostowicz 2002*, obr. 26: 4). Za nákončí garnitur ostruh nebo podkolenního vázání můžeme jistě považovat také 8 exemplářů v pozdně karolinském stylu z 9. století z hradiska v Gilowě (*Jaworski 2005*, 272, obr. 145; *2012*, 219, obr. 9) a 1 z osady v Krakově – Dębniakách (*Poleski 2013*, **obr. 1**). Jako součásti koňského postroje jsou interpretována železná křížová kování odkrytá na ploše tří hradisek, vždy po jednom v Malopolsku (hradisko v Tuligłowách; *Poleski 2013*, **obr. 1**), ve Slezsku (hradisko v Gostyni) a ve Velkopolsku (hradisko v Bruszczewě; *Wachowski 1997*, obr. 26: e; *Brzostowicz 2002*, 76, obr. 28: 8).

Za importy z teritoria Velké Moravy, případně za jejich napodobeniny, jsou ve většině případů pokládány nálezy seker z území Polska, analogické typu Id podle klasifikace A. Nadolského (1954). V literatuře je tento typ seker uváděn nejčastěji pod českým názvem „bradatice“ (*Hrubý 1955*, obr. 28; *Dostál 1966*, obr. 15; *Ruttka 1976*, obr. 42; *Bartošková 1986*, obr. 1). Z polských zemí pocházejí celkem 23 exempláře tohoto typu

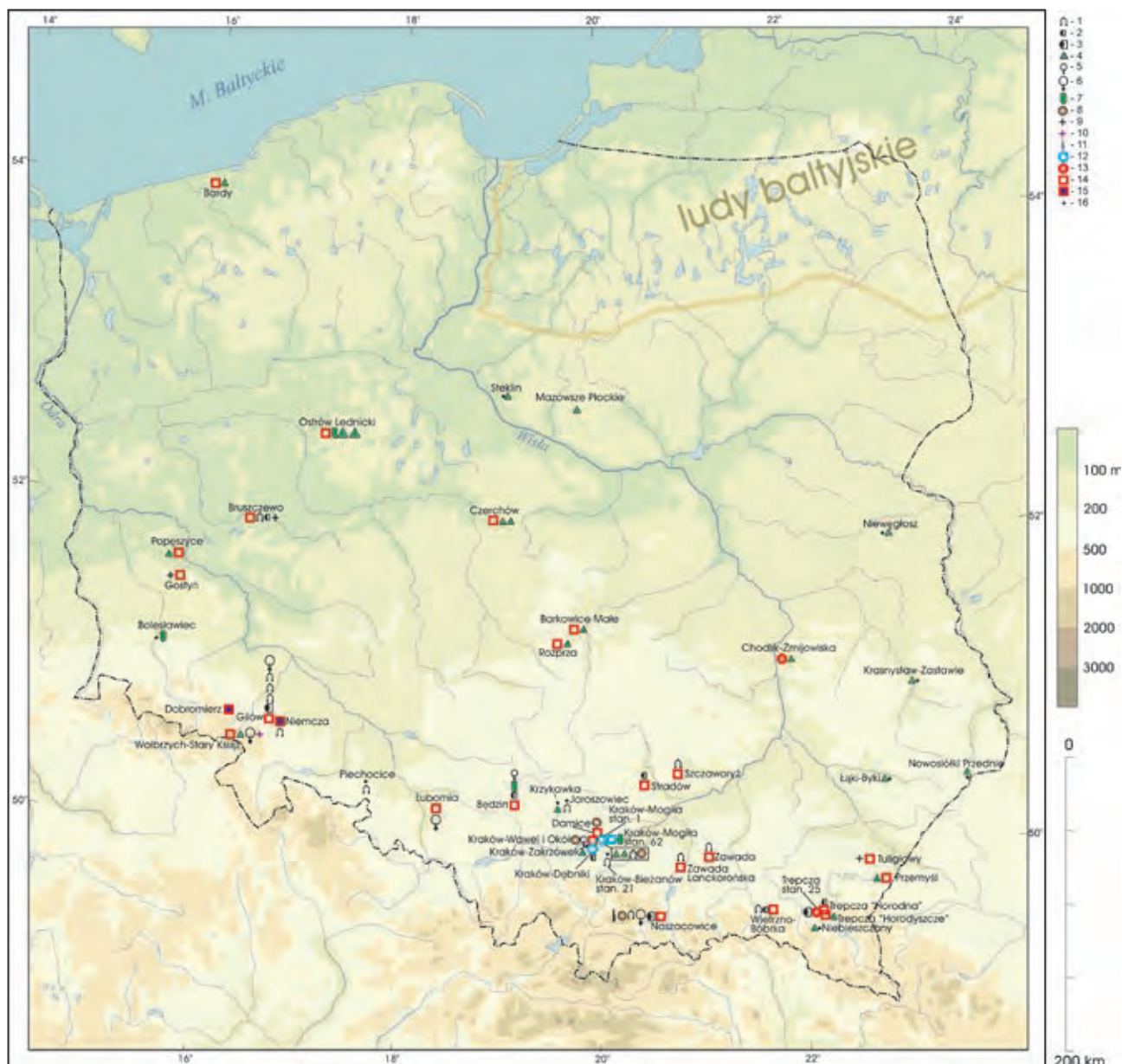
seker, z toho 11 z Malopolska (**obr. 1**; *Poleski 2013*; *Ginalski – Glinianowicz – Kotowicz 2013*, 195–197, obr. 4), 2 ze Slezska a 10 z ostatních částí země (*Kotowicz 2009*). Většina z nich je autory datována do 9., případně 1. poloviny 10. století, avšak je nezbytné zdůraznit, že představují dosti různorodou skupinu nálezů (mimo jiné s ohledem na tvar hlavy sekery). V tomto ohledu tudíž nelze všechny exempláře odkryté v povodí Odry a Visly považovat za importy nebo imitace velkomoravských originálů.

Jelikož se doposud nepodařilo získat přesvědčivé archeologické doklady potvrzující eventuální výpravu (nebo výpravy) velkomoravských vojsk na území horní Visly obydlené Vislany a Lendzany, a už vůbec ne jejich připojení k velkomoravskému státu, bude nutné přijetí jiné hypotézy. V současné fázi výzkumu se tedy zdá jako nejpravděpodobnější, že v průběhu 2. poloviny 9. století (kam je datována většina výše uvedených nálezů) došlo na území jižního (a částečně i středního) Polska ke zdomácnění některých součástí výzbroje a jezdecké výstroje používané v ozbrojených složkách Velké Moravy. Tímto způsobem, moravským prostřednictvím, pronikají v té době na území Polska jisté prvky pozdně karolinské kultury. Tezi o adaptaci nových vzorů jezdecké výzbroje a výstroje pocházející z jihu potvrzuje objev ostruhy s ploténkami v depotu železných předmětů na sídlišti v Krakově – Mogile, lokalita 1 (*Hachulska-Ledwas 1971*, 106, tab. LX: 12) a objev sekery typu „bradatice“ v podobném depotu na hradisku Horodyszczce v Trepdzi (*Ginalski 1997*).

Mnohem skromnější je kolekce ozdob a částí oděvu velkomoravské provenience. V Malopolsku byly nalezeny dva lunicovitě přívěsky na hradisku v Naszacowicích (stříbrný a olověný), stříbrnou náušnici známe z podhradí krakovského hradu – Okołu, a další stříbrná náušnice pochází z hradiska v Będzině (*Poleski 2013*, **obr. 1**). Poklad stříbrných ozdob a skleněných korálek z hradiska v Zawadě Lanckorońské na Dunajci, který byl doposud spojován s velkomoravským milieu, je třeba vidět v souvislosti s jiným směrem vlivů, proudících do Malopolska v polovině 10. století, ačkoliv pro některé typy náušnic z tohoto depotu stále nacházíme nejbližší analogie v rámci podobné skupiny předmětů, často nalézaných v kostrových velkomoravských ženských hrobech, datovaných do závěrečné etapy velkomoravského období (*Poleski 1992*, 31, pozn. 13; *1996*, 116–117; *2004b*, 368–370; *Zol-Adamikowa – Dekówna – Nosek 1999*; *Suchodolski 2003*). Na území Slezska byly doposud odkryty 4 stříbrné náušnice a skleněný gombík na hradisku v Lubomi (*Abłamowicz 1997*), olověná lunice, 2 bronzové gombíky a 1 skleněný na hradisku v Gilowě (*Jaworski 2005*, 273–276, obr. 147: b, d, e; *2012*, 225, obr. 8: e). Blízké analogie na jednom z pohřebišť ve Starém Městě má bronzové pozlacené kování ve tvaru kříže (snad kování dřevěné schránky)

odkryté na hradisku v Książu Wielkém u Wałbrzychu (Jaworski 2005, 278–279, obr. 147: a). Ve světle posledních zjištění, týkajících se charakteru a chronologie památek tzv. blatnicko-

mikulčického horizontu na území Čech, Moravy a Slovenska (Ungermann 2011) můžeme podobné exempláře bronzových (zpravidla pozlacených) kování z polských zemí považovat

▲ Obr. 1. Předměty velkomoravského původu nebo jejich napodobeniny z území Polska.

1 – ostruha s ploténkami (9. – počátek 10. stol.); 2 – část garnitury k upínání ostruh (průvlečky, přezky, nákončí; 9. – počátek 10. stol.); 3 – dvě nebo více částí garnitur k upínání ostruh (průvlečky, přezky, nákončí; 9. – počátek 10. stol.); 4 – sekera typu bradatice; 9. – 1. pol. 10. stol.); 5 – kovová ozdoba nebo součást oděvu (náušnice, gombík, lunicovitý přívěsek; 9. případně počátek 10. stol.); 6 – dvě nebo více kovových ozdob či částí oděvu (náušnice, gombík, lunicovitý přívěsek; 9. případně počátek 10. stol.); 7 – kování opasku nebo řemene, včetně garnitury k upínání meče, část provedena v tzv. blatnicko-mikulčickém stylu; 9. stol.); 8 – hliněný nebo kamenný přeslen zdobený vlnicí či klikátkou (8. nebo 9. stol.); 9 – železné křížové kování koňského postroje (9. – počátek 10. stol.); 10 – bronzové pozlacené kování ve tvaru kříže (kování dřevěné schránky?; 9. stol.); 11 – železný nůž bez střenky se zdobenou rukojetí (9. stol.); 12 – otevřené sídliště; 13 – sídliště v podhradí; 14 – hradisko; 15 – hradisko s valem s vnější kamennou plentou kladenou na sucho (9. stol.); 16 – nálezy bez kontextu.

rovněž za pozdně karolinské importy nebo jejich velkomoravské imitace, které pak pronikly do povodí Visly a Odry z teritoria Velké Moravy. Takováto kování byla doposud odkryta v Bolesławci ve Slezsku (*Szymański 1962*, 300–303, obr. 10), na hradisku v Będzině (*Rogaczewska 2000*, 17–18, fot. D, E; *Poleski 2004*, 385–386) a na hradisku na Ostrowě Lednickém ve Velkopolsku (*Szymański 1962*, 306–307, obr. 16).

Pravděpodobně velkomoravským importem nebo místní napodobeninou je atypicky zdobený železný nůž získaný na hradisku v Naszacowicích v Malopolsku (*Poleski 2011*, 65, tab. 205: 19). Tento předmět má jedinou analogii v dětském hrobu z 2. poloviny 9. století na pohřebišti u 6. kostela v Mikulčicích (*Poulik 1963*, 143, obr. 33: 2–2a; *Profantová 2003*, 21, obr. 34). Není zřejmé, zda 4 dosud známé hliněné přesleny zdobené vlnicí z území Malopolska (vyzvednuté na kmenových hradiscích v Naszacowicích, Damicích, Krakově – Wawelu a sídlišti v Krakově – Mogile I.) jsou importy nebo napodobeniny obdobných kusů, vyskytujících se dosti všeobecně v kultuře avarského kaganátu v 8. století či v kultuře Velké Moravy v 9. století. Eventuální moravské vlivy na keramickou produkci jsou pak v poslední době zkoumány v souvislosti s některými oblastmi Slezska (*Pankiewicz 2012*, 261–262).

Přítomnost nálezů velkomoravského původu na území Polska (hlavně jižního) implikuje otázku týkající se případných dřívějších kontaktů, které spojovaly populaci české kotliny, Moravy a Slovenska s územím jižního Polska a zvláště Malopolska. V časně slovanském období, do poloviny 7. století, byla tato území součástí pražské kultury. V následujícím úseku, od 2. poloviny 7. do počátku 10. století, můžeme pozorovat řadu kulturních jevů (mezi nimi i importy z avarského kaganátu), které zřetelně spojují jižní oblast západních Slovanů, geograficky rozdělenou pásmem Západních Karpat a Sudet.

Analýza rozmístění hradisek na teritoriu západních Slovanů v 8. – počátku 10. století se zřetelem na jejich velikost umožnila rozlišení dvou oblastí – jižní a severní. V jižní oblasti, která zahrnuje českou kotlinu, Moravu, Slovensko a Malopolsko, bylo v námi sledované periodě vybudováno více než dvakrát méně hradisek než v severní, zaujímající zbývající část obydlenou západními Slovany (Slezsko, Velkopolsko, Pomoří a Polabí – území odpovídající přibližně povodí střední a dolní Odry a Labe). Je třeba podotknout, že pokud jde o hustotu rozmístění kmenových hradisek na území Mazovska, Podlesí a tzv. středního Polska, bylo podobné jižní oblasti. Tuto jižní zónu charakterizuje, vedle objektů menších rozměrů (do 5 ha), především výskyt velkých hradisek o rozloze překračující 5 ha (někdy dokonce i více než 20 ha). Tyto rozlehlé fortifikované objekty představovaly téměř 1/3 z více než 170 hradisek z 8. – počátku 10. století identifikovaných v rámci jižní oblasti.

Nesmíme přitom zapomínat, že v 9. věku nastává na uvedeném teritoriu zásadní změna – ve 20. a 30. letech se tu formují základy velkomoravského státu. Analýza tvaru, rozlohy, typu zástavby a funkce velkých velkomoravských hradisek ve srovnání se stejně rozsáhlými středohradištními objekty z Čech a Malopolska prokázala, že se v mnoha směrech zásadním způsobem liší. Mimo to byla jak na území velkomoravského státu, tak i ve zbývajících částech jižní oblasti budována hradiska s velkou a velmi velkou rozlohou (*Poleski 2004*, 94–108, 162–166; *2011*, 200–204; *2013*; 58–71, 198–201). Kromě rozdílného vývoje hradištního stavitelství můžeme pozorovat ještě několik rysů, které v období od 8. do počátku 10. století diferencují jižní část území západních Slovanů od její severní části. Kmeny, jež zaujaly jižní oblasti (Čechy, Moravu, Slovensko, Slezsko, Malopolsko a v jisté míře jihovýchodní část Polabí), spojoval od poloviny 7. století, čili po časně slovanském období, společný typ pohřebního ritu – žárový, pod mohylou a v části jmenovaného území také na mohyle (*Zoll-Adamikowa 1979*, 205–234; *1988*; *1997*; *2000*). Ve Slezsku a Malopolsku byly rovněž zaznamenány jednotlivé hroby, ale i větší pohřebišťe typu Alt Kábelich. Jednotný pohřební ritus samozřejmě skončil s christianizací Moravanů ve 30. letech 9. století, a následně Čechů na konci tohoto věku, kde byl od této chvíle praktikován kostrový ritus.

V poslední době bylo zjištěno (*Poleski 2009*; *2011*, 198–207, tam starší literatura), že mezi počátkem 8. a polovinou 10. století tvořila významná část jižního pásma dosti jednoduše zónou výskytu a jisté i používání železných platidel (jde zde především o tzv. železné sekerovité hřivny, v menším rozsahu o železné misky slezského typu a tzv. hrotovité hřivny), třebaže tyto „peníze“ nemají jednotnou standardizovanou míru a váhu v celé sledované oblasti. Týká se to zvláště sekerovitých hřiven, které lze rozdělit do dvou základních typů, tzv. velkomoravskou a malopolskou hřivnu (*Zaitz 1990*, 164–166; viz také *Bialeková 1990*; *2000*). Na většině uvedeného území se také setkáváme s ukládáním depotů obsahujících železné předměty různého druhu (např. části výzbroje, jezdecké výstroje, zemědělského, tesařského a kovářského nářadí, předměty každodenní potřeby apod.) včetně výše zmiňovaného platidla. Můžeme tedy konstatovat, že rozdělení území západních Slovanů před 10. stoletím na dvě kulturní „provincie“ – jižní a severní – se výrazně odráží v mnoha kulturních projevech. Co se týče jižní oblasti, bylo mimo výrobu a používání výše zmiňovaných železných platidel (jakožto předmincovních forem) a zvyku ukládání depotů železných předmětů do země, poukázáno rovněž na afinitu v pohřebním ritu, stavitelství (dlouhodobé využívání zahluobených staveb – charakteristických čtvercových polozemnic a zemnic) a výstavbě hradisek. Je však zřejmé, že vymezená jižní sféra západních Slovanů nebyla kulturně jednotná. Zvláště patrné je to po vytvoření velkomoravského státu v 9. století.

Výše uvedený přehled artefaktů z území Polska, vycházejících z velkomoravské kultury, se na první pohled zdá být skromný a málo významný. Jde však pouze o zdání. Nálezy zbraní a jezdecké výstroje, které byly vyrobeny na Velké Moravě, případně jejich napodobeniny, představují významné procento všech předmětů těchto kategorií, které zde lze datovat do 9. století; podobně je tomu i v případě šperků z tohoto období. Převážnou většinu představují právě exempláře považované za velkomoravské. Do oblastí ležících severně od oblouku Karpat přicházely jak Moravskou branou, tak i zřejmě karpatskými průsmyky, cestami podél Váhu, Popradu a Dunajce či z povodí horní Tisy Dukelským průsmykem. Shrňeme-li tedy uvedené poznatky, můžeme konstatovat, že analýza archeologických pramenů potvrdila pro 9. století (zvláště jeho 2. polovinu) existenci poměrně silných kontaktů mezi Velkou Moravou a kmeny obývajícími jižní Polsko. V současné době je však obtížné odpovědět na otázku týkající se charakteru těchto kontaktů. Doposud nebyly zaznamenány průkazné doklady vojenské penetrace velkomoravských vojsk na toto území či jeho připojení k velkomoravskému státu, tím méně doklady o zahájení christianizace místních populací. Na druhé straně je nezbytné mít na zřeteli, že odkrytí typických kostrových pohřebišť a velkomoravských pohřbů z 2. poloviny 9. století (např. ve Stěbořicích) již na několika místech severního předpolí Moravské brány (avšak ještě na české straně současné česko-polské hranice) nevyklučuje možnost politického a vojenského zásahu velkomoravského státu na území jižního Polska (*Parczewski 1982*, 107–109, 112–113, 126–127; *Kouřil – Tymonová 2013*, 152–159). Dosavadní snahy datovat některá kostrová pohřebišť ze Slezska do 9. století (*Niemcza; Jaworski 2013*, 162–164) však nebyly dostatečně podloženy. V tomto kontextu je nutno připomenout hypotézu K. Jaworského (*2011*, 35) o velkomoravské genezi hradiska v Gilowě, na jehož ploše bylo objeveno již téměř 30 předmětů, hlásících se do velkomoravského kulturního okruhu. Jeho dendrochronologické datování nejdříve do roku 896 ukazuje podle mého soudu spíše na to, že nešlo o expanzi z doby Svatopluka I., ale pravděpodobněji o výsledek „útěku“ části moravských elit, prchajících na sever před maďarskou hrozbou. Teze o zbudování hradiska v Gilowě Moravany však vyžaduje ještě silnější argumentaci. V této souvislosti je zapotřebí zmínit i hypotézu P. Urbańczyka (*2012*, 129–166), podle níž pochází dynastie Piastovců z moravských uprchlíků – představitelů dynastie „Mojmírovců“ – kteří měli po porážce roku 906/907 přesídlit na území Velkopolska. Na tomto místě je však nutné zdůraznit, že tato teze nemá žádné opodstatnění ani v písemných, ani v archeologických pramenech (viz kriticky *Sikorski 2013*).

VELKÁ MORAVA A ŘÍŠE

Christian Lübke

Velká Morava – ve vědeckém bádání dnes nejpoužívanější označení sociopolitického útvaru, spojeného se jménem Moravanů, jehož bohaté materiální dědictví, archeologicky odhalované od poloviny 20. století, činí na potomky tak hluboký dojem. Dokumentuje 9. století jako historické období vzniku, rozvoje a kulturního rozkvětu, ale také nezdarů této první nadregionální mocnosti spojované se slovanským jazykem, v jejímž čele stála knížata z dynastie Mojmirovců. Název Velká Morava v řecké podobě (*megalē Morabia*) ale pochází až z historického pramene vzniklého teprve v 10. století, ze spisu byzantského císaře Konstantina Porfyrogenneta (913–959) *O spravování říše (De administrando imperio)*. Císař tím míní zemi, kterou si Maďaři přibližně od roku 895 podrobili jako svůj zábor v karpatské kotlině, a ze které vyhnali tehdejší obyvatele.

Zatímco na konci historie Velké Moravy byla rozhodující konstelace na východě Evropy, na jejímž utváření se prostřednictvím velmocenských zájmů Byzantinců a vojenských akcí Maďarů podíleli i Bulhaři, stály na jejím začátku v popředí jednoznačně poměry na západě, ve střední Evropě. Obě dvě tyto sousední oblasti Velké Moravy, východ a západ Evropy, však nebyly veličinami na sobě nezávislými, ale naopak – ačkoli proti sobě vystupovaly a navzájem si konkurovaly, byly mnohem více navzájem propojené společnými historickými kořeny – dědictvím říše římské a křesťanstvím. Patriarcha v Konstantinopoli jako nástupce apoštola Ondřeje a hlava ortodoxních (řeckých) křesťanů a papež v Římě, podle tradice nástupce apoštola Petra, v čele římskokatolických křesťanů – to byli protagonisté v církevní sféře, kterým v politické oblasti zaručovali ochranu a bezpečnost dva nástupci antických římských císařů – jeden v přímém nepřerušném sledu ve východořímské Konstantinopoli a jeden po více než třistaletém přerušení v samotném Římě po obnovení tamního císařství korunovací Karla Velikého o vánocích roku 800. Karel jako „ochránce Římanů“ (*patricius Romanorum*) převzal již předtím povinnost působit jako „obránce a ochránce svaté církve římské“ (*defensor et protector sanctae romanae ecclesiae*), která korunovací císaře získala ještě větší vážnost.

Tato formulace měla podle původního záměru znamenat ochranu Říma a papežů, ale ve spojení s císařským titulem z ní plynul také závazek zajistit křesťanství obecnou a nespornou platnost, tím spíše, že Karel již dlouho vedl války proti národům (*gentes*), které byly z pohledu křesťanů pohanské. Bojoval tak od roku 772 proti Sasům, oddaným ještě svým starým božstvům, a pro nastolení míru podnikal misionářsko-politická opatření, jakými bylo zakládání biskupství. Vůdce Sasů, Widukinda, nechal v roce 785 pokřtít, přičemž byl sám u křtu za kmotra. Už předtím, v roce 778, mu ochrana španělských křesťanů posloužila jako záminka k válečnému tažení na muslimský al-Andalus. Karel válčil také proti východním sou-

sedům – od roku 789 proti slovanským Veletům a Obodritům severovýchodně od Labe a od roku 791 proti zbytkům kdysi mocné říše Avarů, jejíž kagani na začátku 7. století ovládali rozsáhlá území východní Evropy a dokonce vážně ohrožovali východořímskou říši. Karel se nyní zmocnil pověstného pokladu Avarů, o který se podělil i s papežem Lvem III., který ho pak korunoval na císaře.

Tímto způsobem vzniklo na východě francké říše, jejíž vladaři měli od Karlovy doby titul císaře, a podél vlastní hranice říše, předpolí kontrolované Karlovci a jejich správci dosazenými do pohraničních marek, kteří byli označováni jako prefekti nebo vévodové (*praefectus limitis, dux limitis*). K ovládnutí tamních společností (*gentes*) byly využívány vojenské i diplomatické prostředky. K nim patřilo především dosazování knížat poslušných Frankům nebo potvrzování jejich vlády, přičemž byl brán ohled i na přání příslušných rodových elit. Jak vyslanci jejich shromáždění (*populi*), tak i knížata sama veřejně projevovala svoji vazbu k říši a podřízenost císaři pravidelnými návštěvami říšského sněmu.

Mechanismy franckého řízení jsou nejlépe dokumentovány oficiálními říšskými anály (*Annales regni Francorum*) od raného 9. století pro severní oblasti polabských a pobaltských Slovanů, kde byli hlavním faktorem Veleti a Obodrité. Jak Karel Veliký, tak i jeho syn a nástupce Ludvík Pobožný učinili na říšském sněmu několikrát personální rozhodnutí ohledně knížat obou těchto kmenových svazů. Mezi slovanskými *gentes*, zastoupenými jejich reprezentanty, se při těchto příležitostech v roce 822 objevili také poprvé Moravané, jejichž vyslanci předstoupili ve Frankfurtu nad Mohanem před Ludvíka Pobožného „s dary“. Přitom je pro střídání stráží na jihovýchodním okraji francké říše, probíhající jistě pod franckou kontrolou, charakteristické, že při této příležitosti naposledy vystoupili vyslanci „Avarů žijících v Panonii“, bývalé velmoci, ze které po porážkách franckými vojsky zůstaly v Panonii jen poslední zbytky. Každopádně představuje toto avarské poselstvo vůbec poslední doklad o existenci politické jednoty Avarů, dochovaný v písemných pramenech právě v okamžiku, kdy se Moravané poprvé objevují na jevišti evropských událostí. Chybí sice důkazy jakési avarsko-moravské kontinuity, ale souvislost mezi koncem jedné a vzestupem druhé mocnosti je přece jen velmi pravděpodobná.

V samotných říšských análech, které končí rokem 829, se u zprávy z roku 822 zároveň jedná o jedinou zmínku o Moravanech. Z pohledu franckého vladařského dvora tehdy tvořili pravděpodobně jen zcela běžnou část spektra *gentes* závislých na císaři a říši, která ve své celistvosti a rozmanitosti demonstrovala svoji moc. V opačné perspektivě musel být Karel Veliký východními sousedy své říše vnímán jako natolik mocná

osobnost, že jeho vlastní jméno adaptovali jako titul nejvyšší vládní moci. Neboť v celém slovanském světě, a jeho prostřednictvím i u Maďarů a Baltů, je označení krále (*korol, król, kral* atd.) odvozeno od jména Karl/Carolus.

Do obrazu Moravanů, který v 1. třetině 9. století ještě nebyl příliš významný, zapadá i zmínka v jiném prameni, vzniklém pravděpodobně na východofranckém dvoře v Řezně v 9. století, seznamu názvů národů, který historikové připisují anonymnímu tzv. *Bavorskému geografovi*. V tomto seznamu jsou v neúplné evidenci uvedeny pouze počty *civitates*, čímž rozumíme oblasti osídlení nebo – v moderní terminologii – mikroregiony, ke kterým patřilo vždy také opevnění, hradby. U zmiňovaných Obodritů a Veletů uvádí seznam 53, resp. 95 takovýchto *civitates*, a u Moravanů 40 (*Marharii habent civitates XL*). Povědomí o struktuře těchto jednotek zprostředkovávají údaje o českých sousedech Moravanů ve spojitosti se zprávou ve franckých análech z roku 845: *Bavorský geograf* věděl o 15 *civitates* (*Beheimare in qua sunt civitates XV*), a *Fuldské anály* hovoří o křtu 14 vévodů (*duces*) na dvoře východofranckého krále Ludvíka Němce v Řezně. Jestliže oba prameny signalizují určitou shodu, jak se dá předpokládat, pak byli čeští *duces* veliteli hradů a představiteli osídlených území s dílčí knížecí kompetencí. Jak nás zpravují události u Obodritů a Veletů, podporovali však Karlovcí také existenci globálních vladařů, jejichž „moc nad svým územím“ (*regia potestas, totius regni summa*) potvrdili, a kteří pak reprezentovali svaz dílčích kmenů a mikroregionů.

Z toho, že byly známy takto vyvolené osoby, dávají francké zdroje také tušit první vztahy francké říše k příslušným *gentes* a jejich politické struktuře. Ve vztahu k Moravanům se jedná v chronologickém pořadí pramenů po příchodu poselstva před císaře Ludvíka ve Frankfurtu (822) o zprávu *Fuldských análů* z roku 846, podle které proti nim východofrancký král Ludvík Němec podnikl tažení (*ad Sclavos Margenses*) a postaral se o to, aby Rostislav, Mojmirův synovec, usedl na knížecí trůn (*ducem eis constituit Rastizen nepotem Moimari*). Z poněkud strohé líčení ve *Fuldských análech* lze rozpoznat průběh událostí připomínajících válečné tažení Karla Velikého proti *civitas Dragawiti* knížete Veletů Dragovita v roce 789 a pozdější nařízení Karla Velikého a také Ludvíka Pobožného o knížecí moci u Obodritů a Veletů. Přece však jsou v písemném prameni vzniklém o něco později (870), v *Příběhu o obrácení Bavorů a Korutanců* (*Conversio Bagoariorum et Caratanorum*), vylíčeny i události z doby mezi lety 822 a 846. Podle nich měl Mojmir, který krátce před dosazením Rostislava na knížecí trůn zemřel nebo byl násilně odstraněn, o několik let dříve, asi kolem roku 833, vyhnat jiného knížete jménem Pribina sídlícího v Nitře/Neutra (*Priwina exulatus a Moimaro duce Maravorum*), takže ten prchl přes

Dunaj k Ratbodovi, franckému prefektovi bavorské východní marky a později se usadil v Dolní Panonii jako kníže závislý na Francích. Před tímto konečným jednomyslným řešením však Pribina dočasně přešel od Franků k Bulharům, pravděpodobně proto, že mu nebyla poskytnuta pomoc ke znovunabytí jeho dědičného knížectví. Mojmir navíc – údajně s vědomím a souhlasem krále Ludvíka – zastával knížecí post na Moravě včetně Nitry do roku 846.

Vojensky podpořené dosazení Rostislava jako Mojmirůva nástupce se pak odehrálo v tradičním rámci francké mocenské politiky v předpolí východních hranic, a král Ludvík doufal, že kromě trvalého podřízení Moravy jeho nadvládě dojde také k úspěšnému rozvoji křesťanství. Z formulace v 11. kapitole mohučského koncilu (852), kde se projednával případ šlechtice Albgise, který unesl manželku jistého Patrika na Moravu, lze vyvodit, že tam již tehdy existovalo „křesťanství rodu Moravanů, avšak jen v hrubých obrysech“ (*rudem adhuc christianitatem gentis Maraensium*). Morava se hanebnému Albgisovi zdála příhodná jako útočiště především proto, že ležela „na nejzazším okraji říše“ (*ad extremos fines regni*) a skýtala bezpečí před nástrahami franckých autorit. Totéž pravděpodobně platilo stále více i pro odpůrce krále Ludvíka, kteří se spojili s Rostislavem, usilujícím o větší nezávislost – nejprve Ratbod, dlouholetý prefekt Východní marky, který byl sesazen ze svého postu ve stejném roce 854, v němž moravský kníže zahájil povstání. Král Ludvík proto podnikl v následujícím roce 855 válečné tažení proti Moravanům, které však skončilo porážkou. Společenská základna a vojenská moc moravských knížat zřejmě mezitím posílila natolik, že byla schopná postavit se úspěšně na odpor východofranckému králi.

Ludvík potom svěřil svému synovi Karlomanovi správu východní marky, odehrály se také další boje s Moravany, až Karloman svévolně ukončil válečné tažení proti Moravanům, zosnované králem Ludvíkem v roce 858 a dohodl se s Rostislavem. Syn krále, který rovněž usiloval o samostatnou vládu v bavorské východní marce a v Bavorsku východně od Innu, uzavřel nejpozději roku 861 dokonce formální spojenectví s Rostislavem, a otevřeně tak rebeloval proti svému otci. Na oplátku uzavřel Ludvík spojenectví s Bulhary a vedl války proti Karlomanovi (863) a Rostislavovi (864), nedosáhl však trvalého úspěchu. Pouze *Fuldské anály* hovoří v srpnu roku 864 o vítězství krále nad Rostislavem na hradě (*civitas*) Dowina a líčí body, které veřejně dokumentují jeho nadvládu nad moravským knížetem. Rostislav tak musel poskytnout zajatce, a do mírového ujednání byli zataženi i další reprezentanti moravské elity (*universi optimi sui*), zřejmě stejným způsobem, jakým byly v předchozích desetiletích vždy zohledňovány požadavky *populus* Obodritů nebo Veletů.

Politická pozice Rostislava ale již nabyla jiného rozměru, ve kterém oproti severním Slovanům hrálo důležitou roli křesťanství. Za prvé byl moravský kníže křesťanem asi již při svém usednutí na trůn v roce 846, a za druhé mělo křesťanství na Moravě jistou tradici sahající zpět až do doby Pribinovy. Při vytváření a upevňování vnitřní struktury země mělo křesťanství nezávisle na bavorské církvi hrát důležitou roli. Rostislavovým cílem bylo vybudování vlastní zemské církve, diecéze nezávislé na francké říši, a proto také vykázal ze země bavorské misionáře. Za druhé využil geopolitické situace ve své zemi, kde mu určitý prostor slibovalo nejen napětí mezi oběma římskými císařstvími, ale také nároky papežské kurie v Římě. Pravděpodobně v roce 861 proto Rostislav vyslal poselstvo k papeži Mikuláši I. se žádostí o vyslání biskupa. Ten však z ohledu na zájmy krále Ludvíka a bavorské církve tento požadavek zamítl. Nato se moravský kníže obrátil prostřednictvím poselstva, na jehož vypravení se podílel i jeho synovec Svatopluk, na císaře Michala III. v Konstantinopoli a požádal takto o vyslání misionářů. V *Životě svatého Konstantina* je řeč o prosbě o vyslání „biskupa a učitele“. Císař společně s Fotiem, patriarchou konstantinopolským, na základě jeho žádosti vyslal dva bratry, kteří se později stali známými jako slovanští apoštolové Konstantin a Metoděj, přičemž Konstantin je známější pod svým později přijatým mnišským jménem Cyril. Založení biskupství však nebylo součástí jejich misijního poslání; oba přišli na Moravu na podzim roku 863 v doprovodu několika žáků jako „filozofové“, tedy jako učitelé. Cílem jejich působení podle Rostislava mělo být vytvoření předpokladů pro zřízení moravské církevní organizace.

Každopádně jejich činnost zvýšila latentní napětí ze strany francké říše, a také králi Ludvíkovi se v souvislosti s jeho taženími proti Karlomanovi a Rostislavovi nabídky nové perspektivy politického spojení, neboť Bulhaři, mocnost v zádech Moravanů, se jevíli jako přirození spojenci. Ludvík se dokonce kojil nadějí, že církevní poměry v Bulharsku se budou vyvíjet paralelně s Moravou, avšak ve znamení římské církve. Z dopisu papeži Mikuláši II. z května 864 totiž vyplývá, že se počítalo s přijetím křtu bulharským chánem Borisem, se kterým se Ludvík brzy poté setkal ve městě Tuln v Dolním Rakousku. Návazně na to proběhlo válečné tažení, které přinutilo Rostislava vzdát králi hold a přijmout francké mírové podmínky. Zároveň však reagovali Byzantinci na hrozící francko-bulharskou alianci a přinutili Borise přijmout ortodoxní křest a podřídit jeho zemi konstantinopolskému patriarchovi Fotiovi. Situace ve východofrancké říši se stabilizovala, když došlo k dlouhodobému urovnání vztahů mezi králem Ludvíkem a jeho synem Karlomanem, kterému král propůjčil bavorské marky, což jmenovitě zahrnovalo i dohled nad sousedními slovanskými *gentes*. Za těchto podmínek se bavorští kazatelé vrátili zpět na Moravu,

takže z hlediska církevního došlo k rozpolcení země, přičemž nejvýraznějším rysem vyplývajícím z byzantské misie bylo používání slovanského jazyka v liturgii.

Během těchto událostí neztratil moravský kníže Rostislav ze zřetele svůj církevní politický cíl, založení moravské diecéze v čele s vlastním biskupem, a to ani tehdy, když Konstantin s Metodějem, pravděpodobně kvůli nepřátelství latinských kleriků, odešli v roce 866 do Panonie na dvůr Pribinova syna, knížete Kocela, který se pod dojmem působení obou slovanských věrozvěstů rovněž rozhodl podporovat slovanskou liturgii. Oba slovanští apoštolové odjeli do Říma, aby získali povolení, dorazili tam v roce 867 a zdrželi se tam delší čas. Konstantin tam zemřel roku 869 jako mnich pod jménem Cyril. Poté vysvětlil papež Hadrián II. Metoděje opravdu na arcibiskupa a postavil ho do čela samostatné diecéze, která navázala na pozdně antické biskupské sídlo Sirmium. Kromě toho povolil používání slovanského jazyka jako liturgického, neboť, jak stálo v dopise Rostislavovi, Svatoplukovi a Kocelovi, který se dochoval v Metodějově životopise, rozhodl se „vyslat Metoděje [...] do vašich zemí, aby vás naučil jak se modlit a překládat knihy do vašeho jazyka“.

Tím však nebylo rozhodnuto o budoucnosti organizace církve na Moravě. Na jedné straně totiž roku 870 propukl na Moravě dynastický spor, jehož výsledkem bylo, stejně jako roku 846, že po strýci nastoupil synovec. Svatopluk, který se se svým územím (*cum regno, quod tenebat*) již podřídil Karlomanovi, na rozdíl od dřívějšího zajal svého ještě vládnoucího strýce Rostislava, který se údajně předtím pokusil svého synovce odstranit, a vydal ho Frankům. Zdá se, že tímto způsobem pokračovala tradiční francká politika vůči *gentes* na východě, avšak nyní se zcela novými rysy. Na jedné straně k ní patřilo pozoruhodné spojení Svatopluka s Karlomanovým synem Arnulfem, jehož synovi Zwentiboldovi byl moravský kníže při křtu za kmotra, čímž vznikla *compaternitas* mezi potomkem karolinského císařského dvora a slovanským knížetem. Na druhé straně podnikl Karloman zcela nový krok, kterým po uvěznění Svatopluka kvůli podezření ze zrady podřídil Moravu dvěma cizím správcům, svým důvěrníkům Engelšalkovi a Vilémovi. Jak se však ukázalo, bylo toto opatření chybou, neboť oba padli za oběť povstání Moravanů vyvolanému zprávou, že Svatopluk byl ve vězení zavražděn. Ve skutečnosti se mu však podařilo zprostit se podezření ze zrady a po intermezzu, kdy vládu dočasně převzal jeho příbuzný Slavomír, se opět na Moravě ujal moci.

Tyto politické proměny se však projeví i v církevní sféře, protože novému arcibiskupovi Metodějovi, vyslanému papežem zpět do jeho původní oblasti působení, poskytovaly oproti bavorským biskupům vyšší pravomoc. Tito ho proto zajali,

obvinili před papežem a více než dva roky věznili v Bavorsku, dokud Hadrián II. nakonec nerozhodl o jeho propuštění a návratu na Moravu. Mezitím Svatopluk opět převzal zahraničně politickou orientaci svého předchůdce Rostislava, vyhnal bavorské kněží a úspěšně odrazil veškeré francké pokusy o opětovné vojenské podrobení země. Nakonec král Ludvík a Svatopluk uzavřeli tzv. forchheimský mír (874), který sice zavazoval moravského knížete přísahou věrnosti, zároveň mu ale zajišťoval vnitřní i vnější samostatnost, kterou využil k působivé teritoriální expanzi. Svatopluk rozšířil v následujícím desetiletí svoji mocenskou oblast o území Slovanů na horním toku Visly a ve Slezsku. Kromě toho získal nadvládu nad Srby severně od Krušných hor, Čechy, oblast okolo Balatonu v Panonii a území na střední Tise. V dopisech papeže Jana VIII. knížeti Svatoplukovi a arcibiskupu Metodějovi byla navíc zaručena právoplatnost Metodějova úřadu a používání slovanského jazyka v liturgii.

Pro další zajištění své politické a církevní nezávislosti na východofranckých panovnících vedl Svatopluk korespondenci s papežem, který se před ním profiloval jako nejvyšší křesťanská autorita. Ze slavného dopisu *Industriae tuae* papeže Jana VIII. Svatoplukovi z června 880 vyplývá, že moravský kníže se svými věrnými a celým svým lidem „si bez ohledu na jiná knížata tohoto světa vybral za svého pomocníka a ochránce jako patrona svatého Petra, knížete apoštolů a jejich zástupce“, pročež ho papež ujistil, že ho přijímá do své „otcovské náruče“. Svatopluk tak dosáhl ochrany u nejvyšší duchovní autority, která však v reálné politice nemohla ohrozit jeho ambice. Papežský vliv však začal pomalu opět vytlačovat slovanskou liturgii a v Nitře byl roku 880 dosazen jako biskup představitel bavorské církve, Wiching, původem z Alamanie, kterého ale Svatopluk poslal na vysvěcení do Říma. Účelu urovnání vztahů směrem na západ také posloužil hold, který vzdal Svatopluk císaři Karlu III. (Tlustému) při příležitosti setkání na Monte Comiano v roce 884. O rok později, po smrti Metodějově a brzkém odvolání jeho nástupce Gorazda do Říma, převzal Wiching vedení moravského arcibiskupství a papež Štěpán V. opět omezil používání slovanského jazyka v liturgii a rovněž schválil vyhnání Metodějových žáků z Moravy; ti se potom odebrali do Bulharska. To, jaké úrovně mezitím dosáhl Svatopluk ve vysoké politice, ukazuje skutečnost, že byl tím, kdo v roce 890, při setkání se svým *compaterem* Arnulfem, který se mezitím stal východofranckým králem, přednesl Arnulfovi prosbu papeže Štěpána V., aby ho přijel podpořit do Říma. Arnulf prý Svatoplukovi tehdy přiznal i formální vládu nad Čechami, která už ale stejně fakticky existovala.

V posledních letech Svatoplukovy vlády se množily otřesy této státní struktury, nejprve způsobené novými spory s králem Arnulfem, jejichž příčiny jsou nejasné. Jisté je, že Morava

se v létě 892 stala cílem rozsáhlého vojenského výpadu krále Arnulfa, vedeného několika proudy, na kterém se podíleli i Maďaři. Francké poselstvo k bulharskému chánovi Vladimírovi posloužilo k zorganizování obchodního bojkotu proti Svatoplukovi, přičemž Vladimír měl zabránit exportu soli z Bulharska na Moravu. Tím měla být zasažena životní tepna Velké Moravy.

Svatopluk zemřel v roce 894 a po jeho smrti nastal rychlý úpadek velkomoravské říše. Češi a Srbové se vymanili z moravské nadvlády a král Arnulf zasáhl do interních moravských sporů o následnictví trůnu, kde se prosadil Mojmír II. (894–906) proti svému bratrovi Svatoplukovi II. V konečném důsledku byl pro zánik velkomoravské říše rozhodující vpád Maďarů z jihoruských stepí. Už roku 894 se v Panonii objevily maďarské svazy a roku 896 se usadily u Tisy a vedly odtud v následujících letech mnohé výpady proti Moravanům, které se zprvu ještě dařilo odrážet. Přesto však pronikání Maďarů do karpatské kotliny citelně narušilo obchod západu s východem a významně snížilo příjmy Moravanů a jejich knížat, takže prostředky na udržování velkého jízdního doprovodu, který by byl stále k dispozici, vyschly. Velký vojenský úder v roce 906 vedl nakonec k úplnému rozpadu Velké Moravy. O pouhý rok později se muselo i bavorské vojsko pod vedením bavorského vévody Luitpolda u Bratislavy smířit s těžkou porážkou od Maďarů, kteří nyní vstoupili do dějin východní a střední Evropy jako nový faktor.

KONTAKTY VÝCHODNÍ EVROPY S VELKOU MORAVOU

Svetlana S. Rjabceva

Otázka vzájemných vztahů mezi Velkou Moravou a východní Evropou je pevně spjata s širokou problematikou vzájemného působení staré Rusi a podunajského regionu. Zájem o Podunají má přitom mnohaletou tradici. Ve vnímání staroruského letopisce Nestora bylo Podunají pravlastí Slovanů, místem, kde Slované poprvé přijali křesťanství (*Litavrin 1982, 92*). Historickým centrem slovanského společenství byl pro Nestora Dunaj – tam, kde na Moravě vyučovali Cyril s Metodějem: „Byl jeden jazyk slovanský: Slované, kteří seděli při Dunaji [...] a Moravané a Češi a Lechové a Poljané, kteřížto dnes služí Rusi“ (*Lichačov, ed. 1950, 23; Petruchin 1995, 80*). Mezi obdobím rozkvětu Velké Moravy a etablováním ruské státnosti, a také mezi přijetím křesťanství na Moravě a pokřtěním Rusi, je poměrně dlouhý časový úsek. Přesto je však možné najít v historických osudech Velké Moravy a východní Evropy celou řadu paralel a izolovat vrstvu kulturních vztahů, které jsou podmíněny jak stěhováním skupin západoslovanského obyvatelstva do východní Evropy, tak kulturními a hospodářskými kontakty mezi těmito regiony (*Dostál 1978, 83; Sedov 2000, 95–97; 2000a, 18–23; 2001, 339–349; Duczko 2003, 127–131*). K paralelám je možné zařadit i shodu v letopisné dataci „počátku Rusi“ a počátku misie Cyrila a Metoděje (r. 862), stejně tak organizace misie soluňských bratří a také jeden z prvních legendárních dokladů o pokřtění Rusi spadá do období působení patriarchy Fotia (60. léta 9. století; *Medynceva 1983, 86–94*).

Činnost Cyrila s Metodějem měla vliv na rozvoj staroruské duchovní, náboženské, literární a právní kultury. V Nestorově kronice *Pověst dávných časů* je k r. 898 zařazeno vyprávění o misijních skutcích Cyrila a Metoděje na Velké Moravě (*Rogov 1985, 270*).

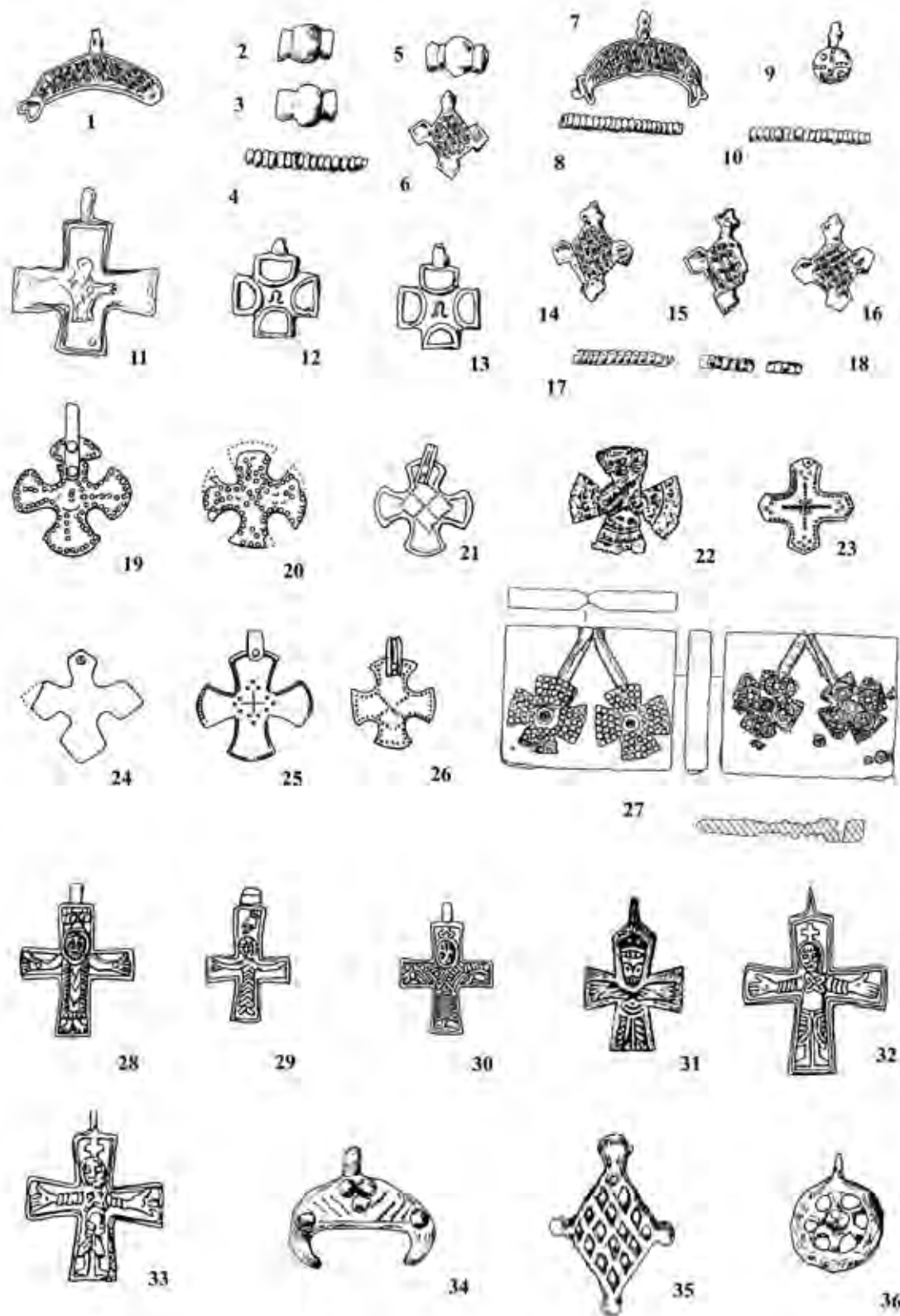
Sv. Cyril, s jehož pomocí byly získány ostatky sv. Klimenta, stál u počátků formování souboru staroruských relikvií – za vlády kyjevského knížete Vladimíra Svjatoslaviče (980–1015) došlo k přenesení hlavy sv. Klimenta do Kyjeva (akt pokřtění byl posílen přinesením svatých ostatků; *Medynceva 1993, 135*). V tomto období sloužil v kyjevském Desetinném Uspěnském chrámu kněz Nastas Korsuňan a další korsuňští (tj. chersonští) kněží. Díky činnosti kléru Desetinného chrámu na konci 10. a počátku 11. století tak bylo v Kyjevě navázáno na náboženskou a kulturní tradici cyrilometodějskou. Pro staroruskou literární tradici byla poměrně důležitá orientace na životopisy, *Žitija*, svatých Cyrila a Metoděje, o čemž svědčí řada rukopisů *Žitij* těchto světců, které na Rusi kolovaly – ze 48 rukopisů životopisu Cyrila tvoří naprostou většinu (39) rukopisy ruské (*Rogov 1985, 277*). Není proto náhodou, že do Nestorova letopisu byly zařazeny fragmenty západoslovanských pramenů, hovořící o vytvoření slovanské abecedy a prvních slovanských písemných památek bratry Cyrilem a Metodějem. *Skazanije o pereloženiji knig, tedy Vyprávění o přeložení*

knih, které se dostalo do Kyjeva k letopisci Nestorovi, a které bylo ve 12. století zařazeno do jeho letopisu, bylo se vši pravděpodobností sestaveno v Sázavském klášteře pokračovatelem cyrilometodějské a velkomoravské tradice (*Litavrin 1982, 116–139*). Řada badatelů se přitom domnívá, že na Rusi byli seznámeni s tradicí české literatury ještě před založením Sázavského kláštera r. 1033; podle názoru A. P. Kuzmina docházelo k orientaci na cyrilometodějskou tradici již v raných etapách christianizace Rusi (*Rogov 1985, 270–273; Kuz'min 1988, 119*).

Za doklad pro obrácení se na víru části obyvatelstva Rusi ještě před oficiálním přijetím křesťanství mohou být považovány přívěsky ve tvaru kříže, vytvořené z mincí nebo listového stříbra, které se objevují v hrobech z 10. století (např. Kyjev, Gnězdovo, Šestovicy, Timerjovo aj.; *Musin 1999, 134–140; 2003, 387; obr. 1: 19–26*). V pohřebním inventáři ze staroruských nalezišť nacházíme rané křížky spolu se zbraněmi, součástmi koňského postroje, dřevěnými miskovitými číškami, vědry, skandinávskými sponami, arabskými mincemi a dalším cenným inventářem. V ženských hrobech křížky nalézáme společně se šperky včetně náušnic tzv. volyňského typu, které vycházejí z Podunají (srov. např. hrob č. 124 z kyjevské nekropole; *Karger 1958, tab. III*). Hrobový inventář v případě hrobů s křížky obyčejně vypovídá o vysokém sociálním statusu pohřbených. Současný výskyt zbroje a křížků je přitom častým jevem v raně křesťanských hrobech mnohých evropských etnik a typické jsou i pro nekropole Velké Moravy (*Musin 1999, 145; 1999a, 48–63; Širinskij 1978, 203–206*).

Prakticky současně s obdobím oficiálního přijetí křesťanství (na konci 10. století) na Rusi byly křížky vyrobené ze stříbrných destiček nahrazovány křížky s tzv. hrubým ztvárněním ukřížovaného Krista (**obr. 1: 28, 31–33**). V 9.–11. století se tyto artefakty rozšířily na území od Podunají po Skandinávii. Z území staré Rusi je doloženo přes 50 nálezů, které jsou datovány do 10.–11. století, přičemž část z nich zde byla i vyrobena (*Sedov 1988, 63–67; Nedošivina 1990, 120–125; Musin 2002, 152–170*).

Badatelé se zpravidla shodují v názoru na byzantský prototyp těchto křížků, jakož i v tom, že na Rus a do severní Evropy se tato šperkařská tradice dostala díky kontaktům s Velkou Moravou, odkud je známo několik křížků z 9. století. Ty potom posloužily jako vzor pro obdobné křížky pozdější (*Musin 2000, 176–188; obr. 1: 29–30*). Nejstarší nálezy zmiňovaných křížků „s hrubým ztvárněním ukřížovaného Krista“ pocházejí na Rusi z Novgorodu a jsou datovány 3. čtvrtinou až koncem 10. století (*Sedova 1981, 49–50; Medynceva 1993, 142–143*). Na rozdíl od křížků vyrobených z mincí nebo stříbrných plátků, jejichž nálezy jsou spojeny s nekropolemi politicko-vojenských

▲ Obr. 1. Nálezy z 9.–11. století.

1–18 – Dolní Věstonice (Česká republika); 19–21, 27 – Kyjev (Ukrajina); 22, 33 – Timerjovo (Rusko); 23–25 – Gnězdovo (Rusko); 26 – Iskorosteň (Ukrajina); 28 – Mikulčice (Česká republika); 29 – Uherské Hradiště (Česká republika); 30, 32 – Novgorod (Rusko); 31 – Koloděžnaja (Rusko); 34–36 – Stupenki (Rusko). Podle Měřínský 1988, 128, obr. 4 (1–18); Musin 2003, 388, obr. 2 (19–26); Chamajko, 2010, 421, obr. 1 (27); Musin 2001, 23, obr. 6 (28–33) a Zajceva – Saračeva 2011, 97, obr. 45 (34–36). Různá měřítka.

elit – družiníků a s řemeslnými a obchodními osadami, lité křížky s ukřížovaným Kristem se častěji vyskytují na městských a vesnických sídlištích. Obojí pak odráží proces formování stálé církevní organizace na Rusi (*Musin 1999*, 144). Ruské nálezy křížků jsou artefaktům moravským velmi podobné, avšak bezprostřední typologickou spojitost s moravskými artefakty vyvozovat nelze, mimo jiné jsou totiž o sto let mladší. V nedávné době byl v této souvislosti vyřčen předpoklad, že tradice masové výroby podobných křížků vychází z dílen prvního bulharského císařství na konci 9. až počátku 10. století, odkud se dostávaly na Rus (*Peskova 2007*, 268–279).

Stejně jako v případě Velké Moravy, také pro východní Evropu bylo kromě rozšíření křesťanského učení důležitým impulsem i rozšíření gramotnosti mezi obyvatelstvem. Do 1. půle 10. století spadají nejen smlouvy Rusi s Byzancí (911 a 944), jež svědčí o přítomnosti vzdělaných lidí mezi ruskými družiníky, ale také nejstarší slovanský nápis na amfoře z Gnězdova (*Avdusin – Tichomirov 1950*, 71–79). Jako dočasné abecedy mohlo být zřejmě nejprve na Rusi užíváno cyrilice, hlaholice nebo písmen řecké abecedy (*Lichačov 1952*, 23). Ve srovnání s jihozápadními a západními Slovy ovšem proces rozšíření písma výrazně zaostával (*Medynceva 1983*, 86–94). V období po přijetí křesťanství na Rusi začíná největší roli ve formování státu a sebeuvědomění obyvatelstva hrát jediné náboženství a také šíření vzdělanosti. V 11. a na počátku 12. století se začíná formovat pojem *vsja russkaja zemlja*, tedy „veškerá země ruská“. Odrazem těchto procesů je „vlastenecké“ dílo metropolitů Illariona (1037–1050) *Slovo o zakoně i blagodati (Poučení o božím zákonu a milosrdenství)*. Snad pod vlivem památek cyrilometodějského cyklu se ve *Slově* zrcadlí představa o lidstvu jako o souboru různých etnických společenství, která se navzájem odlišují jazykem. Stejně jako moravští a bulharští vzdělanci, také Illarion přitom zdůrazňuje univerzální význam pravoslavní (*Litavrin 1982*, 109–111).

Moravskou tradici lze spatřit také v základech staroruského církevního práva a soudnictví. Důležitou je v tomto ohledu role Metoděje jako překladatele sborníku církevně-právních textů – *Nomokánonu* – do staroslověnštiny a jako autora právního kodexu *Zakon sudnyj ljudem (Soudní zákoník pro lid)*. *Nomokánon* se zachoval ve dvou ruských opisech ze 13. a 16. století (*Ščapov 1985*, 238), co se týká *Zakona sudneho ljudem*, jeho krátkou redakci lze považovat za moravskou, rozšířená redakce však byla sestavena až na Rusi (*Budanova – Gorskij – Ermolova 2011*, 167).

Archeologické památky východní Evropy konce 9.–10. století svědčí o formování staroruské kultury jako kultury různorodých etnik. Vedle východoslovanských prvků jsou ve vybavení elit, resp. družiníků, zastoupeny také západoslovanské a skan-

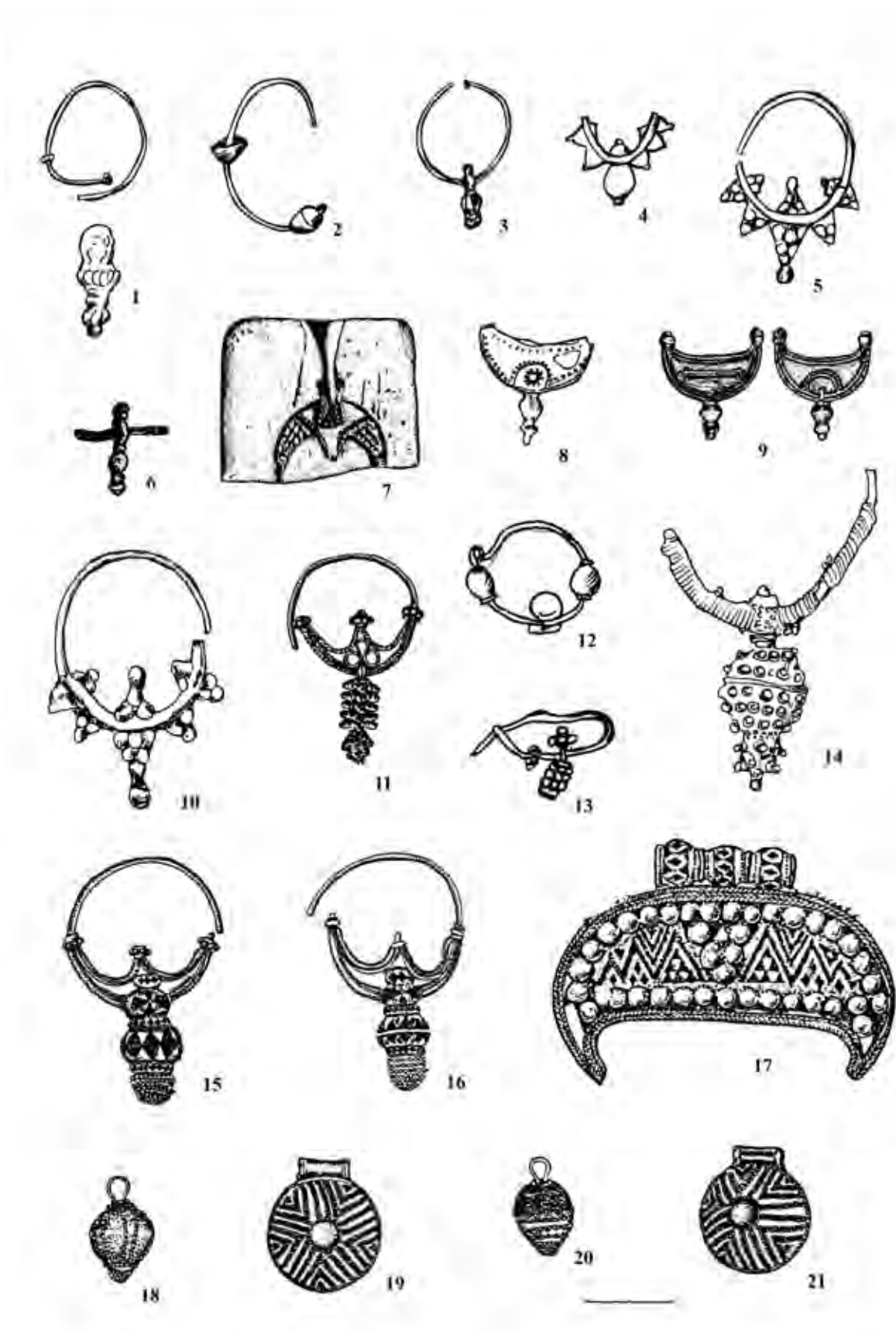
dinávské prvky a rovněž prvky kočovných národů (Chazarů, Maďarů nebo Pečeněhů).

Z hradiště Novotrojickoje pochází soubor nálezů, které jsou spojeny s podunajským regionem: stříbrné bubínkovité náušnice, litá náušnice s členěným sloupečkem, vytlačovaný bubínek z analogické náušnice, dutý trojlaločný lisovaný korálek (*Ljapuškin 1958; Grigor'ev 2000*, 125; **obr. 1: 2–3, 5**). Provenienčním ohniskem těchto předmětů jsou stejně datovaná naleziště velkomoravská a naleziště bulharského Podunají. Trojlaločné korálky byly nalezeny ve Staré Kouřimi (hrob č. 49; *Šolle 1959*, 427, **obr. 64**) a na pohřebišti Lukovit 1 v Bulharsku (hrob č. 60; *V''žarova 1976*, **obr. 128**). Různorodý soubor náušnic s několikanásobnými litými nebo lisovanými zdobnými elementy – „návěsky“ (mezi nimiž jsou i šperky analogické nálezům z novotrojického hradiště) pochází také z Nitry (**obr. 3: 30–35**; *Chropovský 1962*, 175–240). Mimo Nitru známe náušnice s analogickými návěskami (bubínky, sloupečky aj.) také z dalších nalezišť středního Podunají 9. století – Starého Města, Blučiny, Brna-Židenic, mohylníku Kráfovský Chlmeč. Stejně ozdoby se vyskytují i na nalezištích v Bulharsku a Rumunsku (Razdel'na, Volčedrom, Bukovik, Galiče, Gradešnica, Dol'ni Lukovit, Novi Lazar, Novi Pazar, Sultana, Cimbrud, Izvorul, Obârșia; *Chropovský 1962*, 175–240; *Kurnatowska 1980*, 155–163; *V''žarova 1976; Teodor 1981*, 109, **obr. 17**). Některé z těchto předmětů představují přímý prototyp náušnic tzv. volyňského typu, které jsou charakteristické pro východoevropská naleziště poloviny 10. a počátku 11. století (**obr. 2: 15–16**).

Také pětipaprscitá lunicovitá granulovaná náušnice z hradiště Novotrojickoje má na jedné straně analogie mezi artefakty velkomoravskými (Blučina), na straně druhé je výchozím typem ve vývoji staroruských lunicovitých paprscitých náušnic (*Ljapuškin 1958; Levašova 1967*, 25–28; *Šinakov 1980*, 110–127; *Sedov 2002*, 538; **obr. 2: 5, 10; obr. 3: 1, 9–13**).

V jiných oblastech hmotné kultury se západoslovanský vliv projevil na severozápadě Rusi na Rurikově hradišti (předchůdci starobylého Novgorodu). Zde byly nalezeny západoslovanské hroty šípů s tulejkou, v keramické produkci lze potom jasně vysledovat rysy západoslovanské hrnčířské tradice (*Nosov – Chvoščinskaja – Medveděva 2012*, 44, 64).

Na kyjevské nekropoli byly nalezeny tři velkomoravské stříbrné náušnice s klasovitým hrozníčkem, na sídlišti potom forma na odlévání náušnic, typologicky blízké podunajským prototypům (*Karger 1958*, tab. XX; *Kilievič – Orlov 1985*, 62–65). Šperky blízké velkomoravským vzorům byly získány také v kmenovém centru Drevljanů, Iskorosteni (*Zvizdec'kij – Petrauskas – Polij 2004*, 79, **obr. 20; obr. 3: 14**).

▲ Obr. 2. Šperky z 2. poloviny 9.-11. století.

1-5 – Novotrojickoje (Ukrajina); 6-21 – Gnězdovo (Rusko). Kresba autorka (1-5); podle Eniosova 1998a, 67b, obr. 1 (6-7); Puškina 1996, 175, obr. I (15-16); Puškina 1996, 176, obr. II (17); Puškina 1996, 180, obr. V (18, 20); Puškina 1996, 177, obr. III (19, 21). Různá měřítka.

Rozsáhlé archeologické naleziště, které představuje spojnici mezi regiony Povolchoví a Podněpří na cestě „iz Varjag v Greki“ (tedy ze Skandinávie do Řecka), se nachází u vesnice Gnězdovo pod Smolenskem. Komplex fungující v období od přelomu 9. a 10. století do 1. poloviny 11. století se skládá z několika hradišť, sídlišť a pohřebišť. Polyetnické složení obyvatelstva, jež po sobě tento komplex zanechalo, a jeho obchodní styky, dokládají předměty východo i západoslovanského původu, ale také předměty ze Skandinávie, od kočovných národů, i východní a byzantské importy (*Puškina – Muraševa – Eniosova 2012*, 254–258). Mezi šperky, jež byly na hradišti nalezeny, vystupuje i skupina artefaktů s přímými velkomoravskými analogiemi (*Puškina 1987*, 50–57). Patří mezi ně třícípý lunicovitý závěsek a osm náušnic – lunicovitých (nitranského typu) a hrozníčkovitých (zdobených granulací i filigránem a také jejich lité napodobeniny). Část náušnic nitranského typu byla vyrobena přímo v Gnězdovu, což dokládá líčí forma na výrobu tohoto typu náušnic, která byla nalezena během výzkumu výrobního komplexu datovaného polovinou až 3. čtvrtinou 10. století (**obr. 2: 7–9**). Analogická forma je známa také z Kyjeva (*Eniosova 1998*, 258–267). „Nitranské“ náušnice byly zaznamenány i na hradištích Monastyrjok a Mytkiv a na sídlišti u vesnice Grigorjevka (*Maksimov – Petrašenko 1988; Petrašenko – Cindrovs'ka 1999*, 163, obr. 3, 6; *Timoščuk 1982; obr. 3: 4–6*)

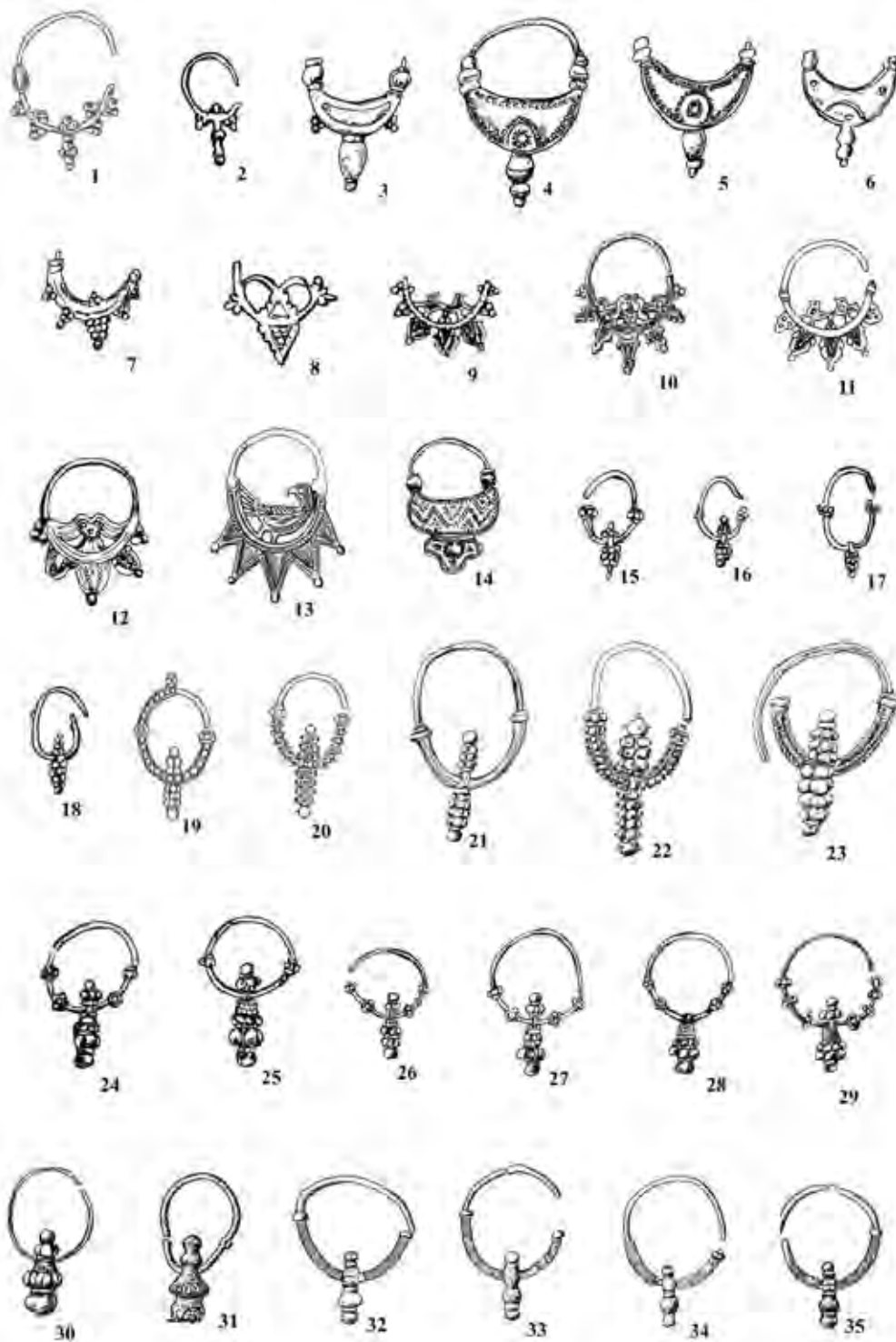
Soubor hrozníčkovitých náušnic z Gnězdova je poměrně různorodý (**obr. 2: 11, 13**). Ve vrstvách IX–X Gnězdovského sídliště byly nalezeny dvě hrozníčkovité náušnice (*Puškina 1996*, 171–186; *Eniosova 1998*, 258–267; **obr. 2: 11**). Dále byly získány dvě bronzové pozlacené náušnice s hrubou granulací vytvářející bubínek, které T. A. Puškina řadí k jedné z variant „karantánského stylu“ (*Puškina 1987*, 50–57). Bronzové gnězdovské náušnice jsou zhotoveny totožnými technologickými postupy jako stříbrný šperk velkomoravský – na jejich oblouk byl použit vytahovaný drátek, bubínky jsou zhotoveny pomocí lisování a pájení (*Eniosova 1998*, 261). V gnězdovském depotu byla přítomna i tzv. kaptorga, jejíž četné analogie pochází z nalezišť velkomoravských, několik mladších exemplářů je známo také z Polska.

Pro oblast Podněpří je celkově charakteristický současný výskyt západoslovanského (moravského) a skandinávského šperku. V tomto ohledu je příznačná blízkost šperkařských výrobků z gnězdovského komplexu a z raného Kyjeva (*Petruchin 2001*, 116–119; *Zocenko 2001*, 121–125).

Specifické fortifikační prvky, jež jsou badatelé interpretovány jako projev západoslovanského vlivu, jsou charakteristické pro tzv. kruhová hradiště karpato-dněstrovského regionu konce 9. až 11. století (*Rappoport 1967*, 195–197). V materiální

kultuře hradišť lze pak vystopovat další prvky spojující tato hradiště se západoslovanským prostorem – výskyt keramiky obtáčené na kruhu (vč. lahvovitých tvarů) s příměsí slídy v těstě, bohaté zastoupení šperku zdobeného granulací a také výskyt raných typů litých hrozníčkovitých náušnic, raných třícípých lunicovitých přívěsků a náušnic nitranského typu (tj. lunicovitých tvarů s hrozníčky; *Rjabceva – Rabinovič 2012*, 71; **obr. 3: 24–25; obr. 4: 17**). Přímé analogie v moravských nálezech 9. a počátku 10. století má dále bronzový litý lunicovitý přívěsek s uzavřenými konci v podobě rostlinných výhonků pocházející z Echimauți (Nitra, Prušánky; *Rejholcová 1995*, 226; *Dekan 1979*, 30, č. 156; *Klanica 2006*, 108, obr. 43). Prakticky identický přívěsek byl nalezen také v depotu z Răducăneni v Rumunsku (*Teodor 1980*, 403–423; **obr. 4: 12–17**). Vynesení nálezů podobných šperkařských výrobků do mapy ukazuje na jejich rozšíření z území Velké Moravy do východní Evropy (*Pleteri 2010*, 152).

Pro velkomoravskou hmotnou kulturu byly charakteristické třícípé lunicovité přívěsky s „hrozny“ umístěnými na koncích těchto tří „růžků“ (srov. Dolní Věstonice, Nitra, Staré Město, Čakajovce, Cifer-Pác, Levý Hradec; *Dekan 1979*, kat. 153–155; *Hrubý 1955*, tab. 75; *Dostál 1966*, obr. 11: 5; *Rejholcová 1995*, obr. 3: 1; *Profantová 2010b*, 194–202, obr. 1–3, 6; **obr. 4: 1, 5, 9**). Líčí formy určené pro odlévání podobných přívěsků pocházejí jak z jihozápadních regionů staré Rusi (naleziště v Dobrynivce na Bukovině), tak ze severozápadních oblastí (forma z horizontu E2 datovaná léty 840–860 ve Staré Ladoze; *Timoščuk 1982; Mačinskaja – Mačinskij 1988*, 52). Litý bronzový lunicovitý přívěsek s modifikacemi hrozníčků byl nalezen na Kuzněcovském hradišti, s podunajským regionem je na tomtéž nalezišti nepochybně spjata i stříbrná lunicovitá náušnice s granulací a kroužky pro upevnění návěsků v její spodní části (*Efimenko – Tret'jakov 1948*, 103, tab. VIII). Z bílého kovu odlitý lunicovitý přívěsek pocházející z Kněžích Hor je zdoben síťovým ornamentem, jenž je charakteristický pro miniaturní křížky s rombickým středem, jakož i lunicovité přívěsky, s nimiž se lze také setkat v hmotné kultuře Velké Moravy (*Chanenko 1902*, 387, tab. XIII; *Měřínský 1988*, 122; *Profantová 2010b*, 194–202; **obr. 1: 1, 7, 14, 16; obr. 4: 2–3, 5, 9, 11**). Lunicovité přívěsky se udržely o něco déle než křížky – jsou zastoupeny i v památkách souboru kultury Bjelo Brdo. Podobný závěsek byl nalezen např. i na mohylníku Cimbrud v Rumunsku (*Dankanits – Ferenczi 1959*, obr. 3). Z východní Evropy křížky se síťovým ornamentem, které by byly podobné a současné s křížky velkomoravskými, neznáme, avšak za vzdálenou analogii by bylo možno považovat závěsky ve tvaru kříže z nálezů z mohylníku Stupenki, jež jsou datovány do 12. stol. Tyto artefakty jsou ve srovnání s velkomoravskými větší a jejich síťový dekor je zvýrazněn ažurovým provedením (*Zajceva – Saračeva 2011*, 97, obr. 45; **obr. 1: 35**). Líčí forma pro odlévání miniaturních

▲ Obr. 3. Šperky z 9.–10. století.

1, 15–16 – Blučina (Česká republika); 2, 8 – Kostrova (Rusko); 3 – Središte (Bulharsko); 4, 30–35 – Nitra (Slovensko); 5 – Monastyrek (Ukrajina); 6 – Grigorjev (Ukrajina); 7 – Vădeni Vaslui (Rumunsko); 9–10 – Supruti (Rusko); 11 – Mramornitsy (Ukrajina); 12–14 – Iskorosteň (Ukrajina); 17–20 – Staré Město (Česká republika); 21–23 – Stará Kouřim (Česká republika); 24–25 – Echimauți (Moldavská republika); 26–28 – Kopjevka (Ukrajina); 29 – Denis (Ukrajina). Podle Pouлік 1948, obr. 1 (1); Špilev 2010, 225, obr. 2 (2–3); Chropovský 1962, 177–240 (4); Maksimov – Petrašenko 1988, 17, obr. 11 (5); Petrašenko – Cindrovs'ka 1999, 163, obr. 3 (6); Teodor 1995, 202, obr. 5 (7); Špilev 2010, 225, obr. 2 (8); Špilev 2010, 228, obr. 3 (9–13); Zvizdec'kij – Petrauskas – Polij 2004, 79, obr. 20 (14); Rjabceva 2010, 274, obr. 1 (30–31); Rjabceva 2010, 279, obr. 5 (32–35); Rjabceva 2010, 277, obr. 4 (15–23); Rjabceva 2010, 276, obr. 3 (24–29). Různá měřítka.

křížků (11. století) analogických ke křížkům velkomoravským (Dolní Věstonice) byla nalezena v Kyjevě (*Chamajko 2010*, obr. 1: 2; **obr. 1: 1–18, 27**)

Jako importy se dostávaly na východoevropské území také exempláře skleněných korálků, vyráběných v dílnách na Velké Moravě. K podobným nálezům patří velké válcové korálky s kapkami ze žlutého skla (*L'vova 1968*, 77). Takovéto korálky byly na Velké Moravě běžné v 2. polovině 9. století a vyskytují se v pozdně velkomoravských a raných maďarských hrobech počátku 10. století. Jejich produkce skončila se vši pravděpodobností na počátku 10. věku. Na území východní Evropy byly podobné korálky nalezeny ve Staré Ladoze a Gnězdovu. V Ladoze pochází jeden korálek tohoto typu z požárové vrstvy poloviny 10. století. Podle názoru J. Frenkela lze rok 950 považovat za nejzazší datum užívání těchto korálků ve východní Evropě (*Frenkel' 2007*, 95).

Na konci 9.–10. století se tedy na území východní Evropy rozšiřují typy šperků a ozdob, majících analogie na Velké Moravě. Ve srovnání s domovským areálem je častým jevem opožděné rozšiřování mnohých typů těchto šperků. V 10. století pracovali na Rusi řemeslníci, kteří zhotovovali šperky podle podunajských vzorů a užívali také řemeslných technik z tohoto regionu. Hrob jednoho z takových šperkařů byl odkryt na Peresopnickém mohylníku na Volyni (*Korzuchina 1946*, 45–52). S činnostmi takovýchto mistrů jsou snad spojeny i dílny v Iskorosteni a Gnězdovu. Od poloviny 10. do počátku 11. století byl na Rusi poměrně oblíbeným granulovaný šperk, jenž se etabloval na základě moravsko-byzantských vzorů (tzv. volyňské náušnice, lunicovité granulované přívěsky, prsteny s polokulovým štítkem; *Rjabceva 2005*, 77–130; *Žilina 2005*, 21–170; **obr. 2: 15–21; obr. 3: 24–29**).

Při šíření západoslovanských typů šperku ve východní Evropě sehrály významnou roli jak přesuny obyvatelstva, tak uspořádání obchodních cest. Jestliže specifikum formování šperkařství v Podněpří v mnohém určovala stezka „*Iz Varjag v Greki*“, pro oblast kolem řeky Bug můžeme hovořit o vlivu pozemní komunikace Kyjev – Přemyšl – Krakov – Praha a vodní cesty po Pripjati a Západním Bugu, které zajišťovaly spojení Rusi s Polskem a Čechami (*Perchavko 1983*, 4–27). Obchodní stezka zaznamenaná v *Raffelstettenském celním řádu* z počátku 10. století potom spojovala Kyjev přes Krakov s Prahou a jihoněmeckým Podunajím (*Eniosova – Mitojan – Saračeva 2004*, 28). Na základě tohoto dokumentu rekonstruuje A. V. Nazarenko cesty ruských kupců, „*Rusů*“, do východobavorského Podunají pro 9. a počátek 10. století. Nazarenko předpokládá několik možných variant – jak přes Velkou Moravu („*moravský trh*“), tak (o něco mladší) přes Čechy. Druhý jmenovaný směr se v souvislosti s maďarským ne-

bezpečím stal ke konci 9. století směrem hlavním (*Nazarenko 2012*, 25–29, obr. 3).

Jako samostatný region můžeme vydělit oblast mezi řekami Prut a Dněstr, kde se vliv podunajského šperkařství projevil poměrně výrazně. Příbuznost, resp. blízkost nálezů z hradiště Echimăuți a depotu v Răducăneni v rumunské Moldávii s nálezem velkomoravskými nám určuje směr pohybu obyvatelstva. O podobných procesech svědčí nálezy z nekropolí Blandiana, Sultana, Izvorul, Cimbrud (Rumunsko; *Teodor 1981*, 109, obr. 17; *Rjabceva 2005*, 41). O tom, že se jedná přímo o pohyb obyvatelstva a nikoliv pouze hmotné kultury, svědčí ta skutečnost, že spolu s drahým stříbrným šperkem podunajského typu jsou v karpato-dněsterském regionu zastoupeny i bronzové a lité exempláře, včetně pro východní Evropu unikátních „*nitranských*“ lunicovitých přívěsků.

Lze tedy konstatovat, že doklady kontaktů mezi Velkou Moravou a východní Evropou se odráží jak v paměti letopisů či kulturní, literární a právní tradici staré Rusi, tak v materiálu archeologickém, v němž jsou zastoupeny nejen artefakty importního charakteru, ale také předměty vytvořené pod přímým velkomoravským vlivem místními řemeslníky.

▲ Obr. 4. Lunicovité závěsky z 2. poloviny 9. – začátku 11. století.

1 – Dolní Věstonice (Česká republika); 2, 12, 15 – Čakajovce (Slovensko); 3 – Staré Město (Česká republika); 4, 14 – Nitra (Slovensko); 5 – Cífer-Pác (Slovensko); 6 – Stará Ladoga; 7 – Preslav (Bulharsko); 8 – Novgorod (Rusko); 9 – Levý Hradec (Česká republika); 10 – Cimbrud (Rumunsko); 11 – Kněží Hora (Ukrajina); 13 – Prušánky (Česká republika); 16 – Răducăneni (Rumunsko); 17 – Echimăuți (Moldavská republika). Podle Rjabceva 2009, 379, obr. 6 (1–4, 6–8, 10–17); Rejholcová 1995, 179, tab. LXXXIX (2, 15); Rejholcová 1995, 132, tab. XLII (12); Duczko 2003, 156, obr. 1(5); Profantová 2010b, 194–202 (9). Různá měřítka.

POSLEDNÍ LÉTA A PÁD VELKÉ MORAVY

Pavel Kouřil

Když se na svoji poslední pouť odebral obávaný moravský panovník a válečník Svatopluk I. (871–894), zanechal svým potomkům, k následnictví určenému Mojmiru II. (894–906?) a patrně druhorozenému Svatoplukovi II., zdánlivě dobře zkonsolidovanou říši, takže se jevílo, že existuje reálná šance přežít nadcházející bouřlivé doby bez větší újmy a ztrát. Nestalo se tak. Důvodů, které k tomu vedly, vnitřních i vnějších a navzájem provázaných, byla celá řada. Zkusme si je alespoň ve stručnosti pojmenovat. K těm primárním a svým způsobem zřejmě i rozhodujícím náleží nástupnická krize (vnitrodynastický spor), vyplývající mimo jiné patrně i z celkové sociální stratifikace moravské společnosti, především pak ze situace na jejím vrcholu (?). Jestliže otec obou bratrů, kníže Svatopluk, nepochybně i silou své osobnosti a dalšími (represivními?) nástroji, byl ještě schopen udržovat starou rodovou (kmenovou) aristokracii, kterou se mu asi nepodařilo zcela marginalizovat, v patřičném „odstupu“, situace se nejspíše po jeho smrti změnila. Právě tato kmenová knížata – *principes*, ale i další *primates* či *optimates*, mohli využít vzniklé situace a žádat větší podíl na moci (srov. *Wihoda 2010*, 91–92); ambice obou sourozenců jim k tomu dávaly dobrou příležitost a víme, že každý z nich měl svoji družinu, svůj „lid“ a Svatopluk II. asi i svoje svrchované území, snad Nitransko. Předpoklad, že na Moravě nedošlo ze strany Mojmirůvců k likvidaci rivalizujících rodů, tak jak je to později uvažováno pro české a polské prostředí (?), *Třeštík 1997*, 286–296), je tedy docela dobře možný, i když jsme kupř. zpraveni o vypuzení Pribiny a jeho věrných z Nitry, ale v moravských poměrech jen obtížně doložitelný a archeologicky v podstatě neuchopitelný. Avšak naplnění této premisy mohlo v sobě skutečně nést jak zárodky mocenského dualismu a snad i organizační duplicity, tak také soupeření elit i vzrůstu moci jednotlivých velmožů a jejich družin; jistou roli mohli nepochybně sehrát i vysocí církevní hodnostáři. Ruku v ruce s tím se zákonitě tříštila i velká státní družina, jediná záruka trvalé expanze vůči sousedům, a tím i záruka odvádění pravidelného tributu, která především, zvláště v počátečních fázích, zabezpečovala fungování a rozvoj každého raně středověkého, a tedy i mojmirovského státu; bez ní nebylo možné jeho dotvoření (*Třeštík 1987*, 40).

Bratrovražedné boje vyvrcholily v samém závěru centenia (898–899) a vítězně z nich vyšel Mojmir II. Mezitím však v důsledku permanentního vojensko-politického tlaku východofrancké říše (zavřeného mírem až v roce 900), domácích rozběrů a vnitřní vyčerpanosti v souvislosti s předchozími výboji došlo ke značným územním ztrátám kdysi rozsáhlého avšak nesourodého Svatoplukova „impéria“, když odpadly zejména Čechy, Srbsko, ale i panonské Blatensko a Maďarům bylo „předáno“ (horní) Potisí (896?), zřejmě rovněž spadající pod svrchovanost moravského vládce.

▲ Obr. 1. Mikulčice – Valy.

Perforované tzv. široké severoitalské denáry: 1–2 – císaře Lamberta (894–898); 3 – krále Berengara (888–915), související se skupinou kostrových hrobů západně od atria trojlodní baziliky; 4 – železná přička staromaďarské šavle. Podle P. Kouřil 2003.

Ztráty rozsáhlých teritorií a s nimi související předpokládaný úbytek přísunu rozličných avšak nepostradatelných komodit nepochybně postupně vedly i k chudnutí klíčových aglomerací, včetně jejich bezprostředního zázemí, a možná i k jistému „přetlaku“ lidského potenciálu, když není vyloučeno, že se do nich stahovaly skupiny (především bojovnické), opouštějící pozbytá území (Kouřil – Tymonová 2013, 158). Celková neklidná situace musela bezesporu nalézt odezvu i v poklesu úrovně hospodářského vývoje a dílem jistě i v krizi nesmírně důležitého dálkového obchodu, jehož případná blokáce či výrazné omezení v důsledku snížené nabídky a menší poptávky mohly mít pro místní elity vážné konsekvence.

Odras všech těchto událostí se jistým způsobem částečně zrcadlí také v archeologických pramenech. Např. v hrobových celcích pozorujeme obecně chudnutí výbavy, a to jak po stránce kvalitativní, tak zejména kvantitativní; předměty z drahých kovů jsou tu nahrazovány méně ušlechtilým materiálem, zřetelné je jejich jednodušší technologické provedení, registrujeme netradiční uložení milodarů, velmi často jsou pohřby jen mělce zahlobeny, postrádáme uložení zemělých v rakvích anebo v dřevěném obložení apod. To vše vypovídá, spíše než o vlivu pevněji zformované křesťanské ideologie, o chudnoucí a pauperizující se společnosti, pocho-

vávající své zesnulé v době nestability a omezeného fungování mocenských struktur (Kouřil 2008, 75). Také některé sakrální stavby (Mikulčice, Pohansko), které snad vznikají v tomto časovém úseku (?), jsou jednoduché až primitivní rustikální konstrukce, netradičního či ne zcela profesionálně zvládnutého půdorysného rozvrhu a prostého vnitřního vybavení (Kouřil 2010, 57–69; Čáp et al. 2010, 190–202).

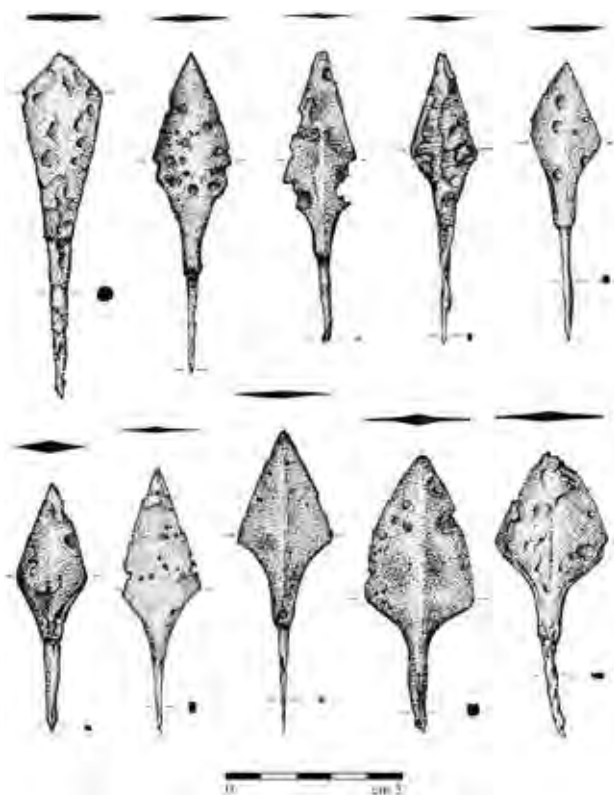
Zdálo se, že po uzavření míru mezi Mojmirém II. a nástupcem Arnulfa, králem Ludvíkem Dítětem (900), se situace na Moravě přece jen poněkud zklidní. Nasvědčoval tomu i úspěšný Mojmirův pokus o obnovení moravské církevní provincie, který v souladu s přáním a přízní papežského stolce vyústil v témže roce v bezproblémové zřízení arcibiskupství a obsazení stávajících (Nitra) či nově zřízených biskupských stolců (4 diecéze); legáti papeže Jana IX., i přes protesty bavorského kléru, tu instalovali arcibiskupa a tři biskupy (srov. Jan 2011, 113–114; Měřínský 2013, 339–340; Vavřínek 2013, 312–314). Šlo bezpochyby o diplomaticky dobře promyšlený a finančně zajištěný akt (jen obtížně představitelný bez funkčního správního a donucovacího aparátu), svědčící o určité stabilizaci moravských poměrů, zřejmě nejen církevních. To ostatně kupř. dokládá i tzv. *Raffelstettenský celní tarif* (904–905), dávající na vědomí, že s Moravou je počítáno jako se spolehlivým obchodním partnerem (Havlík, ed. 1971b, 114–119); v tomto čase ještě moravský vládce aktivně zasahoval i do poměrů ve východní bavorské marce (Měřínský 2013, 597). Z tohoto příznivého obratu se však země netěšila příliš dlouho, chyběl jí čas. Než mohlo dojít k trvalejšímu ustálení poměrů a nalezení nového funkčního modelu zaručujícího její přežití, vstoupili na evropskou scénu definitivně, razantně a nekompromisně a tentokrát v plné síle již dříve sem pronikající staří Maďaři; byl to další základní, a v nastalé situaci asi i rozhodující, destabilizační prvek, který se podepsal na konečném pádu Velké Moravy.

Jestliže s těmito kočovnými byla zpočátku možná jistá forma kooperace (obr. 1), založená na vzájemném respektu a toleranci, brzy se ukázalo, že nomádský živel otřásá samými základy moravského státu. Panovník a elita si vzniklou situaci zřejmě uvědomovali, o čemž svědčí výstavba nových anebo zpevňování některých starších hradisek (např. Pohansko u Břeclavi, Strachotín, Znojmo, Staré zámky u Líšně) ve vlastním jádru Moravy, případně i obranné linie v Pohroní (Šalkovský 2002, 123–133), ale bylo již pozdě. Ještě v roce 902 sice Moravané odrazili maďarský útok, ale byl to v podstatě jejich poslední úspěšný střet. Nevíme přesně, jakým způsobem byla nakonec mojmiróvska Morava vyvrácena, mohla to být

◀ Obr. 2. Mikulčice – Valy.

Rozmístění staromaďarských rombických a deltoidních železných hrotů střel reflexního luku na ploše hradiska. Podle P. Kouřil 2003.

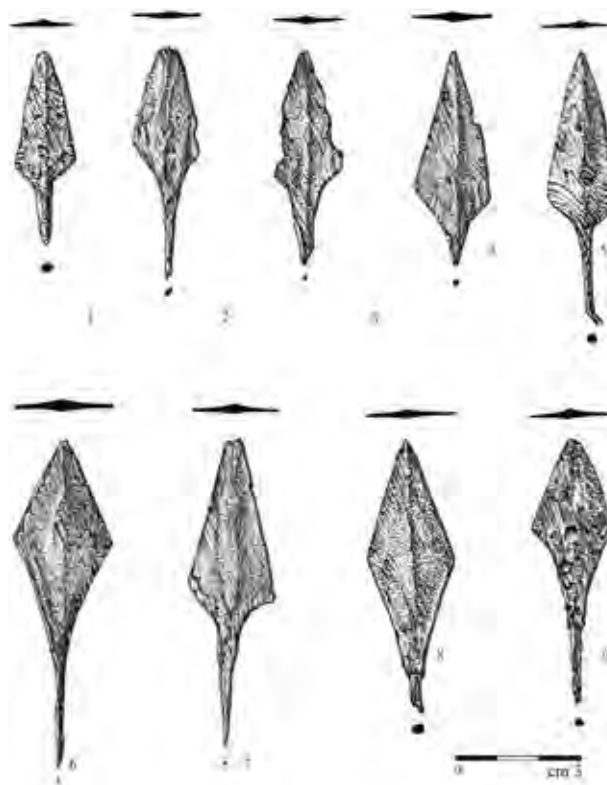

▲ Obr. 3. Mikulčice – Valy.

Výběr z více než osmi desítek železných hrotů střel reflexního luku. Podle P. Kouřil 2003.

jediná rozhodující bitva svedená se starými Maďary někdy v letech 905–906, snad v okolí Nitry, jak předpokládá historické bádání (Třeštík 1987, 36–37; 1991, 20), pominout však nemůžeme ani možnost, že rozklížený a dezintegrován moravský stát byl podmaňován postupně, aniž by došlo k nějaké zásadní konfrontaci. Archeologická pozorování a zjištění vypovídají, že k bojům nepochybně došlo v centrálních oblastech státu, v Pomoraví (např. Mikulčice – obr. 2–3, Pohansko u Břeclavi, ale i Staré zámky – obr. 4), jakkoliv zřejmě ne všude se stejnou intenzitou (staroměstsko-uherskohradištská aglomerace), kdežto z východní části Velké Moravy takovéto doklady prozatím postrádáme (Kouřil 2003, 110–146; 2008, 113–135; Galuška 2008, 260–261; Mazuch 2012, 137–159). Poměrně výmluvný je v tomto směru stav v nejlépe prozkoumaných Mikulčicích, kde zaznamenáváme nestandardní situace, svědčící o tvrdých střetech a následné zkáze. Relativně vyšší počet skeletů bez hrobových jam a vybavení, patřících jedincům volně ponechaným na úrovni terénu nebo jen chvátaně pohřbeným, jsou toho zřetelným dokladem. Vezmeme-li např. v úvahu prozatím zjištěný počet tímto způsobem „uložených“ obránců jak na ploše předhradí, tak u vnější paty hlavního valu či na jeho úbočí a celkovou délku fortifikace,

mohli bychom se teoreticky dobrat k desítkám až stovkám takto dislokovaných (pohozených) koster (Kouřil 2008, 131; Mazuch 2012, 143–145). Můžeme v této souvislosti jen spekulovat, zda východní oblasti země v čele s Nitrou, kde se Maďaři již dříve etablovali a usadili, nevyprovodily v těchto osudových chvílích Mojžírovi II. svoji poslušnost a zůstaly, ať už z důvodu vlastní slabosti, strachu z nově přichozích anebo kvůli starším animozitám vůči moravskému centru, loajální ke svým přímým sousedům a budoucím hegemónům. Faktem zůstává, že v krvavé řeži (*bellum pessimum*) pod Bratislavou r. 907 mezi Maďary na jedné a Bavorsy na druhé straně, nejsou už Moravané výslovně zmiňováni, avšak jejich zbytky (snad družina Svatopluka II.?) mohly být teoreticky začleněny i do bavorských kontingentů; a neopak asi nelze zcela vyloučit, že i maďarské oddíly mohly být posíleny slovanskými bojovníky (?). Každopádně výsledkem tragického moravsko-maďarského konfliktu byla nejen likvidace rozhodujících vojenských složek – zejména elitní knížecí družiny, ale také špiček aristokracie a zřejmě i samotného panovníka (znamenající patrně i zánik celé mojžírovské dynastie?), základních předpokladů jakékoliv státnosti (Třeštík 1987, 27–76; 1991, 9–27); zároveň

▲ Obr. 4. Staré Zámky – Brno-Líšeň.

Výběr z více než dvou desítek železných hrotů střel reflexního luku (hroty č. 1, 5, 8 a 9 pochází ze sbírek Moravského zemského muzea v Brně).

s touto katastrofou došlo i ke zhroutilí nejvýznamnějších center a aglomerací mojmírovského státu.

Velká Morava jako státní útvar a významný středoevropský mocensko-politický činitel přestala existovat, s největší pravděpodobností však nedošlo k trvalému obsazení jejího klíčového území – vlastní Moravy. Na to nebyli staří Maďaři patrně dostatečně početní a organizovaní, neměli zřejmě ani příliš zájem, chybí pro to jednoznačnější doklady, ať už písemné nebo archeologické. Poněkud jinou situaci však monitorujeme východně od řeky Moravy, především na jihozápadním Slovensku, kde disponujeme vcelku jasnými archeologickými svědectvími, dokládajícími, že se zde usazuje již tzv. první generace nových příchozích (Štefanovičová 2008, 139–140; Vavruš 2008, 183–193). Zpustošená a dílem jistě i vylidněná země, zbavená své elity a rozhodujících hradů, byla snad povinována placením nějakého tributu a odsouzena k možné spolupráci pravděpodobně na poli vojenském, jistotu však nemáme. Ze strany agresora tak šlo spíše o její kontrolu předpokládanou přítomností jeho posádek v důležitých bodech situovaných na rozhodujících trasách, umožňujících hladký přesun vojenských oddílů při jejich loupeživých taženích na západ a severozápad. V poslední době archeologické výzkumy však stále více prokazují, že severní Morava, zvláště pak v době předvelkomoravské a velkomoravské významná aglomerace olomoucká, přečkala krvavé události počátku 10. věku bez větší újmy a viditelnějších pohrom, a že je tu poměrně zřetelná vývojová kontinuita; zde také nacházíme v relativně vyšším počtu doklady možné stálejší přítomnosti kočovníků, nejspíše pak jejich turkické složky (Bláha 2001, 41–68; Kouřil 2008, 123–127), třebaže z celého moravského území neznáme ani jeden vyloženě staromaďarský hrob. Zjištěná situace tedy vede k úvahám, zda se zde nemohly zachovat lokální politicko-mocensko-správní a možná i církevní struktury (Jan 2005, 20–21; Šlézar 2013a, 105–109), které po rozpadu státu byly sice v zájmu svého vlastního přežití nuceny kooperovat s rozhodující vojenskou silou v tehdejší střední Evropě – maďarským kmenovým svazem, avšak udržely si jistou míru samostatnosti. Tomu by mohla svým způsobem nasvědčovat i zpráva arabského pramene vztahující se k roku 942, podle níž Maďaři zajatí při loupežné výpravě na Pyrenejský poloostrov vypověděli, že severně od jejich země se nachází území (město, hrad) nazývané Morávia anebo Morábija (naposlady souhrnně Měřínský 2012, 161–168). Naopak v jižních částech Moravy, tj. v přímé kontaktní zóně, jsme v průběhu 1. půle 10. století svědky postupného úpadku, pauperizace a agónie, kdy kdysi mocná centra dožívají ve výrazně rustikální podobě jen jakousi setrvačností. Přerušení a uzavření životně důležitých severojižních obchodních tras definitivně podvázalo ekonomické možnosti těchto rozlehlých ústředí,

kteřá již nebyla schopna zpětné revitalizace; změna orientace hlavních komunikací ve směru západ – východ pak jen podtrhla vzrůstající význam olomouckého ústředí (Michna 1982, 741). Je tudíž patrné, že se tu vytratily či lépe řečeno byly výrazným způsobem postiženy rozhodující řídicí složky v nejširším slova smyslu, bez nichž se rozsáhlé oblasti ocitly v politickém i kulturním vakuu. V současnosti je pak stále více akcentována i ta možnost, že významný podíl na poměrně rychlém zhroutilí a kolapsu velkomoravských struktur mohly mít rovněž nepříznivé klimatické poměry a s nimi související změny přírodního prostředí (Macháček et al. 2007; Štefan 2011a, 347).

VÝZNAMNÉ
ARCHEOLOGICKÉ LOKALITY

MIKULČICE

MORAVA

Lumír Poláček

Raně středověké hradiště Valy u Mikulčic patřilo v 9. století k nejvýznamnějším centrům Velké Moravy. Z písemných pramenů se bohužel nedovídáme, jak se hrad jmenoval, ani jakou plnil úlohu ve správě říše, ve věcech hospodářských a církevních. Řešení těchto otázek zůstává především na archeologii, i když ani ta na mnohé z nich nemůže dát spolehlivou odpověď. Jisté je, že Mikulčice jsou místem s doklady relativně dlouhodobého raně středověkého osídlení a s přítomností všech základních centrálních funkcí; lze tedy hovořit o tzv. komplexním centru. Zde archeologicky doložené kvality – intenzita osídlení, počet kostelů, koncentrace moci a bohatství – nemají zatím obdoby na žádném jiném moravském centrálním místě 9. století. Z hlediska dobového významu bývají Mikulčice srovnávány nejčastěji s raně středověkou sídelní aglomerací v prostoru Starého Města a Uherského Hradiště. V obou lokalitách – Mikulčicích i Starém Městě – je tradičně hledáno sídlo moravských panovníků 9. století i Metodějova panonsko-moravského arcibiskupství, i když bez jednoznačného určení ve prospěch jedné nebo druhé lokality.

Předností Mikulčic z hlediska archeologie je dobrý stav dochování a přítomnost, v našem prostředí ojedinělých, stratigrafických situací, jež umožňují řešení otázek na jiných velkomoravských lokalitách nedostupná. Nabízí se zde příležitost cíleně ověřovat konkrétní otázky teoretického výzkumu Mikulčic, Velké Moravy i středoevropského raného středověku. Pokud omezená vypočítací hodnota starých výzkumů nedovolí tyto otázky uspokojivě řešit, je možné je v budoucnu dále ověřovat cílenými pracemi v terénu. Prokopané plochy, které reprezentují asi čtvrtinu opevněného areálu aglomerace, jsou sice v tomto smyslu pro nás a další generace ztraceny, napomohou však formulování nových otázek, stejně jako výběru konkrétních situací k novým detailním pracím v terénu. Mikulčický hrad lze chápat jako součást mikulčicko-kopčanské sídelní aglomerace, jež se v 9. století rozkládala na obou dnešních březích řeky Moravy. Kaple sv. Markéty Antiochijské u Kopčan představuje podle nejnovějších výzkumů patrně jedinou dosud stojící velkomoravskou sakrální stavbu.

Sídelní aglomerace mocenského centra se původně rozkládala na několika ostrovech mezi rozvětvenými rameny řeky Moravy. Nejvýznamnější sídelní areály byly situovány na vyvýšených písečných dunách, které ještě dnes vystupují z poměrně zarovnaného povrchu údolní nívy. Původní říční koryta byla po zániku hradiště postupně zanášena; celková nivelace terénu povodňovými hlínami byla dokončena v novověku (obr. 1).

Celkovou osídlenou plochu mikulčické části aglomerace ve 2. polovině 9. století lze odhadnout na 30–50 ha. Jádrem tohoto komplexu sídlišť a pohřebišť byly dva centrální útvary s celkovou plochou přibližně 10 ha – akropole a předhradí. Oba útvary byly v průběhu 9. století opevněny dřevohlinitou hradbou s čelní kamennou plentou; navíc byly chráněny prstencem

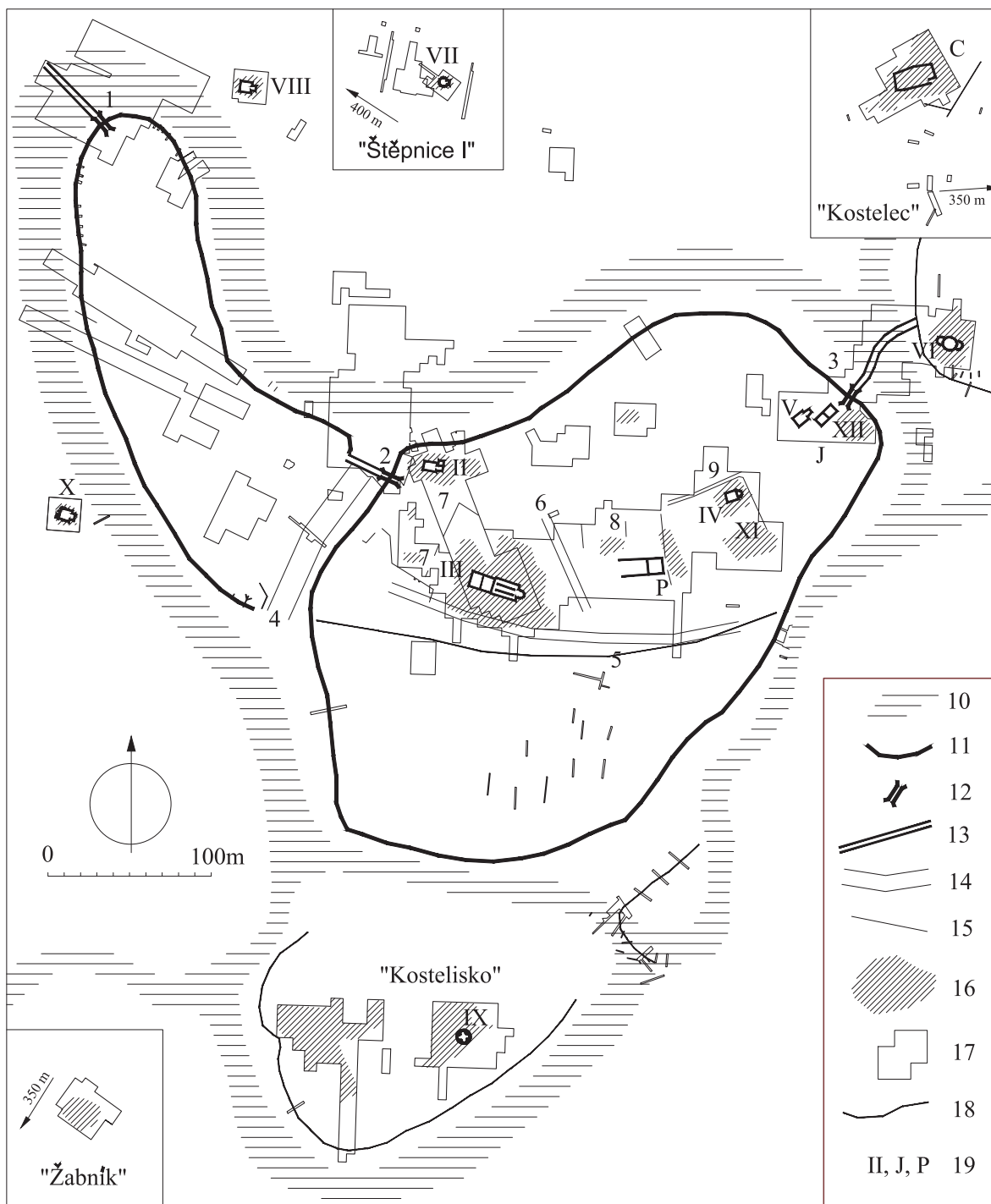
říčních meandrů. Břeh říčního koryta před hradbou byl opatřen vícenásobnou palisádou z dřevěných kůlů, v případě akropole zpevněnou ještě pomocí kamenné zídky. Účelem těchto břehových konstrukcí bylo především chránit hradbu a jí vymezené sídliště proti říční erozi. V opevnění akropole a předhradí bylo prolomeno několik bran, na něž navazovaly dřevěné mosty (obr. 2, 5). Tyto stavby umožňovaly propojení obou centrálních útvarů navzájem i jejich spojení s podhradím. Podhradí se sídlišti, pohřebišti a také kostely se rozkládalo na dalších ostrovech kolem opevněného jádra.

Na akropoli se nacházely nejvýznamnější stavby – kostely, palác a další rezidenční objekty (obr. 2–3). Zde sídlili v první řadě příslušníci tehdejších elit – rodiny knížete a velmožů, duchovenstvo, patrně i řemeslníci pracující pro knížecí „dvůr“ a samozřejmě služebné obyvatelstvo. Nejvýznamnější příslušníci vládnoucí vrstvy byli pochováváni – často s bohatou výbavou – v kostelních hrobkách a na čestných místech u kostelů (obr. 4). Ostatní zemřelí byli ukládáni na kostelních hřbitovech nebo na prostých pohřebišti. Na akropoli pracovaly dílny kovoliticů, šperkařů, kovářů, snad i sklářů a řemeslníků dalších profesí. Vnitřní plocha akropole byla členěna příkopy, palisádami nebo ploty na menší útvary, jejichž podobu a funkci zatím nedovedeme jednoznačně rekonstruovat (obr. 2: 5–9). Základním typem obydlí byly dřevěné stavby roubené konstrukce, zakládané na uměle upravených podlahových vrstvách; tento typ nadzemního obydlí odlišuje markantně svět mocenského centra od „venkova“, kde základním typem obydlí byla jednoprostorová chata zahlobená do terénu, opatřená kamennou pecí v rohu – tzv. zemnice.

▲ Obr. 1. Hradiště Mikulčice – Valy.

Luční enkláva s charakteristickými solitérními stromy určuje dnešní ráz mikulčického podhradí. V zadní části louky vystupuje opevnění akropole, v pozadí se rýsuje pásmo Bílých Karpat. Foto Geo-cz.

▲ Obr. 2. Hradiště Mikulčice – Valy.

Situační plán opevněného jádra aglomerace s vyznačením nejvýznamnějších archeologických objektů. 1 – SZ brána předhradí; 2 – Z brána akropole; 3 – SV brána akropole; 4 – příkop mezi předhradím a akropolí; 5 – příkop jižně od baziliky; 6 – příkop mezi bazilikou a „palácem“; 7 – palisádové ohrazení areálu kolem baziliky (3. kostela); 8 – stopy palisádových stěn nebo plotů S od „paláce“; 9 – cesta a palisáda kolem areálu 4. kostela; Legenda: 10 – předpokládaný průběh zaniklých říčních ramen; 11 – opevnění; 12 – brána; 13 – most; 14 – příkop; 15 – ohrazení; 16 – pohřebiště, skupina hrobů; 17 – prozkoumaná plocha; 18 – terénní hrana; 19 – zavedené číslování kostelů. Označení „paláce“ (P); šperkařské dílny (J); hypotetické kultovní stavby (C). Grafika Otto Marek – Petr Čáp.

▲ **Obr. 3. Hradiště Mikulčice – Valy.**

Severní vyvýšená část akropole s půdorysy paláce a kostelů a s obnovenou historickou cestou, která procházela celou aglomerací a tvořila její urbanistickou osu. Foto Geo-cz.

Mikulčice byly významným střediskem křesťanství a církevní správy. Svědčí o tom jak koncentrace kostelů a nálezu s křesťanskou symbolikou (křížky – pektorály i procesionály, křížová kování, křesťanské motivy na ozdobách a předmětech denní potřeby), tak doklady vzdělanosti, jež byla v té době pěstována především v církevních kruzích (nálezy stilů – pisátek k psaní do voskových tabulek). O kulturní úrovni dvorského prostředí velkomoravských Mikulčic svědčí mimo jiné nálezy pozoruhodných opaskových kování v podobě miniaturní knihy (**obr. 6**). Výjimečnou stavbou mezi deseti dosud průkazně doloženými kostely v Mikulčicích byla trojlodní bazilika (**obr. 4**). Předpokládá se, že mohlo jít o biskupský kostel; jeho součástí byl jistě početný sbor

kněží a možná i církevní škola. V prostoru lodi a nartexu baziliky bylo v hrobkách se zděným příkrovem a s bohatou pohřební výbavou pochováno několik jedinců z okruhu vládnoucí vrstvy Mikulčic a Velké Moravy. Výklad celé pozoruhodné koncentrace církevních staveb v Mikulčicích je předmětem trvalého zájmu odborníků – existuje několik odlišných teorií; přesto je zde zřejmá souvislost s koncentrací politické moci a církevní správy v tomto místě.

Opevněné předhradí přiléhající na západní straně k akropoli bylo obytným, resp. rezidenčním areálem s hustou zástavbou a vysokou intenzitou osídlení. Nenacházíme zde žádné kostely ani pohřebiště, chybí zde dokonce doklady intenzivnější řemeslné výroby. Otázkou je, kdo tento areál, k němuž zatím postrádáme mezi raně středověkými hradišti na Moravě i v okolních zemích obdoby, vlastně obýval. Soudí se, že to mohla být vojenská družina knížete. Ovšem archeologický projev není na celé ploše předhradí jednotný – mohly zde existovat okrsky sloužící různým skupinám obyvatel mocenského centra a různým účelům. Je úkolem dalšího výzkumu hledat odpověď na tuto závažnou historickou otázku.

◀ **Obr. 4. Hradiště Mikulčice – Valy.**

Terénní výzkum trojlodní baziliky v roce 1957 s neopakovatelnou atmosférou fascinujících objevů zaniklého světa velkomoravských Mikulčic. Foto Archiv ARÚB AV ČR, Brno.

▲ **Obr. 5. Hradiště Mikulčice – Valy.**

Terénní výzkum zaniklého říčního koryta v místě 1. mostu patřil k nejméně atraktivním terénním akcím sezóny 1967. Foto Archiv ARÚB AV ČR, Brno.

V podhradí lze hledat příbytky řemesníků, chovatelů dobytka a dalšího obyvatelstva zajišťujícího hospodářský provoz hradu. Kostely v podhradí bývají považovány za doklad dvorců, zakládaných velmoži v blízkosti knížecího hradu, ovšem zatím se žádný takový útvar nepodařilo archeologicky v celistvosti prozkoumat. V podhradí – zejména na vyvýšených písčinych dunách – se intenzivně pochovávalo. Existovala zde kostelní i prostá pohřebiště s hroby luxusně vybavenými i zcela „chudými“. Nezbytnou součástí života hradiště musely být pravidelné trhy, kde byly směňovány suroviny a produkty řemesníků, a kde mohlo být nabízeno „zboží“ přinášené příchozími ze vzdálených oblastí. Místo konání trhů se však dosud nepodařilo identifikovat – v podhradí ani na hradě.

Život na hradišti byl závislý na rozsáhlém hospodářském zázemí. Distribuci potravin a dalších základních potřeb pro 1000 až 2000 osob, což je velmi hrubý odhad počtu obyvatel mikulčické aglomerace v pokročilém 9. století, muselo zajišťovat obyvatelstvo širokého okolí hradiště. Jak byly tyto „služby“ organizovány, se dnes můžeme jenom domýšlet. Součástí hospodářského zázemí centra byly především zemědělské osady položené na vyvýšeném okraji údolní nivy, například v místě dnešní obce Mikulčice. Nedávno bylo takové sídliště, vybavené zemnicemi, obilními jámami a dalšími hospodářskými objekty, zkoumáno v poloze Mikulčice „Podbřežníky“ ve vzdálenosti 3,5 km od hradu na „Valech“. Známé i pohřebiště patřící k této osadě – nacházelo se asi o 300 metrů dále v trati Mikulčice „Panské“. Ačkoliv ve výbavě hrobů jsou ve srovnání s hradištěm na „Valech“ zastoupeny šperky charakteristické pro společenské elity jenom nepatrně, je pohřebiště nápadné vysokým počtem hrobů s bojovnickou vý-

► **Obr. 6. Hradiště Mikulčice – Valy.**

Hrob 1735 v podhradí („Kostelisko“). Opasková kování v podobě miniaturního kodexu sloužila jako nákončí textilního pásu, zavazovaného na uzel. Foto J. Foltýn.

bavou. Teprve budoucí výzkumy mohou osvětlit, zda zde doložené hroby se sekerami a ostruhami patřily příslušníkům jízdní „zálohy“ velkomoravského vojska, a zda osada, jejíž obyvatelé se podíleli dodávkami zemědělských produktů a dalšími službami na udržení provozu hradu, zajišťovala i tuto vojenskou „službu“.

Velkomoravské Mikulčice byly centrem politické moci vládnoucího rodu Mojžírovců a významným střediskem církevní správy. Bohaté archeologické nálezy zde dokumentují vyspělé dvorské prostředí (**obr. 6**). Pro ně jsou charakteristické nejen honosné výrobky uměleckého řemesla, nálezy zbraní a jezdecké výstroje nebo luxusních a importovaných předmětů, ale například i doklady bohatého jídelníčku v podobě pestré skladby ovoce, zeleniny a koření.

Kontinuita centrálního místa v Mikulčicích, jejíž počátky tkví již v předvelkomoravském období 8. století, byla přerušena zánikem Velké Moravy. Mojžírovský stát oslabený vnitřními rozpory podlehl na počátku 10. století tlaku Maďarů. Příslušníci vládnoucí vrstvy byli zřejmě fyzicky likvidováni. Část přeživších obyvatel hradu a podhradí odešla do okolí, kde se usazovala ve stávajících sídlištích, nebo kde zakládala nové zemědělské osady. Někteří z velmožů si mohli uchovat určitou výsadní pozici v rámci místních mocenských struktur, někteří bojovníci se patrně účastnili dalších válečných tažení Maďarů. Schopní řemeslníci se přesunuli do vzdálenějších center, jakými byly například hrady v přemyslovských Čechách; zde pokračovali v tradici předchozí výroby. Mocenské centrum v Mikulčicích zaniklo, v areálu zůstala jen menší skupinka obyvatelstva, která tu přežívala, postupně se usadila v několika okrajích v prostoru bývalého centra a živila se zemědělstvím. Jejich osady však nepřežily 13. století, neboť tehdy se údolní niva kvůli periodickým povodňům začala měnit v neobyvatelný prostor.

STARÉ MĚSTO – UHERSKÉ HRADIŠTĚ

MORAVA

Luděk Galuška

Staré Město a Uherské Hradiště jsou dvě samostatná města ležící v severní části středního Pomoraví asi 70 km východně od Brna, která od sebe odděluje tok řeky Moravy. Velmi brzy, již ve 2. polovině 19. století, došlo na jejich území, zejména pak na půdě prvního z nich, k objevům památek z doby Velké Moravy. Ty, umocněné ještě blízkostí kláštera Velehradu, přinejmenším od období baroka silně svázaného s cyrilometodějskou tradicí, ihned vyvolaly nemalý zájem laické i odborné veřejnosti, který ještě zesílil, když Antonín Zelnitius ve 20. a 30. letech 20. století odkryl v lokalitě „Na Valách“ ve Starém Městě první 300 hrobů rozsáhlého pohřebiště a představil z nich pocházející nálezy, hlavně šperky. Poté následovalo 40 výzkumných let svázaných především se jménem Viléma Hrubého (a také Roberta Snášila), během nichž byla v oblasti Uherskohradištska objevena valná část nejvýznamnějších památek velkomoravského období. Posledních bezmála 30 let se téměř výhradně nese ve znamení záchranných výzkumů, nicméně i v jejich průběhu spatřily světlo světa některé pozoruhodné nálezy, leckdy korigující či alespoň upřesňující starší pohled na „velkomoravské Staré Město a Uherské Hradiště“ (Hrubý 1965a; Havlík 1990).

„Staroměstsko-uherskohradištská opevněná sídelní aglomerace“ (obr. 1) s přídomkem „velkomoravská“, jak se uskupení několika sídlištních poloh, výrobních areálů a pohřebišť s kostely (i bez nich), existujících v 9. století v místech dnešního Starého Města a Uherského Hradiště, nazývá, představuje nejrozlehlejší a nejlidnatější útvar předměstského typu z území někdejší Velké Moravy (Galuška 2001, 123–137; 2011, 245–257). Vznikla na strategicky velmi výhodném místě po obou březích řeky Moravy, v těsné blízkosti jejího soutoku s řekou Olšavou. Na pravém, staroměstském břehu, se osídlení koncentrovalo na dvou výrazných ostrožnách (severní a jižní) oddělených potokem Salaškou a na několika vyvýšených dunách v nivě řeky Moravy. Na levém, uherskohradištském břehu, byla využívána nejvýše položená místa na tzv. ostrově sv. Jiří, přibližně tam, kde později vzniklo historické jádro středověkého města, a také na západních svazích Vizovické pahorkatiny, především ve čtvrti zvané Sady. Aglomerace zabírala plochu cca 250 ha a táhla se napříč celou nivou řeky Moravy, která byla v daných místech široká 2,4 až 2,6 km. Ležela na křižovatce významných obchodních cest, mezi nimiž dominovala tzv. Jantarová stezka, jež propojovala břehy Baltu na severu s břehy Jadrana na jihu. Ekonomicko-hospodářské či lépe strategické zázemí aglomerace se rozkládalo na území cca 330 km², mělo tvar trojúhelníku, přičemž doposud bylo na jeho ploše zjištěno asi 67 sídlišť a 40 pohřebišť datovaných do 9. století (Galuška 2005, 153–181).

Počátky osídlení v místech budoucí staroměstsko-uherskohradištské aglomerace sahají do časně slovanského období

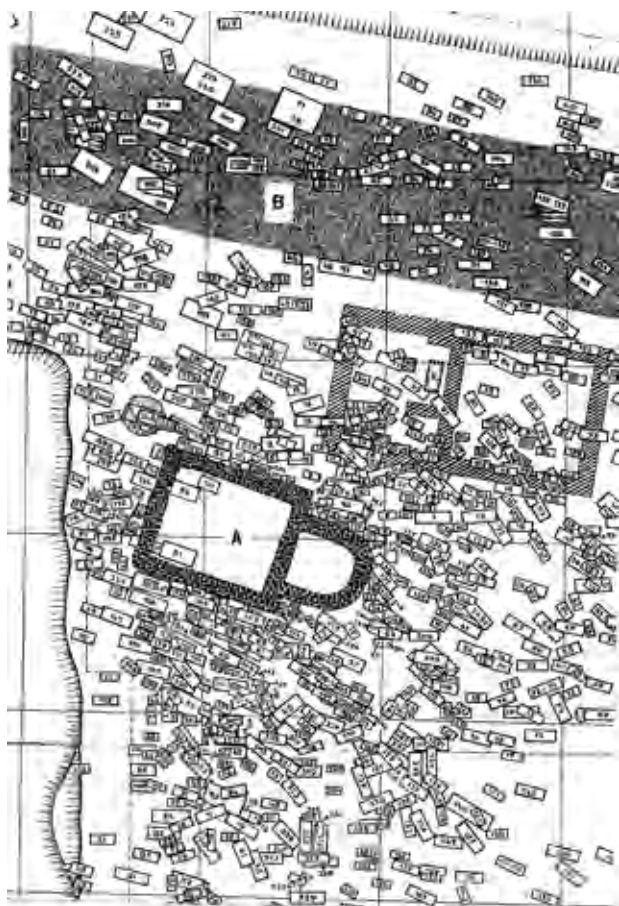
6. až 1. poloviny 7. století, kdy se na severní staroměstské ostrožně v lokalitě „Na Valách“ usadili první Slované. Nálezy dokládající jejich zdejší přítomnost jsou však skrovné, protože jak sídlištní objekty, tak i tamní žárové hroby byly skoro kompletně zničeny mladším pohřbíváním nespálených těl v době Velké Moravy. Vlastně se zachoval jen jeden hrob se zbytky žehu uloženými v nádobě pražského typu č. 221/51, stopy po dalších pak naznačují jen úlomky keramiky a spálené kůstky nacházené v druhotném uložení, nejčastěji právě v zásepch jam kostrových hrobů z 9. století (Hrubý 1955). Další vývoj osídlení Starého Města ve 2. polovině 7. a starší fázi 8. století není úplně jasný, protože pro toto období nedisponujeme žádnými dobře datovatelnými archeologickými nálezy. Patří sem jen úlomky keramiky tzv. podunajské tradice nebo „starého“ pomoravského typu, ovšem včetně žárového hrobu 293/51 se starobyloú nádobou, které naznačují možnou kon-

▲ Obr. 1. Současné Staré Město a Uherské Hradiště.

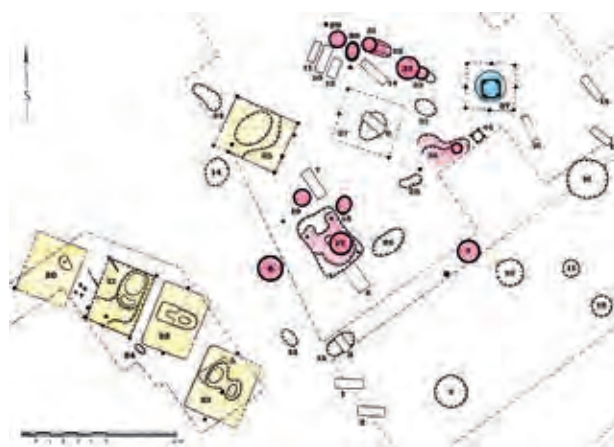
S vyznačením osídlených ploch v době Velké Moravy (červené body), opevnění (černé body) a nalezišť raně středověké architektury. 1 – Staré Město „Na Valách“; 2 – Staré Město „Špitálky“; 3 – Staré Město „Na Dědině“; 4 – Staré Město „Na Kostelíku“; 5 – Uherské Hradiště – Sady „Špitálky“; 6 – Uherské Hradiště – Rybárny „sv. Kliment“ (?); 7 – Uherské Hradiště – Masarykovo nám. „kaple sv. Jiří“. Podle L. Galušky s povolením Geodis zpracoval M. Vlach.

tinuitu zdejšího osídlení, sahající až k přelomu 8. a 9. století. Právě do této doby klademe také vznik hradiska o rozloze cca 20 ha, které až do poloviny 9. století existovalo v jihovýchodní části severní staroměstské ostrožny a mělo ústředí v lokalitě „Na Valách“. Opevnění tohoto hradiska bylo lehké, tvořené střídavě palisádou, dřevěnou stěnou a valem, před nimiž se táhl příkop. Na hradisku žili a byli pohřbíváni příslušníci nejvyšších elit Moravanů, mezi nimiž nechyběli ani první křesťané (obr. 2). Z mužských „elitních“ hrobů z doby hradiska vzpomeňme alespoň tři se starobylymi meči typu H zdobenými tauzií a s damaškovými čepelemi, provázenými kováními opasků a dalšími zbraněmi (119/AZ, 116/51, 223/51), dva s honosnými ostruhami typu Biskupija-Crkvina (266/49, 224/51) s kováním řemínků a ozdobnými kováními opasku, dále dva hroby s kováními řemenů pozdně avarského a karolinského charakteru (209/AZ, 291/AZ) a konečně hrob v kované rakvi se soupravou nože v pochvě zdobené zlatem a emailem (23/48). Ke vzpomenu- tým hrobům mužů – velmožů lze přiřadit hroby „elitních“ žen,

▲ Obr. 2. Staré Město „Na Valách“ – centrální část pohřebiště. A – základy kostela a hroby z 9. století; B – průběh dřevo-hliněné hradby z doby po zániku Velké Moravy překrývající starší hroby z 9. století. Plán V. Hrubý 1955.

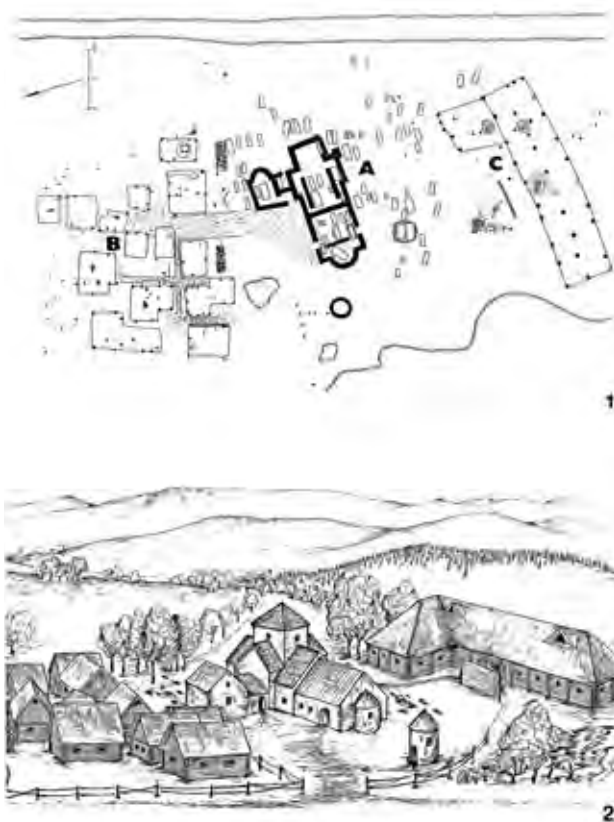
vybavených především zlatými šperky veligradského typu, jako např. 193/51, 282/49, 33/48, jež zároveň představují nejranější výskyt těchto šperků v hrobových celcích na Moravě (Hrubý 1955; Galuška 2013, 223–241). Jistě stojí za zmínku, že tyto šperky, hlavně náušnice a gombíky, byly zhotoveny jen několik desítek metrů od pohřebiště, na předhradí hradiska „Na Valách“, v lokalitě „Na Dvorku“ (obr. 3). Právě tam už od začátku 9. století vyvíjel činnost klenotnický areál tvořený 5 až 7 dílnami, při jejichž archeologickém výzkumu byly získány jasné doklady místního zpracování nejen bronzu a stříbra, ale vůbec poprvé i zlata (Galuška 2013, 108–174).

▲ Obr. 3. Staré Město „Na Dvorku“.

Plánek výzkumu kovoliteckého areálu s výrobními objekty – dílnami (červeně), obydlími řemeslníků (žlutě) a studnou (modře). Podle V. Hrubý 1965a, doplněno L. Galuškou.

V době vzniku hradiska ve Starém Městě „Na Valách“ byla osídlena i další místa na pravém „staroměstském“ břehu Moravy a využívána začala být i nejvýše položená místa na ostrově sv. Jiří (obr. 1). Dokladem toho je několik sídlištních objektů, z jejichž výplně kromě keramiky pocházejí tři nefunkční torza bronzových ostruh s háčky a dva kusy litých opaskových kování avarského charakteru. Opevnění tohoto ostrovního osídlení prozatím nebylo doloženo, přesto bývá někdy označováno za „předvelkomoravské hradiště“ ba dokonce „hrad“ (Snášil 1987, 149–156; srov. Galuška 2013, 16–41). Na přelomu 8. a 9. století začala být využívána také sadská (aktuálně Metodějova) výšina, vypínající se nad ohybem řeky Olšavy, která se v současnosti nachází na jihovýchodním okraji Uherského Hradiště (Galuška 1996). Zřejmě za přispění misionářů, příšlých z bavorské církevní provincie a ze severní Itálie (Aqui- leia), byl na ní vystavěn kostel s půdorysem ve tvaru kříže a s mohutnou kvadratickou věží, kolem něhož a také do jeho interiéru byly brzy zahloubeny hroby významných pokřtěných Moravanů (obr. 4–5), např. hrob 119 se zbraněmi západního původu. Pravděpodobně ve stejné době raného moravského křesťanství byl zbudován také kostel „Na Dílech u Božího

▲ Obr. 4. Uherské Hradiště – Sady „Špitálky“.

Křesťanské centrum v době svého největšího rozmachu ve 2. polovině 9. století. Nálezová situace (nahore) a pokus o její kresbounou rekonstrukci (dole). A – soubor zděných kostelních staveb a pohřebiště; B – sídliště; C – dlouhá dřevěná halová stavba s přístavkem. Námět a kresba L. Galuška.

▲ Obr. 5. Uherské Hradiště – Sady „Špitálky“.

Kostel s půdorysem ve tvaru kříže a s mohutnou kvadratickou věží. Realizace M' Plan.

syna“ poblíž Modré u Velehradu (obr. 6), vzdálený asi 4 km západoseverozápadně od Starého Města. Jeho staviteli byli kněží západního původu, kteří tak učinili na nejvyšším místě svahu, již nějaký čas osídleného Slovy. Ranou dataci tohoto kostela, zasvěceného zřejmě sv. Janu, dokládá hrob č. 22, v němž byl pohřbený muž vybaven dvěma opasky, jedním s litým nákončím avarského typu, druhým pak s pozlaceným nákončím karolinským a se třemi železnými záponkami ve tvaru ptáček (naposled *Galuška 2011a*, 97–127; *2013*, 61–64).

▲ Obr. 6. Modrá u Velehradu.

Kostel „Na Dílech u Božího syna“. Realizace M' Plan.

Dynamický vývoj na území staroměstsko-uherskohradištské aglomerace pokračoval i ve 2. polovině 9. století. Došlo k zasídlení podstatné části území na pravém břehu Moravy, v místech Starého Města, mírně se rozšířilo osídlení na ostrově sv. Jiří, na výšině v Sadech byl kompletně dobudován významný sakrální areál. V důsledku těchto procesů se přikročilo k realizaci nového vnějšího opevnění. To bylo tvořeno pásem na sebe navazujících 5 typů hradebních těles, jenž chránil staroměstskou část aglomerace ze severu, západu a jihu, a o něco později ještě jedním typem opevnění, a sice mohutnou 10 m širokou dřevo-hliněnou hradbou s čelní kamennou zdí, postavenou ve čtvrti „Rybárny“, která chránila přístupy od východu. Celková délka archeologicky zjištěného opevnění aglomerace přesahuje 2,5 km (*Hrubý 1965a*, 213–229; *Galuška 2006*, 486–510). Realizace tohoto opevnění ovšem znamenala, že hradby, podobně jako mnohé objekty starého předvelkomoravského hradiska s ústředím v poloze „Na Valách“, postupně přestaly plnit svoji funkci a zanikly. Naopak již půlstoletí existující pohřebiště hradiska bylo využíváno dál, neboť na něm kolem poloviny 9. století došlo k vystavění kostela, v důsledku čehož se pochovávaní ještě více zintenzívnilo a rozšířilo, až se z něj vytvořila hlavní nekropole křesťanských obyvatel celé aglomerace – Veligradu (obr. 7). Doposud bylo z této nekropole odkryto bezmála 2000 hrobů, ovšem jejich celkový počet mohl být až dvojnásobný. Podobný proces

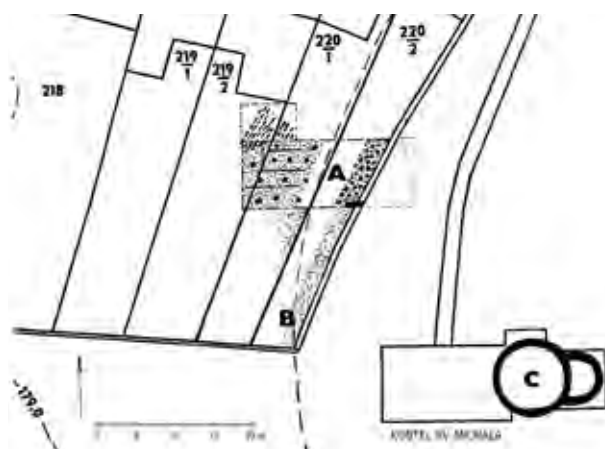

▲ Obr. 7. Staré Město „Na Valách“.

Kresebná rekonstrukce kostela a jeho okolí v době těsně po polovině 9. století. Námět a kresba L. Galuška.

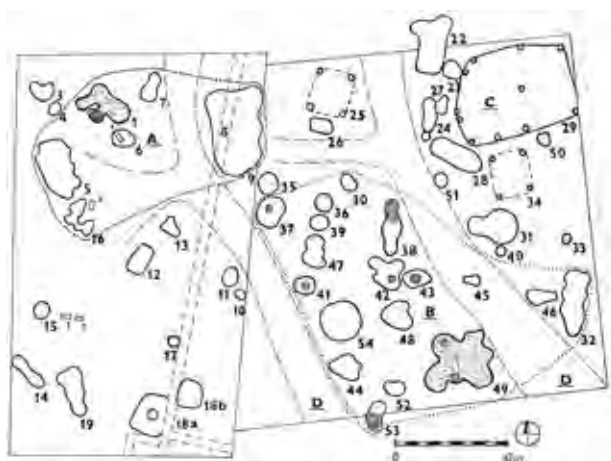
změny funkčnosti určitého místa v průběhu doby byl zaznamenán i v jihovýchodní části Starého Města, v poloze „Na Dědině“. Na tamní vyvýšené duně v nivě řeky Moravy byla kolem poloviny 9. století nejprve snesena obydlí staršího sídliště se stopami lovu ryb, aby je následně vystřídaly reprezentační zděné stavby v podobě 20 m dlouhého a 10 m širokého objektu typu paláce a kostela – rotundy – zasvěceného zřejmě sv. archandělu Michaelovi (obr. 8). Na bázi aktuálního stavu archeologického výzkumu považujeme obě zmíněné stavby za nejvýznamnější objekty mocenského areálu, jenž zřejmě plnil roli centra sídelní staroměstsko-uherskohradištské aglomerace, tedy Veligradu, a v některých obdobích 2. poloviny 9. a přelomu 9. a 10. století snad i celé Velké Moravy (naposled *Galuska 2011a*, 105–109). Další významné místo pravobřežní části aglomerace se nacházelo na jihozápadním okraji dnešního Starého Města, na vysokém břehu nad řekou Moravou, v poloze „Špitálky“. Bylo tvořeno kostelem – typově zřejmě podobným stavbám z byzantské kulturně-náboženské sféry – k němu přistavěnou chrámovou předsíní – nartexem, dále studnou s dřevem obloženou šachtou, okolním, bohužel však z valné části zničeným, pohřebištěm a obvodovou palisádovou kultovní ohradou. Tento bezesporu důležitý sakrální areál, v němž se zřejmě i křtilo, byl místem posledního odpočinku několika významných jedinců z nejvyšších společenských vrstev Moravanů. Dokládají to nejen zlaté a stříbrné šperky v hrobech žen, ale zejména nález stříbrného terčíku – kruhové plaketky s tepaným motivem jezdce se sokolem, který snad zachycuje samotného vládce. Terčík zřejmě vznikl v domácím prostředí, tedy na Moravě (*Poullík 1955*, 307–351; naposled *Galuska 2014*, 102–105).

Ve 2. polovině 9. století existovaly na půdě Starého Města nejméně dva rozsáhlé řemeslnické areály, a to v polohách „U Víta“ (obr. 9), „Za Radnicí“ a snad i „Na Špitálkách“, které se dále vnitřně členily na specializované výrobní okrsky

▲ Obr. 8. Staré Město „Na Dědině“.

Mocenský areál Veligradu ve 2. polovině 9. století. Nálezová situace (nahore) a pokus o její kresebnou rekonstrukci (dole). A – poloha profánní stavby palácového typu s přístavkem; B – pozůstatky štěrkového chodníku; C – rotunda sv. Michaela pod kněžištěm současného kostela. Námět a kresba L. Galuška.

▲ Obr. 9. Staré Město „U Víta“ – řemeslnický areál.

A – kovářský okrsek; B – klenotnický okrsek se zvládnutou centrální dílnou, objekt 49; C – hospodářsko-shromažďovací prostor; D – průběh pravděpodobných komunikací. 2. polovina 9. století. Podle L. Galuška 1992.

(Galuška 1989, 405–454; 1992, 123–161). Jasně identifikovány byly okrsky klenotníků, kovolitců, kovářů, hrnčírů a řezbářů parohů a kostí, které tvořily neobyvatelné dílny a pomocné výrobní objekty, případně sklady surovin. Řemeslníci i s rodinami bydleli na sídlišcích, nebo v obydlích poblíž výrobních areálů, což jednak naznačuje velmi dobrou organizovanost řemeslné činnosti, ale i cílevědomý, předem naplánovaný urbanismus v rámci celé aglomerace. Hypoteticky lze na půdě pravobřežní „staroměstské“ části uvažovat také o místu konání trhů. Vhodné podmínky se k tomuto účelu mohly nacházet při západním okraji Starého Města, na vyvýšené jižní ostrožně, hned za vnějším opevněním tvořeným tzv. Christinovým valem. Jednalo se o nezastavěný, poměrně rozsáhlý prostor s dobrým přístupem k tekoucí vodě i k bráně (možná dvěma) proražené v hradebním tělese, což jsou faktory, které musely být splněny např. při déletrvajícím obchodování se zvířaty. Pro úplnost dodejme, že v daných místech byla nalezena dnes bohužel ztracená bronzová mince byzantského císaře Lva VI. z let 886 až 911 (Hrubý 1965a).

O struktuře osídlení na ostrově sv. Jiří v místech dnešního historického jádra Uherského Hradiště a vlastně i v městské čtvrti „Rybárny“ toho prozatím mnoho nevíme. Jistě bylo ovlivňováno vodou řeky Moravy, což na některých místech naznačují úpravy břehů říčních ramen dřevěnými i kamennými konstrukcemi, avšak opevněno, jak se prozatím zdá, zřejmě nebylo (Frolíková Kaliszová 2001, 115–121). Známý jsou z něj sídlištní objekty a vrstvy s doklady zpracování parohů a kostí, možná i barevných kovů, a také stavební zbytky v podobě úlomků malt a útržků kamenných základů, které naznačují přítomnost snad až čtyř na maltu budovaných staveb, jejichž půdorysy však neznáme (Snášil 1984, 152–160; Frolíková Kaliszová 2004, 75–80). Na ostrov, do míst dnešního Masarykova náměstí, je však, ve znění písemné zprávy z 2. poloviny 13. století, situována starobylá, původně zřejmě velkomoravská kaple sv. Jiří, jejíž pozůstatky ovšem překryly základy pozdějšího a rozsáhlejšího středověkého kostela téhož zasvěcení (naposled Menoušková 2013, 141–154; Dresler – Vágner 2013, 155–164). Kromě už vzpomenuté mohutné hradby se v „Rybárnách“, pravobřežní čtvrti města Uherského Hradiště, vzpomíná sídliště, známé však jen velmi útržkovitě, a pozůstatky kamenné, zřejmě sakrální stavby, jež měly podobu části zdiva, provázeného několika kostrovými hroby z doby Velké Moravy. Zmíněná stavba bývá někdy ztotožňována se svatyní sv. Klimenta z 9. století, případně dávana do souvislosti se špitální „kaplí Moravanů“ vzpomínanou v písemných pramenech z období vrcholného středověku (Snášil – Kruťa – Stloukal 1993, 115–147; Snášil 2001, 180–186).

Ve 2. polovině 9. století doznala výrazných změn také uherkohradištská sadská výšina, neboť ke starému kostelu byl

přistavěn nejprve nartex, tedy chrámová předsíň, a poté ještě hrobová komora a kaple se samostatným vchodem (Galuška 1996; 2007, 41–58). Jižně od takto vzniklého kostelního komplexu (**obr. 4**) stála obyvatelná, přes 35 m dlouhá dřevěná halová stavba. Severně, odděleno zdmi, se rozkládalo srubové sídliště se studnou, pekárnou a snad i kovárnou; západně se nacházela menší stavba typu rotundy, snad s funkcí baptisteria, tedy křtitelnice. V interiérech i vně staveb bylo odkryto přes 80 hrobů z průběhu 9. století. Výrazně jsou mezi nimi zastoupeny hroby s deskovými kovanými rakvami (celkem 12), z nichž deset bylo zahlobeno do podlah objektů kostelního komplexu, jen dva ležely mimo něj. Šest hrobů, mužských i ženských, obsahovalo zlaté šperky veligradského typu, přičemž mezi nimi výrazně vyniká hrob „sadské princezny“ 209/59 s 15 exempláři zlatých, pozlacených nebo stříbrných šperků, provázených dlouhým náhrdelníkem s kouřovým topasem a středomořskou mušlí, a hrobka se třemi pohřby 82/60, 86/60 a 87/60, v níž dvě pohřbené ženy měly celkem 8 kusů zlatých náušnic. Mezi nálezy ze sídliště a dlouhé halové stavby dominuje známý olovený křížek s rytým řeckým nápisem ZOE-IESUS-CHRISTOS-FOS-NIKA, železná a kostěná písátka – stily k výuce písma a nově analyzované úlomky skel, jež dokládají, že v prostředí sadského sakrálního centra byly používány lampičky a další vzácné nádoby pocházející jak z francké říše, tak především z byzantské kulturní sféry východního Středomoří (Galuška et al. 2012, 61–92). Všechny zmíněné skutečnosti nás vedou k závěru, že na sadské výšině existovalo ve 2. polovině 9. století významné centrum christianizace, s kostelem zasvěceným Bohorodičce Panně Marii, velmi pravděpodobně ústředí „svatě moravské církve“ v době působení arcibiskupa Metoděje na Velké Moravě. Místo uložení hrobu tohoto světce bývá někdy spojováno s pozůstatky dutiny vysekané do základů kněžiště kostela s křížovou dispozicí, a to právě v tom místě, jež odpovídá lokaci Metodějova hrobu uváděné v dobových písemných pramenech (Hrubý 1970a, 87–96; Galuška 1996, 118–122; Staňa 1996a, 5–23). V souvislosti s dalším významným mužským hrobem 12/59, umístěným v hrobce v samém středu kaple na severní straně kostela, bylo naznačeno, že právě takto nějak lze si představit místo odpočinku významného raně středověkého křesťanského panovníka. Vzhledem k chronologickému začlenění zmíněného hrobu, mohl být tímto panovníkem nejspíše kníže Svatopluk (I.), který zemřel v roce 894 (Galuška 1997, 53–64; Lutovský 2005, 60–62).

Zánik Velké Moravy v prvním desetiletí 10. věku se v archeologických kontextech na lokalitách staroměstsko-uherskohradištské aglomerace nijak významně neprojevil. Nedisponujeme žádnými násilnými zásahy na lidských kostrách, pohozenými skelety mimo pohřebiště, stopami bojů např. v podobě zánikových vrstev či spálených sídlištních objektů

a opevnění, případně nálezů odhozených seker nebo šípových hrotů se špičkami ohnutými v důsledku nárazu do kamenných stěn. Nemáme nic, co bychom prokazatelně mohli vztáhnout k bojům o dědictví mezi Mojmírem II. a Svatoplukem II. v posledních pěti letech 9. století, ani k bojům mezi Moravany a starými Maďary, v jejichž důsledku přestala Velká Morava jako mocenský činitel existovat. Vyvozujeme z toho závěr, že bojová činnost o aglomeraci Staré Město – Uherské Hradiště někdy na začátku 10. století asi nebyla svedena, protože po předpokládaných porážkách moravských vojsk na jihu země, zejména u hradiska na „Valech“ u Mikulčic, již neexistovala reálná síla, která by dlouhé hradby Veligradu před starými Maďary a jejich spojenci ubránila (*Galuska 2008*, 253–263).

V době po zániku Velké Moravy byl z církevního centra v Uherském Hradišti – Sadech využíván zřejmě jen kostel s křížovou dispozicí a snad i hrobová kaple. V jejich okolí a také na ploše bývalé chrámové předsíně – nartexu, již zaniklé dlouhé dřevěné halové stavby a objektů srubového sídliště totiž do konce 12. století našlo místo svého posledního odpočinku okolo 900 obyvatel blízkých vesnic a osad. Tento počet jednak činí ze sadského kostelního pohřebiště největší mladohradištní nekropoli na Moravě, jednak přesvědčivě dokládá, že Sady jako významné křesťanské centrum nepozbyly na významu ani v době po zániku velkomoravského státu. Proč ovšem tehdy, v 10. století, tak náhle vzrostl a až do sklonku 12. století trval velký zájem okolního obyvatelstva, aby bylo pohřbeno právě u sadského kostela, to s jistotou nevíme. Vzhledem k přítomnosti vzdělaného kněze (v 10. století krátce možná i biskupa), resp. kněží zde nicméně mohlo ještě stále působit jisté povědomí o někdejší „slávě“ kostela a vlastně celé sadské výšiny, a vyloučit nelze ani existenci hmatatelného prvku, např. nějaké relikvie či významného hrobu (*Galuska 2007a*, 50–62).

Na lokalitách samotného Starého Města a Uherského Hradiště – města je období 10. až 12. století archeologicky zastoupeno poměrně málo nebo vůbec (*Galuska 2008a*, 95–116). Část obyvatelstva odsud po zániku Velké Moravy zcela jistě přesídlila do okolních vesnic, třeba těch u současné Ostrožské Nové Vsi, řemeslníci, např. šperkaři, zase odešli do vzrůstajících se přemyslovských Čech, kde našli nové uplatnění. Zanikly také některé kostely, jako např. ve Starém Městě „Na Valách“, kde poměrně rychle ustalo kdysi tak intenzivní pohřbívání, skončilo osídlení na ostrově sv. Jiří. Přesto mnozí lidé, a to i z vyšších společenských vrstev, zůstali. Přesunuli však svá obydlí blíže kostelu sv. Michaela, kde ještě stále existoval bývalý velkomoravský palác, a také na nedalekou vyvýšenou dunu v lokalitě „Na Zahrádkách“. Olomoucký biskup Jindřich Zdík označil toto osídlení – oproti velkomoravskému nesrovnatelně menší – v roce 1141 názvem „Veligrad“. Bezesporně šlo o pojmenování převzaté, vzniklé již v době Velké Moravy, kdy se na půdě

Starého Města a Uherského Hradiště svým významem i rozlohou „velký hrad“ skutečně nacházel. Zároveň jde o název, který ve znění „Velehrad“ již od začátku 13. století náleží blízkému, původně cisterciáckému klášteru, v současnosti nejvýznamnějšímu centru cyrilometodějské tradice nejen u nás, ale i v celé Evropě.

POHANSKO U BŘECLAVI

MORAVA

Jiří Macháček

První zmínky o Pohansku jako archeologické lokalitě pocházejí již z roku 1892, kdy historik, mecenáš a brněnský starosta Christian Friedrich rytíř d'Elvert zmínil naleziště ve své studii *Zur Alterthumskunde Mährens und Oesterr.-Schlesiens* (d'Elvert 1892, 34). Odvolával se při tom na novinový článek z *Brünner Zeitung*, který roku 1882 informuje o nálezích mlýnských kamenů (žernovů) raně středověkého stáří z Pohanska („Fund von Mühlsteinen, vielleicht aus der Zeit der Avaren in der Pohanka /sic/ bei Lundenburg“).

Lokalita se poté objevuje v syntetickém díle *Slované na Moravě a říše velkomoravská* I. L. Červinky (1928), který Pohansko navštívil, a na základě rozměrů přiřadil ke skupině rozlehlých velkomoravských hradisek. Červinka referoval, že „Pohansko u Břeclavi je krásné rovinné hradisko v bažinatých lesích“, avšak „nálezu archeologických posud není, pouze na valu východním našel jsem střepiny z nádob na kruhu točených.“

Archeologové se na Pohansko vrátili až o dalších třicet let později, aby zde zůstali již natrvalo. Pod vedením Františka Kalousek z Katedry prehistorie (dnes Ústav archeologie a muzeologie) brněnské Masarykovy univerzity a jeho zástupce Bořivoje Dostála byl roku 1959 zahájen na Pohansku soustavný archeologický výzkum, kterému předcházely menší sondáže, realizované na podzim roku 1958.

Nejvýznamnějším odkryvem prvního desetiletí byl křesťanský chrám (Kalousek 1961; Dostál 1992; Dostál – Kalousek – Macháček 2008, 63–77). Ve své době se jednalo o nejlépe dochovaný pozůstatek velkomoravské architektury, i když z něho zůstaly jen základy široké 60 cm a hluboké 70 cm, z větší části však zachované v originále. Stavba byla původně celokamenná s protáhlým kněžištěm a půlkruhovou apsidou, obdélníkovou lodí a téměř čtvercovitou předsíní (nartexem). Kostel se nacházel v komplexu, jehož pozůstatky byly zjištěny v severozápadní části Pohanska, a který byl označen jako Velmožský dvorec (Dostál 1975). Na ploše ca 1 ha byl vymezen mohutnou čtvercovou palisádou, budovanou minimálně ve dvou etapách, o jejíž fortifikační funkci nelze pochybovat. Bylo v něm prozkoumáno přes 50 sídlištních objektů. Bohatý hřbitov, který byl v 9. stol. založen v okolí chrámu, sloužil pro společenství sídlící ve dvorci. Celkem zde bylo odkryto 407 kostrových hrobů (Kalousek 1971). Opevnění hradiska se zkoumalo několika řezy. Rozsáhlejší plocha byla dále odkryta v jižní části opevněné plochy hradiska, kde bylo vedle velkomoravských sídlištních objektů zjištěno i starší žárové pohřebiště z 6. až 8. stol. n. l. s 55 hroby (Dostál 1985; obr. 1–2).

Počátek následující etapy systematických archeologických výzkumů na Pohansku předznamenala změna vedoucího vědecko-výzkumné základny, kterým se stal Bořivoj Dostál. Jádro

▲ Obr. 1. Pohansko u Břeclavi.

Letecký snímek z roku 1965. Archeologický výzkum v prostoru Velmožského dvorce a Žárového pohřebiště. Vojenský geografický a hydrometeorologický úřad, Dobruška.

▲ Obr. 2. Pohansko u Břeclavi.

Archeologický výzkum kostela č. 1 v prostoru Velmožského dvorce. Archiv Ústavu archeologie a muzeologie FF MU, Brno.

týmu doplnila archeoložka Jana Vignatiová a později i laborant a terénní technik Pavel Čáp (obr. 3). Na zpracování nálezů z Pohanska se podíleli také další odborníci, např. geolog a petrograf Jindřich Štelcl, antropoložka Anna Lorencová, zoolog Zde-

▲ **Obr. 3. Pohansko u Břeclavi.**

Diskuse badatelů nad výsledky archeologických výzkumů. Zleva Josef Poulík, Bořivoj Dostál, Pavel Čáp, Zdeněk Klanica. Archiv Ústavu archeologie a muzeologie FF MU, Brno.

něk Kratochvíl, botanikové Emanuel Opravil a František Kühn (*Dostál 1978a, 129; 1988*).

Archeologický výzkum se v 70. a 80. letech zaměřil především na plochu Lesní školky a Jižního předhradí, kde v letech 1975 až 1979 proběhl pod vedením Jany Vignatiové jeden z prvních velkoplošných záchranných archeologických výzkumů v tehdejší Československu (*Vignatiová 1992, 10*). V rámci rozsáhlé vodohospodářské akce „Soutok Moravy a Dyje“ bylo na jižním předhradí v místech budoucího přepadového jezu, odlehčovacího kanálu a sypané hráze prozkoumáno 9 ha. V 70. letech byly dokončeny i výzkumy východní části Severovýchodního předhradí. Významným příspěvkem k poznání opevnění se stal výzkum východní brány hradiska.

V prostoru tzv. Lesní školky, který je někdy označován též jako řemeslnický areál, bylo objeveno na 285 zahloubených velkomoravských staveb a 81 kostrových hrobů. Přítomnost řemeslníků zde dokládají specifické sídlištní objekty i nálezy nástrojů, polotovarů, suroviny i výrobního odpadu. V Lesní školce se nacházela i část časně slovanské osady, která zde předcházela vybudování hradiska (*Dostál 1993a; Macháček 2007*).

Osídlení Jižního předhradí se dělí na tři výraznější sídlištní uskupení. Mezi sídlištními objekty jsou nejcharakterističtější obytné zemnice, které tvoří takřka čtvrtinu všech objektů. Podle toho, že charakteristické nálezy na Jižním předhradí patří do skupiny vojenské výbroje a jezdecké výstroje, se předpokládá, že obyvatelé Jižního předhradí byli družiníky velké „státní“ družiny, usazenými zde společně ve zvláštním sídlišti se svými rodinami, příp. i svojí obsluhou (*Vignatiová 1992*).

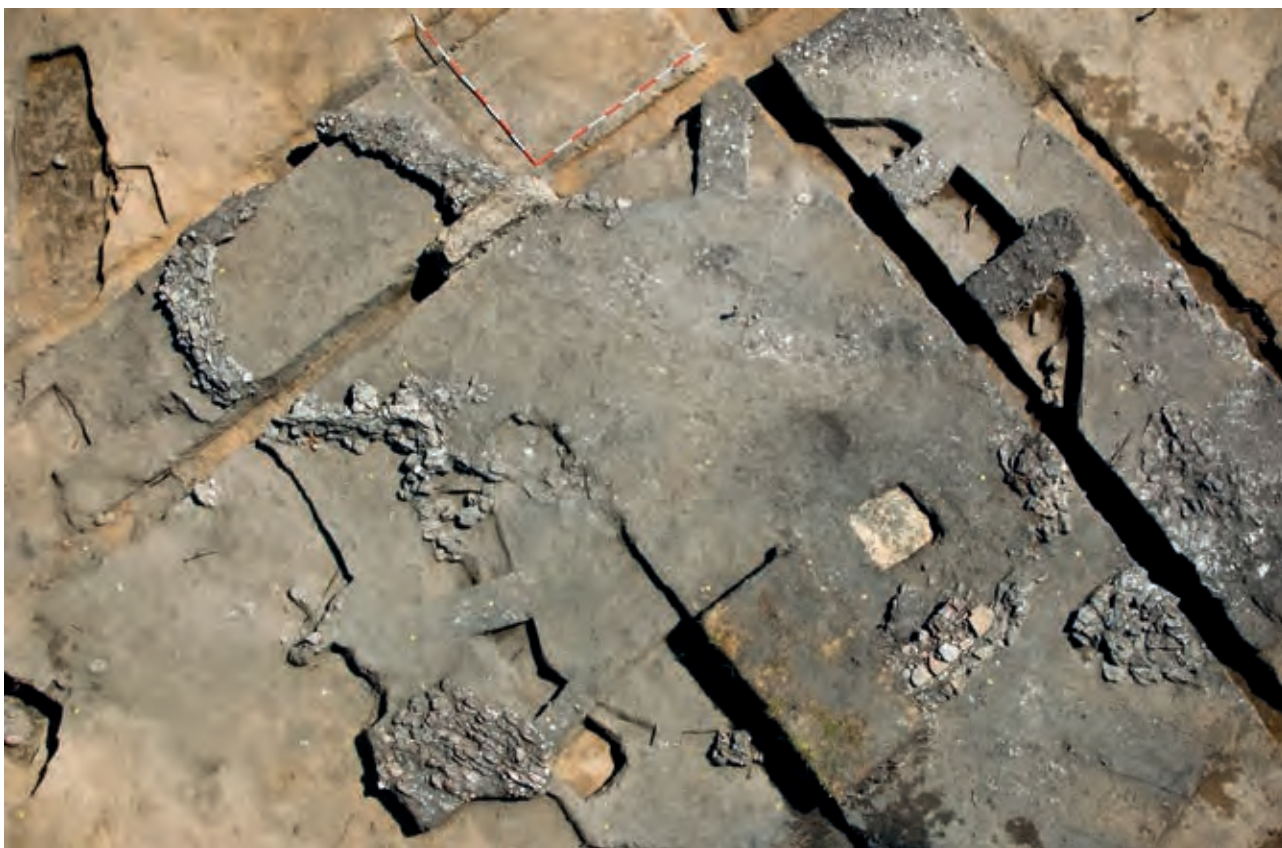
Jednoduchá brána objevená ve východní části opevnění patřila k čelnímu typu o šířce 2,5 m. Měla zřejmě věžovitou nadstavbu opatřenou v přízemí dvojími vraty (*Dostál 1984*).

I poslední etapa archeologických výzkumů na Pohansku začala generační výměnou, při které Bořivoj Dostála a Janu Vignatiovou nahradil ve vedení výzkumné základny Jiří Macháček (od roku 1998). Výzkumný tým tvoří v současné době kromě Jiřího Macháčka a Pavla Čápa i asistenti Ústavu archeologie a muzeologie Petr Dresler (od roku 2003) a Renáta Přichystalová (od roku 2008). První desetiletí nového století probíhalo ve znamení široké mezinárodní spolupráce a intenzivní vědecké činnosti. Spolu s brněnskými studenty zde vykonávali odbornou praxi i jejich kolegové z mnoha zahraničních univerzit (Slovensko, Slovinsko, Německo, USA, Velká Británie, Švédsko, Itálie, Polsko). Pracoviště na Pohansku se zapojilo do řady českých i mezinárodních vědeckých a vzdělávacích projektů. Intenzivně se rozvíjela také interdisciplinární spolupráce.

Na Pohansku se zkoumala plocha zvaná Lesní hrůd. Proveden byl i další, v pořadí již osmnáctý a devatenáctý řez opevněním. Od roku 2008 započaly nové systematické výzkumy na Severovýchodním předhradí, které probíhají i v současnosti. Prokopávaly se i lokality v zázemí Pohanska, kde byly odkryty části z raně středověkých sídlišť v Břeclavi-Líbivě a v Kosticích – Zadním hrůdu. Tyto výzkumy byly doplněny systematickou archeologickou prospekci na rozsáhlém území vymezeném dolními toky řek Dyje a Moravy.

Na Lesním hrůdu byly rozsáhlejší výzkumy realizovány v letech 1999–2004 (*Macháček 2005, 122–128*). Celkově zde archeologové objevili 105 sídlištních objektů, 34 kostrových hrobů a jeden pohřeb koně. Výkopy potvrdily existenci usedlostí, ve kterých na Pohansku žili a pracovali především řemeslníci, usazení uvnitř opevnění. Díky pokročilé metodě terénního výzkumu byly v prostoru Lesního hrůdu identifikovány pozůstatky nadzemních srubových domů, které byly doposud víceméně neznámé, přestože tvořily podstatnou část zástavby Pohanska (*Zavadilová 2011*).

Významné závěry přinesly nové řezy opevněním, které doplnily dosavadní znalosti o fortifikaci Pohanska. Zásadní zjištění souvisí s objevem staršího opevnění, které se v podobě mohutného palisádového žlabu zachovalo pod dřevohlinitou hradbou s kamennou plentou. Nález kulturní vrstvy a sídlištní jámy se starší velkomoravskou keramikou pod hradbou vedl k revizi datování celého opevnění Pohanska, které bylo podpořeno i dendrochronologickým vyhodnocením spálených dřev ze starších výzkumů. Zpracování starších i nových řezů fortifikací se v roce 2011 ujal Petr Dresler (2011).

▲ **Obr. 4. Pohansko u Břeclavi.**

Kolmý snímek kostela č. 2 (rotundy) z prostoru Severovýchodního předhradí. Archiv Ústavu archeologie a muzeologie FF MU, Brno.

Mimořádný objev učinil na Pohansku Pavel Čáp, když v roce 2007 identifikoval v prostoru Severovýchodního předhradí ruiny dosud neznámé raně středověké kamenné stavby (Čáp – Dresler – Macháček – Přichystalová 2011). Následná geofyzikální prospekce a plošný archeologický výzkum zde doložily

▲ **Obr. 5. Pohansko u Břeclavi.**

Pár bronzových pozlacených gombíků z pohřebiště u 2. kostela na Severovýchodním předhradí. Archiv Ústavu archeologie a muzeologie FF MU, Brno.

existenci druhého kostela – menší rotundy s podkovovitou apsidou (obr. 4). V okolí destruované stavby se nacházelo pohřebiště se 152 jedinci. Z výbavy hrobů pochází stříbrné i bronzové pozlacené náušnice veligradského typu, jeden pár silně zlacených měděných gombíků, ostruhy, sekery i keramické nádoby (obr. 5). Křesťanský charakter kostelního hřbitova potvrzuje olovený křížek zavěšený na krku jedné z pochovaných žen. Tyto artefakty umožňují datovat hroby do velkomoravského období. Některé z nálezů (olověné závěsky, náušnice s očkem a především staromaďarská sekera – fokoš) však ukazují, že se zde pohřbívalo ještě na počátku 10. stol. Chronologický rozsah pohřebiště zároveň definuje i dobu existence církevní stavby, která se v jeho středu nachází, a kterou hroby plně respektují.

Druhý velkomoravský kostel stál na rozdíl od chrámu z Velmožského dvorce v periferní části Pohanska. Vyznačuje se zároveň jednodušší konstrukcí, jejíž základ tvořily dřevěné prvky (sloupy, proutěný výplet) doplněné zděnými částmi. Také výbava hrobů se v porovnání s pohřebištěm u kostela ve Velmožském dvorci jeví jako relativně prostší. Hlavní odlišnost ovšem

souvisí s přítomností pěti hrobů v lodi rotundy, které v kostele na Velmožském dvorci chyběly. V rotundě byl zřejmě pohřben její donátor i se svými nejbližšími. Mohlo se jednat o některého z předních velmožů či úředníků země, možná správce hradu, který měl své sídlo a kostel na předhradí, na rozdíl od panovníka, jehož „palatium“ se nacházelo uvnitř opevnění.

Archeologické bádání se v posledních letech nezaměřuje pouze na vlastní Pohansko. Od roku 2005 se v širokém okolí Pohanska provádí analytické povrchové sběry, které mají pomoci při rekonstrukci raně středověké kulturní krajiny. Na území mezi velkomoravskými centry na Pohansku, v Mikulčicích a Nejdku, které zaujímá rozlohu přibližně 530 km², bylo identifikováno minimálně 122 areálů, kde registrujeme doklady raně středověkého osídlení. Tyto sídelní areály se výrazně koncentrují v nejbližším zázemí velkomoravských nivních hradisek, s nimiž tvoří jeden funkční celek. Venkovská sídliště leží většinou již mimo údolní nivu, avšak v její těsné blízkosti. Mohly tak plně využívat výhod obou ekosystémů – niv s lužním lesem a říčními rameny i okolních teras s polnostmi (*Dresler – Macháček 2008a; 2008b*). Na těchto sídlištích však nežilo pouze běžné venkovské obyvatelstvo, ale i elitní bojovníci, kteří byli pohřbeni i se zbraněmi (sekera, meč) a jezdeckou výstrojí (ostruhy) v blízkosti svých obydlí.

Jedním ze základních úkolů archeologického výzkumu raně středověkého centra na Pohansku u Břeclavi zůstávalo absolutní vročení objevených sídlištních struktur. Po dlouho dobu nebyla tato problematika uspokojivě řešena. K významnému posunu došlo až v posledních letech za pomoci dendrochronologie, díky níž lze datovat zbytky dřev nalezených při archeologických výzkumech. První hodnocená raně středověká dřeva pocházela z revizního výzkumu studny v prostoru tzv. Lesní školky. Analyzována byla i zuhelnatělá dřeva z konstrukce dřevohlinitého opevnění s čelní kamennou plentou a jeden větší uhlík ze sídlištního objektu z tzv. Lesního hrůdu. Ze studny pochází kvalitní tzv. mokré dřevo, zatímco z valu a sídlištního objektu jde o dřevo spálené. Každý z analyzovaných vzorků pochází z odlišného nálezového kontextu. K dispozici tak nyní máme údaje ze tří různých míst hradiska a tří typů objektů – studny, opevnění a výplně sídlištní jámy. Přestože nelze na základě těchto údajů dělat ukvapené závěry o stáří celé aglomerace, je nápadné, že všechna dřeva pocházejí z 2. poloviny 9. stol., přičemž studna byla postavena na začátku 80. let a opevnění bylo vybudováno až někdy po této době, s jistou pravděpodobností také v 80. letech 9. stol. Dendrochronologické datování vzorků z Pohanska vypracovali Jitka Vrbová Dvorská a Michal Rybniček (*Dresler et al. 2010*).

Archeologické výzkumy na Pohansku a v jeho okolí přinášejí stále nové a nové nálezy, které zásadním způsobem pomáhají

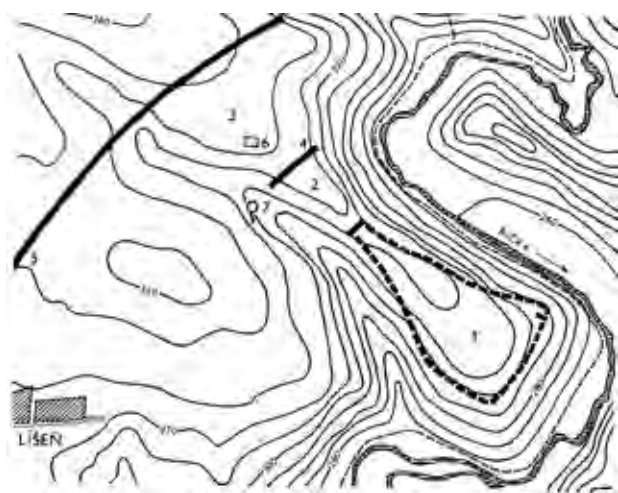
pochopit fungování velkomoravské společnosti, k jejímž předním centrům Pohansko patřilo.

STARÉ ZÁMKY V BRNĚ-LÍŠNI

MORAVA

Zdeněk Měřínský

Hradiště se nachází ve vzdálenosti zhruba 1,5 km severovýchodně od jádra Líšně v jižní části Dražanské vrchoviny poblíž Moravského krasu. Jednalo se bezesporu o centrum Brněnska 9. a 10. století, či v terminologii některých badatelů blučinské oblasti (*Procházka – Wihoda – Zapletalová 2011*, 465–466, 468). Lokalita je situována v ostrožné poloze a rozsáhlé severozápadní vnější předhradí se nachází ve výšce asi 325 až 350 m n. m. na široce zaobleném hřbetu vybiňajícím k jihovýchodu, kde pak následuje malé, ve slovanském období hustě osídlené, první vnitřní předhradí, ukončené úzkou, zhruba 30 až 40 m širokou šíjí, spojenou s nižší centrální částí na temeni protáhlé trojúhelníkovité ostrožny o stranách 230, 425 a 450 m a rozloze necelých 4 ha (jinde uváděno až 4,5 ha), jejíž svahy s převýšením asi 60 m spadají velmi příkře, včetně ojedinělých skalnatých výchozů, do údolí toku Řičky a jejího bezejmenného přítoku (**obr. 1**). Delší osa hradiště o délce zhruba 900 m je orientována SZ–JV. Jedná se o jedno z nejlépe prozkoumaných moravských výšinných hradišť, s archeologicky prozkoumanými plochami necelých 6000 m². Obvod trojúhelníkovité ústřední části (tzv. akropole) vymezovalo mohutné valové opevnění, vybudované poměrně hluboko ve svahu na uměle upravené vodorovné plošině. Tvořila jej nasucho, tedy bez užití malty stavěná čelní kamenná plenta v síle asi 1 m, za kterou se nacházelo zemní těleso, vyztužené buď dřevěnými srubovými komorami vyplněnými zeminou o rozměrech 3 × 3 m se vzájemnými odstupy 0,8 m, nebo tzv. rošty, v našem případě břevny kladenými podélně i kolmo k hradbě. Dodatečnou výztuž představovaly pak svislé kůly v rozích, a vespod zásypu se navíc nacházely příčné kleštiny. Příčky srubů vykazovaly obložení kameny. Přínejmenším v jednom úseku k této konstrukci přiléhala v týlu hlíněný násep a není jasné, zda fortifikaci ukon-

▲ Obr. 1. Brno – Staré Zámky u Líšně.

1 – vyznačená plocha vlastního hradiska; 2 – první předhradí; 3 – druhé předhradí; 4 – vnitřní val; 5 – vnější val; 6 – pohřebiště; 7 – pramen. Podle Č. Staňa 1972, Z. Měřínský 1986.

čovala svislá stěna. Hradbu přerušovala v severovýchodním nároží brána. Úzkou šíjí přepažovalo opevnění oddělující jádro hradiště od vnitřního předhradí. Jeho charakter nelze dnes rekonstruovat, ale kamenná destrukce, spočívající na povětšinou starších mohutných sloupových jámách, naznačuje podobný charakter jako obvodová fortifikace 9. století. Na jižní straně se snad nacházela roubená věž. Opevnění lze datovat do středohradištního období, kdy opevňovala obvod ostrožny skopeřinová konstrukce a komorové i roštové výztuže. Alespoň místy byla v týlu zesílena nízkým násepem, a není jasné, zda tyto komory byly trojstranné, zapojené příčkami do plenty, čemuž by nasvědčovaly kamenné zídky související se zdí v čele, či zda byly čtyřstranné, jako například v Pobedimi. Šířka hradby dosahovala bez vnitřní hradby asi 4 m, zatímco výšku nelze přesněji odhadnout, ale jistě sahala alespoň do 3 m, nehlédě k předprsni. Stavitelé se alespoň těsně za armaturou zřekli samostatné dřevěné stěny a její funkci nahrazoval výše zmiňovaný násep. Materiál pro dřevěné části opevnění představoval v hlavní míře dub, použitý především v případě kůlů v komorách, registrován byl však i jasan, jilm, buk a habr. U hradby je také doložena srubová stavba obytného charakteru zničená požárem, jaké známe například při hradbě komorové konstrukce ve Znojmě – Hradišti nebo u opevnění s kamennou plentou a komorovou výztuží v Gars-Thunau (p. B. Horn, Dolní Rakousy). Č. Staňa (1972, 137) uvažoval spíše o věži (*Čižmár 2004*, 92; *Lutovský 2001*, 35; *Měřínský 2002*, 272–273; 2013, 107–108, 426–429; *Procházka 2009*, 152, 155, 157; obr. 93–98 na s. 153–156; *Procházka – Wihoda – Zapletalová 2011*, 457, 468–470; *Staňa 1967*, 102; 1972, 110–111, 113, 115, 134; 1985, 168–169, 190; 1988, 171–172).

Další asi 100 m dlouhý val sestupující z osídlené plochy dolů po svahu chránil paralelně severovýchodně ve vzdálenosti zhruba 150 m vnitřní předhradí (**obr. 2**). Obě fortifikace nejsou

▲ Obr. 2. Brno – Staré Zámky u Líšně.

Pokus o rekonstrukci vzhledu hradiště. Archiv ARÚB AV ČR. Podle R. Procházka – M. Wihoda – D. Zapletalová 2011.

po rekultivaci v terénu již patrné, ale v délce kolem 320 m je dochována fortifikace vnějšího, snad neosídleného předhradí jižně od lesa „Haleglétňa“, skládající se ze sypaného valu při šířce základny do 15 m, převýšeného dnes do výšky 2–2,5 m a vůči příkopu 2,5–3 m. Šířka dna příkopu se pohybovala od 2 do 4 m a hloubka asi 2 m (někdy uváděno až 3,5 m). Další průběh fortifikace vnějšího předhradí na jihozápadě indikuje pouze nevýrazná terénní vlna, přičemž celá délka fortifikace je odhadována na zhruba 800 m. Celková výměra opevněné plochy je uváděna kolem 13 ha, v jiných pracích má přesahovat 11 ha (Čižmář 2004, 92–93; Lutovský 2001, 35; Procházka 2009, 152; Staňa 1967, 100–102; 1972, 136; 1988, 171–172; 1996, 269; Měřínský 2013, 107; Procházka – Wihoda – Zapletalová 2011, 470; s řadou nepřesností Štěpánek 1965, 116–117).

V případě Starých Zámků v Brně-Lišni se jedná o polykulturní lokalitu, kde je doloženo již osídlení kultury s moravskou malovanou keramikou z neolitu, eneolitické jevišovické kultury, podolské fáze kultury středodunajských popelnicových polí z pozdní doby bronzové, mladší doklady laténské, z období stěhování národů a zejména z doby 8. až 10. století. Zájem o lokalitu lze registrovat již ve 2. polovině 19. století, kdy v roce 1875 publikoval první nálezy E. Belcredi (1875), po něm J. Knies (1891), I. L. Červinka (1896, 50–52; 1902, 334) a poměrně rozsáhlé sondážní výzkumy zde dělal v letech 1890–1891 M. Kříž (Kříž – Koudelka 1900, 176–188). Moderně vedené plošné archeologické výzkumy zde v letech 1948–1949 a 1953–1955 prováděl J. Poulik (1948–1950, 99–106; 1949; 1949a) a potom v letech 1956, 1959, 1962, 1963 a 1965 Č. Staňa (1960; 1972). V první fázi se tyto objevy soustředily do prostoru šíje mezi vlastním hradištěm a vnitřním předhradím i plochy na obou předhradích. Od roku 1953 pak následovaly výkopy ve vnitřní části a v roce 1963 došlo k výzkumu vnějšího opevnění. Již eneolitu náleží příkop ve vnitřní části lokality, z pozdní doby bronzové pak pochází fortifikace na obvodu ostrožny (Lutovský 2001, 35; Benešová – Staňa 1959; Čižmář 2004, 93; Medunová Benešová 1964; Poulik 1948–1950, 99–106; 1949a; Staňa 1960; 1972; 1996, 269–275; Měřínský 2002, 272; 2013, 108; Procházka 2009, 152; Procházka – Wihoda – Zapletalová 2011, 457–458).

Ve slovanském období došlo k fortifikaci celého obvodu ostrožny. Nejstarší raně středověké osídlení patří již 8., eventuálně pokročilejšímu 7. století, kdy původně neopevněné sídliště na pozdější akropoli ohradil hlinitý val s dřevěnou palisádou. Po skrytí kulturní vrstvy pod hradbou ve čtverci C-0 zřetelně předvelkomoravského rázu byly asi 2 m od zadní stěny komor zachyceny v podloží kúlové jámy v intervalech 90–100 cm a nálezy uhlíků lísky a ptačího zobu, nasvědčující snad košatinovému výpletu. Buď byly oba prvky součástí předvelkomoravského opevnění, nebo přinejmenším představuje násep záměrnou

úpravu v týlu komorové výztuže. Interpretace předvelkomoravského opevnění zůstává značně složitá. Souvisela-li palisáda v úseku 1 s valem, pak zaráží její umístění mimo jeho korunu. Stratigrafie a nálezy v osídlené ploše umožnily Č. Staňovi vyčlenit dva předvelkomoravské horizonty ze 7.–8. století, zjištěné jen na ploše vlastního ostrohu, které patrně neměly zpočátku ještě opevnění a zasahovaly až k okrajům plošiny. Palisáda náležela asi až mladší periodě. Patrně již do 8. století je možno datovat jednu zemnici s otopným zařízením v rohu a další sídlištní objekty. Význam předvelkomoravské výšinné fortifikace zdůrazňují i nálezy litých a plechových bronzových opaskových garnitur i ostruh s háčky, o nichž se ještě zmíníme dále (Staňa 1967, 102; 1972, 111–114; 1988, 171; Procházka 2009, 152, 155, 157; Procházka – Wihoda – Zapletalová 2011, 458–460, 466; Měřínský 2002, 272–273; 2013, 98, 107–108, 424).

Na počátku 9. století či v průběhu jeho 1. poloviny došlo potom k vybudování rozsáhlého opevňovacího systému, kde obvod ostrožny o rozloze zhruba 4 ha chránily nejen strmé svahy, ale také dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou a složitá fortifikace přepažovala i nejzranitelnější místo hradiště na úzké šíji vedoucí do vnitřního hradiště. V podloží došlo k zachycení systému kúlových jam dosahujících v průměru až 1 m a hloubky 80–100 cm. Napříč ostrožnou zde probíhaly tři linie palisád, při ponechání zřejmě pouze bočních vstupů, jedna řada vymezovala jižní okraj šíje. Zde byly kromě výrazné kamenné destrukce odkryty v popředí také velké kúlové jámy srubové stavby o rozměrech 5,4 × 5,4 m interpretované jako součást brány s věží. Zřejmě se jednalo o pozůstatky několika fází opevnění, z nichž nejmladší mohla mít obdobný ráz jako obvodová fortifikace (Poulik 1948–1950, 99, 101; 1949; Procházka 2009, 157; Staňa 1967, 102–103; 1972, 115–117, 134–137; 1988, 171–172; Procházka – Wihoda – Zapletalová 2011, 468; Měřínský 2013, 426–430).

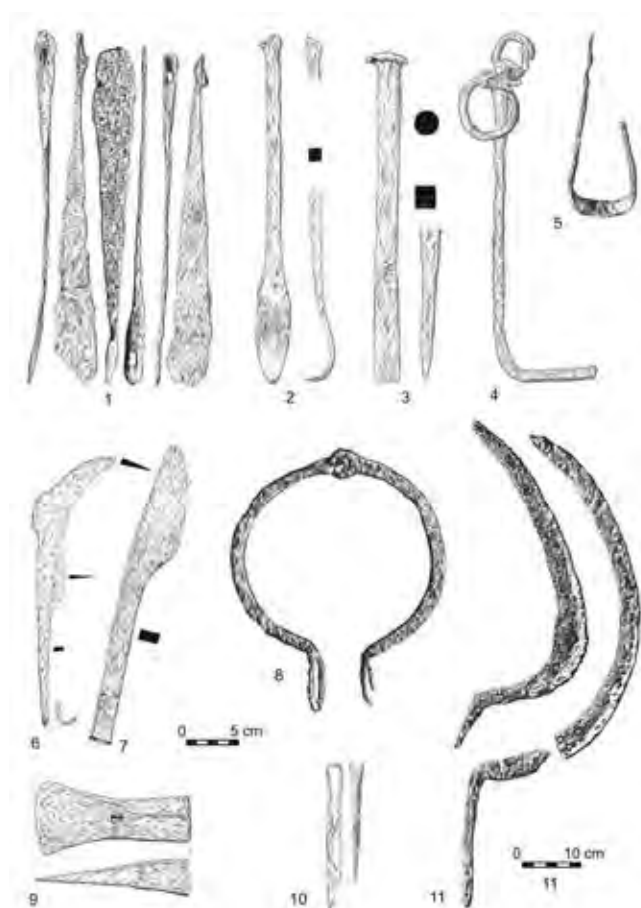
Snad kolem poloviny 9. století došlo na akropoli k vyčlenění pravouhlé plochy o rozměrech 100–120 × 35–60 m umístěné excentricky v nejvyšší části akropole asi 100 m severozápadně od šíje, tedy o výměře zhruba 0,5 ha. Z odkrytých úseků palisádového ohrazení lze uvést na jihu asi 50–90 cm široký pás žluté hlíny s jamkami po kúlech a více než 100 cm hluboký žlábek s uhlíky, na západě doprovázený zevnitř soustavou dalších, obdobně orientovaných. V jižní stěně hrázení se nacházela soustava 36 kúlových jam v pěti řadách, sestavených do čtverce o straně 7,5 m zapuštěná do společné jámy hluboké 1,15–2 m, přičemž kúly dvou jižních řad tvořily většinou skupinky po dvou až třech těsně u sebe. Kromě hlinitého zásypu byly sloupy utěsněny kameny. Stavba je interpretována jako další věž o pravděpodobné výšce minimálně 10 m, která patrně souvisela s branou dvorce. V západní části dvorce potom

odhalil archeologický výzkum stopy po velkých nadzemních srubových stavbách. Zde uprostřed na nejvyšším místě proti bráně byla zachycena maltová kra a sekundární použití jejich zlomků v povelmoravském období naznačuje, podobně jako na Pohansku u Břeclavi, přítomnost exkluzivních objektů určených pro místní velmožskou vrstvu. Otevřena zde zůstává existence předpokládaného zděného kostela, neboť nekropoli se v této poloze nepodařilo zjistit (Staňa 1967, 102). Podél vnější stěny dvorce probíhala snad již od starohradištní periody v podélné ose ostrožny říčním štěrkem s kostmi dlážděná cesta, místy i s vyjetými kolejemi vozů o rozpětí 110 cm a šířce asi 5 m, směřující od brány na šíji k bráně do údolí v severovýchodním nároží ostrožny. Ta přetrvala až do 10. století. Tento sídelní útvar představující užší akropoli hradiště je kladen do 9. století, nejspíše do jeho druhé poloviny. Na akropoli mimo prostor opevněného dvorce došlo k odkrytí řady sídlištních objektů – srubů, zahluobených objektů a různých jam i topenišť stojících mimo příbytky. Nápadný je zde také malý počet zásobních jam spíše vakovitého tvaru a neznáme zde hruškovité jámy typické pro obilnice (Lutovský 2001, 35–36; Čížmář 2004, 93; Procházka 2009, 157; Procházka – Wihoda – Zapletalová 2011, 468, 470; Staňa 1967, 102; 1972, 137–139; 1985, 137–139, 168; 1988, 172, 175).

Dále na severozápad se nacházela další dvě předhradí, taktéž opevněná příčným valovým opevněním, přičemž na obvodě předhradí nebylo opevnění zjištěno. Střední val vykazoval také stopy kamenných konstrukčních prvků, pro jejich interpretaci však chybí dostatek podkladů. Průkopem vnějšího valu, snad z doby kolem poloviny 9. století, se roku 1963 potvrdila absence výztuže. Původně se jednalo o poměrně mohutnou, byť jednoduchou fortifikaci s vnějším příkopem o hloubce 2,5 m; uváděno též až 3,5 m (Lutovský 2001, 35–36; Čížmář 2004, 93; Procházka 2009, 157; Staňa 1967, 102–103; 1972, 136; 1988, 171–172, 175; Procházka – Wihoda – Zapletalová 2011, 457).

Někdy na přelomu 9. a 10. století dochází na hradišti k dalekosáhlé katastrofě, destrukci a požáru. Při tomto zničujícím útoku lehla částečně popelem mohutná obvodová hradba, zanikla brána s věží na šíji při vstupu na akropoli a požárem i věž dvorce s bránou, v jejíž bezprostřední blízkosti se soustřeďovaly nálezy železných rombických hrotů šípů luku s trnem na nasazení k řapu a většinou se zkosením ve spodní třetině těla v počtu dvanácti kusů a také hrotů šípů s tulejkou a křídélky považované za výzbroj obránců (Kouřil 2003, 126; 2008, 122, obr. 13 na s. 123; Staňa 1963, 235; 1967, 103; 1972, 154–155; 1988, 172; srov. Měřínský 1986, 38, 66; Lutovský 2001, 36). S tímto pohnutým obdobím jsou spojovány i tři hromadné nálezy železných předmětů, svědčící o nejistotě obyvatel, pocitu jejich ohrožení i strachu z budoucnosti (Lutovský 2001, 36; Kouřil 2003, 126; 2008, 122). Nejzajímavější je depot č. I situ-

ovaný na jižním okraji cesty v ose ostrožny v jámě o průměru 105 cm a hloubce zhruba 90 cm. Kromě dvou žulových a dvou svorových žernovů, kostěné brusle a zlomků keramiky obsahoval objekt v jihovýchodní čtvrtině a hloubce 20 až 40 cm pod jejím horním okrajem hromadný nález železných předmětů, skládající se ze tří srpů, pořizu, průbojníku, čepele nože, hákovitého klíče, kování věder, tří páskovitých artefaktů, obdélníkové ploténky a železných pout (Bartošková 1986, 54–55, obr. 17 B: 1–32; srov. Staňa 1961; 1972, 154; Kouřil 2003, 126; Lutovský 2001, 36). Depot č. II nalezený 10 m východně od příčné hradby šije obsahoval dvanáct sekerovitých hřiven uložených snad v nějaké dřevěné skřínce (Bartošková 1986, 55, 57) a depot č. III z roku 1953 se skládal z kování věder a zlomku srpů (Bartošková 1986, 57; **obr. 3**).

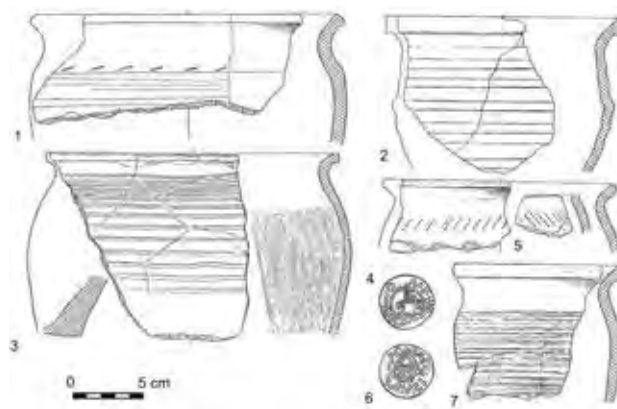

▲ **Obr. 3. Brno – Staré Zámky u Líšně.**

Výběr železných předmětů z velkomoravského období. 1 – sekerovité hřivny; 2 – soustružnický či řezbářský nůž; 3 – sekáč či dláto; 4 – zásuvný klíč; 5 – pořiz; 6 – vinařský nůž; 7 – krojidlo; 8 – pouta; 9 – tesla; 10 – pérové nůžky; 11 – srpy. Depot I (4–5, 8, 11), depot II (1) a zemnice s předsíní (2–3). Archiv ARÚB AV ČR (1–5, 9–11). Podle Č. Staňa 2010 (6, 8), R. Procházka – M. Wihoda – D. Zapletalová 2011.

Již dříve (Měřínský 1986, 66–67) byla konstatována obtížnost jednoznačně interpretovat tyto odkryté archeologické situace i nálezy, zejména rombických hrotů železných šípů, a ztotožnit je se starými Maďary. Jsou zde ve hře souvislosti s vnitřními rozpory v době zániku Velké Moravy, maďarskými nájezdy do centrálních oblastí velkomoravského státu, a vyloučit nemůžeme ani zásahy Bavorů, které máme též doloženy písemnými prameny. Z písemných pramenů také víme, že Slované participovali na maďarských nájezdech a mohli přijímat i jejich účinnou vojenskou taktiku včetně výzbroje a výstroje, jak je to běžné ve vojenství dodnes. To se může týkat právě reflexního luku a hrotů šípů. Je tedy velmi obtížné tyto zjištěné archeologické situace i nálezy jednoznačně interpretovat (srov. Měřínský 1986, 21–23, 66–67; 2013, 618–621; obecně ke krizi např. Kouřil 2008, 114, 117). Nová souhrnná vyhodnocení naznačují, zejména na základě souborů rombických a deltoidních železných hrotů šípů v prostředí velkomoravských center, jako byly Mikulčice, staroměstsko-uherskohradištská aglomerace, Břeclav – Pohansko, Strachotín – Petrova louka, Znojmo – Hradisko sv. Hypolita, patrně Biskupice – hradisko nad Nectavou a právě Staré Zámky u Líšně, souvislost s útoky starých Maďarů (Kouřil 2003, 112–127; 2008, 117–123, 128–130; Profantová 2008, 152–153).

Po násilném zániku hradiště někdy na přelomu 9. a 10. století se na počátku 10. století vydělil v severozápadní části akropole menší opevněný areál, jehož součástí na severu po obvodě ostrožny představovala kamenná zeď zapuštěná do destrukce velkomoravské hradby v úseku 1 zasunutá vůči ní dovnitř. Ve čtverci A-0 na východní straně se obvodová fortifikace lomila napříč dovnitř a směrem k jihozápadu ji v délce kolem 60 m lemoval vnější příkop o hloubce až 1,5 m. Další pokračování dosud neznáme. Kamenitá suť v jeho výplni promíšená zlomky zuhelnatělých trámů představuje místy jediné svědectví zničené nadzemní fortifikace. Při její stavbě došlo k druhotnému využití materiálu z kamenné zástavby dvorce. Snad se jednalo o celokamennou nasucho stavěnou hradbu vyztuženou kleštinovou nebo rámovou armaturou. Její výšku odhadl Č. Staňa (1972, 154–156) na 2,5–3 m, šířka je prozatím nezjistitelná. V této době byla vnitřní plocha zčásti zpevněna štěrkem. Tento opevněný prostor je odhadován na maximálně 0,8 ha. Ve východní části ostrožny vzniklo neopevněné předhradí. Osídlení pokračovalo i po zániku fortifikace snad ještě někdy v poslední třetině 10. století. Č. Staňa (1994, 277–278, 282, 285–286, Abb. 12–14 na s. 278–280; 1998, 88–105, Abb. 2–8 na s. 91, 93, 95, 97, 99, 101, 103) rozlišil v rámci velkomoravského vývoje dvě fáze (horizonty 5 a 6), z nichž starší, charakterizovanou keramickou skupinou okrově šedého zbarvení a nástupem keramiky s příměsí tuhy, řadí do 3. čtvrtiny 10. století (obr. 4). K této první velkomoravské fázi lze přiřadit řadu pěti srubových zemnic s kamennými

▲ Obr. 4. Brno – Staré Zámky u Líšně.

Soubor keramiky s mincí ze sklonku 10. století ze sídlištní jámy. Archiv ARÚB AV ČR. Podle R. Procházka – M. Wihoda – D. Zapletalová 2011.

pecemi, které ve vzdálenosti asi 5 m sledovaly příčnou hradbu (obr. 5). O něco mladší srubová zemnice se vyznačovala hloubkou 2,7 m a po jejím zániku došlo zhruba 1,5 m nad jejím dnem k vybudování dalšího příbytku, dále povrchový objekt s pecí, další se nacházely vně na předhradí (Procházka – Wihoda – Zapletalová 2011, 496). Další fázi reprezentují soubory v zásypu příkopu před příčnou hradbou a poslední jáma s pecí zapuštěná do ruin příčné hradby v příkopu. Její zásyp obsahoval i minci považovanou J. Háskovou za denár Boleslava II. ražený nedlouho před rokem 995, z čehož byly vyvozovány závěry o přemyslovském záboru Brněnska a jižní Moravy v tomto období. Vztah tohoto regionálního centra k přemyslovské moci na sklonku 10. století je velmi problematický (Procházka – Wihoda – Zapletalová 2011, 497). Z. Petráň tuto ražbu považuje za napodobeninu nejasného původu, vykazující i společné rysy se slavníkovskými mincemi, u níž nelze stáří takto

▲ Obr. 5. Brno – Staré Zámky u Líšně.

Rekonstrukce raně středověké zemnice ve čtvercích E-IX, F-IX. Podle Č. Staňa 1960, R. Procházka – M. Wihoda – D. Zapletalová 2011.

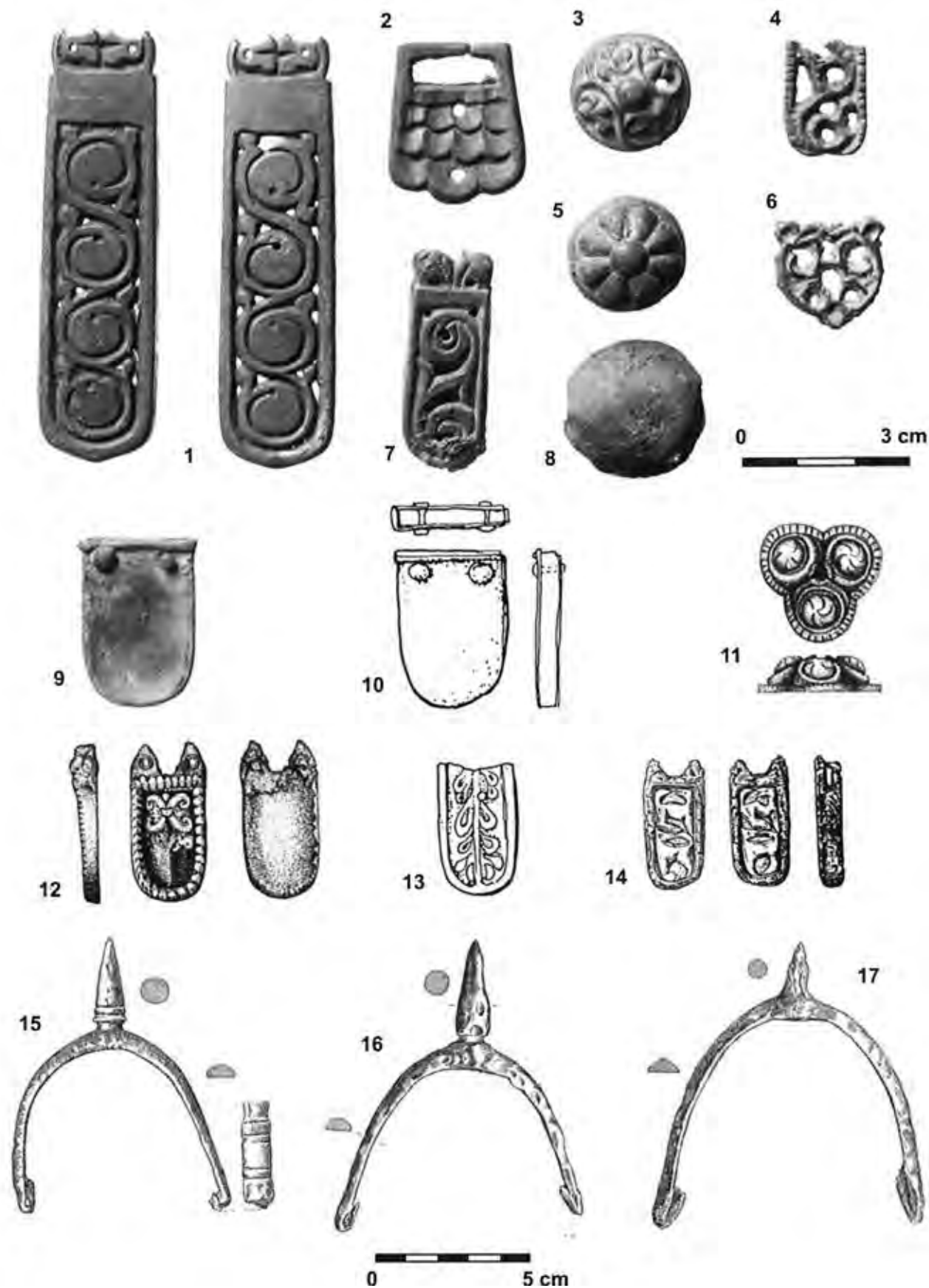
přesně vročit, a tudíž i vyvozování jednoznačných historických závěrů na základě tohoto jediného sporného nálezu je více než odvážné (*Hásková – Staňa 1993; Staňa 2000; Lutovský – Petrů 2005*, 114, 157, 158, pozn. 295; srov. *Kouřil 2003*, 126, zvl. pozn. č. 60 na s. 141; *Měřinský 2013*, 430, 618; *Procházka 2009*, 159; *Procházka – Wihoda – Zapletalová 2011*, 496–497). Doprovodnou keramiku lze však klást do závěru 10. nebo nejpozději počátku 11. století a z výzkumu M. Kříže v roce 1893 na lokalitě pochází dnes ztracená ražba, asi mylně určená jako denár Boleslava II., neboť také v tomto případě jde patrně o ražbu z konce 10. století s korumpovaným opisem. Jiný blíže neurčitelný obol bez nálezových okolností pochází asi z amatérského sběru (*Procházka – Wihoda – Zapletalová 2011*, 497). Do počátku 11. století náleží také zánik celého osídlení s charakteristickou keramikou s válcovitým hrdlem. Po zániku přičné hradby asi přežívalo již pouze neopevněné sídliště, což by měly naznačovat objekty zapuštěné do destruované nejmladší hradby (*Staňa 1967*, 103; *1972*, 155–158; *1988*, 172, 175; *1998a*, 274–280; *2000*, 203–206; *Kouřil 2003*, 126; *2008*, 122; *Měřinský 1986*, 38–39; *Lutovský 2001*, 36; *Čížmář 2004*, 93; *Procházka 2009*, 157–159; *Procházka – Wihoda – Zapletalová 2011*, 497).

Z lokality pochází rozsáhlá kolekce předmětů hmotné kultury předvelkomoravského a velkomoravského období, ale také velmi důležitý materiál, časově řazený do 10. až počátku 11. století, včetně dvou mincí. Především je to keramika a již výše jsme zmiňovali inventář tří nalezených depotů (*Bartošková 1986*, 54–55, 57, obr. 17 B: 1–32 na s. 56). K předvelkomoravskému horizontu náleží řada kování opasků, patřících do okruhu památek karpatské kotliny (**obr. 6: 1–14**). Soubor těchto artefaktů ze sbírky M. Kříže nemusí pocházet jen ze Starých Zámek, ale další novější nálezy posilují možný původ z této lokality. Především se jedná o tři prostá nezdobená bronzová plechová nákončí se dvěma nýty, dále potom dvojdielné prolamované nákončí opasku s kruhovo-laločnou úponkou a úchytkou ve formě proti sobě postavených zvířecích hlavíček (motiv pavího draka) a čtyři jazykovitá nákončí bočních řemínků. Jde o zlomek prolamovaného nákončí s perlovcovým okrajem a vnitřní plochou vyplněnou esovitou rozvinutou úponkou, další kompletně dochovaný exemplář s týmž výzdobným motivem s úchytkou opatřenou dvěma nýty a zlomek s okrajovou lištou a složitým větvičkovým ornamentem uvnitř. Kování vedlejšího řemínku z předvelkomoravského objektu zkoumaného v 50. letech nese výzdobu dvou stojících, nad sebou situovaných a vůči sobě stranově převrácených zvířat s hlavami otočenými ke vztyčenému ocasu. Dále jmenujme prolamovaný litý chránič díry opasku s dekorem čtyřdielných či dvojdielných spirálovitě zatočených úponek. K souboru náleží také lichoběžníkovitě kování koňského postroje s průvlečkou zdobené šupinovitým dekorem, dvě jiná vegetabilní výzdobou

opatřená puklicovitá kování a další nezdobená. Konečně na severovýchodním svahu pod hranou plošiny došlo v roce 2006 k nálezu trojlaločného kování s motivem vířivých růžic, upevňující boční řemínek na opasek a nákončí opasku s liliovitým motivem. Ze zahluobených vrstev a objektů pochází také šest železných ostruh s háčky III. typu, z nichž jedna má rameno ovinuté drátkem z jiného kovu (**obr. 6: 15–17**). Jeden exemplář s očky náleží době konce 8. či přelomu 8. a 9. století (*Procházka – Wihoda – Zapletalová 2011*, obr. 196: 8 na s. 478) i fragment patrně třmene a část koňského udidla. Dále kolekce obsahuje trojbřítý hrot šípů luku a trapézovitou přezku. Jedná se převážně o doklady z pokročilého 8. eventuálně také počátku 9. století. Nezdobená plechová kování jsou však datována již do doby konce 7. a 1. poloviny 8. století, a podobně se již v závěru 7. století objevují nezdobené puklice (*Staňa 1967*, 701; *Kavánová 1976*, 12, obr. I: 9, 11, II: 6; *Profantová 1992*, 668–669, č. 24, tab. 9: 10, 10: 1–15 na s. 723–724; *Měřinský 2002*, 273–275; *2013*, 108, 158–160, 168–169, obr. 35 na s. 109; *Procházka – Wihoda – Zapletalová 2011*, 459–460, obr. 180 a 181 na s. 459 a 461).

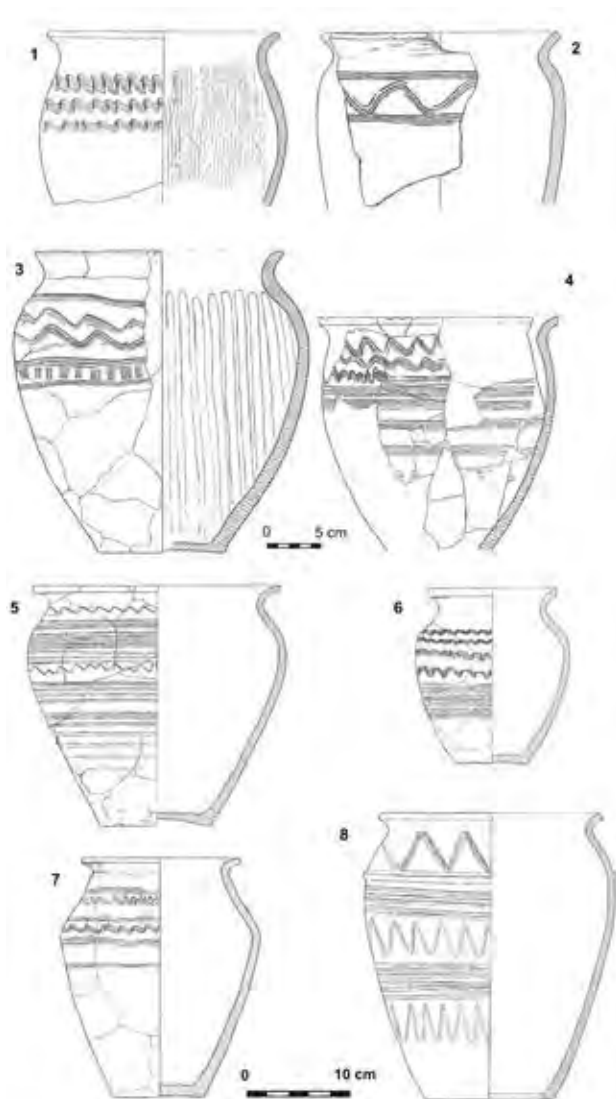
Č. Staňa (*1972*, 112–114; *1994*, 267–273, Abb. 2, 3, 5 na s. 267–268, 270; *Procházka – Wihoda – Zapletalová 2011*, obr. 182 na s. 461) vyčlenil pro předvelkomoravské období dva horizonty, charakterizované především keramikou s hřebenem provedenými vlnicemi a žlábkou i šikmo či větvičkovitě kladenými vpichy. Třetí horizont spadá do vrcholného velkomoravského období a čtvrtý do doby bezprostředně následující po zničení hradiště (**obr. 7**). Ve 2. polovině 9. století se hojně vyskytuje typický hrnec blučinského typu, ale na Starých Zámkách je to odlišná varianta než například na nekropolích v Rajhradcích, Rajhradě i zdejším sídlišti či eventuálním hradišti. Nejčastěji se však na lokalitě setkáváme s méně vyhraněnou keramickou produkcí a vzácně se zde vyskytne také dolnověstonický typ se zvlněným hrdlem (*Staňa 1994*, 273–276, Abb. 6, 9 na s. 271, 275; *Procházka – Wihoda – Zapletalová 2011*, 466, obr. 195 na s. 477).

Do doby rozkvětu hradiště náležela i nekropole se 47 kostrovými hroby situovaná na druhém vnějším předhradí prozkoumaná v letech 1948–1949 (**obr. 8**). Celkem ve třech hrobech se vyskytly doklady bojovnícké výstroje a výzbroje v podobě dvou železných seker bradatic, hrotu šípů a páru železných ostruh (**obr. 9**). Další inventář tvořily keramické nádoby, kování věder, bronzové gombíky, železná rolnička, ocílky, přezky, bronzový jehelníček zdobený větvičkovitým ornamentem atd. Nejběžnější součástí výbavy představoval železný nůž. Kromě bronzových a stříbrných náušnic veligradského či byzantsko-orientálního rázu se tu vyskytly také tři hrozničkové náušnice podunajského typu. Pravděpodobně odtud pochází i náhodně nalezený zlatý exemplář náušnice s lunicí zdobenou granulací,

▲ Obr. 6. Brno – Staré Zámky u Líšně.

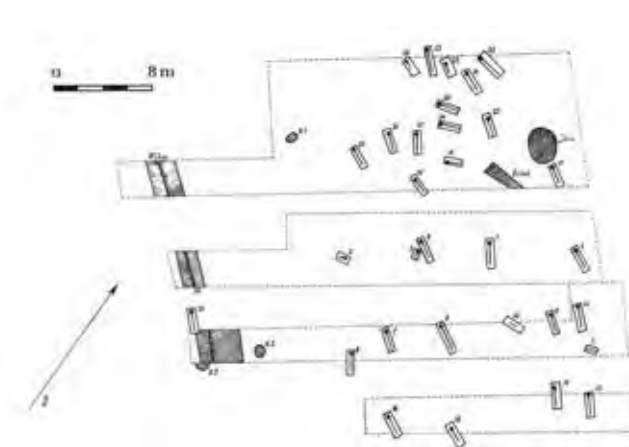
Nálezy bronzových kování převážně pásových souprav z předvelkomoravského období souvisejících s prostředím karpatské kotliny a ostruhy s háčky. Archiv ARÚB AV ČR (1–8, 11–12, 15–17). Podle N. Profantová 1992 (10, 13), Č. Staňa 2010 (14), R. Procházka – M. Wihoda – D. Zapletalová 2011.

▲ Obr. 7. Brno – Staré Zámky u Líšně.

Keramika z předvelkomoravského (1–4) a velkomoravského období (5–8). Archiv ARÚB AV ČR. Podle R. Procházka – M. Wihoda – D. Zapletalová 2011.

přípevněnou nahoře k dolnímu oblouku a dole s pětinasobným hrozníčkem. Ačkoliv se jednalo o nekropoli v areálu hradiště, vykazovala v průměru poměrně chudý inventář, jenž je na základě seker bradatic, bubínkových, lunicových i hrozníčkových náušnic datován rámcově do 9. století, zejména pak do jeho poslední třetiny. Otázkou zůstává, zda esovitá a kličkovitá ukončení některých náušnic a úpadková výzdoba na vyspělé nádoby blučinského typu skutečně dokládají pohřbívání ještě v průběhu 1. poloviny 10. století. Musíme vzít do úvahy i fakt, že nekropole nebyla prozkoumána zdaleka celá a nemusela být jediná, která ke hradišti příslušela (Poulik 1949, 8–9, 12; 1948–1950, 103–104, obr. 116–118; Hrubý 1962, 95;

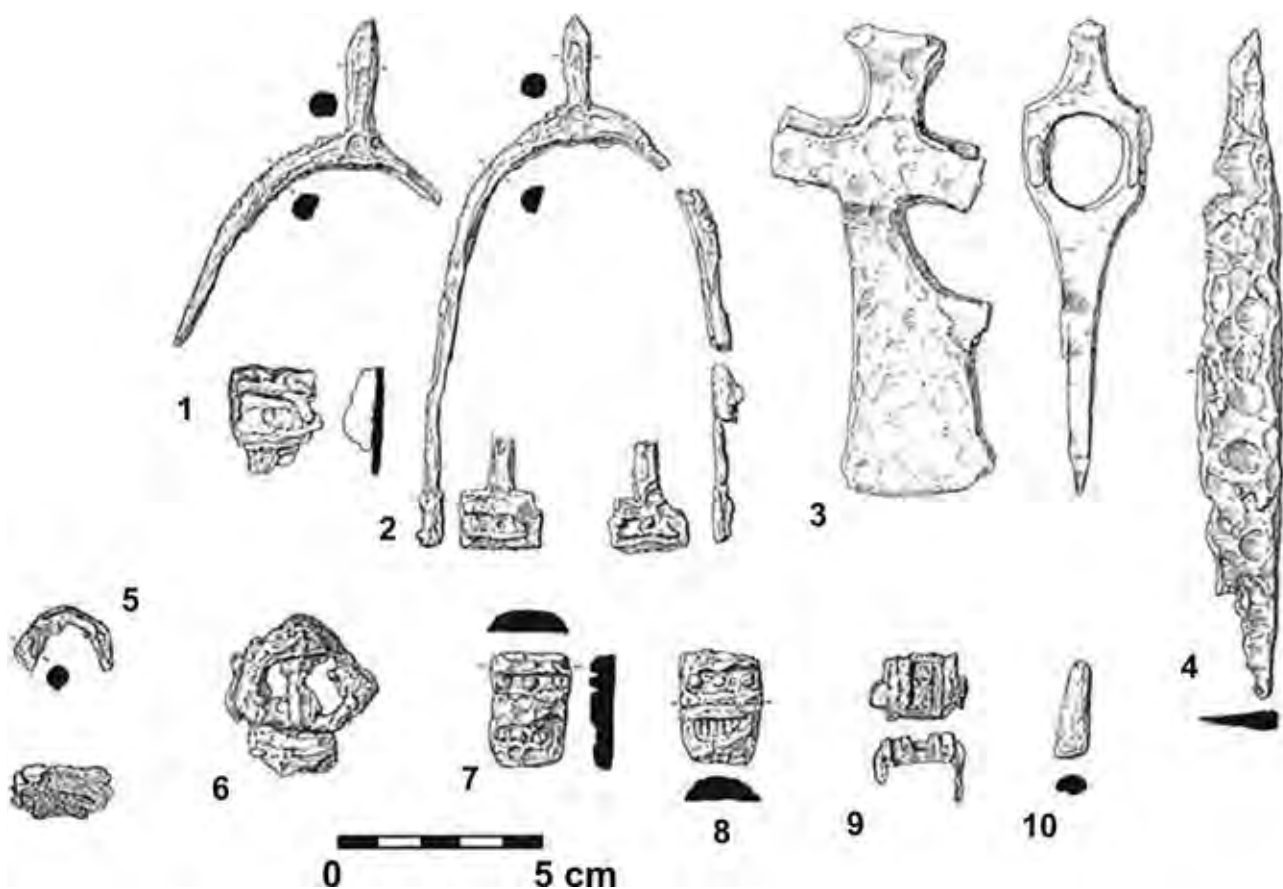
▲ Obr. 8. Brno – Staré Zámky u Líšně.

Plán prozkoumané části velkomoravského pohřebiště na vnějším předhradí. Archiv ARÚB AV ČR. Podle R. Procházka – M. Wihoda – D. Zapletalová 2011.

Dostál 1966, 117; Lutovský 2001, 36; Procházka – Wihoda – Zapletalová 2011, 470–471, obr. 191, 193, 194, 196, 197: 5 na s. 475–479, bar. příl. č. 114; Měřínský 2013, 463).

Inventář nekropole i nekeramické nálezy z vnitřní části fortifikace vypovídají také, ač pouze v některých případech, o sociální skladbě a zaměstnání obyvatel. Přítomnost elit dokládá zjištěný dvorec a především železné ostruhy, součásti pásových souprav a militaria, kterých je však poměrně málo. Jmenujme z nich hrot kopí, zlomky sekyry a železné hroty šípů. Nářadí dokládající řemeslnou výrobu známe z výše popsaných depotů č. I a III, které obsahovaly mimo jiné poříz, průbojník, a ze zemědělského nářadí tři srpy a další jeho zlomky z depotu III (obr. 3). Zpracování dřeva dokumentuje z centrální části hradiště soustružnický či rezbářský nůž a tesla, máme zde doloženo kovářské zpracování železa, textilní, asi podomáckou, výrobu potom charakterizují soubory přeslenů a také ovčácké nůžky. Na přítomnost zemědělství ukazuje krojidlo rádlu nebo pluhu a vinařský nůž se securis. Z dalších nalezených artefaktů uvedme kování věder, zejména z hromadného nálezu I a III, sekerovitě hřivny z depotu II, stejně tak jako žernovy známé, podobně jako kostěná brusle, z depotu I. Výrobky z kosti a parohu tvoří například různé hroty a objímka (Procházka – Wihoda – Zapletalová 2011, 471, obr. 194, 196–198 na s. 477–480).

Význam tohoto lokálního předvelkomoravského a velkomoravského ústředí širšího Brněnska tkvěl jednak v jeho poloze na spojnici mezi centrální jihomoravskou oblastí mojmírovské Moravy a železářskými hutěmi ve střední části Moravského krasu včetně distribuce železa, a dále spočíval ve výrazně neagrárním charakteru hradiště s četnými doklady řemeslné výroby, především kovářské produkce. Zdůrazňuje to i vyčle-

▲ Obr. 9. Brno – Staré Zámky u Líšně.

Inventář z bojovníckých hrobů s ostruhami, sekyrou, nožem a součástmi opasku (2–3, hrob č. 25). Archiv ARÚB AV ČR. Podle Č. Staňa 2010, R. Procházka – M. Wihoda – D. Zapletalová 2011.

nění sídla velmože v podobě dvorce ve 2. polovině 9. století a patrně také předpokládaný sakrální objekt. Svůj význam si v omezené míře lokalita podržela i v 10. století, kdy existovala souběžně s nově se vyvíjecím ústředím na Starém Brně (Lutovský 2001, 36; Čížmář 2004, 89; Měřinský 2013, 422; Procházka 2009, 111–115, 159; Procházka – Wihoda – Zapletalová 2011, 479; Staňa 1988, 175).

ZNOJMO – HRADIŠTĚ SV. HYPOLITA

MORAVA

Zdeněk Měřinský

Jednou z významných dosud známých raně středověkých lokalit na jihozápadní Moravě s již doloženým předvelkomoravským horizontem, ač lze předpokládat jeho datování asi nepříliš před rok 800, je znojemské Hradiště sv. Hypolita. Již v tomto předvelkomoravském období se stalo centrem slovanského osídlení, a zejména v době velkomoravské bezesporu představovalo hradiště ve smyslu *civitas*, stojící v čele určité politické a hospodářské oblasti různé velikosti a s ní, ve smyslu oněch Vaněčkových hradebních obcí, svázané (srov. *Měřinský 2011*, 24–32, zvl. s. 24). Na základě studia předvelkomoravského a velkomoravského osídlení v regionu jihozápadní Moravy se jedná o oblast ohraničenou na severovýchodě okolím Moravského Krumlova, kolem soutoku řek Jihlavy a Rokytné u Ivančic, s možným ústředím na hradišti Rokytná, táhnoucí se jihozápadním směrem na střední Jevišovku a do horního Podjíjí v okolí Znojma. Na jihovýchodě ji od dolního Pojihlaví oddělovalo neosídlené území Krumlovského lesa a kolem dolního toku Jevišovky. Na západě až severozápadě pak tvořil hranici Znojemska zalesněný prostor naproti Bítovsku (srov. *Měřinský 1989*, obr. 79 na s. 223; *2013*, 108–109).

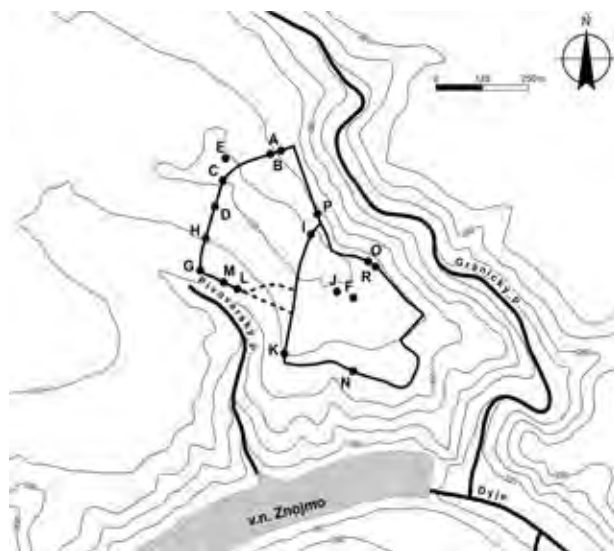
Fortifikace leží na mohutné skalnaté ostrožně sevřené údolím Dyje a jejích přítoků – Gránice, oddělující ji od Znojemského hradu i pozdějšího města, a Pivovarského potoka (**obr. 1**). Dvojdielná fortifikace se skládá z vnitřního hradiště nepravidel-

▲ **Obr. 1. Znojmo – Hradiště sv. Hypolita.**

Celkový plán hradiště a pozdějšího přemyslovského hradu Znojmo. A – předhradí; B – vlastní hradiště s polohou pohřebiště v zahradě probošpství, zkoumaného F. Kalouskem a nyníjším kostelem sv. Hypolita (1); C – přemyslovský hrad; D – předhradí. Plně linie – zjištěné opevnění; čárkovaně – předpokládaný průběh opevnění, vyznačen pravděpodobný rozsah velkomoravského pohřebiště v západním předpolí předhradí (místo výzkumu označeno obdélníkem). Na základě plánu F. Kalouska 1955 upravil Z. Měřinský 1986 a podle B. Klímy – L. Kratochvíla 2009 doplnil polohu pohřebiště v západním předpolí předhradí.

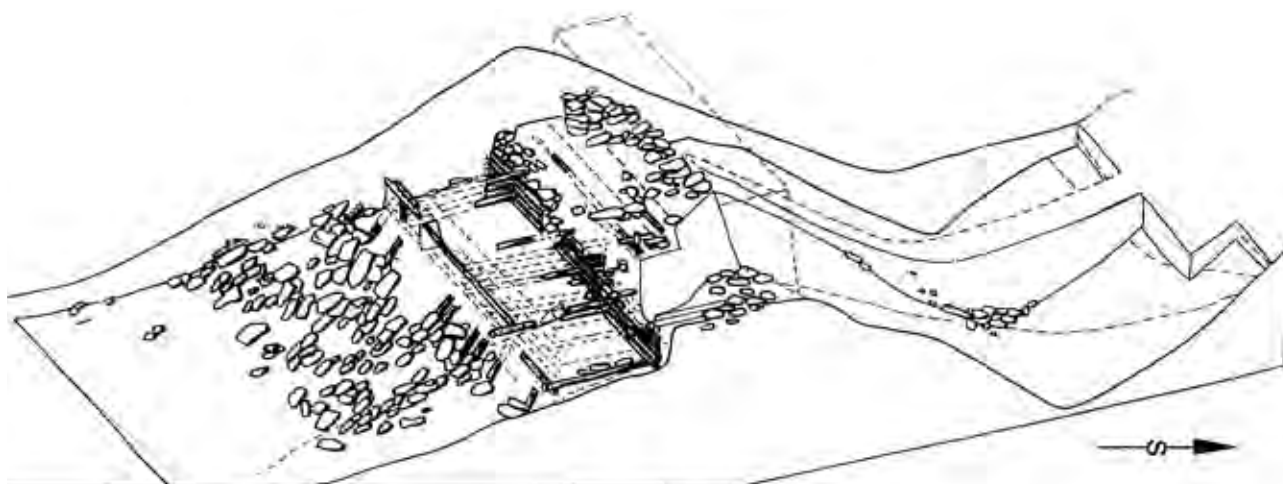
ného čtyřúhelníkovitého půdorysu o výměře 8,5 ha, a na severozápadní straně se k tomuto jádru přimyká pětiúhelníkovité předhradí s plochou 9,5 ha. Celková výměra opevněných ploch vyvýšených až 115 m nad údolím Dyje je zhruba 22 ha (jindy je uváděno pouze 18 ha; viz výše). Ač je hradiště ze tří stran chráněno příkrými svahy, obklopovalo je původně souvislé valové opevnění, dnes z velké části snesené. Val chránil již přístup na předhradí, a v místě průkopu B u severního nároží fortifikace předhradí dosahoval v základně šířky 18 m a výšky 3,5 m (**obr. 2–3**). Před ním se nacházel hrotitý příkop až 8 m široký a 3 m (jinde 2 m) hluboký. Mohutná valová hradba měla dřevěnou konstrukci z příčných i podélných břeven, snad v podobě roubených komor o rozměrech až 3 × 3 m a z vnitřní strany k ní přiléhala zástavba rázu obytných srubů. Výška hradby mohla původně dosahovat 4–5 m a celkové šířky 6,5 m.

▲ **Obr. 2. Znojmo – Hradiště sv. Hypolita.**

Celkový plán hradiště s rekonstrukcí průběhu opevnění (plně) a vyznačením zkoumaných úseků. Podle P. Dreslera 2003–2004.

Dle nedávno získaných dendrodat ze srubových konstrukcí lze výstavbu vnější příčné valové hradby klást do doby po roce 881 (*Dresler 2003–2004*, 223). Opevnění zaniklo v důsledku silného požáru. Podobný charakter vykazovala i vlastní fortifikace vnitřního hradiště, zejména v průběhu západní čelní hradby, oddělující předhradí od akropole lokality, kde došlo k novým výzkumům v letech 1986 a zejména 1990 a 1993. Těleso valu dosahovalo šířky 8 m a dochované výšky 2,3 m. Vyznačoval obdobnou konstrukci jako opevnění na předhradí včetně přilehlých srubů. Šířka hradby zde však asi nepřesahovala 4,5 m a také se před ní nacházel do skály vytesaný příkop široký 4 m a hluboký 1,7 m (srov. *Lutovský 2001*, 375–376; *Měřinský 2002*, 276–277; *Dresler 2003–2004*, zvl. s. 222; *Čižmář 2004*, 268–269; *Procházka 2009*, 246–254).

▲ Obr. 3. Znojmo – Hradiště sv. Hypolita.

Axonometrické zobrazení hradby v sondě B. Podle F. Kalouska 1955 upravil P. Dresler 2003–2004.

Podle patrocina zdejšího kostela, doloženého v písemných pramenech od počátku 13. století a souvislostí s raně středověkou fortifikací, se konstituoval místní název Hradiště sv. Hypolita, přičemž jak uvádíme dále, patrocinium může mít původ již v 9. století, stejně jako předpokládaný kostel (srov. dále; např. *Měřínský 2013*, 372–373). Prvé archeologické výzkumy zde na konci 19. století prováděl již J. Palliardi a potom zde rozsáhlé výkopy, zaměřené především na průběh i charakter vnějšího opevnění a mladohradištní i novověké nekropole v zahradě probošství, probíhaly v letech 1949 až 1951 a 1954 až 1957 pod vedením F. Kalouska (srov. *Podborský 2001*, 13, 16–17; *Sýkora 2001*, 57–66; *Klíma 2001c*, 37–40; *Lutovský 2001*, 376), od roku 1986 je vede B. Klíma.

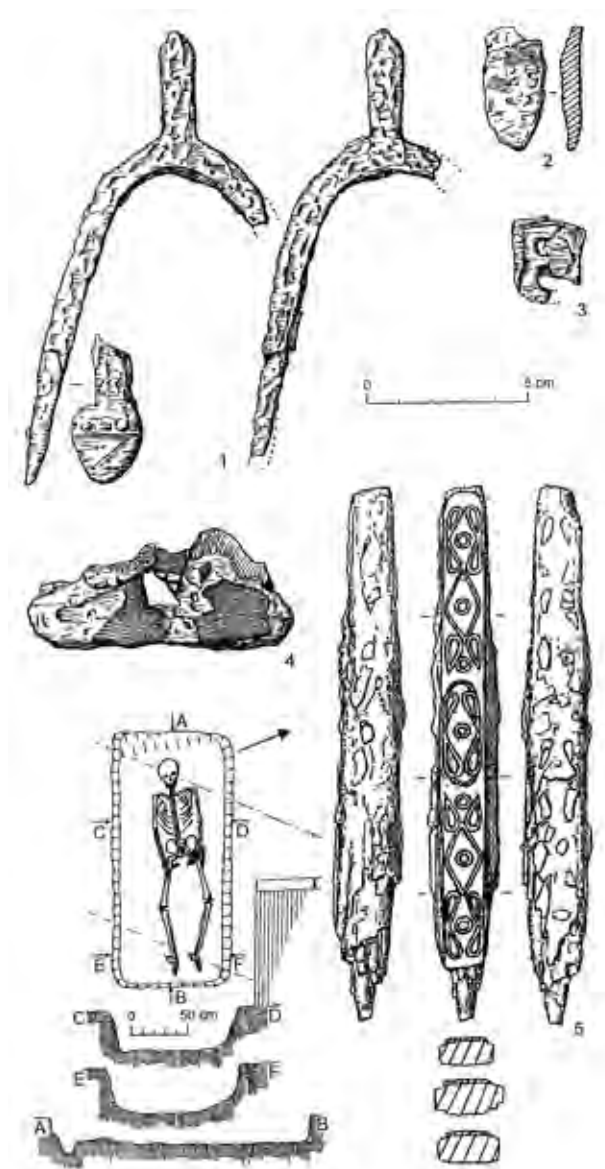
Již ze starších výzkumů F. Kalouska v 1. polovině 50. let 20. století (1949–1957) pochází ozdobné kování s úponkovitým ornamentem a trojbřítá šipka. Z nových výzkumů B. Klímy jr., probíhajících zde od 2. poloviny 80. let (1986), pak přibýly další doklady – typická bronzová vrtulovitá závlačka a lité bronzové pozlacené jazykovité nákončí. Má zvlněný a do rubní strany vyhnutý okraj, vytvářející rámeček, a jeho líc je zdoben plastickým a rytým rostlinným ornamentem. To, že nákončí mohlo být použito druhotně, nebo již náleží mladšímu období, naznačují atypicky v podélné ose umístěné tři otvory k upevnění garnitury na řemen, neboť tyto artefakty byly většinou opatřeny nýtý horizontálně v zásuvné části při horním okraji. Také to, vedle způsobu výzdoby a některých analogií na jihoslovenských pohřebištích s litými garniturami, naznačuje jeho pozdní datování na přelom 8. a 9. století či ještě dále do průběhu 9. věku (*Profantová 1992*, 692 Nr. 44, Taf. 34: 6–7 na s. 748; *Lutovský 2001*, 375–376; *Čížmář 2004*, 268–269; *Procházka 2009*, 246; srov. *Měřínský 2002*, 276–277).

V případě Znojma – Hradiště, původně nazývaného Hradiště sv. Hypolita, německy Pöltenberg, dovoluje právě tento název uvažovat o působení misie z benediktinského kláštera v dolnorakouském St. Pölten zvaném Treisima S. Ypoliti (*Wolfram 1987*, 163, 191, 254, 265; *Měřínský 2002a*, 61; datum svěcení kolem r. 760 je asi příliš časně). Ten se potom stal mateřským kostelem pro sakrální objekty stejného patrocina právě na Hradišti sv. Hypolita u Znojma a také na úpatí Zoboru nad Nitrou na Slovensku (např. *Oslanský 2002*, 212–213). Je více než pravděpodobné, že velkomoravská svatyně tohoto zasvěcení se na této lokalitě nacházela, a to asi právě pod dnešním barokizovaným kostelem sv. Hypolita, náležejícím zdejšímu probošství křižovníků s červenou hvězdou (*Foltýn a kol. 2005*, 791–793). Rozhodně však s ní nelze ztotožnit bez dalšího výzkumu víceméně vykonstruovaný půdorys rotundy (kostel č. II), nacházející se údajně pod pozdně románským závěrem starší fáze svatyně z doby před barokní přestavbou, přičemž velkomoravské stěří z pouhého nepatrného obloukovitého výběhu základového zdiva z jižní stěny presbytáře staršího středověkého kostela a stop malty na skalnatém podloží, majících indikovat válcovou loď vykonstruované rotundy, má dokládat 11 středohradištních a několik dalších hrobů bez milodarů, prozkoumaných více než 5 m jižně od „virtuální“ rotundy (např. *Klíma 1999*, 31, obr. 14; *2001*, 232, 235, obr. 3 na s. 233; *2001c*, 41, 43, obr. 4 na s. 44; *2004*, 181–190, zvl. s. 188–190, obr. 1, 4–7 na s. 180, 184–187; srov. *Foltýn a kol. 2005*, 794; ke kritice celé interpretace i její genezi např. *Měřínský 1999a*, 457–458, zvl. pozn. č. 16–18 na s. 457; *Dresler 2001*). Tyto hroby však mohou dokládat obecně přítomnost velkomoravské stavby v prostoru kostela probošství. Mohla to být rotunda, ale i podélná jednodlná budova s kvadratickým presbytářem, jak v publikaci o památkách Znojma (*Líbal – Havlík a kol. 1961*, 2–3)

usuzoval na základě stavebního vývoje kostela sv. Hypolita již D. Líbal (*Měřínský 2006, 600; 2013, 372–373*).

Stejně tak tomu je i s druhým údajně zjištěným kostelem, označovaným jako č. 1, jenž se měl nacházet na nejvyšším místě vnitřního hradiště asi 150 m severozápadně od dnešního kostela sv. Hypolita. Právě v tomto případě šlo podle L. E. Havlíka (1998, 21) – na základě jeho azimutu shodného s východem slunce v den světceva svátku – o původní kostel sv. Hypolita a zároveň nejstarší církevní stavbu na hradišti. Ač se zde dochovalo prakticky pouze údajně zděné jihovýchodní nároží lodi a útržky nedatovaných a nestratifikovaných stavebních stop, navíc v severní části překryté zdívkou stojící stodoly, umožnily dva dětské velkomoravské hroby orientované Z-V a S-J, u vnějšího jihozápadního údajného nároží lodi, nejen tyto nezřetelné a v podstatě neinterpretovatelné zbytky zdi datovat do velkomoravského období, ale také rekonstruovat dvě fáze církevní stavby – podélné jednolodí s kvadratickým závěrem, mající souviset ještě s iroskotskými vlivy, zprostředkovanými právě misionáři ze St. Pölten a později rozšířené o západní předsíň s tribunou, kde se právě nacházely ony dva dětské hroby. Je zářezující, že žádné další pohřby dospělých jedinců zde nalezeny nebyly (např. *Klíma 2001, 235–238, obr. 4 na s. 234; 2001b; 2001c, 45–49; Foltýn a kol. 2005, 793–794*). Ačkoliv obě velkomoravské sakrální stavby údajně zjištěné na velkomoravském Hradišti sv. Hypolita u Znojma jsou z odkrytých nálezových situací neprokazatelné (kriticky např. *Dresler 2001; srov. Měřínský 2008b, 8, pozn. č. 7 na s. 23–24, tam shrnuta lit.*), byly prezentovány i v odborném tisku, a zejména popularizovány mezi nejširší veřejností (např. *Klíma 2001a*). Již dříve vystoupil J. Zástěra (např. 1986; 1990; podrobně s bibliografií a kritikou této teorie od různých badatelů, např. *Měřínský 1999a, 453, zvl. pozn. č. 2 na s. 453–454*) s pseudoteorií o velkomoravském původu známé rotundy sv. Kateřiny, původně P. Marie, na Znojmském hradě a také fresek uvnitř s tzv. Přemyslovským cyklem, což bylo odborníky jednoznačně vyvráceno (k tomu souhrnně např. *Krzemieńska 1985; 1987; Merhautová Livorová 1983; Třeštík 1987; znovu souhrnně Krzemieńska – Merhautová – Třeštík 2000; srov. Měřínský 2006, 600–601; 2013, 373–374*).

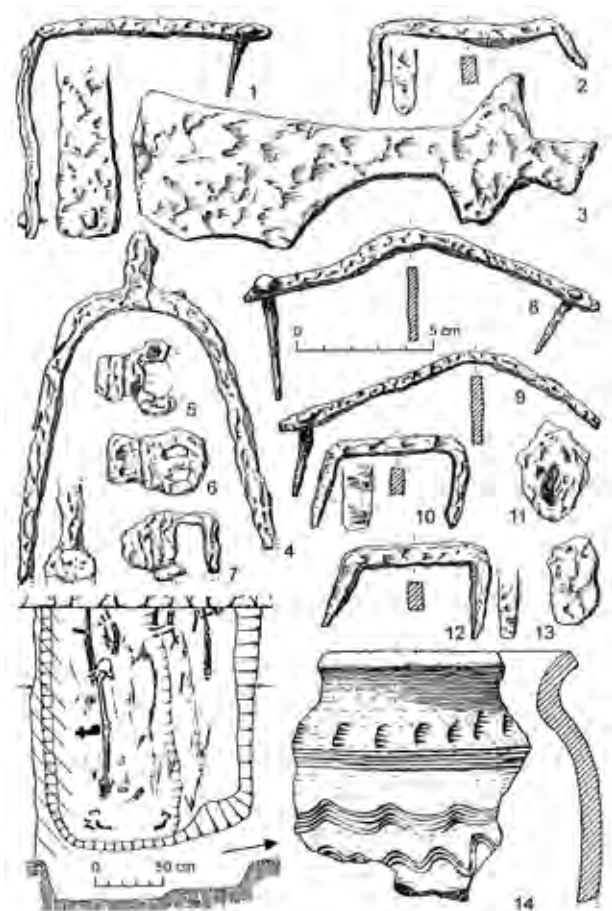
Jak již bylo řečeno výše, v areálu Hradiště sv. Hypolita se podařilo odkrýt řadu středohradištních hrobů. Jejich souvislosti s hypoteticky předpokládanými dvěma sakrálními objekty nejsou bezpečně prokázány, ale každopádně je v areálu fortifikace řada velkomoravských pohřbů dokumentována. Především se jedná o skupinu jižně od závěru dnešní barokizované svatyně zasvěcené sv. Hypolitovi, podle B. Klímy velkomoravské rotundy jiného patrocinia. Je sice velmi pravděpodobné, že dnešní chrám měl staršího předchůdce, ale jestli šlo o rotundu, a zda s ní souvisí skupina jedenácti hrobů prozkoumaná v le-

▲ Obr. 4. Znojmo – Hradiště sv. Hypolita.

Inventář bojovnického hrobu č. 207 jižně od pozdně románského závěru kostela sv. Hypolita. Podle B. Klíma 2004.

tech 1997–1998, není prozatím bezpečně prokazatelné (*Klíma 2001, 232, 235*). Náležel k ní bojovnický mužský hrob se železnými ostruhami, včetně součástí upínacích systémů, dále ocílka s křesacím kamenem a dýka či bojový nůž s kostěnou pochvou (**obr. 4**). Ostruhy obsahovaly i další tři pohřby a ve dvou z nich se nacházely sekery bradatice (**obr. 5**). Severním směrem od těchto hrobů ležely ostatky malého chlapce s ostruhami a v jeho blízkosti pohřeb dívky v jámě s kamenným obkladem, vybavené párem tepaných zlacených gombíků a stříbrnými hrozníčkovitými náušnicemi (*Klíma 2001, 235, obr. 3 na s. 233; 2004, 189, obr. 3: 6 na s. 182, 4: 4 na s. 184, 7: 1–7 na s. 187*).

▲ Obr. 5. Znojmo – Hradiště sv. Hypolita.

Zbytky dvojhrobu č. 358 jižně od pozdně románského závěru kostela sv. Hypolita se sekrou (3), ostruhami s jejich upínacím systémem (4–7) a kovárními rakve (1–2, 8–10, 12). Podle B. Klíma 2004.

Již dříve byl při výzkumu F. Kalouska v proboštské zahradě, nedaleko od mladohradištních hrobů, zjištěn dětský hrob č. 22 s párem stříbrných hrozníčkových náušnic (Dostál 1966, 193; 1968, 46, tab. 2 na s. 18–19, Anm. 22 na s. 33, Taf. IX: 5–6). Jednotlivé dětské hroby se nacházely i na dalších místech lokality mezi sídlištními objekty a dva z nich, vybavené přeslenem, náušnicí a náhrdelníkem ze skleněných korálek i keramickou nádobou, mají dokazovat existenci zcela hypotetického objektu, jenž má být oním kostelem zasvěceným sv. Hypolitovi (Klíma 2001, 232, 235, 237–238, obr. 4 na s. 234; Lutovský 2001, 376; srov. Měřínský 2013, 464–465). Roku 2006 se uskutečnil záchranný výzkum v areálu západního opevněného předhradí. Došlo zde k odkryvu celkem 55 velkomoravských objektů a pěti dětských hrobů, zasekaných do skalnatého podloží. Dva z nich byly vybaveny nádobkou, vědrem, náušnicemi, skleněnými korálky z náhrdelníku, prstenem a nožem. Z prozkoumaných objektů jmenujme zemnice i hospodářské

a výrobní stavby, z nálezů potom kolekci pěti kusů železných kování koňského postroje (Klíma 2007, 528–529). V roce 2007 se uskutečnil záchranný výzkum v jihovýchodní části vnitřního hradiště a zachytil tři velkomoravské objekty a hrob ženy bez milodarů, patrně velkomoravského stáří. Další objekty se nacházely ve střední až jižní části opevněného předhradí, kde probíhal záchranný výzkum již v roce 1998. Tehdy zde došlo k odkryvu tří velkomoravských obytných objektů s kamennými pecemi, včetně výrobního zařízení severně od největšího z nich, snad s hrnčířskou pecí, a přidruženým otevřeným ohništěm, které jsou keramikou datovány do velkomoravského až povelkomoravského období. V roce 2007 pokračoval záchranný výzkum v tomto prostoru, mimo registrace sídlištních objektů, především prozkoumáním větších částí dvou vzájemně se překrývajících velkomoravských obydlí – staršího s ohništěm a mladšího s pecí (Klíma 2008, 461–462). Další objekty byly zjištěny například při záchranných výzkumech v roce 2010, a to při samém východním okraji hradiště, a podařilo se zde odkrýt nároží slovanské obytné stavby; dále v prostoru proboštského statku mělce zahloubené objekty a velkomoravskou vrstvu, další zemnice se zbytky pece byla prozkoumána na předhradí, a sondážní řez valem se potom uskutečnil v prostoru stáje na rozhraní vnitřního hradu a opevněného předhradí (Klíma 2010, 182–183; 2010a, 485–486).

V západním předpolí samotné fortifikace se nacházela rozsáhlá nekropole z 9. až 10. století. K jejímu objevu došlo v roce 2007, kdy se při skrývce pod budoucí stavbou rodinného domu Šobových podařilo zachytit v hloubce 35–45 cm celkem 8 žárových hrobů předvelkomoravského stáří v jamkách, obsahujících zlomky keramiky a zbytky popela, většinou porušených orbou, k nimž během dalších výzkumů přibýly ještě další dva, a dále kostrové hroby 9 dospělých jedinců a 11 dětí. Patrně zde došlo k zachycení východního okraje pohřebiště situovaného na návrší exponovaném mírně k jihovýchodu (Klíma 2008, 462). Výzkumy na této lokalitě pokračovaly i v dalších letech po roce 2007 (srov. Klíma 2009; 2010, 184; 2010a, 486–488; 2011; Klíma – Kratochvíl 2009). V době ukončení výzkumné sezóny 2010 uvádí vedoucí výzkumu prozkoumanou plochu 1620 m² se 341 hroby a 355 pohřbenými jedinci. Z nich 60 % náleželo dětem do věku 13 let a průměrný věk dospělých žen se pohyboval kolem 32 let, u dospělých mužů 42 roků. Věkově nejstarší byla žena s bohatou hrobovou výbavou zemřelá ve věku kolem 75 let. Počet pohřbů s inventářem se pohyboval okolo 70 % (srov. Klíma 2011, 213). Z jednotlivých nálezů v hrobech, tak jak jsou uváděny v přehledu k roku 2009, uvedme železné nože, ostruhy a jejich upínací garnitury, nákončí, bronzové zlacené kování s rytou a plastickou výzdobou (Klíma 2008, 462), sekery, hroty šípů luku, srp, rybářský háček, zavírací nože, ocílky, rohovcové úštěpy, vědra, srp, přeslen, bronzové, stříbrné i pozlacené náušnice, bronzové prsteny, korály,

náhrdelníky a závěšky k nim, kovové a skleněné gombíky, rolničky, železné kroužky a neidentifikovatelné železné předměty, lastury, zlomek skla a starší starožitnosti, nádoby, pozůstatky masité stravy a skořápky slepičích vajec, z nichž jedno se podařilo vyzvednout v kompletním stavu (*Klíma 2010*, 177; *2010a*, 487), fragmenty textilu, předměty z organického materiálu, obilky, semena a zrnka vinné révy (srov. *Klíma 2009*, 12; *2010a*, 487). Po sezóně 2013 se počet odkrytých hrobů pohybuje kolem 550 (informace B. F. Klímy). Celkem vedoucí výzkumu označuje nekropoli v předpolí Hradiště sv. Hypolita za centrální pohřebiště zdejšího velkomoravského ústředí a předpokládá zde asi 1500 hrobů. Dislokací se nápadně podobá nekropolím v Rebešovicích a Rajhradě, snad příslušným ke hradišti v Rajhradě (*Klíma 2010a*, 484; srov. *Měřínský 2013*, 422–423, 433, 436, 438–440).

Jak jsme uvedli výše, tato výšinná fortifikace vznikla nejpozději již v závěru předvelkomoravského období, a v době velkomoravské se stala místním mocenským centrem, jak to naznačují některé hrobové nálezy i možná existence sakrálního objektu. Dle nedávno získaných dendrodat ze srubových konstrukcí lze výstavbu vnější příčné valové hradby klást do doby po roce 888 (srov. výše; *Dresler 2003–2004*, 223). Vnější opevnění zaniklo mohutným požárem, jenž je poměrně přesně datován do průběhu 1. poloviny 10. století nálezem kostry ženy pod trámy zříčené hradby řezu C výzkumu F. Kalouska, a to v příkopu nedaleko od severního rohu úseku příčné vnější hradby předhradí, zalamující zde svůj průběh od linie vedoucí severozápadním směrem k jihozápadu, kde je zničen novověkým hřbitovem (*Kalousek 1955*, 15–16; *Dresler 2003–2004*, 218–219; *Procházka 2009*, 247, 249–250, 252; *Lutovský 2001*, 376). Ta zahynula při tomto požáru a měla poměrně přesně chronologicky zařaditelné náušnice a skleněné korály (*Kalousek 1955*, 22; *Dostál 1961*, 115, obr. 8: 7–10 na s. 113; *1966*, 193; srov. *Měřínský 1986*, 37; *Dresler 2003–2004*, 223; *Procházka 2009*, 254; *Lutovský 2001*, 376). Nelze tedy vyloučit věrohodnost písemné zprávy, že Znojem, jak je v písemných pramenech lokalita nazývána, byl zpusťšen starými Maďary někdy v letech 949–957 (*Pessina 1677*, 231, 238; *Havlík 1955–1956*, 6; *Dostál 1961*, 115; *Měřínský 1986*, 37). Máme určité náznaky, že osídlení na Hradišti sv. Hypolita dále přežívalo do 11. století (srov. např. *Procházka 2009*, 247, 254) a mohlo být jakýmsi lokálním ústředím, ač již ve 2. polovině 10. století máme stopy osídlení na protilehlé ostrožně nad vyústěním Gránice do řeky Dyje, kde vzniká 0,4 km východně hrad znojemských údělných knížat se známou románskou rotundou. Ten se totiž mohl dotvořit v sídlo přemyslovské znojemské sekundogenitury Konrádovců až po rozdělení původně jednotného brněnského údělu po nástupu Konráda I. Brněnského (po 1033–1092) na pražský knížecí stolec po smrti Vratislava I. (+14. I. 1092) či po jeho smrti (+6. 9. 1092) mezi jeho syny

Oldřicha Brněnského (1092–1097, ?–1099, 1101–1113/15) a Litolda Znojemského (1092–1099, 1101–1112). Teprve v této době mohlo tedy dojít k definitivnímu přesunu místního ústředí do polohy dnešního hradu, jak naznačují poměrně bohaté nálezy mladohradištní keramiky, dokládající zdejší pokračující osídlení rámcově z přelomu 9. a 10. až 1. poloviny 11. století (srov. výše; *Procházka 2009*, 247, 254), a není vyloučeno, že i k vybudování rotundy. L. J. Konečný (*2005*, 61, 397–405, zvl. s. 397) uvažuje o vzniku sakrálního objektu kolem roku 1080 a maleb v letech 1091–1092 či krátce po tomto datu (srov. *Měřínský 1981*, 153–154; *1986*, 37, obr. 12: 1 na s. 41, obr. 13 na s. 42, obr. 17: 2 na s. 46; *1999*, 455–458; *2009*, 225–226; *2013*, 422–423; *Jan 1997*, 45–49; *Lutovský 2001*, 376; *Čižmář 2004*, 267–269; *Procházka 2009*, 243–254).

OLOMOUC

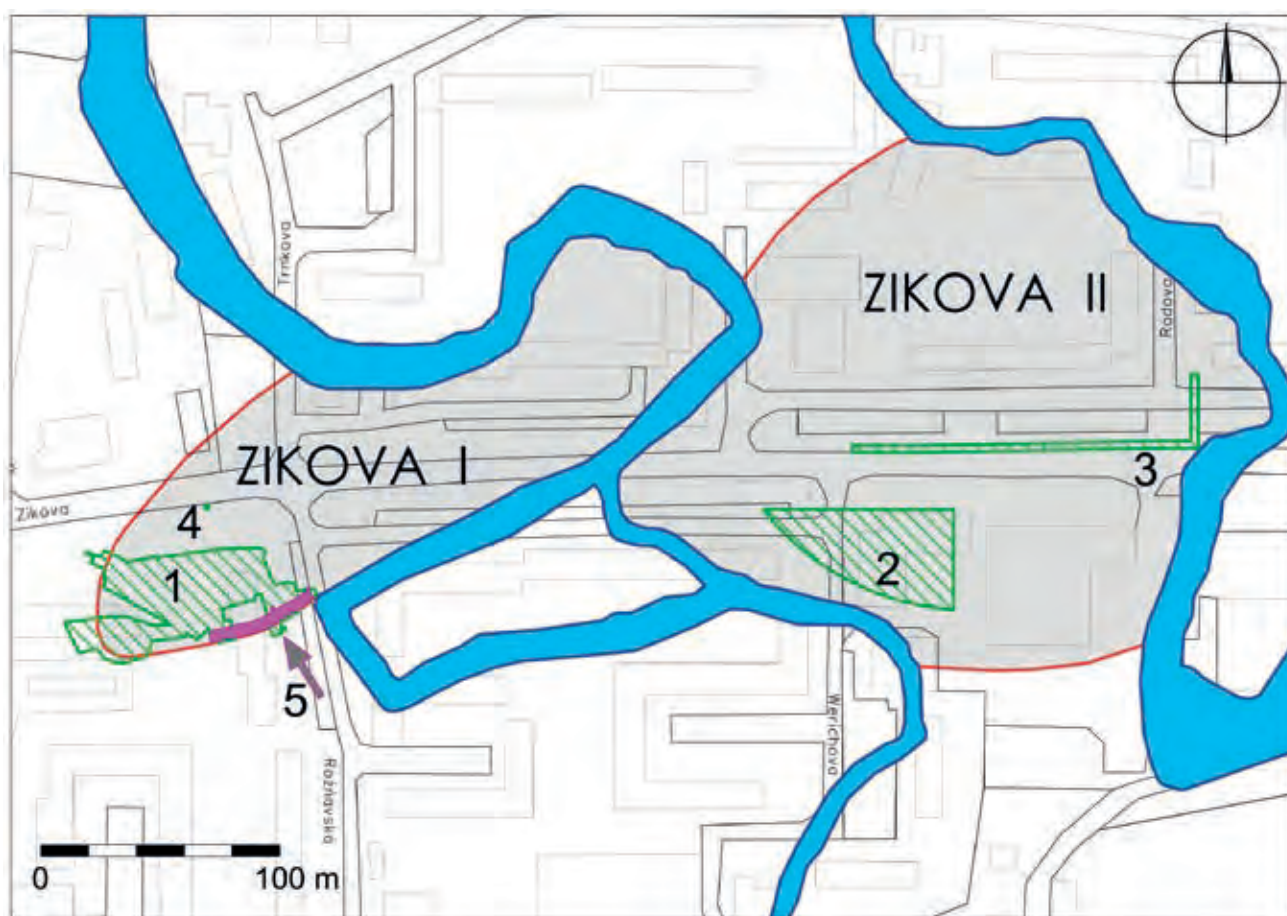
MORAVA

Pavel Šlězár

Počátky mocenského centra začala Olomouc plnit již v předvelkomoravském období. V roce 1986 došlo v inundačním terénu v prostoru olomouckého předměstí Povel k nečekanému objevu lehce opevněného ústředního sídliště, ležícího zhruba 1,5 km jižně od jihovýchodního okraje dnešního historického jádra města v nadmořské výšce 210 m. Lokalita se v současnosti nachází v téměř dokonale pozdějšími povodňovými nánosy nivelizovaném terénu. Původní geomorfologie však byla v tomto prostoru daleko členitější. Tok řeky Moravy a zejména říčky Povelky zde vytvářel výškopisně různorodější terén s mírnými vyvýšeninami a terasovitými stupni, využívanými k osídlení již od pravěku. Vlastní jádro sídliště, označené vedoucím výzkumu Josefem Bláhou jako lokalita Zikova I, se rozkládalo v pravobřeží Povelky, na mírné vyvýšenině oválného tvaru 1,8 m nad terénem v meandru této říčky (**obr. 1**). Předstíhový výzkum před výstavbou panelového sídliště „Nové Sady – Jih“ zde v letech 1986–1988 na ploše 2 633 m² odkryl více než padesát zahloubených sídlištních objektů převážně hospodářského účelu (zásobní jámy, hlíníky, pece, dílenské objekty, kotce pro domácí zvířata). Některé z objektů měly pravidelný

obdélný nebo čtvercový tvar s náznakem vstupu. K obývání však sloužily nadzemní stavby srubové konstrukce, ze kterých byly zachyceny mělké rozsáhlejší prohlubně a zlomky mazanic s otisky kulatiny. Na jihovýchodním okraji areálu byly výzkumem odkryty zbytky staršího košatinového plotu a dubových kůlů s odstupy. Místa tvořily neuspořádaný shluk, v jiných částech tvořily tři řady, navíc byly v tomto prostoru identifikovány zbytky brány. Jihozápadním směrem však kůly nepokračovaly a nacházel se zde pouze svah vyvýšeniny. Po provedené topografické rekonstrukci celý areál lokality Zikova I zahrnoval výměru 1,8 ha. Východním směrem mezi meandrem Povelky a řekou Moravou se však nacházelo ještě neopevněné předhradí, dokonce o předpokládané rozloze až 4 ha. I zde byl na ploše 2 255 m² realizován plošný odkryv s objekty převážně výrobně-hospodářské funkce (kovářství, kovolitectví).

Pro datování a funkční interpretaci lokality jsou důležité velmi bohaté nálezy, které vytvářejí v našich zemích zcela ojedinělý soubor artefaktů z doby předvelkomoravské – dva bronzové

▲ Obr. 1. Olomouc, předvelkomoravské ústředí v Olomouci – Povelu.

Topografická rekonstrukce s vyznačením zkoumaných ploch, šipkou označena poloha vstupní brány a zesílenou linií vyznačen průběh palisádového opevnění. Podle P. Šlězara.

▲ **Obr. 2. Olomouc, předvelkomoravské ústředí v Olomouci – Povelu.**
Soubor skleněných perel. Foto M. Bém.

a dva železné kompletní exempláře ostruh s háčky (kromě toho i jejich další dva železné fragmenty), devět litých bron-
zových součástí opaskových garnitur spojovaných s prostře-
dím karpatské kotliny 8. století; výjimku tvoří drobné nákončí
s polokulovitým ukončením z přelomu 8. a 9. století, v jehož
zpracování se již projevují karolinské vlivy. Zřejmě merovej-
ským importem z horního Podunají 7. až počátku 8. století je
stříbrná omegovitá spona; ze stejného prostředí pochází také
zlatá tordovaná náušnice s očkem, jejíž chronologické zařazení
se může pohybovat již v 6.–7. století. Druhým zlatým před-
mětem objeveným na lokalitě je čtvercové lisované kování ze
zlatého plechu s tepanou geometrickou výzdobou. Pravděpo-
dobně se jednalo o součást garnitur z opasků, objevující se
v 7. století a poté znovu ve 2. polovině 8. století. Mezi impor-
ty náleží i soubor skleněných perel, zejména kulovitého tvaru
z modrobílého skla a příčně segmentované perly se zatavenou
zlatou fólií původem z egyptsko-syrského prostředí (**obr. 2**).
Kontakty se severními oblastmi pak dokládá jantarová surovi-
na baltského původu. Nejpočetnější část nálezového souboru
tvoří keramika; kromě vyspělého zboží podunajského okruhu
a keramiky lokální proveniencí lze i tady spatřovat jisté vlivy
ze severní oblasti (Pobaltí?) a také západní vlivy (napodobeni-
na karolinské keramiky?; **obr. 3**).

Na výlučné sociální postavení obyvatel povelského ústředí
ukazuje také absence zemědělských nástrojů a obilnic na sídliš-
ti. Přípravu pokrmů však dokládají zlomky pražnic a žernovů.

Z osteologických rozborů vyplývá, že obyvatelé povelského síd-
liště měli specifický masitý jídelníček, tvořený takřka polovičním
podílem mladých prasat porážených do věku jednoho až dvou
let. Ve třech případech byly při rozboru zvířecích kostí nalezeny
pozůstatky osla afrického.

Důležité jsou rovněž poznatky o místní kovářské i kovolitecké vý-
robě, stejně jako o každodenním životě v tomto ústředí – mno-
žství železných i kostěných nástrojů, kamenných brousků, dokladů
textilnictví, přípravy a uchovávání poživatin.

Celé sídliště, jehož počátky lze klást do sklonku 7. století,
a které dosáhlo největšího rozmachu v 8. století, se dá jedno-
značně interpretovat jako sídlo vyšší společenské elity v této
části Hornomoravského úvalu. Lze počítat s přítomností vlád-
ce – kmenového knížete, bojovnícké jízdní složky i specializo-
vaných řemeslníků. Lokalita těžila také z polohy na přechodu
řeky Moravy v prostoru soutoku ramen řeky Moravy na dnešní
Velkomoravské ulici. Zánik povelského sídliště souvisí se sje-
nocovacím procesem a expanzí mojmírovské Moravy někdy na
přelomu 8. a 9. století, v němž mohla hrát roli kontrola obchod-
ních cest na Olomoucku a také obsazení železářských stře-
disek na Uničovsku a Litovelsku. Nicméně kromě dvou šipek
a lokálního spáleníště však nezaznamenáváme na povelském
ústředí doklady násilných událostí. Osídlení na neopevněném
předhradí na lokalitě Zikova II navíc plynule pokračovalo až do
průběhu 9. století.

Pod vládou Mojžířů se těžiště moci přesunulo do prostoru Olomouckého kopce v dnešním historickém jádru Olomouce. Tento geomorfologický kulmský útvar, vyrůstající z nivy Moravy a obtékáný jejím ramenem, dominoval celému okolí. Jeho morfolo­gicky nejvýraznější vrcholy jsou Michalské (226 m n. m.) a Václavské návrší (226 m n. m.), méně členitější je plató Petrského návrší (228 m n. m.) – tzv. Předhradí. I když na úpatí Olomouckého kopce zaznamenáváme osídlení již v kultuře pražského typu na Pekařské ulici, kde osídlení pokračuje kontinuálně i v mladších obdobích, Olomoucký kopec nebyl až do 9. století Slovy oby­ván. Jeho dominantní poloha, řada zdrojů puklinové vody zejména na Michalském návrší a v neposlední řadě i dosud patrné relikty for­tifikace z doby bronzové, jak o tom svědčí například věteřovský příkop objevený v roce 2004 na Václavském návrší, zřejmě před­určily využití tohoto návrší k odlišným účelům. Řada indicií svědčí o archaickém centru předkřesťanských kultovních, shromažďova­cích i soudních funkcí právě v tomto prostoru.

Poznávání velkomoravské etapy osídlení Olomouckého kopce je však nadměrně obtížné, hlavně z důvodů překrytí středohradištních stratigrafií kontinuální a hustou zástavbou této části historického jádra města v následujících staletích. Po epizodním hledání velkomoravského centra v Olomouci na vyvýšenině Klášterního Hradiska, prosazované zejména Václavem Richterem, pak již správně Boris Novotný v 60. letech 20. století ztotožnil polohu velkomoravského ústředí s areálem Olomouckého kopce.

Jednoznačně stratifikované nálezy velkomoravské keramiky byly získány roku 1977 Josefem Bláhou při výzkumu na Biskupském náměstí č. p. 842. Další hodnotné soubory keramiky i kovového inventáře byly získány z kulturních vrstev a objektů z výzkumů na Křížkovské ulici č. p. 502 v letech 1979–1980 a Tereziánské zbrojnice na Biskupském náměstí v letech 1995–1997, kde se podařilo od­krýt i část středohradištního pohřebiště. Další středo­hradištní pohřby s bohatou výbavou byly od­kryty v roce 1999 na Wurmově ulici č. p. 3. I přes jednoznačné nálezy velkomoravských artefaktů z Václavského návrší (keramika, gombík, sekerovitě hřivny, misky slezského typu aj.) dlouholetý vedoucí výzkumných prací v areálu Olomouckého hradu – Vít Dohnal – dlouhodobě a kategoricky středohradištní osídlení v tomto prostoru odmítal. Nezpochybnitelné sídlištní a funerální aktivity však přinesla výstavba Arcidiecézního muzea a při té příležitosti provedený archeologický výzkum v letech 1999–2006 pod vedením Pavla Šlézara a zejména Richarda Zatloukala.

I přes jednoznačné ztotožnění prostoru Olomouckého kopce s velkomoravským ústředím, je podoba, charakter a vývoj osídlení v tomto místě složitou otázkou. Ojedinelé a nestratifikované ná­lezy části bronzového třmene a zlomku železného udidla z před­velkomoravského období z Václavského návrší mohou svědčit o krátkodobých (vojenských?, strážních?) aktivitách již v průběhu 8. století. Bronzový litý závěsek s motivem lidské tváře – pohan­ský amulet z 8. století, případně ještě počátku 9. století, opět

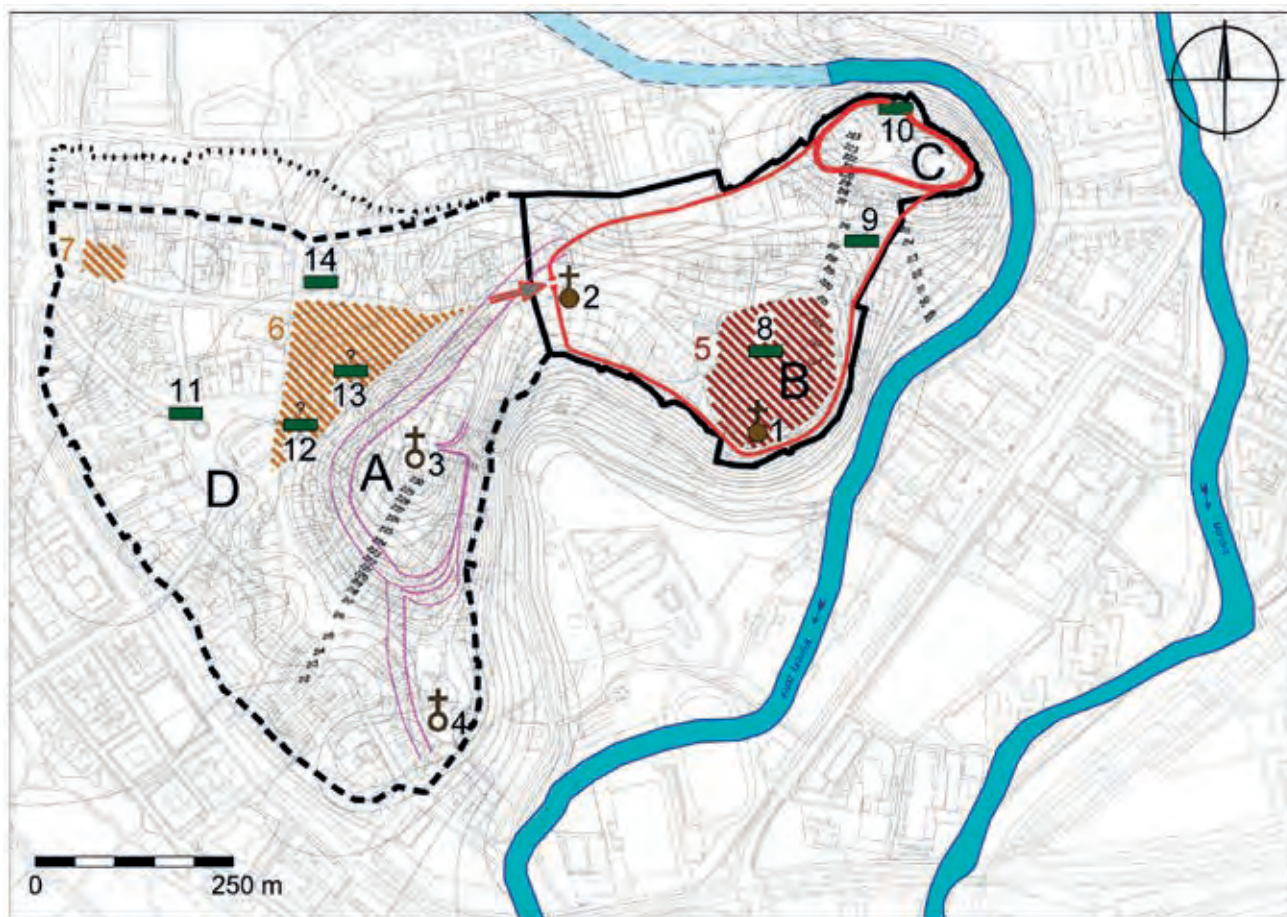

▲ Obr. 3. Olomouc, předvelkomoravské ústředí v Olomouci – Povelu. Skupina keramických nádob. Foto M. Bém.

z Václavského návrší, snad dokládá i předpokládané kultovní využívání Olomouckého kopce v předvelkomoravské éře. Výsledky rozsáhlých plošných odkryvů i řada menších akcí realizovaných na Předhradí i Václavském návrší ukazují na intenzivnější využívání celé plochy těchto areálů až v pokročilém 9. století.

Prvotní jádro osídlení s počátky již v 1. polovině 9. století se však zřetelně koncentruje do prostoru nejvyššího bodu Předhradí, na dnešní Biskupské náměstí a Křížkovského ulici (**obr. 4**). Tato strategická poloha umožňovala i kontrolu stále fungujícího povelského přechodu řeky Moravy. Nálezy křížových kování, průvlečky, bradatice a hrotů šípů dokládají přítomnost vojenských velkomoravských elit. Výjimečným jevem je koncentrace velkokapacitních obilnic, zásobních jam a nadzemního špýcharu, které z jiných částí Olomouce neznáme. Lze z toho vyvodit, že zde byly

shromažďovány a dále distribuovány komodity a naturální dávky ze širšího zemědělského zázemí. Zlomky skleněné okenní vitráže s červeným zataveným dekorem, fragmenty vápenné malty s příměsí drčených cihel a zlomky pálené střešní krytiny z 9. až 10. století z výzkumu na nádvoří Tereziánské zbrojnice poměrně spolehlivě naznačují existenci církevní stavby. S přítomností světského administrativního aparátu, obchodníky, či s církevním prostředím souvisí železný stilus, datovaný nejpozději do 1. poloviny 10. století. Ve východní části rozlehlého dvora Tereziánské zbrojnice byl objeven okraj pravděpodobně rozsáhlejší nekropole, tvořený 13 dětskými pohřby, podle hrobové výbavy (šperk, keramika) datovanými do závěru 9. až 1. poloviny 10. století. Všechny výše uvedené skutečnosti, tedy koncentrace elit, shromažďování naturálií a přítomnost církevní stavby s pohřebištěm na omezené ploše a dobře vymezeném místě, umožňují celou situaci inter-

▲ **Obr. 4. Olomouc ve střední době hradištní.**

A – Michalské návrší; B – Petrské návrší (Předhradí); C – Václavské návrší; D – lokační město. Červeně rekonstruovaný rozsah hradištně, šipkou označena brána. 1 – kostel sv. Petra; 2 – kostel Panny Marie; 3 – kostel sv. Michala; 4 – kostel sv. Blažeje a Blažejské náměstí; 5 – šrafovaně označeno prvotní jádro osídlení (dvorec) na Předhradí; 6 – zárodek pozdějšího řemeslnicko-kupeckého podhradí 2. pol.10. stol.; 7 – Sokolská ulice; 8 – pohřebiště v Tereziánské zbrojnici; 9 – pohřebiště na Wurmově ulici; 10 – pohřebiště v tzv. kočárových; 11 – pohřebiště na Horním náměstí (okolí sloupu Nejsvětější Trojice); 12 – pohřebiště na Horním náměstí (okolí Caesarovy kašny); 13 – pohřebiště (?) na Ostružnické ulici; 14 – pohřebiště na Pekařské ulici. Podle P. Šlézara.

pretovat tak, že se v první fázi středohradištního osídlení Olomouckého kopce v prostoru Předhradí nacházel dvorec s hospodářsko-správní funkcí pro přílehlou část Hornomoravského úvalu, byť prozatím nemáme zachyceno typické dvorcové palisádové pravoúhlé ohrazení. Tento výklad může podporovat i existence románského dvorce prvních olomouckých biskupů z doby před translací katedrály ke sv. Václavu v roce 1141 právě v těchto místech. V těsné blízkosti Tereziánské zbrojnice se měl jižním směrem nacházet i dosud neobjevený původní kostel sv. Petra, jehož gotickou fází prozkoumala již v roce 1948 Květa Reichertová. Právě u chrámu sv. Petra bylo roku 1063 znovuobnoveno moravské biskupství a samotný kostel byl označen za „matku všech kostelů té provincie“.

Shledávat v Olomouci jistý pandán k tzv. velmožskému dvorci na Pohansku u Břeclavi, by také umožnilo nejpřijatelněji vysvětlit zvláštní jev značného výskytu skupiny do žlutých odstínů oxidačně vypálené keramiky s kalichovitě vyhnutými okraji, navíc na Olomoucku prostorově vázané výhradně do oblasti Olomouckého kopce. Jedná se o charakteristickou složku mladšího velkomoravského mikulčického okruhu, známou převážně z Mikulčic a Pohanska u Břeclavi, lokalit s nejužšími vazbami na vládnoucí Mojmirůvce.

V samotném závěru 9. století dochází k dynamickému a intenzivnímu nárůstu osídlení celého Petrského a Václavského návrší. Svědčí o tom řada sídlištních objektů a kulturních vrstev, jakož i odkryv pěti hrobů z nekropole ve Wurmově ulici v roce 1999. Na základě bohaté výbavy dvou ženských hrobů (stříbrné košíčko-

vité a hrozníčkovité náušnice, gombíky, kaptorga) lze uvedené hroby datovat do doby kolem roku 900, či do 1. poloviny 10. století.

Právě v období závěru 9. století lze hledat také počátky olomouckého hradiště, zaujímajícího jak Václavské návrší, tak Předhradí. Při výzkumu tzv. nové kotelny v roce 2000 došlo na západní straně zkoumané plochy k odkryvu hlinito-kamenitého jádra tělesa opevnění, obsahujícího velkomoravskou keramiku. Západním směrem pak byl pod průběhem opevnění prozkoumán zahloubený objekt s nálezem železného křížového kování, průvlečky, zlomku ostruhy, kostěného hracího kamene a žernovu. Ve výplni objektu se nacházela také řada hliněných tkalcovských závaží, původně pocházejících snad z textilní dílny (gynoecea?). Objekt měl pravděpodobně votivní charakter stavební obětiny, svědčí o tom další záměrně uložené nálezy v linii opevnění – keramický hrnec z tzv. kočároven a depot hřiven z Malého dvorku. Blíže však toto opevnění charakterizovat nedovedeme, leželo totiž přímo v linii pozdějšího opevnění skořepinové konstrukce s čelní i zadní kamennou plentou a dřevěnými prvky kladenými kolmo na podélnou osu této hradby z 2. poloviny 10. století. Před starší velkomoravskou hradbou bylo v prostoru tzv. kočároven odkryto pohřebiště s ostatky nejméně jedenácti dětí a sedmi dospělých jedinců, datované do 1. poloviny 10. století. Bohatěji vybavené dětské hroby obsahovaly skleněné perly a stříbrné náušnice s očkem. V hrobech dospělých se objevily keramické nádoby a železné předměty, jeden z pohřbených měl vstřelenou listovitou deltoidní šípku do těla. Během výzkumu kanalizace kolem katedrály sv. Václava v roce 2004 došlo k odkryvu rozsáhlého suterénu zasekaného do skály o rozměrech cca 10,5 × 8 m a hloubce cca 2,5 m s trámovým věncem, prkennou podlahou a výplní obsahující středohradištní keramiku. Zřejmě se jednalo o zahloubený suterén významnější stavby (paláce?).

Důležitá zjištění pro poznání podoby opevnění a charakteru osídlení Předhradí v období 9. a 10. století přinesla rekonstrukce předstupně průčelí kostela Panny Marie Sněžné na Denisově ulici v roce 2012 (**obr. 5**). V tomto nejužším krčku šíje Předhradí byl zjištěn do skály vyhloubený příkop široký přibližně 6 m a hluboký 1,8 m. Do sníženého dna tohoto příkopu byla v 10. století pohozena kostra ženy nalezená při rekonstrukci Denisovy ulice v roce 2007. Obdobný příkop vysekaný do skály o šířce 9,5 m a nejjistěně hloubce byl objevený v Pekárně ulici. Až těsně k hraně příkopu u kostela Panny Marie Sněžné přiléhalo kulturní souvrství z 9. až 10. století, které tak vylučuje existenci kvalitnějšího opevnění. Nalezený byl pouze relikv zlábků, pozůstatku lehčího dřevěného nejspíše horizontálního opevnění.

Výše uvedené poznatky nám dovolují charakterizovat olomoucké pozdně velkomoravské hradiště jako dvojdílné s opevněnou akropolí na Václavském návrší o ploše 1,4 ha a lehčejí opevněným Předhradím o výměře 10,3 ha. Tento stav trval i v průběhu

▲ **Obr. 5. Olomouc.**

Poloha kostela Panny Marie Sněžné v úzkém krčku Petrského návrší oddělujícího Olomoucký hrad od podhradí, kde se později rozvinulo královské město. Foto M. Kalábek.

10. století. Nicméně je nutné podotknout, že sám skalní masiv Olomouckého kopce výrazně zvyšoval celkovou obranyschopnost.

Z vrstev 9. a 10. století u průčelí kostela Panny Marie Sněžné bylo získáno také několik desítek fragmentů vápenných malt, omítky a především zlomky pálené střešní krytiny, zejména korýtkovitý prež se schůdkovitým odsazením. Uvedené nálezy tak indikují v blízkém okolí existenci zděné církevní stavby z velkomoravského a povelkomoravského období. Tento raně středověký kostel byl cíleně situován na čestné místo v blízkosti hlavní brány do olomouckého hradiště. Nálezy malt z mladší doby hradištní a románských architektonických článků dokládají trvalejší tradici existence církevní stavby na tomto místě, dle písemných pramenů 13. století, zasvěcené Panně Marii. Problematické je použití příměsí drobků cihel v maltě a hlavně použití pálené střešní krytiny na pokrytí zděných velkomoravských staveb v Olomouci, zjištěných jak při odkryvech v Tereziánské zbrojnici, tak u kostela Panny Marie Sněžné. Lze uvažovat o druhotném použití keramické střešní krytiny a cihel ze starší opuštěné stavby z doby římské, nebo užití její imitace z velkomoravského období, známé ze staroměstsko-uherskohradištské aglomerace.

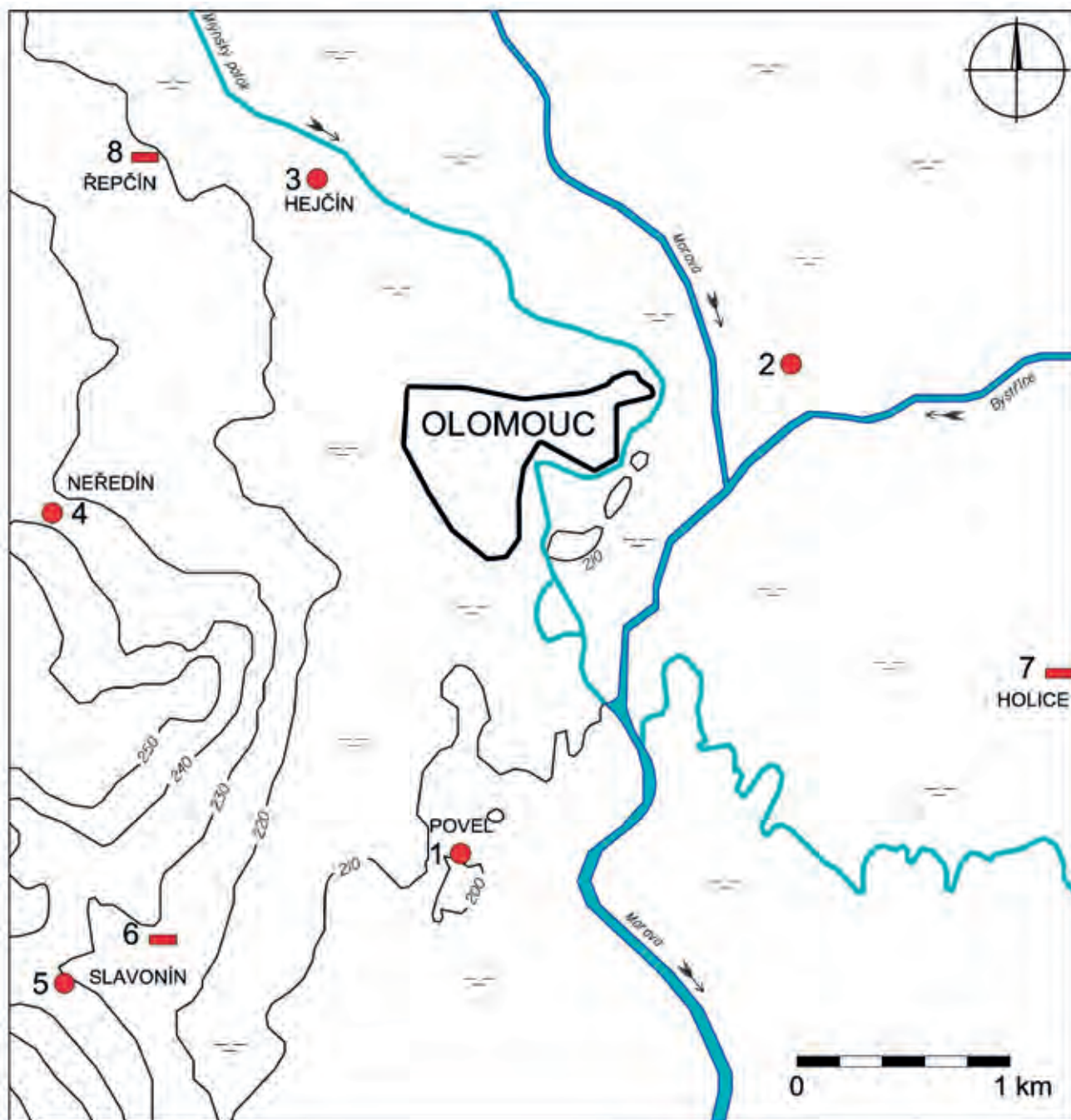
Každopádně použití této „honosné“ stavební keramiky by mohlo souviset s olomouckou velkomoravskou církevní tradicí. Do popředí církevně-správní organizace se Olomouc dostává patrně při obnově církevní organizace na Velké Moravě v letech 899–900, kdy papežští legáti – arcibiskup Jan a biskupové Benedikt a Daniel – ustanovili a vysvětili jednoho arcibiskupa a tři jemu podřízené biskupy. Sídlo arcibiskupa se nacházelo v některém z jihomoravských ústředí, nejpravděpodobněji v chrámovém komplexu v Uherském Hradišti – Sadech; bez potíží lze také lokalizovat sufragánní biskupství do Nitry, která byla biskupstvím již od roku 880. Další biskupství lze pravděpodobně lokalizovat do zbytku Panonie ovládané Mojmirém II. (snad Veszprém nebo Šoproň). Poslední sufragánní biskupství lze klást do Olomouce, a to v souvislosti s potřebou christianizovat v letech 874–880 nově získaná, tributárně závislá území Vislanů na Krakovsku, a zejména velkomoravskými bojovníky přímo ovládaného Holasicka. Zřízení biskupství si vyžadovalo dle církevních předpisů již jistý stupeň christianizace, a tím pádem nemohlo být biskupství instalováno v Krakově, kde teprve probíhala misijní činnost. Po pádu Velké Moravy a zániku jihomoravských center Mikulčic, staroměstsko-uherskohradištské aglomerace a Pohanska u Břeclavi se právě Olomouc stala nositelem dědictví politicko-ekonomicko-správních struktur Velké Moravy. Prakticky jako nejvýznamnější moravské *civitas* doby 10. století zde také logicky pokračovala kontinuita církevně-administrativní struktury, mimo jiné doložené přítomností moravského biskupa na synodě v Mohuči roku 976. Na tuto tradici navázalo i znovuoobnovení moravského biskupství v Olomouci roku 1063.

Archeologické doklady velkomoravského osídlení a pohřbívání nacházíme také v bezprostředním okolí centra na Václavském návrší a Předhradí. Zlomky středohradištní keramiky pochází z Michalského kopce i Blažejského náměstí. Pozůstatky sídlištních objektů, snad ze sklonku středohradištního období, byly zjištěny na Pekařské ulici a velkomoravské nálezy pochází i ze Sokolské ulice. Na Pekařské ulici byla v 80. letech 20. století odkryta i část středohradištního kostrového pohřebiště se 13 hroby. Většina hrobů však byla ještě v raném středověku vyloupena. Z hrobových přídávků se zachovaly pouze nádoby, zlomek zlatého drátku a bronzové náušnice. V místech současného Horního náměstí zaznamenáváme hroby jak v severozápadní části v okolí sloupu Nejsvětější Trojice, tak v severovýchodním prostoru kolem Caesarovy kašny. Ojedinelé, avšak stratifikované lidské kosti pochází i z nedaleké Ostružnické ulice. Poměrně hustá síť zemědělských a částečně výrobních osad zjištěných v Hejčíně, Nemilanech, Neředíně a Slavoníně tvořila hospodářské zázemí olomouckého ústředí (**obr. 6**). První zkoumanou nekropolí olomoucké aglomerace bylo v 70. letech 20. století pohřebiště v Olomouci – Holici s 21 hroby. V 90. letech 20. století bylo postupně odkryto 100 velkomoravských hrobů ve Slavoníně – Horním lánu a 53 hrobů na kopci v Nemilanech. Kromě značného množství zbraní a výzbroje v mužských hrobech (meč se značkou +ULFBERHT+, kopí, sekery, hroty šípů, ostruhy), jsou olomoucké nekropole v Nemilanech a Slavoníně výjimečně svými nálezy artefaktů a pohřebních zvyklostí s nomádky vlivy (šavle, zvláštní keramické tvary, koňské pohřby), což nalézáme i na pohřebištích v širším zázemí Olomouce – Náměšť na Hané, Krčmaň.

I když celá řada nálezů luxusní povahy, včetně zlomků jantaru, z Olomouce svědčí o dálkových kontaktech, přímo přes Olomoucký kopec a pozdější podhradí ve velkomoravské epoše dálkové trasy neprobíhaly. Strategicky umístěné ústředí celé aglomerace na Olomouckém kopci však kontrolovalo hustou síť dálkových komunikačních tepen, probíhajících v bezprostředním okolí. V podstatě byl zachován předvelkomoravský stav, kdy hlavní přechod řeky Moravy v západovýchodním směru z Čech na Krakovsko (později tzv. Trstenická stezka) ležel v místech povelského brodu. V severojižním směru v pravobřeží Moravy zajišťovala spojení jižní Moravy ve směru na polské Kladsko a Vratislav tzv. Hradská cesta, obdobně z levobřeží bylo zajištěno spojení jižní Moravy se Slezskem. Další dopravní koridor směřující do Slezska sem mířil z Brněnska. Přítomnost bojovnícké složky na pohřebištích, situovaných u význačných komunikačních tahů, ukazuje na cílené umístění posádek ke kontrole těchto koridorů. Obdobně se snad dají vysvětlit nomádky prvky spojované se staromaďarským etnikem na olomouckých pohřebištích. V případě sídliště na Kaštanové ulici v Olomouci se dá počítat taktéž s kontrolní funkcí ve vztahu ke komunikacím z centra přes tok Moravy špatně přístupnému levobřeží. V průběhu 10. století tuto kontrolní a snad i celní funkci přebírá skalnatá vyvýšenina Klášterního Hradiska.

V prostoru olomoucké aglomerace se plynule rozvíjela kontinuita osídlení i po zániku Velké Moravy, právě zde se podařilo zachovat ekonomicko-správní a zřejmě i církevní struktury této říše. Umožňovala to pravděpodobně spolupráce či tributární závislost místních elit s Maďary. Značných změn doznala

Olomouc až po připojení ke státu českých Přemyslovců za Boleslava I. Akropole olomouckého hradu byla opevněna kvalitní skořepinovou hradbou a k nově vzniklému suburbii byl stažen průběh dálkových obchodních tras.

▲ Obr. 6. Olomouc, lokality v bezprostředním zázemí ústředí na Olomouckém kopci.

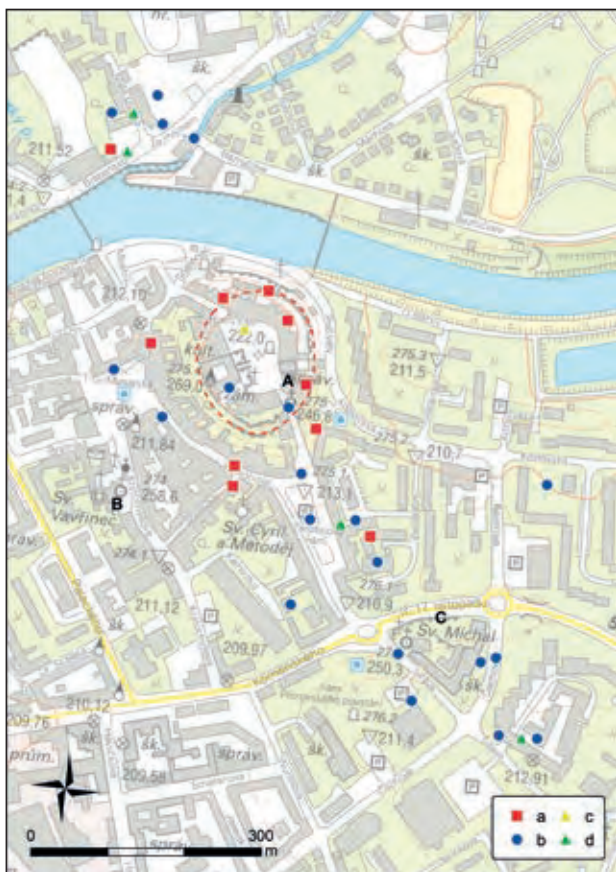
1 - předvelkomoravské ústředí v Olomouci - Povelu; 2 - Olomouc - Kaštanová ulice; 3 - Hejčín - Mrštíkovo náměstí; 4 - Neředín; 5 - Slavonín - Pod Vlachovým; 6 - Slavonín - Horní lán; 7 - Holice; 8 - Řepčín. Kroužek - sídliště; obdélník - pohřebiště.

PŘEROV

MORAVA

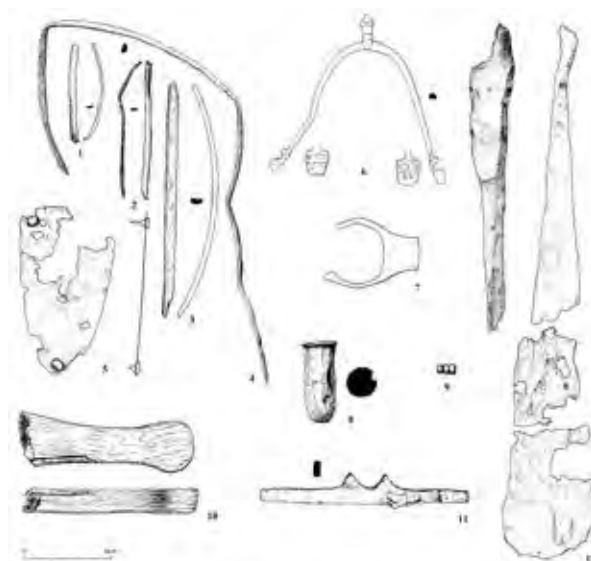
Přerovská raně středověká aglomerace se rozvíjela na obou březích řeky Bečvy, při jihozápadním vyústění koridoru Moravské brány, přesněji jejího horopisného podcelku – Bečevské brány, do Hornomoravského úvalu. Osídlenému prostoru vévodila dvě návrší, tyčící se nad říční inundací. První představuje dnes již téměř těžbou zničený pahorek předmosteckého „Hradiska“, mohutného sprašového návrší kolem dvou vápencových skalek (240 m n. m.). Morfologický protějšek Hradiska na opačném, levém břehu Bečvy tvořila méně výrazná přerovská travertinová kupa (220 m n. m.) čtvrtohorního stáří, dnes pozměněná goticko-renesanční zástavbou kolem Horního náměstí. Jihovýchodním směrem z ní vybíhá dnešním Žerotínovým náměstím směrem k předměstí Šířava nevýrazný hřbet. Skalní podloží návrší pokrývají spraše a zejména antropogenní uloženy.

Řeka Bečva tedy dělí raně středověkou aglomeraci na dvě části, předmosteckou s výraznými pohřebními areály, a vlastní

▲ Obr. 1. Přerov, osídlení 9. – 1. poloviny 11. století: a – středohradištní sídliště; b – mladohradištní sídliště; c – středohradištní hrob; d – mladohradištní pohřebiště neupřesněného časového rozpětí. Čárkovaně přibližný rozsah akropole z poč. 11. stol. Autor R. Procházka, zpracoval M. Vlach.

Rudolf Procházka

▲ Obr. 2. Přerov – Horní náměstí 8.

Soubor železných předmětů a dřevěný rukojeti (10) ze závěru středohradištního období; 10 – dřevěný předmět, 9. stol.

přerovskou, kde se zřejmě utváří mocenské těžiště. Na zvýšených terasových stupních nad Bečvou pak najdeme řadu dalších sídlišť (obr. 1). Zdá se, že přerovský Kopec, který hrál důležitou roli již ve starší době bronzové, nebyl od přelomu letopočtu trvale osídlen.

Ve světle dosavadních výzkumů počínají raně středověké aktivity na obou březích ve starohradištním období. Tuto etapu tradičně kladnou do 6.–8. století reprezentuje sídlištní jáma z Jiráskovy ulice č. p. 201, nacházející se vespod složité stratigrafické sekvence. Obsahovala typické hrnce zdobené vesměs hřebenovou vlnicí. Ojedinelé střepey datovatelné před 9. stoletím se druhotně vyskytují v mladších vrstvách i jinde. Výrazný nárůst lze zaznamenat ve středohradištním období, kdy se sídlištní nálezy soustřeďují na jihovýchodní okraj plošiny návrší Horního náměstí (č. p. 8) a přilehlý nevýrazný hřbet bečevské terasy. Na zkoumané ploše domu č. p. 8 reprezentují první fázi zahluobené objekty, zapuštěné do pravěké vrstvy. N povrchu zánikové výplně bylo odkryto ohniště s rozbitou nádobou a zlomky železných předmětů včetně součástí zámku (štítek, závora), obrouček vědra, hřivny a poměrně ojedinelého železného dřívku k roztepávání a hlazení kovu; snad jde o část náhle opuštěného pracoviště kováře či kovotepce (obr. 2). V sondě ve dvoře domu č. p. 21 se ojedinelé zlomky středohradištní keramiky nacházely těsně nad úrovní věteřovského souvrství, povětšinou však spolu s fragmenty datovatelnými do pokročilého 10. století. Výstavbě hradby zde předcházelo několik vrstev s nálezy keramiky 9.–10. století, většinou jde spíše o terénní úpravy bez jednoznačně rozlišitelných aktivit. V pod-

statě v obdobných pozicích, na rozhraní pravěkého horizontu a výrazných raně mladohradištních akumulací, případně přímo v rámci aktivit 10.–11. století, se nacházely zlomky středohradištní keramiky v plochách zkoumaných v domech č. p. 19, 20, 21 a 26. Pozoruhodný nález v ploše domu č. p. 20 představuje zeď z nasucho kladených kamenů západovýchodní orientace, zapuštěná do skalního podloží a překrytá vrstvou z 11. století. Tato konstrukce snad pokračuje i v č. p. 21, kde sedí na věteřovském souvrství (*Čižmář – Kohoutek 1999*, 154–156, 158). Interpretace této konstrukce zatím zůstává otevřená, nepochybně však naznačuje přítomnost vyššího sociálního prostředí ve srovnání s běžnými sídlišti. Naději na přítomnost středohradištního pohřebiště vyvolal nález dvojice kostrových hrobů v loubí domu č. p. 21, z nichž první obsahoval čtyři zlaté hrozníčkovité náušnice, jednu bronzovou a železný nůž (**obr. 3**), druhý dvě stříbrné košíčkovité náušnice. Zatím se zdá, že jde skutečně o izolované hroby, nikoliv o součást vět-

šího pohřebiště. Jeden hrob bez jakékoliv výbavy se podařilo objevit v místě domu č. p. 20. Středohradištní osídlení návrší netvoří zjevně vymezenou jednotku, nýbrž souvisí se soudobými nálezy níže v ploše Žerotínova náměstí a přilehlých ulic. Příslušné nálezy lze uvést z v domě č. p. 168, v menší míře pak v rýze pro elektrický kabel na západním okraji Kozlovské ulice v těsné blízkosti zmíněného náměstí.

Osídlení rámcově z 9. století bylo prokázáno i v Jiráskově ulici dále západním směrem, kde kromě vrstev a jam byla odkryta i vtesaná kopulovitá pec. Vyspělá středohradištní keramika byla zjištěna také ve spodní vrstvě souvrství v ulici Mostní u severozápadního úpatí kopce, což naznačuje souvislý prstenec osídlení na úpatí centrálního návrší, pokračující nepochybně na náměstí Na Marku u přechodu, patrně brodu, přes Bečvu. Středohradištní vrstva byla prokázána také na protějším břehu v ulici Malá Dlážka.

▲ **Obr. 3. Přerov – Horní náměstí 21.**
Zlaté náušnice z ženského hrobu z 9. stol.

Samotné návrší Horního náměstí nenese stopy opevnění z období 8.–10. století. Zato na jihovýchodním okraji Žerotínova náměstí (č. p. 168/21) byl částečně zkoumán příkop, vyplněný štěrkem, orientovaný ve směru kolmém na podélnou osu tohoto prostoru, tedy zhruba severovýchod – jihozápad. Středohradištní osídlení však bylo zjištěno i vně příkopu, nikoliv však, alespoň prozatím, v jihovýchodní části areálu mladohradištního suburbia, v ulicích Šířava, Čechova či Trávník (souhrnně *Procházka – Drechsler – Schenk 2006; 2008*).

Zůstává otevřenou otázkou, zda s osídlením širšího prostoru přerovského „kopce“ může souviset i některé ze dvou předmosteckých pohřebišť velkomoravské epochy, vzdálených asi 1,5–2 km. Je totiž třeba mít na paměti existenci bližších středohradištních osad na pravobřeží Bečvy, v polohách Předmostí – Díly a Dluhonice, a rovněž i severovýchodně Předmostí ležící polohu Popovice – K tratí (*Procházka – Drechsler – Schenk 2006, 680*). Je zjevné, že zatím nelze uvažovat o velkomoravském hradišti v prostoru Horního náměstí, na nejjisté půdě se pohybuje i v případě předmosteckého Hradiska, a otázka mocenského centra Přerovska v 9. století zůstává tudíž nadále otevřená. V této souvislosti lze připomenout raně středověké hradiště u obce Ústí v těsné blízkosti města Hranic, které se nachází vzdušnou čarou asi 23 km severovýchodním směrem. Poměrně silně opevněná výšinná lokalita je vysunuta na sám okraj tehdy osídleného území, podobně, jako některé jiné, např. Mařín u Křenova nebo Biskupice nedaleko Jevíčka (*Doležel 2007; Čížmář 2004, 82, 156–158, 252–254*).

Zeď, zlaté náušnice z hrobů či nález středohradištní ostruhy však naznačují přítomnost místních elit i na přerovském návrší. Pochází odtud také zlomek sekry s ostny, typické zbraně soudobých Moravanů. Nejběžněji zastoupenou keramiku reprezentují vejčité hrnce s rytou výzdobou, vykazující analogie s dalšími středomoravskými lokalitami (*Pokorná 2007*).

O sociální stratifikaci obyvatelstva přerovského regionu z období velkomoravské říše nejméně vypovídají již zmíněná dvojice předmosteckých pohřebišť, z nichž byla ovšem řádně prozkoumána jen část. Severnější v poloze „Nivky“ počíná vzhledem k nálezům dvou žárových hrobů se spálenými pozůstatky v nádobách asi již v 8. století. Další 52 odkrytých hrobů lze klást již do 9. století, zejména asi do jeho druhé poloviny. Poměrně početný soubor válečných sekry v sedmi hrobech, v jednom případě ještě spolu s kopím a srpem, jakož i dva hroty šípů naznačují, že zde máme co do činění s pohřebišťem s výrazným zastoupením „svobodných“, tedy jen knížeti poddaných Moravanů, účastníků se válečných akcí. Absence ostruh naznačuje, že šlo především o pěší bojovníky, pohřebišť však nebylo prozkoumáno celé. Zdejší ženy nosily náhrdelníky a náušnice různých typů, mezi nimiž vyniká 18 bronzových pozla-

cených bubínkových náušnic, z dvou hrobů pocházejí další ve stříbrném provedení. Vyskytly se náušnice bubínkové, lunicové i v podobě prostých kroužků. Hrobovou výbavu žen doplňují náhrdelníky ze skleněných korálků, dva knoflíky „gombíky“ a část bronzového prstene. Součástí pohřebišť byly i hroby datovatelné do 11. století. Také druhé, podle počtu zjištěných hrobů větší, pohřebišť pod „Skalkou“ žilo ještě v mladohradištním období, ovšem dochované předměty nelze členit do hrobových celků. Z velkomoravského období pocházejí tři ostruhy, pár zlatých a několik pozlacených i stříbrných gombíků, bronzový pozlacený prsten, dvě duté stříbrné perly snad až z 1. poloviny 10. století a zejména velký soubor stříbrných a bronzových náušnic takřka všech známých typů. Ač z tohoto pohřebišť, které ovšem známe velmi torzovitě, nepocházejí zbraně typické pro společenské špičky, přítomnost početného souboru zlatých a stříbrných šperků dovoluje soudit, že zde mohli být pohřbíváni i rodinní příslušníci regionálních předáků (*Staňa 1962; 1970*).

Relativní hustotu velkomoravského osídlení regionu naznačují, kromě uvedených pravobřežních lokalit, další sídliště na opačném břehu v okruhu do 4 km od Přerova, a to Bochoř – Markrabina či Kozlovice „Nad lukami“ (*Procházka – Drechsler – Schenk 2006, 680*).

Vymezení horní časové hranice středohradištního horizontu zůstává otevřená, neboť postrádáme dostatečně přesné datační opory. Vzhledem k rázu části keramiky s hluboce rytou výzdobou se silným podílem hustých horizontálních rýh lze uvažovat o přesahu do 10. století. Otevřenou otázkou zůstává osídlení v dalších desetiletích tohoto století. Na ploše domů Horní náměstí č. p. 8, 9 jsou po zániku osídlení středohradištní etapy zaznamenány jen úpravy silně prosycené rostlinnými zbytky pod dřevěnými konstrukcemi z přelomu 10. a 11. století. Totéž platí i pro plochu domu č. p. 21. Vrstvy pocházející pravděpodobně z pokročilého 10. století se zatím nejlépe podařilo doložit v č. p. 26. Nikde se však zatím z mezidobí, zahrnujícího většinu 10. století, nepodařilo prokázat takové aktivity, které by umožnily tuto etapu jednoznačně vyčlenit a charakterizovat (*Procházka – Drechsler – Schenk 2006, 680, 682*).

Zvláštní případ představuje část sídlištních nálezů, získávaných v 60. a opět v 90. letech 20. století až do r. 2001 z polohy „Za kapličkou“, kterou předběžně klademe do počátku tzv. mladohradištního období, která se však dosti liší od přerovské hrnčířské produkce té doby. Jde o oxidačně, převážně okrově pálené hrnce, buď nezdobené nebo s velmi omezenou rytou výzdobou. Otázka datování i příčin zvláštního rázu těchto projevů hmotné kultury zůstává zatím otevřená (*Procházka – Drechsler – Schenk 2008, 238*).

▲ **Obr. 4. Přerov – Horní náměstí 8.**

Pohled na bázi dřevohliněné hradby z počátku 11. stol.

Byla to jistě i dostatečná hustota osídlení, která kromě výhodné polohy na významné cestě ve vstupní bráně ze severovýchodu do centrálních částí Moravy a malé vzdálenosti od Olomouce, tehdy hlavního mocenského centra, ovlivnila záměr snad přímo samotného polského vládce Boleslava Chrabrého, učinit z Přerova opěrný bod své hegemonie nad tehdejší Moravou. Zdá se, že přerovské návrší bylo nově opevněno na samém počátku 11. století, zhruba současně s uložením proslulého kelčského pokladu mincí a sekaného stříbra (*Kučerovská 1993–1994; Novák – Bravermanová 2010*). Další, dosud nepublikovaný nález z Kojetína – Popůvek u Přerova, který přes velmi torzovité dochování má obdobný ráz, patrně je však o něco starší, naznačuje, že přinejmenším některé zvyklosti elit z polských zemí mohly pronikat do oblasti Moravské brány již před vlastním mocenským zásahem.

Z dosavadních, byť plošně omezených zjištění vyplývá, že kolem ústředního hradu v prostoru pozdějšího Horního města se rozvinula hustě osídlená, členitá aglomerace, tedy seskupení sídlišť. V jejím rámci vyniká rozsáhlé podhradí v prostoru Žerotínova náměstí a jeho nejbližšího okolí. Těsně se přimykalo k akropoli na přerovském kopci. Postupně se také rýsuje vnější věnec agrárních sídlišť, jejichž poznání je zatím v začátcích.

Hrad byl opevněn dřevohliněnou roštovou hradbou o šířce 7–8 m (**obr. 4–5**); vnitřní a snad i vnější úpatí vyztužovaly komorovité, dovnitř otevřené útvary, jejich podélná břevna na okraji držely háky z pahýlů po odsekaných větvích z příčně kladených kmenů (*Procházka 2009, 186–195; Staňa 1998a*). O vazbách na soudobou polskou opevňovací techniku není pochyb, i když hradby soudobé Vratislavi, Hnězdna či Poznaň

byly podstatně mohutnější. Dendrochronologický výzkum dovolil položit zahájení výstavby fortifikace do počátku 11. století (1003), byť některá dřeva byla smýcena ještě na sklonku 10. století (994–996). Tomuto datování neodporují nálezy pěti neúplných mincí, nalezených vně jednoho ze srubů na parcele domu Horní náměstí 20. Tři byly jednoznačně určeny jako křížové denáry typu Dannenberg 1329, ražené patrně v posledním desetiletí 10. století v období vlády římskoněmeckého císaře Oty III. (983–1002; *Procházka – Kučerovská et al. 2007*).

Rozsah opevněné plochy není dosud upřesněn; opevnění bylo prokázáno zatím pouze ve dvou úsecích (č. p. 8, 9 a 21). Proti původním předpokladům se však dalšími výzkumy nepotvrdila existence hradby na severozápadním okraji návrší v č. p. 26, ač zde bylo zjištěno intenzivní soudobé osídlení (*Kohoutek 2001, 156–159*). Zatím ve dvou místech se z vnitřní strany opevnění podařilo prokázat věnec srubové zástavby. Na parcele domu č. p. 8 šlo o jednu řadu objektů, těsně se přimykajících k hradbě, přičemž další konstrukce hlouběji nelze zcela vyloučit. Paleobotanická analýza výplní těchto objektů, zejména pak spodních, na podlahách nadusných částí, však nabídla poněkud překvapivý výklad jejich funkce, totiž jako místa pro ustájení dobytka (*Kočár – Kočárová 2006, 23*).

V hloubi parcely č. p. 19 lze uvažovat o nejméně třech řadách srubových staveb, orientovaných SZ – JV, tedy v souladu s průběhem i zde oprávněně tušené hradby. Jeden srubový objekt byl zjištěn také v areálu někdejšího gotického hradu na opačné straně temene návrší (*Kohoutek 1995, 189–191; 2001, 159*).

V prostoru ulic Mostní, Jiráskovy, Žerotínova náměstí a západního okraje ulice Kozlovské navazují nálezy 10.–11. století na středohradištní osídlení. Totéž platí dle nejnovějších zjištění přinejmenším zčásti o prostoru pravobřežního podhradí, areálu ulic Brabansko, Malá Dlážka a Za mlýnem. Výsledky zatím ojedinělého výzkumu podél severní fronty domů na náměstí T. G. Masaryka naznačují též postup osídlení po západním svahu přerovského kopce (*Kohoutek 2001, 158, 159; Procházka – Drechsler – Schenk 2008*).

Levobřežní sídelní areál se proti středohradištní epoše dále rozšiřuje k jihovýchodu, do prostoru někdejšího historického předměstí Šířava a jeho nejbližšího okolí. Prokazují to nálezy z ulic Šířava, Čechova, Šrobárova, Trávník, Bayerova. Zatím především z této etapy pocházejí i nálezy z lokalit, které leží ještě dále na jihovýchod a představují vnější prstenec sídlišť aglomerace, plynule přecházející do zemědělského zázemí. Jde o sídlištní doklady z ulic Budovatelů, Dvořákova a navazující polohy na říční terase v trati „Za kapličkou“, zatímco jižně vlastního předhradí na Žerotínově náměstí se nacházejí zatím izolované

nálezy v ulici Na loučkách (souhrnně *Procházka – Drechsler – Schenk 2006*, 684, 685; *2008*). Sídlištní struktury pokročilého 10. a počátku 11. století jsou mimo akropoli poznány jen velmi nedostatečně; maloplošné výzkumy zachycují převážně sídlištní vrstvy, méně často i zahloubené objekty. Je ovšem zjevné, že vznik hradu na přerovském návrší podnítl také rozvoj podhradí, rozsahem nepřekonaný až do 12. století (celkem asi 15 ha), a patrně zahuštění osídlení v bezprostředním zázemí. Je zcela nepochybné, že jedním z hlavních a určujících faktorů pro vznik raně středověké sídelní aglomerace v Přerově byla existence zjevně velmi staré obchodní cesty, procházející tímto místem ve směru sever – jih, a právě zde překračující tok řeky Bečvy. Pravděpodobně se jedná o tzv. Jantarovou stezku, která měla svůj význam již v pravěku a udržela si ho po celý raný středověk. Nelze vyloučit, že právě v místech dnešního Přerova se po překročení toku řeky Bečvy směrem od jihu rozvětvovala na dvě

trasy, a to jednak Hornomoravským úvalem k Olomouci, jednak Moravskou bránou dále na sever.

Lze soudit, že na přerovském kopci trvale žilo na počátku 11. století několik desítek bojovníků spolu s rodinnými příslušníky a závislými osobami, byť zatím nemáme k dispozici odpovídající počet a strukturu nálezů militárií či jezdecké výstroje. Z méně obvyklých nálezů lze uvést především fragment (měděné?) ostruhy zdobené klikatkou z Horního náměstí č. p. 19, případně velký nůž z Horního náměstí č. p. 8, který ovšem může být i středohradištní (*Procházka – Wihoda 2006*, 638; *Procházka – Ustohal – Doležal 2003*). Z honosnějších předmětů z nekovových materiálů je třeba uvést kolekci šesti karneolových korálů, které pocházejí patrně z Kyjevské Rusi, kam se dostávaly obchodními cestami až z Indie (*Mrázek 2000*, 69). Nacházejí se i v soudobých vrstvách v nedaleké Olomouci,

▲ Obr. 5. Přerov – Horní náměstí 21.

Pohled na řez dřevohliněnou roštovou hradbou z počátku 11. stol.

a nepochybně svědčí o napojení na baltsko-orientální obchod. Doloženy jsou též korály z křišťálu, další polodrahokamy nebyly dosud určeny (**obr. 6**). K součástem osobních šperků náleží také skleněné výrobky – korálky a zejména kroužky, užívané jako prsteny i součásti náhrdelníků, případně mohly být vplétány do vlasů. Ve sledovaném období se hojně vyskytují zejména na polských piastovských hradech.

K nejpozoruhodnějším nálezům patří již uvedené křížové denáry ražené v závěru 10. století v některé z východosaských mincoven, snad v Halle – Giebichensteinu, v období vlády císaře Oty III. Byly uloženy do země, resp. ztraceny jako součást „osobní hotovosti“ patrně krátce po r. 1000. Tyto mince, které byly raženy především pro východní, slovanské a skandinávské trhy, a jsou tudíž hojné i na polských územích, dokládají i funkci mince nejen v dálkovém, ale i ve vnitřním obchodě. Přerovské nálezy lze zařadit do zatím nečetné skupiny příbuzných dokladů průniku baltsko-orientálního obchodu, kam patří zejména známý poklad mincí a tzv. sekaného stříbra z Kelče patrně z r. 1002, jakož i povětšinou rozchvácené nálezy z Komárova u Opavy a z Kojetína u Fulneku. Lze oprávněně uvažovat o souvislosti přerovských mincí s polskou posádkou. Vzhledem k dobrým podmínkám pro dochování organických látek především v č. p. 8 a nejbližším okolí, pochází z příslušného záchranného výzkumu také kolekce zajímavých dřevěných předmětů, a také vcelku unikátní nález úplného svršku kožené, patrně dívčí, boty (*Staňa 1999*).

Nejpočetnější součástí nálezového fondu, keramika, má řadu rysů platících pro ranou mladohradištní keramiku na rozsáh-

▲ **Obr. 6. Přerov – Horní náměstí 19, 20.**

Soubor korálových perel (sklo, karneol, křišťál a další polodrahokamy) z 1. pol. 11. stol.

lých územích slovanské střední Evropy, ovšem některé tvary ukazují kulturní vliv zejména z oblasti Velkopolska – výskyt nádob s válcovitým hrdlem a tzv. vědérek, válcovitých nádob (*Procházka 2009a; Staňa 1998b*).

Představě o rázu osídlení neodporují ani dosavadní analýzy osteologického materiálu, s převahou kostí prasete domácího a nápadně vysokým podílem kostí koně (necelých 7 %). Z hlediska velikosti šlo o běžné středoevropské „poníky“ o průměrné kohoutkové výšce 137 cm. Konzumentský charakter osídlení podporují i relativně početné nálezy kostí lovné zvěře (10,5 %), a to především jelenů, následovaných zajíci, divokými prasaty, ojediněle se vyskytl i srnec, bobr a dokonce medvěd (*Sůvová – Procházka – Weiter 2006*). Podstatnou část výživy však představovala rostlinná strava; je doloženo dominantní užívání prosa a pšenice, zastoupeny jsou i luštěniny vikev setá, hrách a čočka, méně víme o zelenině a ovoci (*Kočár – Kočárová 2006; Opravil 1990*).

V přerovských nálezových situacích je „polský“ horizont poměrně výrazný a dobře ohraničený. Zdá se, že byl ukončen poměrně náhle, patně v souvislosti s připojením Moravy k českému státu knížetem Oldřichem a jeho synem Břetislavem, ovšem asi nikoliv již kolem roku 1019, jak se domnívala část badatelů (*Krzemieńská 1980*), nýbrž spíše až kolem roku 1029 (*Matla-Kozłowska 2008, 400–451; Wihoda 2010, 109, 119–120*). Ač přemyslovská knížata nepřerušila centrální funkce Přerova, „polská“ hradba byla zplanýrována a o opevnění následného správního hradu zatím nic nevíme.

Přerov patří k příkladům sídel s dlouhodobě se rozvíjejícími centrálními funkcemi, které ve středověku završil vznik královského města v polovině 13. století.

CHOTĚBUZ – PODOBORA

MORAVA

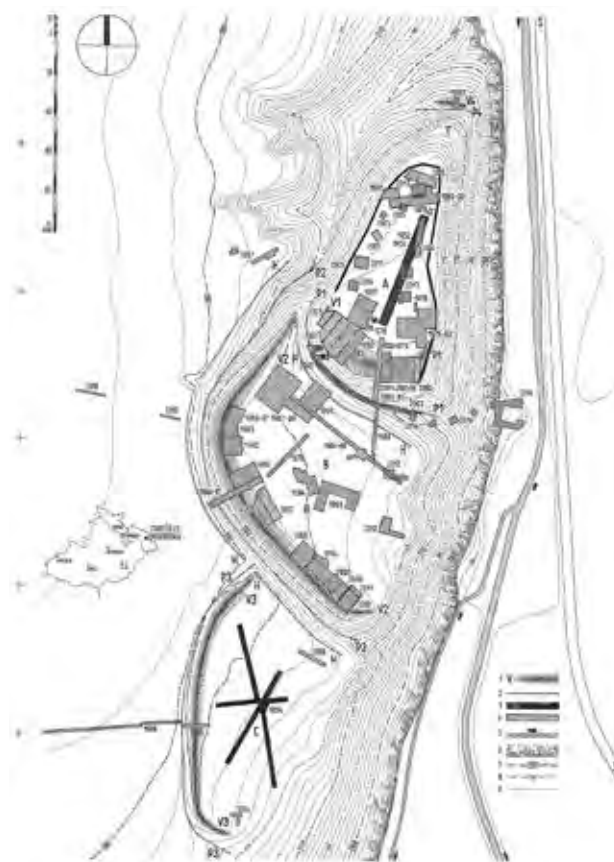
K nejlépe prokoumaným raně středověkým výšinným opevněným lokalitám v českých zemích se řadí i hradisko v Chotěbuzi – Podoborě nedaleko Českého Těšína, nacházející se v bezprostřední blízkosti současné česko-polské státní hranice, kde již přes třicet let probíhá systematický archeologický výzkum. Je položeno v užším severním předpolí Moravské brány, důležité spojnice evropského jihu a severu. Zbudováno na příhodném strategickém místě při brodu přes řeku Olši (nad levým vyvýšeným břehem) zjevně střežilo výstup z koridoru při jeho východním okraji, stejně jako počátky cesty vedoucí odtud po Visle a Nidě na Krakovsko a dále na východ. Je součástí skupiny hornoslezských hradisek, vymezujících holasickou kmenovou oikumenu (Lubomia, Skoczów, Kamieniec, Będzin, Komorno, Váno, Hradec nad Moravicí, Landek), situovaných mimo jiné i na dnešním Těšínsku a Opavsku.

Politickým, hospodářským a patrně i kultovním centrem tohoto kmenového celku bylo nejspíše rozsáhlé a velmi dobře fortifikované hradisko v Lubomi (Polsko), svou rozlohou několikrát násobně převyšující ostatní lokality; o přítomnosti elity svědčí jak ojedinělý charakter zástavby, tak také bohatá kolekce ostruh s háčky a další špičkové nálezy. Kolem něj byla v jakémsi pomyslném prstenci seskupena ostatní hradiska, umístěná v exponovaných, opticky výhodných polohách a na klíčových přístupových pozicích k tomuto ústřednímu hradu; měla relativně malou rozlohu a v převaze byla nečleněná. Prostrádala výraznější týlové zabezpečení a svůj provoz a logistiku si musela zajišťovat samostatně, nevytvářela v pravém slova smyslu páteř osídlení, na niž by se vázaly otevřené osady. Dominantní strážní, kontrolní, monitorovací a v některých případech také refugiální funkce těchto hradisek je vcelku evidentní, představovala tykadla vysunutá do směrů, ze kterých bylo možno očekávat nebezpečí. Téměř na všech byly nalezeny předměty signalizující přítomnost sociálně privilegované skupiny, především jízdních bojovníků, a na většině byly také konstatovány mohutné požárové vrstvy, svědčící o násilném jednorázovém konci.

Samotná Chotěbuz sestává ze tří, ve vzájemné geografické poloze schodovitě klesajících, částí – nejvýše položené akropole a dvou předhradí s nezvykle dobře dochovanými valy a příkopy (**obr. 1**); její vnitřní plocha činí 1,8 ha, dosud prozkoumané segmenty představují necelých 20 % celkové rozlohy. Připomeňme, že slovanskému osídlení předcházela v pozdní době bronzové a době halštatské původně snad neopevněná či jen lehce hrazená osada, která se postupně – nejspíše pod tlakem kočovníků z východu – transformovala v opevněný útvar. Vydělila se však pouze její menší, přírodou nejlépe chráněná část – dnešní akropole, kterou od ostatní plochy separoval sypaný val bez vnitřní konstrukce šíře cca 8,5 m, vymezený po obou stranách říčními valouny, a násled-

Pavel Kouřil – Jana Gryc

ný příkop; oba fortifikační prvky byly poté využity i Slovy. V počáteční fázi slovanské přítomnosti (2. polovina 8. století) se snad mohlo jednat jen o zvýšení koruny valu a její jednoduché osazení věncem palisády (v pravidelných rozestupech doloženy kůlové jámy o průměru cca 40–50 cm). Později byla realizována regulérní dřevěná hradba komorové konstrukce délky 60 m se štěrkovito-hlinitou výplní a vstupní, z oblouku tělesa hradby lehce vysunutou branou. Rozměry jednotlivých komor po obou stranách vstupu, zdá se, že zdvojených, činily cca 2 × 2 m, celková šíře hradby pak přibližně 4 m. Na výstavbu bylo použito dubové, méně jedlové dřevo, jediné získané dendrochronologické datum s velkou opatrností naznačuje, že dřevěná konstrukce mohla patrně vzniknout až někdy po roce 871 (?). Její existenci dokládá také značné množství velkých (ale i menších) kusů mazanice s otisky kulatiny a štípaných desek – fošen; zdůrazněme, že tu (s výjimkou jednoduché, ne ve všech úsecích doložitelné bermy, vyskládané z říčních valounů) absentují jakékoliv kamenné prvky. Následný široký příkop s vanovitým dnem, oddělující akropoli od 1. předhradí, byl vysekán ve štěrkovité terase řeky Olše a jeho hloubka vůči ploše předhradí dosahovala téměř 5 m.

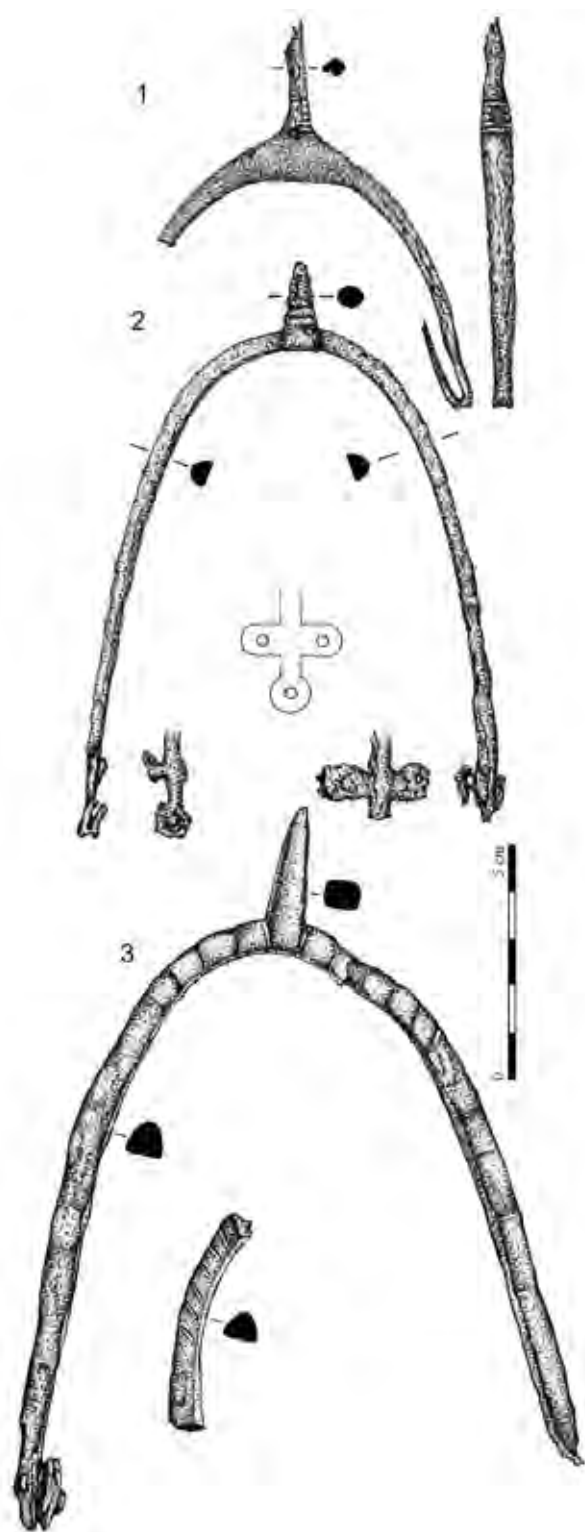

▲ Obr. 1. Chotěbuz – Podobora. Půdorysný a vrstevnicový plán.

Početnější slovanské komunitě však evidentně nestačil nevelký fortifikovaný halštatský okrsek, a proto k němu v průběhu 2. poloviny 8. a zvláště v 9. věku z terénu uměle vydělila a přičlenila ještě další dva areály (dvě předhradí), jakkoliv obranná struktura druhého z nich nebyla v úplnosti dokončena; nepochybným impulsem pro jejich realizaci však byly rovněž strategické důvody, vyplývající z celkové konfigurace zdejšího terénu. První předhradí obepjal na západní a jižní straně 197 m dlouhý a 5 m široký, z hlíny a štěrku sypaný val bez vnitřní konstrukce, zpevněný z obou (?) stran palisádou z mohutných jedlových kulanů o průměru 20–40 cm, sestavených těsně vedle sebe. Ve výši zhruba dvou metrů byla tato palisádová stěna na vnitřní straně valu (alespoň v některých úsecích) ukončena a zároveň ukotvena 3–4 cm silnými fošnami anebo půlkulany, směřujícími do jeho tělesa a tvořícími jakýsi 80–90 cm široký komunikačně využitelný ochoz; nelze vyloučit, že v určitých úsecích mohly být k jeho zpevnění použity i říční valouny. Jaká byla situace ve vyšších partiích – na koruně valu, nejsme pro tuto chvíli schopni jednoznačně osvětlit, nicméně četné spečené velké kusy jílu s otisky kulatiny a fošen, mající až struskovitou povahu, svědčí o tom, že musely být součástí ochrany poměrně mohutných dřevěných konstrukcí. Podotkněme ještě, že ve vzdálenosti 60–80 cm před čelem palisády byly relativně často zaznamenány v poměrně pravidelných intervalech kúlové jámy, sledující její průběh. V nich umístěné sloupy mohly být jak součástí podpůrného systému, zabezpečujícího vnitřní stěnu valu proti jeho rozsednutí, tak mohly nést jednoduché, do prostoru předhradí otevřené (?) přístřešky, pod nimiž se odehrávala zvláště hospodářská a výrobní činnost. Příkop měl ostrý hrotitý tvar, v jeho výplni nebyly dosud zaznamenány pozůstatky spálených dřev. Východní strana, poblíže jejíž paty protékala řeka, byla fortifikována jen malým nevýrazným sypaným valem, opět bez jakékoliv výztuže, a následným vnitřním poměrně mělkým příkopem; s takto řazenými obrannými prvky se setkáváme i na některých jiných hornoslezských hradiscích.

Také nedokončený 150 m dlouhý val vymezuující 2. předhradí postrádal vnitřní konstrukci. Byl velmi nízký a prozatím nebyla zaznamenána jeho fixace případnou palisádovou stěnou či stěnami anebo jiným zpevňovacím prvkem; jeho původní šířku lze pouze odhadnout na 4–5 m, následný vnější příkop měl vanovité dno, ležící přibližně v hloubce 3 m pod současnou korunou valu.

Pokud jde o komunikační schéma, lze předpokládat, že hlavní trasa vedla od jihu po hraně říční terasy do prostoru 2. předhradí a mostem přes příkop vstupovala branou na 1. předhradí. I zde udržovala naznačený severojižní směr, a nejspíše rovněž přemostěním příkopu mezi 1. předhradím a akropolí

▲ Obr. 2. Chotěbuz – Podobora. Železné ostruhy nalezené na akropoli (2), prvním (3) a druhém (1) předhradí. Podle P. Kouřil – J. Gryc 2011.

se opět branskou budovou, tentokrát mírně vystupující před čelo hradby, dostala do jejího areálu; její předpokládané větvení v rámci jednotlivých oddílů hradu však nejsme schopni zatím rozpoznat.

Jistou představu máme o vnitřní organizaci a zástavbě, avšak můžeme-li hovořit o nějaké urbanistické koncepci, je krajně nejisté. Snad v nejlépe chráněném místě – v severním cípu akropole, mohla být soustředěna místní elita, jak o tom svědčí nejen charakter vlastních nálezu (např. ostruhy – **obr. 2**), ale i zbytky spálených dřevěných konstrukcí, pocházejících zřejmě z kůlových a srubových nadzemních domů, ale i z dřevohlinité hradby. Jinak se na samotné akropoli setkáváme se všemi typy objektů – sídelními, výrobními, hospodářskými, provozními, samostatnými ohništi apod.; nevykazují však ve svém uspořádání nějaký systém či řád, jsou jakoby nahodile rozprostřeny po celé ploše.

Jiná je situace na 1. předhradí, kde je zjevná koncentrace objektů podél vnitřní stěny valu. Zcela jednoznačně tu převažují výrobní a hospodářská zařízení zaměřená na kovářství (struska, keramické dyzny, sekerovitá hřívna atd.), textilnictví (přesleny, nůžky), sušení, pražení a mletí obilí (spálená zrna, pražnice, žernovy), ustájení dobytka (primitivní chlévy – **obr. 3**) apod.; jeden z objektů, vysunutý do plochy předhradí je s rezervou interpretován jako objekt kultovní. Zdá se, že celá centrální plocha tohoto největšího oddílu hradu byla, až na výjimky, prostá zástavby, a mohla sloužit jako jakési shromaždiště nejen pro obyvatele hradiska a jeho bezprostředního okolí, ale i pro jejich nejcennější majetek – dobytek.

Hmotná kultura je na hradisku v Chotěbuzi poměrně uniformní a jen málo rozmanitá. V keramické produkci, prezentované jed-

▲ **Obr. 3. Chotěbuz – Podobora.**

První předhradí, objekt se spálenými kostrami domácího zvířectva, pohřbený pod sesutým tělesem valu. Foto J. Gryc.

▲ **Obr. 4. Chotěbuz – Podobora.**

První předhradí, pražnice v poloze „in situ“ s rozdrčenými a přepálenými nádobami. Foto J. Gryc.

nozračně podomáckou výrobou, naprosto převládají hrncovité tvary, jen malé zastoupení vykazují mísy, zvýšil se však počet pražnic, v některých případech nacházených in situ (**obr. 4**); nádoby jsou robeny v ruce, jednoduše profilovány a v horních partiích obtáčeny, často nesou otisk osy pomalu rotujícího hrnčířského kruhu. Tuto základní skladbu doplňují přesleny (nezřídka jsou i kamenné), zátěže rybářských sítí, dyzny, hrnčířská čepel a mazanice.

Pokud jde o běžné kovové předměty, lze reálně předpokládat, že většina z nich byla vyrobena na místě. Již desítky kilogramů železné strusky, provázející hutnické i kovářské zpracování, o tom vypovídají poměrně zřetelně. Ostatně výchozy nepřilíš kvalitních rud (spelosideritů) jsou v bezprostředním zázemí hradiska dodnes patrné, a se zpracováním železa můžeme dávat do souvislosti rovněž některé z odkrytých objektů jak na akropoli, tak i na předhradích.

K jižnímu (velkomoravskému) milieu se však nepochybně hlásí některá militaria (sekery tzv. bradatice), výstroj jezdce a koně (ostruhy s plotenkami, třmen, uzdění, přezky), ale i kolekce bronzových, částečně postříbřených náušnic a bronzových prstenů včetně korálku z foukaného skla, vyzvednutá ve specifické nálezové situaci pouze na 1. předhradí; v těchto místech byl získán i svorový žernov jižní proveniencie a v kontextu s ním také velké zásobnicovité keramické tvary opatřené plastickou lištou; na jižní impulsy odkazují i lahvovité tvary, případně i značky na dnech anebo tuhová keramika.

Předměty z parohu a kosti zde zcela postrádáme, avšak relativně častá jsou kamenná žerna či jejich zlomky. Nápadné je i vyšší množství kamenných brousků, zhotovených ze suroviny pocházející z jesenické oblasti (šedočerný kulmský prachovec).

Mlýnské kameny společně s nálezy zuhelnatělého obilí (praktikován systém ozim – jař: pšenice obecná, pšenice shloučenná, pšenice dvouzrnka, ječmen obecný, bér vlašský, proso, oves?), hrachu a lnu setého, malou radlicí, srpy, pouty, tzv. ovčáckými nůžkami a pražnicemi svědčí o zemědělské produkci a soběstačnosti populace sídlící na hradisku. A jelikož s výjimkou Lubomi neznáme satelitní otevřené osady, s nimiž bychom mohli spojovat logistické procesy, musely být tyto aktivity vykonávány buď přímo na hradiscích (což asi není příliš pravděpodobné) anebo v areálech, jež byly ve víceméně těsném dotyku s jejich opevňovacími systémy. Takováto činnost byla na Chotěbuzi skutečně na několika místech za hradbami,

včetně objektů se spálenými obilnými zrny, případně železnou struskou, rozpoznána. Rovněž z rozboru osteologického materiálu vyplynulo, že výživa obyvatel hradu se mimo jiné opírala především o chov domácích zvířat, přičemž nejvíce byl konzumován hovězí dobytek, následován prasaty a kozami/ovcemi, lov měl, což je v tomto prostředí přece jen poněkud překvapující, evidentně podružnou úlohu. Jako jistou raritu můžeme uvést zdejší první nález kosterních pozůstatků chřta v českých zemích, jenž byl podle rozboru mitochondriální DNA příbuzný anglického greyhounda. Nepochybně byl také praktikován rybolov (keramické zátěže rybářských sítí – **obr. 5**) a sběr lesních plodin (lískové oříšky).

▲ **Obr. 5. Chotěbuz – Podobora.** První předhradí, keramické zátěže rybářských sítí. Foto J. Foltýn.

Zmínili jsme, že na chotěbuzském hradisku byla zaznamenána neobvyklá koncentrace artefaktů jižního původu, majících analogie ve velkomoravském kulturním okruhu a vymykajících se z místní produkce; to je věc v prostoru severně od Moravské brány nezvyklá. Zvláště typické bojové sekery (bradatice), ostruhy s ploténkami, třmeny, udidla, ale i bronzové a stříbrné šperky představují exkluzivní výrobky, pro které nenacházíme v takové kvalitě i kvantitě na žádném ze zdejších hradisek odpovídající paralely; jejich přítomnost nelze vysvětlit jen vzájemnou směnou, kořistí anebo postupnou nenásilnou akulturací. Spíše, společně s hradbou komorové konstrukce, realizovanou v poslední čtvrtině 9. věku a na jiných lokalitách regionu neznámou, ale i dendrochronologickými daty, upozorňujícími na přežívání fortifikace do počátků 10. století, podporují úvahu o přímé angažovanosti Moravanů jak na tomto konkrétním místě, tak i v celém horním Poodří.

S jistou opatrností bychom uvedené indicie mohli považovat za projev cíleného moravského tlaku na sever za vlády knížete Svatopluka (871–894), jemuž se v letech po uzavření míru s Ludvíkem Němcem ve Forchheimu roku 874 uvolnily ruce pro rozsáhlé výboje. Není proto vyloučeno, že tato zóna mohla být paralyzována a pacifikována v souvislosti s uvažovaným tažením moravských oddílů proti vislanskému kmenovému svazu ještě před smrtí arcibiskupa Metoděje roku 885, jak to nepřímo naznačuje jeden z nejzávažnějších písemných pramenů, dotýkající se sledovaného území té doby – *Život sv. Metoděje*; názory na reálnost tohoto aktu se ovšem různí, má své zastánce i odpůrce. Mohlo však jít o jednorázový zásah či časově omezenou intervenci, která nemusela zanechat v archeologických pramenech výraznějších stop.

Zůstává otevřenou otázkou, kam až mohla případná moravská expanze zasáhnout, a zdali se nespokojila pouze s ovládnutím rozhodujícího strategického území – širšího předpolí Moravské brány; odpovídal by tomu nejen konstatovaný jednotný zánik zdejších fortifikací, ale také nedokončené úseky valových systémů na některých z nich (Lubomia, Skoczów, Podobora). V každém případě však byla tímto předpokládaným násilným atakem zásadním způsobem narušena zdejší kmenová struktura do té míry, že již nedošlo k její zpětné konsolidaci. Výjimku patrně představovala Chotěbuz, střežící výstup z koridoru, jež měla ze všech zdejších hradisek pro potřeby a cíle dobyvatelů nesporně nejvyšší strategickou hodnotu, a jejíž vícedílná dispozice dovoľovala pružnou obranu. Proto nemusela být vyvrácena a zničena, nýbrž novými hegemony obsazena a využita jako důležitý opěrný bod, zabezpečující moravskou přítomnost a moravské zájmy. Její definitivní zánik nastal nejspíše až po úpadku ústředních oblastí Velké Moravy v prvních letech 10. věku, kdy již nebylo možné z centra efektivně dozorovat vzdálenou periferii, a kdy místní odstředivé tendence již nešlo zastavit.

Mohutná požárová, do červena propálená, až několik desítek centimetrů mocná vrstva na akropoli a zvláště 1. předhradí tedy jednoznačně vypovídá o násilném zániku hradiska. Archeologický materiál, který obsahuje, ale i ten který pohřbila, lze na základě současných znalostí (zvláště keramiky) klást převážně do průběhu 9. století s možným přesahem do věku následujícího. Řada keramických artefaktů je však nepochybně starších, nejspíše již z 2. půle 8. věku, čemuž odpovídají i některá radiokarbonová kalibrovaná data z akropole a zvláště 1. předhradí. Že se lokalita velmi pravděpodobně mohla dožít počátku či prvních desetiletí 10. století, podporují svým způsobem i dvě dendrodata ze zdejší palisády, s jistou rezervou (chybí podkorní letokruh i bělové dřevo) vypovídající o stěti stromů po roce 907, respektive 906. Život na hradisku se poté na několik desetiletí zastavil a teprve někdy v závěrečné třetině 10. věku se pomalu a postupně znovu probouzel; své dřívější dynamiky a lesku však již nedosáhl a v průběhu 1. poloviny 11. století ustal zcela. Jako životaschopnější se totiž za dané politické situace ukázala nedaleká poloha, vysunutá těsně nad pravý břeh řeky Olše, na Zámecké Hoře v dnešním polském Cieszyně. Zde v průběhu 1. půle 10. století vznikla na starších pravěkých a zřejmě i raně středověkých základech nová fortifikace, jež se časem stala významným centrem jedné z rodících se piastovských kastelání ve Slezsku.

GARS-THUNAU

RAKOUSKO

Hajnalka Herold

Hradiště Gars-Thunau se nachází v severovýchodním Rakousku (**obr. 1**) asi 25 km severně od Dunaje na pravém břehu řeky Kampy. Rozprostírá se na vrcholku hory Schanzberg, která má protáhlý tvar vedoucí od východu k západu (**obr. 2–3**) a z východní strany je přírodně chráněno téměř kolmým svahem, jehož výška dosahuje zhruba 100 m. Tato lokalita je známá od konce 19. století. Od té doby zde probíhalo shromažďování povrchových nálezů a méně rozsáhlé výkopové práce. Oddělení pravěké a středověké archeologie vídeňské univerzity provedlo na hradišti rozsáhlé výzkumy v letech 1965 až 2003. Oblast, ve které byly výzkumy prováděny, dosáhla rozlohy až 15 000 m² (**obr. 4**; Herold 2011; 2012; v přípravě).

▲ **Obr. 1. Situační mapa lokality Gars-Thunau.**
Autor Hajnalka Herold.

Lokalita byla opakovaně osídlována již od pravěku. Hradby ze dřeva a hlíny poskytovaly první uměle zbudovanou ochranu již v pozdní době bronzové. Obzvláště intenzivní sídelní aktivita zde probíhala v 9.–10. století. Na základě současných archeologických pozorování nebyla po tomto období lokalita osídlena. Předkládaný příspěvek se zajímá právě o tuto poslední sídelní fázi a další dostupné informace, týkající se jejího zázemí v 9. a 10. století. Závěrečná část příspěvku nastiňuje různé možnosti propojení sledovaného regionu s politickou, sociální a ekonomickou situací daného období.

Územní struktura lokality Gars-Thunau a její změny v průběhu času

Lokalita Gars-Thunau se skládá z pěti hlavních částí (**obr. 2–4**).

1. Západní část, která se nazývá „Schanze“, byla poprvé fortifikována v 9. až 10. století. Valové opevnění zahrnovalo i dvě

brány, které v raném středověku představovaly dva hlavní vstupy do ohrazeného areálu. Pozůstatky pravěkého osídlení nebyly v této zóně zjištěny.

2. Raně středověké mohylové pohřebiště se nachází cca 100 m severozápadně od polohy „Schanze“; v rámci terénních aktivit byly prozkoumány některé z mohyl. Jelikož obsahovaly jen velmi malé množství archeologických artefaktů, je poněkud obtížné stanovit vztah mezi nimi a opevněnou plochou (Friesinger – Friesinger 1991; Breibert 2012).

3. V raném středověku probíhalo intenzivní osídlení také ve střední části hradiště, nazývané „Obere Holzwiese“, které překrylo pozůstatky osídlení a opevnění z doby bronzové, jakož i roztroušené nálezy a objekty z pozdního neolitu, doby železné a 4.–5. století. V této zóně se nachází velmožský dvorec (Herrenhof) z 9.–10. věku, který je popsán níže.

4. Východní pasáž lokality, zvaná „Untere Holzwiese“, ukrývá sídelní objekty a pozůstatky opevnění z raného středověku a také doklady intenzivního osídlení z doby bronzové i rozptýlené nálezy a objekty z doby železné. Je pravděpodobné, že také v této části existovala raně středověká brána, avšak její přesná poloha nebyla zjištěna.

5. Severní svah „Nordhang“ se nachází severně od „Untere Holzwiese“. V raném středověku zůstalo toto návrší zřejmě neopevněno. Kromě sídelních objektů z této časové periody zde bylo také zaznamenáno osídlení z doby bronzové (některé nálezy ze starších období byly již částečně publikovány; k pozdnímu neolitu Ruttkay 1992; ke kultuře popelnicových polí Kern 2001; Wewerka 2001; Lochner 1998–1999; 2004; k době laténské Karwowski 2006; keramické nálezy ze 4.–5. století n. l. z prostoru opevnění zaznamenal Stuppner 1997).

V Gars-Thunau byly identifikovány následující typy objektů s raně středověkými nálezy: jámy, zemnice, kulevé jámy, pece, palisádové žlaby, pozůstatky valového opevnění a hroby. Dále byly registrovány koncentrace artefaktů, které obvykle zaujímaly prostor o rozloze přibližně 6–7 × 8–10 m; jsou považovány za rezidua obytných staveb, umístěných pravděpodobně na úrovni či lehce pod úrovní terénu. Na základě analýzy objektů a samotných nálezů bylo rozlišeno šest raně středověkých sídelních fází. Tyto fáze jsou popsány níže (viz také **obr. 4**).

Hradiště Gars-Thunau bylo založeno, jak již zmíněno, na místě fortifikace z pozdní doby bronzové. První fázi osídlení reprezentují zahloubené obytné objekty na jeho východním okraji, (později) ohraničené kuleovou hradbou, a také pec. Obsah dvou hrobů, které se vzájemně překrývaly, je možné rovněž datovat do této první fáze osídlení. Kromě drobných nálezů a železné

strusky pocházejí ze zemnic také bohaté keramické soubory. V jejich rámci byly rozpoznány i fragmenty tzv. „žluté leštěné keramiky“ (známé také jako „keramika antických tradic“). Ty se liší od ostatních zdejších keramických zlomků, avšak podobají se nálezům z druhé fáze lokality Břeclav – Pohansko „Lesní školka“ (Macháček 2001, 210–213, Abb. 177–179). Žlutá leštěná keramika a její obdoby z Pohanska naznačují, že tato sídelní fáze spadá někde do 9. století, pravděpodobně do doby kolem jeho poloviny. Drobné předměty ze zahroubených obytných objektů, železné nákončí řemene a průvlečka ze slitiny mědi, tomuto vročení rovněž neodporují.

Objekty z druhé fáze raně středověkého osídlení se nacházely v blízkosti valového opevnění z pozdní doby bronzové. Zdá se, že právě dva přilehlé přízemní obytné objekty této fáze stály částečně na místě, kde byla později zbudována raně středověká hradba. Velká obdélníková jáma, která mohla sloužit jako základ obytného objektu, případně věže, náleží dle archeologických nálezů z jejího obsahu taktéž do této fáze osídlení.

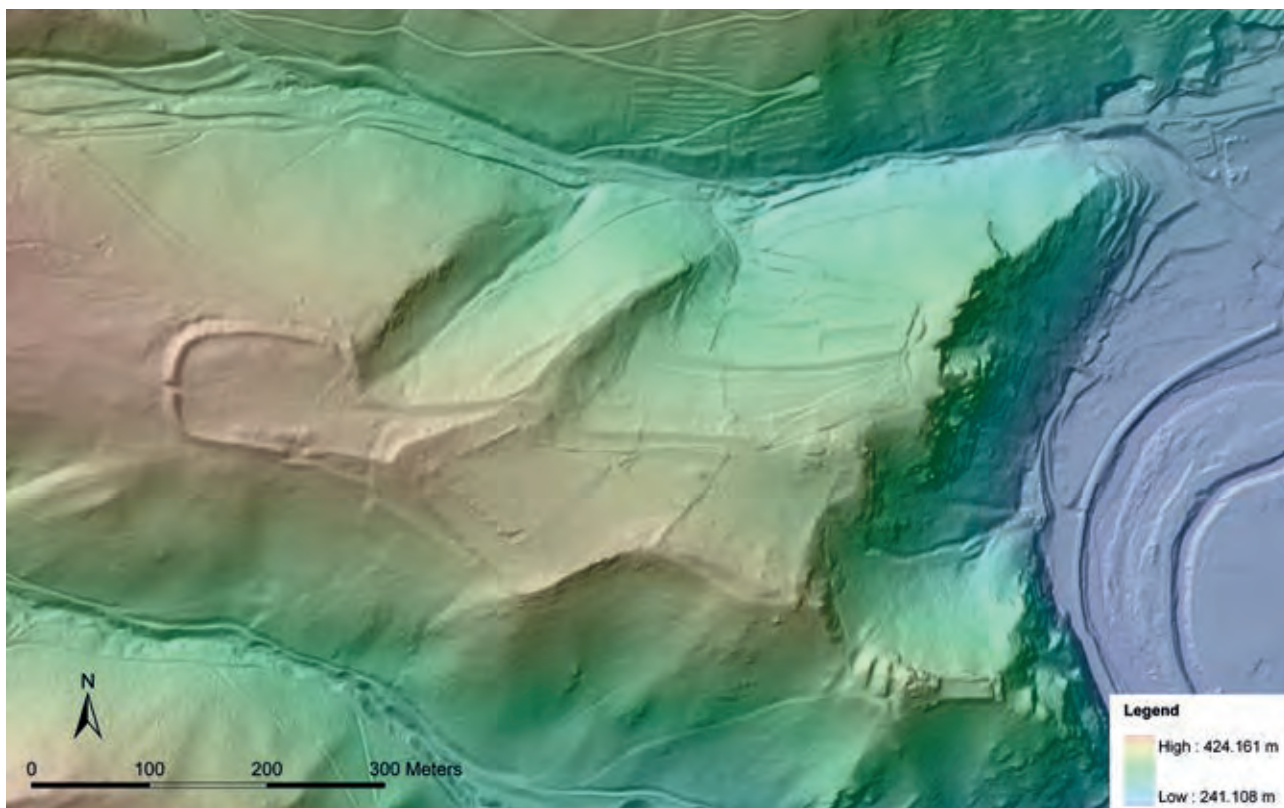
Ve třetí fázi byl na „Obere Holzwiese“ vystavěn velmožský dvorec s obytnými objekty, palisádovou hradbou a hřbitovem s přibližně 200 hroby (k pohřebišti viz Nowotny 2011). Dvorec byl v průběhu následujících 80 až 100 let nejméně dvakrát kompletně přestavěn. Přestavbám zřejmě vždy předcházelo zničení původních struktur. První fáze dvorce (třetí fáze osídlení Gars-Thunau) se nejlépe zachovala v severní části, neboť místo nebylo zasaženo významnějšími pozdějšími stavebními aktivitami. Kromě palisádové hradby náleží do této fáze také dva přízemní obytné objekty; obě budovy byly později částečně překryty raně středověkým opevněním.

Nejlépe zachovanou fází velmožského dvorce je jeho druhá fáze (čtvrtá fáze osídlení Gars-Thunau). Prostorová struktura se velmi podobá struktuře dvorců na lokalitách Břeclav – Pohansko (Macháček 2007) a Zalasabar – Borjúállás sziget (Müller 1995). Tato fáze v Gars-Thunau zabírala rozlohu zhruba 80 × 100 m a byla obklopena kúlovou hradbou. Obytný objekt o přibližné velikosti 10 × 7,5 m, nacházející se na úrovni terénu

▲ Obr. 2. Letecká fotografie hradiště Gars-Thunau.

Pohled od jihozápadu. V popředí valové opevnění ze západní strany, napravo velmožský dvorec a v pozadí řeka Kampa s dnešní vesnicí Thunau. Archiv leteckých fotografií Oddělení pravěké a středověké archeologie vídeňské univerzity.

▲ Obr. 3. Letecký snímek hradiště Gars-Thunau, pořízený pomocí technologie LIDAR.

Nalevo opevnění západní části lokality (vstup do fortifikace na západní straně, viditelný na snímku, je recentního původu), uprostřed oblast velmožského dvorce, napravo řeka Kampa a v jejím údolí dnešní vesnice Thunau. Stavby v pravém dolním rohu, nalevo od legendy, jsou pozůstatky hradu Schimmelsprung z 12. a 13. století. Lidarové snímky ze Spolkové země Dolní Rakousko 2009. Mapy poskytli Christian Ansorg, Anja Masur a Hajnalka Herold.

či jen s lehce zapuštěným podlažím, stál pravděpodobně v severní části ohrazeného okrsku. Kromě bohatého keramického materiálu s ním mohou být spojeny také drobnější nálezy vysoké kvality. Pohřebiště, které bylo zmíněno výše, obklopuje obě strany cesty vedoucí do dvorce. Hroby se pravděpodobně nenalézaly v blízkosti malého dřevěného kostela.¹²

Rozsah třetí fáze velmožského dvorce je mnohem menší než areál předcházejících dvou fází; zaujímá rozlohu okolo 21 × 26 m a je opět vymezen palisádovou hradbou (pátá fáze osídlení Gars-Thunau). Větší jáma nacházející se v této zóně může být patrně považována za pozůstatek obytného objektu se sníženým podlažím. Vstup do ohrazeného prostoru se nacházel na jeho jižní straně; je pravděpodobné, že cesta vedoucí do dvorce a pocházející z druhé fáze byla používána i ve fázi třetí. Přinejmenším některé úseky raně středověkých valů byly realizovány po či současně se „zničením“ první fáze velmožského dvorce, jelikož překrývají obytné objekty předcházejících fází osídlení. Dendrochronologická a radiokarbonová data naznačují, že opevnění bylo v Gars-Thunau vybudováno

někdy po roce 830, a že ještě po roce 894 na něm stále probíhala stavební aktivita (*Cíchocki 1998–1999; Grabner 2009*). Raně středověký fortifikační systém obklopoval, kromě oblasti „Obere Holzwiese“ situované uprostřed, také západní a východní část lokality. V současnosti není možné zjistit, zdali se raně středověká sídelní aktivita odehrávala v těchto místech již před jeho výstavbou.

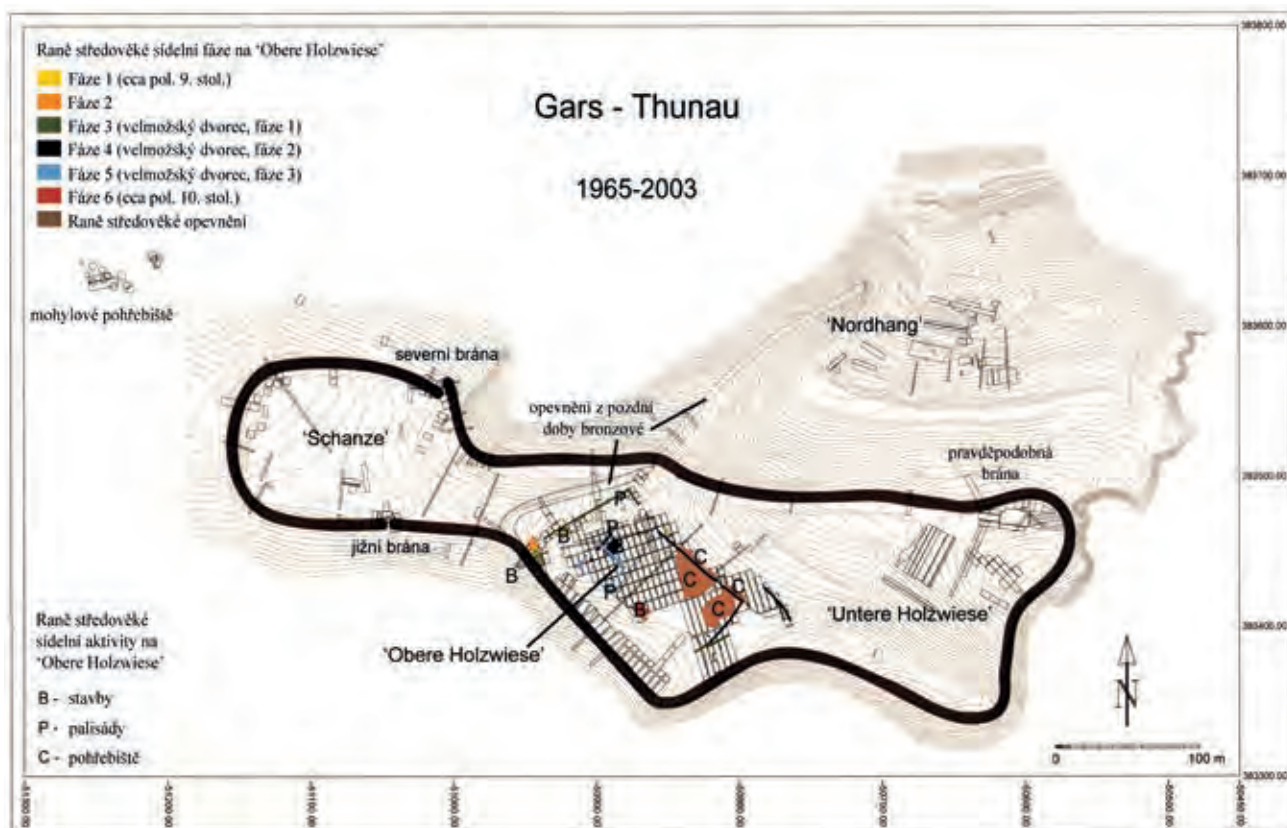
Zdá se, že po třetí fázi ztratil velmožský dvorec na „Obere Holzwiese“ svůj význam. Byly zde zbudovány základy nového sídliště, které ukazují odlišnou prostorovou strukturu, než byla struktura někdejšího dvorce. Mezi nimi se nachází koncentrace nálezů, které mohou být charakterizovány jako pozůstatky dřevěných obytných objektů o přibližné velikosti 10 × 7 m, situovaných v úrovni či lehce pod úrovní terénu. Do této fáze osídlení patří rovněž dvě jámy. Poněvadž jedna z nich se nalézá uprostřed cesty, která dříve sloužila jako vstup do dvorce, lze předpokládat, že komunikace již nebyla nadále používána. Drobnější předměty z objektů této poslední sídelní fáze obecně poukazují na pozdní karolinské až raně otonské

období. Avšak keramické artefakty je obtížné spojovat s nálezy z jiných lokalit. Určité, byť vzdálené analogie je možno vidět pouze u jedné velké keramické nádoby. Profil jejího okraje totiž na vnitřní straně nevykazuje tvar obvyklého plynulého oblouku, kterým se vyznačuje většina nádob z této lokality, nýbrž se láme v (tupém) úhlu. Podobné zalomení, obvykle v ostřejších úhlech, je známo u keramických tvarů pozdního 10. až raného 11. století v Dolním Rakousku (např. Alland-Buchberg; *Kühtreiber 2006*, 99–100, obr. 3). Toto zjištění tedy naznačuje, že poslední fáze na „Obere Holzwiese“ by mohla být datována někam do 10. století. Jelikož v této poslední fázi nebyly nalezeny v sídlištních objektech žádné úlomky granulitu, které by s největší pravděpodobností pocházely z plenty hradby, je pravděpodobné, že v tomto období nedošlo k její rekonstrukci ani opravám. Budoucí výzkum by mohl lépe objasnit otázku, zdali v této fázi pokračovala sídelní aktivita i v ostatních částech lokality, v polohách „Schanze“, „Untere Holzwiese“ či „Nordhang“.

Co se týče funkce těchto posledně jmenovaných okrsků, je možné na základě práce Brigitte Cech (2011) dojít k závěru, že

východní část lokality, „Untere Holzwiese“, byla významná pro skladování potravin. Badatelka zde identifikovala z celkového počtu 45 zásobních jam válcovitého či hruškovitého tvaru 28 s nálezy pocházejícími z 9.–10. století. Množství a hustota těchto jam je v ostatních částech hradiště výrazně nižší a podél jihozápadní hradby na „Obere Holzwiese“ nejsou přítomny vůbec. Poloha „Schanze“ zřejmě nevykazovala žádné stopy osídlení (*Friesinger – Friesinger 1991*, 20) a mohla sloužit jako místo pro ustájení koní a povozů, případně také jako shromaždiště.

Archeologické nálezy a objekty, z nichž některé mohou být datovány do raného středověku, byly rovněž konstatovány na pravém břehu řeky Kampy, severovýchodně od opevnění Gars-Thunau (*Obenaus 2011*). Lze předpokládat, že populace tohoto sídliště měla přímý kontakt s obyvateli hradiště. V současnosti je však obtížné určit, v jaké chronologické fázi existovala tato dvě sídliště současně, a v jakých obdobích bylo využíváno pouze jedno z nich. Budoucí publikace nálezů z nefortifikované polohy může napomoci jejich detailnějšímu srovnání. Ostatní raně středověké lokality nacházející se v blízkosti Gars-Thunau, které vydaly velké množství archeo-

▲ Obr. 4. Hradiště Gars-Thunau.

Části sídliště, zkoumaných příkopů, opevnění a jednotlivých fází osídlení. Autor Maríá Antonia Negrete Martínez (Oddělení pravěké a středověké archeologie vídeňské univerzity) a Hajnalka Herold.

logických poznatků, jsou sídliště Rosenberg, vzdušnou čarou 5 km severně od Gars-Thunau (*Wawruschka 1998–1999*) a pohřebiště v Maissau, 14 km východně od Gars-Thunau (*RuB – Kultus 2009*).¹³ Na základě nálezů popsanych C. Wawruschkou (1998–1999) lze některé fáze sídliště v Rosenburgu pravděpodobně synchronizovat s osídlením na Garsu. Absence keramiky, obsahující s výjimkou jednoho malého úlomku grafit, tu může být způsobena výhradně chronologickými faktory; uvedený typ hrnčiny byl patrně více rozšířen v centrech než na neopevňených vesnických sídlištích. Také hroby v Maissau obsahovaly nálezy, které se objevují jak na Garsu, tak i na současných sídlištích a pohřebištích střední Evropy (*RuB – Kultus 2009*).

Přírodní prostředí, pěstování rostlin, chov dobytka a řemeslná výroba v Gars-Thunau a jeho okolí

Analýza měkkýšů z Gars-Thunau v 9. a 10. století svědčí o suchém a teplém klimatu a polootevřené krajině s částečně zalesněným povrchem (*Frank 2004*, 110–117, 127–128). Archeozoologické pozůstatky lovné zvěře naopak poukazují na uzavřené lesní plochy; vzdálenost těchto oblastí od lokality je však obtížné odhadnout. Domestikovaná prasata byla pravděpodobně chována v lesích, které (přímo) obklopovaly lokalitu (*Kanelutti 1990*, 68, 105). Tyto praktiky lesního pastevectví i ostatní formy užívání lesa pro sběr potravy a surovin velmi pravděpodobně pozměnily vzhled okolní krajiny (*Popovtschak – Zwiauer 2003*, 242).

Na základě rozboru archeobotanických pozůstatků se na samotné ploše sídliště nenacházely žádné stromy a oblast byla antropogenicky narušena, vyskytovaly se zde ruderalní společenstva trvalých bylin a rostlin dorůstajících do relativně velkých výšek, charakteristických pro udusanou zem a dále také keře a křoviska (*Popovtschak – Zwiauer 2003*). Pole se nejspíše rozkládala v blízkosti lokality, avšak jejich rozlohu nelze odhadnout. Je možné, že byla situována jak na vysoké náhorní plošině západně od ní, tak v nížeji položené oblasti směrem na východ; pro tyto dvě polohy jsou charakteristické různé druhy plevelů a typy z obou těchto pozic jsou přítomny v archeobotanickém materiálu. Archeobotanické nálezy rovněž zahrnují druhy, které mohou být součástí vegetace lesních mýtin, což naznačuje, že obyvatelé hradiště patrně prováděli odlesňování. V Gars-Thunau byly učiněny i pokusy o sběr palynologických vzorků, které by mohly poskytnout další informace o vegetaci na lokalitě a v její blízkosti a o jejích změnách v průběhu času, avšak žádná vhodná místa nebyla k dispozici.¹⁴ Na základě archeobotanických nálezů se předpokládá, že dnešní vegetace, nacházející se v blízkosti lokality i kolem současně zemědělsky využívaných polí, se zřejmě podobá dřívější vegetaci,

která na tomto území rostla (*Popovtschak – Zwiauer 2003*, 240–243).

Na Garsu byly identifikovány různé typy pěstovaných plodin a ostatních rostlin, včetně vinné révy, švestek a jistého druhu okurky (*Popovtschak – Zwiauer 2003; Popovtschak 2012*). Raně středověké hradiště se tedy vyznačovalo, kromě obdělávání polí, také jistou formou „zahradnictví“. Polohu těchto ploch, sloužících jako zahrádky, však nelze určit. Semena na další rok byla nejspíše skladována v jámách válcovitého tvaru, které byly identifikovány v různých částech lokality, avšak samotné zásobnice na semena objeveny nebyly. Pozůstatky rostlin ve fragmentech mazanice naznačují, že na sídlišti probíhalo i zpracování sklizených plodin; hromadný nález železných předmětů obsahoval především zemědělské nástroje (*Popovtschak – Zwiauer 2003*, 231, obr. 204), což může znamenat, že alespoň někteří zdejší obyvatelé se na jejich pěstování přímo podíleli.

Z analyzovaných zvířecích kostí nalezených v Gars-Thunau náleželo 88 % domestikovaným zvířatům, zejména hovězímu dobytku, prasatům a ovcím (*Kanelutti 1990*). Na základě jejich věkového složení, typů a množství přítomných anatomických částí se zdá, že tato zvířata byla chována přímo na hradišti či v jeho okolí a sloužila potřebám obyvatel; rozsáhlejší dovoz či vývoz nebyl zjištěn. Lovná zvěř činila 12 % posuzovaných kostí. Do těchto vzorků spadají převážně „prestižní“ druhy (např. jelen lesní, los či zubr); méně „prestižní“ druhy (srnci, zajáci) byly zastoupeny jen zřídka. To může na Garsu 9.–10. století poukazovat na ranou formu loveckého výsadního práva; v místě byli zřejmě chováni i hnědí medvědi.

Zaznamenáno tu bylo také velké množství řemeslných aktivit, včetně hutnictví železných i neželezných kovů, zpracování kostí a parohů, hrnčířství (v rámci hradiště či v jeho blízkosti), předení a (v menší míře) tkaní, tesařství, kamenictví (mlýnské kameny) a pravděpodobně také sklářství a zpracování kůží; práci s drahými kovy není možné v současné době prokázat. Zdá se, že řemeslná výroba v Gars-Thunau sloužila hlavně potřebám místní populace, doklady velkovýroby nebyly doloženy.

Možné propojení regionu Gars-Thunau s politikou, sociální a ekonomickou situací střední Evropy 9. a 10. století

Gars-Thunau je nepochybně jedna z archeologicky nejnámějších lokalit 9. a 10. století v Dolním Rakousku. Abychom lépe pochopili její úlohu v tehdejší sídelní struktuře, je nezbytné prozkoumat dostupné archeologické doklady i z jiných lokalit

regionu (viz např. *Herold 2011; 2012; v přípravě*). Tři hlavní kategorie sídlišť známé z tohoto regionu zahrnují opevněná hradiště, neopevněná vesnická sídliště a bývalé římské lokality (znovu)osídlené v raném středověku. Doplnují je nekropole, z nichž většina se vyznačuje pohřbíváním do země bez nadzemních tumulů, i když několik mohylových pohřebišť bylo rovněž zaznamenáno.

Tyto archeologické lokality a jejich nálezy ukazují, že karolinská říše a její následnické státy nebyly z hlediska kulturních vlivů zdaleka jediným hráčem na tomto území. Značný vliv na střední Evropu 9. a 10. století měla také Byzanc, což naznačují jak doklady materiální kultury (srov. např. *Hrubý 1955* – šperky ze střední Evropy; *Bosselmann-Ruickbie 2011* – „byzantské“ šperky), tak i pozůstatky obytných objektů a zejména kostelů (*Poláček 2008a; 2009; Galuška 2005a*). Vykreslit obraz ekonomického uspořádání střední Evropy 9. a 10. století je však mnohem komplikovanější. V současné době není možné s jistotou určit, zdali, a pokud ano, tak do jaké míry, byl v tomto regionu zaveden velkostatkový systém běžný pro západoevropské zemědělství, založený na dvou odlišných principech – režijním a rentovém (např. *Verhulst 2002, 33–37; Wickham 2009, 529–551; Theuvs 2008*). Nalezení možných souvislostí s jakýmkoliv „byzantským typem“ zemědělství a zemědělské organizace je ztíženo, kromě poněkud nejasného stavu v samotných byzantských oblastech, zjevnými klimatickými rozdíly mezi převážnou částí byzantské říše a střední Evropou (např. *Arthur et al. 2012; Laiou 2005; Whittow 2007, 487–489*). Co se týče obchodních sítí, střední Evropa se zdá být spojena jak se „západními“ – karolinskými, tak s „východními“ – byzantskými komunikacemi v rámci obchodu s luxusním zbožím (např. *Galuška et al. 2012; Profantová 2001; Poláček 2007*), avšak masově produkované zboží (např. lávové mlýnské kameny z Mayenu či výraznější zastoupení keramiky z Porýní; *Steuer 1999, 411–412*) nebylo v této oblasti ve větším množství zjištěno. Mnoho nákončích a opaskových kování pocházejících ze střední Evropy 9. a 10. století je často nazýváno „franckými“. Jelikož však francký královský dvůr (dvory) je známý tím, že používal a napodoboval prvky byzantského životního stylu včetně odívání (srov. *McCormick 1986, 364–365; Wickham 2009, 410*), může tímto tvrzením dojít k zacyklení diskuse. Detailnější výzkum by mohl do těchto otázek vnést více světla.

Z pohledu historie je často pokládána otázka, zda hradiště Gars-Thunau a jeho okolí patřilo francké říši či Velké Moravě. Odpověď může jednoduše znít, že pravděpodobně náleželo oběma říším, avšak v různých časových obdobích. Nejspíše sloužilo jako sídlo či jedno ze sídel uznávané rodiny v obou těchto kontextech. Na základě písemných pramenů lze soudit, že oblast, v níž se lokalita nachází, představovala

v 9. a 10. století hraniční region (*Wolfram 1995, 211–273; Brunner 1994, 30–32, 57–58, 80–83*) s tím, že hranice Velké Moravy se velmi dynamicky měnily (*Třeštík 2000b; Wolfram 1995, 315–321*). Šest stavebních fází v Gars-Thunau, rekonstruovaných na základě nedávné analýzy archeologických poznatků, pokrývá zhruba období 150 až 200 let. To znamená, že jedna fáze mohla být využívána zhruba po dobu 30 let, což je interval často spojovaný s jednou lidskou generací, v tomto případě pravděpodobně s působením jedné či více „vládnoucích rodin“. Archeologická analýza tedy poskytuje obrázek toho, že Gars-Thunau byla rychle se měnící a pravděpodobně také velmi žádaná opevněná lokalita 9. a 10. století, která prošla nejen několika různými obměnami prostorové dispozice, ale s velkou probabilitou také různými změnami politické moci.

BOJNÁ

SLOVENSKO

Karol Pieta

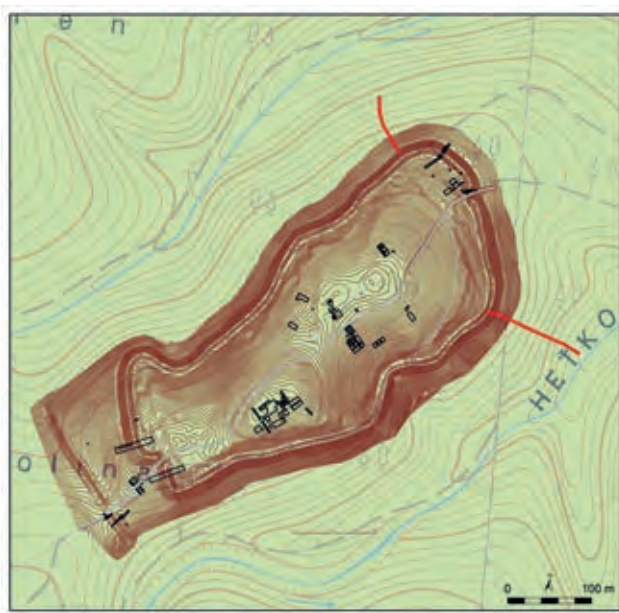
Sústava včasnostredovekých opevnení v katastri obce Bojná, okr. Topoľčany leží v pohorí Považský Inovec, ktoré oddeľuje dve najvýznamnejšie sídliskové komory západného Slovenska – stredné úseky Považia a Ponitria. Toto nevysoké horské pásmo oddávna hralo významnú úlohu ako komunikačná spojnica medzi oboma úrodnými a tradične husto obývanými oblasťami, ako strategický priestor i zdroj cenných surovín. Zo strany Ponitria sa tu v minulosti na viacerých miestach ťažila železná ruda a ryžovalo sa zlato.

Opevnenia v horách boli zároveň aj významným článkom tamojšej sídliskovej štruktúry už od bronzovej doby. K najstaršiemu horizontu tohto osídlenia sa viaže aj rádiokarbónový časový údaj z hradiska Bojná I (1863±67 calBC; *Henning – Ruttkay 2011*, tab. 8). Hradiská sa tu budovali aj v staršej a mladšej dobe železnej. Ich obyvatelia v tomto priestore zanechali viacero pozoruhodných pamiatok a možnože ako prví využívali miestne ložiská železnej rudy. V 1. polovici prvého tisícročia po Kr. sa na oboch stranách pohoria usadilo nové obyvateľstvo – germánski Kvádi. Nálezy z 1. a 2. storočia na vyšinných polohách svedčia o ich refugiálnom využívaní v čase nebezpečenstva (Moravany nad Váhom – Marhát, Bojná II – Hradisko; *Jakubčinová 2008, Vanglová 2008*). V 5. storočí, v dobe sťahovania národov, bolo na ostrohe Bojná II – Hradisko pravdepodobne významnejšie sídlo (*Pieta 2007*, 173–179). Cenné pamiatky z tejto doby nachádzame aj na iných miestach regiónu (hradisko Marhát).

K zvýšenému záujmu o širší priestor Bojnej došlo vo včasnom stredoveku, najmä v priebehu 9. storočia. Zemné opevnenia ukryté v lesoch v chotári obce Bojná boli oddávna známe a už na začiatku 20. storočia bolo najväčšie z nich – hradisko Valy (Bojná I) zaznamenané v archeologickej literatúre a označené ako významné slovanské centrum (*Pieta – Ruttkay 2006*, 25–26). Najstaršia včasnostredoveká osada sa zistila na hrebeni návršia Žihľavník v polohe Obora. Podľa v ruke zhotovenej prevažne nezdobenej keramiky i kovových predmetov (bronzová pracka byzantského typu, ostroha s háčikmi) patrí toto osídlenie na koniec 7. a do 8. storočia. Vzhľadom na polohu osady na návrší mimo poľnohospodársky využiteľnú oblasť a na blízkosť miest so stopami zatiaľ nedatovanej ťažby železa sa možno domnievať, že noví kolonisti v tomto priestore pátrali po rudách (*Pieta – Robak, v tlači*).

V nasledujúcom období došlo v tejto časti pohoria k značnému rozmachu osídlenia, čo dokladajú nálezy z viacerých vyšinných polôh (Radošina, Moravany nad Váhom – Marhát, Podhradie – Úhrad). V 9. storočí vznikol aj dvorec a rotunda v Nitrianskej Blatnici, ktoré sú od centrálného hradiska Bojná I – Valy vzdialené len 4 km (*Ruttkay 2012a*, 91–93).

Hradisko Bojná I – Valy zaberá spolu s opevneným predhradím plochu 12 hektárov. Bolo vybudované na starej ceste vedúcej z Ponitria na Považie. Ďalšie opevnenia vznikli na neďalekých vrchoch Hradisko (Bojná II) a Žihľavník (Bojná III). Priestor medzi nimi chránila takmer dvojkilometrová fortifikačná línia, využívajúca prírodné strže, ktoré v miestach hrebeňov návrší dopĺňal val s priekopou, obrátenou na severozápadnú stranu oproti Považiu. Komplex lokalít v katastri obce Bojná, okres Topoľčany vstúpil do povedomia odbornej i širokej verejnosti po roku 2002, kedy sa tu amatérskym hľadačom podarilo nájsť mimoriadne množstvo cenných nálezov. V roku 2007 tu bol zahájený systematický výskum, ktorý pokračuje a každoročne prináša nové objavy a prekvapenia. Práce sa ťažiskovo sústreďujú na najväčšie a tiež najintenzívnejšie osídlené hradisko Bojná I, opevnené obvodovým valom, ktorý dosahuje miestami výšku 8 metrov. Prístup k nemu bránili z východnej strany dve kolmo dolu svahom zbiehajúce priekopy s valmi (**obr. 1**). Z prístupnejšej západnej strany hradisko a jeho predhradie chránil ešte predsunutý šijový val s priekopou. Veľký obvodový val bol vybudovaný z komôr, vyplnených hlinou, kamením a drevenými roštami. Teleso valu z oboch strán spevňovala košina na stĺpovej osnove a z čelnej strany nad priekopou aj kamenná plenta. V komorách na vnútornej strane valu sa našli viaceré hromadné nálezy a cenné artefakty vrátane bronzového zvona. Podľa stratigrafie vrstiev v troch realizovaných rezoch hlavným valom predpokladáme, že súčasná konštrukcia využila staršie opevnenie.

▲ Obr. 1. Bojná I – Valy, plán hradiska.

Červenou sú vyznačené podporné opevnenia na svahu vrchu. Mapa E. Blažová – M. Bartík.

Podľa analýz zuhoľnatených trémov v požiarom zničenom vane boli najmladšie dreva použité pri stavbe opevnenia vyťaté najskôr v roku 893, teda na konci vlády Svätopluka. To dokladá vybudovanie (prebudovanie) veľkého opevnenia až v samom závere 9. storočia. Podobná situácia je aj v prípade iných hradísk z tohto obdobia na západnom a južnom Slovensku (Majcichov, Bíňa, Pobedim), kde boli požiarom zničené opevnenia taktiež datované na koniec 9. storočia (Henning – Ruttkay 2011, 268–270, 280).

▲ Obr. 2. Bojná I.

Nákončie meča, železo, strieborné plátovanie a tuzia. Maximálna šírka 44 mm. Archeologický ústav SAV v Nitre. Foto J. Foltýn.

▲ Obr. 3. Bojná I.

Plaketa 1. Pozlátená meď, priemer 150 mm. Ponitrianske múzeum v Nitre. Foto K. Pieta.

V areáli hradiska i na opevnenom predhradí sa našli dielne, hlavne kováčske vyhne, dvorce so zemnicami s kamennými pecami a hospodárskymi stavbami, ale aj základy veľkých nadzemných stavieb. Medzi veľkým množstvom nálezov sú zastúpené kovové súčasti drevených nádob, predmety zariadenia domácnosti, remeselnícke nástroje, poľnohospodárske náradie a zbrane. Prítomnosť spoločenskej elity dokladajú náročné ozdoby i bohaté striebrom a zlatom vykladané súčasti opaskov a odevu. Niektoré výrobky nesú výzdobu, charakteristickú práve pre túto lokalitu. Vyskytujú sa tu aj cudzie, karolínskym a neskorovavarským prostredím ovplyvnené výrobky (Jakubčinová 2012; Robak 2013). Medzi pozoruhodné artefakty patria zlomky sklenených pohárov (Galuška et al. 2012). K častým nálezom patria súčasti výstroja jazdca a koňa. Unikátne nákončie meča s motívom kríža a letiacich vtákov bolo zdobené strieborným plátovaním a tuziou (obr. 2). V počte takmer 60 doteraz objavených ostrôh sú zastúpené takmer všetky typy počínajúc ostrohami s háčikmi až po výnimočný, zlatom plátovaný exemplár (Pieta – Ruttkay 2006, obr. 10; Janošik – Pieta 2007, obr. 15, 7–11; Jakubčinová, v tlači). Sú ďalším z dôkazov prítomnosti vyššej bojovníckej vrstvy na hradisku.

Azda najvýznamnejšími nálezmi z Bojnej sú doklady kresťanského kultu (Hanuliak – Pieta, 2014). Je to predovšetkým súbor šiestich pozlátených reliéfnych plakiet, znázorňujúcich anjelov a Krista (obr. 3), ktoré pôvodne zdobili drevenú schránku – prenosný oltár alebo relikviár. Dve z plakiet nesú

◀ **Obr. 4. Bojná I.**

Zvon, bronz, železné srdce. Výška 215 mm. Archeologický ústav SAV v Nitre. Foto J. Foltýn.

krátke texty písané latinkou, čo sú prvé priame doklady písma na sever od stredného Dunaja. Predpokladáme, že plakety pochádzajú zo severotalianskeho prostredia, odkiaľ na západ Slovenska prišla aj misia, šíriaca novú vieru (*Pieta – Ruttkay 2006; Pieta 2013*). Kresťanské symboly v podobe kríža sú aplikované aj na mnohých profánnych predmetoch, hlavne na kovaniach opaska a konských postrojoch. S kresťanskou liturgiou a možnože aj s odporom proti novej viere súvisia úlomky troch rozbitých bronzových zvonov a jeden vzácny, v úplnosti zachovaný kus typu Canino, ktorý sa našiel ukrytý vo vale (**obr. 4**). V Európe sa dosiaľ našli zvonky tohto typu, alebo ich fragmenty len na piatich náleziskách (*Janošík – Pieta 2007; Illáš 2012*).

V rámci aglomerácie Bojná sa dosiaľ nepodarilo objaviť sakrálny objekt, ani pohrebisko. Len na mieste najstaršej osady v polohe Bojná III – Žihľavník v polohe Obora boli nájdené a preskúmané dva mohylové násypy, navrhované z vrstvy okolitej osady zo 7.–8. storočia. Vo väčšej mohyle s priemerom 15 m sa hrob nenašiel. V menšej mohyle bola v rakve pochovaná mladá žena. Hrob podľa sprievodných nálezov

▲ **Obr. 5. Bojná I.**

Modelové rekonštrukcie obydli. Foto K. Pieta.

(na kruhu točená nádoba, vedierko, bronzový štítkový prsteň, šnúra sklenených korálikov, nožík) patrí do 2. polovice alebo až na koniec 9. storočia.

Bohatý nálezový fond z hradiska Bojná I poukazuje na relatívne dlhú existenciu včasnostredovekého osídlenia, čo potvrdzujú aj prírodovedné analýzy, superpozície objektov a predstavba valu. Časť nálezov včítane neskoroavarských kovaní a ostrôh s háčikmi pochádza zo staršieho horizontu datovaného do konca 8. a do 1. polovice 9. storočia. Najväčší počet nálezov však patrí do konca 9., prípadne na začiatok 10. storočia.

Pozornosť si zaslúži vysoký počet hromadných nálezov. Počas výskumných prác bolo doteraz zaevidovaných 26 depotov. Ďalšie štyri, ešte pred výskumom získané nálezy tohto typu získalo Slovenské národné múzeum (*Turčan 2012*). Sklady predmetov boli uložené v komorách valov alebo ukryté na rôznych miestach vo vnútri hradiska. Boli v nich najmä sekerovité hrivny, poľnohospodárske náradie, remeselnícke nástroje, kovania drevených nádob a súčasti postrojov, ale aj poškodené predmety určené na prekovanie. Výnimočným nálezom bol súbor pozlátených plakiet, uložených v zemi vo zvislej polohe tesne vedľa seba (*Pieta – Ruttkay 2006*, 60).

Stovky hrotov šípov, úlomky iných zbraní a výzbroje, ako aj požiarom zničené stavby a opevnenia hradiska Valy sú svedectvom násilného zániku tohto centra, ku ktorému nepochybne došlo na konci 9. alebo začiatkom 10. storočia. Viaceré zbrane, najmä hroty šípov s trňom alebo hádzacie sekerky s predĺženým tylom nájdené v Bojnej patrili k výbave nomádskeho bojovníkov (*Kouřil 2008*, 118, obr. 3: 7; *Ruttkay 2012b*, 504). Na pozadí historických udalostí je zničenie hradiska Valy a pravdepodobne aj celého obranného systému v Bojnej nájazdom starých Maďarov jednou z viacerých možných interpretácií.

Aglomerácia sídlisk a opevnení v Bojnej sa sformovala na začiatku 9. storočia a časom sa stala významným strategickým priestorom a zrejme aj správnym strediskom. Otázkou zostáva, či Bojná bola počas svojej existencie aj strediskom kultu, ako to naznačujú výnimočné nálezy z hradiska Valy, alebo toto miesto, pôvodne bežné regionálne sídlo, v dôsledku mimoriadnych vojnových udalostí prevzalo na určitú dobu úlohu iných stredísk, ako by to nasvedčovala chýbajúca cirkevná architektúra. Po svojom zničení miesto v horách stratilo svoj niekdajší vojenský a hospodársky význam a nebolo viac obývané.

Opevnenia a ďalšie veľkomoravské pamiatky v Bojnej sú súčasťou informačného chodníka a na veľkom hradisku Valy sú viaceré objekty modelovo prezentované a sprístupnené verejnosti (**obr. 5**). V obci pôsobí hojne navštevované Múzeum Veľkej Moravy.

NITRA

SLOVENSKO

Nitra – mesto ležiace v prudkom ohybe rieky Nitry, na rozhraní Podunajskej nížiny a západných výbežkov pohoria Trábeč patrí k archeologicky najlepšie preskúmaným regiónom Slovenska. Ojedinelá súhra geografických a klimatických daností, ako aj úrodná pôda, vody bohaté na ryby a lesy plné zveriny spôsobili, že tu vznikli ideálne podmienky pre život človeka.

Jeho prítomnosť tu dokladajú nespočetné archeologické nálezy, ale aj vzácne historické pramene. Jedna z najväčších koncentrácií osídlenia tu je doložená v stredoveku, v 9.–13. stor. a odvtedy je toto územie nepretržite osídlené.

Nitra (Nitrava) je jednou z mála lokalít v naddunajskom priestore osídlenom Slovanmi, ktorá sa objavuje v súdobých písomných prameňoch. Prvá zmienka v spise *O obrátení Bavorov a Korutáncov* (Havlík, ed. 1969, 11; Wolfram, ed. 1979, 52, komentár 128–136) uvádza vysvätenie kostola na majetku Pribinu v Nitre salzburským biskupom Adalaromom (821–836). Stalo sa tak v r. 828 (Steinhübel 2004, 72). Biskup Adalarom vysvätením kostola jednoznačne riskoval možnosť kompetenčného sporu s Pasovom. Ak podstúpil toto riziko, musel mať na to dobré dôvody. Napriek tomu, že spis napísaný v salzburskom sídle biskupa Adalvína v r. 871–873 má v mnohom tendenčné črty, ide o jedinečný prameň potvrdzujúci význam Nitry. Nepriamo z neho vyplýva, že išlo aj o kniežacie sídlo pravdepodobne s mocensko-správnou funkciou. Práve táto informácia viedla bádateľov k zavedeniu termínu Nitrianske kniežatstvo, prípadne Pribinovo kniežatstvo.

Výnimočné postavenie Nitry potvrdzuje aj listina pápeža Jána VIII. z júla roku 880. Adresovaná je veľkomoravskému panovníkovi Svätoplukovi I. V nej pápež Ján VIII. (872–882) potvrdil Metoda v hodnosti moravského arcibiskupa, zriadil Nitrianske biskupstvo, do funkcie nitrianskeho biskupa vymenoval franského kňaza Vichinga a tiež potvrdil používanie slovanského liturgického jazyka. Listina je dokladom vzniku nitrianskeho biskupstva (Marsina, ed. 1971, č. 30, s. 24). Je veľmi pravdepodobné, že Nitra bola už aj pred r. 880 sídlom archipresbitera (Judák 2007, 22).

Nepochybne to svedčí o dôležitom postavení Nitry a Nitrianskeho kniežatstva, ktoré už v tom čase museli hrať významnú úlohu v stredodunajskom politickom priestore. Zmienky o Nitre z 9. storočia a navyše v súvislosti s kresťanskou stavbou jednoznačne podčiarkujú aj významné miesto Nitry v organizačno-správnej štruktúre Nitrianskeho kniežatstva. Písomné pramene však mlčia o tom, či týchto centier bolo viac, alebo o tom, ako vyzerali, aké bolo ich ekonomické zázemie a pod.

Práve vyše tisícročie trvajúce stavebné a iné aktivity spôsobili, že doklady dávneho osídlenia sú v katastri dnešného mesta

Peter Bednár – Matej Ruttkay

Nitra, na rozdiel od viacerých iných v minulosti definitívne zaniknutých nálezísk, značne torzovité. Túto skutočnosť treba mať na zreteli pri porovnávaní s ďalšími lokalitami.

Rozsiahla sídlisková aglomerácia jestvovala v Nitre aj vo včasnej dobe dejinnej – či už v mladšej dobe železnej (*Březinová 1998*, 55–67; *Hečková 1993*, 64–74), alebo aj v dobe rímskej a sťahovania národov (*Pieta 1993*; *Kolník 1993*; *Hečková 1998*). Zaujímavé je, že v dobe rímskej a dobe sťahovania národov ostáva dnešné centrum mesta, t.j. pravobrežná časť Nitry takmer neosídlená. Naopak, lokality sa koncentrujú na ľavobrežnej terase Nitry.

V 6.–7. storočí sa sídlisková situácia mení iba mierne. Stále oveľa hustejšia sieť sídlisk je na ľavobreží, ale vznikajú aj prvé staroslovanské osady na pravobreží Nitry. Z katastra mesta poznáme dnes 7 lokalít z tohto obdobia (*Fusek 1998*; *Ruttkay 2013*; *2013a*). Osídlené sú v prvom rade polohy mierne vyvýšené oproti záplavovej riečnej nive. Išlo o otvorené osady s veľkým rozptýlením objektov a malou koncentráciou zemníc s vykurovacím zariadením v rohu príbytku (*Fusek 1998*, 81).

Súvislejšie včasnოსlovanské osídlenie v blízkosti budúceho centra, resp. z pravého brehu rieky je známe z Koceľovej ulice v Párovciach (*Chropovský 1971*, 147nn.; *Fusek 1994*, 231, tab. XX: 1–81). Niekoľko črepov včasnოსlovanskej keramiky pochádza aj z vrcholu hradného kopca, z východného nádvorja hradu (*Chropovský – Fusek 1990*, 66–67; *Fusek 1994*, 230, tab. XLV: 1–5). V tomto prípade však nie je isté, či neboli dovezené s hlinou v neskoršom období, alebo ide o doklad krátkodobého využitia polohy (*Bednár 1998*, 86). Hustejšie osídlenie ľavého brehu Nitry reprezentujú najmä polohy Šindolka, Kasárne pod Zoborom, Športový areál (*Chropovský 1971*, 147nn.; *Fusek 1994*, 230nn.). Novoobjavené pohrebisko sa zistilo pri výstavbe rýchlostnej cesty R1 v polohe Mikov dvor v miestnej časti Janíkovce (*Ruttkay 2013a*). Azda súvisela s doteraz najväčšou preskúmanou osadou v areáli Agrokomplexu, kde sa odkrylo 18 objektov zo 6. – začiatku 8. storočia – obydlia, hospodárske stavby, zásobné jamy a pod. (*Fusek 1998*, 84; *1991*). Žiarové pohrebisko s približne 60 hrobmi sa zistilo v južnej časti Nitry v Dolných Krškanoch pri stavbe železničnej trate a budovaní závodu Mevak (*Fusek 1994*, 220–221). Ďalšie významné pohrebisko (89 žiarových hrobov) sa preskúmalo v severozápadnom susedstve mesta v katastri obce Čakajovce (*Rejholcová 1990*).

Zdá sa, že k istému poklesu hustoty osídlenia dochádza v 8. storočí. Ide o všeobecný jav na juhozápadnom Slovensku, ktorý skôr súvisí s nedostatočným poznaním, resp. rozpoznaním hmotnej kultúry sídlisk v 8. storočí, ako s reálnou situáciou. Nitra v tom čase ležala v hraničnej zóne slovanského osídlenia

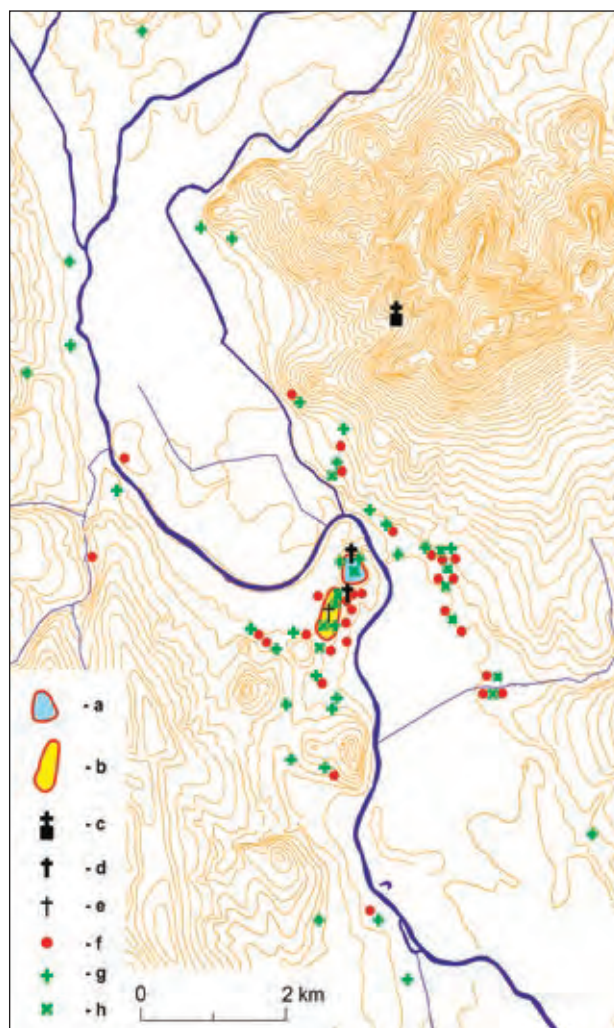
na severe a oblasti avarského kaganátu na juhu (Fusek 1998a). Pozoruhodné je, že iba sporadické nálezy pochádzajú z centra mesta a hradného kopca, ktoré neskôr tvorili dominantnú časť včasnostredovekej Nitry. V centre mesta pri stavbe v blízkosti budovy súdu (pravdepodobne budova dnešnej prokuratúry na rohu Štúrovej a Damborského ulice) sa našlo niekoľko hrobov, ktoré môžeme časovo zaradiť do predveľkomoravského obdobia (Kaspárek 1956; Fusek 1998a, obr. s. 88). Žiaľ dnes nevieme povedať, do akej miery toto pohrebisko súvisí s hrobmi, ktoré sa našli východne od tejto plochy na nádvorí dnešnej tržnice (Bednár – Fottová – Zábajník 2001; Bednár – Fottová 2003) a na ploche nákupného centra na mieste bývalých Mlynov (nepublikované, za informáciu ďakujeme T. Königovi). V r. 2009 sa časť pohrebiska z prelomu 8. a 9. storočia preskúmala v polohe Mikov dvor (Rutkay et al. 2013b). Pohrebiská z Dolných Krškán a Ivanky pri Nitre, ako aj časť garnitúry z Janíkoviec – Mikovho dvora a strmeň z Chrenovej III patria k najsevernejším dokladom predmetov avarského charakteru v 8. storočí. Nemenej dôležité sú aj predmety franského pôvodu. Ide najmä o už spomenuté nálezy z pohrebiska pravdepodobne z bývalého Námestia 1. mája (?) – meč, železný hrot šípa a hrot kopije s krídielkami, hlinené nádoby, bronzové jazykovité nákončie opaska, puklica štítu, sklené koráliky (Kaspárek 1956).

Zásadná zmena v štruktúre osídlenia nastáva v priebehu 9. storočia. Práve na prelome 8. a 9. storočia sa začala sídlisková štruktúra Nitry významne meniť. Vzrastá hustota osídlenia na oboch brehoch rieky a postupne vzniká rozsiahla sídlisková aglomerácia. Rozsah tejto aglomerácie viac menej zodpovedal rozsahu dnešného osídlenia Nitry a jej mestských častí (obr. 1). Zaujímavé je aj osídlenie nivy rieky (napr. priemyselný park sever), čo naznačuje na nižší stav vodných tokov oproti situácii vo vrcholnom stredoveku a novoveku. Sídlisková aglomerácia pozostávala najmä z otvorených sídlisk a pohrebísk, ale i z hradísk, či ďalších štruktúr. Takéto husté osídlenie nemá obdobu ani v praveku a ani vo včasnej dobe dejinnej.

Zatiaľ nedoriešenou otázkou zostáva do akej miery hustotu osídlenia a význam nitrianskeho regiónu ovplyvnilo využívanie rudných ložísk v neďalekom Považskom Inovci (Pieta 2013) a Tribečskom pohorí (Bakoš – Chovan a kol. 2004, 60–67). V prípade ložísk v Považskom Inovci musíme počítať s ich intenzívnou exploatáciou prinajmenšom od včasného stredoveku.

Včasnostredoveké hrady a opevnenia

Staronovým prvkom v sídliskovej štruktúre sú včasnostredoveké hrady a opevnenia. K ich existencii je k dispozícii veľký počet literatúry, ale žiaľ, iba málo kvalitne publikovaných vý-

▲ Obr. 1. Osídlenie Nitry vo veľkomoravskom období:

a – hrad; b – predhradie; c – kláštor sv. Hyppolita; d – pravdepodobná poloha kostola; e – predpokladaný kostol; f – neopevnená osada; g – pohrebisko; h – hroby na sídlisku. Podľa Fusek 2008a.

sledkov výskumov. Preto podnes datovanie, ako aj identifikačná funkcie mnohých zostáva v hypotetickej rovine.

Okrem jednoznačne doložených opevnených areálov na Hradnom vrchu a Na vršku boli s veľkou pravdepodobnosťou Slovanmi využívané aj opevnenia v polohách Lupka a Martinský vrch. Predpokladá sa aj využitie opevnení na Zobore. Existencia opevnenia na vrchu Borina vo včasnom stredoveku nie je spoľahlivo doložená.

Jednotlivé opevnené areály mali pravdepodobne rozdielnu funkciu. Sídlisko na Nitrianskom hrade existovalo ako organizačno-správne centrum, areál Na vršku plnil skôr funkciu opev-

neného predhradia alebo remeselnického centra. Iné mohli slúžiť aj ako útočiská v čase nepokojov. Fortifikácie opevnených areálov vybudovali rozličnými stavebnými technikami.

Nitra – hrad

Dominantným sídlom Nitry bol od 9. storočia hrad na hradnom kopci. Najeskôr v priebehu 9. storočia k nemu pribudlo opevnené „predhradie“, resp. samostatné hradisko na protifahlom návrší a jeho svahoch v centre dnešného mesta – Na vršku. Hradný kopec chránili na východnej, severnej a západnej strane strmé svahy. Zo všetkých strán ho obtekala rieka Nitra a jej ramená.

Ak by sa brali do úvahy iba preskúmané sídliskové objekty, zdalo by sa, že sa na prvý pohľad ničím neodlišujú od okolitých osád na terasách rieky. Z tohto obdobia sa doteraz preskúmali iba dve polozemnice, zistené pod najstarším valom (Bednár 2006; 2011). Žiaľ, veľká časť pôvodných situácií bola zničená intenzívnou stavebnou činnosťou a úpravami terénu v nasledujúcom tisícročí.

To, čo lokalitu odlišuje od okolitých súvekých sídlisk sú priame a nepriame doklady prítomnosti kamennej architektúry. Zhlinky malty pod najstarším valom naznačujú, že na vrchole kopca stála už v prvej polovici 9. storočia. Jej existenciu dokladá aj stavebná sutina druhotne použitá pri stavbe valu I, ale aj podobnosť s maltou vo fragmente muriva stavby, odkrytej v severovýchodnej časti paláca.

Z počiatočného obdobia hradu, pochádza aj niekoľko hrobov v severovýchodnej časti kopca. Vo väčšine z nich boli pochované nedospelé osoby. Nešlo pritom o hroby uložené v rámci rozsiahlejšieho pohrebiska, ale o ojedinelé hroby, resp. malé skupiny hrobov na sídlisku, medzi sídliskovými objektmi.

▲ Obr. 2. Nitra – hrad.

Pracka a nákončie opaska z hrobu 1/94 pri Morovom stĺpe. Zdroj Archív AÚ SAV.

Nie celkom jasné je relatívne chronologické zaradenie skupiny hrobov, ktoré sa preskúmali v tesnej blízkosti Morového stĺpu. Išlo o 3 porušené hroby dospelých jedincov vo vnútornej časti hradu. V jednom z nich sa našli dva železné nože. V ďalšom zlomky železnej striebrom tauzovanej ostrohy so železnou tauzovanou prackou, liate bronzové nákončie a bronzová pracka opaska (obr. 2). Stratigrafická situácia (subpozícia hrobu s ostrohou a opaskom pod sídliskovou vrstvou z 2. polovice 9. až 1. polovice 10. storočia) naznačuje, že by mohli pochádzať zo staršej fázy včasnostredovekého osídlenia podobne, ako niektoré z hrobov preskúmaných v r. 2014 v predpolí juhovýchodného bastiónu.

Val I a staršie stavby

V 2. polovici 9. storočia došlo na hradnom kopci k rozsiahlej prestavbe. Zmena sa výrazne prejavila najmä na opevnení hradu. Na jeho ochranu vystavali po obvode hradného kopca valové opevnenie, ktoré je označené ako val I (obr. 3–4; Bednár 1998a; Bednár – Šimkovic 2011). Val tvorili dve kamenné steny, postavené z nasucho kladených lomových kameňov, a hlinený násyp medzi nimi. Steny valu i hlinený násyp medzi nimi spevňovala drevená roštová armatúra. Kamenné steny

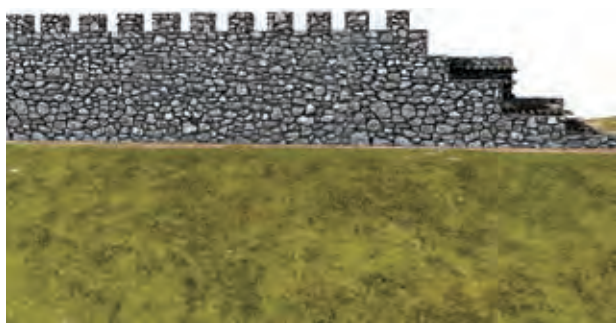

▲ Obr. 3. Nitra – hrad.

Pôdorys hradného kopca s vyznačením priebehu opevnenia v 9.–11. storočí: a – preskúmané časti veľkomoravského valu I; b – predpokladaný priebeh valu I; c – predpokladaný priebeh širokého komorového valu (valu III); d – skúmané časti opevnenia.

boli približne 1 m široké a predpokladá sa, že vonkajšia mohla byť vysoká 3–4 m (*Mattuš – Procházka 2009*, 285) s tým, že jej súčasťou mohla byť aj predprseň s cimburím. Vnútorňa stena bola nižšia. Hlinené jadro medzi kamennými stenami bolo široké približne 3 m a mohli ho využívať ako komunikačný priestor pri obrane opevnenia. Na základe doterajších poznatkov možno konštatovať, že veľkomoravský val I obiehajú po celom obvode hradného kopca, až po južný okraj kopca – tzv. Horný palánok a chránil areál s rozlohou približne 8,5 ha. Val zničil rozsiahly požiar. Kedy k nemu došlo a čo bolo jeho príčinou zostáva nejasné. Máme však viacero indícií, že hrad nebol opustený a jeho vývoj pokračoval ďalej.

Do obdobia výstavby veľkomoravského valu I kladieme aj prestavbu stavby, z ktorej stavebnú sutinu druhotne použili v múroch opevnenia. Predpokladáme, že v tom čase vznikol na vrchole hradného kopca nový rozsiahly stavebný komplex. Charakteristickým stavebným materiálom preň boli kvádre z bieleho litotamniového vápenca, dovážaného z lomov v Litavských vrchoch v Burgenlande, alebo vo východnej časti Dolného Rakúska (*Pivko 2007*). Išlo nepochybne

▲ Obr. 4a. Rekonštrukcia veľkomoravského valu.

Hradný kopec – pohľad na čelnú stenu. 3D model A. Arpáš, AÚ SAV v Nitre.

▲ Obr. 4b. Rekonštrukcia veľkomoravského valu.

Hradný kopec – pohľad na vnútornú stranu valu. 3D model A. Arpáš, AÚ SAV v Nitre.

o reprezentačnú stavbu, ktorá vznikla na kniežacom hrade. Zdobené architektonické články, druhotne použité v mladších stavebných konštrukciách – v násype komorového valu (III), postaveného v polovici 11. storočia a v murive renesančnej veže (*Bednár 1998a*, Abb. 6: 1; *Fusek – Bednár 2008*, 40–41, Abb. 21; *Pušková 1985*, 470–472; 1993, 151–152, obr. 8 a 10) naznačujú, že na jej výstavbe sa podieľala stavebná huta z karolínskeho franského prostredia. Druhou možnosťou je, že články pochádzajú z rozobratej antickej stavby (*Vančo 2000*) a boli dovezené spolu s kvádrmi z litotamniového vápenca. Predpoklad J. Steinhübel (*Steinhübel 2004*, 13, 14), že táto neskorantická stavba mohla stáť priamo na hradnom kopci, či v jeho blízkom okolí, je málo pravdepodobný.

Torzo tejto včasnostredovekej stavby sa podarilo identifikovať v južnej stene tzv. Dolného kostola, v úseku od tzv. neskororománskej kaplnky po renesančnú vežu kostolov. Ide nepochybne o južnú stenu kostola postaveného pred polovicou 11. storočia. Zaujímavé je, že dendrochronológia doložila, že drevo použité pri stavbe bolo sťať niekedy po 1. tretine 10. storočia (informácia J. Henning, J. W. Goethe-Universität Frankfurt am Main). To znamená, že stavba vznikla, resp. bola prestavovaná s najväčšou pravdepodobnosťou v druhých dvoch tretinách 10. storočia, prípadne na začiatku 11. storočia.

Veľké množstvo kvádrov, použitých druhotne v mladších stavebných konštrukciách – v násype komorového valu z polovice 11. storočia a v murive neskororománskej časti kostola z prelomu 12. a 13. storočia, ale naznačujú, že išlo o rozsiahlejší komplex a predpokladáme, že jeho časť mala aj profánnu funkciu a stála pod dnešným palácom.

Val II a val III

Ďalšiu fázu opevnenia Nitrianskeho hradu označujeme ako val II (*Bednár 1998a; Bednár – Šimkovic 2011*). Postavili ho podobnou konštrukčnou technikou ako val I, t.j. mal čelnú kamennú plentu, spevnenú drevenou roštovou armatúrou a hlinené jadro. Plenta valu II bola na rozdiel od valu I užšia. Jej šírka sa pohybovala v rozmedzí od 50 do 70 cm. Val II založili na nerovný sutinový kužeľ staršieho opevnenia. Najlepšie je zachovaný na západnom svahu hradného kopca. Jeho zvyšky, zachované v jednom zo skúmaných úsekov, zakomponovali do telesa komorového valu (valu III). Stav zachovania naznačuje, že ho postavili v 1. polovici 11. storočia.

Najneskôr v polovici 11. storočia, medzi rokmi 1046–1061, hrad opevnili novým opevnením – komorovým valom, označovaným ako val III.

Ďalšie hradiská

Trochu menej sú známe pomery v opevnenom „predhradí“ na návrší v centre dnešného mesta južne od hradu, v polohe označovanej ako hradisko Na vršku. Dosiaľ skúmané časti tohto rozsiahleho areálu s početnými sídliskovými objektmi a skupinami hrobov, resp. časťami pohrebísk z 9.–11. storočia neboli spracované a neumožňujú spoľahlivú rekonštrukciu sídliskovej štruktúry v tejto časti Nitry. Komplexné vyhodnotenie náleзовých situácií zatiaľ chýba. Nejasné je presnejšie datovanie opevnenia tejto polohy. Spravidla sa kladie do 9. storočia. Vy-nára sa však aj otázka, či nemôže pochádzať až z neskoršieho obdobia. Naznačuje to pomenovanie návršia ako *Castrum ludeorum* v metačnej listine z roku 1247, pričom v staršom prameni, *Zoborskej listine* z roku 1113 je táto poloha označená ako *Mons ludeorum* (Marsina, ed. 1971, č. 69, s. 67).

Ďalšie hradiská sa nachádzali v polohe na Martinskom vrchu a Na Lupke. V oboch prípadoch sa ako nevyhnutný ukazuje revízny archeologický výskum. Až potom bude možné rozhodnúť, nakoľko je možné opevnenie spájať s prítomnosťou objektov z včasného stredoveku. Zatiaľ ako problematrická sa javí otázka pravekého hradiska na Zobore. Nedá sa však vylúčiť, že v prípade nebezpečenstva sa v praveku opevnená poloha mohla krátkodobo využiť ako refúgium).

Otvorené sídliská a pohrebiská

Nielen hradiská potvrdzujú významné postavenie Nitry v 9. storočí. Na ploche výrazne väčšej, ako je dnešné staré mesto, t.j. od Hradu až po Krškany sa rozkladala jedna rozsiahla sieť menších sídlisk. Druhá sieť sídlisk bola na ľavobrežnej terase Nitry – od Dražoviec až po Janíkovce. Na tú dobu to bola určite jedna z najväčších sídliskových aglomerácií v strednej Európe a s trochou nadsadenia už možno hovoriť o mestskom charaktere. Jej pozostatky sa takmer každodenne odkrývajú na rozmanitých miestach – Šindolka, úpätie Zobora, Svätoplukovo námestie, Tržnica, Dolné Krškany atď.

Toto územie je zaujímavé aj nezvyčajne veľkým počtom hrobov na sídliskách aj veľkým počtom pohrebísk. Známe sú prevažne pohrebiská používané vo veľkomoravskom období. Na niektorých z nich sa nepretržite pochovávalo do 10., resp. 11. storočia. Ďalšie pohrebiská sú založené v 2. polovici 10. storočia a fungujú až do 11.–12. storočia. Ide o pohrebiská tzv. belobrdského typu (Amfiteáter, Dražovce, Mikov dvor, z novoobjavených Šindolka – 2 pohrebiská, Školská ul.; *Fusek 2008b*, 300–301). Veľká je aj skupina prikostolných cintorínov založených v 11. storočí. (Nitra – hrad, Martinský vrch, Seleenec, Piaristická ul., Párovce). Na druhej strane sú výnimočné typické staromaďarské pohrebiská s charakteristickou jazdec-

kou zložkou. Objavujú sa iba na okraji nitrianskej sídelnej zóny (Mlynárce – Lužianky; *Eisner 1933*, 282; *Ruttkay 2005*, 58).

Kostoly

Najstarší písomne doložený kostol v Nitre vysvätil soľnohradský arcibiskup Adalram približne v roku 828. Pôvodné spájanie tzv. Pribinovho kostola s Kaplnkou Sv. Emeráma na nitrianskom hrade a ani s objaveným kostolom na Martinskom vrchu sa nepotvrdilo. Nedostatočne potvrdené je aj datovanie kostola v Kasárňach pod Zoborom (Martinský vrch), kde sa dá zatiaľ iba konštatovať, že tu stála predrománska sakrálna stavba s pravouhlou svätyňou. Novšie archeologické výskumy s veľkou pravdepodobnosťou naznačujú jeho situovanie na Nitrianskom hrade v mieste paláca, resp. dolného kostola. Tu je najväčším podporným argumentom existencia zlomkov stavebných článkov a veľkého počtu malty vo vale I. Pochádzajú pravdepodobne zo zrútených, resp. rekonštruovaných stavieb svetského i sakrálneho charakteru. Lokalizáciu Pribinom postaveného kostola na hradnom kopci podporuje aj tradícia patrocínia sv. Emeráma.

Biskupstvo v Nitre

Z listu pápeža Hadriána *Gloria in excelsis* z r. 869 vyplýva, že Metodovu arcidiecézu mali tvoriť kniežatstvá Rastislava, Svätopluka a Koceľa (Marsina, ed. 1971, č. 16, s. 12). V roku 880 pápež Ján VIII. listinou *Industriae tuae* na žiadosť Svätopluka zriadil v Nitre biskupstvo a vysvätil prvého nitrianskeho biskupa Vichinga, pôvodne benediktínskeho mnícha (Marsina, ed. 1971, č. 30, s. 24). V roku 899, keď veľkomoravské knieža Mojmír II. (894–906) bol na vrchole moci, získala veľkomoravská cirkev nového arcibiskupa a troch jemu podriadených biskupov (Marsina, ed. 1971, č. 38A, s. 32). V 10. storočí biskupstvo s veľkou pravdepodobnosťou zaniká. K jeho obnoveniu došlo s najväčšou pravdepodobnosťou za kráľa Kolomana I. (1095–1116). Dozaiista bolo odrazom vnútropolitických uhorských pomerov, kde si Nitra udržala dôležité politické, hospodárske a kultúrne miesto. V dobe obnovenia biskupstva pravdepodobne došlo aj k zriadeniu archidiakonátov v nitrianskej diecéze – nitrianskeho a trenčianskeho.

Osudy Nitrianska a Nitry po páde Veľkej Moravy v 10. storočí nie sú dodnes spoľahlivo ozrejmene. Najväčším problémom je absencia historických prameňov. Treba zdôrazniť, že v Nitre a jej bezprostrednom okolí fungovali nepretržite od doby veľkomoravskej aj viaceré pohrebiská, a ani na jednom sídlisku neregistrujeme násilný zánikový horizont. To umožňuje predpokladať, že prienik Maďarov do tejto oblasti nebol násilný a deštruktívny, ale pozvoľný. Zánik Veľkej Moravy neznamenal automaticky kompletnú deštrukciu Nitrianskeho kniežatstva.

Nitra nestráca svoj význam a naopak aj po vzniku Uhorského kráľovstva v 11.–12. storočí hrala dôležitú úlohu. Od roku 1048 sa stala údelným kniežatstvom, jedným zo sídel tretiny kráľovstva *tertia pars regni*, ktorého jednotlivé kniežatá boli významnými kandidátmi na uhorský trón. Nitrianske vojvodstvo v čase svojho najväčšieho rozmachu zastrešovalo až 15 komitátov a trvalo takmer 120 rokov.

Kniežacie centrum, či provinčná metropola?

Sídliskové mapy Nitry a jej bezprostredného okolia (**obr. 1; Fusek 2008a**, Abb. 14), ale aj viaceré pohrebiská založené v 9. storočí a nepretržite používané do 10. storočia jednoznačne dokazujú, že osídlenie nepostihla na začiatku 10. storočia žiadna výraznejšia katastrofa. Analýza G. Fuseka jasne preukázala, že zánikom Veľkej Moravy dochádza v Nitre k zmenám v hmotnej a duchovnej kultúre, avšak zároveň je jednoznačne preukázaná stabilná hospodárska situácia, ktorej súčasťou bolo aj zapojenie staromaďarského obyvateľstva „do agrárnych komunít pôvodného slovanského obyvateľstva“ (Fusek 2008b, 302). Okrem toho treba mať na pamäti, že priame spájanie výskytu jednotlivých predmetov s etnicitou ich nositeľov (napr. romboidné strelky, hlinené pece v domoch a pod.) je už dnes prekonané. Zároveň si treba uvedomiť, že prítomnosť starých Maďarov nemusela vždy súvisieť iba s dobíjaním Veľkej Moravy, ale že tieto jednotky mohli byť aj v službách veľkomoravských kniežat.

Rozsiahla sieť sídliskových a hrobových nálezov rozkladajúcich sa na väčšej rozlohe, ako dnešné mesto dokladá, že Nitra v 9.–10. storočí (následne aj v 11.–12. storočí) v kombinácii s prítomnosťou sakrálnej architektúry nemá v sledovanom regióne Nitrianskeho kniežatstva obdobu. Zatiaľ nie je jasné, či išlo o hustú sieť vedľa seba ležiacich sídlisk, alebo o jedno sídlisko. Pravdepodobne je pravda niekde v kombinácii týchto možností, t.j. v centrálnej časti, od dnešnej mestskej tržnice cez hradný kopec, cez Martinský vrch po Šindolku a Lupku, sa rozprestieral sídliskový útvar doslova mestského charakteru – domy, hradiská, pohrebiská, sakrálne objekty, remeselnícke objekty. V jeho bezprostrednej blízkosti ležali satelitné osady pravdepodobne prevažne poľnohospodárskeho charakteru – Chrenová, Krškany, Párovské Háje, Mikov dvor. Podobné aglomerácie sú v stredodunajskom priestore výnimkou – napr. Mikulčice (Poláček 1996), Staré Město – Uherské Hradiště (Galuška 2001; 2008), Zalavár (Sós 1973). Celková situácia hovorí jednoznačne v prospech nenarušenej kontinuity sídliskového vývoja. Z toho jednoznačne vychodí, že Nitra bola v 9. storočí významným mocenským centrom, biskupským a pravdepodobne kniežacím sídlom, ktorého úloha ostala zachovaná aj po páde Veľkej Moravy.

DUCOVÉ – KOSTOLEC

SLOVENSKO

Alexander T. Ruttkay

Zďaleka viditeľný, do vážskej nivy s prevýšením 70–80 m vyčnievajúci vápencovo-dolomitický ostroh Kostolec medzi obcami Ducové a Hubina (**obr. 1**), priamo nad cestou z Piešťan do Beckova, vyvolal odbornú pozornosť pomerne neskoro. Pod názvom Kostolitz figuruje síce na mape Nitrianskej stolice Samuela Mikovínyho spred roku 1742, v čom sa azda odrážajú isté historické, v súčasnosti však už nedostupné, informácie o lokalite. No napriek zameraniu Š. Janšákom pred rokom 1930 so zmienkou o tunajšom pravekom hradisku a záznamu W. Zotza z roku 1941 o domnej germánskej fortifikácii, patril Kostolec z hľadiska archeológie dlho medzi len málo povšimnuté lokality.

Výskum na Kostolci bol na začiatku vynútenou, no nevyhnutnou záchrannou akciou. Po roku 1965 hrozila celému ostrohu v dôsledku ťažby tunajšieho kvalitného brizolitu neodvratná, rýchla a úplná likvidácia. Hromadný nález bronzových predmetov pri zemných prácach podporoval síce staršie názory o hradisku z mladšej doby bronzovej, ale pozostatky kostier a stredovekých mincí z narušených častí lokality, a najmä názov Kostolec, naznačovali existenciu dávneho cintorína a neznámeho kostola. Na Kostolci sa uskutočnil roku 1968 záchranný a v rokoch 1969–1975 rozsiahly systematický výskum Archeologického ústavu SAV pod vedením A. Ruttkayho. Prekvapujúco hneď na začiatku odkryvu – 5. júla 1968, v deň sviatku sv. Cyrila a Metoda – sa vynorili zvyšky muríva zaniknutého kostola – rotundy. Spolu s ďalšími prekvapujúcimi objavmi bola práve identifikácia rotundy ako veľkomoravskej stavby hlavným argumentom pre plošný odkryv celej lokality v rokoch 1969–1972 a 1975, od roku 1973 pre presun ťažby brizolitu na iné miesto, a potom aj pre čiastočnú úpravu a „doplnenie“ poškodených častí lokality. Od roku 1976 v rámci spolupráce Archeologického ústavu SAV s Balneologickým múzeom v Piešťanoch začalo budovanie

◀ Obr. 1. Ducové – Kostolec.

Letecká fotografia zo severozápadnej strany. Foto archív AÚ SAV v Nitre.

tunajšej archeologickej expozície v prírode s náznakovou rekonštrukciou najdôležitejších preskúmaných objektov. V roku 1990 bol Kostolec vyhlásený za Národnú kultúrnu pamiatku a stal sa turisticky navštevovaným miestom v okolí Piešťan. Každoročne sa tu 5. júla, na deň sv. Cyrila a Metoda, uskutočňujú cirkevné a kultúrne podujatia.

Na vrchole Kostolca je plošina o veľkosti cca $\frac{3}{4}$ ha obohnaná zo severnej strany mohutným šijovým valom, pochádzajúcim z mladšej doby bronzovej. Pozdĺž vonkajšej strany valu bola široká priekopa. Priaznivú terénnu konfiguráciu so situovaním priamo nad riečnou nivou využili predstavitelia slovanskej elity v 9. storočí na vybudovanie sídla – dvorca s lichobežníkovým pôdorysom o veľkosti cca $\frac{1}{2}$ ha. Opevnenie predstavovala mohutná palisáda z dubových kolov o priemere 22–24 cm (**obr. 2**). Palisáda na jednej strane prebiehala na vrchole pravekého valu a tu bola zdvojená. Vonkajšia priekopa slúžila opäť obranným cieľom. Od ramena Váhu a cesty popri ňom viedla k dvorcu cesta, ktorú naznačuje zásek v svahu so stúpaním 8–22 %. Cesta končila pri hlavnej bráne dvorca, ktorá sa nachádzala na južnom krídle palisádového opevnenia a mala šírku 160 cm.

Vo vnútornom priestore dvorca, ktorý členili palisádové ohrady na štyri časti, nachádzali sa viaceré druhy objektov. Boli to nadzemné zrubové obytné stavby (jednopodlažný „palácový“ typ o rozmere 15 × 5 m (**obr. 3a, b**) a 2–3 podlažný „vežový“ typ s veľkosťou 4 × 4 m) s dlážkami z tvrdej malty; z tretej zrubovej stavby silne poškodennej neskoršími zásahmi

▲ Obr. 2. Ducové – Kostolec.

Palisádový žlab s maltovým spevnením a obtlačkami palisádových kolov. Foto A. T. Ruttkay

sa zachovali len nepatrné stopy, podobne ako z pomocných hospodárskych zariadení. V južnej časti dvorca blízko vchodu stála kresťanská sakrálna stavba s pravdepodobným patročínom sv. Michala archanjela, budovaná z miestnych vápencov, ale aj plochých obliakov z Váhu (**obr. 4**). Z rotundy sa zachovali in situ nielen základy, ale miestami aj nadzákladové murivo o šírke 73 cm so zvyškami obojstranného omietnutia. Vo vrstve deštrukcie v interiéri stavby boli aj zlomky maľovaných omietok. Rotunda s dĺžkou vyše 12 m pozostávala z okrúhlej lode (vnútorný priemer 7,30 m) a podkovovitej apsidy. Vyznačuje sa veľmi presným zameraním pôdorysu s dĺžkovým modulom 36,5 cm. Tento však nemožno odvodiť

▲ **Obr. 4. Ducové – Kostolec.**

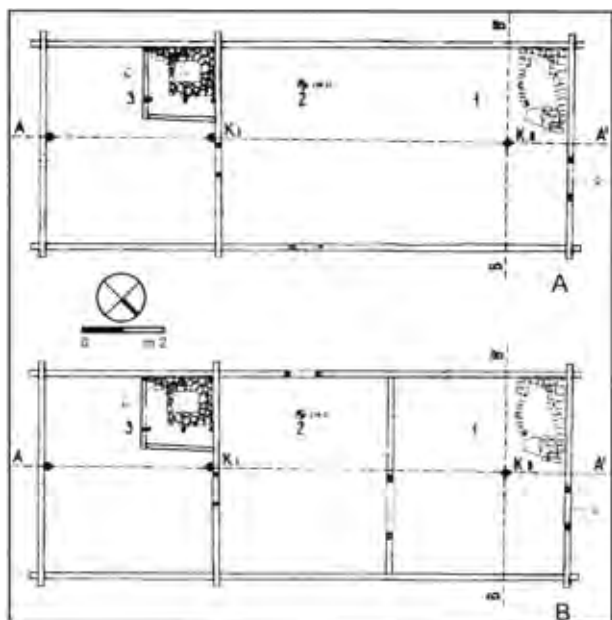
Murivo rotundy po úplnom odkrytí v roku 1970. Foto A. T. Ruttkay.

z predpokladanej longobardskej stopy, keďže táto podľa údajov z čias kráľa Liutpranda spreď polovice 8. storočia mala menej ako 30 cm.

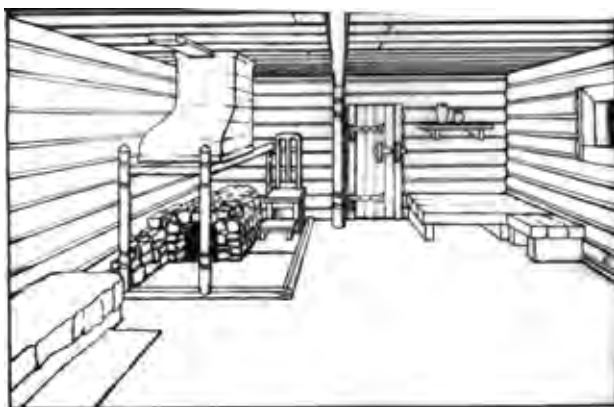
Pri budovaní objektov na dvorci sa použilo 40–50 tisíc litrov malty z vápna a brizolitu priamo z Kostolca. Neobyčajne tvrdá malta sa použila pri murovaní rotundy, na vyhotovenie dlážok v rotunde a v profánných nadzemných stavbách a dokonca aj na spevnenie palisád v exponovaných miestach (náročia). Vápenec sa ťažil zrejme v blízkej polohe Čertolie asi 400 m južne od Kostolca. V roku 1975 sa tu odkryla pec na pálenie vápna; rozbor objektu zodpovedá obdobiu výstavby veľkomoravského dvorca.

Pri rotunde bolo 28 hrobov z polovice 9. až 1. polovice 10. storočia. Prevažujú hroby mužov (22) s častými nálezmi ostrôh (**obr. 5**). Populácia je asymetrická: sú tu len tri ženské hroby a tri hroby nedospelých jedincov. V ženských a detských hrobách boli o. i. aj zlaté, pozlátené, alebo strieborné šperky tzv. veligradského typu (**obr. 6**).

Dvorec na Kostolci je tvarovo podobný franským dvorcom (*curtis*) v 8.–9. storočí, najmä ich predpokladaným výšinným formám so „štitovitým“ pôdorysom. Odzrkadľujú sa tu však špecifické črty spoločenského vývoja naddunajských Slovanov v 9. storočí. Ide o „externý“ dvorec mimo areálu veľkomoravských mocenských centier, o sídlo tunajšieho predstaviteľa aristokracie, sprvu tu azda s ozbrojenou družinou reprezentujúceho moc panovníka (**obr. 7**). Správna a sídelno-reprezentatívna funkcia lokality v mikroregióne bola po regrese blízkeho staršieho hradiska v Pobeďime umocnená výhodnou vojensko-strategickou polohou nad riečnym brodom (stredoveký názov osady Ducibrod, Duczrew, dodnes zachované toponymá Horný a Dolný brod) a cestou spájajúcou Považie s Ponitriím. Kostol s väzbami najmä k akvilejskému okruhu v severnom

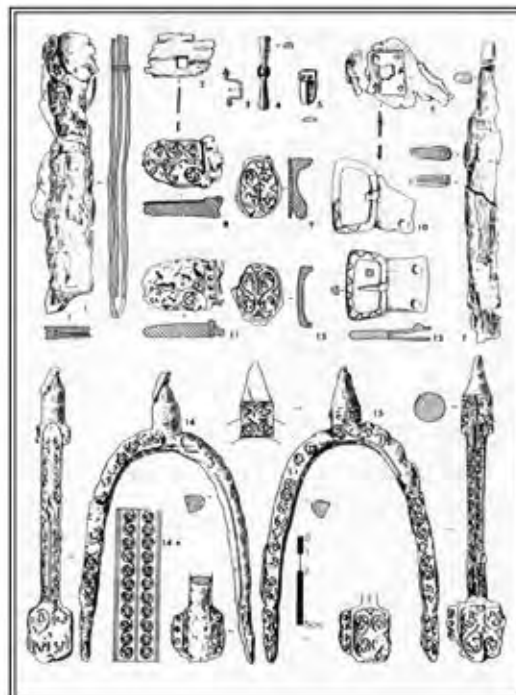

▲ **Obr. 3a. Zrubová (palácová) stavba 1 s maltovou dlážkou.** Fáza 1 (hore), fáza 2 (dole). Archív AÚSAV v Nitre.

▲ **Obr. 3b. Ducové – Kostolec.**

Rekonštrukcia vzhľadu východnej miestnosti zrubovej stavby 1 s kozubom. Podľa H. Albrecht a A. T. Ruttkay.

▲ Obr. 5. Ducové – Kostolec.

Hrob 1205 (foto A. T. Ruttkay) a náleзовý súbor z hrobu (archív AÚ SAV v Nitre).

Taliansku je dokladom christianizačných prúdov pred príchodom solúnskych bratov.

Násilný zánik, vypálenie opevnenia a zrubových objektov na dvorci nastali asi v období 940–970. Okolo poškodenej rotundy, ktorá už nebola obnovená, menila sa na ruiny a v 14.–15. storočí nebola na povrchu terénu viditeľná, sa nachádzal od konca 10. do 2. polovice 15. storočia stredoveký cintorín s vyše 1 500 preskúmanými hrobmi.

▲ Obr. 7. Ducové – Kostolec.

Model veľmožského dvorca, centrálna časť vnútorného priestoru. Archív AÚ SAV v Nitre.

◀ Obr. 6. Ducové – Kostolec.

Výber zlatých a strieborných šperkov z hrobov 9. stor. Foto archív AÚ SAV v Nitre.

NITRIANSKA BLATNICA

SLOVENSKO

Alexander T. Ruttkay

Na zalesnených východných svahoch Marhátu (749 m. n. m), na skalnatom ostrohu v nadmorskej výške 465 m vo vzdialenosti 5 km od Nitrianskej Blatnice stojí Kostol sv. Juraja, známy aj pod menom Jurko (**obr. 1**). Pod vyvýšeninou s kostolom sa nachádza rozsiahla, pomerne rovná lúka Púšť.

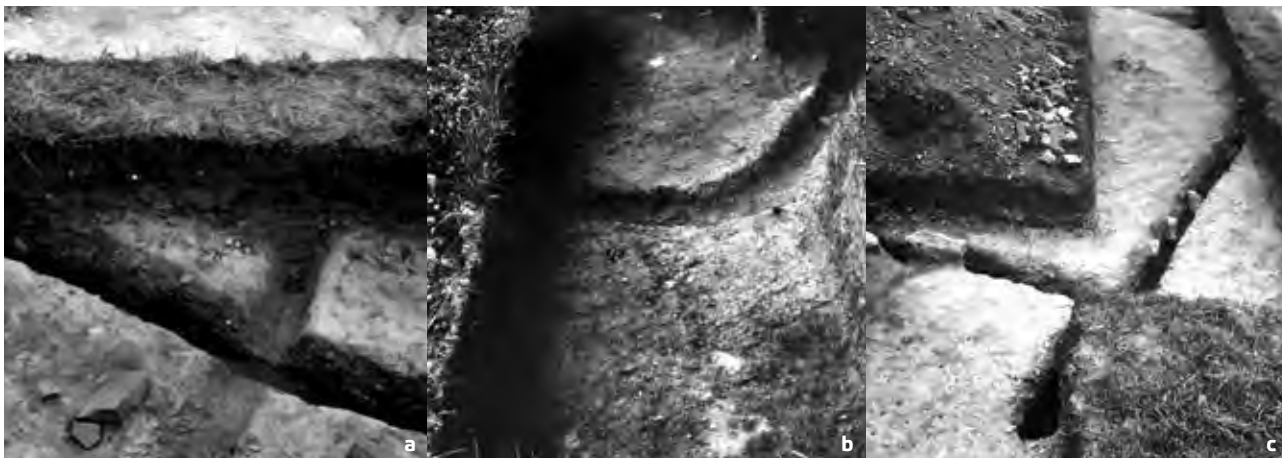
▲ **Obr. 1. Nitrianska Blatnica.**
Rotunda sv. Juraja. Foto B. Tesařová, archív ARÚB.

Kostol – miesto svätójurajských pútí – a ďalšia blízka stavba sú zaznačené na I. vojenskom mapovaní z rokov 1782–1785. Kostolík St. Georg je na začiatku 19. storočia lokalizovaný takisto na Lipského mape Uhorska.

Jurko bol tradične označený ako renesančná stavba z roku 1530 s barokovými prestavbami. Strohé informácie zo 17. až začiatku 19. storočia týkajú sa tunajších pustovníkov a školy pre deti okolitých šľachtických rodín. Pôvodný objekt školy bol od druhej polovice 19. storočia horárňou, ktorú asanovali v roku 1962.

Po roku 1970 bol pri Jurkovi nájdený porušený hrob s esovitými záušnicami. V nadväznosti na výskum v Ducovom realizoval v roku 1974 Archeologický ústav SAV v Nitre pod vedením A. Ruttkayho zisťovací výskum, ktorý sa v r. 1976–1980 rozvinul na systematický odkryv. Plošne sa preskúmal Jurko a jeho okolie, sondážou sa zistili podstatné črty vývoja osídlenia v polohe Púšť a uskutočnili sa prieskumy zázemia lokality s využitím historických, geofyzikálnych, geologických a botanicko-ekologických expertíz. V interiéri rotundy sa uskutočnili aj vstupné, ale neukončené architektonické sondáže.

Osídlenie v 9.–13. storočí patrí do dvoch etáp. V staršej z nich (9.–10. storočie) sa zistili dve sústavy palisádového opevnenia v polohe Púšť. Obidve sústavy obopínali priestor štvoruholníkového tvaru. Zachovali sa po nich žľaby zapustené do skalného podlažia (**obr. 2**). Boli v nich osadené palisádové koly o hrúbke 16–20 cm. Na základe analogických zistení v Břeclavi – Pohansku a v Ducovom možno tieto útvary klasifikovať ako dvorce, ktoré patrili do dvoch časových horizontov. Starší z nich mal rozlohu asi 9 000 m² a mal vstup na južnej strane chránený predsunutou ohradou. Možnosť, že by išlo o krátkodobú provízornu palisádu, vyvracia zistenie druhého dvorca s plochou asi 3 500 m², ktorý vznikol po zániku prvého dvorca a bol vo vzťahu k nemu v superpozícii. V porovnaní so starším dvorcom bol síce menší, ale s dôkladnejšie vybudovanou palisádou. Oba dvorce existovali v 9.–10. storočí, no ich vnútorná zástavba je známa len torzovito. Najvyššie vrstvy nadložných vrstiev na lúke spolu s obydliami zničila erózia, účinky lesného porastu a neskôr poľnohospodárske obrábanie pôdy z blízkej horárne. Zvyšky rozbitých kamenných piecok svedčia o nadzemných zrubových obydliach. Ojedinelo sa odkryli fragmenty zahĺbených výrobných a odpadových jám, studňa so zrubovou konštrukciou a pod.

▲ **Obr. 2. Nitrianska Blatnica.**
Žľaby po palisádovom ohradení dvoch fáz dvorcov v polohe Púšť: a – žľab palisády mladšieho dvorca presekáva priebeh palisády staršieho dvorca; b – nárožie staršieho dvorca; c – nárožie mladšieho dvorca. Foto E. Rejholec.

▲ **Obr. 3. Nitrianska Blatnica.**

Archeologický výskum v interiéri Rotundy sv. Juraja – severná časť lode. Foto A. T. Ruttkay.

Asi už v období existencie staršieho z dvorcov vznikla v polohe Jurko rotunda. Pozostávala z kruhovej lode (vnútorný priemer 7,3 m) a podkovovitej apsidy. Nadzákladové murivo je hrubé vyše 70 cm. Budovali ho z plochých lomových kameňov, spájaných kompaktnou maltou. Zreteľné je nepravidelné riadkovanie a dobre lícované murivo s obojstranným omietnutím. K dvom najstarším stavebným fázam patrili dlážky 1a z vápennej polevy a 1b z nestabilnej malty. Časovo asi korešpondovali s omietkami 1 a 2 pripojenými k nivelete dvoch najstarších dlážok. S úroveň dlážky 1b súvisí jama zahĺbená v lodi do skalného podlažia súvislo obložená lomovými kameňmi. V jej zásype boli zlomky včasnostredovekej keramiky a dva železné okovania rýľov. Jama mohla súvisieť s oporným stĺpom pri oprave objektu alebo je zvyškom vnútorného vybavenia priestoru lode pred menzou. Vchod do rotundy už v prvej fáze bol zo západnej strany. V blízkosti vstupu sa našiel veľký kľúč asi z pôvodného portálu. Vzťah dlážky 1b a omietky 2 naznačuje spolu s dvorcami 1 a 2 možnosť zlomu vo vývoji lokality už pred 11. storočím. Po porovnaní výsledkov súvislej archeologickej odkryvky interiéru (**obr. 3**) s architektonickými sondami z rokov 1973–1976 sme konštatovali, že sa zachovala pôdorysná dispozícia rotundy a asi aj časť pôvodného nadzákladového muriva.

Stopy osídlenia z 9.–10. storočia sa zistili aj na sever od rotundy. Túto časť ostrohu značne narušili neskoršie stavby – škola, neskôr horáreň. No podarilo sa i tu odkryť čiastočne do skaly zahĺbené obydlie štvorcového tvaru s kozubom.

Rotunda vo veľkomoravskom období a v 10. storočí bola asi vlastníckym kostolom príslušníka vedúcej vrstvy. Takýto predpoklad je v súlade s poznatkami o dvorcoch, ktoré patria k fenoménom odrážajúcim vznik a vývoj včasnofeudálnych vzťahov, súkromného vlastníctva pôdy, christianizácie „zhora“ a neskôr aj decentralizáciu moci v záverečných fázach Veľkej Moravy.

Do obdobia najstaršej stavebnej fázy kostola patrili zvyšky niekoľkých hrobov juhozápadne od rotundy v jamách vysekaných do skalného podlažia. Výraznejšie nálezy sa v nich nenašli, ale boli v subpozícii vo vzťahu k hrobom z 11.–13. storočia a prekryté stavebnou deštrukciou svedčiacou asi o poškodení horných častí muriva rotundy. Podľa keramických nálezov a bronzového kovania lunicového tvaru mohli byť niektoré hroby poškodené už v 10.–11. storočí po zániku dvorca II.

Druhú fázu včasnostredovekého osídlenia v polohe Púšť predstavuje osada z 11. až 13. storočia s rozptýlenou zástavbou. Jeden zrubový dom štvorcového tvaru mal prístavok, v ktorom in situ boli uložené obe časti veľkého žarnova s možnosťou využitia pri drvení rudy. K indiciám o železiarstve patria hrudky limonitu. Zistili sa zvyšky dechtárskych jám.

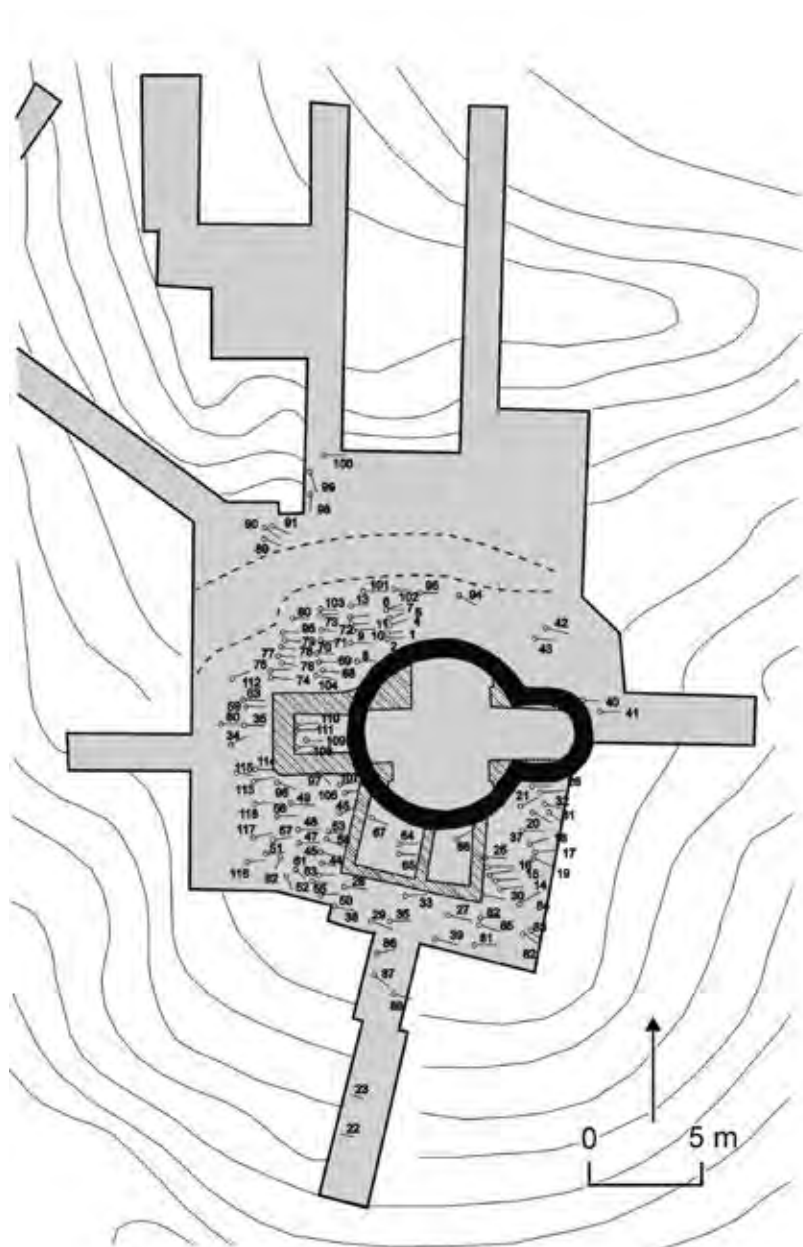
Stavebné úpravy rotundy v 11.–12. storočí mali malý rozsah a rozpoznali sa len pri reštaurátorskom výskume. Okolo rotundy sa odkrylo 126 hrobov, ktoré predstavujú prakticky celý prikostolný cintorín (**obr. 4**). V niektorých hroboch sa našli šperky, ktoré spolu s mincami vymedzujú rozpätie pochovávania od polovice 11. do 13. storočia. Nad hrobmi boli zriedkavo kamenné príkrovy. V priebehu 12.–13. storočia bola západne od rotundy vyhlbená priekopa odvádzajúca dažďovú vodu z príľahlého svahu.

V 13. storočí zanikla osada, skončilo sa pochovávanie pri rotunde. Situácia svedčí o opustení sídliska po predchádzajúcom úpadku. Rotunda pustla a postupne upadala do zabudnutia. V metácii blízkej osady Nemechke v r. 1359 sa spomína len „locus (!) St. Georgius“, v roku 1494 sa vyskytuje „locus“ už so skomoleným názvom „B(D?)urca“. Po roku 1526 bola rotunda zásluhou pána tematínskeho panstva Alexeja Thurza a jeho manželky Magdalény Székely-Ormosdi upravená. V 17. storočí v súvislosti s rekatolizáciou bola k nej pristavená tzv. Pustovňa. Súčasťou barokizácie bola po polovici 18. storočia prístavba veže.

Veľkomoravský dvorec a aj vznik rotundy pri ňom možno porovnať s podobným, i keď strategicky výhodnejšie situovaným, komplexom v Ducovom. Lokalita Jurko a Púšť ležala pri tej komunikácii, ktorá viedla z Ducového a Moravian údolím Striebornice popod vrch Hradište (hrádok z 12.–13. storočia) cez sedlo Gajda južne od Marhátu.

Popri primárnej hospodársko-organizačnej funkcii dvorcov I a II je tu otázka neskoršieho dedinského sídliska so staršou sakrálnou stavbou. Pri Jurkovi stála samostatná osada, ktorá mohla predstavovať do roku 1185 súčasť majetkov Stojslava asi so sídlom v Nitrianskej Blatnici. Prikláňam sa zatiaľ k identifikácii s osadou Hosthe, ktorá hraničila podľa dostupnej metácie z roku 1249 s Bankou.

Geológovia poukázali už dávnejšie na dávnu ťažbu rudy na východných svahoch Marhátu. Novšie tieto informácie potvrdil geológ M. Kohút. Uvádza na základe nových poznatkov, že ide o „malý gosan – limonitický klobúk“, pričom primárne železo pochádzalo „z devónskych metakvarcítov“. Najväčšie ložiská boli v okolí Jurka.

▲ Obr. 4. Nitrianska Blatnica.

Plán archeologických odkryvok v interiéri a okolí Rotundy sv. Juraja s číslaním odkrytých hrobov (archív AÚ SAV). Výber strieborných šperkov z 11.–12. stor. z hrobov pri rotunde. Foto archív AÚ SAV.

V teréne v lesnom pásme v katastrach Nitrianskej Blatnice a susedných Vozokán sme zistili celý rad priehlbni a vyvýšenín, ktoré možno považovať za kutacie jamy a pingy. Najväčšia s priemerom do 20 m a hĺbkou asi 8 m sa nachádza v polohe Krstiteľnica.

Ťažba menších povrchových ložísk limonitu mohla mať v živote osady pri Jurkovi dôležitú úlohu a vyčerpanie prírodných zdrojov mohlo byť rozhodujúcou príčinou jej zániku.

▲ **Obr. 5. Nitrianska Blatnica.**

Interiér rotundy s oknom z 9. stor. a konsekračným krížom z druhej fázy kostola. Výskum J. Doricu.

V ostatných rokoch vyvolali veľkú pozornosť stavebnohistorické objavy pri reštaurátorskom výskume nadzákladových častí rotundy pod vedením J. Doricu. Nadzákladové múry stavby takmer asi v plnej hmote patria do 9. storočia. Medzi stavebnými prvkami dominuje plne zachované okno z 9. storočia a konsekračné kríže svedčiace asi o prvej oprave (znovuvysvätení?) kostola už pred 11. storočím (**obr. 5**).

Nové poznatky o rotunde, jej funkcii, vývoji a okolitom sídliskovom a hospodárskom zázemí sa opierajú o výsledky archeologického a reštaurátorského výskumu. Oba výskumy síce delí časová medzera vyše tridsiatich rokov, no ich ciele sú totožné – podporiť pamiatkovú prezentáciu stavby ako najstaršej stojacej rotundy v stredodunajskom priestore a vytvoriť s pomocou moderných audiovizuálnych prostriedkov, podobne ako sa to uskutočnilo v prípade veľmožského dvorca v blízkom Ducovom, i neinvazívnu formu prezentácie kostola, cintorína a odkrytých sídliskových celkov vo včasnom stredoveku.

POBEDIM

SLOVENSKO

Alexander T. Ruttkay

V úseku Podunajskej pahorkatiny v okolí Piešťan popretkávanom viacerými prítokmi Váhu, hlavnej riečnej tepny regiónu, je známych viacero sídlisk svedčiacich o počiatkoch slovanského osídlenia najneskôr od prelomu 5. a 6. storočia. Hustá sieť roľníckych a remeselníckych osád sa postupne vyvinula v katastri a v okolí dnešnej obce Pobeďim na komunikácii z Moravy na Považie, v blízkosti brodu cez Váh a cez horské prechody Považského Inovca na Ponitrie. Okolo roku 800 popri rieke Dubová na terénnej vlně obklopenej z veľkej časti močiarom vzniklo mocenské a hospodárske centrum mikroregiónu (**obr. 1a**). Hradisko pozostávalo z dvoch častí s názvami Hradištia (4,1 ha) a Podhradištia (3,9 ha). Systematický výskum Archeologického ústavu SAV tu v r. 1959–1962, 1966–1969, 1972 a 1975 viedla D. Bialeková. V posledných rokoch sa uskutočnili ďalšie odborné expertízy s využitím moderných geofyzikálnych a iných prírodovedných metód (M. Ruttkay, J. Henning, E. Fottová).

▲ **Obr. 1a. Pobeďim – Hradištia a Podhradištia.**
Pôdorys hradiska. Archív AÚ SAV v Nitre.

▲ **Obr. 1b Pobeďim – Hradištie.**

Výskum komorovej konštrukcie opevnenia. Foto D. Bialeková.

▲ **Obr. 2. Pobedim – areál hradiska.**

Súprava zdobených železných kovaní. Podľa D. Bialeková, 1981.

Hradisko bolo opevnené valom s komorovou konštrukciou, z vonkajšej strany bol kamenný múr a miestami priekopa (**obr. 1b**). Do opevneného priestoru bol prístup cez hlavný a vedľajší vchod.

Výskum sa zameriaval predovšetkým na zvyšky opevnenia v polohe Hradišťa a na jeho bezprostredné okolie. Tu sa koncentrovalo najviac sídliskových objektov (jednopriestorové pravouhlé príbytky s kamennými pieckami), železných predmetov, keramiky a iných nálezov. Rozvinutá bola remeselná výroba, najmä spracovanie železnej rudy (železná troska), výroba pro-

duktov (kováčska dielňa, ostrohy, nože a pod.) a obchod (okolo 2 000 kusov sekerovitých hrivien). Železná ruda sa azda získavala z plytko uložených rudných zdrojov na východných svahoch masívu Marhát v Považskom Inovci.

O zložitých osudoch hradiska v 9. storočí svedčí 15 depotov železných predmetov a ďalších 5 depotov v okolitých osadách (**obr. 2**). Situáciu dokresluje aj niekoľkonásobná superpozícia sídliskových objektov a zistených hrobov. Boli rozpoznané najmenej dve fázy pochovávaní a dve sídliskové fázy. Umožňujú vysloviť predpoklad, že hradisko malo mocenskú a hospodársku funkciu regionálneho centra najmä v 1. polovici 9. storočia (**obr. 3**). V 2. polovici 9. storočia v období maximálneho rozmachu Veľkej Moravy možno predpokladať útlm jeho významu a využitie plochy hradiska aj na pochovávanie obyvateľov okolitých osád. Po roku 890 počas známeho vojenského náporu v rámci krátkodobého fransko-maďarského spojenectva mohla sa uskutočniť inovácia opevnenia hradiska, ktoré sa využilo – možno krátkodobo – pre obrannú a refugiálnu funkciu.

Vo veľkomoravskom období prevzal funkciu regionálneho mocenského centra dvorec v blízkom Dučovom. Vznikol na strategickom mieste nad vážskym brodom. Život v osadách okolo hradiska v Pobedime však nebol prerušený, demografická línia a tunajšia železiarska produkcia pokračovali kontinuálne asi po celé 9. storočie.

▲ **Obr. 3. Bašovce.**

Ostroha – skvelý výrobok umeleckého kováčstva. Podľa D. Bialeková, 1981.

BRATISLAVA A DEVÍN

SLOVENSKO

Tatiana Štefanovičová

Bratislava a Devín – dva významné veľkomoravské hrady. Nachádzajú sa jeden na západnom a druhý na východnom ukončení Bratislavskej brány, nazývanej tiež Devínskou bránou (Thebener Tor). Tvoria ju úžina na ľavom brehu Dunaja vytvorená poslednými výbežkami Karpát na severe a Álp (Litavských vrchov) na juhu. Územie južne a juhovýchodne od Dunaja bolo záplavové a preto len ťažko prechodné. Významné boli preto dunajské brody. Významný bol brod pod južným svahom Bratislavského hradného kopca, ktorým viedla prístupová cesta už v dobe laténskej k sídlisku predmestského charakteru – oppidu. Vo včasnom stredoveku strážila prístup k neskoršiemu mestu murovaná strážna veža doložená písomne k roku 1254, ako Vodná veža, jej predchodcu možno predpokladať však už v staršom, slovanskom období. S obdobnou situáciou sa stretáme aj pri Devíne.

Obe hradné výšiny boli osídlené viac alebo menej intenzívne už od praveku. Najvýznamnejšie bolo osídlenie v 1. storočí pred a 1. storočí po Kr., keď vznikli na oboch výšinách keltské (laténske) opevnené sídla. V prípade Bratislavy, šlo o sídlo kniežata, ktoré dominovalo aj útvaru predmestského charakteru, keltskému oppidu pod východným svahom hradného kopca, na území neskoršieho včasnostredovekého mesta.

Po období veľkého sťahovania národov, ktoré zasiahlo výrazne Bratislavskú bránu, sa na jej území začali trvalo usadzovať slovanské kmene. Posledná veľká vlna sťahovania, ktorá ho v podstate ukončila, bola vlna avarských kmeňov. Tieto však, ako jazdecké kmene, zvyknuté skôr na rovinný terén, hradné výšiny neosídľili. Územie neskoršej Bratislavy akoby obišli, usadili sa však v jej bezprostrednom okolí o čom svedčí rozsiahle pohrebisko v Devínskej Novej Vsi (vyše 900 hrobov), menšie pohrebiská v Záhorskej Bystrici, Bernolákove a na juhu v Čuňove. Hrady nadobudli význam až po zničení avarskej ríše v poslednom desaťročí 8. storočia výbojmi Karola Veľkého.

Ako Bratislava, tak aj Devín boli známe z písomných prameňov. Preto sa k nim, okrem Nitry, ktorá predstavuje tretiu takto známu lokalitu z 9. storočia ako sídlo kniežata Pribinu a neskôr na istý čas Svätopluka z rodu Mojmirovcov, v minulosti upínala pozornosť. Najväčší záujem priťahoval svojou imponantnou polohou Devín na skalnom brehu nad sútokom Moravy s Dunajom. Správa franských letopisov ho k roku 864 spomína v súvislosti s kniežatom Rastislavom, preto sa často uvažovalo o ňom ako o centre moravskej ríše. Ukazuje sa však, že centrálnu funkciu v Bratislavskej bráne v čase veľkomoravskej ríše mal skôr Bratislavský hrad, popri Nitre, ktorá patrí k najstarším a najvýznamnejším hradom východnej časti Veľkej Moravy. Čiastočne to spôsobila aj okolnosť, že sa písomná zmienka o Bratislavskom hrade našla ako posledná, a to v 20. rokoch 20. storočia v salzburských letopi-

soch vo forme *Pressalauspurh*. V názve sa zrejme skrýva meno Preslav, alebo Predslav, ktoré nebolo také známe ako Rastislav. Stavebný vývoj Bratislavského hradu od prelomu 14.–15. storočia s častými prestavbami a stavebnými úpravami vyvolával skeptické názory na možnosti nálezov pôvodných veľkomoravských objektov a artefaktov.

Okrem toho písomná zmienka uvádza Bratislavu k roku 907 v súvislosti s veľkou bitkou, ktorá sa v jej blízkosti odohrala medzi útočiacimi maďarskými kmeňmi a spojenými vojskami východofranskej ríše. Tieto boli v nej porazené, a tak Bratislava bola v neskoršom historickom vedomí charakterizovaná tým, že „tam zanikla Slávov sláva“. Výskum však priniesol poznatky o mohutnom drevozemnom opevnení hradnej výšiny už od 9. storočia, ktoré sa našlo až 3 metre pod dnešným povrchom, a jeho konštrukcia bola na viacerých miestach rôzna. Zastúpená bola v ňom ako konštrukcia komorová z hrubo otesaných brviem, tak aj konštrukcia roštová, hradba bola zrejme opravovaná, respektíve vo vyššej úrovni novo postavená (pod neskoršou tzv. Leopoldovskou bránou). Prekvapujúcim nálezom bolo tiež odkrytie zvyškov základov rozmerného trojloďového kostola, v interiéri členeného tromi dvojicami kamenných pilierov vo východnej časti akropoly hradiska (**obr. 1**). Kostol bol do veľkej miery postavený z opracovaných kamenných kvádrov na hlinu, bol však omietnutý a zdobený maľbami, z ktorých sa zachovali len úlomky. Použitie opracovaného kameňa dovoľujú vysvetliť nálezy rímskej architektúry z výskumu akropoly hradu, uskutočneného skoro o pol storočia neskôr, a podobného pôvodu sú pravdepodobne aj opracované kamene menšej svetskej stavby interpretovanej ako palác na južnej strane hradnej akropoly. Medzi stavebnou činnosťou na prelome tisícročia a v 9. storočí sa nenašla priama súvislosť, hľať však musíme konštatovať aj v celkovom osídlení lokality. Nevieime, ako dlho sa rímske stavby na hrade zachovali, možno predpokladať, že ich zvyšky našli Slovania, ktorí celé územie od 6. storočia osídľili a neskôr ich využili, ako sa s tým stretáme aj na mnohých iných včasnostredovekých lokalitách.

Veľkomoravský trojloďový kostol v priebehu 10. storočia po rozpade veľkomoravskej ríše zanikol, avšak po vytvorení Uhorska na prelome 10.–11. storočia postavili čiastočne aj na jeho základoch nový kostol s podobnými rozmermi a pôdorysom, ale posunutý na západ. Zsvätý bol sv. Salvátorovi a toto patrocinium sa zachovalo aj keď bol začiatkom 13. storočia prenesený z hradu do vznikajúceho mesta na východné podhradie so zsvätením sv. Salvátorovi a Martinovi. Hrad si významnú pozíciu zachoval aj v Uhorskom kráľovstve, ako centrum komitátu, v 11. storočí bol miestom, kde sa konali „Božie súdy“ a o niečo neskôr sa stal sídlom prepoštvstva. V jeho areáli postavili v tom čase pohrebnú kaplnku – karner a zachovali sa aj základy časti budovy prepoštvstva na severnej strane. Okolo

▲ **Obr. 1. Hradné návršie v Bratislave.**

Súčasná podoba základov veľkomoravského kostola. Foto B. Tešařová, archív ARÚB.

kostola sa od 9. storočia prakticky nepretržite pochovávalo až do začiatku 13. storočia, keď bol na žiadosť cirkvi aj hradných pánov presťahovaný do mesta. Jeho intenzívne osídlenie od začiatku podčiarkuje aj podhradská osada na južnom svahu hradného kopca pri dôležitom dunajskom brode, kadiaľ viedla cesta na východné podhradie a neskôr do vznikajúceho mesta, ku kostolu sv. Salvátora a Martina. Hrad podľa písomných zmienok zohral aj v ďalšom vývoji významnú úlohu v bojoch o uhorský trón ako aj v bojových stretoch so susednými krajinami. V rokoch 1073–1074 bol sídlom kráľa Šalamúna. Jeho výnimočné postavenie potvrdzuje aj skutočnosť, že si ho ako sídlo vybral Friedrich Barbarossa v roku 1189 počas svojej tretej križiackej výpravy.

Na druhej strane Bratislavskej brány mal významnú funkciu hraničného hradu Devín, k čomu ho predurčovala jeho mimoriadna poloha na vysokom brehu nad sútokom Dunaja a Moravy. Vodné toky, najmä Dunaj, ktorý patril k najväčším európskym riekam, určovali do veľkej miery aj politické hranice.

Slovanské kmene, ktoré sa v tejto oblasti usadili, prekročili smerom na západ rieku Moravu a osídlili aj dolnorakúsku nížinu a pahorkatinu Viedenského lesa až po rieku Kamp. Archeologicky je doložené napr. aj slovanské obyvateľstvo na juhu, v bezprostrednej blízkosti Dunaja, v katastri dnešného Hainburgu. To však nevytvorilo homogénnu oblasť so slovanským obyvateľstvom západného Slovenska a južnej Moravy. Počas vojnových udalostí ostávala hranica na riekach Morave, na severe na Dyji a na juhu na Dunaji. Preto ostal Devín významným oporným bodom moravskej ríše, čo si všimli aj letopisci franskej ríše, ktorí zaznamenali jeho meno k roku 864, keď sa v jeho opevnení zdržiaval aj moravský vládár Rastislav. Vzhľadom k excentrickej polohe hradu to pravdepodobne nebolo jeho trvalé sídlo a tiež nie centrum ríše. Patril však ku hradom, ktoré slúžili ako prechodné sídla panovníkovi a jeho družine ak sa pohybovali po krajine, ako to bolo v tom čase bežné aj vo franskej ríši.

Význam Devína ako sídla hornej vrstvy vtedajšej spoločnosti potvrdzuje najmä nález základov kostola v priestore tzv. stredného hradu (**obr. 2**). Pôvodne odkryté základy murovanej stavby boli neskorším výskumom prehodnotené ako objekt jednolodného kostola s trojlístkovým uzáverom na východnej strane, na západe snáď s priestorom pre vrchnosť, oddeleným od sakrálnej časti chodbičkou. Kostol aj jeho príľahlý priestor bol postavený podobne ako na Bratislavskom hrade z opracovaných kameňov a rímskych tehál. Murovaný bol na maltu, omietnutý a zdobený maľbami, ktoré sa však zachovali len v malých fragmentoch. Na jeho južnej strane sa počas výskumu odkryli hroby so šperkmi a jazdeckou výbavou

▲ **Obr. 2. Devín.**

Súčasná podoba základov veľkomoravského kostola. Foto B. Tešařová, archív ARÚB.

z 9. storočia. V priestore sakrálnej stavby sa pochovávalo ešte dlho aj po jej zániku, ako dokladá odkryté pohrebisko s najmladšími hrobmi až z 13. storočia. V blízkosti pôvodného kostola postavili neskôr kruhovú stavbu – rotundu, ktorá sa nachádzala v priestore neskoršieho cintorína. Zaujímavé je, že z priestoru hradiska pochádza nález železného zahroteného predmetu, ktorý slúžil na písanie do tabuliek s voskovým podložím a v gréckej terminológii sa nazýva *stylos*. Naznačuje, že na devínskom hrade sa mohlo snáď nachádzať v čase Veľkej Moravy cirkevné učilište, podobné aké zakladali podľa písomných prameňov žiaci Konštantína a Metoda.

Areál hradu využíval v 9. storočí staršie opevnenie z čias rímskej expanzie severne od Dunaja. Tvoril ho pôvodný zemný val, ktorý sa v tejto funkcii udržal ešte dlho do stredoveku. Vo vnútri opevneného areálu vznikla v 11.–12. storočí osada s desiatimi jednopriestorovými kamennými domami, ktoré vytvárali ulicový systém. Možno už v tom čase začalo dochádzať k nemeckej kolonizácii, ktorá bola v tomto hraničnom území pravdepodobná.

Oba hrady celkovým charakterom nálezov aj geografickou polohou možno považovať za významné lokality Moravského kniežatstva, ktoré spolu s Nitrianskym tvorilo na konci 9. a začiatku 10. storočia Veľkú Moravu spomínanú v diele *O spravovaní ríše* byzantského cisára Konštantína Porfyrogeneta.

BLATNOHRAD (MOSABURG/ZALAVÁR)

MAĎARSKO

Béla Miklós Szőke

Na podzim roku 791 zaznamenal mnišský autor říšských analů, že král Karel očekává do svého tábora v Řezně francé, alamanské, saské, fríské, durynské, bavorské a dokonce i slovanské bojovníky, „v důsledku přílišné a nesnesitelné zloby, kterou projevíli Avaři vůči svaté církvi či křesťanskému lidu“. Avšak vojsko, postupující ve dvou proudech podél Dunaje a po něm, se muselo bez významnějších bojových úspěchů kvůli uhynutí 9/10 stavu koní někde z oblasti ústí Ráby obrátit zpět. Rozpad kaganátu způsobilo dvojládí dvou nejvýznamnějších avarských hodnostářů, kagana a jugura, vzniklé již v 80. letech 8. století, a vytvářející neustálé vnitřní napětí; Karlovo tažení tyto rozpory jen zesílilo. Dvojládí a s tím i celý kaganát se rozsypl v krvavé „občanské válce“, která vypukla v roce 795. Syn Karla Velikého, italský král Pipin, pak již v roce 796 jen přijal lenní přísahu dobrovolně před něj předstupujícího kagana. Rozpad kaganátu se stal nezvratným procesem, jehož závěrečnou etudou byl čásky mír stvrzující status quo (811). Panonie – území mezi Drávou a Sávou a západně od Dunaje – se stala nejvýchodnější državou karolinské říše, její organickou součástí, a na území severně od Dunaje bylo oficiálně uznáno moravské knížectví; kagan se stáhnul, respektive byl vytlačen do oblastí východně od Dunaje.

Expanze karolinské říše a kulturní proměna celé její východní periferie – proměna a akulturace kroje, vkusu a hodnotového systému jednotlivých populací – byla pomalým procesem trvajícím několik desetiletí, a na jednotlivá území dopadajícím s různými účinky. Procesem, který se lišil od dosavadních zvyklostí nejen tempem, ale i celkovým charakterem. V etnické skladbě regionu nedošlo k zásadním změnám, rozpínavost karolinské říše nebyla doprovázena významnějšími etnickými přesuny. Cílem a podstatou rozšiřování říše Karlovců totiž bylo vytvoření duchovní a ekonomické závislosti skrze šíření křesťanství a lenního systému, podobně jako proces expanze římské říše, kterou francká dynastie pod heslem *renovatio imperii* pokládala za svůj hlavní vzor. K tomu ovšem stačilo vynucení změny orientace politických elit, v horším případě obsazení jejich mocenských pozic, v kulturní rovině pak přijetí a akulturace vzdělanosti dobyvatele.

Ludvík Pobožný přikročil roku 828 k reorganizaci správy celé východní části říše, při níž rozdělil větší jednotky na menší a vytvořil tak celou síť hrabství. K redukované Dolní Panonii v oblasti mezi Drávou a Sávou připadla jižní polovina Zadunají, misijní oblast salcburského arcibiskupství, zatímco Severní Panonii tvořila oblast mezi Rábou a Dunajem s Vídeňskou a Tullnskou pánví. V Horní Panonii vzniklo Ratbodovo hrabství s centrem v Tullnu a na východ od něj hrabství Rihheriho v Savarii (první listinná zmínka v roce 844), ačkoliv na území Savarie/Szombathelye nejsou doposud známy archeologické

památky, které by jednoznačně dokazovaly, že sídlo hrabství bylo totožné s dřívějším římským městem.

V části Dolní Panonie, na dolním toku řeky Zaly, obdržel (838–840) rozsáhlé lenní državy „jakýsi“ Pribina, kterého z „území nad Dunajem“ vyhnal kolem roku 830 moravský kníže Mojmir. Pribinu soudobé historické prameny – oproti všeobecně rozšířené domněnce – nikdy nezmiňují jako nitranského knížete; o jeho životě nejrozsáhleji informující *Conversio Bagoariorum et Carantanorum (O pokřtění Bavorů a korutanských Slovanů; Wolfram, ed. 2013)*, sestavené kolem roku 870 salcburským arcibiskupem Adalwinem, k jeho jménu také připojuje jen přívlastek „jakýsi“ (quidam Priwina). Pribina tudíž s vysokou pravděpodobností nebyl víc ani míň než vysoký úředník v Mojmirově okolí, možná ještě přežívající z období kaganátu, který byl po rozepřích se svým pánem přinucen k útěku. Pribinovy specifické znalosti a síť známostí přišly ovšem vhod novému pánu východních oblastí, Ludvíku Němcovi (806–876), který zde musel trpět „nedostatkem kádrů“. Proto jej ochotně přijal, nechal pokřtít a podřídil prefektovi východních oblastí Ratbodovi – k čemuž by stěžejí mohlo dojít, pokud by se opravdu jednalo o příslušníka skutečného knížecího rodu – a o mnoho let později proto opět přijal jeho slib věrnosti.

Pribina se na misijní činnosti na jemu svěřeném území podílel velmi aktivně, kromě tří kostelů vybudovaných v jeho sídle nechal se svým synem Kocelem za sotva jednu generaci vystavět nejméně dalších třicet kostelů, což lze v dané době považovat za zcela mimořádný výkon. Zřejmě i tato horlivost sehrála svou roli v tom, že mu Ludvík Němec větší část doposud jako léno drženého území za sotva jedno desetiletí předal do plného osobního vlastnictví (847). Pribinovo sídlo zbudované v údolí řeky Zaly, na hradním ostrově Zalavár – Vársziget (**obr. 1**), které se v době kolem roku 865 uvádí jako „nověji nazývané Mosaburgem“ (hradem v močálu – Blatnohradem) – se zřejmě stalo i centrem misijního biskupa Osbalda, jenž byl bezprostředně podřízen salcburskému arcibiskupovi a řídil christianizaci celého území.

Pro mimořádné postavení a prudký rozvoj Blatnohradu je charakteristické, že kněží, vysílání sem salcburským arcibiskupem, byli všichni vysoce vzdělané a kultivované osobnosti. Sice první z nich, Dominicus, krátce předtím činný jako písař v kanceláři královského dvora, přicházel ještě z Řezna, a proto mu salcburský arcibiskup udělil speciální povolení k činnosti na jeho misijním území, ostatní kněze již vysílal on sám. Nejprve sem byl vyslán „vynikající učitel“ Swarnagal i s diákony a klérem, poté „mistr všech umění“ Altfrid. Posledně jmenovaný mohl být totožný s projektantem a stavitelem „důstojného“ kostela, jež nechal vybudovat salcburský arcibiskup Liupram (836–859), a k jehož stavbě dokonce sám poskytl řemeslníky.

▲ **Obr. 1. Zalavár – Vársziget a bezprostřední okolí.**
Zdroj Googlemaps. Foto sbírka Magyar Nemzeti Múzeum, Budapešť.

Prvním činem arcibiskupa Adalwina (859–873), následovníka Liuprama, bylo povýšení Altfrida na archipresbytera; po jeho smrti byl Rihpald do Blatnohradu nastolen již rovnou v této hodnosti. To je jasným signálem toho, že Salcburk cílevědomými kroky směřoval k založení nového biskupství v Dolní Panonii, které chtěl jako završení své úspěšné misie vytvořit s centrem v Blatnohradu (**obr. 2**).

▲ **Obr. 2. Letecký pohled na Zalavár – Vársziget s Hadriánovým kostelem.**
Foto sbírka Magyar Nemzeti Múzeum, Budapešť.

Mimořádně důležitým výsledkem archeologických výzkumů je, že se podařilo nalézt a/nebo identifikovat, v Blatnohradu vybudované a v *Conversiu* i jmenovitě uvedené tři kostely. Nejdříve, na počátku 40. let 9. století byl postaven kostel Svatého Jana Křtitele. Kaple halového kostela obdélníkového půdorysu s dřevěnými sloupy o rozměrech 12 × 8 m je stejně široká jako jeho loď. Ke kostelu je z jihu připojeno atrium, které mohlo být vybudováno v době, kdy došlo k výměně některých dřevěných sloupů kostela. Půdorysnými charakteristikami a rozměry kostel odpovídá dřevěným kostelům, které byly v 8.–9. století oblíbené v karolinské říši, zvláště ve východofranských oblastech. Severně od kostela se pod ochranou dřevěné nástavby nacházela mimořádně pečlivě vystavěná, rozměrnými bazaltovými bloky obložená hluboká studna, která zřejmě poskytovala vodu pro křty. Na východ od kostela, pod západním traktem kostela sv. Hadriána, byl objeven rozměrný, také ze dřeva zbudovaný palác, patřící farářům kostela (případně misijnímu biskupovi?).

K dokončení Pribinova soukromého kostela uvnitř jeho opevněného dvorce došlo teprve zhruba deset let po jeho usazení a vysvěcen byl 24. ledna 850 k počtě Panny Marie. Tento kostel je shodný s benediktinským kostelem (znovu)zasvěceným svatému Hadriánovi v roce 1019 na příkaz krále Štěpána, jehož v následujících staletích v neznámé míře upravovanou podobu zachycuje výkres zhotovený G. Turcem v roce 1569. Stavba byla v roce 1702 vyhozena do vzduchu a poté zcela rozebrána. Na vícefázové nekropoli kolem ní se začalo pohřbívat kolem poloviny 9. století (tzv. hroby s velkými rakvemi) a poslední hroby spadají do éry Arpádovců (**obr. 3**).

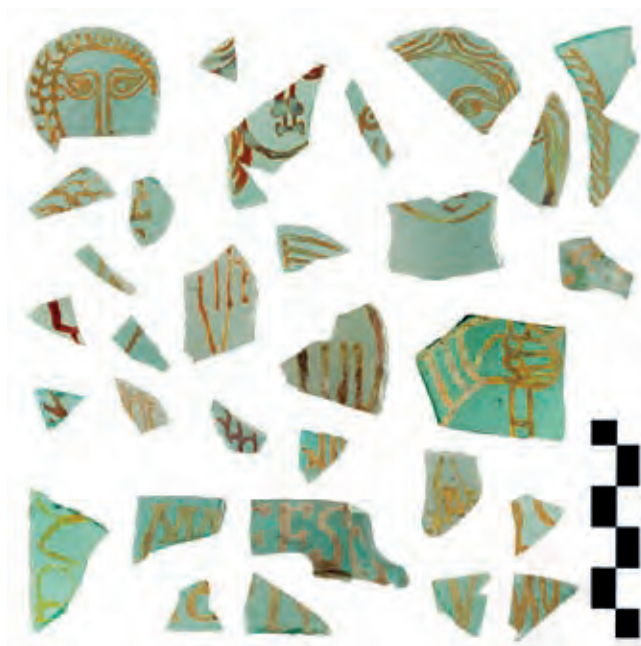
▲ **Obr. 3. Zalavár – Vársziget, Hadriánův kostel.**
Šperky z hrobu 120/89. Foto sbírka Magyar Nemzeti Múzeum, Budapešť.

„Důstojný“ poutní kostel, který nechal vystavět salcburský arcibiskup Liupram kolem roku 855, a v němž „je pohřben mučedník Hadrianus“, byl největším kostelem východního pohraničí karolinské říše. Nacházel se v geometrickém středu hradního ostrova, na východ od kostela Svatého Jana Křtitele a na sever od kostela Panny Marie. Nejcharakterističtější částí trojlodní baziliky, vybudované s půlkruhovitou apsidou s valenou klenbou a rovněž ukončenými bočními loděmi, je chodbová krypta členěná paprskovitě otevřenou kaplí, která byla vyhloubena vně svatyně tak, aby umožnila poutníkům – doufajícím v zázračné vyléčení či obrácení svého osudu lepším směrem – bezprostřední kontakt s mučedníkem Hadriánem „nezkaženého těla“, pohřbeným pod oltářem. Tento typ kostela se na nově k víře obrácených územích rozšířil zhruba ve stejnou dobu, když obdobné principy vykazují i soudobé saské, fríské a durynské kostely s chodbovou kryptou. Západní trakt Hadriánova kostela je otevřeným dvorem, ze dvou stran lemovaným křídly budov, v jejichž přízemí se zřejmě nacházely ubikace pro poutníky a v patře mnišská obydlí. Zcela jistě mladšího data jsou „pásové základy“ mezi pilíři uvnitř kostelní lodi, na kterých mohly podle byzantského vzoru stát kamenné desky až do výšky prsou (podélné příčky), které před poutníky uzavíraly hlavní loď a umožňovaly jim využívat jen lodě boční.

Mezi řemeslníky, vyslanými Liupramem k realizaci stavby Hadriánova kostela, mohl být i kameník, který vyhotovil z tvrdého vápence připomínajícího mramor okna, dveře a zábradlí, a použil přitom ve více variantách, v té době v severní Itálii a v alpských zemích tolik oblíbený, pletencový vlys. Okna v kněžišti kostela a v oblasti chodbové krypty byla vyplněna skleněnými tabulemi, tvořenými olověnými pásky přichycenými k sobě skleněnými destičkami barvy mořské modři, modrozelené, modré, smaragdově zelené, olivově zelené, hnědofialové a žluté, často nesoucí měděnou a stříbrožlutou barvou na zeleném podkladu malované postavy svatých a nápisy (obr. 4). Tabule byly zhotoveny mistrem, který prošel byzantskými školami, ale používal západní suroviny, a to v dílně za kostelem. V odlévací jámě, odkryté jižně od kostela, byl odlit doposud největší známý zvon karolinské éry (průměr odlévací formy činí 80–85 cm).

Období největší slávy Hadriánova kostela, který měl funkci kostela poutního i biskupské katedrály, spadá mezi léta 860–875. Za krále Arnulfa zanikla biskupská falc, na jižní straně byly odstraněny dřevné paláce vzniklé současně s kostelem a prostor byl vyhrazen pro funerální účely. Vedle Arnulfovy falce se kostel zřejmě stal komunitním farním kostelem.

Kromě tří kostelů ze samotného ostrova jsou známy ještě další dva kostely z karolinské éry z okolí Várszigetu, které byly vybudovány v rámci jednotlivých velmožských dvorců:

▲ Obr. 4. Zalavár – Vársziget, Hadriánův kostel.

Úlomky okenních skel s malovanou figurální výzdobou. Foto sbírka Magyar Nemzeti Múzeum, Budapešť.

na ostrově Récseskút, severovýchodně od Várszigetu, to byla kamenná trojlodní bazilika obdélného půdorysu o rozměrech 20,5 × 12 m, ukončená třemi apsidami; na ostrově Borjúállás pak halový kostel rovněž obdélného půdorysu o rozměrech 17 × 7 m, postavený ze dřeva na mohutných a širokých základových trámech, s pravoúhlým zataženým kněžištěm. Protože podle *Conversia* byly současně s vysvěcením kostela Panny Marie vysvěceny i kostely kněze Sandrata a Ermpertaha „vně města“, je vysoce pravděpodobné, že tyto dvě sakrální stavby jsou shodné s výše popsány, neboť lokalizace s použitím výrazu „města“ má smysl jedině tehdy, pokud se tyto nacházejí na dohled, tedy v bezprostřední blízkosti.

Klidný a vyrovnaný vývoj Blatnohradu byl narušen nečekanými událostmi. V roce 863 na pozvání knížete Rostislava přišli do moravského knížectví byzantsští misijní kněží Konstantin (Cyril) a Metoděj. Misionáři, šířící slovo boží ve slovanském jazyce, kvůli čemuž zhotovili také překlad některých částí Bible do slovanského jazyka a vytvořili k tomu nové písmo (hlaholice), se v doprovodu svých žáků záhy objevili i na dvoře Kocele. Zde se k nim přidali další učedníci a rovněž Kocel se naučil slovanskému písmu. Příklady písmen oblé hlaholice, vyryté do stěn lahví s leštěným povrchem, patří mezi nejvýznamnější archeologické nálezy posledních let na lokalitě Zalavár – Vársziget (obr. 5). Na zlomcích lze více či méně dobře rozeznat g (glagolb), v (vědi), i (iže), ó (ony), f (fertb), ja (jat) a kříž jakožto označení mezery mezi slovy a písmeno a (as).

▲ Obr. 5. Zalavár – Vársziget.

Zlomky keramických nádob s rytými hlaholskými znaky. Foto sbírka Magyar Nemzeti Múzeum, Budapešť.

Příchod misijních bratří otevřel i před plánovaným panonským biskupstvím nové perspektivy; Kocel dosáhl toho, že papež Hadrián II. prohlásil Metoděje arcibiskupem panonským, který tak od tohoto okamžiku nebyl podřízen arcibiskupu salcburskému, nýbrž přímo papeži. Metoděj se sice v důsledku církevně-politických úvah ujal po staletí nenaplněného postu arcibiskupa v Sirmiu, ve skutečnosti se ovšem vrátil do Blatnohradu. Obsadil salcburskými již prakticky vybudovaný biskupský stolec a Hadriánův kostel učinil svou katedrálou (869). Bavorská provinciální církev reagovala tak, že jakmile to jen bylo možné, Metoděje zajala (870), odsoudila a po léta věznila. Poté, co byl nakonec na nátlak nového papeže Jana VIII. propuštěn (873), vedl oficiální korespondenci již jako arcibiskup panonský a moravský, ale po roce 880 jen jako arcibiskup moravský. V této době se mohl do Blatnohradu dostat dopis psaný Georgiem, bulharským arcibiskupem (od roku 878), jehož olovená bula byla nalezena ve Várszigetu při orbě.

Blatnohrad se díky rozvoji za patronace Salcburku stal rychle kvetoucím sídlem městského typu, arcibiskupové Liupram a Adalwin zde vícekrát trávili se svým doprovodem zimní

měsíce. Dřevěné paláce vystavěné vedle Hadriánova kostela tvořily jádro biskupské falce a později je zřejmě využíval také Metoděj jako svoji rezidenci. Blatnohrad se však na vrchol svého rozvoje dostal v závěru 70. let 9. století, kdy se po dlouhé vládě Ludvíka Němce stal východofrancským králem jeho vnuk Arnulf (850–899). Ten již za krátké vlády svého otce Karlomana (830–880) zahájil budování svého panonského sídla (svoji falce), paláce v Blatnohradu. Arnulf zde v letech 888, 889 a 890 vícekrát po sobě vydal listiny, z nichž v poslední Blatnohrad již přímo označil jako královské město (*regia civitas*).

Podle pozůstatků fortifikací odkrytých v poloze Vársziget (příkop, palisádová hradba a val po obvodu) byl ostrov ve tvaru písmene L rozdělen na zhruba tři stejně velké části. Na počátku osídlení, kolem roku 840, bylo na jih vybíhající rameno ostrova protnuto jedním příkopem, za nímž byl vybudován opevněný dvorec Pribiny a Kocela. Později byla strana směřující k východu přepažena palisádovým valem s ochozem a cimbuřím, takže v místě, kde se obě křídla sbíhala, vznikla třetí třetina uprostřed ostrova. Ta zahrnovala spolu s poutním kostelem mučedníka Hadriána i biskupskou falc (palácový okresek). Na východním výběžku ostrova se doposud žádné archeologické výzkumy neuskutečnily, proto je jeho funkce zatím nejasná. Nakonec bylo také objeveno několik úseků palisádových valů i v prostřední části ostrova, které dřívější fortifikační systém porušovaly, včetně již z větší části zasypaného příkopu. Ty již představují památky ze závěrečné třetiny 9. století a souvisejí s výstavbou paláce a falce krále Arnulfa.

Vynikajícím výsledkem výzkumů posledních let je objev základových zdí o průměrné šířce 70–80 cm a hloubce 60–70 cm, patřících ke kamenné budově obdélného půdorysu o rozměrech 17 × 8 m severozápadně od západního průčelí kostela Panny Marie. Budova s největší pravděpodobností patřila k paláci krále Arnulfa. Stavbu rozdělovala příčná zeď na jednu menší a jednu větší místnost, na jižní straně se k ní zřejmě připojovala předsíň s dřevěnými stěnami. Dvůr paláce ohraničoval dřevěný plot.

Vnímaje stále sílící tlak Maďarů – zatímco sám se vydal do Říma, aby mohl být korunován císařem – pověřil Arnulf v roce 896 obranou Blatnohradu svého důvěrníka, knížete (*dux*) Brazlava. Záhy však zemřel, avšak Brazlav, který Blatnohrad nechal opevnit mohutnou hradbou z kamene a dřeva, nadále zůstal správcem jeho panonského sídla. V roce 907 však utrpělo bavorské hlavní vojsko vedené vévodou Liutpoldem katastrofální porážku od maďarských dobyvatelů již před hradbami jeho jméno nesoucího města *Brezalauspurc*. Tato prohraná bitva znamenala konec karolinské Panonie, čímž křesťanský Západ

ztratil i svoji poslední obrannou baštu v karpatské kotlině. Smrtí Ludvíka Dítěte v roce 911 pak vymřela dynastie Karlovců a východofrancká říše zanikla.

V okolí kostelů na dolním toku řeky Zaly, ale také ve vzdálenějších oblastech, se objevil značný počet pohřbů, na jejichž základě je možné vykreslit pestrý obraz společenské struktury obyvatel Blatnohradu, jejich kulturní adaptability, rozsahu a hloubky akulturace. Tento obraz činí ještě detailnějším skutečnost, že se v jeho okruhu objevilo také několik pohřebišť, která měla počátky ještě na konci avarské éry nebo byla ještě i tehdy využívána.

Když se elita závěrečné éry avarského období začlenila do družiny Pribiny a Kocela, podstoupila obřad křtu, nechala se pohřbívat na nekropolích v okolí kostelů a začala také přísněji dodržovat křesťanské předpisy, než jak to činili předáci kmenových útvarů. Milodary (předměty a šperky, které užívali během svého života) dostávala na svoji poslední pouť již jen konkrétní skupina mladých mužů a žen. Mužský kroj byl určován typy předmětů známých v karolinské říši, jakými jsou např. tři až čtyři základní typy ostruh s patřičnými garniturami (**obr. 6**),

břitva uchovávaná v pouzdru ze železných destiček, dále „příborová“ souprava tvořená dvěma kvalitně zpracovanými, úzkými noži s krátkou, občas tauzovanou čepelí, jejichž společné dřevěné pouzdro bylo pokryto ozdobnými plechovými destičkami. Většina takto pohřbených prakticky zcela zavrhlá prvky dřívějšího kroje, „odložila“ svůj kováním zdobený opasek, ale i zbraně, které již do hrobů nevládala. O jejich vysokém statusu tak nejčastěji vypovídá jen poloha hrobu uvnitř nekropole a pečlivě tesané, okované rakve, ukládané do rozměrných hrobových komor.

Urozené ženy byly pohřbívány převážně bez šperků, avšak u mladých dívek jsou přece jen nalézány jemné šperkařské práce, ať už jde o ozdoby hlavy, plechové gombíky anebo prsteny, zhotovované ze zlata, stříbra případně z pozlaceného stříbra. Jejich tvarová škála, konceptuální principy a způsoby vyhotovení mají své paralely v pozdně avarském a závěrečném avarském šperkařství, vycházejícím z pozdně antických byzantských kovotepeckých kořenů, ženy tedy zůstávají nadále v okouzlení šperky elit bývalého avarského kaganátu. Nejpočetnější a nejpestřejší skupinou šperků nejen obyčejných žen, ale i příslušnic elity, byly v Blatnohradu náušnice, z nichž bylo

▲ **Obr. 6. Zalavár – Vársziget, kostel Panny Marie.**

Garnitury ostruh z hrobu 269. Foto sbírka Magyar Nemzeti Múzeum, Budapešť.

na textilní či kožené proužky, visící dolů po obou stranách čelenky, nezřídka navlékáno i několik jejich párů. Nejcharakterističtější jsou hrozníčkovité náušnice, ale s oblibou byly užívány i formy se čtyřmi plechovými bubínky, s prolamovaným košíkem nebo ty, jejichž spodní oblouk byl zdoben prolamovaným půlměsícem, přičemž uvedené formy se objevily v pestrých kombinacích. Z drobných zelených, modrých a žlutých jednoduchých korálků, nebo z modrých, žlutých, bílých a stříbřitých vícečlenných tyčinkovitých korálků, ale také z perel s mozaikovými očky či perel s očky podobných barev, byly zhotovovány náhrdelníky, případně sloužily jako ozdoby svrchního šatstva. Méně častou součástí kroje byly jednoduché drátěné prsteny s nýtem spojenými konci a páskové prsteny se vsazovanými barevnými sklíčky a vypnulínami zdobeným štítkem. Novinkou byly plechové gombíky nacházené zpravidla v páru, a to v nejméně tak pestrém provedení, jak tomu bylo na území moravského knížectví. Jsou zde zastoupeny formy zlaté nezdobené, dále typy zdobené drobnými natavovanými kroužky a jemnými granulovanými kuličkami, dvouplášťové exempláře opatřené granulací a pupíky, kusy zdobené filigránem a dále stříbrné nebo stříbrné a pozlacené plechové gombíky, ornamentované na puncovaném pozadí geometrickým vzorem, palmetou či ptačím motivem.

Při stolování elity užívané soupravy stolních nádob byly zhotovovány z jemně plavené hlíny na ručních hrnčířských kruzích a vesměs šlo o pečlivě leštěnou a do zlatohněda vypálenou keramiku. Převážnou část prezentují protáhlé lahve, dále byly zastoupeny jedno- a dvojuché džbány, stolní amfory, mísy, mělké i hluboké misky, hrnky, poháry, pokličky, a také několik nádob specifického tvaru, např. nádoba s výlevkou a s ptačím úchytem nebo tzv. nádoba na uchování tepla. Keramika byla převážně nezdobená, na několika málo příkladech – především na stěnách lahví – však se zřetelným kolkováním, rytím, dále vlešťováním síťového vzoru, aplikovaným žebrováním a zevnitř vytlačovanými pupíky. Místní specialitou byl kolkovaný motiv sestávající z kříže, tvořeného čtyřmi k sobě vrcholy obrácenými trojúhelníky a po obou stranách jeho ramen vždy po jednom, vrcholem proti sobě obráceném trojúhelníku.

Materiální kultura nižších společenských vrstev také citlivě sledovala proměny politického a kulturního prostředí, což umožnilo vypracování jemné chronologie. „Převlečením kroje“, převzetím nových šperků, korálků, osobních předmětů a zbraní a opuštěním starších forem, se celý kroj běžného lidu stal jednodušším, „chudším“. V ženských hrobech byl počet okras hlavy zřídka větší než jeden pár, hrozníčkovité náušnice a různé drátěné šperky již byly hotoveny jen z bronzu, mědi, ojediněle i stříbra, a jen občas se objevily kroužky se skleněnými nebo plechovými korálky a pohyblivými závěsky. Perlové náhrdelníky sestávaly výhradně z korálků západní provenien-

ce, svrchní šaty na ramenu spínaly drobné gombíky z nezdobeného litého bronzu nebo bronzového plechu, eventuálně skleněné gombíky s bronzovým či železným ouškem. Četné zastoupení vykazovaly prsteny se širokým štítkem a často se v hrobové výbavě vyskytly i užitkové předměty a pracovní nástroje. Hroby byly mělké a jednotně orientované ve směru Z–V. Opuštěny byly některé nápadné zvyklosti starších období (pohřby zvířat, kremace, pohřby v mohylách), ale u části rodin pohřbívajících až do konce 9. století v kontinuálně využívaných pohanských „svatých hájích“, se stále udržoval zvyk přidávání jídla a pití k milodarům.

PRAŽSKÝ HRAD

ČECHY

Jan Frolík

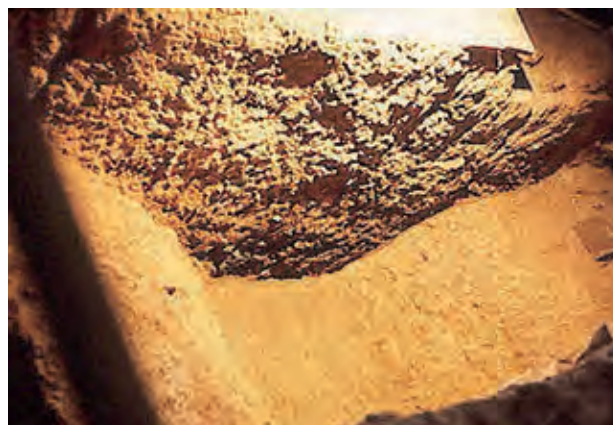
Pražský hrad se stal na přelomu 9. a 10. století nezpochybnitelným centrem vznikajícího českého státu. Předcházela tomu dlouhý vývoj a také vliv z prostředí Velké Moravy, který můžeme rozdělit na několik etap. Jejich vymezení vychází z údajů dedukovaných ze sporých písemných zpráv. Prvním jednoznačným datem je až postavení kostela Panny Marie, druhého nejstaršího kostela v Čechách a nejstaršího na Pražském hradě. Jeho výstavba stála na konci událostí, zahájených křtem knížete Bořivoje I. (před 972 – asi 889) na Moravě. Na základě širších okolností se postavení kostela klade do let 882–884. Je zároveň také datem, od něhož se uvažuje o Čechách jako přímé součásti Velké Moravy. Nesporné je datum koncové. Je jím rok 895, kdy se kníže Spytihněv I. (895–915) v Řezně přiklonil k východofranckému králi Arnulfovi (*Třeštík 1997*). Před tímto obdobím, a také po něm, se v Čechách a v prostředí Pražského hradu uplatňoval velkomoravský vliv, patrný především v materiální kultuře.

Pražský hrad se nachází na ostrohu na severozápadním okraji Pražské kotliny. Úzký a protáhlý ostroh, jehož původní podoba je dnes značně změněna činností člověka, vybíhá z plošiny, tvořené dnešním Pohořelcem a areálem města Hradčan. Návrší mělo dva vrcholy, nejvyšší se nacházel v sousedství katedrály sv. Víta. Druhý byl na místě baziliky sv. Jiří. Oba vrcholy byly odděleny roklí. Na jižním svahu se v ní nacházel pramen, který zřejmě sehrál důležitou roli při volbě místa pro postavení hradiště. Svahy ostrohu poskytovaly dobré podmínky pro obranu. Nejpřístupnější byl ostroh ze západu, z míst pozdějšího Hradčanského náměstí. Původně se zde nacházela přirozená rokle (tzv. Hradčanská), později přeměněná a rozšířená v obranný příkop (*Frolík – Smetánka 1997; Klazarová ed. 2003*).

Nejstarší nepočtené doklady osídlení nebo alespoň využívání ostrohu pocházejí z 8. století nebo starší části století 9. Představují je zlomky keramiky, nalezené na protilehlých koncích hradního areálu. Jistějším dokladem nejstaršího osídlení je příkop, který obkroužil jádro dnešního hradního areálu (tj. dnešního III. nádvoří, Jiřského náměstí a Opyše) před polovinou 9. století. Příkop byl přibližně 4 metry široký a 1,4 až 2 metry hluboký (**obr. 1**). Jednoznačně není vyřešena otázka, zda byl doplněn nějakou další konstrukcí. Na jednom místě byla zjištěna linie kůlových jamek, odpovídající nejspíše plotu (*Frolík 2002; 2006*). Nevyřešena zůstává otázka, jak byla využita hlína vykopaná při hloubení příkopu. Příkop byl dosud zkoumán na šesti místech. Čtyři se nacházejí ve Středním křídle, které dnes odděluje II. a III. hradní nádvoří. Na východním konci Hradu byl nalezen v Lobkovickém paláci a dále v místě dnešní

brány na Opyši. V těchto místech bylo zdokumentováno jeho přerušení jako doklad někdejší brány. Informace zatím scházejí o využití příkopem vymezené plochy.

Příkop plnil svou funkci nejdéle několik desetiletí. Potom byl zavezen překopaným podloží nebo sídlištním odpadem. Datování této události se opírá o keramické zlomky a je při vědomí určité nepřesnosti kladeno do období 850–860. Důvodem rozšíření mohla být nedostatečná plocha pro osídlení nebo změna využívání příkopem vymezeného areálu. Osídlení se rozšířilo západním směrem. Novou západní hranici zřejmě tvořila výše zmíněná Hradčanská rokle, a hradní areál tak zaujal stejnou plochu, jakou má Pražský hrad dodnes. Zatím není zřejmé, jak byla rozšířená plocha opevněna nebo vymezena. Zdá se však, že tvořila jeden velký nerozdělený areál. Svědectvím o intenzivním sídlištním využívání jsou sídlištní vrstvy (např. na Slévárenském dvorku na severní straně Hradu) s hojným sídlištním odpadem a nálezy luxusních předmětů (stříbrná náušnice s několikanásobnou kličkou, korál, avarsko-slovanské kování). Do stejné etapy je kladeno také pohřebiště, jehož dochované torzo bylo prozkoumáno na III. nádvoří, jižně od nejvyššího vrcholu. Prozkoumáno bylo celkem 13 hrobů, mezi nimiž je nejvýznamnější hrob tzv. bojovníka. Nebožtík byl pohřben ve vydřevené komoře a vybaven mj. mečem (*Borkovský 1969*). V jiném hrobě byla objevena pásová kování rakve. Pohřebiště je interpretováno jako pohřební místo elity, a vzhledem k tomu, že se nenachází u církevní stavby nebo v jejím interiéru, je datováno do doby před postavením kostela P. Marie. Rozsáhlý areál, přítomnost luxusních předmětů a elitní hroby naznačují, že hradní areál již v této době plnil roli ústředí (*Klazarová ed. 2003*). Nacházel se zde pahorek „Žiži“, spojovaný s pohanskými kulty, a také knížecí stolec, užívaný při nastolování českých knížat. V souvislosti s událostmi kolem křtu knížete Bořivoje víme, že se před hradním areálem mělo nacházet sněmovní pole. Nepřímým svědectvím o existenci ústředí či mocenského centra je také vznikající osídlení v nejbližším zázemí.

► **Obr. 1. Praha – Hrad, Severní křídlo.**
Nejstarší příkop (před 850–860). Foto J. Frolík.

Další etapu existence zahajuje postavení kostela P. Marie v západní části areálu (**obr. 3**). Polohu při okraji hradního areálu se zatím nedaří jednoznačně vysvětlit. Jednalo se o nevelký jednolodní kostel s apsidou. V interiéru se nacházela rozměrná zděná hrobka, která nebyla pro tento účel využita. Do jejího dna byla druhotně vyhloubena menší vyzděná hrobová jáma, do níž byl pohřben kníže Spytihněv I. (+ 915) a posléze také jeho blíže neznámá manželka (+ asi 918; *Borkovský 1953; Frolík et al. 2000*). S knížetem Spytihněvem I. je na základě dendrochronologických dat spojena přeměna hradu v objekt opevněný dřevohlinitou hradbou s roštovou konstrukcí a čelní kamennou plentou (**obr. 2, 5**). Opevněný areál byl rozdělen na akropoli (v rozsahu původního areálu s nejstarším příkopem) a předhradí na západní straně (*Frolíková – Matiašek 2012; Frolík 2013*). Nejmladší dendrochronologické datum (v maximální variantě až 917) je předmětem diskusí ohledně maximálního počtu letokruhů chybějícího bělového dřeva. Postavením hradby se kostel P. Marie ocitl mimo hradní centrum, ale církevní stavba byla na akropoli postavena až za Spytihněvova nástupce knížete Vratislava I. (915–921). Založena byla v roce 920 a využila druhý nejvyšší vrchol hradního ostrohu.

▲ **Obr. 2. Praha – Hrad, Střední křídlo.**

Rytina nejasného významu (církevní stavba?) na kameni čelní plenty dřevohlinité hradby. Foto M. Frouz.

Významným svědectvím vlivu Velké Moravy a styků s jejími centry jsou pohřebiště, která obkroužila Hrad ze severu a západu. Nejlépe to dokládá pohřebiště za Jízdárnou Pražského hradu (též pohřebiště v Lumbeho zahradě), které bylo jako jediné prozkoumáno v úplnosti. Nalezeno bylo celkem 148 hrobů, převážně dětských a ženských s bohatou výbavou stříbrnými a zlatými šperky. Část šperků má přímé analogie na moravských nalezištích (Rajhrad, Mikulčice). Další jsou vyrobeny stejnými technikami, ale s motivy, které v moravských centrech neznáme. Jedná se zejména o motiv koňských hlavíček na náušnicích a kaptorgách (**obr. 4, 6**). Soudí se, že je v Praze (na Pražském hradě?) vyráběli šperkaři, kteří se sem

▲ **Obr. 3. Praha – Hrad, Severozápadní křídlo.**

Kostel Panny Marie, v interiéru narušená hrobka knížete Spytihněva I. a jeho manželky. Dokumentace z výzkumu I. Borkovského, Archiv výzkumu Pražského hradu Archeologického ústavu AV ČR, Praha.

uchýlili po pádu Velké Moravy. Na pohřebišti byli pravděpodobně pohřbeni rodinní příslušníci členů knížecí družiny (*Frolík – Smetánka 1997*). Některé šperky se mohly na Pražský hrad dostat již v době knížete Bořivoje I., nebo přímé vlády knížete Svatopluka (asi 889–894), přímo archeologicky to však dokázat nelze. U některých šperků je zřejmé, že byly do hrobu uloženy až během 10. století. Šperky velkomoravského původu nebo charakteru známe i z dalších pohřebišť (Královská zahrada, Jelení ulice). V těchto případech se však jedná pouze o tor-

▲ **Obr. 4. Praha – Hrad, pohřebiště za Jízdárnou (též Lumbeho zahrada).**

Hrob 82. Stříbrný nákrčník s kaptorgami, 10. stol. Foto J. Gloc.

▲ **Obr. 5. Praha – Hrad, Slévárenský dvůr.**

Torzo dřevěné konstrukce pod dřevohlinitou hradbou, které poskytlo dendrochronologická data určující jako stavebníka opevnění knížete Spytihněva I. (895–915). Foto J. Frolík.

za hrobových skupin a bez větší naděje na rozšíření poznatků o nich (Tomková – Frolík 2005). Nové informace mohou přinést

nedávno prozkoumaná pohřebiště s obdobnou výbavou (křížovatká Prašný most, Střešovická ulice).

▲ **Obr. 6. Praha – Hrad, pohřebiště za Jízdárnou (též Lumbeho zahrada).**

Hrob 16, zlatá náušnice s bubínky v podobě koňských hlaviček, 10. stol. Foto J. Gloc.

Archeologicky poznáný vývoj ukazuje, že určitou centrální úlohu sehrával Pražský hrad někdy od poloviny 9. století. Jeho posun do pozice centra českého státu je spojen s obdobím po křtu knížete Bořivoje I. na Moravě. Upevnění této pozice můžeme připsat jeho synovi knížeti Spytihněvu I. Ve stejné době získal Pražský hrad rozsah i rozvržení, které si v základních rysech udržel dodnes.

STARÁ KOUŘIM

ČECHY

Petr Sommer

Asi 0,5 km JV od města Kouřim, nad pravým břehem říčky Kouřimky, leží mohutná ostrožna se zbytky opevnění jednoho z největších raně středověkých českých hradů. Jde o trojdielnou lokalitu o rozloze 44 ha s vnitřním areálem (akropolí) o rozloze 5 ha a se dvěma předhradími. Archeologickým výzkumem bylo zjištěno, že hrad vznikl na místě staršího eneolitického osídlení, osídlení doby bronzové a neopevněného časně slovanského sídliště.

O vývoji samotného hradu jsme informováni díky dlouhodobému výzkumu Miloše Šolla, který proběhl ve 40.–70. letech 20. století (Šolle 1966; 1981; 2000; přehledně sumarizace srov. Bartošková 2000; Čtverák – Lutovský – Slabina – Smejtek 2003). V první fázi svého vývoje hrad zaujímal plochu vnitřního areálu opevněného valem. V SV sousedství tohoto opevnění byl identifikován mělký příkop, který vymezoval prostor s jezírkem, nazývaným snad již ve středověku Libuše. To fungovalo jako zdroj vody, ale od začátku zřejmě také jako kultovní objekt, u něž se pohřbívalo. Jako nejstarší zde byl identifikován hluboký hrob č. 55 s pohřbem muže opatřeného knížecí výbavou. Tvořil ji dlouhý meč v dřevěné pochvě s kováním z řemení, velký plochý nůž, ostruhy s přezkami, honosná stříbrem tauzovaná botka kopí, časně karolinská a velkomoravská kování, velkomoravské přezky a dřevěné vědro se zdobeným plechovým pláštěm. Soubor je datován do 1. poloviny 9. století a podle něj (pohřbený kníže byl označen jako možný zakladatel hradu) se datuje i vznik pevnosti. Pohřebiště vypovídalo o všech generacích hradní elity a o jejich vztahu k okolnímu světu. Jejich první generace z 3. čtvrtiny 9. století byla pohřbena se šperky velkomoravského a karolinského typu, hroby ze závěru 9. století byly vybaveny šperkem čistě velkomoravského stylu. Z této skutečnosti se usuzuje na to, že elita hradiště v Kouřimi byla v těsném sepětí s velkomoravským prostředím i s prostředím sousední říše. O této spleti kulturních vlivů vypovídá např. hrob č. 120, v němž byl uložen velmož s kolekcí předmětů velkomoravského a karolinského stylu (honosné ostruhy). Mimořádnou součástí jeho výbavy byl železný čakan plátovaný stříbrem, zjevně odznak moci pocházející z orientu.

V další etapě své existence byl hrad rozšířen o opevněný střední areál (pravděpodobně akropolí) a poté o opevněný vnější areál. Akropole byla opevněna dřevohlinitou hradbou s kůlovými líci vzepřenými dřevěnými opěráky. Složitější konstrukci měla dřevohlinitá komorová hradba vnějšího hradu s hlinitým násypem na přední straně a s dřevěnými podpěrami zadní strany s kulatinovými opěrami. Do hradu vedla velká brána se zataženými hradebními křídly a se středovým tělesem, dělícím vstup do dvou snadno bránitelných koridorů. Od vnější brány směřovala štětovaná cesta k bráně střední a vedla až k jezírku Libuše. To bylo rozšířeno a byla ohrazena jeho západní část – zřejmě prostor pro kultovní praktiky. Zároveň

byla oddělena sídelní západní část hradu od místa pohřebiště u jezírka. Do souvislosti se zdejšími kultovními praktikami zřejmě dobře zapadá náhodný nález pravděpodobně kultovní předkřesťanské polykefální plastiky, učiněný v centrální části hradiště (Profantová 2012). Na konci 9. století vznikla na SZ okraji knížecího pohřebiště dřevěná kůlová stavba o rozměrech 2 × 6 m, v jejímž sousedství byla nalezena nepravidelná kamenná dlažba. Analogie k této stavbě nacházíme na bavorských merovejských pohřebištích Marktoberdorf nebo München – Aubing, kde bývají interpretovány jako kultovní stavby související s raným křesťanstvím. Je samozřejmě otázka, zda je i na Kouřimi tento objekt spojený s raným křesťanským rituálem (Sommer 2001a). Nejvýznamnější stavbou této sídelní části byla podélná halová dřevěná budova o rozměrech téměř 90 × 4–6 m, která měla mít účel slavnostního shromaždiště obyvatel hradu nebo knížecí družiny.

Poslední etapa existence kouřimského hradu byla spojena s opevněním středního areálu hradu, a to po velkém požáru datovaném do začátku 10. století. Na místě stávajícího opevnění byla vystavěna dřevohlinitá stupňovitá hradba s čelní kamennou plentou. Toto opevnění překrylo místo, na němž stávala halová stavba. Prostor po ní navíc zaplnily nové objekty, snad stavby knížecího dvorce. Nově opevněný byl také prostor pohřebiště u Libuše, a to dřevohlinitou hradbou s čelní kamennou plentou. Pohřebiště u Libuše existovalo nadále s tím, že se zde uplatnil jasný princip řadového pohřebiště s mělkými hroby, orientovanými ve směru JZ – SV, posléze s hroby s orientací Z – V. Změna v úpravě hrobů se odrazila i v jejich výbavě, která v nejmladší fázi spočívala pouze v ozdobách hlavy. Poslední fázi pohřebiště charakterizuje hrob tzv. kouřimské kněžny (č. 106b) s výbavou vycházející z velkomoravských šperkařských vzorů, ale také dokládající tendenci k domácímu šperku. Výbava pohřbené obsahovala gombíky, jehlice, perly, schrány zdobené koňskými spřeženími, kaptorgu s řetízkovými závěsy, náušnice s řetízkovými závěsy a nůž v pochvě. Touto produkcí se kouřimské šperkařství stává příkladem aplikace velkomoravských podnětů v prostředí domácí tvorby. Poslední generace pohřbených je vybavena malými záušnicemi, dokládajícími, že život v Kouřimi končí okolo poloviny 10. století.

Těsně před zánikem hradu se odehrála epizoda charakterizující organizaci Čech doby knížete Václava. Hovoří o ní Kristián a řada dalších autorů. Šlo o konflikt, který vzplanul mezi Václavem a jakýmsi kouřimským vévodou (Dalimil uvádí jeho jméno Radislav), který se po zázračném znamení před Václavem pokořil. Celá epizoda je u Dalimila spojena se Zličskem, které je totožné s Kouřimskem.

Zánik Kouřimi je spojen se vznikem raného českého státu za Boleslava I., kdy vznikl na sousední lokalitě u sv. Jiří

(se sídlištní tradicí sahající do 1. poloviny 10. století) nový přemyslovský hrad. Byl vybudován na ostrožně ležící JV od dnešního města nad soutokem Ždánického potoka a říčky Kouřimky. Jde o dvoudílné hradiště přibližně trojúhelníkovitého půdorysu o rozloze více než 6 ha. Jeho opevnění sestává z obvodového a příčného valu. Jižní část byla akropolí s podélným jednolodním kostelem s apsidou, zasvěceným sv. Jiří, s pohřebištěm a řadou sídlištních a výrobních objektů (mezi nimi figuroval i dvorec). Význam kostela podtrhuje známá románská plastika dvou lvů, spojená s jeho mladší podobou ze 13. století (*Sršeň 1989*). Jižní část lokality fungovala jako předhradí – snad s kostelem sv. Klimenta. Hrad existoval do 13. století a plnil důležité správní funkce, o čemž svědčí např. i skutečnost, že zde byly na začátku 11. století raženy mince. *Prokopské legendy* hovoří o tom, že zde bývalo také sídlo soudce, jiné prameny ještě ve 12. století dokládají přítomnost kastelánů a arcijáhna. Ve zmatené souvislosti hovoří Dalimil o tom, že Zličsko určitou dobu patřilo Oldřichovi jako jakýsi úděl. Ve 13. století zde zastihujeme rod Děpolticů, pobočné přemyslovské větve, která se dostala do sporu s vládnoucím panovníkem. V roce 1223 – v bojích s Přemyslem I. – byl hrad dobyt a Děpolt III. padl. Jeho rodina uprchla na dvůr Jindřicha I. Bradatého. Snad jako součást svatojiřského zázemí figurovala v 11. a 12. století opevněná lokalita u kostela sv. Vojtěcha. Krátce po dobytí svatojiřské ostrožny bylo založeno dnešní město Kouřim, jako poslední článek složitěho sídelně historického vývoje miniregionu. V roce 1261 zdejší magdeburské právo slouží jako příklad Přelouči (*Šimák 1938*).

BUDEČ

ČECHY

Andrea Bartošková

Mezi nejvýznamnější raně středověké lokality související s počátky christianizace a utvářením raného českého státu patří bezesporu hradiště Budeč (vzdálené cca 15 km severozápadně od Prahy). Jeho dobový význam zaznamenalo i skromné písemnictví 10.–11. století. Začátky badatelského zájmu o Budeč sahají až do 19. století a je logické, že do dnešní doby bylo archeologickým výzkumem shromážděno mimořádné množství hodnotných archeologických pramenů a informací. Zásadní poznatky přinesl zejména systematický archeologický výzkum prováděný v letech 1972–1990 Archeologickým ústavem ČSAV Praha, a následně pak i revizní analýza již zveřejněných výsledků archeologického výzkumu na budečské akropoli, která po zdůvodněné eliminaci archeologicky nedoložených či chybných závěrů vedla k nové, zde předložené interpretaci sídelně-historického vývoje budečského hradiště.

Raně středověké dějiny Budče (k.ú. Kováry, okr. Kladno) se v kontinuální linii začínají odvíjet od 1. poloviny 9. století, kdy se na nejvyšším místě rozlehle ostrožny, vymodelované v tehdejší zalesněné krajině středních Čech hluboce zaříznutými údolními dnešního Zákolanského a Týneckého potoka, usadili slovanští osadníci (**obr. 1**). Ti zde našli ještě kamenné pozůstatky pravěké (knovízské) hradby, která na nejvyšším místě

ostrožny (cca 289 m n. m.) vymezovala areál o rozloze 3,5 ha, jenž se v pozdějším vývoji stal akropolí raně středověkého hradiště. Západně, severně a východně rozprostírající se rozlehlá plocha, kde později vzniklo předhradí, zůstala v té době neosídlená. Přítomnost slovanských obyvatel na Budči již někdy od 1. poloviny 9. století dokládají vedle početných fragmentů starobylé keramiky starohradištního charakteru zejména ostruhy s háčky a avarsko-slovanské bronzové ozdoby opasku i koňské ohlávky (*Bartošková 2014*, obr. 8), které zároveň poukazují na existenci vyšší společenské vrstvy (elity). Nejstarší raně středověké osídlení Budče datované do 1. poloviny 9. století s přesahem do jeho 2. poloviny se soustředilo jen na plochu vnitřního areálu, který v té době nebyl ještě obehnan raně středověkou hradbou. Jistou formu ohrazení však v té době mohly plnit kamenné pozůstatky pravěké hradby. Jejich velkých neopracovaných kamenů bylo později využito při stavbě nejstarší raně středověké fortifikace, která destrukci knovízské hradby (Br D – Ha A) překrývala a kopírovala její průběh (více k nejstaršímu budečskému osídlení *Bartošková 2014*, 47–49).

K vybudování opevněného sídla dochází v posledních desetiletích, nejpozději na konci 9. století, kdy osídlená nejvyšší

▲ **Obr. 1. Letecký pohled na hradiště Budeč od jihu.**

Linie stromů a křovin kopírují průběh opevnění vnějšího (předhradí) a vnitřního areálu (akropole) hradiště – v jihozápadní části akropole rotunda sv. Petra a Pavla a novodobý hřbitov. Foto M. Gojda

poloha budečské ostrožny byla obehnána raně středověkou hradbou, která vymezila akropoli a započala éru raně středověkého hradiště. Nejstarší raně středověkou fortifikaci představuje jednodílná hradba dřevohliněné konstrukce, která byla opatřena vpředu kamennou plentou z velkých hrubě opracovaných kamenů místního původu (břidlice, buližník a pískovec) a vzadu dřevěnou stěnou (Váňa 1989, 133–134; Bartošková 2004, 764; **obr. 2**). S hradbou dosahující max. šířky 4,5 m souvisel ještě malý vnější příkop (š. 3,1 m; hl. 1,1 m; Bartošková 2004, 774–775, 782, obr. 4, 11). Osídlení nejstaršího opevněného areálu (3,5 ha) reprezentují zahloubené pravoúhlé objekty (polozemnice) o půdorysu ca 4 × 4 m s ohništěm v JZ nebo SZ rohu a spolu s nimi i nadzemní stavby s pískitou

▲ **Obr. 2. Hradiště Budeč a jeho nejbližší okolí:**
a – pohřebiště; b – sídliště. 1 – rotunda sv. Petra a Pavla; 2 – základy kostela P. Marie; 3 – pohřebiště v Zákolanech (cukrovar); 4 – poloha Na Týnici; 5 – poloha Na kašně.

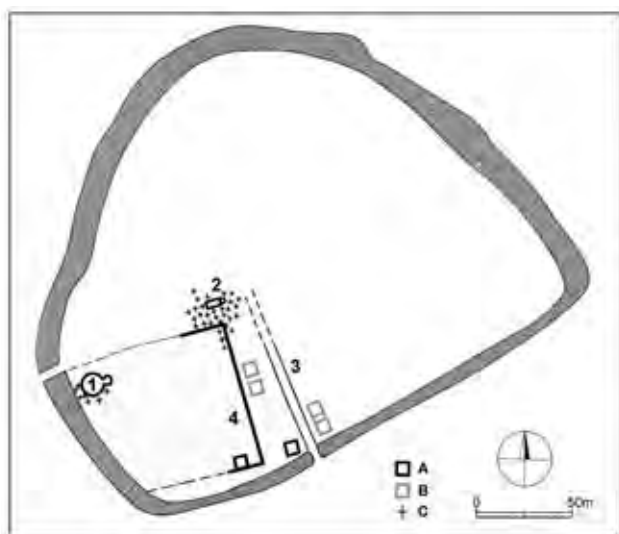
nebo jílovou úpravou podlah a s dřevěnou konstrukcí stěn vyplétaných proutím a omazaných hlínou (mazanicí). S těmito převážně k obytným účelům určenými objekty časově souvisí i množství funkčně indiferentních jam, z nichž vystupuje malá skupina objektů určených ke skladování obilí (více Bartošková 2014, 53–54). Do období, kdy akropoli hradiště vymezovala nejstarší raně středověká hradba, spadá i postavení nejstarší

na českém území dochované stavební památky, rotundy sv. Petra (Šolle 1990, 170–180; Bartošková 2014, 57–66; **obr. 3**), o jejímž založení přemyslovským knížetem Spytihněvem I. (894/5–915) se opakovaně zmiňují písemné prameny 10.–11. stol. (Emler, ed. 1873, 183; 1873a, 148; Ludvíkovský, ed. 1958, 58; 1978, 28–29; Vašica, ed. 1929, 89). Vyplývá to ze

▲ **Obr. 3. Budeč, rotunda sv. Petra a Pavla (od JZ).**
Kruhová loď kostela představuje nejstarší na našem území dochovanou (od základů až po klenbu) stavbu, rotundu sv. Petra, založenou přemyslovským knížetem Spytihněvem I. (894/5–915).

stratigrafické situace u rotundy, kde hroby pohřebiště, založeného bezprostředně po postavení kostela a fungujícího podle velkomoravského a povelkomoravského hrobového inventáře v 1. polovině 10. století (Šolle 1990, 140–169), respektovaly nejstarší raně středověkou hradbu (Bartošková 2003, 213; 2004, 774–775; **obr. 4**). Kdo byl stavitelem opevnění, přesně nevíme. Podle keramických nálezů pokročilého středohradištního charakteru z dřevohliněného tělesa hradby spadá výstavba opevnění do poslední třetiny 9. století (Bartošková 2003, 191, 194, obr. 16: 1–2), tj. do doby nástupu prvních Přemyslovců na historickou scénu. Impuls k opevnění Budče mohl dát kníže Bořivoj, první historicky doložený Přemyslovec (k r. 872), nebo jeho syn Spytihněv, který by však temeno ostrožny musel opevnit ještě před započítím stavby rotundy sv. Petra.

▲ **Obr. 4. Schéma budečské akropole v 10.–11. století.**

S vyznačením polohy významných staveb sakrální a profánní architektury. 1 – rotunda sv. Petra; 2 – kostel P. Marie; 3 – oblázky dlážděná komunikace; 4 – palisádové ohrazení knížecího dvorce. A – podezděné stavby; B – srubové stavby; C – hroby.

Za Spytihněvovy dvacetileté vlády bylo podle koncepce J. Slámy vybudováno v centrální oblasti středních Čech organizované přemyslovské teritorium, které vymezovala hradiště Stará Boleslav, Mělník, Libušín, Tetín a Lštění (Sláma 1988, 71–84). Do systému správních hradů náležela i Budeč, ležící v severozápadní části středočeského přemyslovského domínia na trase dálkové cesty, spojující pražskou kotlinu se severozápadními Čechami a směřující dále do Saska. Po Levém Hradci a Praze je Budeč třetím místem, kde *Kristiánova legenda* zaznamenává vybudování kostela (Ludvíkovský, ed. 1978, 20–21, 24–25, 28–29). Tím vypovídá o zřízení dalšího christianizačního centra v Čechách. Spytihněvovo založení kostela sv. Petra se váže k době, kdy v Čechách nastala změna politické a církevní orientace. K té došlo v r. 895, kdy česká knížata využila vnitřního oslabení velkomoravské říše, a politicky i kulturně se přiklonila k Západu, resp. k východofranské říši (k tomu Bartošková 2014, 15–16, 147). Nicméně přetrvávající úzká vazba Čech s Moravou se archeologicky projevuje ve výskytu velkomoravského šperku na českých raně středověkých pohřebištích. Tzv. velkomoravský horizont je v středočeském nálezovém prostředí tradičně datován do intervalu od konce 9. – 1. poloviny 10. století. Na Budči náleží do tohoto časového úseku dvě polohy pohřbívání, z nichž jedna se váže na prostor akropole (pohřebiště u rotundy sv. Petra) a druhá na bezprostřední severozápadní okolí hradiště (pohřebiště v Zákolanech; obr. 2). Bohatství, které v některých hrobech na pohřebišti u rotundy sv. Petra představují nalezené šperky, je výmluvným svědectvím, že v těchto místech byla v 1. po-

lovině 10. století pohřbívána tehdejší společenská elita, sídlící v knížecím dvorci, archeologicky odkrytém v jihozápadní části akropole (Váňa 1995, 69–71; Bartošková 2014, 66–69). Podnět k vystavění dvorce dal s největší pravděpodobností zakladatel rotundy sv. Petra, kníže Spytihněv, neboť rotunda se nachází v areálu palisádou ohrazeného dvorce, a zároveň z písemných pramenů nepřímo vyplývá, že v době Spytihněvova nástupce, knížete Vratislava (915–921), dvorec již existoval. Ze svatováclavských legend (*Crescente fide*, Gumpold, *Kristiánova legenda*, *První a Druhá staroslověnská legenda o sv. Václavu*) jsme totiž informováni o zdejším pobytu knížecího syna Václava, kterého na Budeč vyslal jeho otec Vratislav, aby zde u kněze zvaného Učený „Uceno“ získal základy latinského křesťanského vzdělání (Emler, ed. 1873, 183; 1873a, 149; Ludvíkovský, ed. 1958, 59; 1978, 28–29; Serebranskij, ed. 1929, 15; 1929a, 21; Vajs, ed. 1929, 37; Vašica, ed. 1929, 90). Při volbě místa pro Václavovu latinskou výuku byl nepochybně brán zřetel na skutečnost, že na Budči působí při kostele sv. Petra kněz známý svou učeností, muselo zde však být i sídlo (knížecí dvorec), zabezpečující pobyt prvorozeného knížecího syna. Zatímco o hlavní stavební rozmach na Budči se na počátku 10. století zasloužil kníže Spytihněv, který vedle vybudování kostela sv. Petra a knížecího dvorce vytvořil ohrazením vnějšího budečského areálu z původně jednoduchého hradiště dvouprostorové opevněné sídlo (15,2 ha), členěné na akropoli (3,5 ha) a předhradí (11,7 ha; ke vzniku opevněného předhradí – Bartošková 2010a, 257–263; 2012, 72–74; 2014, 70–77), v době Václavova pobytu se Budeč stala dočasným sídlem nevládnoucího Přemyslovce, navíc budoucího knížete. V *Proložní legendě o sv. Václavu*, která vznikla v 2. polovině 12. nebo 1. polovině 13. století v Rusku, je Budeč jako místo dočasněho pobytu také zmíněna v souvislosti s Václavovou matkou kněžnou Drahomírou (Serebranskij, ed. 1929b, 66), kterou kníže Václav vyhnal z Prahy hned poté, co po regentské vládě své matky (921–924/925) usedl na trůn. Po době Václavově, která končí vraždou knížete ve Staré Boleslavi v r. 935, nejsou v písemných pramenech po více než tři staletí o Budči žádné zmínky. Absenci historických zpráv musí proto při výkladu budečské historie nahradit svědectví archeologických pramenů zasazených do širších dějinných souvislostí.

Podle archeologických zjištění došlo na Budči v průběhu 2. třetiny 10. století k násilnému vpádu spojenému s opanováním hradiště (Bartošková 2014, 85–113). Dokladem násilného vpádu na hradiště je požárem zničená nejstarší (raně středověká) fortifikace v místě vzdáleném několik desítek metrů od rotundy sv. Petra, kde naopak hradba – snad z obavy před narušením posvátného místa – nebyla zničena (Bartošková 2014, 86–87). Dokladem násilného dobytí Budče je i hromadný hrob 33–60 zmasakrovaných osob, objevený v jižním předpolí hradiště, v poloze Na Týnici. S výjimkou tří ženských lebek pat-

řily kosterní pozůstatky s bodnými a sečnými zraněními mužům ve věku 20–40 let. Hromadný hrob, jehož vznik je dáván do souvislosti s krvavou událostí, je především na základě nálezů osmi malých esovitých záušnic (ø 12–16 mm; síla drátu 1,5 mm) na jedné z ženských lebek datován do intervalu od konce 1. třetiny do poloviny 10. století (*Štefan – Krutina 2009*, 151–158, 191; *Bartošková 2014*, 87–93). S vypálením hradby na akropoli a nepietním uložením několika desítek pobitých mužů časově souvisí i náhlý konec knížecího dvorce a nejstaršího hřbitova u rotundy sv. Petra, kde byli pohřbíváni urození obyvatelé dvorce, v jehož areálu se rotunda s přilehlým hřbitovem nacházela (k tomu více *Bartošková 2011; 2014*, 93–97). Zánik hřbitova někdy v průběhu 2. třetiny 10. století (podle stratigraficky nejmladších hrobů s esovitými záušnicemi o průměru 13 mm a síle drátu 2,5 mm) zpečetila výstavba nové hradby, představující druhou fázi vnitřního opevnění. Zatímco v místě, kde hradba byla vypálena, byla postavena zcela nová fortifikace dvoudílné dřevohliněné konstrukce s čelní opukovou plentou, v prostoru u rotundy byla zachovaná původní fortifikace jednodílné dřevohliněné konstrukce rozšířena směrem ke kostelu o další díl, který již překrýval hroby zaniklého nejstaršího kostelního hřbitova na Budči (*Bartošková 2004*, 775, 782–783, obr. 7; *2014*, 97–100). Do 2. třetiny 10. století spadá na Budči obnova nejen vnitřního, ale i vnějšího opevnění. Druhá fáze vnějšího opevnění sestávala obdobně jako druhá fáze vnitřní hradby z dvoudílné, stupňovitě uspořádané dřevohliněné konstrukce v čele s kamennou plentou (k tomu více *Bartošková 2010a*, 270, 272–273; *2012*, 75–77; *2014*, 100–104). Poslední výraznou událostí, která se váže k době, kdy na Budči zaniká knížecí dvorec a spolu s ním i pohřbívání jeho obyvatel u rotundy sv. Petra, a akropoli i předhradí chrání nově postavená hradba (druhá fáze vnitřního i vnějšího opevnění), je založení druhého kostela na Budči (kostela Panny Marie), situovaného mimo rámec zaniklého dvorce (**obr. 4**). O tomto obdélném jednodílném kostelíku s podkovovitou apsidou, kolem kterého se začalo hned pohřbívát, neinformují žádné soudobé písemné prameny – první zmínka je až z 16. století. Datování vzniku kostela P. Marie se při absenci písemných zpráv z období raného středověku opírá výlučně o výsledky archeologického výzkumu (*Guth 1934*, 762–766; *Šolle 1991*). Určující je časové zařazení okolních hrobů, z nichž jeden, odkrytý v blízkosti apsidy, měl u lebky stříbrný denár Jindřicha I. Bavorského (948–955) a nejstarší hroby, ležící v radiálním uspořádání těsně za apsidou, obsahovaly malé esovité záušnice o průměru 1,6 cm. Lze proto stanovit, že nejpozději v 2. polovině 10. století musel kostel P. Marie již existovat a spolu s ním i nejstarší hroby přilehlého hřbitova. Pozoruhodný hiát v pohřbívání u rotundy sv. Petra – přibližně mezi polovinou 10. a sklonkem 11. století, kdy hradiště bylo již v troskách – nepřímo naznačuje, že se pohřbívání na akropoli přemístilo od rotundy sv. Petra k nově postavenému marián-

skému kostelu, který přebírá funkci hlavního kostela na hradišti (více o kostele P. Marie a přilehlém hřbitovu *Bartošková 2010*, 122–126; *2014*, 104–110).

Všechny uvedené události, vypovídající o radikálním zlomu ve vývoji budečského hradiště a archeologicky datované do průběhu 2. třetiny 10. století, spadají historicky do doby vlády Boleslava I. (935–972). Je vysoce pravděpodobné, že s Boleslavovou mocenskou politikou také souvisejí. Násilné ovládnutí budečského hradu lze totiž spojovat s Boleslavovou likvidací stoupců zavražděného knížete Václava († 28. září r. 935 při návštěvě Boleslavova hradu), o čemž informují všechny svatováclavské legendy, nejobširněji z nich *Kristiánova legenda* (*Emler, ed. 1873*, 187; *1873a*, 161; *Ludvíkovský, ed. 1958*, 61; *1978*, 76–77; *Serebranskij, ed. 1929*, 18; *1929a*, 26; *Vajs, ed. 1929*, 41; *Vašica, ed. 1929*, 113). Budeč, kde podle písemných pramenů pobýval a základy latinské vzdělanosti získal mladý Václav, a odkud byl po smrti svého otce knížete Vratislava povolán do Prahy a povýšen na knížecí stolec, byla sídlem budoucího knížete Václava a po jeho nastolení na knížecí trůn nepochybně nadále sídlem jeho stoupců. Boleslav, jenž se zavražděním svého bratra stal jeho nástupcem, si potřeboval hned na počátku své nelegitimně nabyté vlády zajistit pevnou mocenskou pozici ve vlastním přemyslovském knížectví ve středních Čechách. Teprve pak mohl začít s uskutečňováním svého ambiciózního plánu, spočívajícího v postupném začlenění všech nepřemyslovských knížectví na území Čech do jednotného správního celku s ústředím v Praze. Spojíme-li násilné dobytí budečského hradu s Boleslavem I., pak k tomu muselo dojít záhy po staroboleslavské vraždě na konci roku 935, případně těsně poté, neboť Boleslav již v červenci r. 936, kdy podle záznamu saského kronikáře Widukinda dobyl hrad sousedního „podkrále“, expandoval za hranice původní přemyslovské domény. Rámcové archeologické datování násilného opanování budečského hradu do průběhu 2. třetiny 10. století by tak v linii uvedené historické interpretace získalo maximálně zpřesňující kontury (viz *Bartošková 2014*, 111–113).

Lze předpokládat, že v 2. pol. 10. stol. se na Budči novým představitelem moci stal knížetem pověřený hradecký správce (kastelán). Jeho sídlo se mohlo nacházet v jižní části akropole, kde byly odkryty kamenné podezdívky nejlépe dochované a nejvýstavnější sídlištní architektury na hradišti. Nadzemní stavby budované na kamenných podezdívkách vypovídají již o stabilním uspořádání zástavby, což ve srovnání s jinými mocenskými centry v raně středověkých Čechách indikuje výlučnost budečského prostředí. Dokladem prostorové organizace hradištní plochy je i oblázka dlážděná cesta, která spojovala jižní vstup na hradiště s kostelem P. Marie. Cesta byla po obou stranách lemovaná žlábkem, který je reziduem oplocení, jež zamezovalo lidem z podhradí volnému vstupu

do sídelního areálu akropole. Jeví se, že zachycené pozůstatky nadzemních staveb (srubové, kůlové i na kamenných podkladech) průběh komunikace respektovaly (více k mladohradištní sídlištní zástavbě *Bartošková 2014*, 117–125). V době trvání této mladohradištní zástavby byla akropole někdy na přelomu 10. a 11. století opevněna novou, v pořadí třetí hradbou, která byla třídílné, stupňovitě uspořádané dřevohliněné konstrukce s čelní i zadní kamennou plentou (max. šířka hradby 13 m). Součástí nejmladšího opevnění akropole byl i velký vnější příkop (š. 8,2–10,5 m; hl. 2,5–5,5 m; *Váňa 1989*, 123–131; *Bartošková 2004*, 775–783; *2014*, 131–134). Na předhradí došlo jen ke zpevnění hradby (více *Bartošková 2010a*, 271, 273; *2012*, 79–81; *2014*, 134–136). Zatímco zánik osídlení a opevnění budečského předhradí spadá nejpozději do průběhu 1. poloviny 11. století, osídlení a opevnění akropole zaniká o něco později – v průběhu 2. poloviny 11. století. Od počátku 12. století se na Budči víceméně jen pohřbívalo. Důležitou datovací oporou zániku hradiště je hrob s denárem Bořivoje II. (ražba z let 1100–1107, 1109–1110), který společně s dalšími hroby nekostelního řadového pohřebiště v jižní části akropole byl zahlouben do kamenných trosek sídlištních staveb a opevnění (více *Bartošková 2014*, 137–141). Kdysi významné přemyslovské hradiště Budeč zaniklo bez další sídlištní kontinuity. Jeho konec zpečetila v r. 1262 královna Kunhuta, manželka Přemysla Otakara II., která se zřekla patronátního práva k budečskému kostelu ve prospěch vyšehradské kapituly. Tímto aktem byla panovníkem vyjádřena definitivní ztráta zájmu o Budeč.

LIBICE NAD CIDLINOU

ČECHY

Jan Mařík

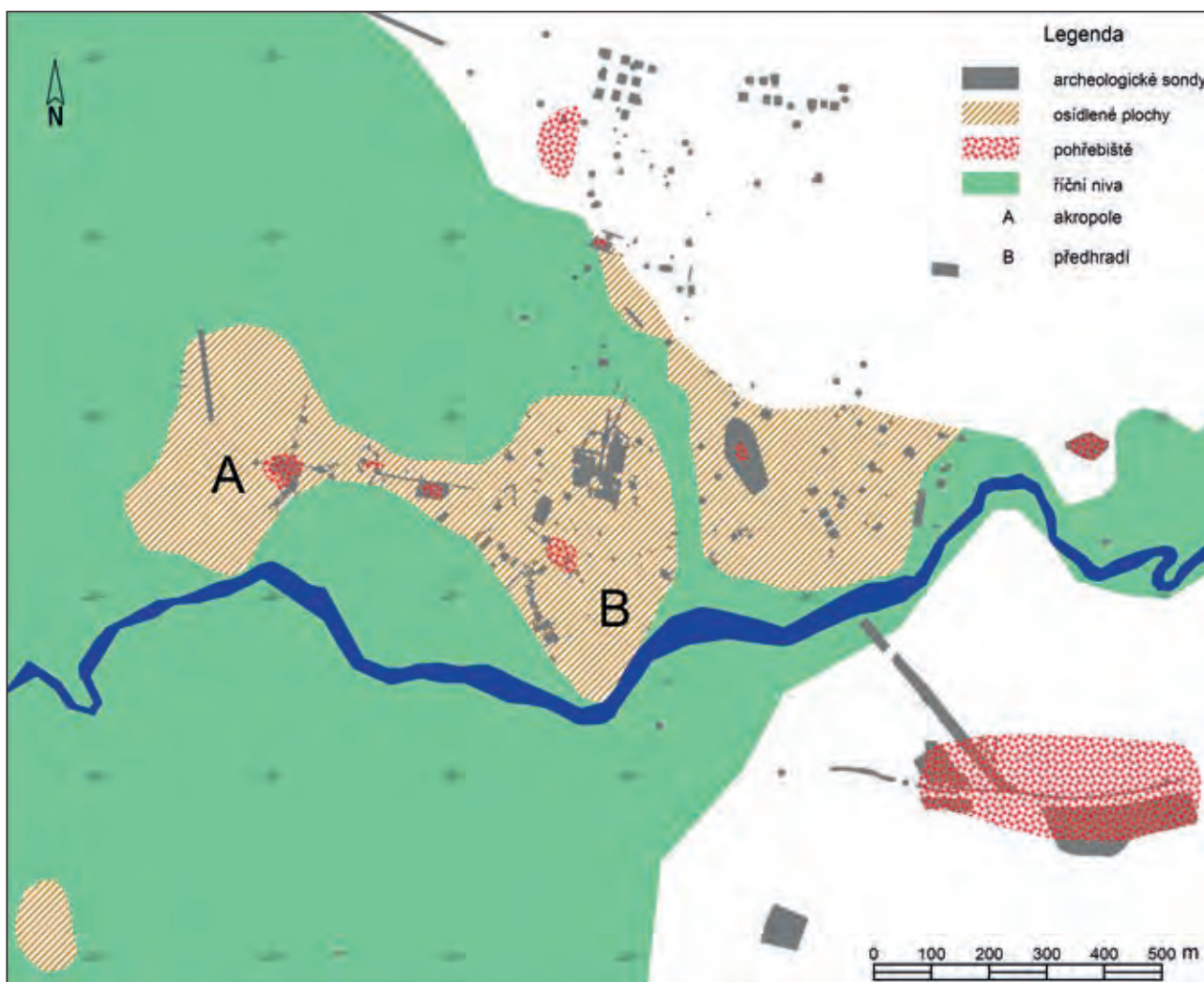
Historie

Toponymum Libice se v podobě *Luibuz* poprvé objevuje na mincích, které byly patrně na libickém hradišti raženy v 80. až 90. letech 10. století. Do historie se však Libice zapala především v souvislosti s líčením života svatého Vojtěcha z rodu Slavníkovců. Dvě nejstarší legendy z pera Bruna z Querfurtu a mnicha Canaparia Libici výslovně nezmiňují, teprve až *Kosmova kronika* umístila sídlo Vojtěchova otce Slavníka do blízkosti soutoku Labe a Cidliny. Za vysoce pravděpodobné lze také považovat, že hradiště nacházející se na rozcestí významných dálkových cest směřujících na sever do Polska a východním směrem na Moravu a dále Kyjevskou Rus, navštívil i misijní biskup Adalbert a birmoval zde budoucího druhého pražského biskupa (*Nový – Sláma – Zachová 1987*). Kosmas rovněž velmi barvitě popsal zánik slavníkov-

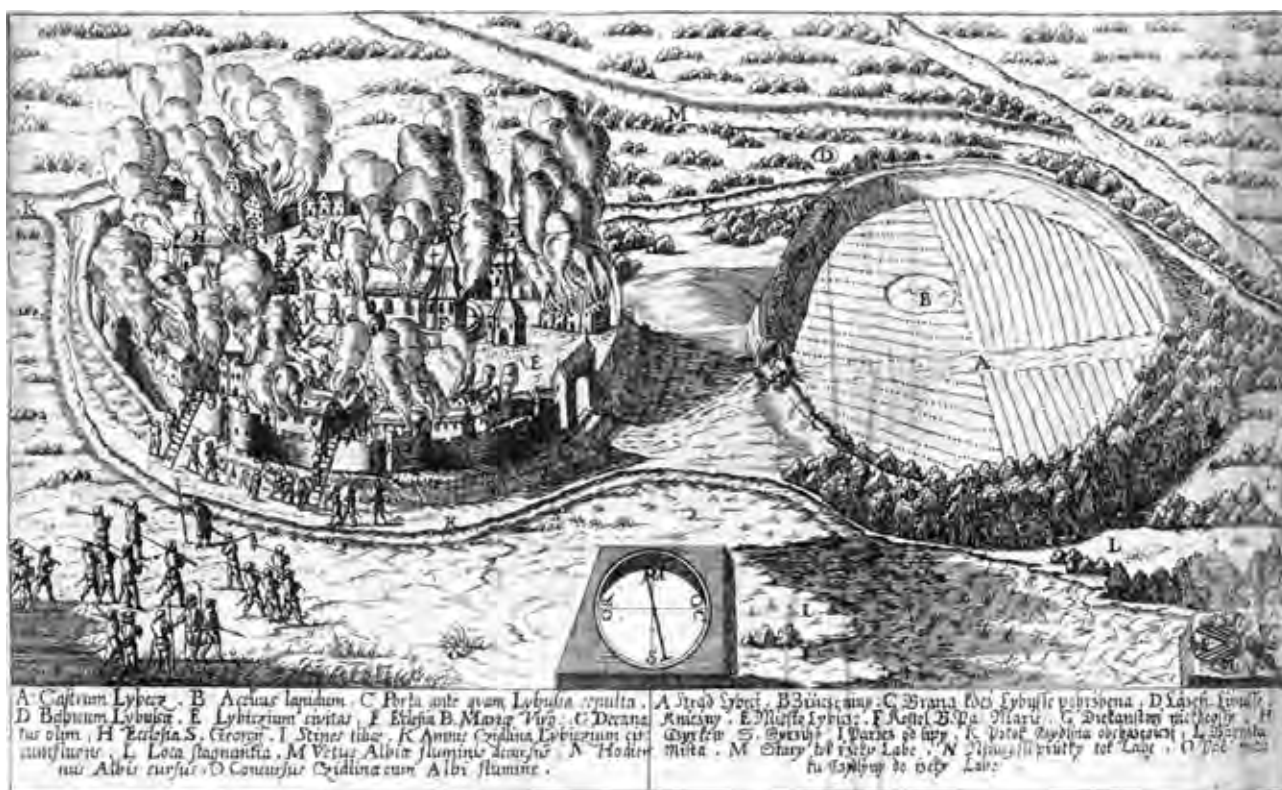
ského sídla 28. září 995 a posléze i vraždu pozdějšího kastelána Božeje a jeho syna Bořuta z rodu Vršovců roku 1108. Přestože písemné prameny mezi těmito dvěma událostmi o libickém hradišti více než století mlčí, můžeme předpokládat, že i po zániku rodového sídla Slavníkovců si Libice uchovala pozici správního centra, kterým zůstala nejméně do roku 1130, kdy je naposledy v této souvislosti zmíněna.

Hradiště, jeho poloha a popis

Opevněné jádro sídelní aglomerace hradiště v Libici nad Cidlinou vzniklo na dvou pozůstatcích říční terasy obklopených nivou Labe a Cidliny (**obr. 1**). Dohromady tyto útvary pokrývají plochu 24 ha a svým tvarem připomínají číslici osm. Na větším z nich (14 ha) se nachází jádro dnešní obce Libice nad Cidlinou a v archeologické terminologii je označováno jako předhradí.

▲ Obr. 1. Libická sídelní aglomerace v raném středověku.

▲ Obr. 2. Libice nad Cidlinou v 17. století.

M. B. Bolelucky z Hradiště: *Rosa boëmica sive vita sancti Woytiechi*.

Pro druhou část hradiště, položenou západně od předhradí, se vžil pojmenování akropole nebo také vnitřní hradiště. Vlastní hradiště bylo obklopeno poměrně hustě obydleným zázemím s dalšími otevřenými sídlišti a k nim přiléhajícími pohřebišti. Drobná sídliště jsou také ukryta v dnešním lužním lese na zbytcích erodovaných říčních teras.

Ve starší literatuře je Libice považována za tzv. blatné hradiště. Představa hradiště obklopeného bažinami vychází ze současného stavu krajiny, která se však od doby raného středověku podstatně proměnila. Úroveň tehdejší říční nivy se tehdy totiž nacházela přibližně o dva metry níže oproti současnému terénu a obě řeky ve šterkopískovém povrchu meandrovaly a vytvářely četná ramena. Hlinité a jílovité sedimenty začaly řeky přinášet až po zániku hradiště ve vrcholném středověku a novověku.

Archeologický výzkum Libice

Nejstarší doklady zájmu o Libici a její historii můžeme sledovat již v 17. století, kdy byla zařazena mezi významná poutní místa v práci faráře Matěje Benedikta Boleluckého z Hradiště *Rosa boëmica sive vita sancti Woytiechi*. V této práci byla také zařazena rytina, jejíž autorství je připisováno Karlu Škrétovi

(obr. 2). Ačkoli je na této rytině zobrazena jiná pohnutá historická událost, vyplnění Libice saským vojskem roku 1634, na obraze lze identifikovat celou řadu stop po dřívějším raně středověkém hradišti: velmi dobře dochované opevnění a hromady kamení v západní části akropole, kde byly později odkryty základy kostela. Další popis pozůstatků raně středověkého hradiště přináší na konci 18. století ve svých pamětech milčický rychtář František Jan Vavák, který si stýská nad nezájmem o doklady našich nejstarších dějin.

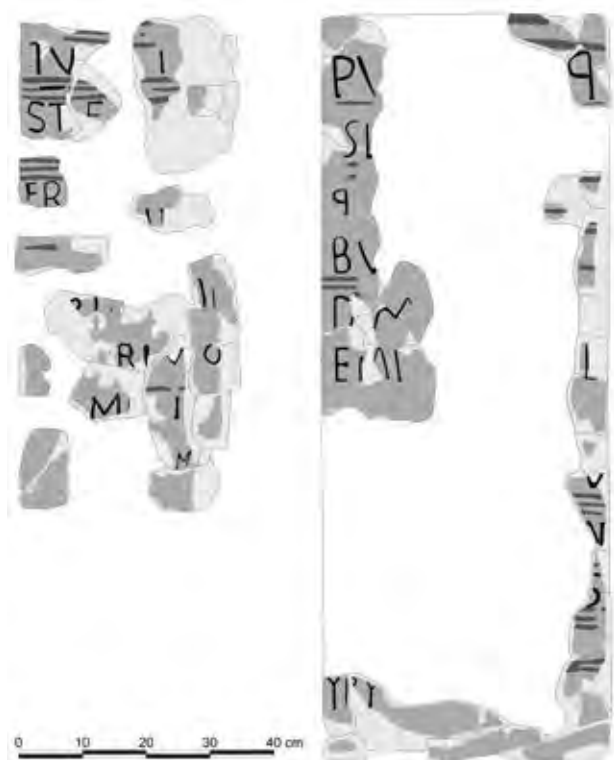
První archeologické výzkumy na libickém hradišti a především v jeho okolí jsou spojeny s činností poděbradského lékárníka Jana Hellicha na sklonku 19. století. Soustředil se na raně středověká pohřebišť v okolí hradiště, která byla v té době ohrožována výstavbou v rozvíjející se obci. Na práci J. Hellicha je mimo jiné třeba ocenit jeho respekt vůči archeologickým památkám, který dobře ilustruje jeho jediný pokus o výzkum na akropoli hradiště. Po otevření jediné sondy došel k závěru, že tamní složitá terénní situace je nad jeho síly a znalosti, a ponechal tuto část hradiště pro výzkum dalším generacím.

V roce 1949 zahájil novou etapu archeologického výzkumu na akropoli hradiště Rudolf Turek, který se soustředil především

na západní část akropole, kde v průběhu dvou výzkumných sezón v letech 1949–1953 a 1967–1973 prozkoumal areál kostela, pohřebiště a tzv. palácových staveb.

Hned první rok Turkova výzkumu přinesl objev základů kostela a rozsáhlého pohřebiště v jeho blízkém okolí. Kostel se zachoval z větší části pouze v podobě negativu a menších fragmentů zdíva. Již od doby objevu kostela byly paralely k jeho půdorysu, tvořeného hlavní lodí s půlkruhovitou apsidou a příčnou lodí, hledány v prostředí saské otonské architektury. Patrně nejbližší je libického kostela kapitulní chrám v německém Walbecku (Sasko-Anhaltsko), jehož nejstarší fázi můžeme datovat do 40. let 10. století (Mařík 2010).

Na pohřebišti v okolí kostela bylo prokoumáno přibližně 400 hrobů. V nejstarší fázi pohřebiště, kterou datujeme do přelomu 9. a 10. století, byla řada hrobů vybavena zbraněmi a šperky, při jejichž výrobě byly použity technologické postupy typické pro velkomoravské šperkařství. Přibližně v polovině 10. století byly v západní části akropole provedeny významné úpravy terénu. Vrstva zeminy, která překryla starší fázi pohřebiště, patrně souvisela s přípravou staveniště kostela a tzv. palácové stavby nacházející se jižně od něj. Mladší fáze

▲ Obr. 3. Libice nad Cidlinou akropole.

Tzv. nápisové stély nalezené na jižní straně kostela. Uloženo v Národním muzeu.

▲ Obr. 4. Akropole libického hradiště v roce 2000.

Foto M. Gojda.

pohřebiště, které kostel obklopilo, bylo využíváno nejméně do 1. poloviny 11. století. Stejně jako v předchozím období byla tato plocha využívána relativně malou skupinou osob čítající několik desítek jedinců. Přestože již do hrobů nebylo ukládáno množství honosných předmětů, můžeme se domnívat, že tito lidé zaujímali v tehdejší společnosti vysoké společenské postavení. Absenci šperků a zbraní v hrobech můžeme přičíst nejen nastupujícímu křesťanství, ale také možnosti, že tehdejší elita mohla své výsadní postavení demonstrovat jiným způsobem. Dostatečným dokladem privilegovaného postavení totiž mohl být i samotný pohřeb v blízkosti kostela, protože většina obyvatel tehdejšího hradiště ukládala své mrtvé na nedalekém pohřebišti v Kaníně (Mařík 2009).

Mezi nejzajímavější nálezy z mladší fáze pohřebiště na akropoli patří zlomky nápisových desek vyrobených z pískovce, které byly nalezeny na jižní straně kostela (obr. 3). Na základě nejasných nálezových okolností není možné jednoznačně stanovit, zda původně překrývaly některý z hrobů, nebo byly zazděny do zdi kostela. Z nápisů se dochovalo jen několik málo písmen, podle nichž lze datovat dobu jejich vzniku do 2. poloviny 10. století, nicméně rekonstrukce původních textů je vyloučena.

V posledních několika letech se archeologický výzkum na akropoli hradiště znovu vrátil v podobě nedestruktivního průzkumu, jako je letecké snímkování (obr. 4), geofyzikální měření (obr. 5), povrchové sběry a průzkum pomocí detektorů kovů. Výsledky tohoto výzkumu do značné míry mění dosavadní názory na dobu i způsob prostorového využití akropole. Ukazuje se, že většina plochy akropole byla intenzivně využívána po celou dobu existence hradiště nejméně od konce 9. až do 11. století (Křivánek – Mařík 2012). Řada drobných kovových nálezů pocházejících ze severní, západní i východní Evropy dokládá,

▲ Obr. 5. Libice nad Cidlinou akropole.
 Interpretace výsledků geofyzikálního průzkumu.

že si Libice zachovala významné postavení centra na dálkové obchodní trase i po pádu Slavníkovského sídla po celé 11. století. Celkový obraz rozsahu a intenzity využívání plochy akropole, který poskytly zejména geofyzikální výzkum a povrchové sběry, je srovnatelný s osídlením sousedního předhradí.

Zatímco akropole hradiště byla zkoumána systematicky, v druhé části opevněného areálu – na předhradí, byly prováděny především záchranné archeologické výzkumy. Stavební a výkopové práce v jádru dnešní obce jsou sledovány již od roku 1974. Díky dlouholeté systematické práci, která je spojena především se jménem Jarmily Princové Justové, máme k dispozici mozaiku archeologických sond pokrývajících víceméně rovnoměrně celou plochu předhradí (*Princová – Mařík 2006*). Můžeme tak sledovat vývoj osídlení této části hradiště od mladší doby bronzové do raného novověku. Nejstarší raně středověké nálezy pochází ze sídliště kultury s keramikou pražského typu (6.–7. stol.), avšak nejpočetnější jsou pozůstatky z 9.–11. století. Většina sídlištních nálezů je reprezentována rozsáhlými zahlobenými objekty nepravidelného půdorysu, které bohužel v nesoudržném písčitém podloží pozbyly svůj původní tvar, což znesnadňuje určení jejich původní funkce. Pouze v ojedinělých případech můžeme ve výplni těchto jam identifikovat doklady řemeslné výroby, jako například zpracování železa nebo drahých kovů – zlata a stříbra (*Mařík – Zavřel 2012*). Stopy obydlí, která byla patrně budována na úrovni tehdejšího povrchu, se dosud až na jedinou výjimku nepodařilo nalézt. Jedná se o tzv. „kněžský dům“ vybudovaný na kamenné podezdívce v jihovýchodní části předhradí. Nálezy železných stilů, dokládajících gramotnost alespoň některých obyvatel tohoto domu, jsou výmluvným svědectvím vyššího sociálního prostředí. Nicméně zda v tomto domě žili příslušníci kléru nebo například kupci, u nichž tuto dovednost lze rovněž předpokládat, není možné rozhodnout.

Podobně jako na předhradí byly v režimu záchranných archeologických výzkumů sledovány stavební práce i na zbývajícím katastru dnešní Libice. Síť archeologických sond, která pokrývá více než 1,5 ha, společně s archeologickými výzkumy J. Hellicha, dovolila rekonstruovat rozsah celé raně středověké aglomerace. Mimo opevněný areál hradiště se na pravém břehu Cidliny nacházela další tři až čtyři otevřená sídliště a k nim přináležející pohřebiště.

Nejrozsáhlejší pohřební areál (přibližně 10 ha) v libické aglomeraci se však rozkládá na levém břehu řeky Cidliny u vesnice Kanín. Obyvatelé opevněného hradiště zde pohřbívali své mrtvé již od konce 9. stol., a to po dobu nejméně stalet. Podobně jako na akropoli i zde najdeme ve výbavě hrobů šperky a zbraně, avšak navíc se zde objevují i keramické

nádoby nebo hroby s méně obvyklým, někdy až nedbalým uložením těla zemřelého. Interpretace těchto odlišností v pohřebních zvyklostech není jednoznačná. Rozdíly mezi oběma pohřebišti (v Kaníně a na akropoli) mohou být jednak odrazem sociálního rozvrstvení společnosti, kde rozhodující nemusí být hodnota výbavy zemřelého, ale především poloha samotného místa pohřbu; a nezanedbatelný je i vliv nastupujícího křesťanství, které určité složky pohřební výbavy, jako například potravinové milodary v keramických nádobách, postupně vytlačuje.

Podobně jako je tomu u mnoha dalších hradišť, byl i archeologický výzkum Libice nad Cidlinou od svých počátků stimulován snahou objevit takové nálezové situace, které by mohly být přímým dokladem historických událostí známých z písemných pramenů. V případě Libice to je zejména příběh rodu Slavníkovců a svatého Vojtěcha, který do značné míry ovlivnil interpretaci výsledků archeologických výzkumů. Bohužel situace, kdy se výpověď historických a archeologických pramenů přímo protíná, jsou výjimečné, a u libického hradiště tato snaha dosud vychází naprázdno. Avšak mnohem důležitější je skutečnost, že více než jedno století trvající archeologické výzkumy poskytly výjimečně komplexní obraz raně středověkého centra, a umožňují tak nahlédnout do života tehdejších obyvatel, jejich hmotné kultury, sociálních vztahů, ekonomiky a v neposlední řadě i dálkových kontaktů.

LEVÝ HRADEC

ČECHY

Kateřina Tomková

Levý Hradec představuje významné přemyslovské hradiště, které se zapsalo do národních dějin jako místo, na němž byl vystavěn nejstarší křesťanský kostel v Čechách. Tuto lokalitu ležící na vltavském levobřeží dělí od Prahy vzdušnou cestou necelých 9 km. Akropole a první předhradí byly vybudovány na rozeklané soustavě návrší oddělených roklí Víkouš, zformovaných v geologických obdobích především působením vodních toků. Úzkou šíjí byl areál prvního předhradí oddělen od méně členité krajiny, na níž se rozkládalo druhé předhradí a jižně od něj pohřební areály v poloze Žalov – Na panenské a Žalov – cíhelna. Holocenní půdy, které se vytvořily na podloží tvořeném skálou, písčitymi terasami či sprašovými návějemi, podmínily osídlení hradu i krajiny na jeho předpolí od pravěku po současnost (obr. 1–2).

K památkám na doby, kdy byl Levý Hradec hradištěm, patří, zčásti pod zemí skryté a zčásti dosud zvláště na západní straně akropole patrné, pozůstatky opevnění. Konstrukčně jednodušší pravěká opevnění doby eneolitické (3. tisíciletí př. Kr.) a později kultury knovízské (konec 2. tisíciletí př. Kr.) ohrazovala pouze východní terénní blok s kostelem sv. Klimenta.

Oproti tomu raně středověké hradby chránily jak akropoli, tak obě předhradí. Starší fáze raně středověkého opevnění prvního předhradí, vybudovaného v průběhu prvních dvou třetin 9. století, stejně jako starší i mladší fáze hradby na akropoli (9.–11. století), patří k hradbám s roštovou konstrukcí a čelní kamennou plentou. Pouze na šíji oddělující předhradí od dnešního Žalova byla při výstavbě mladší fáze hradby (poslední třetina 9. století – 10. století) použita konstrukce komorová. Ve své východní části tato mladší hradba překryla hradbu starší s roštovou konstrukcí, v západní nasedala na konstrukci – ve spodní části roštovou, v horní komorovou, která vyplnila a zpevnila prostor, vzniklý po destrukci starší fáze v prostoru starší brány, způsobené rozsáhlým požárem, k němuž došlo možná ještě před rokem 900. Mladší brána byla v důsledku přestavby přesunuta více k západu. Podoba hradby doprovázející příkop vymezuující druhé předhradí není známa, neboť byla ve zkoumaném prostoru v průběhu následujících staletí odstraněna. Jak dokládá výplň příkopu, objeveného v roce 2010, byl v každém případě při její výstavbě použit kámen. Zatímco akropole byla opevněna dřevohlinitou hradbou s čelní kamennou plentou po celém obvodu, na prvním předhradí lze

▲ Obr. 1. Žalov – Levý Hradec.

Letecký pohled (© Archeologický ústav AV ČR v Praze, autor M. Gojda).

▲ Obr. 2. Levý Hradec.

A – akropole; B – 1. předhradí; C – 2. předhradí; P – příkop; 1 – pohřebiště Žalov – cihelna; 2 – pohřebiště Žalov – Na panenské; 3 – izolovaný hrob v Přemyslovské ul.; 4 – pohřebiště u kostela sv. Klimenta.

tento typ opevnění doložit pouze v některých úsecích. Průběh opevnění druhého předhradí, stejně jako zpřesnění předběžného datování do 2. poloviny 9.–10. století, bude teprve předmětem dalšího studia.

Od 80. let 9. století představoval ústřední bod hradu kostel sv. Klimenta, onen kostel, dle svědectví *Kristiánovy legendy*, založený knížetem Bořivojem po jeho křtu na dvoře Svato-plukově, kostel, jehož liturgický provoz v jeho počátcích zajišťoval kněz Kaich (*Ludvíkovský, ed. 1978*). Jeho nejstarší dochovanou fází představuje rotunda, jejíž základy odkryl v roce 1940 výzkum I. Borkovského (**obr. 3**). Dle současného stavu bádání opírajícího se o detailní studium dochovaného základového zdiva včetně kamene s vyrytým křížem, který je interpretován jako *lapis primarius*, se nejedná o onu stavbu založenou knížetem Bořivojem, jejíž podoba nám tak zůstává neznámá. Nejstarší dochovaná fáze kostela pochází až z doby pozdější (10.–11. století). I když existují indicie pro existenci hrobů na akropoli již v 10. století, existenci hřbitova přináležejícího ke kostelu lze s jistotou doložit na základě mincí Vratislava II. a Vladislava I. až pro poslední třetinu 11. až 1. třetinu 12. století.

Osídlení lokality se projevuje nejčastěji v podobě jam různých velikostí i tvarů, osamocených ohnišť či pícek. Kromě toho se I. Borkovskému podařilo odhalit několik půdorysů raně středověkých dřevěných staveb nebo jejich částí. V pásu přiléhajícím k západnímu opevnění akropole je nejpozději od 10. století doložena srubová zástavba. Identifikaci a datování objektů na akropoli komplikuje dlouhodobé osídlení od pravěku po novověk, které způsobilo promíšení výplní objektů a kontaminaci staršími i mladšími intruzemi. Právě z těchto důvodů není možné rekonstruovat vnitřní strukturu osídlení tohoto areálu, ani získat podrobnější představu o jeho dynamice a vnitřní chronologii jak v době funkce hradiště v 9., přinejmenším v 1. polovině 11. století, tak v období 12.–13. století. Za podstatné lze považovat zjištění, že dosud nebyly v tomto areálu prokázány stopy výrobních objektů.

Na prvním předhradí I. Borkovský odkryl půdorysy objektů s kúlovou konstrukcí, a to jednoprostorový, dvouprostorový s ohništěm a víceprostorový, uspořádaný do L a vybavený ohništěm. Právě tento objekt zaujímající celkovou plochu 90 m² s interiérem dosahujícím 57 m² patří do skupiny největších profánních staveb zjištěných na českých a moravských hradištích. Pouze minimální představu si lze učinit o zahloubených objektech prokopaných Č. Rýznerem a Společností přátel starožitností českých v závěru 80. let 19. století severně uvedených objektů. Dodnes neztratil na významu objev objektu s 37 denáry Břetislava I., který vedle požáru z 9. století indikuje další kritické období ve vývoji Levého

▲ **Obr. 3. Nejstarší dochovaná raně středověká fáze kostela sv. Klimenta.**

Výzkum I. Borkovského v roce 1940.

Hradce. Výzkumy obou badatelů prokázaly pokračování osídlení předhradí až do 12. století. Objekty, které by bylo možno spojit s dílenskými provozy, objeveny nebyly, ojedinělé nálezy nářadí a železářského odpadu však jejich existenci nepřímě dokládají. Je otázkou, zda vysoký počet přeslenů je průmětem textilní výroby tří až čtyř století, či indicií pro existenci gynecea zaměřeného na textilní výrobu.

Funkce druhého předhradí zatím zůstává neznámá. Dosavadní záchranné výzkumy prokazují především osídlení pravěké, zatímco raně středověké sídlištní aktivity se projevují pouze v podobě izolovaných nálezů.

Za hranicemi tohoto předhradí se nacházela pohřebiště obyvatel Levého Hradce, starší menší s rozptýlenými hroby či jejich skupinami v Žalově – Na panenské (2. polovina 9. – 1. třetina 10. století) a o něco pozdější a rozsáhlejší řadové pohřebiště v Žalově – cihelně (konec 9.–10. století). V obou případech na nich byli pohřbeni též jedinci, jejichž výbava či úprava hrobu dokládá významnější postavení ve společenské hierarchii (**obr. 4–5**).

Podíváme-li se na Levý Hradec z širšího regionálního pohledu, je třeba si povšimnout jeho blízkých prostorových a kulturních vazeb na nedaleké hradiště v Klecanech, které dovolují uvažovat o modelu, v němž Levý Hradec a Klecany tvořily společ-

▲ Obr. 4. Žalov – cihelna, hrob 52.

Gombík, zlacená měď. Foto J. Vrabec.

nou aglomeraci. Obdobně je třeba připomenout, že pouhých 600 m západně od Levého Hradce se nachází další významná výšinná poloha Řivnáč, která je sice svázána především s obdobím pravěku, avšak existují izolované doklady raně středověkých aktivit. Nejvýznamnější z nich představuje depot mincí Jaromíra a Oldřicha uložený po roce 1012.

Propojíme-li archeologická a numismatická zjištění s výpovědí pramenů písemných, vystupuje před námi Levý Hradec jako významné rodové sídlo Přemyslovců, jehož počátky sahají nejpozději do 2. poloviny 9. století. K rozmachu hradu došlo na přelomu 9. a 10. století, v důsledku celkové akcelerace českého politického vývoje, podmíněného jak současnou geopolitickou situací, tak přijetím křesťanství. Prostřednictvím pohřebišť nejen nahlížíme do světa tehdejší elity, ale i do světa kultury. Zatímco hrobové výbavy dokládají v období 2. poloviny 9. – 1. třetiny 10. století kulturní propojení s velkomoravskými centry a počínající domácí klenotnickou výrobu vycházející z velkomoravských předloh, později odrážejí přeorientování na šperk převážně domácí, doplňovaný importy jiného původu (baltický jantar, skleněné korálky). Keramika i přes dílčí odlišnosti propojuje Levý Hradec s dalším osídlením centrální části středočeského regionu. Postavení Levého Hradce v 2. polovině 10. století, tedy v době, kdy hlavním přemyslovským sídlem byl již dávno Pražský hrad, jako místa příležitostné knížecí rezidence, ilustruje zdejší volba sv. Vojtěcha biskupem v roce 982. I když neznáme přesné datum zániku Levého Hradce jako hradu, můžeme z dostupných pramenů odvodit, že k poklesu jeho role začalo docházet v době vlády Břetislava I. Zatímco sláva Levého Hradce pohasla a jeho funkce se změnila, osídlení v této lokalitě pokračovalo a prošlo stejně jako kostel dalším vývojem. Tradice Levého Hradce jako místa „ubi christianitas incepta est“ (Friedrich, ed. 1904–1907, č. 124, s. 130) a místa, kde byl zvolen sv. Vojtěch biskupem, patří k trvalým spojnicím mezi obdobími počátků českého státu a současností.

▲ Obr. 5. Žalov – Na panenské, hrob 22.

Nůž se zdobenou celokovovou rukojetí. Foto E. Ottenwelter, kresba J. Hošek.

STARÁ BOLESLAV

ČECHY

Ivana Boháčová

Stará Boleslav je známa z vyprávění *svatováclavských legend* a *Kosmovy kroniky* jako jeden ze sídelních hradů členů přemyslovské dynastie. Protože se stala jevištěm osudové události raných českých dějin, vraždy knížete Václava († 935), je tento hrad místem, které raně středověké psané prameny zmiňují nejčastěji. Díky nim víme o existenci knížecího dvorce, kostele sv. Kosmy a Damiána a jeho zvonu či zvonech i o zcela výjimečné hradbě, budované již v 10. století po římském způsobu – *opere Romano*, tedy na maltu.

Hrad byl založen jako opěrný bod na východním okraji Přemyslovci ovládaného území v období počátečního rozvoje českého státu. Situován byl na labském pravobřeží pouhých 30 km

od metropole Prahy. Úzký kontakt s pražským prostředím je doložen i archeologicky, a to jednoznačnou převahou standardní pražské keramiky mezi nálezy z hradního areálu. Vznik Boleslavi lze propojením výpovědi historických a archeologických pramenů klást nově již do období kolem r. 900.

Archeologie vstoupila výrazněji do rekonstrukce obrazu nejstarší historie Staré Boleslavi až závěrem minulého století, přinesla však často nejen celou řadu nových, ale především neočekávaných poznatků, které upřesňují a zčásti pozměňují obraz, rekonstruovatelný pouze na základě informací historických pramenů. Také např. ale prokázala, že svědectví kronikáře Kosmy nelze ve všech ohledech považovat za zcela věrohod-

▲ Obr. 1. Stará Boleslav.

Historické jádro Staré Boleslavi s naznačenou polohou příčných ramen raně středověké hradby: a – opevnění mezi akropolí a předhradím; b – předpokládaná pozice opevnění přehradí. Foto archiv ÚAPPSČ.

né. Toto konstatování vyplývá z objevu opevnění tehdy běžného typu, které výstavbě na maltu zděné hradby předcházelo. Celokamennou hradbu totiž spojoval kronikář Kosmas zcela jednoznačně nejen s osobou Boleslava I., ale i se založením tohoto centra. Kosmovu zprávu o výstavbě tehdy ve středoevropském prostředí zcela mimořádného díla archeologie potvrdila, současně ale nálezem starší fortifikace vyvrátila jeho tvrzení, že zděná hradba souvisí se vznikem lokality. Výsledky archeologického výzkumu Staré Boleslavi tak podtrhují význam mezioborové spolupráce i nezbytné soustavné konfrontace výsledků historie a archeologie při rekonstrukci minulých dějů.

Hrad byl založen na protáhlém ostrohu vymodelovaném zaniklými říčními meandry a zasahujícím hluboko do údolní nivy Labe v blízkosti soutoku Labe a Jizery (**obr. 1**). Povrch ostrohu odpovídá nižšímu nivnímu stupni, převyšoval úroveň okolní nivy nejméně o dva metry.

Svým geografickým kontextem náleží poloha k oblasti intenzivně osídlené již od pravěku. Sama lokalita a její nejbližší okolí byly osídleny, nebo alespoň krátkodobě sídelně využívány a to včetně nivy, počínaje obdobím eneolitu. V nivě mohlo osídlení zaujmout pouze vyvýšené polohy písčiny dun, které byly chráněny, stejně jako vlastní ostroh, před každoročními záplavami. Poznatky o něm jsou ale zatím sporadické. V širším okolí Boleslavi lze často na přítomnost sídliště usuzovat pouze na základě nálezů pohřebních areálů. Významným prvkem, ovlivňujícím pozitivně intenzitu a hustotu sídlení, byla labská vodní cesta a zejména komunikační koridor, náležící k historické evropské síti cest a směřující z centra Čech od metropole Prahy přes Boleslav dále na sever či severovýchod. Doprava po vodě i přechod přes řeku a význam lokality jsou rovněž prokázány již od pravěku. Přechod Labe je pro 10. stol. doložen jak písemnými prameny, tak nálezem největšího depotu přemyslovských a slavníkovských mincí na našem území. Prostor, kde cesta překonávala Labe, byl současně důležitým komunikačním uzlem labského pravobřeží.

Archeologicky náleží Boleslav k jednomu z mála dobře poznávaných centrálních míst prvního řádu. Intenzivně byla zkoumána v rámci systematického záchranného archeologického výzkumu, který využil rekonstrukci inženýrských sítí a dalších stavebních zásahů k plošnému odkryvu vybraného vzorku ploch v historickém jádru lokality (k výzkumu a jeho výsledkům zejm. z let 1988–2001 *Boháčová 2003; 2006; 2008; 2011*). Výzkum přinesl řadu cenných informací o stratifikaci lokality, o typech zástavby, sídelních aktivitách a jejich proměnách i o pohřebních areálech, které se zřejmě ve starší fázi 10. století přesouvají z extravilánu do centrální části hradu. Zachytil rovněž příčné opevnění mezi tzv. akropolí a předpokládaným hustě

osídleným předhradím, detailní poznatky byly získány i o reliktech obvodového opevnění akropole. Samostatnou a mimořádně závažnou kapitolou pro mladší období středověku byl pak záchranný výzkum v okolí dosud stojících raně středověkých sakrálních staveb, jejichž počátky spadají do průběhu 11. století. Ten, který přinesl mj. i objev zcela neznámého kostela shodného stáří, snad zasvěceného P. Marii.

Historická souvrství raného středověku jsou v historickém jádru lokality dochována v neobvyklé kvalitě a mocnosti, která dosahuje mnoha desítek centimetrů. Vyhodnocení stratigrafie a ji provázejících početných souborů drobné hmotné kultury umožnilo stanovit základní vývojové horizonty a postihnout zlom ve vývoji Boleslavi na počátku středověku vrcholného, kdy se nárůst kulturních souvrství zastavil. Archeologicky dokumentovaný vývoj raně středověké Boleslavi lze alespoň intervalově datovat díky přítomnosti keramiky pražské sekvence.¹⁵ Vzhledem k mimořádné roli, kterou Boleslav hrála v nejstarších fázích své existence, lze chronologii stanovenou na základě archeologických pramenů konfrontovat také s daty absolutní chronologie 10. a 11. stol., neboť středověcí autoři uvádějí pro Starou Boleslav, když ne konkrétní, tak alespoň rámcová data pro některé z událostí, které se během výzkumu podařilo zachytit.¹⁶

Vzhledem ke Kosmově zprávě o založení hradu Boleslavem byla Boleslav historiky považována za nejmladší prvek přemyslovské hradní soustavy. Archeologie prokázala starší kořeny tohoto založení nálezem hradby s čelní kamennou stěnou a jednosměrným roštem, zpevňujícím písčité těleso. Mohutná celokamenná hradba, která je vystřídala, je zděna na maltu s četnou příměsí jílu z mohutných, někdy i pravidelněji opracovaných pískovcových bloků (**obr. 2**), které mají původ na protějším, tedy levém

▲ **Obr. 2. Stará Boleslav.** Torzo hradby z 10. století, zděné z pískovcových kvádrů na maltu (*opere Romana*). Foto I. Boháčová.

břehu Labe. Konstruktivně je pro ni nejbližší analogií římská hradba bavorského Řezna, jiné možné srovnání se doposud nalézt nepodařilo.

Archeologické prameny neumožňují určit dobu založení Boleslavi jinak než intervalově. Ačkoliv interval mezi vznikem obou fortifikačních nemusel být nijak velký, podle jejich výpovědi se jako pravděpodobnější zakladatel Boleslavi jeví otec Václava a Boleslava, kníže Vratislav, než sám Boleslav. Výjimečná zděná hradba totiž vzniká v období nástupu mladohradištní keramiky, tj. někdy před polovinou 10. století, a přitom v době, kdy dochází současně jak k první přestavbě opevnění Pražského hradu, tak přemyslovské Budče. Archeologická interpretace tak spíše odpovídá pozdní zprávě *Neplachovy kroniky*, která na rozdíl od Kosmy počítá již s existencí Boleslavi v době vlády knížete Vratislava, když mu připisuje založení dnes zpochybňovaného kostela zasvěceného sv. Cyrilu a Metodějovi (*Emler, ed. 1882, 466*).

Archeologické nálezy potvrzují svědectví písemných pramenů o významu i rezidenční funkci lokality. I když jeden z prvních kostelů na českém území zatím archeologicky objeven nebyl, o honosné stavbě, zbudované pomocí malty někdy v první třetině 10. století, svědčí stopy maltoviny na bázi sídelní stratigrafie právě v samém centru hradu, v těsném sousedství kapitulní baziliky a o něco mladšího kostela sv. Klimenta. Lze předpokládat, že zřejmě nejstarší kapitulní bazilika v Čechách, vystavěná k počtě sv. Václava, zaujala místo v blízkosti prameny zmiňovaného kostela, u jehož dveří měl kníže skonat, či přímo jeho prostor (**obr. 3**).

Hradní areál byl vnitřně členěn do menších ploch oddělených ploty. Právě v centru někdejšího hradu jsou také doloženy rozměrné víceprostorové dřevěné stavby roubené nebo žlábkové konstrukce. Víme o nich pouze to, že jde o rozměrově nadstandardní stavby, k jejichž vybavení náleželo ohniště v úrovni okolního terénu¹⁷ a pod podlahu zahroubená schránka na drobné předměty (hřebeny, přesleny). Vzhledem k situování největší z doložených staveb (min. rozměr jedné ze stěn 5 m) přímo v centru hradního areálu lze předpokládat, že mohlo jít o sídlo příslušníků nejvyšších sociálních vrstev. O možné spojitosti s knížecím dvorcem lze ale uvažovat jen hypoteticky, protože většina plochy hradu zůstala zatím výzkumem nedotčena. Intenzita sídelního vývoje v prostoru akropole byla dle svědectví rychle se utvářejícího souvrství neobvyklá, částečná změna nastala až právě v době odpovídající vzniku kapituly kolem poloviny 11. století zdlážděním části veřejných prostranství.

Archeologické prameny ze starší fáze života lokality, tj. rámcově ze závěru 9. a průběhu 10. století dokládají, sice ne početnými, ale jednoznačnými nálezy, výlučné sociální postavení obyvatel hlavního areálu. Vedle zlomků zlatého plechu signalizujících výjimečnost, ale nedochované luxusní předměty, lze zmínit importovanou zoomorfní sponu, jejíž původ lze snad hledat ve švédské Birce kolem r. 800 (**obr. 4**), drobné detailně zpracované křížové železné kování či dvojitou železnou sponu bez zřejmějších analogií (**obr. 5**) nebo honosné zdobně vyhotovené nože snad domácí proveniencí. Některé solitérní a méně běžné nálezy jako např. lité bronzové nákončí avarského původu, se pak objevují i v mladších nálezových situacích a jejich význam je obtížně uchopitelný.

▲ **Obr. 3. Stará Boleslav.**

Historické jádro s kostely. Bazilika zbudovaná k počtě sv. Václava uchovává ve svém půdorysu zdivo prvotního Břetislavova založení z přelomu 30. a 40. let 11. stol. Lze předpokládat, že tento chrám vznikl na místě prvotního kostela sv. Kosmy a Damiána. V těsném jižním sousedství baziliky jednolodní románský kostel sv. Klimenta. Foto Zuzana Kačerová, červenec 2013.

▲ **Obr. 4. Stará Boleslav.**

Segment předmětu (náramek, spona?) se zoomorfním motivem v pohledu z boku (vlevo) a shora (vpravo) z báze kulturního souvrství v historickém jádru lokality. Původ Skandinávie? Bronz, zlaceno. Foto Zuzana Kačerová. Městské muzeum v Čelákovcích (př. č. 3549).

▲ **Obr. 5. Stará Boleslav.**

Železné křížové kování (vlevo) a dvoudílná přezka (vpravo) z báze kulturního souvrství v historickém jádru lokality. Foto Zuzana Kačerová. Městské muzeum v Čelákovcích (kování – př. č. 3934, přezka – př. č. 3921).

Rozmach Boleslavi pokračoval celé 10. i 11. století. Před polovinou 11. století se Boleslav stala prvořadým církevním centrem českého státu. Vznik významné církevní instituce znamenal markantní změnu pro život lokality, která se v archeologických pramenech projevuje jako jednoznačný vývojový předěl. Založením kapituly počíná zcela jiná kapitola vývoje lokality, jejíž funkce se výrazně proměňuje, a jejíž význam jako předního centra se pomalu vytrácí. V té době však hranice českého státu již dávno přesáhly českou kotlinu.

Od roku 1992 došlo díky četným záchranným archeologickým výzkumům na území města k významnému posunu v poznání jeho dějin v raném středověku. Terénní výzkumy ukázaly počátky a vývoj žatecké raně středověké aglomerace od 9. do 10. století jako složitý proces. Ten je poznáván prostřednictvím výkopů pro stavby a inženýrské sítě, což často omezuje interpretační možnosti evidovaných archeologických situací.

Pro aglomeraci byl vybrán protáhlý ostroh hruškovitého půdorysu o rozloze 15 ha, vybíhající z jižních teras řeky Ohře, která jej od severu obtéká širokým obloukem (**obr. 1**). Jižní okraj tvořil hluboký erozní zářez do třetihorních štěrkopísků a jílů říční terasy. Prostor je pokryt půdním typem, pod nímž se místy vyskytují malé lokální sprašové návěje. Ostroh přilákal

k usídlení nejstarší zeměděle s lineární keramikou, z eneolitu jsou evidovány nálezy keramiky kultury s nálevkovitými poháry a kultury řivnáčské. Ze starší doby bronzové pochází keramika únětické kultury a poprvé byl ostroh opevněn v mladší době bronzové v období knovízské kultury. Mladší pravěk reprezentují nálezy ze starší doby železné a po přelomu letopočtu germánské osídlení mladší doby římské. Ojedinelé nálezy keramiky pražského typu a starohradištního období dokládají, že výhodná poloha neunikla ani nejstaršímu slovanskému obyvatelstvu.

Podle první známé písemné zmínky k roku 1004 v kronice Thietmara z Merseburku (*Holtzmann, ed. 1935, VI. 11, 288*) byl Žatec nejvýznamnějším centrem severozápadních Čech,

▲ **Obr. 1. Raně středověká aglomerace v Žatci.**

1 – příkop opevnění z 9. stol.; 2 – příkop opevnění hradu z 1. třetiny 10. stol.; 3 – opevnění předhradí z počátku 30. let 10. stol.; 4 – příkopem opevněné malé sídlo/dvorec z 9. stol. Červeně – plochy výzkumů a zkoumané liniové stavby; světle šedá – osídlení 9. stol.; středně šedá – osídlení 10. stol.

uvnitř hradu stál kostel, obyvatelé dokázali přemoci polskou posádku a otevřít brány králi Jindřichovi II. V desáté kapitole první knihy své kroniky věnoval Kosmas Žatci dvě zmínky (*Bretholz, ed. 1923, l. 10, 22–23*): „[...] o bitvě, svedené dávno před tím za času knížete Neklana na poli zvaném Tursko, mezi Čechy a Lučany, jimž v dnešní době podle hradu Žatce říkáme Žatčané“, dále „A poněvadž byla tato krajina nejdříve, dávno ještě před založením hradu Žatce, obydlena lidmi, právem se její obyvatelé nazývali po své krajině Lučané.“ Z uvedeného vyplývá, že Kosmas neztotožňoval Žatec s Luckem a znal jej až jako přemyslovské založení.

V souladu s Kosmou a archeologickým poznáním považovalo starší bádání Žatec za centrum středního Poohří po ovládnutí oblasti Boleslavem I. po roce 936. Středohradištní keramika se mezi nálezy vyskytovala ojediněle a soudobé osídlení bylo označeno za výšinné venkovské. Novodobé žatecké výzkumy „trpěly“ nízkým rozsahem zpracování nálezového fondu, což se podařilo napravit v posledních letech.

Impulzem ke zpracování nálezových situací s keramikou 9. století byl výzkum hrotitého příkopu opevnění v roce 2005 (**obr. 2**), který měl primární výplň překrytu vrstvou pískovcových kame-

▲ **Obr. 2. Příkop opevnění z 9. století.**
Šířka 8,8 m; hloubka 2,5 m.

▲ **Obr. 3. Výzkum opevnění předhradí.**

Spodní část nedatována, horní část z počátku 30. let 10. stol.

nů, považovaných za destrukci čelní kamenné plenty hradby. Příkop byl 8,8 m široký a 2,5 m hluboký a rozdělával žatecký ostroh na hrad o rozloze 8 ha a předhradí o ploše 6,5 ha. Zatím schází poznatky, že by byl hrad rozdělen.

Výzkum v roce 1999 odkryl uvnitř hradu skupinu malých objektů zahlužených do půdního typu a uspořádaných do obdélníku. Zjištěny byly také doklady srubové stavby. Nálezová situace je interpretována jako velká nadzemní stavba srubové konstrukce, která měla v interiéru zásobní jámu/sklep. Nad druhým větším zahluženým objektem stála stavba křivé konstrukce. Ve vrstvě na půdním typu mezi oběma stavbami byly nalezeny tři drobné předměty známé spíše z hrobů. Do velkomoravského prostředí náleží stříbrná náušnice s drátěným uzlíkem na obloučku. Jeden konec obloučku je odlomen, možná i s hrozníčkem (**obr. 5: 1**). Drobná bronzová pozlacená puklička s trnem mohla být součástí řemení a zlomek modrého sekaného skleněného korálku pochází z náhrdelníku (**obr. 5: 2–3**). Keramika z výplní objektů náleží horizontu Žatec B, který je datován do 2. poloviny 9. století. Soudobé osídlení se nacházelo na ploše hradu, předhradí, jižního neopevněného předhradí a na terénní vyvýšenině podhradí. Výzkumy při jihozápadním okraji ostrohu umožnily poznat usedlost se stavbou srubové konstrukce, z níž se dochovala podlaha z dusané

spraše s četnými drobnými jamkami. V okolí stavby odkryly výzkumy do půdního typu zahloubené objekty menších rozměrů a sídlištní vrstvy. Vně ostrohu odkryl výzkum malé sídlo na nenápadném ostrohu na říční terase, které bylo opevněno příkopem širokým 6 m a hlubokým 1,4 m. O zástavbě na ploše objektu považovaného za dvorec nebylo zatím nic zjištěno.

Osídlení 9. století má podobu půdorysně nevelkých, do půdního typu zahloubených, objektů různých tvarů, z jejichž výplní se podařilo získat nepočetné soubory keramiky s převládající výzdobou hřebenových vlnic. Mezi objekty byly zjištěny dvě tzv. zemnice a dvě hlubší jámy – obilnice. Je prokázáno, že osídlení je nejstarší fází raně středověké žatecké aglomerace. Současný stav poznání dokládá hiát mezi první a druhou fází aglomerace, jelikož se osídlení 9. století nepřekrývá s osídlením druhé fáze aglomerace z 2. třetiny 10. století. Výplně příkopu hradu a příkopu malého opevněného sídla jsou od vrstev s keramikou 10. století odděleny výraznými vrstvami.

Počátky druhé fáze aglomerace jsou spojeny se stavbou mohutného opevnění předhradí. Na třech místech byly odkryty indicie svědčící o jeho destrukci požárem na přelomu raného a vrcholného středověku. Ohořelý povrch dřevěných částí konstrukce zakonzervoval jejich jádra, daná k dendrochronologickému datování. Spodní, starší fáze hradby byla postavena nevhodnou technikou. Na stavbu čelní kamenné plentu byly použity kameny různých velikostí, což neumožňovalo pravidelné řádkování zdiva, plenta byla postavena na šířku z jedné řady kamenů a dubové klády roštu s ní nebyly provázány. Jádro hradby bylo nasypáno z čistého písku. Hradba byla proto staticky nestabilní a možná ani nebyla dokončena. Vykloněnou čelní kamennou plentu bylo nutno podepřít hliněným náspem, který byl s jádrem hradby upraven do svahu o sklonu 35°. Na hraně plošiny takto vzniklé podesty byla založena háková konstrukce z dubových kmenů a na ní založena druhá kamenná plenta z plochých pískovcových kamenů (**obr. 4**). U háku zjistily dvě dendrochronologické analýzy z různých částí kmene intervaly skácení kmene 925–937 a 930–937, u podélného břevna interval 929–935. Ze spodní části hradby nebyla data získána pro špatný stav zachování dřev. I když byla vyslovena domněnka o založení druhé fáze hradby, a tím i žatecké aglomerace, knížetem Václavem, je vzhledem k šíři intervalu a jeho výpočtu možné uvažovat rovněž o Boleslavu I. Naskýtá se i třetí možnost, a to že stavebníkem fortifikace mohl být místní kníže a k opanování Žatce Přemyslovci došlo později. Je nutno mít na paměti, že data byla získána na jednom místě hradby a nepodařilo se je zatím ověřit.

Ostroh byl rozdělen příkopem a hradbou na hrad o rozloze 4,5 ha a předhradí o ploše 10 ha. Sídlíštní situace uvnitř hradu jsou málo početné a dosud nebylo výzkumem odkryto velmož-

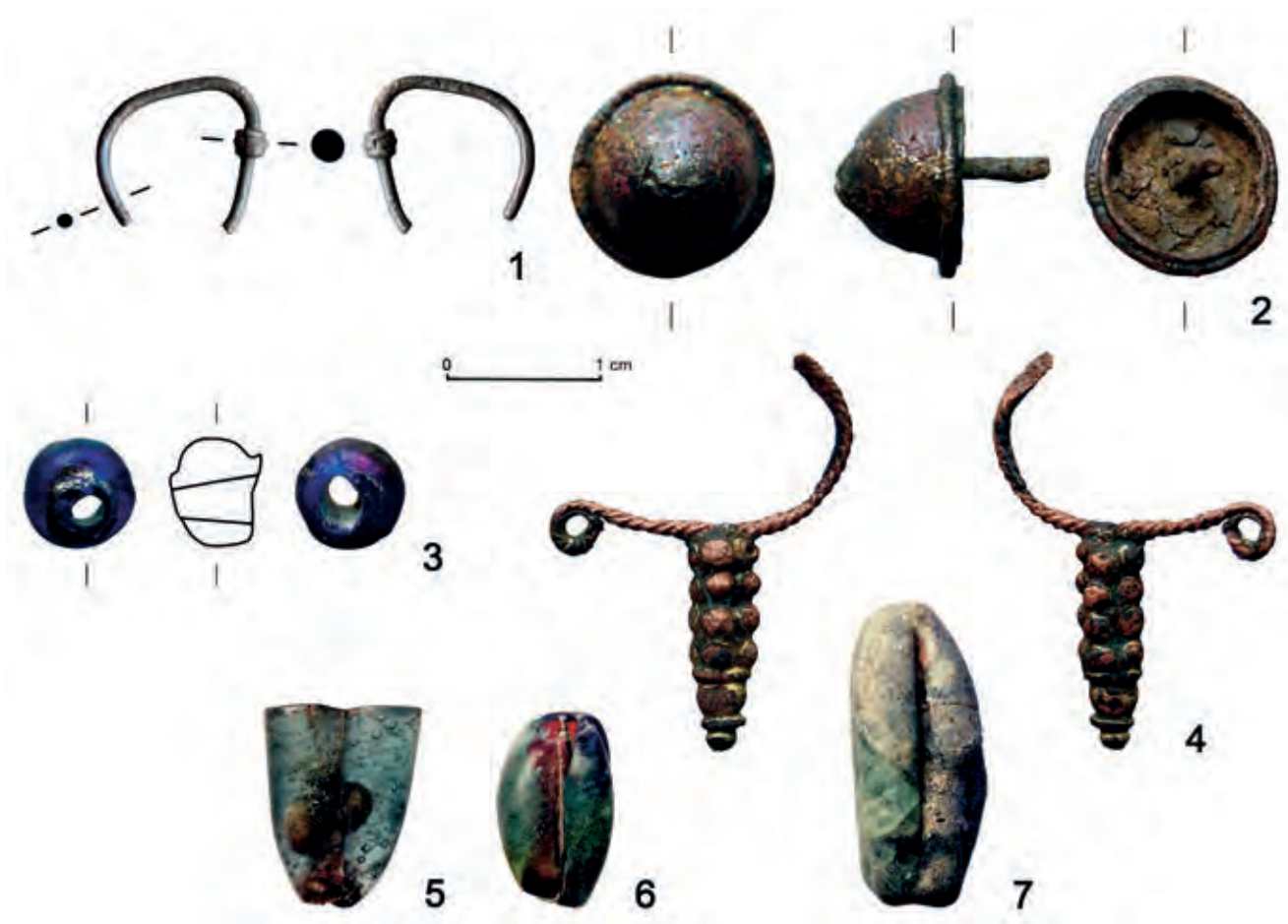
▲ **Obr. 4. Háková konstrukce.**

Tvořila podklad pro čelní kamennou plentu mladší hradby. Podélné dubové břevno bylo podle dendrochronologie skáceno v intervalu let 925–937, hák 929–935. Mezera mezi břevnem a hákem je vyplněna kamenným klínem.

ské, případně knížecí sídlo. Na opevněném předhradí v jihovýchodní části došlo během plošného odkryvu k nálezům zbytků staršího velmožského dvorce s palisádovým žlabem hlubokým 1,5 m. Uvnitř dvorce stály srubové stavby, do půdního typu byly zahloubeny objekty a plocha mezi nimi byla vydlážděna malými křemennými valouny. Další valounovou dlažbu s doklady nadzemních staveb se podařilo zachytit uvnitř předhradí, ale bez dokladu ohrazení, proto je komponenta označovaná jako velmožská usedlost.

Měděná, tvrdou pájkou na bázi stříbra pájená, a v ohni zlacená hrozníčkovitá náušnice byla nalezena uvnitř dvorce s palisádou (**obr. 5: 4**). Z výplně jámy jen několik málo metrů od dlažby usedlosti pochází olivovitá perla, druhá pak z vrstvy propálené spraše překrývající dlažbu (**obr. 5: 6–7**). Náušnice a skleněné olivovité perly, příznačné pro bohaté hroby, dokládají vyšší společenský status obyvatel dvorce i usedlosti.

Sídlíštní kontexty s keramikou 2. a 3. třetiny 10. století jsou evidovány na neopevněném předhradí i v podhradí. Pyrotechnologická výrobní zařízení na výrobu a zpracování železa s nálezy železných strusek byla zkoumána na všech sídelních komponentách aglomerace mimo hradu. Novodobým výzkumem nebylo zjištěno pohřbívání, ale podle nálezů celých nádobek s předpokládaným hrobovým původem a ojedinělých hrobů se předpokládá rozsáhlejší pohřbívání na terasách vně jihozápadního okraje aglomerace. Mezi nemnohými zjištěnými hroby vyniká pohřeb muže s mečem typu X, ostruhami s ploténkami

▲ **Obr. 5.** Stříbrná náušnice (1), bronzová zlacená puklička (2) a zlomek modrého korálku (3) z velmožské usedlosti z 9. stol. uvnitř hradu. Měděná, pájkou na bázi stříbra pájená a v amalgámu zlacená hrozničkovitá náušnice (4) z dvorce na opevněném předhradí. Druhotně upravená olivovitá perla (5) z hradu a dvě celé olivovité perly z velmožské usedlosti z opevněného předhradí (6–7).

a dvěma sekerami, což je dokladem přítomnosti bojovnických elit uvnitř aglomerace.

Srovnáním žatecké aglomerace 9. a 10. století s velkomoravskými centry je možné klást je z hlediska rozsahu a vnitřní struktury na jednu úroveň. Markantní rozdíl je však v pohřbívání, které není z 9. století ze Žatce známo. K jistému „přiblížení“ dochází v 10. století a sakrální architektura se objevuje až na počátku 11. století. Nálezy předmětů drobné hmotné kultury z 9. století v sídlištních kontextech svědčí o přítomnosti vyšší společenské vrstvy, která byla ovlivněna kulturou Velké Moravy.

Katalogová část publikace představuje vybrané artefakty, které jsou současně prezentovány i na probíhající výstavě. Při jejich výběru bylo dbáno na to, aby byly zastoupeny zejména ty z nich, jež dosud nebyly publikovány a zároveň byl preferován jejich pokud možno co nejširší provenienční a teritoriální záběr. Jsou zde samozřejmě zohledněny i některé nálezy (zvláště šperky či ostruhy), o nichž se zmiňuje starší literatura, nicméně pro svoji kvalitu a reprezentativnost jsme je nemohli pominout; ostatně v tak nadstandardním vyobrazení jako v tomto díle se s nimi můžeme setkat jen ojediněle.

Každý předmět je uveden místem naleziště a pro lepší orientaci uživatele i okresem, v němž se lokalita nachází. Následuje jeho kratší, ale výstižný popis doplněný datací, dále je

specifikována nálezová situace (hrob, objekt, vrstva apod.) a přiřazeno evidenční číslo, podle něhož lze artefakt dohledat; zcela výjimečně toto označení u některých nálezů chybí, což je povětšinou dáno jejich zcela čerstvým získáním, ať už probíhajícími archeologickými výzkumy anebo jinými terénními aktivitami. V kontextu s identifikací je rovněž zmíněna instituce, v jejichž sbírkových fondech je v přítomnosti dotyčný předmět uložen. Nedílnou součástí jeho popisu jsou i rozměry, zpravidla vždy pojaté v maximálních možných mírách. Konečně následuje odkaz na relevantní literaturu, v němž jsou výběrově připomenuty ty práce, jež mohou o zobrazeném exponátu poskytnout základní informace.

PK

KATALOG

► 1 Holubice (okr. Vyškov)

Stříbrná paprščitá spona se zoomorfní patkou
zdobená vrubořezem, 1. třetina 6. století
Hrob č. 28
Evidenční č. 174858A; MZM
Rozměry: 5,1 × 2,6 cm
Literatura: Čížmář 2011

► 2 Bratislava – Rusovce (okr. Bratislava, SK)

Bronzová postříbřená destička zdobená niellem
a pletencovým ornamentem, součást garnitury
meče, 1. třetina 6. století
Hrob č. 122
Evidenční č. AR 2003/1/280; MMBA
Rozměry: 5,5 × 2,1 cm
Literatura: Schmidtová – Ruttikay 2007; 2008

▼ 4 Mušov – Roviny (okr. Brno-venkov)

Bronzová pozlacená esovitá spona s ptačími
hlavičkami zdobená almandiny, 1. třetina 6. století
Hrob č. 3
Bez evidenčního č.; ARÚB
Rozměry: 2,5 × 2,2 cm
Literatura: Loskotová 2013

▲ 3 Bratislava – Rusovce (okr. Bratislava, SK)

Pár stříbrných paprščitých spon se zoomorfní
patkou zdobených vrubořezem a almandiny,
1. třetina 6. století
Hrob č. 26
Evidenční č. AR 2003/1/107, AR 2003/1/108;
MMBA
Rozměry: 9,0 × 4,3 cm; 9,1 × 4,2 cm
Literatura: Schmidtová – Ruttikay 2007; 2008

◀ **5 Mušov – Roviny
(okr. Brno-venkov)**

Keramická nádoba, 1. třetina 6. století
Hrob č. 5
Bez evidenčního č.; ARÚB
Rozměry: výška 9,1 cm
Literatura: Loskotová 2013

▼ **6 Kyjov (okr. Hodonín)**

Keramická nádoba – mísa s vleštovanou výzdobou,
1. třetina 6. století
Hrob č. 1024
Evidenční č. 40229; MMH
Rozměry: výška 13,5 cm
Literatura: Šmerda 2013

◀ 7 Kyjov (okr. Hodonín)

Pozlacená stříbrná spona ve tvaru ptačí trikvetry,
1. třetina 6. století
Hrob č. 1034
Evidenční č. 40173; MMH
Rozměry: 2,6 × 2,0 cm
Literatura: Šmerda 2012

▶ 8 Kyjov (okr. Hodonín)

Stříbrná esovitá spona s ptačími hlavičkami
zdobená almandiny, 1. třetina 6. století
Hrob č. 803
Evidenční č. 40169; MMH
Rozměry: 3,5 × 2,5 cm
Literatura: Šmerda 2012

◀ 9 Kyjov (okr. Hodonín)

Pozlacená stříbrná esovitá spona s ptačími
hlavičkami zdobená almandiny, 1. třetina 6. století
Hrob č. 992
Evidenční č. 40170; MMH
Rozměry: 3,0 × 2,0 cm
Literatura: Šmerda 2012

▼ 10 Kyjov (okr. Hodonín)

Kostěný jednostranný hřeben,
1. třetina 6. století
Hrob č. 933
Evidenční č. 40211; MMH
Rozměry: 14,0 × 4,0 cm
Literatura: Šmerda 2012

▲ 11 Kyjov (okr. Hodonín)

Bronzové kování dřevěného věděrka s plastickými figurálními motivy, 1. třetina 6. století
Hrob č. 928
Evidenční č. 40188; MMH
Rozměry: výška 30,0 cm; ø 20,0 cm
Literatura: Šmerda 2012

◀ **12 Roztoky (okr. Praha-západ)**

Zdobené parohové obložení rukojeti nože (?),
6.–7. století
Objekt č. 449
Evidenční č. 1503; ARÚP
Rozměry: 17,5 × 2,5 cm
Literatura: Kuna – Profantová a kol. 2005

▲ **13 Roztoky (okr. Praha-západ)**

Bronzová náušnice s odlomeným přívěskem,
6.–7. století
Objekt č. 918
Evidenční č. 5212; ARÚP
Rozměry: ø 1,9 cm
Literatura: Kuna – Profantová a kol. 2005

▶ **14 Roztoky (okr. Praha-západ)**

Zdobená parohová píšťalka, 6.–7. století
Objekt č. 1089
Evidenční č. 6167; ARÚP
Rozměry: 5,2 × 1,6 cm
Literatura: Kuna – Profantová a kol. 2005

▶ **15 Roztoky (okr. Praha-západ)**

Mosazná průvlečka s plasticky ztvárněným
štítkem, 6.–7. století
Objekt č. 1039
Evidenční č. RO5776; ARÚP
Rozměry: 1,6 × 1,9 × 1,8 cm
Literatura: Kuna – Profantová a kol. 2005

▲ 16 Rostoky (okr. Praha-západ)

Žluté skleněné kotoučovitě korálky,
2. polovina 6.–7. století
Objekt č. 1644
Evidenční č. 12367; ARÚP
Rozměry: ø 1,0 cm; ø 0,7 cm
Literatura: Kuna – Profantová a kol. 2005

▼ 17 Rostoky (okr. Praha-západ)

Zelené skleněné kotoučovitě korálky,
2. polovina 6.–7. století
Objekt č. 1700
Evidenční č. 12566; ARÚP
Rozměry: ø 1,1 cm; ø 0,5 cm
Literatura: Kuna – Profantová a kol. 2005

▲ 18 Rostoky (okr. Praha-západ)

Hnědý skleněný kotoučovitý korálek,
2. polovina 6.–7. století
Objekt č. 1425
Evidenční č. 18056; ARÚP
Rozměry: ø 0,5 cm
Literatura: Kuna – Profantová a kol. 2005

▼ 19 Rostoky (okr. Praha-západ)

Část červeného skleněného korálku, 2. polovina
6. – 7. století
Objekt č. 1412
Evidenční č. 18057; ARÚP
Rozměry: 1,0 × 0,6 cm
Literatura: Kuna – Profantová a kol. 2005

◀ 20 Rostoky (okr. Praha-západ)

Bronzová brýlovitá ozdoba se spirálovitým
ukončením ramen pocházející z náhrdelníku,
6.–7. století
Objekt č. 1717
Evidenční č. 13255; ARÚP
Rozměry: 3,4 × 2,0 cm
Literatura: Profantová 2013b

► **21 Rostoky (okr. Praha-západ)**

Kostěný oboustranný zdobený hřeben,
2. polovina 6. – počátek 7. století
Objekt č. 842
Evidenční č. 4886; ARÚP
Rozměry: 6,2 × 3,9 cm
Literatura: Kuna – Profantová a kol. 2005

▲ **22 Rostoky (okr. Praha-západ)**

Kostěný jednostranný hřeben s trojúhelníkovitým
hřbetem, 2. polovina 6. – počátek 7. století
Objekt č. 1113, 1117
Evidenční č. 7109; ARÚP
Rozměry: 13,3 × 3,3 cm
Literatura: Kuna – Profantová a kol. 2005

◀ **23 Rostoky (okr. Praha-západ)**

Část tzv. hliněného chlebece, 6.-7. století
Objekt č. 425
Evidenční č. 43/81-1165/24; ARÚP
Rozměry: 5,3 × 2,4 cm
Literatura: Kuna – Profantová a kol. 2005

◀ 24 Roztoky (okr. Praha-západ)

Fragmenty tavicího tyglíku, 6.–7. století
Objekt č. 1087
Evidenční č. 6139; ARÚP
Rozměry: 2,5 × 3,8 cm; 3,9 × 3,0 cm
Literatura: Kuna – Profantová a kol. 2005

▶ 25 Roztoky (okr. Praha-západ)

Neúplná keramická lící pánvička, 6.–7. století
Objekt č. 1075
Evidenční č. 5972; ARÚP
Rozměry: 7,2 × 4,5 cm
Literatura: Kuna – Profantová a kol. 2005

◀ 26 Přibice (okr. Břeclav)

Neúplná keramická lící pánvička s tulejkou,
6.–7. století
Objekt č. S1
Evidenční č. A 1856; RMM
Rozměry: 9,2 × 6,7 × 3,5 cm
Literatura: Jelínková – Šrein – Štastný 2012

◀▲ 27 Přítluky (okr. Břeclav)

Železný jednosečný krátký meč – sax,
závěr 6. – počátek 7. století
Hrob č. 114
Bez evidenčního č.; ARÚB
Rozměry: 39,5 × 4,5 cm
Literatura: Jelínková 2012

◀ **28 Olomouc – Pekařská ul.**
(okr. Olomouc)

Keramická nádoba pražského typu,
kolem poloviny 6. století
Objekt č. 67/83
Evidenční č. 5712; NPÚ-ÚOPOL
Rozměry: výška 11,1 cm
Literatura: Bláha 2001a

▼ **29 Pavlov – Horní pole**
(okr. Břeclav)

Keramické nádoby pražského typu, 6. století
Objekt č. 428 (1)
Evidenční č. 3895/85 (1), 5844a/86 (2), 5844b/85 (3);
ARÚB
Rozměry: výška 21,3 cm (1), 14,8 cm (2), 22,8 cm (3)
Literatura: Jelínková 1990a; Jelínková 1991

▲► 30 Prušánky (okr. Hodonín)

Měděná pozlacená terčovitá spona s animálním motivem zdobená sklíčky, zlaté náušnice s dutými kuličkami nad ovidem a náhrdelník ze skleněných příčně členěných korálků, polovina 7. – polovina 9. století

Hrob č. 2/75

Evidenční č. 856-7/75-10/75; ARÚB

Rozměry: spona ø 3,8 cm

náušnice 1,1 cm; 1,2 cm

délka náhrdelníku 54,0 cm

Literatura: Klanica 2006

▼ 31 Zemiarsky Vrbovok (okr. Martin, SK)

Depot stříbrných předmětů – tzv. poklad byzantského kupce, 2. polovina 7. století
Náhodný nález

Evidenční č. A-08250-A-08288; SNM-MT

Literatura: Svoboda 1953; Turčan 2007

◀ **32 Hluk – Hluboček**
(okr. Uherské Hradiště)

Bronzový pozlacený závěšek s vyobrazením lidské tváře, znázorňující patrně boha Velese, 8. století
Prostor mezi mohylami
Evidenční č. Sa 13/2015; MZM
Rozměry: 6,0 × 3,8 cm
Literatura: Galuška 2013a

▼ **33 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Hliněná zvířecí plastika kultovního významu, výběr z více než 200 figurek, 8.–9. století
Objekt č. 400a
Evidenční č. 594-232/60, 594-253/65,
594-843/76, 594-5922/59, 594-5930/59,
594-5944/59, 594-5991/59, 594-6029b/89; ARÚB
Literatura: Novotný 1966; 1970

▲ 34 Dolné Orešany (okr. Trnava, SK)

Depot 87 kusů tzv. pozdně avarských litých bronzů a stříbrných předmětů, převážně pásových kování a kování koňských postrojů; součástí souboru je také bronzový závěsný křížek s motivy písmen alfa a omega, závěr 8. století

Náhodný nález

Evidenční č. 001-087/2005; AÚ SAV

Literatura: Pieta 2002

► **35 Želovce (okr. Veľký Krtíš, SK)**

Pár zlatých náušnic ze dvou spletených zlatých drátků se třemi skleněnými kulatými perlami, 7.-8. století

Hrob č. 177

Evidenční č. 69, 69a; AÚ SAV

Rozměry: 3,5 × 2,2 cm

Literatura: Čilinská 1973

◀ **36 Želovce (okr. Veľký Krtíš, SK)**

Pár zlatých náušnic původně se třemi skleněnými kulatými perlami, 7.-8. století

Hrob č. 43

Evidenční č. 83, 83a; AÚ SAV

Rozměry: 4,0 × 2,8 cm

Literatura: Čilinská 1973

◀ **37 Želovce (okr. Veľký Krtíš, SK)**

Dvě zlaté oválné agrafy se středovou kamennou vložkou obtočenou granulací, 7.–8. století
Hrob. č. 72
Evidenční č. 86, 86a; AÚ SAV
Rozměry: 2,3 × 2,5 cm
Literatura: Čilinská 1973

▶ **38 Želovce (okr. Veľký Krtíš, SK)**

Dvě kvadratické lisované zlaté destičky – agrafy, zdobené vtlačovanými kroužky, 7.–8. století
Hrob č. 158
Evidenční č. 85, 85a; AÚ SAV
Rozměry: 2,6 × 2,6 cm
Literatura: Čilinská 1973

▶ **39 Želovce (okr. Veľký Krtíš, SK)**

Stříbrný kalich, 7.–8. století
Hrob č. 257
Evidenční č. 93; AÚ SAV
Rozměry: výška 5,5 cm, ø ústí 8,8 cm, ø podstavy
nožky 3,8 cm
Literatura: Čilinská 1973

▲ 40 Želovce (okr. Velký Krtíš, SK)

Dva stříbrné náramky s pečetítkovitými konci,
7.-8. století
Hrob č. 295
Evidenční č. 98 a 98a; AÚ SAV
Rozměry: ø 6,6 cm
Literatura: Čilinská 1973

▲ 41 Holiare (okr. Komárno, SK)

Stříbrná pozlacená náušnice s velkým kulovitě
formovaným závěskem zdobeným granulací
obtočenými výstupky, 7. století
Hrob č. 232
Evidenční č. 110; AÚ SAV
Rozměry: 5,7 × 2,8 cm
Literatura: Točík 1968

▲ 42 Holiare (okr. Komárno, SK)

Stříbrná pozlacená náušnice s velkým kulovitě
formovaným závěskem zdobeným granulací
obtočenými výstupky, 7. století
Hrob č. 246
Evidenční č. 112; AÚ SAV
Rozměry: 6,4 × 2,3 cm
Literatura: Točík 1968

◀ **43 Holiare (okr. Komárno, SK)**

Pár pozlacených bronzových náušnic se třemi skleněnými perlami, 8. století
Hrob č. 89
Evidenční č. 105, 105a; AÚ SAV
Rozměry: 4,4 × 2,4 cm
Literatura: Točík 1968

▶ **44 Holiare (okr. Komárno, SK)**

Stříbrná částečně pozlacená náušnice s velkým dutým kulovitě formovaným závěskem zdobeným granulací obtočenými výstupky, 7. století
Hrob č. 86
Evidenční č. 111; AÚ SAV
Rozměry: 6,4 × 2,5 cm
Literatura: Točík 1968

▲ **45 Holiare (okr. Komárno, SK)**

Stříbrná náušnice luncovitého tvaru s hvězdicovitým závěskem, 7. století
Hrob č. 33
Evidenční č. 109; AÚ SAV
Rozměry: 7,2 × 4,5 cm
Literatura: Točík 1968

◀ **46 Nové Zámky (okr. Nové Zámky, SK)**

Bronzová náušnice se skleněnými perlami na spodním a horním oblouku, 7.-8. století
Hrob č. 522/62
Evidenční č. x009; AÚ SAV
Rozměry: 5,0 × 2,3 cm
Literatura: Chropovský 1985

▲ 47 Trnava (okr. Zlín)

Hromadný nález – depot litých bronzových součástí zřejmě kompletního opasku avarského charakteru, přelom 8. a 9. století až 1. čtvrtina 9. století
Náhodný nález
Bez evidenčního č.; MJM
Literatura: Galuška 2013

► 48 Dolní Dunajovice (okr. Břeclav)

Lité bronzové pozdně avarské dvoudílné nákončí jazykovitého tvaru zdobené figurálními motivy ve třech polích, 8. století
Hrob č. 7/48; MZM
Evidenční č. Pa 3/2014
Rozměry: 12,5 × 3,5 cm
Literatura: Klanica 1972

◀ **49 Praha – Dolní Liboc, Šárka (okr. Praha)**

Lité bronzové pozdně avarské nákončí jazykovitého tvaru pravděpodobně znázorňující trůnícího vládce či božstvo, závěr 8. – počátek 9. století
Náhodný nález
Evidenční č. H1-552145; NM-HM
Rozměry: 4,5 × 2,3 cm
Literatura: Profantová 1992; 1999

▲ **50 Praha – Dolní Liboc, Šárka (okr. Praha)**

Lité bronzové pozdně avarské nákončí jazykovitého tvaru s prolamovanou výzdobou znázorňující dva nad sebou umístěné jezdce na koni, kteří v pravé ruce třímají kopí, závěr 8. – počátek 9. století
Náhodný nález
Evidenční č. H1-552146; NM-HM
Rozměry: 7,0 × 2,3 cm
Literatura: Profantová 1992; 1999

◀ **51 Křenov – Mokřinky (okr. Svitavy)**

Lité bronzové prolamované pozdně avarské nákončí jazykovitého tvaru zdobené motivem kvetoucí trojlisté úponky, 8.–9. století
Evidenční č. Pa 1/2015; MZM
Rozměry: 13,0 × 2,8 cm
Literatura: Kouřil 2010a

**▲ 52 Brno – Staré Zámky
(okr. Brno-město)**

Lité bronzové pozdně avarské pozlacené kování
jazykovitého tvaru s vegetabilní výzdobou,
8. století
Náhodný nález
Bez evidenčního č.; ARÚB
Rozměry: 3,0 × 1,4 cm
Literatura: nepublikováno

▲ 53 Víceměřice (okr. Prostějov)

Lité bronzové trojčipé pozdně avarské pozlacené
kování ohlávky koňského postroje, 8. století
Náhodný nález
Bez evidenčního č.; ARÚB
Rozměry: 2,1 × 2,2 cm
Literatura: nepublikováno

1

2

**▲► 54 Olomouc – Povel, Zikova ul.
(okr. Olomouc)**

Dvě lité bronzové ostruhy s háčky a profilovanými
bodci, 2. polovina 8. století
Objekt č. 95/87 (1), plocha +20/+05 (2)
Evidenční č. 2849 (1), 2850 (2); NPÚ-ÚOPOL
Rozměry: délka 8,6 × 8,2 cm (1); 10,9 × 7,8 cm (2)
Literatura: Bláha 2001a

◀ **55 Hradištko – Kersko
(okr. Nymburk)**

Litá bronzová ostruha s háčky a masivním kuželovitým hraněným bodcem zdobená jemnou geometrickou výzdobou, 7.-8. století
Náhodný nález
Evidenční č. H1-52967; NM-HM
Rozměry: 7,0 × 6,8 cm
Literatura: Profantová 1994

2

1

◀▲ **56 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Dvě lité bronzové ostruhy s háčky, z nichž první má plasticky členěná ramena, 8. – počátek 9. století
Ze sídlištní vrstvy
Evidenční č. 594-571/83 (1), 594-390/72 (2); ARÚB
Rozměry: 8,0 × 7,0 cm (1); 8,9 × 5,9 cm (2)
Literatura: Klanica 1986

**▲► 57 Brno – Staré Zámky
(okr. Brno-město)**

Železné ostruhy s háčky, 8. – počátek 9. století
Plocha B: L-VIII o.e. (1), A: S/T-VIII (2), M-o-III (3)
Evidenční č. 622/55 (1), 379/54 (2), 900/54 (3);
ARÚB
Rozměry: 9,5 × 7,5 cm (1); 9,5 × 9,6 cm (2);
8,4 × 4,6 cm (3)
Literatura: nepublikováno

▲ sekera 15,3 × 11,5 cm

1

▼ meč 53,3 × 4,7 cm

2

▼ garnitura řemení meče – přezka 5,8 × 3,7 cm,
delší oválné kování 7,6 × 3,6 cm, kratší oválné
kování 6,2 × 3,5 cm, trojlisté kování 10,0 × 3,7 cm

3

4

5

6

▲► 58 Kolín (okr. Kolín)

Hrob náhodně objevený v roce 1864 lze označit za nejvýznamnější raně středověký hrobový nález na území Čech. Na dně hrobové jámy byly nalezeny dva pohřby uložené hlavami k západu. Dle milodarů šlo o muže a ženu. Muž byl vybaven sekerou (1), mečem s řemením opatřeným garniturou litých stříbrných a částečně zlacených kování s výzdobou v karolinském rostlinném stylu (2–6), měděnými zlacenými ostruhami zdobenými filigránem a granulací a plátovaným stříbrným plechem s garniturami řemení (7–10) a slonovinovým amuletem vsazeným do zlaté opravy (11). Žena byla ozdobena skleněnými korálky (12–13) a kovovými šperky – stříbrnými zlacenými bubínkovitými náušnicemi, kovovými perlami (14) a zřejmě také zlacenou schránkou – kaptorgou (15). Umístění ostatních předmětů – gombíků (16–20), skleněných nádob (21–22), kování drobných řemenů (23–25), bronzové mísy a okovaného vědra již dnes nelze spolehlivě lokalizovat. Kalich ležel mezi kostrami (26). Výbava kolínského dvojhrobu slučuje předměty západoevropské proveniencí a výrobky související s velkomoravským kulturním okruhem, které však pravděpodobně z větší části pocházely z českého prostředí. Závěr 8. – 1. polovina 9. století

Evidenční č. H1-55103 (1), H1-55091 (2), H1-55087 – H1-55090 (3–6), H1-55093 (7), H1-55099 (8), H1-55097 (9), H1-55095 (10), H1-55104 (11), H1-55130 – H1-55131 (12–13), H1-55129 (14), H1-55133 (15), H1-55107 – H1-55108 (16–17), H1-55109 – H1-55110 (18–19), H1-55111 – H1-55112 (20), H1-55105 (21), H1-55106 (22), H1-55100 – H1-55102 (23–25), H1K-1738a (26); NM-HM

Literatura: Lutovský 1996; Košta – Lutovský 2014

▼ ostruha 15,3 × 8,1 cm

7

8

9

10

▲ garnitura řemení ostruhy – přezka 4,2 × 2,3 cm, průvlečka 2,5 × 2,2 cm, nákončí 4,1 × 2,0 cm

11

▲ slonovinový amulet délka 4,0 cm

12

13

▲ skleněné korálky 2,5 × 1,6 cm a 2,3 × 1,5 cm

14

▲ stříbrná perla zdobena granulací 2,5 × 1,7 cm

15

▲ mosazná zlacená katorga zdobená filigránem
5,1 × 4,7 cm

16

17

▲ pár veľkých mēdēných zlacených gombíkū
s filigránovou výzdobou ø 3,3–3,5 cm

18

19

▲ pár malých bronzových zlacených
gombíkū ø 1,9 cm

20

▲ tepaný mēdēný zlacený gombík ø 2,6 cm

21

▲ skleněná mísa ø 16,3 cm, výška 2,6 cm

22

◀ skleněná číška zdobená skleněným vláknem, výška 7,0 cm; ø 7,5 cm

25

26

23

24

▲ kování drobných řemenů – průvlečky
2,0 × 1,9 cm; nákončí 3,8 × 1,5 cm

▲ rekonstrukce původního vzhledu stříbrného zlaceného kalichu, rekonstruovaná výška přibližně 16,0 cm

▲ **59 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Železem kované vědro s víkem a držadlem ve tvaru stylizovaného ptáčka, 9. století
Hrob č. 380 v hlavní lodi 3. kostela
Evidenční č. 594-2230/57; ARÚB
Rozměry: 30,8 × 17,6 cm
Literatura: Poulík 1975

▲ **60 Mikulčice – Klášteřísko (okr. Hodonín)**

Masivní železné kopí s křídélky a hraněnou tulejí, 1. polovina 9. století
Hrob č. 1241
Evidenční č. 594-1022/71; ARÚB
Rozměry: 49,1 × 3,8 cm
Literatura: Kouřil 2005

4

1

2

3

▲► 61 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)

Zlaté náušnice – hrozníčkovitá, košíčkovitá a hrozníčkovitá s pyramidkami a stočeným drátkem a železné vědro s víkem opatřené křížkem, 9. století Hrob č. 680

Evidenční č. 594-749/58 (1), 594-750/58 (2), 594-751/58 (3), VM 725 (4); ARÚB

Rozměry: náušnice 1,2 × 2,2 cm (1); 1,6 × 2,3 cm (2); 1,3 × 2,1 cm (3)
vědro 27,0 × 16,4 cm (4)

Literatura: Poullík 1975; Kavánová 2011

▲ hrozničkovité náušnice 1,9 × 3,2 cm;
1,8 × 3,2 cm

▲ gombíky 2,2 × 2,1 cm a 2,1 × 1,6 cm

▲ bubínkovité náušnice 3,1 × 4,7 cm;
3,0 × 4,9 cm

▲ luncovité náušnice 2,1 × 3,6 cm; 2,2 × 3,3 cm

► prstény 3,0 × 2,3 cm;
3,5 × 2,7 cm

▲► 62 Staré Město – Na Valách (okr. Uherské Hradiště)

Zlaté párové bubínkovité (1–2), hrozničkovité (3–4)
a luncovité náušnice (5–6), gombíky (7–8) a stříbrné
prstény s butonem (9–10), 9. století

Hrob č. 193/51

Evidenční č. 105681-105682 (1–2), 105677-105678 (3–4),
105679-105680 (5–6); 105683-105684 (7–8);
105685 (9–10); MZM

Literatura: Hrubý 1955; Galuška 2013

▼► **63 Staré Město – Na Valách**
(okr. Uherské Hradiště)

Ostruhy typu Biskupia-Crkvina s příslušnými garniturami zdobené mozaikovou tausíř provedenou ve stříbře, mědi a mosazi, přelom 8. a 9. století

Hrob č. 224/51

Evidenční č. SM-NV-224/51 A-K,

Pa 1263/72; MZM

Rozměry: ostruha 20,1 × 12,5 cm (1)

přezka 5,3 × 5,6 cm (2)

přezka 5,5 × 4,7 cm (3)

přezka 5,6 × 5,2 cm (4)

nákončí 3,7 × 5,7 cm (5)

průvlečka 4,9 × 3,7 cm (6)

nákončí 3,5 × 5,3 cm (7)

přezka 3,3 × 2,6 cm (8)

Literatura: Galuška 1999

3

6

4

5

7

▼► 64 Čakajovce (okr. Nitra, SK)

Párové železné ostruhy s očky a garniturami,

9. století

Hrob č. 788

Evidenční č. 788/1-2, 788/3, 5-8; AÚ SAV

Rozměry: ostruhy 16,1 × 7,5 (1); 16,6 × 10,0 cm (2)

garnitury 2,8 × 2,0 cm (3); 2,1 × 1,5 cm (4);

2,9 × 1,6 cm (5); 3,1 × 2,1 cm (6);

3,0 × 1,7 cm (7)

Literatura: Rejholcová 1995

1

2

▼ **65 Olomouc – Povel, Zikova ul.
(okr. Olomouc)**

Stříbrná omegovitá spona, kolem roku 700
Objekt č. 4/86
Evidenční č. 860; NPÚ-ÚOPOL
Rozměry: 3,6 × 3,8 cm
Literatura: Bláha 2001a

▲ **66 Olomouc – Povel, Zikova ul.
(okr. Olomouc)**

Zlatá tordovaná náušnice s očkem, kolem roku 700
Vrstva 7
Evidenční č. 2335; NPÚ-ÚOPOL
Rozměry: ø 1,5 cm; ø drátku 1,0 mm
Literatura: Bláha 2001a

► **67 Litenčice (okr. Kroměříž)**

Železné vědérko s víkem s držadlem ve tvaru stylizovaného ptáčka, 9. století
Hrob č. 35/89
Evidenční č. A 4074; MK
Rozměry: 14,0 × 12,3 cm
Literatura: Chybová 1998

1

2

3

4

5

6

7

8

▲► 68 Olomouc – Povel, Zikova ul. (okr. Olomouc)

Soubor litých pozdně avarských bronzů, 8. až počátek 9. století
Objekt č. 8/86 (1), 6/86 (2), 7/86 (3), 19/86 (4), 15/86 (5), 54/88 (6), 92/87 (7), 31/87 (8), 93/87 (9), 40/87 (10)

Evidenční č. 549 (1), 550 (2), 861 (3), 851 (4), 853 (5), 1045 (6), 2802 (7), 2828 (8), 2830 (9), 2832 (10); NPU-ÚOPOL

Rozměry: kování 3,2 × 3,0 cm (1)
nákončí 6,2 × 2,0 cm (2)
nákončí 2,9 × 1,4 cm (3)
nákončí 2,2 × 1,2 cm (4)
kování 3,1 × 1,8 cm (5)
kování 1,9 × 1,5 cm (6)
kování 2,2 × 2,5 cm (7)
nákončí 3,1 × 1,1 cm (8)
nákončí 1,7 × 1,0 cm (9)
nákončí 4,2 × 1,5 cm (10)

Literatura: Bláha 2001a

9

10

**▲ 69 Modrá u Velehradu
(okr. Uherské Hradiště)**

Bronzové pozlacené pásové nákončí zdobené vegetabilním ornamentem provedeným technikou vrubořezu, 9. století
Hrob č. 22/54
Evidenční č. 106517; MZM
Rozměry: 4,1 × 2,5 cm
Literatura: Hrubý – Hochmanová – Pavelčík 1955;
Galuška 2013

▲ 70 Hradec (okr. Prievidza)

Bronzové pozlacené opaskové kování zdobené animálním motivem provedeným technikou vrubořezu, kolem roku 800
Sonda II
Evidenční č. 0191k; AÚ SAV
Rozměry: 1,8 × 4,0 cm
Literatura: Bialeková – Pieta 1964

**▲ 71 Pohansko u Břeclavi – Lesní
školka (okr. Břeclav)**

Bronzová průvlečka s prodlouženým krčkem zdobená vegetabilním ornamentem, 9. století
Objekt č. 210
Evidenční č. P 190302; ÚAM FF MU
Rozměry: 8,6 × 3,1 cm
Literatura: Dostál 1993

**▲ 72 Brno – Staré Zámky
(okr. Brno-město)**

Měděné pozlacené opaskové nákončí zdobené tzv. inzulárním zvěrným stylem, kolem roku 800
Objekt č. 12
Evidenční č. 01240-152/89; MMB
Rozměry: 2,7 × 2,4 cm
Literatura: Himmelová 1993

◀ **73 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Kostěný zdobný soustružený jehelníček, 9. století
Ze sídlištní vrstvy
Evidenční č. 594-120/67; ARÚB
Rozměry: délka 6,7 cm; ø 1,3 cm
Literatura: Kavánová 1995

▶ **74 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Kostěný zdobný soustružený jehelníček, 9. století
Objekt č. XX/60
Evidenční č. 594-1211/60; ARÚB
Rozměry: délka 8,4 cm; ø 1,0 cm
Literatura: Kavánová 1995

▲ **75 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zdobná parohová zděř, 9. století
Ze sídlištní vrstvy
Evidenční č. 594-271/80; ARÚB
Rozměry: délka 2,7 cm; ø 2,0–2,4 cm
Literatura: Kavánová 1995

▲ **76 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zdobná parohová zděř, 9. století
Objekt č. 65
Evidenční č. 594-703/56; ARÚB
Rozměry: délka 5,1–5,2 cm; ø 2,4–2,6 cm
Literatura: Kavánová 1995

**▲ 77 Brno – Staré Zámky
(okr. Brno-město)**

Zdobená parohová zděř, 9. století
Čtverec F-VIII-b
Evidenční č. 132/54; ARÚB
Rozměry: délka 2,5 cm; ø 2,0–2,5 cm
Literatura: nepublikováno

▲ 78 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)

Zdobený parohový půlkulovitý knoflík či hrací
kámen (?), 9. století
Hrob č. 15 od 6. kostela
Evidenční č. 594-555/60; ARÚB
Rozměry: ø základny 2,1 cm; výška 0,7 cm
Literatura: Kavánová 1995

▲ 79 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)

Zdobený parohový předmět s perforací
pro zavěšení snad rituálního významu (?), 9. století
Hrob č. 314B od 3. kostela
Evidenční č. 594-3026/58; ARÚB
Rozměry: délka 11,4 cm; ø 0,1–1,3 cm
Literatura: Kavánová 1995

► 80 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)

Zdobený dutý parohový předmět původně
s bronzovými objímkami, 9. století
Hrob č. 314B od 3. kostela
Evidenční č. 594-3027/58; ARÚB
Rozměry: délka 9,5 cm; ø 2,1–2,7 cm
Literatura: Kavánová 1995

▲ **81 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zdobená parohová trojcípá schránka, 9. století
Čtverec 12/+9
Evidenční č. 594-324/89; ARÚB
Rozměry: 20,0 × 13,6 cm
Literatura: Kavánová 1995

▲ **82 Pohansko u Břeclavi – Jižní předhradí (okr. Břeclav)**

Zdobená parohová dvoucípá schránka, 9. století
Objekt č. 210
Evidenční č. P 157130; ÚAM FF MU
Rozměry: délka 9,5 cm; ø 3,0 cm
Literatura: Vignatiová 1979; 1992

▲ **83 Pohansko u Břeclavi – Lesní školka (okr. Břeclav)**

Zdobená parohová dvoucípá schránka, 9. století
Objekt č. 38
Evidenční č. P 112134; ÚAM FF MU
Rozměry: délka 11,1 cm; ø 4,8 cm
Literatura: Dostál 1986

▲ 84 Pohansko u Břeclavi – Lesní školka (okr. Břeclav)

Zdobená parohová trojčipá schránka, 9. století
 Hrob č. 25
 Evidenční č. P 168161; ÚAM FF MU
 Rozměry: 15,4 × 7,4 cm
 Literatura: Dostál 1981

▲ 85 Pohansko u Břeclavi – Lesní školka (okr. Břeclav)

Kostěné hrací kameny – tzv. astragaly, jeden kus s olověnou vložkou, 9. století
 Objekt č. 263
 Evidenční č. P 203290/1-5; ÚAM FF MU
 Rozměry: přibližně 3,0 × 1,5 × 1,3 cm
 Literatura: Přichystalová 2000

▲ 86 Drásov (okr. Brno-venkov)

Zdobený dvoustranný trojdílný kostěný hřeben, 9. století
 U zdi hřbitova
 Evidenční č. 5/708; MZM
 Rozměry: 6,3 × 3,6 cm
 Literatura: Hrubý 1957

**▲► 87 Staré Město – Rudý dům
(okr. Uherské Hradiště)**

Parohové tzv. tkací destičky čtvercového tvaru,
9. století
Objekt č. Rd-65/52
Evidenční č. Sa 9/2015; MZM
Rozměry: 3,0 × 3,0 cm; 3,2 × 3,2 cm
Literatura: Hrubý 1957

▼ 88 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)

Kostěné předměty – tzv. brusle
Objekt 516, čtverec 6/+10
Evidenční č. 594-4474/59, 594-5589/58
Rozměry: délka 25,0 cm, 25,3 cm
Literatura: Kavánová 1995

▼ **89 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Železná trojhrotá rybářská harpuna se zpětnými háčky, 9. století
Sonda LVI
Evidenční č. 594-3214/78; ARÚB
Rozměry: délka 29,3 cm
Literatura: Mazuch 2003

▲ **90 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Železná dvojhrotá rybářská harpuna se zpětnými háčky, 9. století
Objekt č. 745
Evidenční č. 594-1162/69; ARÚB
Rozměry: délka 14,4 cm
Literatura: Mazuch 2003

▼ **91 Bojná (okr. Topolčany, SK)**

Olovené zátěže rybářských sítí, 9. století
Nestratifikováno
Evidenční č. 430/2007, 1102/2007; AÚ SAV
Rozměry: 2,5 × 2,0 cm; 2,2 × 2,2 cm
Literatura: Harušiak 2010

► **92 Brno – Staré Zámky
(okr. Brno-město)**

Dvoudílná železná pouta z depotu železných
předmětů, 9. století
Čtverec JJ-XI
Bez evidenčního č.; ARÚB
Rozměry: 19,0 × 14,5 cm
Literatura: Staňa 1961

◀ **93 Chotěbuz – Podobora
(okr. Karviná)**

Jednodílná železná pouta, 9. století
Objekt č. 96
Evidenční č. 05296-2576/93; MT
Rozměry: ø 9,5 cm; šířka pásu 3,5 cm
Literatura: Kouřil 1994

► **94 Bojná I – Valy (okr. Topolčany, SK)**

Jednodílná železná pouta, 9. století
Nestratifikováno
Evidenční č. 1101/2007; AÚ SAV
Rozměry: vnitřní ø 14,9 cm; výška 2,4 cm
Literatura: Henning – Ruttikay 2011

▼ 95 Bojná I – Valy (okr. Topolčany)

Železná pouta, 9. století
Nestratifikováno
Bez evidenčního č.; S5
Rozměry: délka 70,0 cm
Literatura: Pieta – Ruttkay 2006

▼ 96 Pružina – Mesciská
(okr. Považská Bystrica, SK)

Depot železných předmětů, 9. století
Plocha hradiska
Evidenční č. 1-96/2002; AÚ SAV
Literatura: Ruttkay – Ruttkay – Šalkovský 2002

▲ 97 Klášťov (okr. Zlín)

Depot železných předmětů, 9. století
Přístupové sedlo k hradisku
Bez evidenčního č.; ARÚB, MJM
Literatura: nepublikováno

◀▼ 98 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)

Hliněný tavicí tyglík, 9. století
Čtverec 11/13
Evidenční č. 594-278/63; ARÚB
Rozměry: výška 4,7 cm; ø ústí 3,1 cm
Literatura: Klanica 1974

**▲ 99 Vršatecké Podhradie
(okr. Ilava, SK)**

Výběr kovářského nářadí z depotu železných
předmětů, 9. století
Nestratifikováno
Evidenční č. 609A-613A; PMŽ
Rozměry: kovadliny 17,5 × 12,3 cm; 18,5 × 17,3 cm
kleště délka 42,0 cm
kladivo 10,6 × 4,2 cm
klín 20,1 × 4,8 cm
Literatura: Hollá – Furmánek 1970

**► 100 Staré Město – Nad Haltýři
(okr. Uherské Hradiště)**

Hliněná dyznová cihla s otvorem pro vsunutí
náustku dmychacího měchu, 9. století
Objekt č. 39
Evidenční č. Pa 42/74; MZM
Rozměry: 11,5 × 12,0 cm
Literatura: Galuška 1989

◀ 101 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)

Železná sekera, 9. století
Objekt č. 633 ze dna příkopu, jižně od 3. kostela
Evidenční č. 594-477/66; ARUB
Rozměry: délka 13,4 cm
Literatura: nepublikováno

▲ **102 Mikulčice – Jižní předhradí
(okr. Hodonín)**

Železná sekera, 9. století
Z povrchové vrstvy
Evidenční č. 594-445/72; ARÚB
Rozměry: délka 21,9 cm
Literatura: nepublikováno

▲ **103 Bojná I – Valy
(okr. Topolčany, SK)**

Železná sekera, 9. století
Nestratifikováno
Evidenční č. 203/2005; AÚ SAV
Rozměry: délka 12,0 cm
Literatura: Pieta – Ruttkay 2006

▼ **104 Hradec nad Moravicí
(okr. Opava)**

Železná sekera, 9. století
Hrob č. 1
Evidenční č. 10/99-3509; NPÚ-ÚOPOS
Rozměry: délka 19,2 cm
Literatura: Kouřil 2004

► **105 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Železná sekera, 9. století
Hrob č. 223/51
Evidenční č. Pa 1262/72; MZM
Rozměry: délka 18,8 cm
Literatura: Hrubý 1955

◀ **106 Olomouc – Slavonín
(okr. Olomouc)**

Železné kopí, 9. století
Hrob č. 14
Evidenční č. 101728; VMO
Rozměry: délka 48,0 cm
Literatura: Kouřil 2001c

◀ **107 Olomouc – Slavonín
(okr. Olomouc)**

Železné kopí, 9. století
Hrob č. 83
Evidenční č. 101779; VMO
Rozměry: délka 14,0 cm
Literatura: Kouřil 2005

▶ **108 Dolný Peter
(okr. Komárno, SK)**

Železné kopí, 9. století
Hrob č. 64
Evidenční č. 28; AÚ SAV
Rozměry: délka 36,8 cm
Literatura: Husár 2014

2

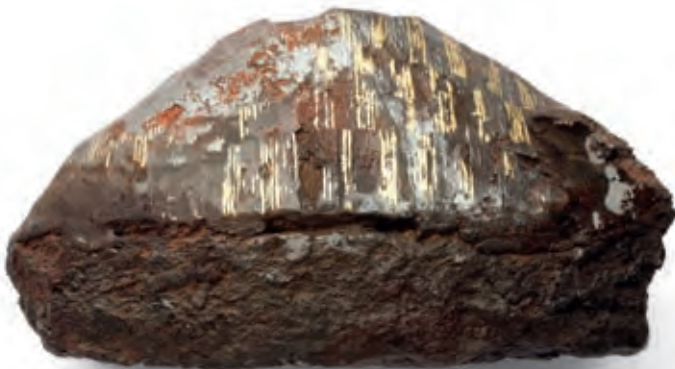
1

3

**▲▼► 109 Mikulčice – Valy,
Mikulčice – Kostelisko
(okr. Hodonín)**

Železný meč typu N a části železných mečů
zdobených tausí, 9. století
Hrob č. 723 (1), Valy – severozápadně
od tzv. paláce
Hrob č. 265 (4), Valy – z interiéru 2. kostela
Hrob č. 1750 (2–3), Kostelisko
Bez evidenčního č.; ARÚB
Rozměry: meč – délka 101,1 cm
Literatura: Košta 2005

4

◀ **110 Vranovice (okr. Brno-venkov)**

Železný meč typu Y, 9. století
Zničené pohřebiště
Evidenční č. Pa 2/2015; MZM
Rozměry: délka 86,0 cm
Literatura: Galuška 2000b

▶ **111 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Železný meč typu H bohatě zdobný tausíř,
9. století
Hrob č. 223/51
Evidenční č. Pa 1262/72; MZM
Rozměry: délka 88,5 cm
Literatura: Hrubý 1955

▲ 112 Bojná I – Valy
(okr. Topolčany, SK)

Fragmenty mosazného a železného kroužkového závěsu přilby, 9. století
Nestratifikováno
Bez evidenčního č.; AÚ SAV
Rozměry: ø kroužku 0,9 cm
Literatura: nepublikováno

▲ 113 Bojná I – Valy
(okr. Topolčany, SK)

Stříbrné kování koncové části pochvy meče zdobené stříbrnou tausíí a niellem, 9. století
Nestratifikováno
Evidenční č. 197/2010; AÚ SAV
Rozměry: 8,8 × 4,5 cm
Literatura: nepublikováno

▼ 114 Bojná I – Valy
(okr. Topolčany, SK)

Neúplné trojlisté kování zdobené tausíí, 9. století
Nestratifikováno
Evidenční č. 194/2004; AÚ SAV
Rozměry: 7,2 × 2,5 cm
Literatura: Pieta – Ruttkay 2006

◀▲ 115 Brno – Staré Zámky
(okr. Brno-město)

Železné ostruhy s ploténkou, 9. století
Čtverec A (EF) IX
Evidenční č. 1095/54 (1), 1226/54 (2); ARÚB
Rozměry: délka 12,4 cm (1); délka 11,8 cm (2)
Literatura: nepublikováno

▲ **116 Pohansko u Břeclavi – Jižní předhradí (okr. Břeclav)**

Železný třmen, 9. století
Objekt č. 412
Evidenční č. P 172326; ÚAM FF MU
Rozměry: 18,0 × 9,6 cm
Literatura: Vignatiová 1992

▼ **117 Pohansko u Břeclavi – Jižní předhradí (okr. Břeclav)**

Železné třmeny, 9. století
Objekt č. 77
Evidenční č. P 133875a-b; ÚAM FF MU
Rozměry: 16,6 × 10,5 cm
Literatura: Vignatiová 1992

▲ **118 Chotěbuz – Podobora (okr. Karviná)**

Železné dvoudílné udidlo s postranicemi,
9. století
Sonda č. 23
Evidenční č. 05296-2917/94; MT
Rozměry: 28,5 × 10,0 cm
Literatura: Kouřil 1997

◀ **119 Klášťov (okr. Zlín)**

Železné dvoudílné udidlo s postranicemi,
9. století
Depot železných předmětů
Bez evidenčního č.; ARÚB
Rozměry: 16,0 × 14,0 cm
Literatura: nepublikováno

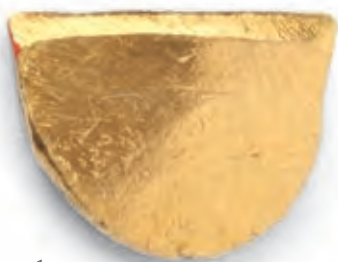
▶ **120 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Část původně dvoudílné kamenné formy
na odlévání kroužků, 9. století
Příkop č. II, vrstva III
Evidenční č. Sa 8/2015; MZM
Rozměry: 10,3 × 6,5 cm
Literatura: Galuška 2013

◀ **121 Staré Město – Na Dvorku
(okr. Uherské Hradiště)**

Parohová klenotnická vytepávací podkladka –
jámkovice s dolíky a zářezy na povrchu, 9. století
Objekt č. XIII/97-09
Evidenční č. Sa 7/2015; MZM
Rozměry: 21,6 × 14,2 cm
Literatura: Galuška 2013

1

2

3

4

5

▲► 122 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)

Zlaté polotovary, 9. století

Hroby č. 380 – v hlavní lodi kostela (1), 438 (2),

683 (3), 589 (4), 727 (5) od 3. kostela

Evidenční č. 594-607/57 (1), 594-861/57 (2),

594-1212/58 (3), 594-3015/57 (4), 594-3016/58 (5);

ARÚB

Rozměry: 1,1 × 0,8 cm (1); 1,5 × 0,6 cm (2);

Ø 0,55 cm (3); 1,0 × 0,2 cm (4); 0,2 × 0,2 cm (5)

Literatura: Kouřil – Poláček 2013

2

1

3

► 123 Staré Město – Na Valách (okr. Uherské Hradiště)

Zlaté polotovary, 9. století

Hroby č. 23/48 (1), 189/51 (2), 277/51 (3)

Evidenční č. 105613 (1), 105673 (2), 105691 (3);

MZM

Rozměry: 1,6 × 0,7 cm (1); 0,9 × 0,6 × 0,3 cm (2);

1,8 × 1,7 cm (3)

Literatura: Galuška 2013

5

6

7

◀ hrozníčkovité náušnice 1,9 × 1,2 cm

8

9

10

▼ gombíky 2,8 × 2,1 cm

11

12

**▲▼► 124 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Čtyři velké zlaté košíčkovité náušnice s devíti košíčky (1–4), šest malých zlatých hrozníčkovitých náušnic (5–10) a dva masivní zlaté gombíky zdobené granulací (11–12), 9. století
Hrob č. 282/49
Evidenční č. 105633–105644; MZM
Literatura: Hrubý 1955; Galuška 2013

▼ košíčkovité náušnice 5,0 × 2,1 cm

1

2

3

4

▲▼ žebrované gombíky 2,1 × 2,1 cm

3

▲▼ granulované gombíky 2,3 × 1,7 cm

4

▼ prsten výška 3 cm; ø butonu 1,9 cm

2

▲▼ náhrdelník délka 84,6 cm

▲► 125 Uherské Hradiště – Sady (okr. Uherské Hradiště)

Náhrdelník ze skleněných korálek s mušlí Ostranky jaderské, topasem a jantarem (1), masivní zlatý prsten s plochým butonem zdobeným granulací (2), pár pozlacených vertikálně žebrovaných gombíků (3), pár stříbrných granulovaných gombíků (4), dvě dvojice zlatých a bronzových lunicovitých náušnic (7–8), pár velkých zlatých náušnic s deseti bubínky zdobenými granulací (6) a pár zlatých hrozníčkovitých náušnic s perlami (5), 9. století Hrob č. 209/59

Evidenční č. 106566 (1), 106538 (2), 106533-106534 (3), 106535-106536 (4), 105707-105708 (5), 106529-106530 (6), 106527-106528 (7), 105705-105706 (8); MZM Literatura: Galuška 1996; 2013

5

◀ hrozničkovité náušnice 1,4 × 3,0 cm; 1,4 × 3,2 cm

6

▲ bubínkovité náušnice 2,6 × 6,5 cm; 3,0 × 6,9 cm

7

▲ bronzové lunicovité náušnice 2,4 × 3,1 cm;
2,2 × 2,9 cm

▶ zlaté lunicovité náušnice
2,6 × 3,8 cm; 2,3 × 3,4 cm

8

1

2

3

4

5

▲► 126 Stará Kouřim (okr. Kolín)

Stříbrná zlacená pásová kování s geometrizovanou vegetativní výzdobou – nákončí (1) a přezka s průvlečkou (2), železné ostruhy plátované zlaceným stříbrným plechem s tepanou výzdobou (5) s garniturami řemení (3–4), železný „čakan“ plátovaný prolamovaným stříbrným plechem (6), krátký dvojsečný meč a nůž se zlacenou rukojetí, 9. století

Hrob č. 120

Evidenční č. H1-96691 (1), H1-96688 (2), H1-96686 (3), H1-96684 (4), H1-96692 (5), H1-96694 (6); NM-HM

Rozměry: stříbrná zlacená kování

3,8 × 1,8 cm (1); 5,3 × 2,9 cm (2)

garnitura řemení ostruhy

4,1 × 2,9 cm (3); 4,6 × 4,3 cm (4)

ostruha délka 17,0 cm (5)

čakan 12,0 × 6,0 cm (6)

Literatura: Solle 1966

6

1

3

2

4

5

6

7

8

9

▲► 127 Stará Kouřim (okr. Kolín)

Dva obloukovité přívěšky ze zvířecích zubů plátovaných zlateným měděným plechem (1–2), dva zlaté korály zdobené granulací a filigránem (3–4), pozlacený korál zdobený filigránem (5), dvě hrozníčkovité náušnice s uzlíky (6–7) a čtyři stříbrné trojlaločné korály (8–11), 9. století

Hrob č. 49b

Evidenční č. H1-118564 – H1-118565 (1–2), H1-118566 – H1-118567 (3–4), H1-118568 (5), H1-118576 – H1-118577 (6–7), H1-118571 – H1-118574 (8–11); NM-HM

Rozměry: přívěšky délka 5,5 cm; ø 1,2 a 1,5 × 1,0 cm (1–2)

zlaté korály 1,9 × 1,1 cm (3–4)

pozlacený korál 2,7 × 1,9 cm (5)

hrozníčkovité náušnice 3,1–3,2 × 1,5 cm (6–7)

stříbrné korály 1,1–1,3 × 1,3–1,5 cm (8–11)

Literatura: Šolle 1966

10

11

▼ **129 Mikulčice – Klášterisko
(okr. Hodonín)**

Bronzová pozlacená plaketa s vyobrazením mužského obličeje – „velmože“, 9. století
Hrob č. 974
Evidenční č. 594-711/68; ARÚB
Rozměry: ø 4,2 cm
Literatura: Klanica 1985a

▲ **128 Staré Město – Špitálky
(okr. Uherského Hradiště)**

Stříbrná terčovitá plaketa zdobená lisováním a tepáním s vyobrazením jezdce na koni – tzv. „Sokolník“, 9. století
Hrob č. 15 v nartexu kostela
Evidenční č. Sa 1/2015; MZM
Rozměry: ø 4,4 cm
Literatura: Poulík 1955; Benda 1963

▼ **130 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zlatý solidus císaře Michaela III. (840–867), 9. století
Hrob č. 480 od 3. kostela
Evidenční č. 594-1000/57; ARÚB
Rozměry: ø 2,1 cm
Literatura: Kučerovská 1998; Kavánová – Šmerda 2010

1

3

2

4

5

6

▲► 131 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)

Parohové terčíky – hrací kameny, 9. století
Hrob č. 251 od 3. kostela (1), čtv. P7 (2),
čtv. 23/-3 (3), čtv. -Q3 (4), čtv. -Q3 (5),
5. kostel – čtv. 40/-19 (6), čtv. 28/-6 (7)
Evidenční č. 594-1656/56 (1), 594-350/83 (2),
594-365/71 (3), 594-305/63 (4), 594-2041/64 (5),
594-10045/60 (6), 594-1205/58 (7); ARÚB
Rozměry: ø 4,2 cm (1); 2,5 cm (2); 2,7 cm (3);
3,3 cm (4); 2,9 cm (5); 3,5 cm (6); 4,0 cm (7)
Literatura: Kaván 1975; Kavánová 1995

7

◀ **132 Brno – Staré Zámky
(okr. Brno-město)**

Parohový hrací kámen, 9. století
Čtverec F-IX-b
Evidenční č. 328/54; ARÚB
Rozměry: ø 3,3 cm
Literatura: Hrubý 1957; Kaván 1975

▶ **133 Olomouc – Václavské nám.
(okr. Olomouc)**

Parohový hrací kámen, 9. století
Objekt k. 2516
Evidenční č. 01/00-D1-2181/4; NPÚ-ÚOPOL
Rozměry: ø 3,0 cm
Literatura: nepublikováno

1

2

◀ **134 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Zlaté prsteny s butony zdobenými granulací,
9. století
Hrob č. 24/48
Evidenční č. 105622-105623; MZM
Rozměry: výška 2,2 cm; ø butonu 1,7 cm (1)
výška 2,5 cm; ø butonu 2,0 cm (2)
Literatura: Hrubý 1955; Galuška 2013

▶ **135 Rajhrad (okr. Brno-venkov)**

Zlatý prsten s butonem zdobeným granulací,
9. století
Hrob č. 70
Evidenční č. 901-37/72; ARÚB
Rozměry: výška 2,9 cm; ø butonu 2,2 cm
Literatura: Staňa 2006

◀ **136 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrný prsten s butonem zdobeným granulací,
9. století
Hrob č. 1451
Evidenční č. 594-3267/78; ARÚB
Rozměry: výška 2,0 cm; ø butonu 1,7 cm
Literatura: Kavánová 2003

▼ **138 Předmostí – Chromečkova zahrada (okr. Přerov)**

Stříbrný pozlacený prsten s butonem zdobeným
granulací, 9. století
Rozrušené pohřebiště
Evidenční č. 45524; VMO
Rozměry: výška 3,0 cm; ø butonu 1,5 cm
Literatura: Dostál 1966

▲ **137 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrný prsten s butonem zdobeným granulací,
9. století
Hrob č. 454 od 3. kostela
Evidenční č. 594-864a/57; ARÚB
Rozměry: výška 2,6 cm; ø butonu 1,4 cm
Literatura: nepublikováno

► **139 Staré Město – Na Valách (okr. Uherské Hradiště)**

Dva stříbrné prsteny s butony zdobenými
filigránními drátky a modrými středovými
sklíčky, 9. století
Hrob č. 251/49
Evidenční č. 106245–106246; MZM
Rozměry: výška 2,4 cm; ø butonu 1,8 cm (1);
ø butonu 1,5 cm (2)
Literatura: Hrubý 1955; Galuška 2013

2

1

▼ **141 Pohansko u Břeclavi – Velmožský dvorec (okr. Břeclav)**

Stříbrný prsten s butonem zdobený skleněnými vložkami a granulací, 9. století
Hrob č. 242
Evidenční č. P 12563; ÚAM FF MU
Rozměry: výška 2,7 cm; ø butonu 1,7 cm
Literatura: Kalousek 1971

▲ **140 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrný prsten s butonem zdobeným skleněným okem a granulací, 9. století
Hrob č. 322 od 3. kostela
Evidenční č. 594-99/57; ARÚB
Rozměry: výška 3,1 cm; ø butonu 2,2 cm
Literatura: Pouлік 1975

◀ **142 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrný pozlacený prsten s butonem zdobený filigránem, granulací a skleněnými vložkami, 9. století
Hrob č. 470 od 3. kostela
Evidenční č. 594-873/57; ARÚB
Rozměry: výška 2,8 cm; ø butonu 2,3 cm
Literatura: Pouлік 1975

► **143 Pohansko u Břeclavi – Velmožský dvorec (okr. Břeclav)**

Stříbrný prsten s butonem a almandinovou vložkou zdobený granulací a filigránem, 9. století
Hrob č. 43
Evidenční č. P 508; ÚAM FF MU
Rozměry: výška 2,3 cm; ø butonu 1,8 cm
Literatura: Kalousek 1971

◀ **144 Pohansko u Břeclavi – Velmožský dvorec (okr. Břeclav)**

Bronzový masivní pozlacený prsten s rostlinným ornamentem a modrou skleněnou vložkou, 9. století
Hrob č. 158
Evidenční č. P 1729; ÚAM FF MU
Rozměry: výška 2,7 cm; ø oka 2,2 cm
Literatura: Kalousek 1971

▶ **145 Rajhrad (okr. Brno-venkov)**

Zlatý prsten se štítkem zdobeným rytým křížkem, 9. století
Hrob č. 70
Evidenční č. 901-38/72; ARÚB
Rozměry: výška 2,2 cm; štítek 1,6 × 0,7 cm
Literatura: Staňa 2006

◀ **146 Mikulčice – Kostelisko (okr. Hodonín)**

Měděný prsten s jednoduchým štítkem, 9. století
Hrob č. 1740
Evidenční č. 594-2923/86; ARÚB
Rozměry: výška 2,4 cm; štítek 1,5 × 1,0 cm
Literatura: nepublikováno

▲ 147 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)

Zlomky skleněného poháru kónického tvaru z nazelenalého skla, 9. století
 Hrob č. 398 od 3. kostela
 Evidenční č. 594-1362/57; ARÚB
 Rozměry: rekonstruovaná výška cca 15,4 cm; rekonstruovaný \varnothing ústí cca 8,5 cm
 Literatura: Himmelová 1995

▲ 148 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)

Fragment skleněné nožky lampičky z nazelenalého skla, 9. století
 Čtverec 46/-15
 Evidenční č. 594-159/79; ARÚB
 Rozměry: výška 4,3 cm; \varnothing 1,3 cm
 Literatura: Himmelová 1995

▲ 149 Bojná I – Valy (okr. Topolčany, SK)

Část tzv. skleněného hladítka jantarové barvy, 9. století
 Objekt č. 7
 Evidenční č. 476/2009; AÚ SAV
 Rozměry: 8,6 × 3,0 cm
 Literatura: Galuška et al. 2012

◀ **150 Litenčice (okr. Kroměříž)**

Náhrdelník z třetihorních ulit (Pirenella), 9. století
 Hrob č. 7/91
 Evidenční č. A 4775; MK
 Rozměry: délka 12,2 cm
 Literatura: Chybová 1992; 1992a

▼ **151 Litenčice (okr. Kroměříž)**

Náhrdelník ze skleněných korálek, velkého jantarového korálu a bronzových závěsků, 9. století
 Hrob č. 10/89
 Evidenční č. A 4070; MK
 Rozměry: délka 10,9 cm;
 luniovitý přívěsek 4,0 × 3,3 cm
 Literatura: Chybová 1992; 1992a

▲ **152 Čakajovce (okr. Nitra, SK)**

Náhrdelník ze skleněných korálek s bronzovou lunicí, 9.-10. století
 Hrob č. 226
 Evidenční č. AU 0058; AÚ SAV
 Rozměry: délka 42,6 cm;
 luniovitý přívěsek 2,3 × 3,5 cm
 Literatura: Rejholcová 1995

◀ **153 Nitra – Lupka (okr. Nitra, SK)**

Náhrdelník ze skleněných korálek s bronzovou lunicí, 9. století
Hrob č. 43
Evidenční č. 0000_057; AÚ SAV
Rozměry: délka 73,3 cm;
lunicovitý přívěsek 4,2 × 2,7 cm
Literatura: Chropovský 1962

▶ **154 Dolní Věstonice – Písky (okr. Břeclav)**

Náhrdelník ze skleněných korálek s bronzovou lunicí, 9. století
Hrob č. 45/46
Evidenční č. 28/47; ARÚB
Rozměry: délka 31,0 cm;
lunicovitý přívěsek 3,0 × 4,3 cm
Literatura: Poulík 1948–1950

► **155 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Náhrdelník ze skleněných korálek s bronzovou lunicí, 9. století
Hrob č. 1 od 2. kostela
Evidenční č. 594-4427/57; ARÚB
Rozměry: délka 43,0 cm;
luniovitý přívěsek 3,8 × 2,7 cm
Literatura: Poulik 1957

◀ **156 Staré Město (okr. Uherské Hradiště)**

Náhrdelník sestavený ze 14 plechových bronzových pozlacených korálů zdobených granulací, 9. století
Hrob č. 25/48
Evidenční č. 106177-106190; MZM
Rozměry: délka 28,9 cm; korály 2,0 × 1,2 cm
Literatura: Hrubý 1955; Galuška 2013

► **157 Ducové (okr. Piešťany, SK)**

Náhrdelník ze skleněných, ametystových a stříbrných filigránních korálů, 9. století
Hrob č. 533
Evidenční č. 151k; AÚ SAV
Rozměry: délka 28,3 cm;
ø stříbrných korálů 1,5 cm
Literatura: Ruttkay 1979

◀ **158 Staré Město – Na Valách (okr. Uherské Hradiště)**

Stříbrná dvoudílná kaptorga s ouškem zdobená filigránem, 9. století
Hrob č. 167/51
Evidenční č. 106055; MZM
Rozměry: 4,2 × 1,1 cm (0,8 cm)
Literatura: Hrubý 1955

◀ **159 Staré Město – Na Valách (okr. Uherské Hradiště)**

Stříbrná lunice s ouškem zdobená puklicemi a granulací, 9. století
Hrob č. 196/51
Evidenční č. 106083; MZM
Rozměry: 6,6 × 3,5 cm
Literatura: Hrubý 1955; Galuška 2013

► **160 Dolní Věstonice – Písky**
(okr. Břeclav)

Stříbrná lunice s ouškem zdobená puklicemi
a falešnou granulací, 9. století
Hrob č. 321/48
Evidenční č. 65/48; ARÚB
Rozměry: 8,9 × 5,6 cm
Literatura: Pouлік 1948–1950

▼ **162 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Drobná zlatá lunice s ouškem zdobená granulací,
9. století
Hrob č. 550 od 3. kostela
Evidenční č. 594-1424/57; ARÚB
Rozměry: 2,6 × 2,0 cm
Literatura: Pouлік 1967; 1985

▲ **161 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrný korál s pukličkami oddělenými pásy
granulace, 9. století
Hrob č. 550 od 3. kostela
Evidenční č. 594-1425/57; ARÚB
Rozměry: 2,2 × 1,8 cm
Literatura: nepublikováno

► **163 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zlatý závěšek s perlami a skleněnou imitací
almandinu, 9. století
Hrob č. 554 od 3. kostela
Evidenční č. 594-2/57; ARÚB
Rozměry: 3,3 × 1,9 cm
Literatura: Mrázek 2000

▼► 164 Mikulčice – Valy
(okr. Hodonín)

Měděné pozlacené ostruhy s garniturami zdobené maskovitými motivy, 9. století

Hrob č. 44 od 2. kostela

Evidenční č. 594-4438/57, 594-4439/57 (1),

594-4437/57 (2), 594-4432/57 (3),

594-4436/57 (4), 594-4433/57 (5); ARÚB

Rozměry: ostruha délka 12,3 cm (1)

přezka s průvlečkou 4,1 × 2,3 cm (2)

nákončí 2,7 × 2,1 cm (3)

přezka s průvlečkou 4,7 × 2,7 cm (4)

nákončí 2,8 × 2,2 cm (5)

Literatura: Pouлік 1957; Kavánová 1976

1

2

3

**▲► 165 Mikulčice – Těšické
(okr. Hodonín)**

Železné ostruhy s garniturami zdobené stříbrnou
tausií, 9. století

Hrob č. 100 od 6. kostela

Evidenční č. 594-645/60 (1), 594-647/60 (2),
594-649/60 (3), 594-648/60 (4-5); ARÚB

Rozměry: ostruha délka 11,5 cm (1)

přezka s průvlečkou 3,5 × 2,7 cm (2)

nákončí 2,9 × 1,6 cm (3)

průvlečka 2,5 × 1,6 cm (4)

přezka 2,1 × 2,5 cm (5)

Literatura: Pouлік 1963; Profantová 2003

4

5

◀▼ **166 Mikulčice – Valy**
(okr. Hodonín)

Železné ostruhy s garniturami zdobené stříbrnou
tausíí, 9. století

Hrob č. 437 od 3. kostela

Evidenční č. 594-1127a-b/57 (1),

594-1128a-b/57 (2-3); ARÚB

Rozměry: ostruha délka 9,5 cm (1)

přezka 2,7 × 2,4 cm (2)

průvlečka 1,9 × 1,2 cm (3)

Literatura: Poulík 1975

1

2

◀▲▼ 167 Mikulčice – Valy
(okr. Hodonín)

Bronzové ostruhy zdobené plastickým dekorem
a součásti jejich garnitur, 9. století
Hrob č. 433 od 3. kostela
Evidenční č. 594-792a-b/57 (1), 594-793a-b/57 (2-3),
594-793d-f/57 (4); ARÚB
Rozměry: ostruha délka 12,9 cm (1)
přezka s průvlečkou 3,7 × 3,5 cm (2);
2,0 × 2,7 cm (3)
kování ve tvaru ptáčka 2,2 × 0,9 cm (4)
Literatura: nepublikováno

3

4

1

◀▲▼ **168 Mikulčice – Těšické**
(okr. Hodonín)

Bronzové pozlacené ostruhy s garniturami zdobené
plastickým vegetabilním motivem, 9. století
Hrob č. 50 od 6. kostela
Evidenční č. 594-579/60-594-580/60 (1),
594-581/60 (2), 594-582/60 (3); ARÚB
Rozměry: ostruha délka 11,9 cm (1)
přezka s průvlečkou 3,6 × 2,6 cm (2)
nákončí 2,5 × 1,8 cm (3)
Literatura: Poulik 1963; Profantová 2003

2

3

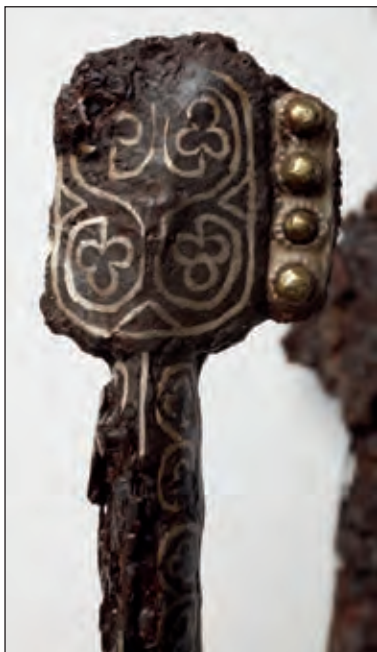

◀ **169 Bojná (okr. Topolčany, SK)**

Železná ostruha zdobená zlatou tausii, 9. století
Nestratifikováno
Evidenční č. 213/2005; AÚ SAV
Rozměry: délka 10,8 cm
Literatura: Janošík – Pieta 2007

▼▶ **170 Ducové (okr. Piešťany, SK)**

Železná stříbrem tausovaná ostruha, 9. století
Hrob č. 1205
Evidenční č. 0000_053; AÚ SAV
Rozměry: délka 16,5 cm
Literatura: Ruttkay 1998

▲► **171 Prostějov – Bělecký mlýn (?)**
(okr. Prostějov)

Pár železných prolamovaných třmenů,
přelom 9. a 10. století
Náhodný nález
Evidenční č. 150490–150491; MGP
Rozměry: 18,5 × 13,3 cm
Literatura: Šlészar 2013b

1

**▲▼► 172 Pohansko u Břeclavi –
Velmožský dvorec
(okr. Břeclav)**

Bronzová pozlacená přezka, nákončí s rytým maskovitým motivem na rubové straně a kování v podobě ptáčka, 9. století

Hrob č. 13

Evidenční č. P 147 (1), P 149 (2), P 148 (3); ÚAM FF MU

Rozměry: přezka 4,3 × 4,3 cm (1)

nákončí 3,8 × 2,6 cm (2)

kování ve tvaru ptáčka 2,2 × 1,6 cm (3)

Literatura: Kalousek 1971

3

2

1

2

▲ 173 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)

Stříbrem tausované železné nákončí s průvlečkou, 9. století

Hrob č. 553 od 3. kostela

Evidenční č. 594-3009/57 (1), 594-3010/57 (2);

ARÚB

Rozměry: nákončí 5,7 × 3,7 cm (1)

průvlečka 5,7 × 4,2 cm (2)

Literatura: nepublikováno

1

2

▲► 174 Mikulčice – Těšické (okr. Hodonín)

Bronzová přezka a bronzové nákončí, 9. století

Hrob č. 70 od 6. kostela

Evidenční č. 594-609/60 (1), 594-608/60 (2); ARÚB

Rozměry: přezka 3,5 × 3,0 cm (1)

nákončí 3,3 × 2,1 cm (2)

Literatura: Pouлік 1963; Profantová 2003

1

◀▼ **175 Mikulčice – Valy
(okr. Hodonín)**

Bronzová pozlacená přezka a nákončí zdo­bené technikou vrubořezu, na rubové straně nákončí vyobrazena rytá postava, 9. století
Hrob č. 248 od 3. kostela
Evidenční č. 594-1311/56 (1), 594-1344/56 (2);
ARÚB
Rozměry: přezka 5,6 × 5,7 cm (1)
nákončí 5,3 × 3,4 cm (2)
Literatura: Poulík 1975

2

1

3

◀▲▼ 176 Mikulčice – Valy
(okr. Hodonín)

Stříbrná přezka bez trnu, stříbrné nákončí a bronzové opaskové záponky ve tvaru dvojice ptáčků (celkem 3 kusy); na rubové straně nákončí vyobrazen orant, na lící straně vsazena barevná skla a antická gema s rytou postavou Merkura, 9. století

Hrob č. 390 od 3. kostela

Evidenční č. 594-776/57 (1), 594-777/57 (2), 594-780a-c/57 (3); ARÚB

Rozměry: přezka 6,3 × 3,5 cm (1)

nákončí 7,2 × 4,2 cm (2)

kování ve tvaru ptáčků 2,1 × 2,7 cm (3)

Literatura: Pouлік 1975; Ungerman 2001;

Kavánová – Galletti 2011

2

1

3

◀▲▼ 177 Mikulčice – Valy
(okr. Hodonín)

Bronzová pozlacená přezka bez trnu, bronzové pozlacené nákončí zdobené technikou vrubořezu a bronzová záponka ve tvaru ptáčka, 9. století
Hrob č. 360 od 3. kostela
Evidenční č. 594-343a-c/57 (1-3); ARÚB
Rozměry: přezka 3,7 × 3,2 cm (1)
nákončí 3,4 × 2,3 cm (2)
kování ve tvaru ptáčka 1,8 × 0,6 cm (3)
Literatura: Poulík 1985

2

1

2

3

4

**▲► 178 Mikulčice – Těšické
(okr. Hodonín)**

Bronzová pozlacená přezka, bronzové nákončí
zdobené technikou vrubořezu a dvě bronzová
kování ve tvaru dvojice ptáčků, 9. století

Hrob č. 50 od 6. kostela

Evidenční č. 594-583/60-594-586/60; ARÚB

Rozměry: přezka 3,6 × 2,6 cm (1)

nákončí 3,0 × 2,1 cm (2)

kování ve tvaru ptáčků 2,3 × 2,7 cm (3);

2,2 × 2,5 cm (4)

Literatura: Pouлік 1963; Profantová 2003

▼► 179 Mikulčice – Valy
(okr. Hodonín)

Dvě stříbrná nákončí, menší se vsazenou gemou s portrétem Feidia, větší na líci plasticky členěné a zdobené filigránem, na rubu rytým vegetabilním ornamentem, 9. století
Hrob č. 433 od 3. kostela
Evidenční č. 594-791/57 (1), 594-790/57 (2); ARÚB
Rozměry: nákončí s gemou 2,3 × 1,5 cm (1)
nákončí velké 6,6 × 3,9 cm (2)
Literatura: Poulík 1975

1

2

1

3

4

2

◀▼ 180 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)

Stříbrná přezka, stříbrné pozlacené nákončí
zdobené na rubu rytinou oranta, kování ve tvaru
dvojice ptáčků (3 kusy) a kování ve tvaru pukličky
(3 kusy), 9. století

Hrob č. 100 od 2. kostela

Evidenční č. 594-4462/57 (1), 594-4463/57 (2),

594-4527/57 – 594-4529/57 (3),

594-4458/57 – 594-4459/57 (4); ARÚB

Rozměry: přezka 4,7 × 4,4 cm (1)

nákončí 5,1 × 3,2 cm (2)

kování puklička 2,0 × 1,5 cm (3)

kování ve tvaru ptáčků 1,8 × 1,6 cm (4)

Literatura: Pouлік 1957; Profantová 2003

1

2

3

4

▲► **181 Mikulčice – Valy
(okr. Hodonín)**

Stříbrné nákončí s rytinou liliovitého kříže, stříbrná přezka zdobená vrubořezem, stříbrná průvlečka s rytým zláceným křížem a železný sax s pozlacenou hlavicí, 9. století
Hrob č. 580 v hlavní lodi 3. kostela
Evidenční č. 594-3002a/57 (1), 594-1617/57 (2), 594-3002b/57 (3), 594-2980/57 (4); ARÚB
Rozměry: přezka 2,6 × 1,8 cm (1)
průvlečka 2,1 × 1,7 cm (2)
nákončí 2,4 × 1,7 cm (3)
sax 42,2 × 4,7 cm (4)

Literatura: Klanica 2002

▼► **182 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Stříbrné pozlacené nákončí zdobené filigránem,
granulací a 12 symetricky umístěnými kameny,
na vnitřní straně tepaný rostlinný ornament,

9. století

Hrob č. 96/AZ

Evidenční č. SM 262; SMUH

Rozměry: 8,2 × 5,4 cm

Literatura: Hrubý 1955

► **183 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Bronzová pozlacená průvlečka zdobená technikou vrubořezu, 9. století
Hrob č. 114-115/51
Evidenční č. 106021; MZM
Rozměry: 2,6 × 2,1 cm
Literatura: Hrubý 1955

▲ **184 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Stříbrné pásové nákončí s měděnou tausíř
v podobě křížků, 9. století
Hrob č. 126/49
Evidenční č. 105844; MZM
Rozměry: 3,8 × 2,8 cm
Literatura: Hrubý 1955

► **185 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Bronzové pozlacené nákončí zdobené rostlinným
ornamentem, 9. století
Hrob č. 190/50
Evidenční č. 105974; MZM
Rozměry: 4,0 × 2,4 cm
Literatura: Hrubý 1955

1

2

3

4

5

6

7

8

▲► 186 Bojná (okr. Topolčany, SK)

Železná a bronzová pozlacená nákončí a průvlečky
(nákončí č. 5 provedeno v olovu), 9. století
Nestratifikováno

Evidenční č. 29/2005 (1), 216/2005 (2), 809/2007 (3),
133/2007 (4), 208/2007 (5), 621a,c/2010 (6),
157/2010 (7); AÚ SAV, neinventováno (8); SS
Rozměry: nákončí 4,4 × 2,6 cm (1)
nákončí 4,0 × 2,5 cm (2)
nákončí 3,7 × 2,6 cm (3)
nákončí 2,9 × 2,0 cm (4)
nákončí 3,1 × 2,2 cm (5)
přezka s průvlečkou 3,4 × 3,7 cm (6)
průvlečka 1,9 × 1,4 cm (7)
průvlečka 3,1 × 2,1 cm (8)

Literatura: Pieta – Ruttkay 2006; Robak 2013a

► **187 Staré Město**
(okr. Uherské Hradiště)

Duté bronzové nákončí s vyobrazením ptáčka,
9. století
Hrob č. 190/50
Evidenční č. 105974; MZM
Rozměry: 3,1 × 2,3 cm
Literatura: Hrubý 1955

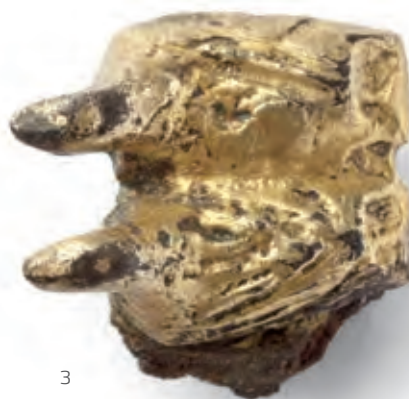

▼ **188 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Tři bronzová pozlacená kování ve tvaru dvojice
ptáčků a bronzové pozlacené nákončí zdobené
technikou vrubořezu, 9. století
Hrob č. 295 od 3. kostela
Evidenční č. 594-7a/57 (1), 594-7c-e/57 (2-4); ARÚB
Rozměry: nákončí 3,5 × 2,3 cm (1)
kování ve tvaru ptáčků 1,9 × 1,6 cm;
1,9 × 1,0 cm; 1,9 × 1,0 cm (2-4)
Literatura: Pouлік 1975; Kavánová – Gagetti 2011

2

3

1

4

1

**▲▼► 189 Mikulčice – Kostelisko
(okr. Hodonín)**

Dvě bronzové pozlacené a postříbřené přezky
s průvlečkami a nákončí zdobené technikou
vrubořezu, 9. století
Hrob č. 1665
Evidenční č. 594-419/85 (1), 594-526/85 (2),
594-527/85 (3); ARÚB
Rozměry: přezka s průvlečkou 4,6 × 4,5 cm (1-2)
nákončí 4,4 × 2,7 cm (3)
Literatura: Klanica 1987

2

3

1

2

3

4

◀▲ 190 Mikulčice – Valy
(okr. Hodonín)

Dvě bronzové pozlacené a postříbřené přezky s průvlečkami a dvě nákončí zdobené technikou vrubořezu, 9. století
Hrob č. 380 od 3. kostela
Evidenční č. 594-608a-b/57 (1-2),
594-3003a-b/57 (3-4); ARÚB
Rozměry: přezka s průvlečkou 4,2 × 2,4 cm (1-2)
nákončí 4,3 × 2,6 cm (3-4)
Literatura: Pouлік 1975

1

2

► **191 Mikulčice – Valy**
(okr. Hodonín)

Přezka s průvlečkou a nákončí zdobené technikou vrubořezu, 9. století
Hrob č. 100 od 6. kostela
Evidenční č. 594-652/60 (1), 594-653/60 (2); ARÚB
Rozměry: přezka s průvlečkou 3,5 × 2,6 cm (1)
nákončí 2,4 × 1,7 cm (2)
Literatura: Poulík 1963; Profantová 2003

1

2

◀ **192 Staré Město**
(okr. Uherské Hradiště)

Bronzová pozlacená přezka a bronzové pozlacené nákončí zdobené technikou vrubořezu, 9. století
Hrob č. 223/51
Evidenční č. 106109 (1), 106108 (2); MZM
Rozměry: přezka 3,0 × 3,5 cm (1)
nákončí 3,7 × 2,2 cm (2)
Literatura: Hrubý 1955

► **193 Staré Město**
(okr. Uherské Hradiště)

Přezka s průvlečkou a nákončí zdobené technikou vrubořezu, 9. století
Hrob č. 223/51
Evidenční č. 106110 (1), 106112 (2); MZM
Rozměry: přezka s průvlečkou 3,1 × 2,2 cm (1)
nákončí 2,5 × 1,4 cm (2)
Literatura: Hrubý 1955

1

2

1

**▲▼ 194 Brno – Staré Zámky
(okr. Brno-město)**

Stříškovité kování a průvlečka s prodlouženým krčkem z garnitury meče, 9. století
Čtverec C II, depot č. 3
Evidenční č. 6035/53 (1), 6034/53 (2); ARÚB
Rozměry: 10,2 × 3,1 cm (1); 8,9 × 3,0 cm (2)
Literatura: Kouřil 2013

2

► 195 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)

Železná průvlečka s prodlouženým krčkem z uzdění
koně nebo garnitury meče, 9. století
Nestratifikováno
Evidenční č. 594-583/70; ARÚB
Rozměry: 7,5 × 3,4 cm
Literatura: Klanica 1984

1

2

▲▼▶ 196 Olomouc – Václavské nám. a Křížkovského ul. (okr. Olomouc)

Železná křížová kování a průvlečka s prodlouženým krčkem z uzdění koně nebo garnitury meče (?), 9. století
Objekt č. 15/79 (3)

Evidenční č. 01/00-D1-2181/1 (1), 5120 (2), 01/00-D1-2181/2 (3); NPÚ-ÚOPOL

Rozměry: křížové kování 5,0 × 5,0 cm (1)
křížové kování 5,5 × 5,5 cm (2)
průvlečka 7,0 × 3,9 cm (3)

Literatura: Bláha 2001a

3

1

2

3

4

◀▲▼ 197 Bojná I – Valy
(okr. Topolčany, SK)

Železná křížová kování z uzdění koně
nebo garnitury meče (?), 9. století
Nestratifikováno

Evidenční č. 22/2004 (1), 37/2009 (2),
214/2005 (3), 237/2011 (4); AÚ SAV,
bez evidenčního č. (5–6); S5

Rozměry: křížové kování 6,6 × 6,6 cm (1)

křížové kování 5,2 × 5,2 cm (2)

křížové kování 6,9 × 6,9 cm (3)

křížové kování 5,5 × 5,3 cm (4)

křížové kování 7,5 × 7,6 cm (5)

křížové kování 7,4 × 7,8 cm (6)

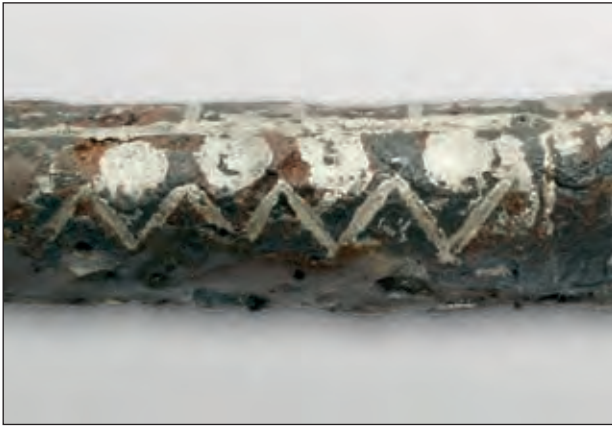
Literatura: Janošík – Pieta 2007

5

6

◀▼ **198 Mikulčice – Těšické (okr. Hodonín)**

Železný nůž – skalpel zdobený stříbrnou tausíř v železné stříbrem tausované pochvě, 2. polovina 9. století
 Hrob č. 73 od 6. kostela
 Evidenční č. 594-622/60; ARÚB
 Rozměry: 13,2 × 0,9 cm
 Literatura: Poulík 1963; Profantová 2003; Kavánová 2013a

▼ **199 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrné zlacené kování pochvy nože, 9. století
 Hrob č. 432 od 3. kostela
 Evidenční č. 594-789/57; ARÚB
 Rozměry: kování 4,6 × 2,1 cm (1)
 objímka 1,7 × 1,6 cm (2)
 Literatura: Poulík 1967; 1975

2

3

4

1

▲► 200 Staré Město – Na Valách (okr. Uherské Hradiště)

Souprava úchytného kování železného nože

v honosné pochvě, 9. století

Hrob č. 23/48

Evidenční č. 105609–105612; MZM

Rozměry: délka nože 19,4 cm (1)

průvlečka 1,6 × 1,2 cm (2)

nákončí 1,7 × 1,2 cm (3)

rámečkovité kování 3,9 × 1,4 cm (4)

Literatura: Hrubý 1955

◀ **201 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Zlatá hrozníčkovitá náušnice, 9. století
Hrob č. 200/51
Evidenční č. 105687; MZM
Rozměry: 2,5 × 1,5 cm
Literatura: Hrubý 1955

▶ **202 Mikulčice – Těšické
(okr. Hodonín)**

Zlaté hrozníčkovité náušnice, 9. století
Hrob č. 160 od 6. kostela
Evidenční č. 594-715/60, 594-716/60; ARÚB
Rozměry: 1,8 × 1,1 cm
Literatura: Pouлік 1963; Kouřil – Poláček 2013

◀ **203 Uherské Hradiště – Sady
(okr. Uherské Hradiště)**

Zlaté hrozníčkovité náušnice, 9. století
Hrob č. 86/60
Evidenční č. 105709–105710; MZM
Rozměry: 2,9 × 1,5 cm; 2,9 × 1,8 cm
Literatura: Galuška 1996; 2013

▼ **205 Uherské Hradiště – Sady (okr. Uherské Hradiště)**

Zlaté hrozníčkovité náušnice, 9. století
Hrob č. 87/60
Evidenční č. 105715, 105716; MZM
Rozměry: 2,3 × 1,5 cm
Literatura: Galuška 1996; 2013

▲ **204 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zlaté hrozníčkovité náušnice, 9. století
Hrob č. 318 v severní lodi 3. kostela
Evidenční č. 594-100f-g/57; ARÚB
Rozměry: 2,7 × 1,7 cm
Literatura: Pouлік 1975; Kavánová 2011;
Kouřil – Poláček 2013

▼ **206 Staré Město – Na Valách (okr. Uherské Hradiště)**

Zlaté hrozníčkovité náušnice, 9. století
Hrob č. 24/48
Evidenční č. 105615–105621; MZM
Rozměry: 2,1 × 1,3 cm
Literatura: Hrubý 1955; Galuška 2013

◀ **207 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zlatá hrozníčkovitá náušnice, 9. století
Hrob č. 469 od 3. kostela
Evidenční č. 594-860a/57; ARÚB
Rozměry: 2,6 × 1,6 cm
Literatura: nepublikováno

▼ **208 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zlaté hrozníčkovité náušnice, 9. století
Hrob č. 470 od 3. kostela
Evidenční č. 594-871a-h/57; ARÚB
Rozměry: 2,0-2,2 × 1,2-1,3 cm
Literatura: nepublikováno

► **209 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zlaté hrozníčkovité náušnice, 9. století
 Hrob č. 567 od 3. kostela
 Evidenční č. 594-1451a-b/57; ARÚB
 Rozměry: 2,5 × 1,5 cm
 Literatura: Poulík 1975

◀ **210 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zlatá hrozníčkovitá náušnice, 9. století
 Hrob č. 567 od 3. kostela
 Evidenční č. 594-1452/57; ARÚB
 Rozměry: 2,7 × 1,5 cm
 Literatura: nepublikováno

► **211 Mikulčice – Kostelisko (okr. Hodonín)**

Zlatá hrozníčkovitá náušnice, 9. století
 Hrob č. 1686
 Evidenční č. 594-610/85; ARÚB
 Rozměry: 2,7 × 1,7 cm
 Literatura: nepublikováno

◀ **212 Mikulčice – Štěpnice
(okr. Hodonín)**

Zlaté hrozničkované náušnice, 9. století
Hrob č. 794
Evidenční č. 594-3/64, 594-4/64; ARÚB
Rozměry: 2,9 × 1,7 cm; 3,2 × 1,8 cm
Literatura: Poulík 1975; Kouřil – Poláček 2013

▲ **213 Uherské Hradiště – Sady
(okr. Uherské Hradiště)**

Zlaté hrozničkované náušnice, 9. století
Hrob č. 86/60
Evidenční č. 105711–105712; MZM
Rozměry: 3,0 × 1,9 cm
Literatura: Galuška 1996; 2013

▶ **214 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Zlaté hrozničkované náušnice, 9. století
Hrob č. 103/50
Evidenční č. 105655; MZM
Rozměry: 3,4 × 1,9 cm
Literatura: Hrubý 1955

► **215 Uherské Hradiště – Sady
(okr. Uherské Hradiště)**

Zlaté hrozníčkovité náušnice s lunicí spletenou
z filigránního drátku, 9. století
Hrob č. 87/60
Evidenční č. 105713-105714; MZM
Rozměry: 2,8 × 1,1 cm
Literatura: Galuška 1996; 2013

◄ **216 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zlatá hrozníčkovitá náušnice s lunicí spletenou
z filigránního drátku, 9. století
Hrob č. 714, čtverec 14/+1
Evidenční č. 594-3010/58; ARÚB
Rozměry: 2,6 × 1,7 cm
Literatura: nepublikováno

► **217 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Zlatá hrozníčkovitá náušnice s lunicí spletenou
z filigránního drátku, 9. století
Hrob č. 40/51
Evidenční č. 105656; MZM
Rozměry: 2,6 × 1,5 cm
Literatura: Hrubý 1955

◀ **218 Brno – Staré Zámky
(okr. Brno-město)**

Zlatá hrozníčkovitá náušnice s vnitřní plnou lunicí,
9. století
Z rozrušeného pohřebiště
Evidenční č. 86345; MZM
Rozměry: 3,8 × 1,9 cm
Literatura: Dostál 1966

▲ **219 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Zlatá hrozníčkovitá náušnice s lunicí opatřenou
pyramídkami granulace, 9. století
Hrob č. 167/51
Evidenční č. 105665; MZM
Rozměry: 3,4 × 2,0 cm
Literatura: Hrubý 1955; Galuška 2013

◀ **220 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrná hrozníčkovitá náušnice, 9. století
Hrob č. 420E od 2. kostela
Evidenční č. 594-3006/58; ARÚB
Rozměry: 2,1 × 1,8 cm
Literatura: nepublikováno

◀ **221 Mikulčice – Kostelisko
(okr. Hodonín)**

Stříbrné hrozníčkovité náušnice, 9. století
Hrob č. 1959
Evidenční č. 594-5914/89, 594- 5915/89; ARÚB
Rozměry: 2,6 × 1,3 cm
Literatura: nepublikováno

▲ **222 Dolní Věstonice – Písky
(okr. Břeclav)**

Stříbrná hrozníčkovitá náušnice, 9. století
Hrob č. 742/57
Evidenční č. 1354/2; ARÚB
Rozměry: 3,3 × 1,6 cm
Literatura: Tichý 1958

▲ **223 Dolní Věstonice – Písky
(okr. Břeclav)**

Stříbrná hrozníčkovitá náušnice s lunicí, 9. století
Hrob č. 742/57
Evidenční č. 1354/1; ARÚB
Rozměry: 3,2 × 1,7 cm
Literatura: Tichý 1958

◀ **224 Pohansko u Břeclavi
– Velmožský dvorec
(okr. Břeclav)**

Stříbrné hrozničkovité náušnice s lunicí, 9. století
Hrob č. 99
Evidenční č. P 1060, P 1061; ÚAM FF MU
Rozměry: 3,0 × 1,7 cm
Literatura: Kalousek 1971

◀ **225 Borovce (okr. Piešťany, SK)**

Stříbrná hrozničkovitá náušnice s lunicí,
9.–10. století
Hrob č. 35/86
Evidenční č. 0842; AÚ SAV
Rozměry: 3,2 × 2,2 cm
Literatura: Staššíková–Štukovská 2001

▶ **226 Ducové (okr. Piešťany, SK)**

Stříbrné hrozničkovité náušnice s lunicí,
9.–10. století
Hrob č. 1460
Evidenční č. 161k, 162k; AÚ SAV
Rozměry: 4,7 × 2,6 cm
Literatura: Ruttikay 1998

► **227 Mikulčice – Valy
(okr. Hodonín)**

Zlaté košíčkovité náušnice se čtyřmi košíčky,
9. století
Hrob č. 512 od 3. kostela
Evidenční č. 594-1430a-b/57; ARÚB
Rozměry: 3,7 × 2,2 cm
Literatura: Poulík 1975

◄ **228 Mikulčice – Valy
(okr. Hodonín)**

Zlaté košíčkovité náušnice se čtyřmi košíčky,
9. století
Hrob č. 328 od 3. kostela
Evidenční č. 594-141d-e/57; ARÚB
Rozměry: 2,5 × 1,5 cm
Literatura: Ungerman – Kavánová 2010;
Kavánová 2011

► **229 Mikulčice – Těšické
(okr. Hodonín)**

Zlatá košíčkovitá náušnice se sedmi košíčky,
9. století
Hrob č. 6 od 6. kostela
Evidenční č. 594-552/60; ARÚB
Rozměry: 2,2 × 1,4 cm
Literatura: Poulík 1963; Profantová 2003

▲ **230 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zlatá košíčkovitá náušnice se šesti košíčky, 9. století
 Hrob č. 505 od 3. kostela
 Evidenční č. 594-1621/57; ARÚB
 Rozměry: 3,2 × 1,8 cm
 Literatura: Poulík 1975; Ungerman – Kavánová 2010

▼ **231 Staré Město – Na Valách (okr. Uherské Hradiště)**

Zlatá košíčkovitá náušnice se šesti košíčky, 9. století
 Hrob č. 290/49
 Evidenční č. 105645; MZM
 Rozměry: 2,2 × 1,5 cm
 Literatura: Hrubý 1955; Galuška 2013

◀ **232 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zlaté košíčkovité náušnice se závěsem devíti košíčků a dvěma košíčky na ukončení spodního oblouku, 9. století
 Hrob č. 250 od 3. kostela
 Evidenční č. 594-1400/56, 594-1421/56; ARÚB
 Rozměry: 3,6 × 1,4 cm
 Literatura: Poulík 1975; Kavánová 2011

◀ **233 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Stříbrná košíčkovitá náušnice s devíti košíčky
a středovým modrozeleným chatonem, 9. století
Hrob č. 317/49
Evidenční č. 106270; MZM
Rozměry: 5,2 × 2,2 cm
Literatura: Hrubý 1955; Galuška 2013

▲ **234 Mikulčice – Valy
(okr. Hodonín)**

Stříbrná košíčkovitá náušnice
se šesti košíčky, 9. století
Hrob č. 76 od 2. kostela
Evidenční č. 594-4452/57; ARÚB
Rozměry: 2,2 × 1,6 cm
Literatura: nepublikováno

◀ **235 Mikulčice – Valy
(okr. Hodonín)**

Stříbrná košíčkovitá náušnice
se sedmi košíčky, 9. století
Hrob č. 275 od 2. kostela
Evidenční č. 594-4475/57; ARÚB
Rozměry: 3,4 × 1,9 cm
Literatura: Pouлік 1957

► **237 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Zlatá náušnice se čtyřmi bubínky zdobenými granulací, 9. století
Hrob č. 76/48
Evidenční č. 105626; MZM
Rozměry: 3,2 × 2,0 cm
Literatura: Hrubý 1955

▲ **236 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Bronzová pozlacená náušnice se čtyřmi bubínky,
9. století
Hrob č. 33/48
Evidenční č. 106196; MZM
Rozměry: 3,0 × 2,0 cm
Literatura: Hrubý 1955

◀ **238 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Zlatá náušnice se čtyřmi bubínky zdobenými granulací, 9. století
Hrob č. ?/AZ
Evidenční č. 86343; MZM
Rozměry: 3,4 × 3,3 cm
Literatura: Hrubý 1955

◀ **239 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Zlatá náušnice se čtyřmi bubínky zdobenými granulací, 9. století
Hrob č. 22/48
Evidenční č. 105603; MZM
Rozměry: 3,7 × 2,5 cm
Literatura: Hrubý 1955

▲ **240 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zlatá náušnice se čtyřmi bubínky zdobenými granulací, 9. století
 Hrob č. 505 od 3. kostela
 Evidenční č. 594-1622/57; ARÚB
 Rozměry: 3,7 × 2,3 cm
 Literatura: Pouлік 1975; Kouřil – Poláček 2013

▼ **241 Staré Město – Na Valách (okr. Uherské Hradiště)**

Stříbrná pozlacená náušnice se čtyřmi bubínky zdobenými granulací, 9. století
 Hrob č. 151/50
 Evidenční č. 105952; MZM
 Rozměry: 5,5 × 3,4 cm
 Literatura: Hrubý 1955

◀ **242 Olomouc – Slavonín (okr. Olomouc)**

Stříbrné náušnice se čtyřmi bubínky zdobenými granulací, 9. století
 Hrob č. 70
 Evidenční č. 101803, 101805; VMO
 Rozměry: 3,0 × 1,8 cm
 Literatura: Kouřil 2013a

◀ **243 Mikulčice – Valy
(okr. Hodonín)**

Stříbrné náušnice se čtyřmi bubínky
zdobenými granulací, 9. století
Hrob č. 420 od 2. kostela
Evidenční č. 594-4488/57,
594-4489/57; ARÚB
Rozměry: 2,8 × 1,8 cm
Literatura: nepublikováno

▲ **244 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Stříbrná náušnice se čtyřmi bubínky zdo-
benými granulací, 9. století
Hrob č. 5/48
Evidenční č. 106162; MZM
Rozměry: 3,7 × 2,2 cm
Literatura: Hrubý 1955

▲ **245 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Stříbrná náušnice se čtyřmi bubínky zdo-
benými granulací, 9. století
Hrob č. 251/49
Evidenční č. 106233; MZM
Rozměry: 2,8 × 2,0 cm
Literatura: Hrubý 1955

▲ **246 Brno – Staré Zámky
(okr. Brno-město)**

Stříbrné náušnice se sedmi bubínky, 9. století
Hrob č. 37
Evidenční č. 131/49; ARÚB
Rozměry: 2,6 × 1,7 cm
Literatura: nepublikováno

▲ **247 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zlaté náušnice se sedmi bubínky zdobenými
granulací, 9. století
Hrob č. 328 od 3. kostela
Evidenční č. 594-141a-b/57; ARÚB
Rozměry: 2,7 × 1,6 cm
Literatura: Kavánová 2011

▲ **248 Mikulčice – Štěpnice**
(okr. Hodonín)

Zlaté náušnice s deseti bubínky zdobenými granulací, 9. století
Hrob č. 794
Evidenční č. 594-1/64, 594-2/64; ARÚB
Rozměry: 5,0 × 2,5 cm
Literatura: Poulík 1975; Kouřil – Poláček 2013

► **249 Mikulčice – Štěpnice**
(okr. Hodonín)

Zlatá náušnice s deseti bubínky zdobenými granulací, 9. století
Hrob č. 505
Evidenční č. 594-1620/57; ARÚB
Rozměry: 5,2 × 2,6 cm
Literatura: Poulík 1975; Kouřil – Poláček 2013

► **250 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Zlaté náušnice s prolamovaným sloupečkem
zdobené granulací, 9. století
Hrob č. 106/AZ
Evidenční č. SM 287, SM 288; SMUH
Rozměry: 3,3 × 1,6 cm
Literatura: Hrubý 1955; Galuška 2013

◀ **251 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Stříbrná pozlacená náušnice s prolamovaným
sloupečkem zdobena granulací, 9. století
Hrob č. 299/49
Evidenční č. 105892; MZM
Rozměry: 4,5 × 1,9 cm
Literatura: Hrubý 1955; Galuška 2013

► **252 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Stříbrná pozlacená náušnice s prolamovaným
sloupečkem zdobena granulací, 9. století
Hrob č. 317/49
Evidenční č. 106274; MZM
Rozměry: 4,0 × 1,6 cm
Literatura: Hrubý 1955; Galuška 2013

◀ **253 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Stříbrná pozlacená náušnice s prolamovaným sloupečkem zdobená granulací, 9. století
Hrob č. 317/49
Evidenční č. 106272; MZM
Rozměry: 3,8 × 1,5 cm
Literatura: Hrubý 1955; Galuška 2013

▲ **254 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Stříbrná náušnice s prolamovaným sloupečkem zdobená granulací, 9. století
Hrob č. 317/49
Evidenční č. 106275a; MZM
Rozměry: 3,3 × 1,5 cm
Literatura: Hrubý 1955; Galuška 2013

▲ **255 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrná náušnice s prolamovaným sloupečkem zdobená granulací, 9. století
Hrob č. 569 od 3. kostela
Evidenční č. 594-1627/57; ARÚB
Rozměry: 4,6 × 1,6 cm
Literatura: nepublikováno

▶ **256 Pohansko u Břeclavi
– Velmožský dvorec
(okr. Břeclav)**

Stříbrné náušnice s prolamovaným sloupečkem zdobené granulací, 9. století
Hrob č. 63
Evidenční č. P 635, P 636; ÚAM FF MU
Rozměry: 3,7 × 1,9 cm
Literatura: Kalousek 1971

◀ **257 Pohansko u Břeclavi
– Velmožský dvorec
(okr. Břeclav)**

Stříbrné náušnice s prolamovaným
sloupečkem zdobené granulací, 9. století
Hrob č. 67
Evidenční č. P 675, P 676; ÚAM FF MU
Rozměry: 4,9 × 1,8 cm
Literatura: Kalousek 1971

▶ **258 Pohansko u Břeclavi
– Velmožský dvorec
(okr. Břeclav)**

Stříbrné náušnice s plným sloupečkem
zdobené granulací, 9. století
Hrob č. 256
Evidenční č. P 12693/3-4; ÚAM FF MU
Rozměry: 3,2 × 2,1 cm
Literatura: Kalousek 1971

◀ **259 Olomouc – Slavonín
(okr. Olomouc)**

Stříbrné náušnice s plným sloupečkem zdobené granulací, 9. století
Hrob č. 70
Evidenční č. 101802, 101804; VMO
Rozměry: 4,0 × 1,6 cm
Literatura: Kouřil 2013a

▶ **260 Ducové (okr. Piešťany, SK)**

Stříbrné náušnice s plným sloupečkem zdobené granulací, 9. století
Hrob č. 1070
Evidenční č. 148k, 327k; AÚ SAV
Rozměry: 3,3 × 1,3 cm
Literatura: Ruttkay 1998

**▲ 261 Pohansko u Břeclavi –
Velmožský dvorec (okr. Břeclav)**

Stříbrné náušnice s řetízky zdobené granulací,
9. století
Hrob č. 158
Evidenční č. P 1736, P 1737; ÚAM FF MU
Rozměry: 11,2 × 1,7 cm
Literatura: Kalousek 1971

**▼ 262 Mikulčice – Valy
(okr. Hodonín)**

Stříbrná náušnice s řetízky zdobená
granulací, 9. století
Čtverec E/23
Evidenční č. 594-1155/56; ARÚB
Rozměry: 8,4 × 3,2 cm
Literatura: nepublikováno

▲ **263 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Zlaté trojcípé lunicovité náušnice s řetízky zdobené
granulací, 9. století
Hrob č. 106/AZ
Evidenční č. 289, 290; SMUH
Rozměry: 10,0 × 2,9 cm; 9,7 × 3,0 cm
Literatura: Hrubý 1955; Galuška 2013

► **264 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zlatá náušnice z tordovaného drátu
s asymetrickým oboustranným hrozničkem,
9. století
Hrob č. 283A sakristie 2. kostela
Evidenční č. 594-2000/57; ARÚB
Rozměry: 2,0 × 1,5 cm
Literatura: Kouřil – Poláček 2013

◀ **265 Staré Město – Na Valách (okr. Uherské Hradiště)**

Stříbrná pozlacená náušnice s trojicí hvězdicovitým přívěskem, 9. století
Hrob č. 33/48
Evidenční č. 106195; MZM
Rozměry: 3,6 × 2,2 cm
Literatura: Hrubý 1955; Galuška 2013

► **266 Staré Město (okr. Uherské Hradiště)**

Zlatá náušnice s hvězdicovitým přívěskem,
9. století
Hrob č. 12/59
Evidenční č. 105693; MZM
Rozměry: 3,3 × 1,2 cm
Literatura: Hrubý 1955; Galuška 2013

► **268 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Zlatý hladký gombík, 9. století
Hrob č. 145/51
Evidenční č. 105660; MZM
Rozměry: 1,8 × 1,5 cm
Literatura: Hrubý 1955; Galuška 2013

▲ **267 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zlatý hladký gombík, 9. století
Hrob č. 71 od 2. kostela
Evidenční č. 594-4450/57; ARÚB
Rozměry: 1,5 × 1,1 cm
Literatura: Kavánová 2009

► **269 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Zlatý hladký vertikálně žebrovaný gombík, 9. století
Hrob č. 50/50
Evidenční č. 105651; MZM
Rozměry: 1,9 × 2,2 cm
Literatura: Hrubý 1955

▲ **270 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zlatý hladký vertikálně žebrovaný gombík, 9. století
Hrob č. 580 v hlavní lodi 3. kostela
Evidenční č. 594-1616/57; ARÚB
Rozměry: 2,0 × 1,7 cm
Literatura: Klanica 2002; Kavánová 2009

► **272 Uherské Hradiště – Sady
(okr. Uherské Hradiště)**

Zlatý hladký vertikálně žebrovaný gombík
s větvičkovým ornamentem, 9. století
Hrob č. 19/59
Evidenční č. 105697; MZM
Rozměry: 1,9 × 1,9 cm
Literatura: Galuška 1996

▲ **271 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zlatý hladký vertikálně žebrovaný gombík, 9. století
Hrob č. 425 od 3. kostela
Evidenční č. 594-781/57; ARÚB
Rozměry: 1,8 × 1,5 cm
Literatura: Kavánová 2009

▲ **273 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrný pozlacený hladký vertikálně žebrovaný gombík, 9. století
Čtverec 44/16
Evidenční č. 594-3082/78; ARÚB
Rozměry: 2,5 × 1,9 cm
Literatura: Kavánová 2003

▲ **274 Staré Město – Na Valách (okr. Uherské Hradiště)**

Zlatý hladký vertikálně žebrovaný gombík, 9. století
Hrob č. 78/48
Evidenční č. 105628; MZM
Rozměry: 1,8 × 1,4 cm
Literatura: Hrubý 1955

► **276 Mikulčice – Kostelisko (okr. Hodonín)**

Bronzový pozlacený polyedrický gombík, 9. století
Nestratifikováno
Evidenční č. 594-4496/57; ARÚB
Rozměry: 2,3 × 1,8 cm
Literatura: nepublikováno

▲ **275 Mikulčice – Těšické (okr. Hodonín)**

Stříbrný hladký dvoukónický vertikálně žebrovaný gombík, 9. století
Hrob č. 161 od 6. kostela
Evidenční č. 594-723/60; ARÚB
Rozměry: 2,5 × 1,9 cm
Literatura: Pouлік 1963; Profantová 2003

▼ **278 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Bronzový pozlacený hladký gombík s pyramidkami, 9. století
Hrob č. 364 od 3. kostela
Evidenční č. 594-604b/57; ARÚB
Rozměry: 2,5 × 1,5 cm
Literatura: nepublikováno

► **277 Předmostí – Chromečkova zahrada (okr. Přerov)**

Zlatý hladký gombík hruškovitého tvaru, 9. století
Rozrušené pohřebiště
Evidenční č. 56122; MZM
Rozměry: 3,4 × 2,1 cm
Literatura: Dostál 1966

**▲ 279 Pohansko u Břeclavi –
Velmožský dvorec (okr. Břeclav)**

Bronzové pozlacené gombíky s tepanou výzdobou
v podobě stylizovaných ptáčků, 9. století
Hrob č. 38
Evidenční č. P 336, P 337; ÚAM FF MU
Rozměry: 2,8 × 2,6 cm
Literatura: Kalousek 1971

**▲ 280 Pohansko u Břeclavi –
Velmožský dvorec (okr. Břeclav)**

Bronzové pozlacené gombíky s tepanou výzdobou
v podobě stylizovaných ptáčků, 9. století
Hrob č. 136
Evidenční č. P 1398, P 1399; ÚAM FF MU
Rozměry: 2,2 × 2,0 cm
Literatura: Kalousek 1971

◀ **281 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Stříbrný pozlacený gombík s tepanou výzdobou v podobě stylizovaných ptáčků, 9. století
Hrob č. 251/49
Evidenční č. 106244; MZM
Rozměry: 2,8 × 3,5 cm
Literatura: Hrubý 1955

▶ **282 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrný gombík s tepanou výzdobou v podobě stylizovaných ptáčků, 9. století
Čtverec 43/15
Evidenční č. 594-3083/78; ARÚB
Rozměry: 5,2 × 4,2 cm
Literatura: Kavánová 2003

◀ **283 Mikulčice – Těšické
(okr. Hodonín)**

Stříbrný gombík s tepanou výzdobou v podobě stylizovaných ptáčků, 9. století
Hrob č. 1314
Evidenční č. 594-3179/75; ARÚB
Rozměry: 3,7 × 3,6 cm
Literatura: Klanica 1985a

▶ **284 Mikulčice – Kostelisko
(okr. Hodonín)**

Bronzový pozlacený gombík s tepanou blíže neurčenou (animální ?) výzdobou, 9. století
Hrob č. 1729
Evidenční č. 594-2848/86; ARÚB
Rozměry: 2,5 × 1,7 cm
Literatura: nepublikováno

► **285 Pohansko u Břeclavi –
Velmožský dvorec (okr. Břeclav)**

Bronzové pozlacené gombíky s pletencovou
výzdobou, 9. století
Hrob č. 141
Evidenční č. P 1468, P 1469; ÚAM FF MU
Rozměry: 2,3 × 2,0 cm
Literatura: Kalousek 1971

▼ **286 Olomouc – Slavonín
(okr. Olomouc)**

Bronzové pozlacené gombíky s pletencovou
výzdobou, 9. století
Hrob č. 70
Evidenční č. 101800, 101801; VMO
Rozměry: 2,6 × 2,3 cm
Literatura: Kouřil 2013a

▼ **288 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Stříbrný gombík s palmetovou výzdobou,
9. století
Hrob č. 5/48
Evidenční č. 106159; MZM
Rozměry: 3,6 × 2,5 cm
Literatura: Hrubý 1955

► **287 Mikulčice – Valy
(okr. Hodonín)**

Bronzový pozlacený gombík
s palmetovou výzdobou, 9. století
Hrob č. 54 od 2. kostela
Evidenční č. 594-4443/57; ARÚB
Rozměry: 1,9 × 1,4 cm
Literatura: nepublikováno

► **289 Mikulčice – Valy
(okr. Hodonín)**

Bronzový pozlacený gombík
s palmetovou výzdobou, 9. století
Hrob č. 44 od 2. kostela
Evidenční č. 594-4430/57; ARÚB
Rozměry: 2,9 × 2,3 cm
Literatura: Pouлік 1957

► **290 Mikulčice – Kostelisko
(okr. Hodonín)**

Stříbrný gombík s palmetovou
výzdobou, 9. století
Hrob č. 1871
Evidenční č. 594-2717/88; ARÚB
Rozměry: 2,8 × 2,7 cm
Literatura: nepublikováno

▲ **291 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Bronzový pozlacený gombík s palmetovou
výzdobou, 9. století
Hrob č. 290 od 3. kostela
Evidenční č. 594-4a/57; ARÚB
Rozměry: 3,2 × 2,7 cm
Literatura: nepublikováno

◀ **293 Mikulčice – Valy
(okr. Hodonín)**

Bronzový pozlacený gombík
s palmetovou výzdobou, 9. století
Hrob č. 427 od 3. kostela
Evidenční č. 594-994b/57; ARÚB
Rozměry: 2,8 × 2,4 cm
Literatura: nepublikováno

▲ **292 Mikulčice – Valy
(okr. Hodonín)**

Bronzový pozlacený gombík
s palmetovou výzdobou, 9. století
Hrob č. 550 od 3. kostela
Evidenční č. 594-1426/57; ARÚB
Rozměry: 3,3 × 2,8 cm
Literatura: nepublikováno

► **294 Mikulčice – Valy
(okr. Hodonín)**

Stříbrný gombík s palmetovou
výzdobou, 9. století
Hrob č. 104 od 2. kostela
Evidenční č. 594-4465/57; ARÚB
Rozměry: 2,2 × 1,7 cm
Literatura: nepublikováno

▲ **295 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrný gombík s palmetovou výzdobou, 9. století
Hrob č. 780, čtverec 21/-2
Evidenční č. 594-415a/59; ARÚB
Rozměry: 3,6 × 3,1 cm
Literatura: nepublikováno

◀ **296 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrný gombík s palmetovou výzdobou, 9. století
Hrob č. 343 od 3. kostela
Evidenční č. 594-299/57; ARÚB
Rozměry: 4,0 × 3,3 cm
Literatura: nepublikováno

▶ **297 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zlatý gombík s palmetovou výzdobou, 9. století
Hrob č. 380 v hlavní lodi 3. kostela
Evidenční č. 594-606/57; ARÚB
Rozměry: 2,5 × 2,3 cm
Literatura: Pouлік 1985;
Kavánová 2009

▲ **298 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zlatý gombík s palmetovou výzdobou, 9. století
Sběr od 3. kostela
Evidenční č. 594-1897/57; ARÚB
Rozměry: 1,7 × 1,7 cm
Literatura: Pouлік 1985; Kavánová 2009

▲ **299 Pohansko u Břeclavi – Velmožský dvorec (okr. Břeclav)**

Stříbrné gombíky s palmetovou výzdobou, 9. století
Hrob č. 336
Evidenční č. P 16422, P 16423; ÚAM FF MU
Rozměry: 3,7 × 3,5 cm
Literatura: Kalousek 1971

▲ **300 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrný gombík s palmetovou výzdobou doplněnou modrými sklíčky, 9. století
Hrob č. 216 od 3. kostela
Evidenční č. 594-1300a/56; ARÚB
Rozměry: 4,7 × 4,1 cm
Literatura: Pouлік 1975

▶ **301 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrný gombík s palmetovou výzdobou, 9. století
Hrob č. 427 od 3. kostela
Evidenční č. 594-993a/57; ARÚB
Rozměry: 3,5 × 3,2 cm
Literatura: nepublikováno

▲ **302 Nitra – Mikov dvor
(okr. Nitra, SK)**

Bronzový pozlacený gombík s palmetovou výzdobou, 9.–10. století
Hrob č. 14
Evidenční č. 346; AÚ SAV
Rozměry: 2,7 × 2,5 cm
Literatura: Chropovský 2002

▼ **303 Ducové (okr. Piešťany, SK)**

Stříbrné gombíky s palmetovou výzdobou, 9. století
Hrob č. 1210
Evidenční č. 152k, 152ak; AÚ SAV
Rozměry: 3,2 × 2,6 cm; 2,8 × 2,3 cm
Literatura: Ruttkay 1979

◀ **304 Pohansko u Břeclavi
– Velmožský dvorec
(okr. Břeclav)**

Zlaté gombíky s palmetovou výzdobou, 9. století
Hrob č. 127
Evidenční č. P 1319, P 1320; ÚAM FF MU
Rozměry: 3,3 × 2,6 cm
Literatura: Kalousek 1971

► **305 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrný gombík s palmetovou výzdobou, 9. století
Hrob č. 349 od 3. kostela
Evidenční č. 594-298b/57; ARÚB
Rozměry: 3,4 × 3,6 cm
Literatura: nepublikováno

**▲ 306 Mikulčice – Valy
(okr. Hodonín)**

Stříbrný gombík s palmetovou výzdobou, 9. století
Hrob č. 471 od 3. kostela
Evidenční č. 594-1026b/57; ARÚB
Rozměry: 3,3 × 3,5 cm
Literatura: Ungerman – Kavánová 2010

**► 307 Uherské Hradiště – Sady
(okr. Uherské Hradiště)**

Bronzový pozlacený gombík s palmetovou výzdobou, 9. století
Hrob č. 22/59
Evidenční č. 106520; MZM
Rozměry: 4,7 × 4,4 cm
Literatura: Galuška 1996

**► 308 Pohansko u Břeclavi
– Velmožský dvorec
(okr. Břeclav)**

Bronzové pozlacené gombíky s palmetovou výzdobou, 9. století
Hrob č. 256
Evidenční č. P 12695/1-2; ÚAM FF MU
Rozměry: 4,4 × 3,5 cm
Literatura: Kalousek 1971

**◀ 309 Mikulčice – Valy
(okr. Hodonín)**

Bronzový pozlacený gombík s palmetovou výzdobou, 9. století
Hrob č. 396A od 3. kostela
Evidenční č. 594-1034b/57; ARÚB
Rozměry: 2,2 × 1,7 cm
Literatura: Ungerman – Kavánová 2010

▲ 310 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)

Bronzový pozlacený gombík s palmetovou výzdobou, 9. století
Hrob č. 508 od 3. kostela
Evidenční č. 594-1037a/57; ARÚB
Rozměry: 2,4 × 1,7 cm
Literatura: Pouлік 1975; Ungerman – Kavánová 2010

► **311 Mikulčice – Valy
(okr. Hodonín)**

Zlatý gombík zdobný granulací v šesti
svislých polích, 9. století
Hrob č. 300 od 3. kostela
Evidenční č. 594-294/57; ARÚB
Rozměry: 1,9 × 1,4 cm
Literatura: Poulík 1985; Kavánová
2009; Ungerman – Kavánová 2010

▲ **312 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrný gombík zdobný trojúhelníčky jemné
granulace, 9. století
Hrob č. 212 od 2. kostela
Evidenční č. 594-1200a/56; ARÚB
Rozměry: 1,6 × 1,2 cm
Literatura: Poulík 1957

▲ **313 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Stříbrný gombík zdobný granulovanými motivy
křížků a pěti skleněnými vložkami, 9. století
Hrob č. 25/48
Evidenční č. 106191; MZM
Rozměry: 1,7 × 1,6 cm
Literatura: Hrubý 1955; Galuška 2013

▼ **315 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrný pozlacený gombík zdobný trojúhelníčky
jemné granulace, 9. století
Hrob č. 216 od 3. kostela
Evidenční č. 594-1301/56; ARÚB
Rozměry: 2,5 × 2,0 cm
Literatura: nepublikováno

◀ **314 Mikulčice – Valy
(okr. Hodonín)**

Stříbrný pozlacený gombík zdobný
granulací v lomených liniích,
9. století
Hrob č. 470 od 3. kostela
Evidenční č. 594-872b/57; ARÚB
Rozměry: 1,9 × 1,6 cm
Literatura:
Ungerman – Kavánová 2010

▲ **316 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrný gombík zdobený granulací, 9. století
Hrob č. 97 od 2. kostela
Evidenční č. 594-4454/57; ARÚB
Rozměry: 1,8 × 1,3 cm
Literatura: Pouлік 1957

▲ **317 Mikulčice – Těšické (okr. Hodonín)**

Stříbrný pozlacený gombík zdobený granulací, 9. století
Hrob č. 118 od 6. kostela
Evidenční č. 594-667/60; ARÚB
Rozměry: 1,5 × 1,2 cm
Literatura: Pouлік 1963; Profantová 2003

◀ **318 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrný gombík zdobený granulací, 9. století
Hrob č. 567 od 3. kostela
Evidenční č. 594-1453a/57; ARÚB
Rozměry: 1,3 × 0,9 cm
Literatura: Ungerman – Kavánová 2010

▶ **320 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrný gombík zdobený granulací, 9. století
Hrob č. 505 od 3. kostela
Evidenční č. 594-1124a/57; ARÚB
Rozměry: 3,2 × 2,5 cm
Literatura:
Ungerman – Kavánová 2010

▲ **319 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrný pozlacený gombík zdobený granulací, 9. století
Hrob č. 123 od 2. kostela
Evidenční č. 594-4466/57; ARÚB
Rozměry: 1,8 × 1,4 cm
Literatura: Pouлік 1957

► **321 Předmostí – Chromečkova zahrada (okr. Přerov)**

Drobný zlatý gombík zdobený granulací, 9. století
Rozrušené pohřebiště
Evidenční č. 56119; MZM
Rozměry: 1,1 × 0,6 cm
Literatura: Dostál 1966

► **322 Pohansko u Břeclavi – Velmožský dvorec (okr. Břeclav)**

Zlaté miniaturní gombíky zdobené granulací, 9. století
Hrob č. 242
Evidenční č. P 12562/1-2; ÚAM FF MU
Rozměry: 0,9 × 0,6 cm
Literatura: Kalousek 1971

◀ **323 Pohansko u Břeclavi – Velmožský dvorec (okr. Břeclav)**

Stříbrné gombíky zdobené granulací, 9. století
Hrob č. 394
Evidenční č. P 16934, P 16935; ÚAM FF MU
Rozměry: 3,1 × 2,4 cm
Literatura: Kalousek 1971

◀ **324 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Stříbrný gombík s pukličkami zdobenými granulací,
9. století
Hrob č. 284/49
Evidenční č. 105890; MZM
Rozměry: 1,9 × 1,3 cm
Literatura: Hrubý 1955

▼ **325 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrný gombík s pukličkami zdobenými granulací,
9. století
Hrob č. 128 od 2. kostela
Evidenční č. 594-4468/57; ARÚB
Rozměry: 2,5 × 2,0 cm
Literatura: Poulík 1957

◀ **326 Mikulčice – Valy
(okr. Hodonín)**

Stříbrný gombík s plastickou
výzdobou a granulací, 9. století
Hrob č. 134 od 2. kostela
Evidenční č. 594-4473/57; ARÚB
Rozměry: 2,7 × 2,1 cm
Literatura: Poulík 1957

▶ **327 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrný gombík s pukličkami zdobenými granulací,
9. století
Hrob č. 51 od 2. kostela
Evidenční č. 594-4440/57; ARÚB
Rozměry: 1,8 × 1,4 cm
Literatura: Poulík 1957

◀ **328 Mikulčice – Těšické
(okr. Hodonín)**

Bronzový pozlacený gombík s horizontálním žebrem, čtyřmi pásy pukliček a granulací, 9. století
Hrob č. 118 od 6. kostela
Evidenční č. 594-664/60; ARÚB
Rozměry: 3,2 × 2,6 cm
Literatura: Pouлік 1963; 1975; Profantová 2003

▲ **329 Pohansko u Břeclavi –
Velmožský dvorec (okr. Břeclav)**

Stříbrné gombíky s plastickou výzdobou a granulací, 9. století
Hrob č. 158
Evidenční č. P 1730, P 1731; ÚAM FF MU
Rozměry: 3,5 × 3,0 cm
Literatura: Kalousek 1971

▶ **330 Nitra – Mikov dvor
(okr. Nitra, SK)**

Stříbrný gombík s plastickou výzdobou a granulací, 9.–10. století
Hrob č. 14
Evidenční č. 344; AÚ SAV
Rozměry: 2,3 × 2,5 cm
Literatura: Chropovský 2002

◀ **331 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Bronzový pozlacený gombík s tepanou výzdobou, 9. století
Z tělesa valu
Evidenční č. 594-988/57; ARÚB
Rozměry: 2,9 × 2,3 cm
Literatura: Poulik 1957

▲ **332 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zlatý gombík s plastickou výzdobou, granulami a modrým skleněným očkem, 9. století
Hrob č. 553 od 3. kostela
Evidenční č. 594-1422b/57; ARÚB
Rozměry: 2,6 × 1,8 cm
Literatura: Kavánová 2009;
Ungerma – Kavánová 2010

◀ **333 Mikulčice – Kostelisko (okr. Hodonín)**

Bronzový pozlacený gombík s jemnou plastickou výzdobou, 9. století
Hrob č. 1766
Evidenční č. 594-3049/86; ARÚB
Rozměry: 3,3 × 2,6 cm
Literatura: nepublikováno

► **334 Nitra – Zobor, Amfiteáter (okr. Nitra, SK)**

Bronzové pozlacené gombíky s jemnou plastickou výzdobou, 9. století
Hrob č. 38
Evidenční č. AU 0194, AU 0194a; AÚ SAV
Rozměry: 4,9 × 3,9 cm; 4,9 × 4,2 cm
Literatura: Čaplovič 1954

► **336 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Bronzový pozlacený polyedrický gombík s rytou výzdobou, 9. století
Hrob č. 170 od 3. kostela
Evidenční č. 594-999a/56; ARÚB
Rozměry: 2,5 × 1,6 cm
Literatura: nepublikováno

▲ **335 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Bronzový pozlacený gombík s jemnou plastickou výzdobou, 9. století
Hrob č. 662 od 3. kostela
Evidenční č. 594-976b/58; ARÚB
Rozměry: 3,4 × 2,9 cm
Literatura: nepublikováno

▼ **338 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Bronzový pozlacený lucerničkovitý gombík zdobený hrubou granulací a modrými sklíčky, 9. století
Hrob č. 271 od 2. kostela
Evidenční č. 594-1767/56; ARÚB
Rozměry: 2,2 × 1,4 cm
Literatura: Poulík 1957

▲► **337 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zlaté lucerničkovité gombíky zdobené hrubou granulací a modrými skleněnými očky, 9. století
Hrob č. 318 v severní lodi 3. kostela
Evidenční č. 594-100c-d/57, 594-4481/57; ARÚB
Rozměry: 2,3 × 1,7 cm
Literatura: Poulík 1975; Kavánová 2009; Ungerma – Kavánová 2010

▲► **339 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zlaté gombíky s dvojitým pláštěm
zdobené filigránem a granulací,
9. století
Hrob č. 505 od 3. kostela
Evidenční č. 594-1122a-b/57;
ARÚB
Rozměry: 2,6 × 2,2 cm
Literatura: Poulík 1975;
Kavánová 2009;
Ungerma – Kavánová 2010

▼ **340 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrný gombík s dvojitým pláštěm
zdobený granulací, 9. století
Hrob č. 98 od 2. kostela
Evidenční č. 594-4456/57; ARÚB
Rozměry: 2,7 × 2,0 cm
Literatura: Poulík 1957

▲ **341 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Zlatý gombík zdobený filigránovými kroužky,
9. století
Hrob č. 440 od 3. kostela
Evidenční č. 594-862a/57; ARÚB
Rozměry: 2,6 × 2,0 cm
Literatura: Poulík 1985; Kavánová 2009;
Ungerma – Kavánová 2010

► **342 Uherské Hradiště – Sady (okr. Uherské Hradiště)**

Stříbrný pozlacený gombík zdobený
obloučky filigránového drátku, 9. století
Hrob č. 12/59
Evidenční č. 106518; MZM
Rozměry: 2,6 × 1,8 cm
Literatura: Galuška 1996

► **343 Pohansko u Břeclavi
– Velmožský dvorec
(okr. Břeclav)**

Skleněný gombík s měděnou obroučkou,
9. století
Hrob č. 230
Evidenční č. P 12352; ÚAM FF MU
Rozměry: 3,0 × 2,2 cm
Literatura: Kalousek 1971

► **344 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Skleněný gombík se zlatou obroučkou, 9. století
Objekt č. 51
Evidenční č. Sa 2/2015; MZM
Rozměry: 3,8 × 2,8 cm
Literatura: Hrubý 1965

▲► **345 Pohansko u Břeclavi
– Velmožský dvorec
(okr. Břeclav)**

Skleněné gombíky s kovovým ouškem, 9. století
Hrob č. 69
Evidenční č. P 716, P 717; ÚAM FF MU
Rozměry: 1,6 × 1,2 cm
Literatura: Kalousek 1971

◀ plaketa ø 13,6 cm

▶ plaketa ø 12,5 cm

▲▶ **346 Bojná (okr. Topolčany, SK)**

Bronzové pozlacené terčiky patrně z přenosného oltáře či relikviáře, 9. století
 Depot 1
 Evidenční č. A 1242 – A 1249; PMN
 Literatura: Pieta – Ruttkay 2006

◀ plaketa ø 14,9 cm

▶ plaketa 13,4 × 13,7 cm

▶ plaketa 13,7 × 10,6 cm

▶ plaketa ø ca 15,0 cm

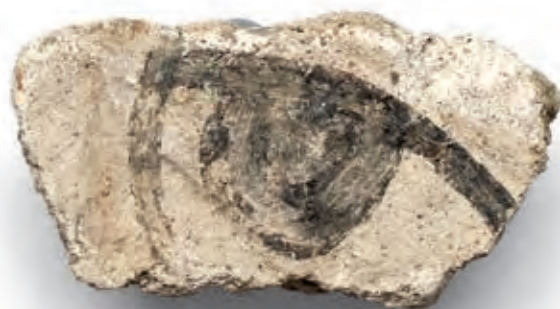
◀ kruhový rám ø 19,3 cm

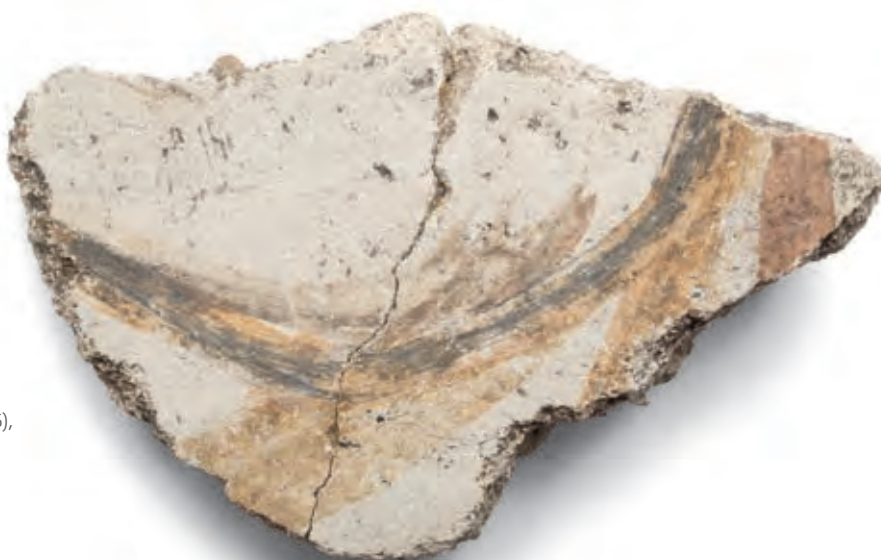
▶ kruhový rám ø 19,3 cm

1

2

3

▲► 347 Mikulčice (okr. Hodonín)

Fragmenty vnitřních malovaných omítek od 3. (3, 4) a 6. kostela (1, 2), 9. století
Evidenční č. neinventováno (1), VM P198 (2),
594-1243/58 (3), 594-1244/58 (4), VM P202 (5),
VM 1228 (6); ARÚB

Rozměry: omítka 10,0 × 7,8 cm (1)
omítka 9,5 × 6,2 cm (2)
omítka 5,5 × 2,9 cm (3)
omítka 8,5 × 7,6 cm (4)
omítka 10,0 × 6,8 cm (5)
omítka 10,0 × 7,0 cm (6)

Literatura: Pouлік 1963; Misar 1998

4

5

6

1

2

3

**▲▼► 348 Pohansko u Břeclavi
– Velmožský dvorec
(okr. Břeclav)**

Fragmenty vnitřních malovaných omítek
od 1. kostela, 9. století
Evidenční č. A9-58/2 (1), P 9257/18 (2),
P 9257/10 (3), P 9876/3 (4), P 9257/33 (5),
VM P 206 (6); ÚAM FF MU

Rozměry: omítka 6,5 × 5,5 cm (1)
omítka 4,8 × 3,1 cm (2)
omítka 5,0 × 4,5 cm (3)
omítka 9,3 × 5,5 cm (4)
omítka 5,5 × 2,8 cm (5)
omítka 5,1 × 4,3 cm (6)

Literatura: Dostál – Kalousek – Macháček 2008

4

5

6

► **349 Uherské Hradiště – Sady
(okr. Uherské Hradiště)**

Fragment vnitřní malované omítky s částí lidského
obličeje, 9. století
Kaple, pravděpodobně příkrov hrobu 12/59
Evidenční č. Sa 5/2015; MZM
Rozměry: 17,5 × 12,6 cm
Literatura: Galuška 1996

**▲ 350 Olomouc – Denisova ul.,
nám. Republiky (okr. Olomouc)**

Zlomek keramické střešní krytiny, 9. století
Kostel Panny Marie Sněžné, objekt č. 28/12-391
Evidenční č. 28/12-192/1; NPÚ-ÚOPOL
Rozměry: 10,0 × 8,7 cm
Literatura: Šlězár 2013a

**▼ 351 Uherské Hradiště – Sady
(okr. Uherské Hradiště)**

Hliněný vypálený komponent hřebenové části
střechy antického charakteru v horní části zdobený
linií půlobloučků, 9. století
Sakrální areál, kostel s křížovou dispozicí
Evidenční č. Sa 4/2015; MZM
Rozměry: 60,0 × 40,0 × 25,0 cm
Literatura: Hrubý 1970; Galuška 1996

3

4

**▲► 352 Bojná I – Valy
(okr. Topoľčany, SK)**

Bronzový zvon se středovým otvorem a dvěma kruhovými rameny a třemi železná srdce zvonů, 9. století
Z tělesa valu (1–2), nestratifikováno (3–4)
Evidenční č. 275/2008 (3), bez evidenčního č. (1–2, 4);
AÚ SAV

Rozměry: zvon celková výška 21,5 cm (1); srdce délka
13,2 cm (2)
srdce délka 10,0 cm (3)
srdce délka 6,5 cm (4)

Literatura: Janošík – Pietá 2006

1

2

◀ **353 Mikulčice – Valy**
(okr. Hodonín)

Železný stilus, 9. století
Od 3. kostela
Evidenční č. 594-1162/69; ARÚB
Rozměry: délka 7,4 cm
Literatura: Klanica 2007

▼ **354 Staré Město – Na Dvorku**
(okr. Uherské Hradiště)

Železný a kostěný stilus, 9. století
Objekt X
Evidenční č. Sa 3/2015; MZM
Rozměry: délka 11,1 cm (1); 10,3 cm (2)
Literatura: Galuška 2013b

◀ **355 Uherské hradiště – Sady**
(okr. Uherské Hradiště)

Železný stilus s tordovaným dříkem a kostěný
stilus, 9. století
Sakrální areál, chata 2/61
Evidenční č. Sa 14/2015; MZM
Rozměry: délka 8,2 cm (1); 6,9 cm (2)
Literatura: Galuška 1996

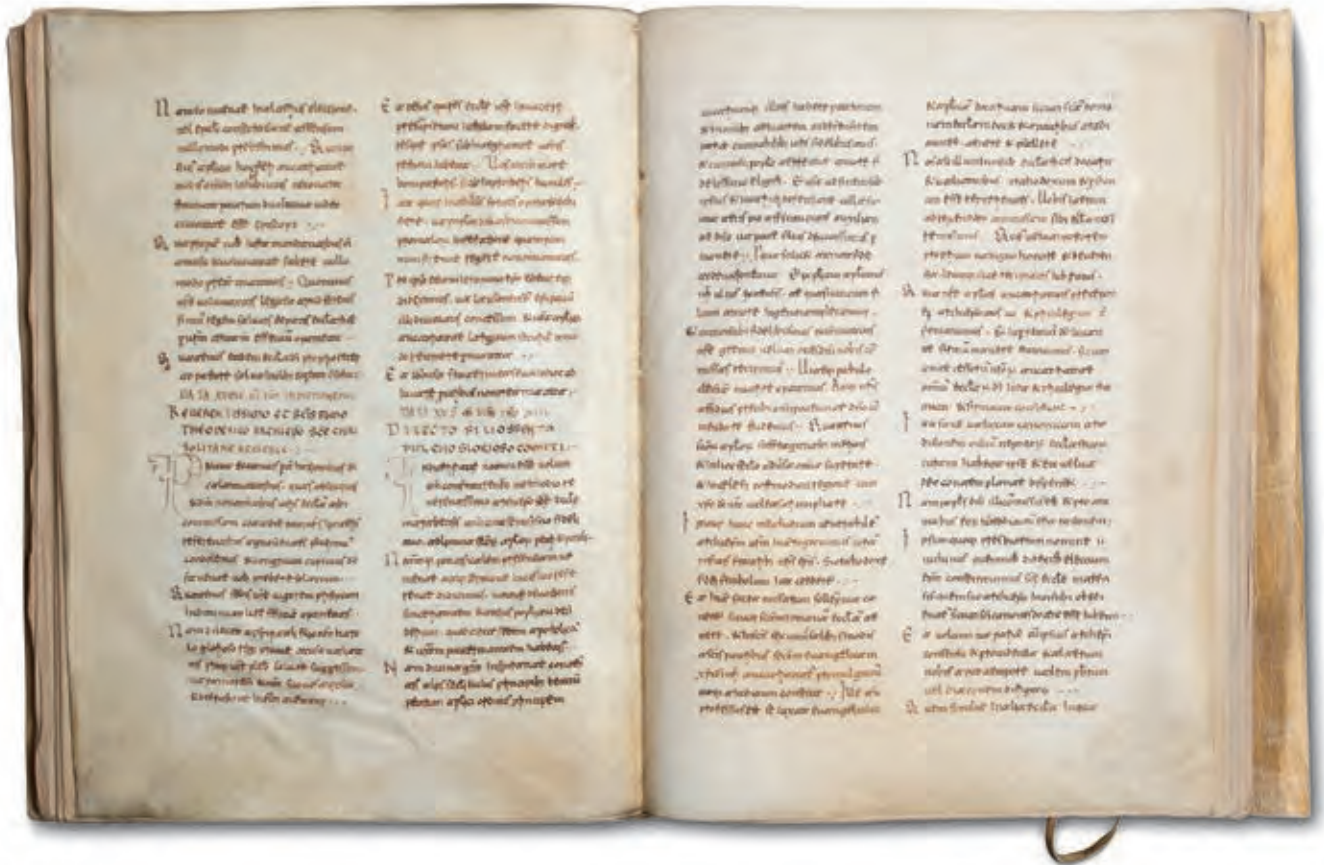

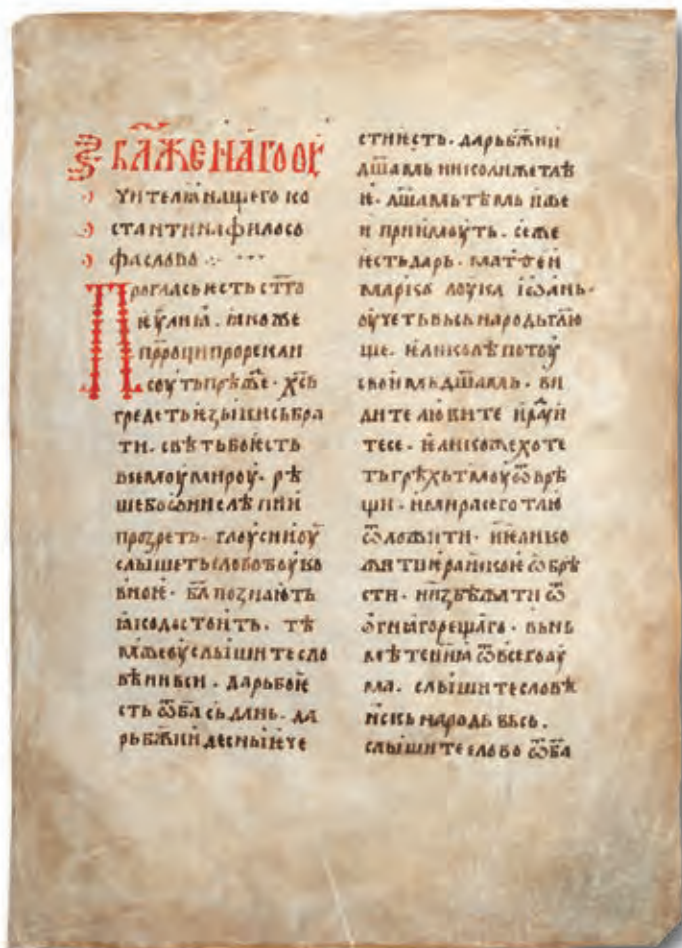
◀ 356 Kyjevské listy (faksimile)

SNM-HM, 10. století
 Rozměry: 15,0 × 11,5 cm
 Literatura: Vašica 1966, 2014 (3. vyd.)

▼ 357 Industriae tuae (faksimile)

SNM-HM, červen roku 880
 Rozměry: 24,3 × 33,5 cm
 Literatura: Vašica 1966, 2014 (3. vyd.)

◀ 358 Proglas (faksimile)

SNM-HM, 9. století
Rozměry: 18,0 × 14,0 cm
Literatura: Havlík 1983

► 359 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)

Dřevěná pyxida z mužského hrobu opatřená bronzovými pozlacenými ozdobami, 9. století
Hrob č. 300 od 3. kostela
Evidenční č. 594-4478/57, 594-4479/57; ARÚB
Rozměry: 7,0–10,0 × 9,0 cm
Literatura: Pouлік 1975; Kavánová 2013

▼► **360 Žuráň (okr. Brno-venkov)**

Pyxida ze slonoviny, pravděpodobně syrského původu, počátek 6. století
Hrob č. 2
Evidenční č. 812/3-1, 81/3-15/54; MZM
Rozměry: výška 7,3 cm
Literatura: Poulík 1995

► **361 Čierne Kláčany (okr. Zlaté Moravce, SK)**

Pyxida ze slonoviny nalezená v kontextu porušeného velkomoravského hrobu, 1. třetina 4. století nebo polovina 6. století. Přinesena na Velkou Moravu patrně prostřednictvím misie Cyrila a Metoděje v 9. století
Z rozrušeného hrobu
Evidenční č. 0000k; AÚ SAV
Rozměry: 13,8 × 8,5 cm
Literatura: Kolník – Veličik 1983

◀ **362 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Olověný procesní křížek s plastickými vypnulinami na ramenou a ve středu, 2. polovina 9. století (?)
Povrchová vrstva od 3. kostela
Evidenční č. 594-928/74; ARÚB
Rozměry: 8,0 × 5,4 cm
Literatura: Klanica 1993a

▶ **363 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Stříbrný křížek s postavou Ukřižovaného oděného do tzv. colobia, 2. polovina 9. století
Povrchová vrstva jižně od atria 3. kostela
Evidenční č. 594-1022/56; ARÚB
Rozměry: 4,0 × 3,3 cm
Literatura: Poulík 1975; Klanica 1993a

◀ **364 Uherské Hradiště – Sady (okr. Uherské Hradiště)**

Olověný závěsný křížek s rytinou ukřižovaného Krista a řeckým nápisem ZOE-I(ESU)S-CH(RISTO)S-FOS-NIKA na rubové straně, nejstarší velkomoravská paleografická památka, 3. třetina 9. století
Sakrální areál – sídliště, chata II
Evidenční č. Sa 15/2015; MZM
Rozměry: 3,7 × 2,5 cm
Literatura: Galuška 1996

◀ **365 Uherské Hradiště – Otakarova ul.
(okr. Uherské Hradiště)**

Olovený křížek se schematickou postavou
Ukřižovaného, závěr 9. století
Z kulturní vrstvy
Evidenční č. A 175 786; SMUH
Rozměry: 3,0 × 2,2 cm
Literatura: Frolíková Kaliszová 2003

▶ **366 Uherské Hradiště – Hradební ul.
(okr. Uherské Hradiště)**

Bronzový křížek s obtížně čitelnou postavou
Ukřižovaného, 9. – přelom 10. a 11. století
Nestratifikováno
Evidenční č. A 234 602; SMUH
Rozměry: 3,4 × 2,2 cm
Literatura: Frolíková Kaliszová 2009

◀ **367 Staré Město – Na Dvorku
(okr. Uherské Hradiště)**

Olovený křížek zdobený na obou stranách
figurálním námětem, na líci postava
Vykupitele, na rubu nejspíše zobrazení
Bohorodičky, 2. polovina 9. století
Příkop II
Evidenční č. Sa 6/2015; MZM
Rozměry: 3,7 × 2,5 cm
Literatura: Galuška 2000a

▼ **368 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Olovený křížek s neforemnou postavou Spasitele,
2. polovina 9. století
Hrob č. 339 (?) od 3. kostela
Evidenční č. 594-295/57; ARÚB
Rozměry: 3,4 × 2,7 cm
Literatura: Pouлік 1975; Klanica 1993a

▼ **369 Dolní Věstonice – Písky
(okr. Břeclav)**

Bronzový křížek bez výzdoby,
3. třetina 9. – počátek 10. století
Hrob č. 494/49
Evidenční č. 60/49; ARÚB
Rozměry: 3,5 × 5,1 cm
Literatura: nepublikováno

1

2

◀ **370 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Torza olověných křížků se zjednodušenou postavou Ukřižovaného v klasickém adoračním gestu, 3. třetina 9. – počátek 10. století
Z kulturní vrstvy
Evidenční č. 594-315/74 (1), 594-618/81 (2); ARÚB
Rozměry: křížek 4,2 × 2,0 cm (1); 2,3 × 2,3 cm (2)
Literatura: Měřínský 1988; Klanica 1993a

▶ **371 Dolní Věstonice – Písky (okr. Břeclav)**

Olověný křížek se zjednodušenou šablonovitou postavou Ukřižovaného v klasickém adoračním gestu, 3. třetina 9. – počátek 10. století
Hrob č. 481/49
Evidenční č. 52/49; ARÚB
Rozměry: 3,5 × 4,5 cm
Literatura: Měřínský 1988

◀ **372 Dojč (okr. Senica, SK)**

Olověný křížek se zjednodušenou postavou Ukřižovaného v klasickém adoračním gestu, 3. třetina 9. – počátek 10. století
Evidenční č. 2841; AÚ SAV
Rozměry: 3,5 × 4,3 cm
Literatura: Bača – Kolník 2010

◀ **373 Dolní Věstonice – Písky**
(okr. Břeclav)

Náhrdelník sestávající ze skleněných korálů,
olověných křížků a olověných korálů, 2. polovina
9. století

Hrob č. 467/49

Evidenční č. 43/49; ARÚB

Rozměry: délka cca 28,0 cm; křížky 2,4 × 2,1 cm (1);
2,6 × 2,1 cm (2), 2,8 × 2,1 cm (3)

Literatura: Měřinský 1988

▼ **374 Dolní Věstonice – Písky**
(okr. Břeclav)

Náhrdelník sestávající z olověných křížků
a olověných korálů, 2. polovina 9. století
Hrob č. 651/56

Bez evidenčního č.; ARÚB

Rozměry: délka cca 20,0 cm; křížky 2,3 × 1,3 cm (1);
2,3 × 1,9 cm (2); 2,2 × 1,8 cm (3)

Literatura: Měřinský 1988

◀ **375 Prušánky (okr. Hodonín)**

Náhrdelník sestávající z olověných křížků
a olověných korálů, 2. polovina 9. století
Hrob č. 103

Evidenční č. 856-191 až 197/78; ARÚB

Rozměry: délka cca 15,0 cm, křížky 2,2 × 1,8 cm (1),
1,8 × 1,9 cm (2), 2,2 × 1,8 cm (3)

Literatura: Klanica 2006

◀ **376 Staré Město – Na Valách
(okr. Uherské Hradiště)**

Olovený křížek s hladkou rubovou stranou
a drobnými půlkruhovými vypnulínami na lícní
straně, 2. polovina 9. století
Hrob č. 243/AZ
Evidenční č. SM 625; SMUH
Rozměry: 2,3 × 1,8 cm
Literatura: Hrubý 1955

▶ **377 Pohansko u Břeclavi –
Severovýchodní předhradí
(okr. Břeclav)**

Hrubě odlitý olovený křížek, 3. třetina 9. století
Hrob č. 134 od 2. kostela
Evidenční č. P 245554; ÚAM FF MU
Rozměry: 2,8 × 2,5 cm
Literatura: Přichystalová 2013

◀ **378 Pohansko u Břeclavi –
Velmožský dvorec (okr. Břeclav)**

Olovený křížek, 2. polovina 9. století
Objekt č. 42
Evidenční č. P 11543a; ÚAM FF MU
Rozměry: 2,9 × 2,3 cm
Literatura: Dostál 1975

► **379 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Lité bronzové pozlacené kování s motivem lidských oválných masek, patrně z garnitury závěsu meče (?), 1. polovina 9. století
Čtverec 33/-17, z areálu 5. kostela
Evidenční č. 594-438/59; ARÚB
Rozměry: 5,4 × 5,2 cm
Literatura: Pouлік 1975; 1985; Kavánová 2013

◀ **380 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Bronzový křížek patrně z relikviáře s neformálním zobrazením Krista, 9. století
Čtverec 43/-17, z destrukce 12. kostela
Evidenční č. 594-400/80; ARÚB
Rozměry: 4,0 × 3,2 cm
Literatura: Kaván 1993; Kavánová 2003

► **381 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Tepané měděné pozlacené plechové kování ve tvaru rovnoramenného kříže, patrně s vyobrazením Krista, 9. století
Hrob č. 400 od 3. kostela
Evidenční č. 594-1121a/57; ARÚB
Rozměry: 7,1 × 7,9 cm
Literatura: Klanica 2002; Kavánová 2013

▲ 382 Velká Mača (okr. Galanta, SK)

Bronzová původně pozlacená dvoudílná kaptorga – relikviář s vyobrazením tří postav a nápisem HCXC, 10. století
Nestratifikováno
Evidenční č. x001; AÚ SAV
Rozměry: 7,2 × 4,4 cm
Literatura: Kolník 1994

▼ 383 Bošáca – Zemianske Podhradie (okr. Nové Mesto n. Váhom, SK)

Olovený rovnoramenný křížek se stylizovanou reliéfní postavou Vykupitele, 9. století (?)
Tzv. Martákova skala (?)
Bez evidenčního č.; SS
Rozměry: 2,4 × 2,4 cm
Literatura: nepublikováno

▼ 385 Hurbanovo (okr. Komárno, SK)

Bronzový náprsní křížek latinského tvaru s postavou Ukřižovaného, 10.–11. století
Hrob č. 22
Evidenční č. 2002; AÚ SAV
Rozměry: 3,2 × 2,6 cm
Literatura: Roganský 2009

▲ 384 Trnovec n. Váhom (okr. Šaľa, SK)

Bronzová dvoudílná kaptorga – relikviář s vyobrazením Ukřižovaného na lící a pravděpodobně Bohorodičky na rubové straně, 9.–11. století
Hrob č. 382
Evidenční č. 2001; AÚ SAV
Rozměry: 9,3 × 3,5 cm
Literatura: Kolník 1994

◀ **386 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Bronzové pozlacené kování ve tvaru kodexu
zdobené filigránem a granulací, 9. století
Hrob č. 505 od 3. kostela
Evidenční č. 594-1125/57; ARÚB
Rozměry: 3,9 × 2,9 cm
Literatura: Poulík 1975; Klanica 2010

▼ **387 Mikulčice – Kostelisko (okr. Hodonín)**

Tři bronzová pozlacená pásová kování ve tvaru
liturgické knihy zdobena filigránem a barevnými
sklíčky, 9. století
Hrob č. 1735
Evidenční č. 594-2884/86 (1), 594-2885/86 (2),
594-2887/86 (3); ARÚB
Rozměry: 3,9 × 3,5 cm (1-2), 3,8 × 3,4 cm (3)
Literatura: Klanica 2010

1

2

3

◀ **388 Pohansko u Břeclavi –
Velmožský dvorec
(okr. Břeclav)**

Bronzové pozlacené nákončí zdobené
polychromním emaillem, 2. polovina 9. století
Hrob č. 253
Evidenční č. P 12662; ÚAM FF MU
Rozměry: 4,0 × 2,4 cm
Literatura: Kalousek 1971

◀▲ **389 Bojná I – Valy
(okr. Topolčany, SK)**

Bronzové pozlacené knižní kování k zachycení
kožených řemínků, 9. století
Nestratifikováno
Evidenční č. 179/2007; AÚ SAV
Rozměry: 2,8 × 1,8 × 1,3 cm
Literatura: nepublikováno

▲▶ **390 Nitra – Šindolka (okr. Nitra, SK)**

Bronzové knižní kování ve tvaru ptáčka k zachycení
kožených řemínků, 10.–11. století
Hrob č. E299
Evidenční č. 7000; AÚ SAV
Rozměry: 2,6 × 1,7 cm
Literatura: Fusek 2007

2

3

4

1

▲► 391 Zawada Lanckorońska (okr. Tarnowski, PL)

Část depotu stříbrných (a skleněných) šperků uložený
v keramické nádobě, cca 1. polovina 10. století
Raně středověké hradisko

Evidenční č. MAK/10157/1, MAK/10157/65,
MAK/10157/72, MAK/10157/75; MAK

Rozměry: výška nádoby 15,6 cm (1)
náušnice 3,6 × 2,2 cm (2)
náušnice 5,0 × 3,0 cm (3)
náušnice 5,2 × 3,2 cm (4)

Literatura: Zoll-Adamikowa – Dekówna – Nosek 1999

**▲ 392 Pohansko u Břeclavi –
Velmožský dvorec (okr. Břeclav)**

Bronzová pozlacená jehlice, 3. třetina 9. – počátek
10. století
Hrob č. 131
Evidenční č. P 1349; ÚAM FF MU
Rozměry: délka 4,3 cm
Literatura: Kalousek 1971

1

2

3

**▲► 393 Dolní Věstonice – Pisky
(okr. Břeclav)**

Olověný gombík, olověné korály a olověný závěsek
ve tvaru lunice, 3. třetina 9. – počátek 10. století
Hrob č. 535/55
Bez evidenčního č.; ARÚB
Rozměry: korály 3,2 × 0,3 cm (1-2)
gombík 1,5 × 1,0 cm (3)
lunice 2,4 × 3,3 cm (4)
Literatura: Měřínský 1988

4

◀ **394 Olomouc – Václavské nám.
(okr. Olomouc)**

Fragment kostěné destičky s rytinou postavy
s nomádskými prvky (?), 10. století (?)
Z kulturní vrstvy
Evidenční č. 01/00-D4-272/1; NPÚ-ÚOPOL
Rozměry: 6,1 × 1,5 cm
Literatura: Kouřil – Gryc 2014

▶ **395 Olomouc – Slavonín
(okr. Olomouc)**

Keramická nádoba se dvěma protilehlými uchy,
3. třetina 9. – počátek 10. století
Hrob č. 48
Evidenční č. A101678; VMO
Rozměry: výška 23,0 cm
Literatura: Kouřil 2008

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

▲► 396 Brno – Staré Zámky
(okr. Brno-město)

Rombické staromadžarské hroty šípů reflexního luku, 3. třetina 9. – počátek 10. století
Evidenční č. 114/54 (1), 115/54 (2), 121/54 (3), 208/54 (4), 220/54 (5), 503/58 (6), 572/54 (7), 591/53 (8), 1195/56 (9), 1238/54 (10); ARÚB
Rozměry: 5,0–7,9 × 1,3–2,0 cm
Literatura: Kouřil 2008

► **397 Mikulčice – Valy (okr. Hodonín)**

Železná příčka staromaďarské šavle, 3. třetina
9. – počátek 10. století
Ze sídlištní vrstvy
Evidenční č. 594-2132/65; ARÚB
Rozměry: 8,2 × 1,7 cm
Literatura: Kouřil 2008

◀ **398 Víno u Slezských Rudoltic (okr. Bruntál)**

Železné udidlo, počátek 10. století
Raně středověké hradisko
Evidenční č. 277; ARÚB
Rozměry: 11,3 × 4,5 cm
Literatura: nepublikováno

▼ **399 Bánov (okr. Nové Zámky, SK)**

Výbava mužského jezdeckého hrobu nomádského charakteru – železné třmeny, udidlo, přezka a kostěné obložení luku, počátek 10. století
Hrob č. 20
Evidenční č. 43-46; AÚ SAV
Rozměry: třmeny 15,0 × 12,5 cm (1)
udidlo délka 20,5 cm (2)
přezka 5,5 × 4,5 cm (3)
obložení luku max. délka zlomku 6,5 cm; šířka 3,5 cm (4)
Literatura: Točík 1968a

1

◀▶ ozdoby hlavy 12,8–17,6 × 3,1–5,0 cm

2

▲▶ 400 Stará Kouřim (okr. Kolín)

Hrob „kněžny“ – pár lunicovitých ozdob se sloupečkem zhotoveným ze zlacené mědi a opatřeným stříbrnými řetízky (1–2), dva páry stříbrných řetízkových ozdob hlavy (3–6), dva páry stříbrných tepaných gombíků (7–10), stříbrná jehlice (11), velká stříbrná schránka – kaptorga zdobená filigránem (12), dva velké stříbrné korály zdobené pukličkami a filigránem (13–14), dva malé stříbrné korály zdobené granulací (15–16) a dvě menší stříbrné kaptorgy zdobené plastickou výzdobou v podobě koňských trojspřeží (17–18), 1. třetina 10. století

Hrob č. 106b

Evidenční č. H1 96696 – H1 96697,

H1 96699 – H1 96713, H1 96717 – H1 96718;

NM-HM

Literatura: Šolle 1959; 1966

7

8

9

10

▲ gombíky 3,9–5,6 × 3,7–5,0 cm

11

▲ jehlice délka 4,9 cm

12

▲ velká stříbrná kaptorga
7,6 × 5,3 cm

13

14

15

16

▲ stříbrné korály délka 1,9–3,6 × šířka 1,3–2,4 cm

17

18

▲ menší stříbrné kaptorgy 3,0 × 2,5 cm a 3,1 × 2,6 cm

◀▼ délka řetízku 32,0 cm;
medailon 4,0 × 2,7 cm

▲► 401 Želénky (okr. Teplice)

Hrob „kněžny“ – zlatý řetízek s karolinským medailonem s pozdně antickou onyxovou kamejí ze 4. století (1), stříbrná zlacená kaptorga sestavená ze dvou plaket s motivem dravého ptáka lovičího jelena (2), dva zlaté dvouplášťové gombíky (3–4) a tři zlaté hrozničkovité náušnice (5–7), 9. století
Mohylový hrob
Evidenční č. H1-118743 (1), H1-118744 (2), H1-118748 – 118749 (3–4), H1-118745 – 118747 (5–7); NM-HM
Literatura: Schráníl 1925

2

▲ kaptorga 6,7 × 4,9 cm

► gombíky 2,6 × 2,1 cm

3

4

▼ náušnice 2,4–2,8 × 1,5–1,7 cm

5

6

7

1

2

▲ 402 Stará Kouřim (okr. Kolín)

Měděné pozlacené gombíky s tepanou výzdobou,
9. století
Hrob č. 79 (1), 113 (2)
Evidenční č. H1-118649 (1), H1-118697 (2); NM-HM
Rozměry: 2,7 × 2,1 cm (1), 2,6 × 1,9 cm (2)
Literatura: Šolle 1959; 1966

▼ 403 Libochovičky (okr. Kladno)

Měděné pozlacené gombíky s vegetabilní tepanou
výzdobou, 2. polovina 9. – 1. třetina 10. století
Z rozrušeného hrobu
Evidenční č. H1-42636 (1), H1-42637 (2); NM-HM
Rozměry: 6,0 × 3,8 cm (1), 5,0 × 4,2 cm (2)
Literatura: Sláma – Sklenář 1974

1

2

◀ **404 Budeč (okr. Kladno)**

Fragment bronzového pozlaceného křížového kování, 9. století
 Hrob č. 71
 Evidenční č. Bu 76-305; ARÚP
 Rozměry: 3,1 × 3,1 cm
 Literatura: Šolle 1980

◀▼ **405 Praha – Hrad, pohřebiště U jízdárny (okr. Hlavní město Praha)**

Zlaté hrozníčkovité náušnice, 9. století
 Hrob č. 1/1947
 Evidenční č. 12694; ARÚP
 Rozměry: 3,3 × 2,0 cm
 Literatura: Borkovský 1951; Frólik – Tomková – Žegklitz 1988

▲ **406 Kultovní objekt**

Chotěbuz – Podobora, měřítko 1:25, přelom 8. a 9. století

▲ **407 Kultovní objekt s pohřbem koně a zemnicí v jeho blízkosti**

Břeclav – Pohansko, měřítko 1:25, 1. polovina 10. století

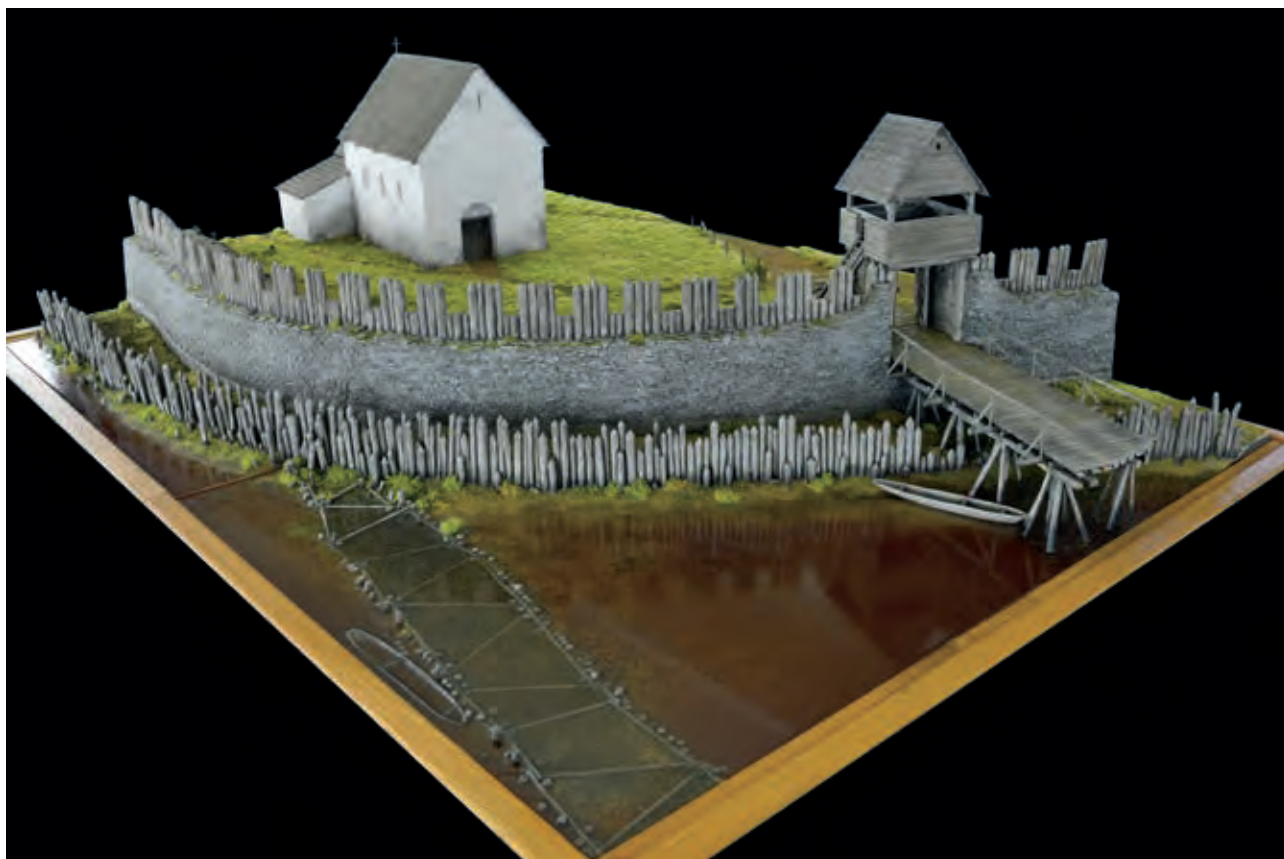
▲ 408 3. kostel – tzv. trojlodní bazilika

Mikulčice – Valy, měřítko 1:25, 2. polovina 9. století

▲ 409 6. kostel – tzv. dvouapsidová rotunda

Mikulčice – Valy, měřítko 1:25, 2. polovina 9. století

▲ 410 2. kostel s částí opevnění, branou a mostem

Mikulčice – Valy, měřítko 1:25, 9. století

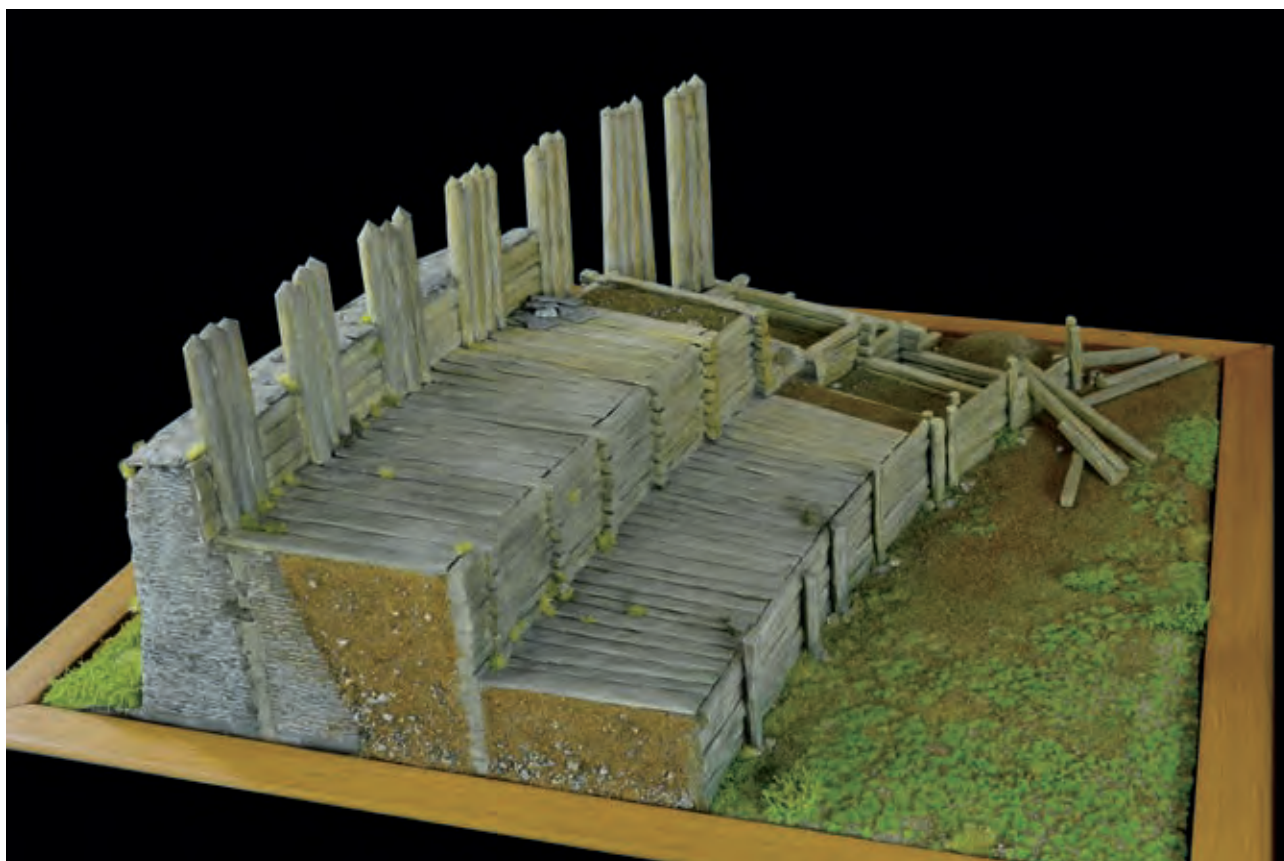
▲ 411 10. kostel s příporami

Mikulčice – Valy, měřítko 1:25, 2. polovina 9. století

▲ 412 Raně křesťanské centrum klášterního charakteru

Uherské Hradiště – Sady, měřítko 1:25, 2. polovina 9. století

▲ 413 Řez velkomoravskou hradbou se stavebními fázemi

Uherské Hradiště – Rybárny, měřítko 1:25, 2. polovina 9. století

▲ 414 Kostel byzantského typu

Staré Město „Špitálky“, měřítko 1:25, 3. třetina 9. století

▲ 415 Jednolodní kostel

Modrá u Velehradu, měřítko 1:25, 9. století

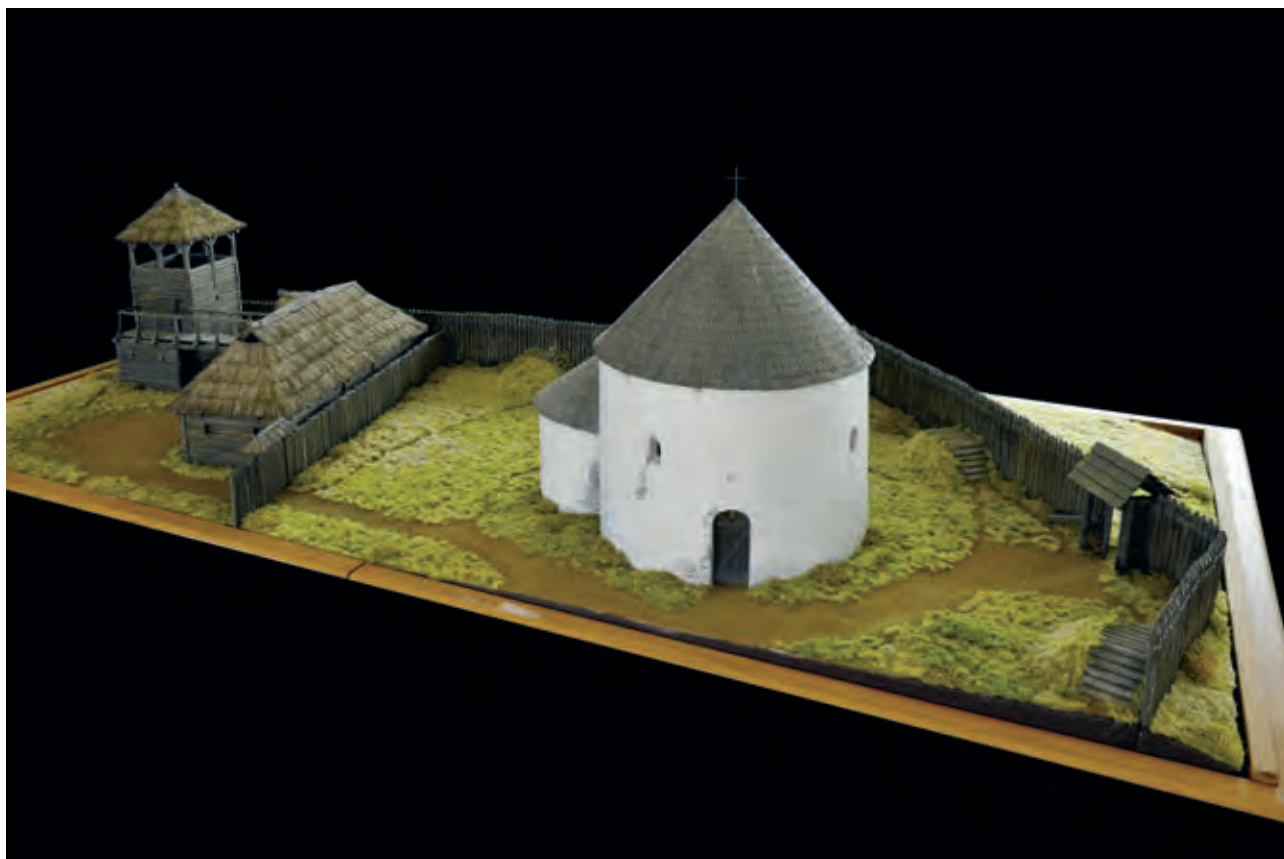
▲ 416 1. kostel s částí pohřebiště

Břeclav – Pohansko, měřítko 1:25, 2. polovina 9. století

▲ 417 2. kostel – rotunda s odhalenou stavební konstrukcí

Břeclav – Pohansko, měřítko 1:25, závěr 9. – počátek 10. století (?)

▲ 418 Část velmožského dvorce s vlastnickým kostelem – rotundou

Ducové – Kostolec, měřítko 1:25, přelom 9. a 10. století

▲ 419 Idealizovaná rekonstrukce hradiska Mikulčice – Valy (autor L. Balák)

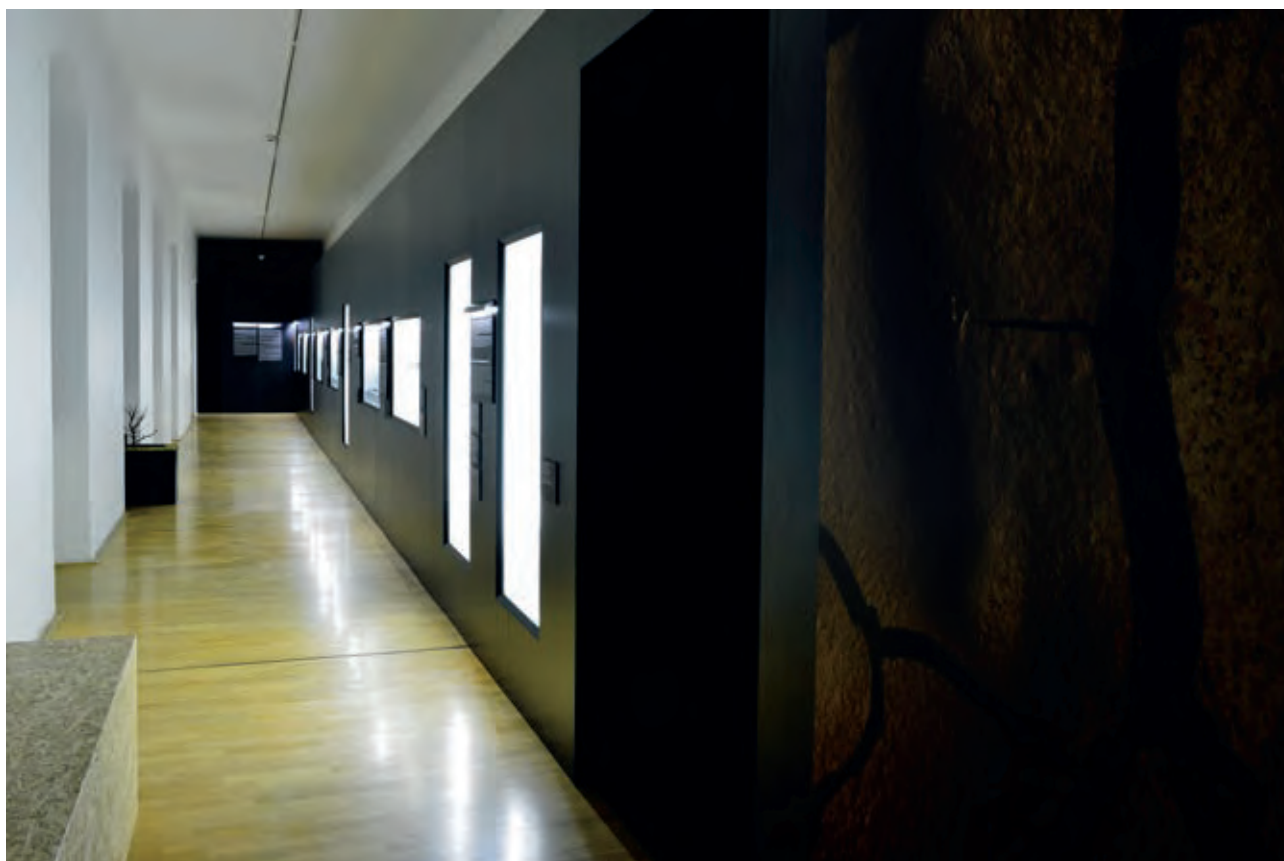

▲▼ Foyer

▲▼ Osídlení Moravy před vznikem Velkomoravské říše

▲▼ Vznik slovanské elity a cesta k samostatnému státu

▲▼ Velká Morava – konsolidace a všestranný rozmach

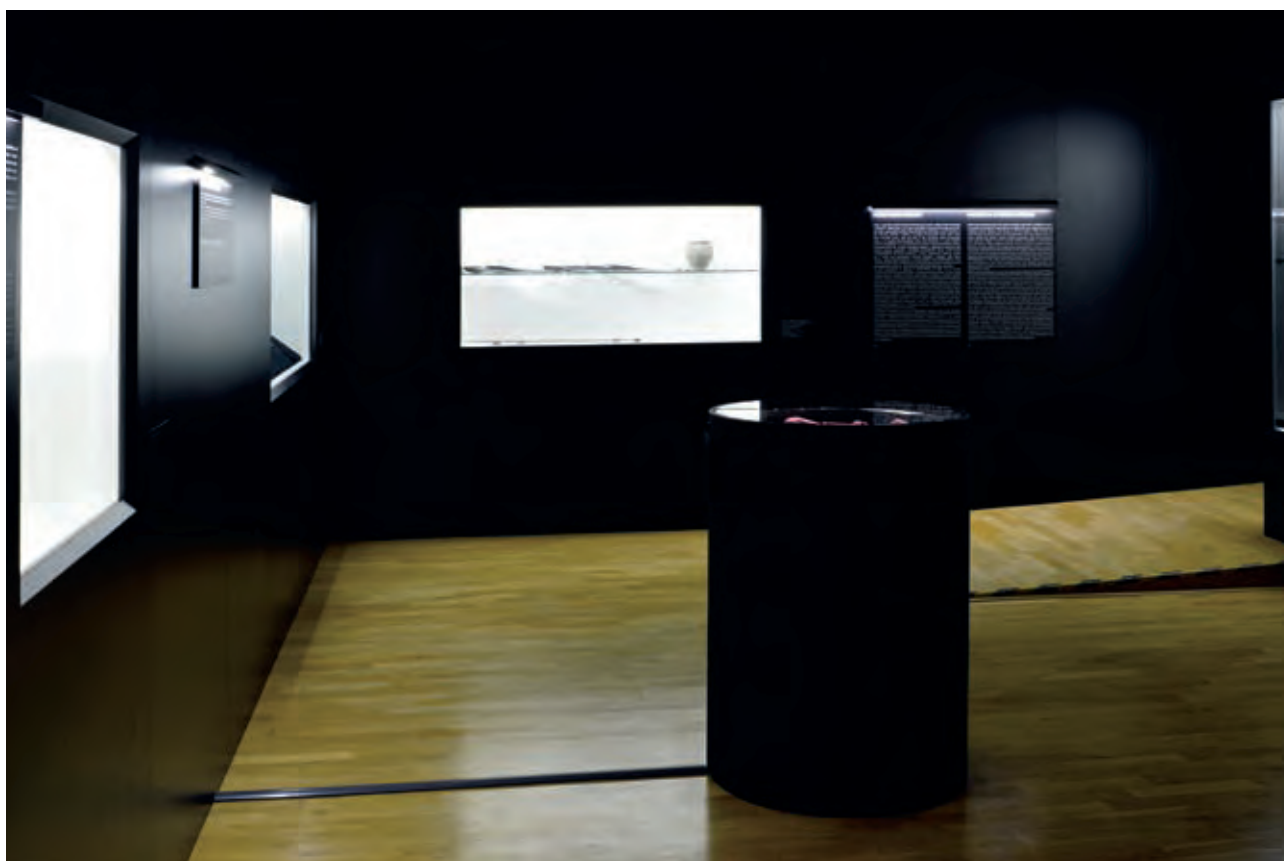
▲▼ Elity Velké Moravy

▲▼ Křesťanství a byzantská misie

▲▼ Vliv Velké Moravy na středoevropský prostor, její zánik a dědictví

▲▼ Interaktivní místnost

▲▼ Interaktivní místnost

POZNÁMKY

¹ Lappenberg, I. M. – Schmeidler, B. (ed.) 1909: Helmoldi Bozoviensis Cronica Slavorum: accedunt versus de vita Vicelini et Sidonis epistola. In: MGH Scriptores rerum Germanicarum 32, Hannoverae – Lipsiae, 160: „[...] Inter multiformia vero deorum numina, quibus arva, silvas, tristicias atque voluptates attribuunt, non diffitentur unum deum in celis ceteris imperitantem, illum prepotentem celestia tantum curare, hos vero distributis officiis obsequentes de sanguine eius processisse et unumquemque et prestantiorem, que proximiorum illi deo deorum [...]”

² Meyer, C. H. (ed.) 1931: Herbordi Dialogus de vita Ottonos episcopi Babenbergensis, I. II./cap. 32. Fontes historiae religionis Slavicae (Fontes historiae religionum 4), Berolini, 28: „Ego sum deus tuus; ego sum qui vestio et graminibus campos et frontibus nemora; fructus agrorum et lignorum, fetus pecorum, et omnia quaecumque usibus hominum serviunt, in mea sunt potestate. Haec dare sole cultoribus meis, et his qui me contempnunt auferre.”

³ Např. nejstarší ruský letopis se několikrát zmiňuje o lidských obětech před Perunovou modlou v Kyjevě a za oběti většinou označuje děti. Tak je to i v epizodě pod rokem 983, kdy los padl na syna varjažského obchodníka – křesťana, který však odmítl své dítě vydat a byl davem i se svým synem následně zabit. Povest' vremennych let – Ipatjevskaja letopis' 2001, Polnoje sobranije ruskich letopisej 2, Moskva, 82–83: „[...] bĕ že Varjagъ to prišelъ izъ Greky, deržaše věrju chrestijanьsku [...] Rĕša prišedše poslanii kъ nemu: jako pade žrebii na synъ tvoi, izvoliša bo i bozi sobĕ, da sъtvorimъ potrebu bogomъ. I reče Varjagъ: ne sutъ to bozi, no drĕvo[...]ne datъ syna svojego bĕsomъ... v dai syna svojego, da vdamy i bogomъ... Onъ že reče: ašte sutъ bozi, to jedinogo sobe posljutъ boga, da imutъ synъ moi, a vy čemu pretrebujete imъ? I bliknuša, i posĕkoša sĕni pod nima, i tako pobiša ja [...]”

⁴ Hmotná kultura elit v novém Pribinově sídle v Zalaváru je podobná moravské – v hrobech se vyskytují shodné typy seker a především luxusní šperky (Szöke 2010, Abb. 15–16). Je to modelový případ pro archeologické situace tam, kde písemné prameny mlčí.

⁵ Svatopluk byl ještě kmotrem Zwentibolda (*870/1), nemanželského syna Arnulfa, východofranckého krále a pozdějšího císaře.

⁶ Později žil v klášteře v Řezně i bratr knížete Boleslava, který nejspíše sepsal *Kristiánovu legendu* (viz *Třeštík 1999*, 602 n.).

⁷ Souborně Profantová 2010; 2013 (Rubín), dále Profantová 1999; 2012; Profantová – Stolz 2006; Profantová – Špaček 2003.

⁸ Např. na Budči jsou kamenné, kostěné (?) i hliněné: Váňa 1995, 63, obr. 43: 6, 11. Jinde pak jde např. o hliněná kolečka, ty známe např. z Doubravčic (Profantová 1998, obr. 27: 4, 5).

⁹ V Čechách nebyl žádný dvorec prozkoumán v úplnosti, ani nemáme více kompletně prozkoumaných elitních pohřebišť, pracujeme s torzy. Z devíti největších hradišť vzniklých ve střední době hradištní je lépe prozkoumána jen Kouřim a Praha.

¹⁰ Hrob 115/9 – jeden z páru měděných tepaných zlacených gombíků s motivem ruky, uložený v hrobě dospívajícího jedince. Za laskavé poskytnutí základních informací k nálezů a jeho nepublikovanou dokumentaci děkujeme doc. Z. Smetánkovi. Ten současně upozornil na výsledek někdejší diskuse se Z. Krumphanzlovou, podle kterého symbol ruky nemusí být bezvýhradně spjat jen s křesťanstvím.

¹¹ Dle *Annales regni Francorum* ad a. 822, Kurze, F. ed. 1895, s. 159, se roku 822 na francském sněmu objevují avarští vyslanci naposledy a mo-

ravští poprvé, na čemž lze velmi dobře poznat pořadí jejich říší. Rovněž v příběhu Pribiny z Nitry je možné rozeznat pozdně avarské vzorce chování – viz Wolfram, H. ed. 2013, s. 176, pozn. 52. Dobytý karolinský Východ se zpočátku nazýval říše Hunů nebo Avarů – viz Wolfram, H. 1995, 70, pozn. 13 a 183–139; Wolfram, H. 1995, 2003 (2. vyd.), 220, pozn. 53.

¹² U kostela v lokalitě Zalasabár – Borjúállás sziget se rovněž nenacházely žádné hroby (Müller 1995, 2). Již Herwig Friesinger (*Friesinger – Friesinger 1991*, 11) předpokládal ve velmožském dvorci lokality Gars-Thunau kostel, ačkoliv blíže neurčil jeho přesné umístění ani objevené prvky, které by mohly k této budově náležet. Detailní analýza prvků a nálezů z provedených vykopávek v této části lokality může poskytnout další informace o místě bez hrobů a o stavebním postupu tohoto předpokládaného kostela.

¹³ Ráda bych poděkovala Davidu Ruřovi za umožnění prozkoumání nálezů z pohřebišť v Maissau.

¹⁴ Osobní sdělení Joop A. Kalis (prosinec 2009), Herwig Friesinger (květen 2011) a Michaela Popovtšchak (červen 2012).

¹⁵ Chronologie pražské keramiky byla pro přelomové období 10. století upřesněna koncem 20. století pomocí nepočetných dendrochronologických dat, získaných z konstrukce odkryté na bázi kulturního souvrství Pražského hradu (Boháčová 2001, 179–301).

¹⁶ Kromě hradby budované *opere Romano* Boleslavem I., tedy nejdříve ve 30. letech 10. století, je klíčovým momentem údaj o založení baziliky 1039–1046 knížetem Břetislavem.

¹⁷ Tím se liší od rekonstrukce roubené stavby odpovídajícího stáří na III. nádvoří Pražského hradu, jejíž otopné zařízení bylo zřejmě umístěno na dřevěné podlaze položené na trámy základového věnce stavby nad úroveň terénu.

SEZNAM ZKRATEK

- ARÚB – Archeologický ústav AV ČR Brno, v. v. i.
- ARÚP – Archeologický ústav AV ČR Praha, v. v. i.
- AÚ SAV – Archeologický ústav SAV v Nitre
- AV ČR – Akademie věd České republiky
- CDB – Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae
- MAK – Muzeum Archeologiczne w Krakowie
- MGH – Monumenta Germaniae historica
- MGP – Muzeum a galerie v Prostějově, p. o.
- MJM – Muzeum jihovýchodní Moravy ve Zlíně, p. o.
- MK – Muzeum Kroměřížska, p. o.
- MMB – Muzeum města Brna
- MMBA – Muzeum mesta Bratislavy
- MMFH – Magnae Moraviae fontes historici
- MMH – Masarykovo muzeum v Hodoníně, p. o.
- MT – Muzeum Těšínska, p. o.
- MZM – Moravské zemské muzeum
- NM-HM – Národní muzeum Praha – Historické muzeum
- NPÚ-ÚOPOL – Národní památkový ústav – územně odborné pracoviště v Olomouci
- NPÚ-ÚOPOS – Národní památkový ústav – územně odborné pracoviště v Ostravě
- PMN – Ponitrianske múzeum v Nitre
- PMŽ – Považské muzeum v Žiline
- RMM – Regionální muzeum v Mikulově, p. o.
- SAV – Slovenská akadémia vied
- SMUH – Slovácké muzeum v Uherském Hradišti
- SNM-HM – Slovenské národné múzeum – Historické múzeum Bratislava
- SNM-MT – Slovenské národné múzeum – Etnografické múzeum v Martine
- SS – Soukromá sbírka
- ÚAM FF MU – Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy Univerzity v Brně
- ÚAPPSC – Ústav archeologické památkové péče středních Čech, p. o.
- VMO – Vlastivědné muzeum v Olomouci

LITERATURA

- Abłamowicz, D. 1997:* Górny Śląsk a Wielkie Morawy. Fakty i mity. In: Wachowski, K. (red.), Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska, Wrocław, 77–84.
- Agnew, H. LeCaine 2004, 2008:* The Czechs and the Lands of the Bohemian Crowns, Stanford, California (česky: *Češi a země Koruny české*, Praha 2008).
- Albrecht, S. 2003:* Geschichte der Großmährenforschung in den Tschechischen Ländern und in der Slowakei, Práce Slovanského ústavu, Nová řada 14, Praha.
- Andreska, J. 1975:* Archeologické nálezy rybníkářského nářadí v Mikulčicích, Archeologické rozhledy 27, 132–139.
- Angenendt, A. 1984:* Kaiserherrschaft und Königstaufe, Berlin, 238–247.
- Ariés, P. 2000:* Dějiny smrti I/1, Praha.
- Arthur, P. – Fiorentino, G. – Grasso, A. M. 2012:* Roads to recovery: an investigation of early medieval agrarian strategies in Byzantine Italy in and around the eighth century, *Antiquity* 86, 444–455.
- Aufleger, M. 1997:* Tierdastellungen in der Kleinkunst der Merowingerzeit im westlichen Frankenreich, *Archäologische Schriften des Instituts für Vor- und frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz, Mainz*.
- Avdusin, D. A. – Tichomirov, M. P. 1950:* Drevnejšaja ruskaja nadpis', *Vestnik Akademii nauk SSSR* 4, 71–79.
- Avenarius, A. 1974:* Die Awaren in Europa, Amsterdam – Bratislava.
- Avenarius, A. 2008:* Die byzantinische Kultur und die Slawen. Zum Problem der Rezeption und Transformation (6. bis 10. Jahrhundert), Wien – München.
- Bača, R. – Kolník, T. 2010:* Olovený krížik z Dojča (okr. Senica) a jeho geograficko-historický kontext, *Slovácko* 52, 111–112.
- Bahlcke, J. 2000 (2. vyd):* Schlesien und die Schlesier, München.
- Bachmann, A. 1899:* Geschichte Böhmens. Erster Band, Bis 1400. Geschichte der europäischen Staaten, Gotha.
- Bakoš, F. – Chovan, M. a kol. 2004:* Zlato na Slovensku. Sprievodca zlatou históriou, ťažbou a náleziskami na našom území, Bratislava.
- Barford, P. M. 2001:* The early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe, London.
- Bartošková, A. 1986:* Slovanské depoty železných předmětů v Československu, *Studie Archeologického ústavu AV ČR Brno* 13/2, Praha.
- Bartošková, A. 1995:* Die Knochen- und Geweihindustrie aus der Vorburg des frühmittelalterlichen Budeč – Lage Na Kašně, *Památky archeologické* 86, 21–62.
- Bartošková, A. 2000:* Stará Kouřim. In: Wiczorek, A. – Hinz, H. M. (ed.), Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie, Bd. 1, Stuttgart, 314–316.
- Bartošková, A. 2003:* Revizní analýza archeologické situace u rotundy sv. Petra a Pavla na Budči, *Památky archeologické* 94, 183–218.
- Bartošková, A. 2004:* K vývoji vnitřního opevnění na Budči, *Archeologické rozhledy* 56, 763–797.
- Bartošková, A. 2010:* Budeč – ein bedeutendes Machtzentrum des frühen böhmischen Staates, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 38, 85–159.
- Bartošková, A. 2010a:* Raně středověké opevnění vnějšího areálu hradě Budeč, *Památky archeologické* 101, 243–282.
- Bartošková, A. 2011:* Zánik knížecího dvorce na Budči, *Archeologické rozhledy* 63, 284–306.
- Bartošková, A. 2012:* Basic horizons of development at the foregrounds of the Early Medieval hillfort of Budeč, *Archeologické rozhledy* 64, 59–88.
- Bartošková, A. 2014:* Budeč. Významné mocenské centrum prvních Přemyslovců, Praha.
- Bartůněk, V. (ed.) 1962:* Soluňští bratři. 1100 let od příchodu sv. Cyrila a Metoděje na Moravu, Praha.
- Bartůněk, V. (ed.) 1963:* Sancti Cyrillus et Methodius. Leben und Wirken, Praha.
- Baxa, P. 2010:* Die Kirche St. Margarethen und andere Fundplätze des 9.–10. Jahrhunderts auf der Flur „Za jazerom pri sv. Margite“ von Kopčany. In: Poláček, L. – Maříková Kubková, J. (Hrsg.), Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle, Internationale Tagungen in Mikulčice 8, *Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno* 41, Brno, 135–147, Taf. 15.
- Baxa, P. – Fergus, V. – Glaser Opitzová, R. – Katkinová, J. 2005:* Velkomoravské hroby pri kostole sv. Margity v Kopčanoch, *Pamiatky a múzeá* 3, 48–51.
- Bednár, P. 1998:* Nitriansky hrad v 9.–12. storočí. Rkp. kandidátskej práce uložený v knižnici AÚ SAV v Nitre, Nitra.
- Bednár, P. 1998a:* Die Entwicklung der Befestigung der Nitraer Burg im 9.–12. Jahrhundert. In: Henning, J. – Ruttkay, A. T. (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, Bonn, 371–382.
- Bednár, P. 2006:* Nitriansky hrad v 9. storočí. In: Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva, Nitra, 205–216.
- Bednár, P. 2007:* Nitranský hrad v 9. storočí. In: Pieta, K. – Ruttkay, A. – Ruttkay, M. (ed.), Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva, Nitra, 205–215.
- Bednár, P. 2011:* Počiatky Nitrianskeho hradu. In: Judák, V. – Bednár, P. – Medvecký, J. (ed.), Kolíska kresťanstva na Slovensku. Nitriansky hrad a Katedrála sv. Emeráma v premenách času, Nitra – Bratislava, 114–121.
- Bednár, P. – Fotová, E. 2003:* Nitra – tržnica: príspevok k poznaniu stredovekého mesta, *Archaeologia historica* 28, Brno, 303–315.
- Bednár, P. – Fotová, E. – Zábajník, J. 2001:* Výskum v priestore mestskej tržnice v Nitre. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2000, Nitra, 39–40.

- Bednár, P. – Šímkovič, M. 2011:* Opevnenie Nitrianskeho hradu. In: Judák, V. – Bednár, P. – Medvecký, J. (ed.), Kolíska kresťanstva na Slovensku. Nitriansky hrad a Katedrála sv. Emeráma v premenách času, Nitra – Bratislava, 134–161.
- Bednárík, R. 1939:* Príspevok k pohrebným zvykom slovenského ľudu, Národopisný zborník 1, 1939, 54–94.
- Bednárík, R. 1972:* Cintoríny na Slovensku, Bratislava.
- Bednaříková, J. – Homola, A. – Měřínský, Z. 2006:* Stěhování národů na východě Evropy. Byzanc, Slované, Arabové, Praha.
- Belcredi, E. 1875:* Archeologické poznámky z okolí Brna, Památky archeologické 10, 366–367.
- Benda, K. 1963:* Stříbrný terč se sokolníkem ze Starého Města u Uherského Hradiště, Památky archeologické 54/1, 41–65.
- Beneš, Z. – Petráň, J. 1997:* České dějiny, I. díl, Praha.
- Benešová, A. – Staňa, Č. 1959:* Cesta z mladší doby bronzové na Starých Zámčích u Lišně, Archeologické rozhledy 11, 198–200.
- Benkő, E. 2005–2006:* Die karolingerzeitliche Glockengußgrube von Zalavár (Kom. Zala, Ungarn), Jahrbuch für Glockenkunde 17–18, 1–11.
- Beranová, M. 1980:* Zemědělství starých Slovanů, Praha.
- Beranová, M. 1992:* Sokolnictví v 9.–10. století, Sborník Západočeského muzea v Plzni, Historie VIII, 137–141.
- Beranová, M. – Kubačák, A. 2010:* Dějiny zemědělství, Praha.
- Beranová, M. – Lutovský, M. 2009:* Slované v Čechách. Archeologie 6.–12. století, Praha.
- Bialeková, D. 1963:* Výskum slovanského hradiska v Pobedime v rokoch 1959–1962, Archeologické rozhledy 15, 349–364, 369–372.
- Bialeková, D. 1965:* Výskum slovanského hradiska v Pobedime r. 1964, Archeologické rozhledy 17, 516, 530–538.
- Bialeková, D. 1972:* Výskum slovanského hradiska v Pobedime, okr. Trenčín, Archeologické rozhledy 24, 121–129.
- Bialeková, D. 1977:* Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung), Slovenská archeológia 25, 103–158.
- Bialeková, D. 1978:* Výskum a rekonštrukcia fortifikácie na slovanskom hradisku v Pobedime, Slovenská archeológia 26, 149–178.
- Bialeková, D. 1980:* Slovanské obdobie, Slovenská archeológia 28, 213–228.
- Bialeková, D. 1981:* Dávne slovanské kováčstvo, Bratislava.
- Bialeková, D. 1990:* Sekerovitě hřivny a ich väzba na ekonomické a sociálne prostredie Slovanov. In: Galuška L. (ed.), Staroměstská výročí, Brno, 99–119.
- Bialeková, D. 2000:* Eisenbarren. In: Wiczorek, A. – Hinz, H. M. (ed.), Europas Mitte um 1000, 1, Stuttgart, 201–202.
- Bialeková, D. – Pieta, K. 1964:* Zisťovací výskum v Hradci, okres Prievidza, Slovenská archeológia 12/2, Nitra, 447–466.
- Bláha, J. 1988:* Předběžná zpráva o objevu předvelkomoravského ústředí v Olomouci, Archaeologia historica 13, 155–170.
- Bláha, J. 1998:* Komunikace, topografie a importy ve středověku a raném novověku (7.–17. století) na území města Olomouce, Archaeologia historica 23, 133–159.
- Bláha, J. 2000:* Topografie a otázka kontinuity raně středověkého ústředí v Olomouci. In: Polanský, L. – Sláma, J. – Třeštík, D. (ed.), Přemyslovský stát kolem roku 1000. Na paměť knížete Boleslava II. († 7. února 999), Praha, 179–196.
- Bláha, J. 2000a:* Archeologické a archeozoologické poznámky ke stravování olomouckých Slovanů v předvelkomoravském období (konec 7. – počátek 9. stol.), Střední Morava 10, 66–73.
- Bláha, J. 2000b:* Několik úvodních poznatků a reflexí k jídelníčku olomouckých Slovanů v období Velké Moravy, Střední Morava 11, 103–109.
- Bláha, J. 2001:* Archeologické poznatky k vývoji a významu Olomouce v období Velkomoravské říše. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřínský, Z. (ed.), Velká Morava mezi východem a západem, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 17, 41–68.
- Bláha, J. 2001a:* Slovanská a středověká Olomouc v archeologických pramenech. In: Bém, M. (ed.), Archeologické zrcadlení, Olomouc, 121–151.
- Bláha, J. – Kolář, B. – Spáčil, V. – Tichák, M. 2001:* Olomoucké hřbitovy a kolumbária, Olomouc.
- Bláhová, M. – Frolík, J. – Profantová, N. 1999:* Velké dějiny země Koruny české. Svazek I – do roku 1197, Praha – Litomyšl.
- Blesl, Ch. 2008:* Gräber des 6. Jahrhunderts in Freundorf. In: Zeitschienen – Vom Tullnerfeld ins Traisental. Archäologische Funde aus 20 000 Jahren, Fundberichte Österreich, Reihe A, Sonderheft 2, Wien, 136–143.
- Boháčková, I. 2010:* Stará Boleslav a odraz duchovní kultury v archeologických pramenech. In: Kubín, P. (ed.), Sv. Václav. Na památku 1100. výročí narození knížete Václava Svatého, Praha, 167–192.
- Boháčková, I. 2001:* Pražský hrad a jeho nejstarší fortifikační systémy – Die Prager Burg und ihre ältesten Befestigungssysteme. In: Ježek, M. – Klápště, J. (ed.), Mediaevalia archaeologica 3, 179–301.
- Boháčková, I. (ed.) 2003:* Stará Boleslav. Přemyslovský hrad v raném středověku. Mediaevalia archaeologica 5, Praha.
- Boháčková, I. 2006:* Stará Boleslav. Stav a perspektivy studia funkcí a prostorového uspořádání přemyslovského hradu, Archeologické rozhledy 58, 695–723.
- Boháčková, I. 2008:* The archaeology of the dawn of Prague. In: Boháčková, I. – Poláček, L. (ed.), Burg – Forburg – Suburbium. Zum Problematik der Nebenareale frühmittelalterlicher Zentren. Internationale Tagungen in Mikulčice 7, Brno, 103–119.
- Boháčková, I. 2008a:* Contribution to the study of hinterland of the early medieval Stará Boleslav. In: Poláček, L. (ed.), Das wirtschaftliche

Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren. Internationale Tagungen in Mikulčice 6, Brno, 179–194, Fig. I–VII.

Boháčová, I. 2011: Prague, Budeč and Boleslav. The Reflection of State Formation in Early Medieval Archaeological Sources. In: Macháček, J. – Ungermaň, Š. (Hrsg.), Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Studien zur Archäologie Europas 14, Bonn, 371–395.

Boháčová, I. 2011a: Dřevěné konstrukce a využití dřeva v raně středověké opevněné centrální lokalitě. Příklady z Pražského hradu, Památky archeologické 102, 355–400.

Boháčová, I. – Hošek, J. 2009: Raně středověké nože ze Staré Boleslavi, *Archaeologia historica* 40, 367–392.

Boháčová, I. – Profantová, N. – Špaček, J. 1998: Kování avarského původu ze Staré Boleslavi, *Archeologie ve středních Čechách* 2, 341–348.

Böhm, J. 1941: Kronika objeveného věku, Praha.

Böhm, J. 1951: K otázce o vzniku feudalismu v českých zemích, *Český lid* 6, 162–180.

Böhm, J. 1953: Studie o periodisaci pravěkých dějin, *Památky archeologické* 44, 1–32.

Böhm, J. et al. 1963: Nejstarší dějiny národa českého a slovenského. Koncepte slovanských dějin na území Československa, These, Liblice.

Böhm, J. – Kočí, J. – Macek, J. – Tíbenský, J. 1963: Československá vlastivěda II/1. Dějiny, Praha.

Borák, M. (ed.) 1998: Slezsko v dějinách českého státu. Sborník příspěvků z vědecké konference k 50. výročí Slezského ústavu Slezského zemského muzea v Opavě, Opava.

Borkovský, I. 1939: Nejstarší slovanská keramika ze středních Čech, *Památky archeologické* 41, 1936–1938, 97–108.

Borkovský, I. 1940: Staroslovanská keramika ve střední Evropě. Studie k počátkům slovanské kultury, Praha.

Borkovský, I. 1951: Pohřebiště u Královské jízdárny na Pražském hradě, *Archeologické rozhledy* 3, 101–104, 117–120, 275–284.

Borkovský, I. 1953: Kostel Panny Marie na pražském hradě, *Památky archeologické* 44, 129–198.

Borkovský, I. 1969: Pražský hrad v době přemyslovských knížat, Praha.

Bosl, K. (Hrsg.) 1966–1974: Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder, 4 Bde, München (Stuttgart 1967–1974).

Bosselmann-Ruickbie, A. 2011: Byzantinischer Schmuck des 9. bis frühen 13. Jahrhunderts. Untersuchungen zum metallenen dekorativen Körperschmuck der mittelbyzantinischen Zeit anhand datierter Funde, Wiesbaden.

Bowlus, Ch. R. 1995: Franks, Moravians and Magyars. The Struggle for the Middle Danube, Philadelphia, 788–907.

Boyle, L. 1963: Cirillo et Metodij i santi apostoli degli Slavi, Roma.

Brandl, V. 1870: Poměry markrabství moravského ku koruně české, *Právník* 9, 289–311, 326–343.

Brandl, V. 1863, 2008 (2. vyd.): Kniha pro každého Moravana, Brno.

Brankač, J. 1964: Studien zur Wirtschaft und Sozialstruktur der Westslawen zwischen Elbe-Saale und Oder aus der Zeit vom 9. bis zum 12. Jahrhundert, Bautzen.

Brather, S. 2004: Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen, Berlin.

Brather, S. 2008 (2. vyd.): Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa, Reallexikon für Germanische Altertumskunde, Erg., Bd. 61, Berlin.

Brather, S. 2009: Ethnische Interpretationen in der europäischen Archäologie. Wissenschaftliche und politische Relevanz. In: Schachtmann, J. – Strobel, M. – Widera, T. (Hrsg.), Politik und Wissenschaft in der prähistorischen Archäologie. Perspektiven aus Sachsen, Böhmen und Schlesien, Berichte und Studien Nr. 56, 31–51, Göttingen.

Bravermanová, M. 2005: Hroby významných představitelů duchovního stavu na Pražském hradě. In: Tomková, K. (ed.), Raně středověká pohřebiště na severní a západním předpolí Pražského hradu, *Castrum Pragense* 7, I/1, Praha, 119–129.

Bravermanová, M. – Lutovský, M. 2001: Hroby, hrobky a pohřebiště českých knížat a králů, Praha 2001.

Breibert, W. 2012: Frühmittelalterliche Hügelgräber auf der Schanze von Thunau. In: Lauermaň, E. – Trebsche, P. (Hrsg.), Beiträge zum Tag der Niederösterreichischen Landesarchäologie 2012, Asparn an der Zaya, 66–71.

Bretholz, B. 1895: Geschichte Mährens. Erster Band. Erste Abtheilung, Bis 906; Zweite Abtheilung, Bis 1197, Brünn.

Bretholz, B. 1895a: Mähren und das Reich Herzog Boleslaw II. von Böhmen, *Archiv für österreichische Geschichte* 82, 139–180.

Bretholz, B. 1896: Dějiny Moravy I/1 (do 906) a I/2 (do 1197), Brno.

Bretholz, B. 1897: Die Tataren in Mähren und die moderne mährische Urundenfälschung, *Zeitschrift des Deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens* 1, 1–65.

Bretholz, B. 1905–1908: Die Tataren in Mähren und die moderne mährische Urkundenforschung, *Zeitschrift des Deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens*, 9–12.

Bretholz, B. 1909: Studien zu Cosmas von Prag II: Die „urbs Businc“ bei Thietmar, 1 VIII, c. 19 (VII. 12), *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 34, 675–679.

Bretholz, B. 1910: Die Brüner Cosmas-Handschrift. (XII. Studien zu Cosmas von Prag), *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 35, 692–704.

Bretholz, B. 1912: Geschichte Böhmens und Mährens bis zum Aussterben der Přemysliden (1306), München – Leipzig.

Bretholz, B. 1916: Zur Zychaschen Kritik meiner „Geschichte Böhmens und Mährens“, *Zeitschrift des Deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens* 20, 1–13.

- Bretholz, B. 1921: Geschichte Böhmens und Mährens. Band I, Das Vorwalten des Deutschtums bis 1419, Reichenberg.
- Bretholz, B. (ed.) 1923, 1955 (2. vyd.), 1980 (3. vyd.): Cosmae Pragensis chronica Boemorum – Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag, Monumenta Germaniae historica, Scriptorum rerum Germanicarum, Nova Series T. II, Berlin.
- Brodala, A. 2000: Powrót zmarłych do świata ziwych w wierzeniach ludu śląskiego, *Annales Silesiae* 30, 59–74.
- Brunner, K. 1973: Die fränkischen Fürstentitel im neunten und zehnten Jahrhundert. *Intitulatio II. Lateinische Herrscher- und Fürstentitel im neunten und zehnten Jahrhundert*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 24, Wien, 179–340.
- Brunner, K. 1994: 907–1156, Herzogtümer und Marken: vom Ungarnsturm bis ins 12. Jahrhundert, *Österreichische Geschichte*, Wien.
- Brzostowicz, M. 2002: Brzuszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu, Poznań.
- Březinová, H. 1997: Doklady textilní výroby v 6.–12. století na území Čech, Moravy a Slovenska, *Památky archeologické* 88, 124–179.
- Březinová, G. 1998: Doba železná. In: Fusek, G. – Zemene, M. R. (ed.), *Dejiny Nitry. Od najstarších čias po súčasnosť*, Nitra, 55–67.
- Buchvaldek, M. et al. 1968: *Dějiny Československa v datech*, Praha.
- Buchvaldek, M. et al. 1986: *Československé dějiny v datech*, Praha.
- Bubeník, J. 1988: *Slovanské osídlení středního Poohří*, Praha.
- Bubeník, J. 1997: Die Besiedlung des südöstlichen Vorfelds des Berges Rubín in der Burgwallzeit und ihre Chronologie (Ausgrabungen in den Jahren 1984–1991), *Památky archeologické* 88, 56–106.
- Bubeník, J. – Uhlíková, O. 1977: K počátkům města Žatce, *Památky archeologické* 68, 193–218.
- Budanova, V. P. – Gorskij, A. A. – Ermolova, I. E. 2011: Velikoe peresele-nie narodov. Ėtnopolitičeskije i social'nye aspekty, Sankt Peterburg.
- Bylina, S. 1995: Problemy slowiańskiego świata zmarłych, *Kategorie przestrzeni i czasu, Światowit* 40, 9–25.
- Cech, B. 2011: Thunau am Kamp. Eine befestigte Höhensiedlung (Grabung 1965–1990). Die keramischen Funde der frühmittelalterlichen Befestigung, *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 43, Wien.
- Cibulka, J. 1958: Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě, Praha.
- Cibulka, J. 1959: Zur Frühgeschichte der Architektur in Mähren (800–900). In: *Festschrift K. M. Swoboda*, Wien, 55–74.
- Cibulka, J. 1963: Großmährische Kirchenbauten. In: *Sborník Sancti Cyrillus et Methodius, Leben und Wirken*, Praha, 49–118.
- Cibulka, J. 1963a: První tři velkomoravské kostely objevené na hradišti u Mikulčic, jejich význam a otázka Metodějova hrobu. In: Bartůněk, V. (red.), *Solušní bratři, 1100 let od příchodu sv. Cyrila a Metoděje na Moravu*, Praha, 85–157.
- Cibulka, J. 1965: Großmährische Kirchenbauten. In: *Festschrift „Cyrillus und Methodius“*, Praha, 49–117.
- Cibulka, J. 1966: Die Kirchenbauten des 9. Jahrhunderts in Großmähren. In: Filip, J. (ed.), *Großmähren: Slawenreich zwischen Byzantinern und Franken. Ausstellungskataloge Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz*, Bd. 1, Mainz, 47–58.
- Cibulka, J. 1971: Großmährische Rundbauten und ihre Probleme. In: *Actes du VIIe Congrès international des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Tome 2, 1174–1179, Prague.
- Cichocki, O. 1998–1999: Xylotomische Untersuchungen an Holzresten aus den urnenfelderzeitlichen und frühmittelalterlichen Wallanlagen von Thunau am Kamp, MG Gars am Kamp, Niederösterreich, *Archaeologia Austriaca* 82–83, 47–56.
- Csallány, D. 1952: Vizantijskije monety v avarskich nachodkach, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 2, 235–250.
- Curta, F. 2001: *The making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*, Cambridge. (Reprint 2002).
- Curta, F. 2006: *Southeastern Europe in the Middle Ages 500–1250*, Cambridge.
- Curta, F. 2008: Utváření Slovanů (se zvláštním zřetelem k Čechám a Moravě), *Archeologické rozhledy* 60, 643–694.
- Curta, F. 2009: The early Slavs in Bohemia and Moravia: a response to my critics, *Archeologické rozhledy* 61, 725–754.
- Čáp, P. – Dresler, P. – Macháček, J. – Přichystalová, R. 2010: Grossmährische Kirchen in Pohansko bei Břeclav. In: Poláček, L. – Maříková Kubková, J. (Hrsg.), *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle, Internationale Tagungen in Mikulčice* 8, Brno, 187–204.
- Čáp, P. – Macháček, J. – Špaček, J. 2011: Tajemství výroby velkomoravského šperku. *Archeologický experiment*, Praha.
- Čapka, F. 1998, 1999 (3. vyd.): *Dějiny zemí Koruny české v datech*, Praha.
- Čaplovič, P. 1954: Slovanské pohrebisko v Nitre pod Zoborom, *Slovenská Archeológia* 2, 5–50.
- Čech, P. 1994: Archeologický průzkum při rekonstrukci plynovodu v Žatci. *Předběžná zpráva, Archeologické rozhledy* 46, 65–80.
- Čech, P. 1997: *Žatec v raném středověku*. Praha: Univerzita Karlova, neubl. bakalářská práce.
- Čech, P. 1999: *Žatec „Podměstí“ – podhradí raně středověkého hradu*. In: Čech, P. (ed.), *Archeologické výzkumy v severozápadních Čechách v letech 1993–1997*, Most, 137–150.
- Čech, P. 2000: Hrad a výšinná sídliště raného středověku v Pobělí a středním Poohří, *Archeologie ve středních Čechách* 4, 421–438.
- Čech, P. 2004: Založení Žatce a jeho podoba v 10. stol. In: Holodňák, P. – Ebelová, I. (ed.), *Žatec (Dějiny českých měst)*, Praha, 59–66.
- Čech, P. 2004a: *Žatec v raném středověku (6. – počátek 13. století)*. In: Holodňák, P. – Ebelová, I. (ed.), *Žatec*, Praha, 54–114.

- Čech, P. 2006: Osídlení Žatce ve středohradištním období (Raně středověký hrad Žatec v 2. polovině 9. století podle archeologických pramenů), Praha: Univerzita Karlova, nepubl. diplom. práce.
- Čech, P. 2008: Současný stav poznání Žatce v raném středověku, *Archeologické rozhledy* 60, 36–60.
- Čech, P. – Kočár, P. – Kozáková, R. – Kočárová, R. 2013: Rekonstrukce životního prostředí a ekonomiky raně středověké aglomerace v Žatci – výsledky archeologického a paleobotanického bádání, Praha.
- Černohorský, K. 1952: Keramika a feudalismus. Diskuse k studii akademika Jaroslava Böhma „K otázce o vzniku feudalismu v českých zemích“, *Český lid* 39, 223–230.
- Černohorský, K. 1953: Keramika a feudalismus II. Diskuse k studii akademika Jaroslava Böhma „K otázce o vzniku feudalismu v českých zemích“, *Český lid* 40, 21–31.
- Červinka, I. L. 1896: Pravěká hradiska na Moravě, Kroměříž.
- Červinka, I. L. 1902: Morava za pravěku. Vlastivěda moravská I. Země a lid, sv. 2, Brno.
- Červinka, I. L. 1908: O pokolení skrčených koster na Moravě. Podle stavu dosavadního bádání a vlastních výzkumů. Moravské starožitnosti. Díl II, Kojetín na Haně.
- Červinka, I. L. 1925: Jaispitz (Jevišovice, bei Znaim, Mähren). In: Ebert, M. (Hrsg.), *Reallexikon der Vorgeschichte*, Band VI, Berlin, 148–150.
- Červinka, I. L. 1926: Knovíz (Böhmen); Knowiser Kultur; Kosíř (Mähren); Lednice (dtsch. Eisgrub, bei Nikolsburg in Mähren); Lewohradetzer Typus (Böhmen); Lobositzter Typus. In: Ebert, M. (Hrsg.), *Reallexikon der Vorgeschichte*, Band VII, Berlin, 10–11, 53–54, 266–267, 289, 304.
- Červinka, I. L. 1927: Poslední slovanská pohřebiště na Moravě. Výkopy Státního archeologického ústavu, Brno.
- Červinka, I. L. 1927a: Pravěk zemí Českých. Úvod do archeologie pravěké, předvěké a historické, Brno.
- Červinka, I. L. 1927b: Mistkogel-Leskoun (Mähren); Mönitzer Typus; Nemetitz (a.d. Haná, Bz. Prerau – Přerov, Mähren). In: Ebert, M. (Hrsg.), *Reallexikon der Vorgeschichte*, Band VIII, Berlin, 217, 284, 461–462.
- Červinka, I. L. 1927c: Okluky (Mähren); Ostmährische Hügelgräber. In: Ebert, M. (Hrsg.), *Reallexikon der Vorgeschichte*, Band IX, Berlin, 167–168, 240–241.
- Červinka, I. L. 1927–1928: Platenitz (Plátenice, Böhmen); Podmokl (bei Zbiroh, Böhmen); Podolí (Mähren). In: Ebert, M. (Hrsg.), *Reallexikon der Vorgeschichte*, Band X, Berlin, 169, 174–176.
- Červinka, I. L. 1928: Stradonitz (Stradonice, Böhmen). In: Ebert, M. (Hrsg.), *Reallexikon der Vorgeschichte*, Band XII, Berlin, 450–452.
- Červinka, I. L. 1928a: Slované na Moravě a říše Velkomoravská, Brno.
- Červinka, I. L. 1939: Slované na Moravě – Moravané, Brno: Knihovna Archeologického ústavu AV ČR v Brně, R 12–13, 53.535–53.536, nepubl. rkp. vč. 93 provizorních tabulek a dalších doplňků, 197.
- Červinka, I. L. 1942: Pusté vsi na Moravě – Moravané, Brno: Knihovna Archeologického ústavu AV ČR v Brně, R 14, 53.537, nepubl. rkp. vč. 93 provizorních tabulek a ojedinelých pláneků, 346.
- Červinka, I. L. 1942a: Zapomenuté hrady, hrádky a tvrze moravské, Brno: Knihovna Archeologického ústavu AV ČR v Brně, R 14, 53.537, nepubl. rkp. vč. 93 provizorních tabulek a ojedinelých pláneků.
- Červinka, I. L. 1948: Hradiště a Velehrady na Moravě, Uherské Hradiště.
- Červinka, I. L. – Rzehak A. 1924: Ansa lunata-Gefäße („Mondhenkelrüge“); Aunjetitz (Únětice). In: Ebert, M. (Hrsg.), *Reallexikon der Vorgeschichte*, Band I, Berlin, 182, 260.
- Červinka, I. L. – Rzehak A. 1925: Böhmen und Mähren (mit der Slowakei); Butte; Bylany; Danubisch-sudetische Hügelgräber Kultur; Doppelgefäß; Drevohostitzer Typus; Dux (Duchcov, Böhmen). In: Ebert, M. (Hrsg.), *Reallexikon der Vorgeschichte*, Band II, B–E, Berlin, 58–103, 245–246, 251, 348, 450, 465, 475–476.
- Čilinská, Z. 1973: Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce, Bratislava.
- Čížmář, M. 1997: Langobardský sídlištní objekt z Podolí, okr. Brno-venkov. K problematice langobardských sídlišť na Moravě, *Archeologické rozhledy* 49, 634–642.
- Čížmář, M. 2004: Encyklopedie hradišť na Moravě a ve Slezsku s leteckými záběry hradišť Miroslava Bálka, Praha.
- Čížmář, M. 2011: Das Gräberfeld von Holubice. In: Tejral J. – Stuchlík, S. – Čížmář, M. – Klanica, Z. – Klanicová, S. (ed.), *Langobardische Gräberfelder in Mähren I, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno* 39, 129–224, Taf. 8–28.
- Čížmář Z. – Kohoutek J. 1999: Výzkum v historickém jádru města Přerova, *Archaeologia historica* 24, 151–160.
- Čížmářová, J. 1994: Sídliště ze starší doby hradištní v Brně – Starém Lískovci, *Pravěk Nová řada* 4, 271–288.
- Čtverák, V. – Lutovský, M. – Slabina, M. – Smejtek, L. 2003: Encyklopedie hradišť v Čechách, Praha, 135–143.
- Čornej, P. (red.) 1992: Dějiny zemí Koruny české I. Od příchodu Slovanů do roku 1740, Praha.
- Daim, F. 1998: Das awarische Gräberfeld von Zillingtal: Sechs Gräber mit „westlichen“ Gegenständen. „Zur Landeskunde des Burgenlandes“. In: *Festschrift Hanns Schmid. Eisentadt*, 97–136.
- Dankanits, A. – Ferenczi, I. 1959: Săpăturile arheologice de la Cimbrud, *Materiale* 6, 600–614.
- Deér, J. 1965: Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches, in: Braunfels, W. (Hrsg.), *Karl der Große, Lebenswerk und Nachleben. Bd. I. Persönlichkeit und Geschichte*, Düsseldorf, 719–791.
- Dekan, J. 1968: Zur archäologischen Problematik der awarisch-slawischen Beziehungen, *Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV* 16, 71–95.
- Dekan, J. 1976, 1979, 1985 (2. vyd.): Velká Morava. Doba a umenie, Bratislava 1976 (české vyd. Velká Morava. Doba a umění, Praha 1980).

- Dekan, J. 1979:* Wielkie Morawy. Epoka I sztuka, Bratislava – Wrocław.
- Denkstein, V. 1951:* O archeologický výzkum husitských lokalit, Časopis Národního muzea 120, 107–115.
- Denkstein, V. 1953:* O úkolech historické archeologie, Časopis Národního muzea 122, 219–223.
- Denkstein, V. 1961:* K ikonografii mikulčického nákončí, Památky archeologické 52, 206–214.
- Dittrich, Z. R. 1962:* Christianity in Great Moravia, Groningen.
- Döbler, H. 1992 (2. vyd.):* Die Germanen. Legende und Wirklichkeit von A–Z. Ein Lexikon zur europäischen Frühgeschichte, Bindlach (1. vyd. München 1975).
- Dohnal, V. 1985:* Raně středověké osídlení a počátky hradu v Olomouci, Časopis Slezského muzea 34, série B, 97–113.
- Dohnal, V. 1991:* Slovanská pohřebiště na Olomoucku, Časopis Slezského zemského muzea 49, série B, 220–246.
- Dohnal, V. 2001:* Olomoucký hrad v raném středověku. 10. až první polovina 13. století, Olomouc.
- Dohnal, V. 2005:* Olomoucký hrad v raném středověku II, Olomouc.
- Doležel, J. 2007:* Biskupice (k. ú. Biskupice u Jevíčka, okr. Svitavy), Přehled výzkumů 48, 405–410.
- Dorica, J. 2010:* Rotunda sv. Juraja vo výsledkoch reštaurátorského výskumu v roku 2009. In: Trstán, D. (ed.), Nitrianska Blatnica 1185–2010, Topoľčany, 168–179.
- Dorica, J. 2012:* Rotunda sv. Juraja pri Nitrianskej Blatnici, jej nové miesto medzi najstaršími sakrálnymi stavbami na Slovensku, Historická Revue Špeciál – Byzantskí vierozvestovia ich osudy a doba, 62–67.
- Dostál, A. 1965:* Origins of the Slavonic Liturgy, *Dumbarton Oaks Papers* 19, 67–87.
- Dostál, B. 1957:* Slovanský mohylník u Žlutavy, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity E 2, 37–74.
- Dostál, B. 1961:* Velkomoravské Znojemsko ve světle archeologických nálezů, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity E 6, 97–126.
- Dostál, B. 1965:* Slovanské prsteny zdobené dvěma vodorovnými rýhami. Příspěvek k datování pohřebiště v Břeclavi – Pohansku, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity E 10, roč. 14, 231–252.
- Dostál, B. 1966:* Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě, Praha.
- Dostál, B. 1968:* Spätburgwallzeitliche und neuzeitliche Grabstätten in Znojmo – Hradiště. Mladohradištní a novověké pohřebiště ve Znojmě – Hradišti, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity E 13, 7–66.
- Dostál, B. 1975:* Břeclav – Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec, Brno.
- Dostál, B. 1978:* Nekotorye obščie problemy archeologii Drevnej Rusi i Velikoj Moravii. In: Krupnov, I. E. (red.), *Drevnjaja Rus' i slavjane*, Moskva, 83–86.
- Dostál, B. 1978a:* Dvacet let archeologického výzkumu Břeclavi – Pohanska, *Vlastivědný věstník moravský* 30, 129–157.
- Dostál, B. 1980:* Typy pohřebišť 9.–10. století na Moravě a jejich vztah k jednotlivým typům sídlišť, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity E 25, Brno, 290–293.
- Dostál, B. 1981:* Duté trojčipé parohové schránky v raném středověku, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity E 26, Brno, 43–58.
- Dostál, B. 1982:* K časně slovanskému osídlení Břeclavi – Pohanska, *Studie Archeologického ústavu AV ČR Brno 10/2*, Praha.
- Dostál, B. 1984:* Východní brána hradiska Pohanska, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity E 29, 143–166.
- Dostál, B. 1985:* Břeclav – Pohansko III. Časně slovanské osídlení. Brno.
- Dostál, B. 1986:* Velké zahlobené stavby z Břeclavi – Pohanska, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity E 31, 97–137.
- Dostál, B. 1987:* Stavební kultura 6.–9. století na území ČSSR, *Archaeologia historica* 12, 9–32.
- Dostál, B. 1988:* Třicet let archeologického výzkumu Břeclavi – Pohanska, *Vlastivědný věstník moravský* 40, 307–332.
- Dostál, B. 1992:* K rekonstrukci velkomoravského kostela na Pohansku, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity E 37, 73–88.
- Dostál, B. 1993:* Velkomoravský řemeslnický areál v Břeclavi – Pohansku, *Jižní Morava* 29/32, Brno, 31–53.
- Dostál, B. 1993a:* Ein Handwerkliches Areal des 9. Jh. in Břeclav – Pohansko (Mähren). In: *Actes du XIIe Congrès ISPP 4*, Bratislava, 220–225.
- Dostál, B. 1994:* Die frühmittelalterliche Keramik aus Břeclav – Pohansko. In: Staňa, Č. (ed.), *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis 11. Jahrhundert*, Internationale Tagungen in Mikulčice 1, Brno, 219–232.
- Dostál, B. – Kalousek, F. – Macháček, J. 2008:* Die Kirche von Pohansko bei Břeclav (Mähren). In: Pippal, M. – Daim F. (ed.), *Die frühmittelalterlichen Wandmalereien Mährens und der Slowakei. Archäologischer Kontext und herstellungstechnologische Analyse. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie, Band 12*, Innsbruck, 63–77.
- Dostálová, R. 1990:* Byzantská vzdělanost, Praha.
- Dresler, P. 2001:* Recenze na Bohuslav Klíma: Nové významné objevy archeologické expedice Pedagogické fakulty MU ve Znojmě Hradišti, *Archeologické rozhledy*, 53/3, 661–662.
- Dresler, P. 2003–2004:* Opevnění velkomoravského hradiska ve Znojmě – Hradišti a jeho vztahy k okolním lokalitám, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity M 8–9, 215–227.
- Dresler, P. 2011:* Opevnění Pohanska u Břeclavi. *Dissertationes archaeologicae Brunenses* 11, Brno.

- Dresler, P. – Macháček, J. 2008a: The hinterland of an Early Mediaeval centre at Pohansko near Břeclav. In: Poláček, L. (ed.), Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 31, Brno, 313–325.
- Dresler, P. – Macháček, J. 2008b: Hospodářské zázemí raně středověkého centra na Pohansku u Břeclavi. In: Macháček, J. (ed.), Počítačová podpora v archeologii 2, Brno – Praha – Plzeň, 120–147.
- Dresler, P. – Humlová, B. – Macháček, J. – Rybníček, M. – Škojec, J. – Vrbová Dvorská, J. 2010: Dendrochronologické datování raně středověké aglomerace na Pohansku u Břeclavi. In: Ungermaň, Š. – Přichystalová, R. (ed.), Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřínskému k 60. narozeninám, Praha, 112–138, 750–752.
- Dresler, P. – Vágner, M. 2013: Geofyzikální průzkum Masarykova náměstí a lokalizace kostela sv. Jiří, Slovácko 54/2012, 155–164.
- Drobílková, P. – Hašek, V. – Hlobil, I. – Zapletal, J. – Zatloukal, R. 2004: Výzkum na tzv. Malém dvorku u dómu sv. Václava v Olomouci a jeho výsledky, Ve službách archeologie V, 67–78.
- Drobná, Z. 1957: Problémy výzkumu středověké vesnice, Časopis Národního muzea 126, 93.
- Drobná, Z. (ed.) 1963: Středověká keramika v Československu. Průvodce výstavou v Národním muzeu v Praze, květen 1962 – červen 1963, Praha.
- Duczko, V. 2003: The ways things were moving: Staraja Ladoga – Birka – Staré Město – Graseňnica. In: Dulnicz, M. (ed.), Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu, Warszawa – Lublin, 127–131.
- Dudík, B. 1860–1878: Mährens allgemeine Geschichte I–XII, Brünn.
- Dudík, B. 1871–1884: Dějiny Moravy, Praha.
- Dujčev, I. 1968: Medioevo bizantino-slavo II: Saggi di storia letteraria, Roma.
- Dumézil, G. 2001: Mýtus a epos I. Trojfunkční ideologie v eposech indoevropských národů, Praha.
- Duthilleul, P. 1963: L'Évangélisation des Slaves. Cyrille et Méthode, Tournai.
- Dvorník, F. 1926: Les Slaves, Byzance et Rome au IXème siècle, Paris.
- Dvorník, F. 1933: Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, Praha.
- Dvorník, F. 1935: Byzancia a Velká Morava. In: Stanislav, J. (ed.), Říša Velkomoravská, Praha, 101–161.
- Dvorník, F. 1949: The Making of Central and Eastern Europe, London (český překlad: Zrod střední a východní Evropy, Praha 1999).
- Dvorník, F. 1970: Byzantine Missions among the Slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius, New Brunswick, N. J. (český překlad: Byzantské misie u Slovanů, Praha 1970).
- Dvořák, R. 1899–1900: Dějiny Moravy od nejstarších dob až po vy-měření Přemyslovců (1306), In: Dějiny Moravy od nejstarších dob až do r. 1848, I–V, Vlastivěda moravská I. Země a lid, sv. 3, Brno
- Dvořák, R. 1906, 2000 (2. vyd.): Dějiny Markrabství moravského I–II, Brno, Praha.
- Efimenco, P. P. – Tret'jakov, P. N. 1948: Drevnerusskie poselenija na Donu, Materialy i issledovanija po archeologii SSSR 8, Moskva – Leningrad.
- Eisner, J. 1933: Slovensko v pravěku, Bratislava.
- Eisner, J. 1952: Devínska Nová Ves, Bratislava.
- Eisner, J. 1966: Rukověť slovanské archeologie. Počátky Slovanů a jejich kultury, Praha.
- Eliade, M. 1997: Od Zalmoxida k Čingischánovi, Praha.
- Eliade, M. 1998: Mýty, sny a mystéria, Praha.
- d'Elvert, Ch. 1892: Zur Alterthumskunde Mährens und Oesterr.-Schlesiens, Notizblatte der His.-statist. Section der K. k. mährischen Gesellschaft zur Beförderung der Landwirtschaft, Natur- und Landeskunde, 1–36.
- Eniosova, N. V. 1998: Chimičeskij sostav i tehnika izgotovlenija visočnych kolec iz Gnězdova. In: Sedov, V. V. (red.), Trudy VI meždunarodnogo kongressa slavjanskoj archeologii 4, Moskva, 258–267.
- Eniosova, N. V. 1998a: Litejnye formy Gnězdova, Istoričeskaja archeologija, Tradicii i perspektivy. K 80-letiju so dnja roždenija D. A. Avdusina, Moskva, 66–81.
- Eniosova, N. V. – Mitojan, R. A. – Saračeva, T. G. 2004: Srebro v metallobrabotke Južnoj Rusi v IX–XI vv. In: Mocja, O. P. (red.), Starodavnij Iskorosten' i slov'janski gradi VIII–X st., Zbirka naukovich prac', Kiev, 26–33.
- Esders, S. 2009: Rechtliche Grundlagen frühmittelalterlicher Staatlichkeit: der allgemeine Treueid. In: Pohl, W. – Wieser, W. (ed.), Der frühmittelalterliche Staat – europäische Perspektiven, Wien: Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 16, 423–432.
- Ferrugia, G. et al. (ed.) 1988: Christianity among the Slavs. The Heritage of Saints Cyril and Methodius, Orientalia Christiana Analecta 231, Roma.
- Filip, J. 1946: Počátky slovanského osídlení v Československu, Praha.
- Filip, J. 1948: Pravěk Československo. Úvod do studia dějin pravěku, Praha.
- Fišer, Z. – Podborský, V. 2004: Inocenc Ladislav Červinka (1. 2. 1869 – 3. 10. 1952). Archeolog, numismatik, muzejník a vlastivědný pracovník, Pravěk Nová řada 1, Brno.
- Florja, B. N. 1981: Skazanija o načale slavjanskoj pismennosti, Moskva.
- Florja, B. N. 1988: Prinjatje christianstva v Velikoj Moravii, Čechii i Pol'se. In: Litavrin, G. G. (red.), Prinjatje christianstva narodami Central'noj i Jugo-Vostočnoj Evropy i kreščenie Rusi, Moskva, 122–158.
- Fojtik, P. – Šmíd, M. 2008: Slovanské hroby a pohřebiště na Prostějovsku, Pravěk, Supplementum 18, Brno.
- Foltýn, D. a kol. 2005: Encyklopedie moravských a slezských klášterů, Praha.

- Foltýn, D. a kol. (ed.) 2014: Otevři zahradu rajskou. Benediktini v srdci Evropy 800–1300, Praha.
- Frank, C. 2004: Mollusca (Gastropoda et Bivalvia) aus den Kamptalgrabungen, Niederösterreich: ein Beitrag zur Kenntnis der Faunenentwicklung in besiedelten Gebieten mit besonderer Berücksichtigung der mittelneolithischen Kreisgrabenanlagen, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 56, Wien.
- Freising, F. 1977: Die Bernsteinstraße aus der Sicht der Straßentrasierung, Bonn – Bad Godesberg.
- Frenkel', J. V. 2007: Opyt datirovanija pojmennoj časti Gnězdovskogo poselenija na osnovanii analiza kolekcii stekljannych i kamennych bus (po materialam raskopok 1999–2003 gg.). In: Muraševa V. V. (red.), Gnězdovo. Rezul'taty kompleksnyh issledovanij pamjatnika, Moskva, 78–117.
- Friesinger, H. – Friesinger, I. 1991: Ein Vierteljahrhundert Grabungen in Thunau / Gars am Kamp, Archäologie Österreichs 2/1, 6–22.
- Fritze, W. H. 1960: Probleme der abodritischen Stammes- und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung vom Stammesstaat zum Herrschaftsstaat. In: Ludat, H. (ed.), Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder, Gießen, 142–219.
- Frolík, J. 2002: Prag und die Prager burg im 10. Jahrhundert. In: Henning, J. (ed.), Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchszeit, Mainz am Rhein, 161–169.
- Frolík, J. 2005: Hroby přemyslovských knížat na Pražském hradě. In: Tomková, K. (ed.), Raně středověká pohřebiště na severní a západním předpolí Pražského hradu, Castrum Pragense 7, 1/1, Praha, 25–46.
- Frolík, J. 2006: Pražský hrad v 9. a 10. století. In: Sommer, P. (ed.), České země v raném středověku, Praha, 175–192.
- Frolík, J. 2013: Pohřebiště na II. nádvoří Pražského hradu, Archaeologia Historica 38.
- Frolík, J. – Maříková Kubková, J. – Růžičková, E. – Zeman, A. 2000: Nejstarší sakrální architektura Pražského hradu. Výpověď archeologických pramenů, Castrum Pragense 3, Praha.
- Frolík, J. – Smetánka, Z. 1997: Archeologie na Pražském hradě, Praha – Litomyšl.
- Frolík, J. – Smetánka, Z. 2014: Pohřebiště v Lumbeho zahradě na Pražském hradě. Díl I. Katalog, Castrum Pragense 12, Praha.
- Frolík, J. – Tomková, K. – Žegklitz, J. 1988: Výzkum slovanského pohřebiště v jižním křídle Jízdárny Pražského hradu, Památky archeologické 79, 424–455.
- Frolíková Kaliszová, D. 2000: Keramika z Uherského Hradiště – technologický vývoj v 9. století, Archaeologia mediaevalis Moravia et Silesiana 1, 207–216.
- Frolíková Kaliszová, D. 2001: Výzkum na Otakarově ulici v Uherském Hradišti – některé otázky vývoje velkomoravského hradiska. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřinský, Z. (ed.), Velká Morava mezi Východem a Západem, Brno, 115–121.
- Frolíková Kaliszová, D. 2003: Olovený křížek z Uherského Hradiště, Otakarovy ulice, Archaeologia historica 28, 553–260.
- Frolíková Kaliszová, D. 2004: Zvířecí kosti z 8.–10. století v Uherském Hradišti a jejich zpracování. Předběžná zpráva. In: Fusek, G. (red.), Zborník na počesť Dariny Bialekovej, Nitra, 75–80.
- Frolíková Kaliszová, D. 2009: Bronzový křížek z Uherského Hradiště, Archaeologia historica 34, 563–574.
- Frolíková, D. – Matíáček, J. 2012: Archeologie v budově kaple sv. Kříže na Pražském hradě, Archaeologia Historica 37, 513–527.
- Funiaková, N. 1999: Sto let Vlastivědy moravské, Časopis Matice moravské 118, 111–127.
- Fusek, G. 1991: Včasnoslávanské sídlisko v Nitre na Mikovom dvore, Slovenská archeológia 39, 1991, 289–330.
- Fusek, G. 1994: Slovensko vo včasnoslávanskom období, Nitra.
- Fusek, G. 1998: Najstaršie slovanské osídlenie. In: Fusek, G. – Zemene, M. R. (ed.), Dejiny Nitry. Od najstarších čias po súčasnosť, Nitra, 81–86.
- Fusek, G. 1998a: Avarský kaganát v susedstve Nitry. In: Fusek, G. – Zemene, M. R. (ed.), Dejiny Nitry. Od najstarších čias po súčasnosť, Nitra, 87–90.
- Fusek, G. 2001: Pôvodné alebo prisťahované obyvateľstvo? Príspevok o vypovedacích možnostiach archeologických prameňov o počiatkoch slovanského osídlenia Slovenska. In: Historická Olomouc 11. Olomouc, 71–89.
- Fusek, G. 2004: Slawen oder Slawen? Eine polemische Auseinandersetzung über eine wertvolle Monographie, Slovenská archeológia 52, 161–186.
- Fusek, G. 2007: Okov korica knjige iz groba u Nitri – Šindolky, Prilozy Instituta za arheologiju u Zagrebu, Zagreb, 440–441.
- Fusek, G. 2008: Frühe Slawen im Mitteldonauebiet. In: Bemmann, J. – Schmauder, M. (Hrsg.), Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen, Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11, Bonn, 645–656.
- Fusek, G. 2008a: Die Nebenareale in der Struktur der grossmährischen Burgstadt von Nitra. In: Boháčová, I. – Poláček, L. (Hrsg.), Burg – Vorburg – Suburbium. Zur Problematik der Nebenareale fruhmittelalterlicher Zentren, Internationale Tagungen in Mikulčice 7, Brno, 271–290.
- Fusek, G. 2008b: Osídlenie Nitry v 10. storočí. Kontinuita, alebo diskontinuita. In: Štefanovičová, T. – Hulínek, D. (ed.), Bitka pri Bratislave v r. 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska, Bratislava, 295–304.
- Fusek, G. – Bednár, P. 2008: Die (vermutete) Kirche am Burgberg von Nitra (Slowakei). In: Pippal, M. – Daim, F. (Hrsg.), Frühmittelalterliche Wandmalereien aus Mähren und der Slowakei. Archäologischer Kontext und herstellungstechnische Analyse, Innsbruck, 39–44.
- Fusek, G. – Olexa, L. – Zábajník, J. 2010: Nové sídliskové nálezy z Nižnej Myšle. K problematike včasnoslávanského osídlenia horného Potisia, Slovenská archeológia 58, 337–364.
- Fusek, G. – Zábajník, J. 2005: Ausklang der Spätantike und Anfang des Frühmittelalters in der nördlichen Peripherie Karpatenbeckens.

In: Kaczanowski, P. – Paarczewski, M. (red.), *Archeologia o początkach Slowian. Materiały z konferencji, Kraków 19.–21. listopada 2001*, Kraków, 541–566.

Fusek, G. – Zábajník, J. 2010: Frühslawisches Siedlungsobjekt aus Suchohrad. Zur Problematik der langobardisch-slawischen Beziehungen. In: Beljak, J. – Březinová, G. – Varsik, V. (ed.), *Archeológia barbarov 2009. Hospodárstvo Germánov. Sídliiskové a ekonomické štruktúry od neskorej doby laténskej po včasný stredovek*, Nitra, 155–180.

Galuška, L. 1989: Výrobní areál velkomoravských klenotníků ze Starého Města – Uherského Hradiště, *Památky archeologické* 80, 405–454.

Galuška, L. 1991: *Velká Morava*, Brno.

Galuška, L. 1992: Dvě velkomoravské kovárny s depoty ze Starého Města, *Časopis Moravského muzea – vědy společenské* 77, 123–161.

Galuška, L. 1993: Slovanská keramika v oblasti staroměstské aglomerace od konce 8. do poloviny 10. století, *Slovácko* 35, 101–113.

Galuška, L. 1993a: Staré Město, the Great Moravian centre of the 2nd half of the 9th century. In: Pavúk, J. (red.), *Actes du XIe Congrès International des Science Préhistoriques et Protohistoriques*, Bratislava, 1–7 Septembre 1991, 96–101, Bratislava.

Galuška, L. 1994: The Development of Slavonic Pottery in the Staré Město Region from the End of the 8th up to the Middle of the 10th Centuries. In: Staňa, Č. (ed.), *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis 11. Jahrhundert*, Internationale Tagungen in Mikulčice 1, Brno, 233–242.

Galuška, L. 1995: Keramik des Marchtyps. In: Poláček L. (ed.), *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis 11. Jahrhundert. Terminologie und Beschreibung*, Internationale Tagungen in Mikulčice 2, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno, 97–106.

Galuška, L. 1996: Uherské Hradiště – Sady. Křesťanské centrum říše Velkomoravské, Brno.

Galuška, L. 1996a: The Question of Evaluating and the Present Level of Knowledge of Staré Město – Uherské Hradiště. In: Poláček, L. – Staňa, Č. (ed.), *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa – mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung*, Internationale Tagungen in Mikulčice 3, Brno, 189–197.

Galuška, L. 1997: K otázce hrobu velkomoravského knížete Svatopluka. In: Marsina, R. – Ruttkay, A. (ed.), *Svätopluk 894–1994*, Nitra, 53–64.

Galuška, L. 1998: Souprava velmože z hrobu 266/49 ze Starého Města. In: Kouřil, P. – Nekuda, R. – Unger, J. (ed.), *Ve službách archeologie I. Sborník k 60. narozeninám RNDr. Vladimíra Haška, DrSc.*, Brno, 95–107.

Galuška, L. 1999: Jezdecká souprava z hrobu 224/51 ze Starého Města. K otázce raně středověkých ostruh s ploténkami se svislými paralelními řadami nýtů. In: Avenarius, A. – Ševčíková, Z. (ed.), *Slovensko a európsky juhovýchod. Medzikultúrne vzťahy a kontexty*, Bratislava, 84–108.

Galuška, L. 2000: K problematice nejstaršího osídlení východní Moravy, *Pravěk Nová řada* 10, 119–132.

Galuška, L. 2000a: Nejstarší dějiny Starého Města. In: Bezděčka, P. et al., *Staré Město v proměnách staletí*, Staré Město, 29–117.

Galuška, L. 2000b: Neznámé slovanské pohřebiště u Vranovic (okr. Břeclav) a jediné nálezy z něj pocházející, *Archaeologia mediaevalis Moravia et Silesiana I*, 185–197.

Galuška, L. 2001: Staroměstsko-uherskohradištská aglomerace – vývoj osídlení a přírodní podmínky v 6.–10. století. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřínský, Z. (ed.), *Velká Morava mezi Východem a Západem*, Brno, 123–137.

Galuška, L. 2003: O otrocích na Moravě a okovech ze Starého Města. In: Klápště, J. – Plešková, E. – Žemlička, J. (ed.), *Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka*, Praha, 75–86.

Galuška, L. 2005: K otázce otevřených sídlišť a zázemí staroměstsko-uherskohradištské mocenské aglomerace doby velkomoravské, *Slovácko* 47, 153–181.

Galuška, L. 2005a: Staré Město. In: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. (Hrsg.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 29, Berlin – New York, 525–530.

Galuška, L. 2006: Velkomoravská hradba v Uherském Hradišti – Rybárnách, *Archeologické rozhledy*, 58, 486–510.

Galuška, L. 2007: Slované. In: Čoupek, J. et al., *Uherské Hradiště. Královské město na řece Moravě, Uherské Hradiště*, 41–58.

Galuška, L. 2007a: Bylo povědomí o Svatoplukově Moravě, Veligradu a Metodějově arcibiskupství na Moravě 10.–12. století skutečně věcí neznámou? In: Doležalová, J. – Šimůnek, R. (ed.), *Od knížat ke králům. Sborník u příležitosti 60. narozenin Josefa Žemličky*, Praha 2007, 50–62.

Galuška, L. 2007b: Velkomoravští Mojmirovci – první vládcí Moravy. In: Mitáček, J. (ed.), *Vládcové Moravy*, Brno, 5–20.

Galuška, L. 2008: Staroměstsko-uherskohradištská aglomerace – Veligrad v době zániku Velké Moravy. In: Štefanovičová, T. – Hulíněk, D. (ed.), *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska*, Bratislava, 253–263.

Galuška, L. 2008a: Staré Město – Veligrad v období mezi zánikem Velké Moravy a založením Nového Velehradu – Uherského Hradiště. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Mitáček, J., *Východní Morava v 10. až 14. století*, Brno, 95–116.

Galuška, L. 2008b: Die Großmährische agglomeration Staré Město – Uherské Hradiště. Das Problem ihrer Einzelteile anhand der Befestigung. In: Boháčková, I. – Poláček, L. (Hrsg.), *Burg – Vorburg – Suburbium. Zur Problematik der Nebenareale frühmittelalterlicher Zentren*, Internationale Tagungen in Mikulčice 7, Brno, 169–178.

Galuška, L. 2011: Staré Město und Uherské Hradiště – von der frühslawischen Siedlung zur zentralen grossmährischen Machttagglomeration Veligrad. In: Macháček, J. – Ungerman, Š. (Hrsg.), *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Studien zur Archäologie Europas* 14, Bonn, 245–257.

Galuška, L. 2011a: Architektura doby velkomoravské v severní části středního Pomoraví / Architecture of the Great Moravian period in the northern part of the central Morava region. In: Mitáček, J. – Galuška, L. (ed.), *Stopy minulosti / Vestiges of the Past*, Brno, 97–127.

Galuška, L. 2012: Hrob 1/2003 z Modré u Velehradu. Pohřeb „pohanského“ velmože z éry raného křesťanství na Moravě? In: Doležal, J. – Wi-

hoda, M. (ed.), Mezi raným a vrcholným středověkem. Pavlu Kouřilovi k 60. narozeninám přátelé, kolegové a žáci, Brno, 91–110.

Galuška, L. 2013: Hledání původu. Od avarských bronzů ke zlatu Velké Moravy / Search for the origin. From Avar bronze items to Great Moravian gold, Brno.

Galuška, L. 2013a: Pendant with depiction of human face from Early Medieval barrow cemetery near Hluk in Moravia. In: Kolenda, J. – Mierzwiński, A. – Mózdziuch, S. – *Żygdło, L.* (ed.), *Z badań nad kulturą społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych*, Wrocław, 591–598.

Galuška, L. 2013b: Cyril a Metoděj – doba, život, dílo / Cyril and Methodius – Their Era, Lives, and Work, Brno.

Galuška, L. 2014: „Sokolník“ ze Starého Města – Moravany 9. století nepochopená cizí termatika a nebo domácí „fotografie“ své doby?, *Byzantinoslovaca* 5.

Galuška, L. et al. 2012: The Glas of Great Moravia. Wessel and Window glass, and Small Objects. *Journal of Glass Studies* 54, 61–92.

Galuška, L. – Poláček, L. 2006: Církevní architektura v centrální oblasti velkomoravského státu. In: Sommer, P. (ed.), *České země v raném středověku*, Praha, 92–153.

Gavrituchin, I. O. 2005: Komplexy pražskoj kultury s datirujuščimi veščami. In: Kaczanowski, P. – Paarczewski, M. (red.), *Archeologia o początkach Słowian. Materiały z konferencji, Kraków 19.–21. listopada 2001*, Kraków, 403–461.

Geringer, S. – Haar F. – Halle, U. – Maharski, D. – Walter, K. 2013: Graben für Germanien. Archäologie unterm Hakenkreuz, Stuttgart – Bremen.

Ginalski, J. 1997: Wczesnośredniowieczne depozyty przedmiotów żelaznych z grodziska „Fajka“ w Trepczy koło Sanoka, *Sprawozdania Archeologiczne* 49, 221–241.

Ginalski, J. – Glinianowicz, M. – Kotowicz P. N. 2013: Elementy „południowe“ w kulturze materialnej mieszkańców Kotliny Sanockiej w IX – X w. In: Gancarski J. (red.), *Transkarpackie kontakty kulturowe w okresie lateńskim, rzymskim i wczesnym średniowieczu*, Krosno, 381–432.

Gliński, W. – Koj, J. Z. 1996: Z nowszych badań nad wczesnośredniowieczną Wiślicą, *Slavia Antiqua* 40, 119–150.

Goez, W. 1983: Imperator advocatus Romanae ecclesiae. In: Mordek, H. (ed.), *Aus Kirche und Reich. Studien zu Theologie, Politik und Recht im Mittelalter*, Festschrift für F. Kempf, Sigmaringen, 315–328.

Goš, V. – Kapl, V. 1986: Slovanská osada u Palonína, *Archeologické rozhledy* 38, 176–204.

Grabner, M. 2009: Ergebnisse der dendrochronologischen Altersbestimmung sowie der anthrakologischen Untersuchungen der Hölzer aus den Grabungen in Gars Thunau, nepublikovaná projektová zpráva, Vídeň.

Grafenauer, B. 1952: Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, Ljubljana.

Graus, F. 1952: Lenní právo v Čechách, *Český lid* 39, 67–73.

Graus, F. 1953: K otázce vzniku feudalismu na území ČSR. Diskuse k studii akademika Jaroslava Böhma „K otázce o vzniku feudalismu v českých zemích“, *Český lid* 40, 83–93.

Graus, F. 1953a: Velkomoravská říše. Diskuse k studii akademika Jaroslava Böhma „K otázce o vzniku feudalismu v českých zemích“, *Český lid* 40, 146–151.

Graus, F. 1965: Raně středověké družiny a jejich význam při vzniku státu ve střední Evropě, *Československý časopis historický* 1, 1–18.

Graus, F. 1966: L'Empire de Grande-Moravie, sa situation dans l'Europe de l'époque et sa structure intérieure. In: *Das Grossmährische Reich. Tagung der wissenschaftlichen Konferenz des Archeologischen Instituts der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften*, Brno – Nitra 1.–4. 10. 1963, Praha, 133–219.

Graus, F. 1980: Die Nationenbildung der Westslawen im Mittelalter, Sigmaringen.

Grigor'ev A. V. 2000: Severjanskaja zemlja v VIII – načale XI vv. po archeologičeskim dannym, Tula.

Grivec, F. 1950: Konstantin und Method, Lehrer der Slaven, Wiesbaden.

Guth, K. 1934: Praha, Budeč, Boleslav. In: *Svatováclavský sborník I*, Praha, 686–818.

Hachulska-Ledwos, R. 1971: Wczesnośredniowieczna osada w Nowej Hucie – Mogile, *Materiały Archeologiczne Nowej Huty* 3, 1–209.

Halle, U. – Maharski, D. 2013: Archäologie in der besetzten Tschechoslowakei. In: Geringer, S. – Haar F. – Halle, U. – Maharski, D. – Walter, K. 2013: Graben für Germanien. Archäologie unterm Hakenkreuz, Stuttgart – Bremen, 134–139.

Hanáková, H. – Staňa, Č. – Stloukal, M. 1986: Velkomoravské pohřebiště v Rajhradě, Praha.

Hanáková, H. – Stloukal, M. 1966: Staroslovanské pohřebiště v Josefově. Antropologický rozbor, *Rozpravy ČSAV, Řada společenských věd* 76/9, Praha.

Hanáková, H. – Stloukal, M. – Dobisíková, M. 1999: Kosterní materiál z pohřebiště střední a mladší doby hradištní v Mušově. In: Jelínková, D. (red.), *Slovanské pohřebiště z 9. až 12. století v Mušově*. Katalog, Brno, 237–262.

Hannick, Ch. 1978: Die byzantinischen Missionen. In: *Die Kirchengeschichte als Missionsgeschichte*, Band II, Die Kirche des früheren Mittelalters, München, 279–359.

Hanuliak, M. 1990: Aussagefähigkeiten archäologischer Quellen aus Flachgräberfeldern des 9.–12. Jahrhunderts, *Slovenská archeológia* 38, 147–191.

Hanuliak, M. 1998: Reálne faktory a ich účasť pri vystrojovaní hrobov v 9. až 10. storočí, *Slovenská archeológia* 46, 55–69.

Hanuliak, M. 2001: K problematike včasnostredovekého mohylového rítu na území Slovenska, *Slovenská archeológia* 49, 279–295.

Hanuliak, M. 2004: Velkomoravské pohrebiská, *Pochovávanie v 9.–10. storočí na území Slovenska*, Nitra.

- Hanuliak, M. 2004a:* Charakter a význam hraníc v časopriestorovej dimenzii pohrebneho rítu z mladšieho úseku včasného stredoveku, *Archaeologia historica* 29, 37–51.
- Hanuliak, M. 2005:* Skizze der Struktur der großmährischen Gesellschaft auf Grund des Gräberfeldmaterials auf dem Gebiet der Slowakei. In: Kouřil, P. (ed.), *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 25, Brno, 271–282.
- Hanuliak, M. 2006:* Detskí jedinci vo veľkomoravskom prostredí na základe pohrebiskových prameňov z územia Slovenska, *Slovenská archeológia* 54, 259–284.
- Hanuliak, M. – Pieta, K. 2014:* Odras christianizácie v hnutelných prameňoch z 9. storočia vo východných častiach Veľkej Moravy. In: *Velká Morava – 1150 let křesťanství ve středu Evropy*.
- Harna, J. – Fišer, Z. 1995:* Dějiny českých zemí I. Od pravěku do poloviny 18. století, Praha.
- Hårdh, B. 2002:* Silber im 10. Jahrhundert. Ökonomie, Politik und Fernbeziehungen. In: Henning, J. (ed.), *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit. Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung „Otto der Große, Magdeburg und Europa“*, Mainz, 181–193.
- Hardt, M. 2004:* Gold und Herrschaft. Die Schätze europäischer Könige und Fürsten im ersten Jahrtausend, Berlin.
- Hardt, M. 2007:* Die Donau als Verkehrs- und Kommunikationsweg zwischen der ostfränkischen Residenz Regensburg und den Zentren an der mittleren Donau im 9. Jahrhundert. In: Freund, S. – Hardt, M. – Weigel, P. (ed.), *Flüsse und Flusstäler als Wirtschafts- und Kommunikationswege, Siedlungsforschung, Bonn: Archäologie – Geschichte – Geographie* 25, 103–120.
- Harmadyová, K. 2010:* Príspevok k osídleniu Devína vo včasnom stredoveku, *Zborník Bratislava XXII*, 17–30.
- Haruštiak, J. 2010:* Olovené predmety zo slovanského hradiska Bojná – Valy, *Študijné zvesti* 47, Nitra, 25–39.
- Hásková, J. – Staňa, Č. 1993:* Půldenár Boleslava II. z hradiště „Staré Zámky“ v Brně Líšni, *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica* 1, 107–108.
- Hattenhauer, H. 1998:* *Evropské dějiny práva*, Praha.
- Havlík, L. E. 1955–1956:* Znojenské hradiště sv. Hypolita. Příspěvek k nejstarším dějinám církevní organizace na Moravě, *Vlastivědný věstník moravský* 10, 133–138; 11, 3–9, 59–61, 107–109.
- Havlík, L. 1963:* Velká Morava a Franská říše, *Historické štúdie* 8, 129–180.
- Havlík, L. E. 1967:* Velká Morava a středoevropští Slované, Praha.
- Havlík, L. 1968:* „Iohannes presbyter de Ventis“, *Časopis Matice moravské* 87, 80–88.
- Havlík, L. E. 1978:* Morava v 9.–10. století. K problematice politického postavení, sociální a vládní struktury a organizace, *Studie Československé akademie věd* 7, Praha.
- Havlík, L. E. 1978a:* Velké pozemkové vlastnictví na Moravě v IX. století, *Slovácko* 20, 15–20.
- Havlík, L. E. 1980:* Moravská společnost a stát v 9. století, *Slavia Antiqua* 27, 1–39.
- Havlík, L. E. 1981–1982:* Moravská společnost a stát v 9. století. II. Moravský stát a jeho vládní organizace v 9. století, *Slavia Antiqua* 28, 71–112.
- Havlík, L. 1983:* The Roman Privilege „Industriae tuae“ for Moravia, *Cyrrillomethodianum* 7, 23–37.
- Havlík, L. E. 1990:* Velegrad. In: Galuška, L. (ed.), *Staroměstská výročí*, Brno, 81–97.
- Havlík, L. E. 1998:* Toto sole oriente. K identifikaci patrocinií zaniklých raně středověkých kostelů, *Slavia Antiqua* 39, 9–42.
- Hečková, J. 1993:* Prvé historické etniká na území Nitry. In: Nitra. Příspěvky k najstarším dejinám mesta, Nitra, 64–74.
- Hečková, J. 1998:* Doba rímska a sťahovania národov. In: Fusek, G. – Zemene, M. R. (ed.), *Dejiny Nitry. Od najstarších čias po súčasnosť*, Nitra, 67–78.
- Hellmann, M. et al. (ed.) 1964:* *Cyrrillo-Methodiana. Zur Frugeschichte des Christentums bei den Slaven 863–1963*, Köln – Graz.
- Henning, J. 1992:* Gefangenenfesseln im slawischen Siedlungsraum und der europäische Sklavenhandel im 6. bis 12. Jahrhundert. *Archäologisches zum Bedeutungswandel von „sklābos-sakāliba-sclavus, Germania* 70, 403–426.
- Henning, J. – Ruttkay, M. 2011:* Frühmittelalterliche Burgwälle an der mittleren Donau im ostmitteleuropäischen Kontext: ein deutsch-slowakisches Forschungsprojekt. In: Macháček, J. – Ungerman, Š. (Hrsg.), *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Studien zur Archäologie Europas* 14, Bonn, 259–288.
- Herold, H. 2011:* The Fortified Hilltop Site of Gars-Thunau and the Settlements of the 9th and 10th Centuries AD in Lower Austria. In: Macháček, J. – Ungerman, Š. (Hrsg.), *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Studien zur Archäologie Europas* 14, Bonn, 519–528.
- Herold, H. 2012:* Fortified Settlements of the 9th and 10th Centuries AD in Central Europe. Structure, Function and Symbolism, *Medieval Archaeology* 56, 60–84.
- Herold, H. v tisku:* Centres of Power? Fortified Settlements of the 9th and 10th Centuries AD in Central Europe: Origins, Forms, Functions and Symbolic Meanings, „Habilitation“-Thesis.
- Himmelová, Z. 1993:* Nález nákončí v anglokarolínském zvěrném stylu z Brna – Líšně, *Přehled výzkumů 1990, Brno*, 55–64.
- Himmelová, Z. 1995:* Glasfunde aus Mikulčice. In: Daim, F. – Poláček, L. (ed.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice I*, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 2, Brno, 83–112.
- Hladík, M. 2012:* Sídlný vývoj na slovensko-moravskom pohraničí vo včasnom stredoveku. Južná časť „Dolnomoravského úvalu“ vo včasnom stredoveku, Bratislava: Univerzita Komenského, nepubl. disert. práce.

- Hladík, M. 2013: Severozápadná brána a opevnenie na predhradí hradiska Mikulčice – Valy, *Přehled výzkumů* 53/2, 36–67.
- Hladík, M. – Kalčík, L. – Mazuch, M. – Poláček, L. – Škojec, J. v tisku: Mikulčice (okr. Hodonín), *Přehled výzkumů* 55/2.
- Hollá, J. – Furmánek, V. 1970: Metalografický rozbor slovanských železných předmětů z Vršateckého Podhradí, *Študijné Zvesti AU SAV* 18, Nitra, 75–82.
- Hoops, J. (Hrsg.) 1977: *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, Band 2, Lief. 4/5, Berlin – New York, 361–482 (Bewaffnung).
- Hrubý, V. 1955: Staré Město. Velkomoravské pohřebiště „Na valách“, Praha.
- Hrubý, V. 1957: Slovanské kostěné předměty a jejich výroba na Moravě, *Památky archeologické* 48, Praha, 118–217.
- Hrubý, V. 1959: Velkomoravské hradisko sv. Klimenta u Osvětíman, *Časopis Moravského zemského muzea* 44 – vědy společenské, 19–70; s exkurzou J. Chochola, 60–62 a J. Sejbala, 63–64.
- Hrubý, V. 1962: Zlatá náušnice z doby velkomoravské z Brna-Líšně, *Almanach Moravského muzea* 2, Brno, 95.
- Hrubý, V. 1965: Keramika antických tvarů v době velkomoravské, *Časopis Moravského zemského muzea* 50 – vědy společenské, 37–62.
- Hrubý, V. 1965a: Staré Město. Velkomoravský Velehrad, Praha.
- Hrubý, V. 1970: Střešní krytina velkomoravského kostela v Uherském Hradišti – Sadech. In: Klíma, B. (red.), *Sborník Josefu Poulíkovi k sedesátinám*, Brno, 95–102.
- Hrubý, V. 1970a: Hrob sv. Metoděje v Uherském Hradišti – Sadech?, *Slovenská archeológia* 18, 87–96.
- Hrubý, V. – Hochmanová, V. – Pavelčík, J. 1955: Kostel a pohřebiště z doby velkomoravské na Modré u Velehradu, *Časopis Moravského muzea* 40, 42–126.
- Husa, V. 1953: K otázce vzniku feudalismu na území ČSR. Diskuse k studii akademika Jaroslava Böhma „K otázce o vzniku feudalismu v českých zemích“, *Český lid* 40, 83–93.
- Husár, M. 2014: *Žrdovo-bodné zbraně včasného stredoveku v Karpatskej kotline*, 1. diel. Typológia a jej vyhodnotenie, Nitra.
- Chadraba, R. (red.) 1984: *Dějiny českého výtvarného umění I/1–2. Od počátků do konce středověku*, Praha.
- Chanenko, B. I. 1902: *Drevnosti Pridneprov'ja*, Kiev.
- Chamajka, N. V. 2010: Drevnerusskaja bronzovaja juvelirnaja forma iz raskopok na Kievskom Podole. In: Peskova, A. A. – Ščeglova, O. A. – Musin, A. E. (red.), *Slavjano-russkoe juvelirnoe delo i ego istoki, Materialy Meždunarodnoj naučnoj konferencii, posvjaščennoj 100-letiju so dnja roždenija Gali Fedorovny Korzuchinoj, Sankt Peterburg*, 10–16 aprílja 2006, Sankt Peterburg, 420–429.
- Charvát, P. 2002: Franský kupec Sámo a sásánovský zábor Arábie, *Archeologické rozhledy* 59, 903–907.
- Charvát, P. 2010: Drogo, arcibiskup z Met (801–855) a české země. In: Studničková, M. (ed.), *Čechy jsou plné kostelů / Bohemia plena est ecclesiis*. Kniha k počtě dr. A. Merhautové, DrSc., Praha, 165–175.
- Choc, P. 1967: *S mečem i štítem. České raně feudální vojenství*, Praha.
- Chorvátová, H. 1998: K významu lunicovitých přívěsků z včasnostredovekých pohrebísk strednej Európy, *Praehistorica* 22, 135–140.
- Chorvátová, H. 2002: Príspevok k pôvodu a datovaniu strieborných lunicovitých přívěsků z pokladů zlomkového striebra v 10. až 11. storočí, *Acta Historica Neosoliensia* 4, 95–100.
- Chorvátová, H. 2004: K relativnej chronológii pohrebiska Staré Město v polohe „Na valách“, *Acta Historica Neosoliensia* 7, 199–236.
- Chorvátová, H. 2007: Horizonty byzantsko-orientálneho šperku na tzv. veľkomoravských pohrebiskách, *Zborník Slovenského národného múzea. Archeológia Supplementum* 2, 83–101.
- Chropovský, B. 1962: Slovanské pohrebisko v Nitre na Lupke, *Slovenská archeológia* 10/1, 177–240.
- Chropovský, B. 1971: Nálezy keramiky pražského typu v Nitre, *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university* 20 – E16, 1971, 147–149.
- Chropovský, B. 1972: Príspevok k problematike cirkevnej architektúry a počiatkom kresťanstva na Slovensku, *Monumentorum Tutela – Ochrana pamiatok* 8, Bratislava, 173–208.
- Chropovský, B. 1985: Včasnoslávanský a predveľkomoravský vývoj na území Československa. In: *Velká Morava a počátky československé státnosti*, Praha – Bratislava.
- Chropovský, B. 2002: Bola v Nitre na Mikovom dvore pochovaná slovenská princezná?, *Almanach Nitra* 2002, Nitra, 49–53.
- Chropovský, B. – Fusek, G. 1990: Obnovený výskum Nitrianskeho hradu, *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1988*, Nitra, 66–67.
- Chrzanowska, W. – Krupska, A. 2003: Archäozoologische Analyse der Pferdebestattungen aus Mikulčice und Břeclav – Pohansko. In: Kempke, T. – Kouřil P. – Poláček, L. (Hrsg.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice* 5, Spisy Archeologického ústavu AV ČR 21, Brno, 209–214.
- Chrzanowska, W. – Krupska, A. 2003a: Pferdeknochen aus dem frühmittelalterlichen Burgwall von Mikulčice. In: Kempke, T. – Kouřil P. – Poláček, L. (Hrsg.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice* 5, Spisy Archeologického ústavu AV ČR 21, Brno, 151–208.
- Chvojka, O. 1998: Předmincovní platidla u Slovanů v českých zemích a na Slovensku, *Pravěk Nová řada* 8, 183–226.
- Chybová, H. 1992: Archeologický výskum slovanského pohřebiště v Litenčicích, *Zpravodaj Muzea Kroměřížska* 1992/1, 24–28.
- Chybová, H. 1992a: Archeologický výskum slovanského pohřebiště v Litenčicích, *Sborník velehradský, řada* 3., 1992, 63–67.
- Chybová, H. 1998: Pravěké a slovanské osídlení Kroměřížska (Průvodce archeologickou expozicí a sbírkami Muzea Kroměřížska), *Muzeum Kroměřížska, Kroměříž*, 112–121.

Illáš, M. 2012: Zvon z Bojneji – poznanie jeho pôvodu a datovania, *Múzeum 2*, 43–44.

Isačenko, A. V. 1948: Začiatky vzdelanosti vo veľkomoravskej ríši, *Turčiansky sv. Martin*.

Ivanov, S. 2003: Vizantijskoje missionerstvo. Možno-li sdělat iz varvara christianina?, Moskva (český překlad: Byzantské misie, aneb je možné udělat z barbara křesťana?, Červený Kostelec, 2012).

Ivanov, V. V. – Toporov, V. N. 1974: Issledovanija v oblasti slavjanskich drevnostej. Leksičeskije i frazeologičeskije voprosy rekonstrukcii tekstov, Moskva.

Ivanov, V. V. – Toporov, V. N. 1984: K rekonstrukcii Mokoši kak ženskogo personaža v slavjanskoj versii osnovnogo mifa. In: Baltoslavjanskije issledovanija 1984, Moskva, 175–197.

Jágerová, M. 2001: Slovenský pohreb. In: Botík, J. (ed.), *Obyčajové tradície pri úmrtí a pochovávaní na Slovensku s osobitným zreteľom na etnickú a konfesijnú mnohotvárnosť*, Bratislava, 13–31.

Jakobson, R. 1954: *Minor Native Sources for the Early History of the Slavic Church*, *Harvard Slavic Studies II*, 39–73.

Jakubčinová, M. 2008: Ojedinelé nálezy z vrchu Marhát, *Študijné Zvesti AU SAV 44*, 51–63.

Jakubčinová, M. 2012: Kovanie z hradiska Bojná I – Valy. In: Březinová, G. – Varsík, V. (ed.), *Archeológia na prahu histórie. K životnému jubileu Karola Pietu. Archaeologica Slovaca Monographiae, Communicationes Tomus XIV*, Nitra, 299–302.

Jakubčinová, M. v tisku: Funde der Reiterausrüstung aus der Slowakei aufgrund des Materials aus Bojná. In: *Bewaffnung und Reiterausrüstung des 8. bis 10. Jahrhunderts in Mitteleuropa, Internationale Tagungen in Mikulčice 9*, Brno.

James, E. 1997: *Frankové*, Praha.

Jan, L. 1997: Několik poznámek k nejstarší církevní organizaci na Znojemsku, *Časopis Matice moravské 116*, 39–51.

Jan, L. 1999: Vznik moravských provincií. In: *Nový Mars Moravicus aneb Sborník příspěvků, jež věnovali Prof. Dr. Josefu Válkovi jeho žáci a přátelé k sedmdesátinám*, Brno, 227–241.

Jan, L. 2000: K některým problémům středověkých církevních dějin na Moravě. In: Jan, L. (ed.), *České církevní dějiny ve druhé polovině 20. století. Sborník příspěvků ze sekce církevních dějin na VIII. sjezdu českých historiků v Hradci Králové ve dnech 10.–12. září 1999*, Brno, 39–48.

Jan, L. 2000a: Vznik zemského soudu a správa středověké Moravy, Brno.

Jan, L. 2001: Institucionalizace zemského soudu a formování šlechtické zemské obce. In: Malíř, J. – Vlček, R. (ed.), *Morava a české národní vědomí od středověku po dnešek. Sborník příspěvků z konference Češi nebo Moravané? K vývoji národního vědomí na Moravě, konané dne 28. 2. 2001 v Brně*, Brno, 33–40.

Jan, L. 2005: Strukturelle Veränderungen zwischen Altmähren und dem frühpřemyslidischen Staat. In: Kouřil, P. (ed.), *Die frühmittelal-*

terliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit einem speziellen Blick auf die großmährische Problematik), *Materialien der internationalen Fachkonferenz Mikulčice 25.–26. 5. 2004*, *Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 25*, Brno, 19–23.

Jan, L. 2006: Přemyslovská Morava. In: Fífková, R. (ed.), *Sága moravských Přemyslovců. Život na Moravě od XI. do počátku XIV. století. Sborník a katalog výstavy pořádané Vlastivědným muzeem v Olomouci a Muzeem města Brna k 700. výročí tragické smrti Václava III., posledního českého krále z dynastie Přemyslovců*, Olomouc – Brno, 7–32.

Jan, L. 2011: O smysl příběhu bratří Konstantina a Metoděje, in: Hanuš, J. a kol. (ed.), *Christianizace českých zemí ve středoevropské perspektivě*, Brno, 100–115.

Janák, J. 2000: Matice moravská v dějinách Moravy. In: Jan, L. (ed.), *Dějiny Moravy a Matice moravská. Problémy a perspektivy. Sborník příspěvků z vědecké konference konané ve dnech 24.–25. listopadu 1999 v Brně*, Brno, 11–19.

Janošík, J. – Pieta, K. 2007: Nález zvona na hradisku z 9. století v Bojneji. Náčrt historie včasnostředověkých zvonov. In: Pieta, K. – Ruttkay, A. – Ruttkay, M. (ed.), *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva*, Nitra, 121–158.

Jarošová, J. 2000: Svatí kacíři aneb reportáž nejen z Velké Moravy, Praha.

Jaworski, K. 1997: Znaleziiska wielkomorawskie w Gilowie, Niemczy i Starym Książu na Dolnym Śląsku. In: Wachowski K. (ed.), *Śląsk i Czecha a kultura wielkomorawska*, Wrocław, 113–125.

Jaworski, K. 2000: Niemczański zespół grodowy na przelomie pierwszego i drugiego tysiąclecia. In: Młynarska-Kaletynowa, M. – Małachowicz, E. (ed.), *Śląsk około roku 1000*, Wrocław, 149–162.

Jaworski, K. 2001: Elemente der großmährischen Kultur in den Burgwällen Südniederschlesiens. In: Galuška L. – Kouřil P. – Měřinský Z. (ed.), *Velká Morava mezi východem a západem, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 17*, Brno, 185–207.

Jaworski, K. 2005: *Grody w Sudetach (VIII–X w.)*, Wrocław.

Jaworski, K. 2011: Czy aby tylko pogański książę silny wielce, siedzący na Wiślech. In: Brzostowicz, M. – Przybył, M. – Wrzesiński J. (ed.), *Swoi i obcy w kulturze średniowiecza*, Poznań – Łąd, 31–60.

Jaworski, K. 2012: Nowe wielkomorawiana z grodziska z końca IX i początków X wieku w Gilowie na Dolnym Śląsku. In: Doležel, J. – Wihoda, M. (ed.), *Mezi raným a vrcholným středověkem. Pavlu Kouřilovi k 60. narozeninám přátel, kolegů a žáci*, Brno, 209–234.

Jaworski, K. 2013: O Wielkomorawianach pochowanych na Śląsku. In: Dzieduszycki W. – Wrzesiński J. (ed.), *Funeralia Lednickie. Spotkanie 15. Migracje*, Poznań, 147–169.

Jelínková, D. 1985: Doplňky k mapě nálezíšť s keramikou pražského typu na Moravě, *Památky archeologické 76*, 456–473.

Jelínková, D. 1990: K chronologii sídlištních nálezů s keramikou pražského typu na Moravě. In: Nekuda, V. – Unger, J. – Čižmář, M. (ed.), *Pravěk a slovanské osídlení Moravy. Sborník příspěvků k 80. narozeninám Josefa Poulika*, Brno, 251–281.

- Jelínková, D. 1990a: Rettungsgrabung der Siedlung aus dem frühslawischen Zeitabschnitt in Pavlov (Bez. Břeclav), *Přehled výzkumů 1987*, 87–8, Taf. 8.
- Jelínková, D. 1991: Beendigung der Rettungsgrabung einer Siedlung aus der frühslawischen Periode in Pavlov (Bez. Břeclav), *Přehled výzkumů 1988*, 38.
- Jelínková, D. 1993: Pavlov – slavjanskoje poselenie 6–8 vv. In: Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques 4, Bratislava 1.–7. septembre 1991, Bratislava, 74–83.
- Jelínková, D. 1999: Slovanské pohřebiště z 9. až 12. století v Mušově. Katalog, Brno.
- Jelínková, D. 2012: K otázce datování počátků kultury s keramikou pražského typu na Moravě, *Přehled výzkumů 53*, 7–21.
- Jelínková, D. – Šrein, V. – Štastný, M. 2012: Doklady slévačství neželezných kovů v kultuře s keramikou pražského typu na Moravě. In: Doležel, J. – Wihoda, M. (ed.), *Mezi raným a vrcholným středověkem. Pavlu Kouřilovi k 60. narozeninám přátelé, kolegové a žáci*, Brno, 69–89.
- Johaneček, P. 1982: Die Raffelstettener Zollordnung und das Urkundenwesen der Karolingerzeit. In: Maurer, H. – Patze, H. (Hrsg.), *Festschrift für Berendt Schweineköper zum 70. Geburtstag*, Sigmaringen.
- Judák, V. 2007: Ustanovenie Nitrianskeho biskupstva. Bula pápeža Jána VIII. Industriae Tuae z roku 880. In: Vontorčík, E. (ed.), *Nitra v najstarších dokumentoch a písomnostiach (do konca 13. storočia)*, Nitra, 20–28.
- Justová, J. 1990: Archeologický výzkum na předhradí slovanského hradiště v Libici nad Cidlinou a v jeho zázemí v letech 1985–1989, *Archeologické rozhledy 42*, 661–673, 723–731.
- Kadlec, J. 1946: *Byzantské křesťanství u slovanských národů*, Praha.
- Kalábková, P. – Kalábek, M. 2009: Slovanské osídlení a archeologie raného středověku. In: Schulz, J. (ed.): *Dějiny Olomouce*, 1. svazek, Olomouc, 73–86.
- Kalhous, D. 2005: Christian und Großmähren. In: Kouřil, P. (ed.), *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit einem speziellen Blick auf die großmährische Problematik)*, Materialien der internationalen Fachkonferenz Mikulčice 25.–26. 5. 2004, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 25, Brno, 25–33.
- Kalhous, D. 2007: Granum catalogi praesulum Moraviae jako pramen k dějinám Moravy v 10. století?, *Mediaevalia historica Bohemica 11*, 23–37.
- Kalhous, D. 2014: Náčelnictví nebo stát? Několik poznámek k článku Jiřího Macháčka o charakteru Velké Moravy, *Archeologické rozhledy 66*, 177–180.
- Kalousek, F. 1955: Velkomoravské hradisko ve Znojmě – Hradišti na Moravě, *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity C 2*, 9–30.
- Kalousek, F. 1961: Některé nové poznatky k stavební technice velkomoravské architektury, *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity F5*, 135–150.
- Kalousek, F. 1971: Břeclav – Pohansko I. Velkomoravské pohřebiště u kostela, Brno.
- Kanelutti, E. 1990: Slawen- und urnenfelderzeitliche Säugetiere von Thunau bei Gars am Kamp (Niederösterreich), nepublikovaná disertační práce, Vídeňská univerzita.
- Karger, M. K. 1958: *Drevnij Kiev, Moskva – Leningrad*.
- Karwowski, M. 2006: Thunau am Kamp – Eine befestigte Höhensiedlung. Die latènezeitlichen Siedlungsfunde, *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 61*, Wien.
- Kaspárek, M. U. 1956: Fränkische Gräber aus Neutra, Slowakei, *Karpaten Jahrbuch 7*, nepaginovaný separát.
- Katz, V. 1939: Nález mincí a sekaného stříbra ze začátku 11. století u Kelče na Moravě, *Numismatický časopis 15*, 10–22.
- Kaván, J. 1975: Hrací kámen z Libice nad Cidlinou, *Památky archeologické 66*, 438–449.
- Kaván, J. 1993: Pokus o rekonstrukci malířské výzdoby jednoho z velkomoravských kostelů v Mikulčicích, *Pravěk Nová řada 3*, 193–209.
- Kavánová, B. 1976: Slovanské ostruhy na území Československa, *Studie Archeologického ústavu AV ČR Brno 4/3*, Praha.
- Kavánová, B. 1993: Slavjanskíe mogilniki južnoj Moravii. In: Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Bratislava 1–7 septembre 1991, Tom 4, Bratislava, 43–48.
- Kavánová, B. 1995: Knochen- und Geweihindustrie in Mikulčice. In: Daim, F. – Poláček, L. – Staňa, Č. – Tejral, J. (Hrsg.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice 1*, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 2, Brno, 113–378.
- Kavánová, B. 1996: K relativní chronologii keramiky v Mikulčicích, *Časopis Moravského zemského muzea 81 – vědy společenské*, 125–154.
- Kavánová, B. 2000: Specifika pozdně velkomoravské keramiky v Mikulčicích, *Archaeologia mediaevalis Moravia et Silesiana 1*, 199–205.
- Kavánová, B. 2003: Mikulčice – pohřebiště v okolí 12. kostela / Mikulčice – das Gräberfeld bei der 12. Kirche. In: Profantová, N. – Kavánová, B., *Mikulčice – pohřebiště u 6. a 12. kostela*, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 22, Brno, 211–414.
- Kavánová, B. 2009: Zlaté gombíky z Mikulčic – spektrometrická analýza, In: Dresler, P. – Měřinský, Z. (ed.), *Archeologie doby hradištní v České a Slovenské republice*, *Archaeologia mediaevalis Moravia et Silesiana, Supplementum 2*, Brno, 127–135.
- Kavánová, B. 2011: Spektrometrická analýza zlatých náušnic z pohřebiště u baziliky v Mikulčicích. In: *Šestnáct příspěvků k dějinám (Velké) Moravy. Sborník k narozeninám Bohuslava F. Klímy*, Masarykova univerzita, Brno, 23–29, 180, 181.
- Kavánová, B. 2012: Poznámka k relativní chronologii ostruh s páskovými rameny. In: Doležel, J. – Wihoda, M. (ed.), *Mezi raným a vrcholným středověkem. Pavlu Kouřilovi k 60. narozeninám přátelé, kolegové a žáci*, Brno, 169–184.
- Kavánová, B. 2013: Velkomoravské relikvie z Mikulčic, *Jižní Morava, Vlastivědný sborník 49/52*, 19–30.

Kavánová, B. 2013a: Zvláštní tvary nožů – skalpelů z Mikulčic, Jižní Morava 49/52, 351–355.

Kavánová, B. – Galletti, E. 2011: Významné hroby v Mikulčicích a některé aspekty jejich výbavy; sekundárně použité antické gemy na velkomoravských ozdobných předmětech / Special burials in Mikulčice: some aspects of their grave goods and the reused Roman engraved gems on their ornamenta. In: Národní kulturní památka světové hodnoty na seznam světového kulturního dědictví UNESCO. Mezinárodní odborné sympozium, Hodonín 30. 11. – 1. 12. 2010, Sborník příspěvků a výběrová bibliografie SHM/NKP, Hodonín 2011, 95–101.

Kavánová, B. – Šmerda, J. 2010: Zlatý solidus Michala III. z hrobu č. 480 u baziliky v Mikulčicích. In: Ungerman, Š. – Přichystalová, R. (ed.), Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřinskému k 60. narozeninám, Praha, 151–162, 770–772.

Kavka, F. 1963: Příručka k dějinám Československa do r. 1648, Praha.

Kavka, F. 1964: Dějiny Československa do roku 1437. Prozatímní učebnice pro posluchače dálkového studia na pedagogických fakultách – I. díl, Praha.

Kaźmierczyk, J. 1978: Podkowy na Śląsku w X–XIV wieku. Studia z dziejów kultury materialnej, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

Kaźmierczyk, J. 1983: Grodzisko w Dobromierzu koło Bolkowa. Studium do badań pogranicza Państwa Wielkomorawskiego na Śląsku, Studia Archeologiczne 13, 159–241.

Kern, D. 2001: Thunau am Kamp – Eine befestigte Höhensiedlung (Grabung 1965–1990). Urnenfelderzeitliche Siedlungsfunde der unteren Holzweise, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 41, Wien.

Kilievič, R. S. – Orlov, R. S. 1985: Novoe o juvelirnom remesle Kieva X. v. In: Toločko, P. P. (red.), Archeologičeskie issledovanija Kieva 1978–1983, Kiev, 62–65.

Kiss, A. 1996: Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked – Feketekapu A, Innsbruck.

Klanica, Z. 1970: Pokus o třídění keramiky z Mikulčic. In: Klíma, B. (red.), Sborník Josefu Poulíkovi k šedesátinám, Brno, 103–114. Brno.

Klanica, Z. 1970a: Velkomoravský gombík, Archeologické rozhledy 22, 421–446.

Klanica, Z. 1972: Předvelkomoravské pohřebiště v Dolních Dunajovicích. Příspěvek k otázce vzájemných vztahů Slovanů a Avarů v Podunají, Studie Archeologického ústavu AV ČR Brno 1/1, Praha.

Klanica, Z. 1974: Práce klenotníků na slovanských hradištích, Studie Archeologického ústavu AV ČR Brno 2/6, Praha.

Klanica, Z. 1984: Die südmährischen Slawen und anderen Ethnika im archäologischen Material des 6.–8. Jahrhunderts. In: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert, Nitra, 139–150.

Klanica, Z. 1985: Náboženství a kult, jejich odraz v archeologických pramenech. In: J. Poulík – B. Chropovský a kol., Velká Morava a počátky československé státnosti, Praha – Bratislava, 107–140.

Klanica, Z. 1985a: Mikulčice – Klášteřísko, Památky archeologické 76, 474–539.

Klanica, Z. 1986: Počátky slovanského osídlení našich zemí, Praha.

Klanica, Z. 1993: Hlavní hrobka v moravské bazilice, Mediaevalia Historica Bohemica 3, 97–109.

Klanica, Z. 1993a: Křížky z 8.–9. století v Mikulčicích, Pravěk Nová řada 3, 211–225.

Klanica, Z. 1995: Zur Periodisierung vorgroßmährischer Funde aus Mikulčice. In: Daim, F. – Poláček, L. (Hrsg.), Studien zum Burgwall von Mikulčice 1, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 2, Brno, 379–469.

Klanica, Z. 1997: Křesťanství a pohanství staré Moravy. In: Marsina, R. – Ruttckay, A. (ed.), Svätopluk 894–1994, Nitra, 93–137.

Klanica, Z. 1997a: Žďánicko v 6.–9. století. In: Stuchlík, S. – Klanica, Z. – Měřinský, Z., Pravěk a středověk Žďánicka, Brno, 39–58.

Klanica, Z. 2002: Tajemství hrobu moravského arcibiskupa Metoděje, Praha.

Klanica, Z. 2005: Eliten auf Gräberfeldern altmährischer Zentren. In: Kouřil, P. (ed.), Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit einem speziellen Blick auf die großmährische Problematik). Materialien der internationalen Fachkonferenz Mikulčice 25.–26. 5. 2004, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 25, Brno, 35–47.

Klanica, Z. 2006: Nechvalín, Prušánky. In: Pavel Kouřil (ed.), Čtyři slovanská pohřebiště, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 28, Brno.

Klanica, Z. 2008: Mutěnice – Zbrod. Zaniklá slovanská osada ze 7.–10. století, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 36, Brno.

Klanica, Z. 2009: Počátky Slovanů, Praha.

Klanica, Z. 2010: Nález ozdob tvaru knižní vazby. In: Ungerman, Š. – Přichystalová, R. (ed.), Zaměřeno na středověk, Zdeňkovi Měřinskému k 60. narozeninám, Brno, 184–193.

Klápště, J. 2002: Hospodářský a sídelní vývoj západních Slovanů mezi Krušnými horami a Dunajem. In: Wiczorek, A. (ed.), Střed Evropy okolo roku 1000. Historické, umeleckohistorické a archeologické štúdie a katalóg k výstave, Praha, 42–45.

Klápště, J. 2002a: V kruhu hypotéz, či v zajetí pochyb? Archeologické rozhledy 54, 907–909.

Klápště, J. 2005: Proměna českých zemí ve středověku, Praha.

Klápště, J. 2009: Die Archäologie Böhmens im geschichtspolitischen Diskurs zwischen 1918 und 1989. In: Schachtmann, J. – Strobel, M. – Wiedera, T. (Hrsg.), Politik und Wissenschaft in der prähistorischen Archäologie. Perspektiven aus Sachsen, Böhmen und Schlesien, Göttingen, 109–123.

Klazarová, P. (ed.) 2003: Příběh Pražského hradu – Story of Prague Castle, Praha.

Klejn, L. S. 2004: Voskřešenie Peruna. K rekonstrukcii vostočnoslavjanskogo jazyčestva, Sankt-Peterburg.

- Klíma, B. 1985:* Hradištní osada u Dolních Věstonic, okr. Břeclav, Archeologické rozhledy 37, 27–48.
- Klíma, B. 1989:* Nová etapa archeologických výzkumů Znojma – Hradiště, Jižní Morava 25, sv. 28, 125–144.
- Klíma, B. 1989a:* Nový výzkum na hradišti ve Znojmě, Přehled výzkumů Archeologického ústavu AV ČR, Brno, 53–54, tab. 4–5.
- Klíma, B. 1999:* Hradiště sv. Hypolita ve Znojmě. Deset let archeologických výzkumů velkomoravského centra (1986–1995), Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 17, 3–65.
- Klíma, B. 2001:* Archeologický výzkum MU na velkomoravském výšinném hradišti sv. Hypolita ve Znojmě. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřínský, Z. (ed.), Velká Morava mezi východem a západem. Großmähren zwischen West und Ost, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 17, Brno, 229–240.
- Klíma, B. 2001a:* Nové významné objevy archeologické expedice Pedagogické fakulty MU ve Znojmě Hradišti, Univerzitní noviny MU 8, 1/2001, 27–31.
- Klíma, B. 2001b:* Objev prvního velkomoravského kostela na hradišti sv. Hypolita ve Znojmě, Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, řada společenských věd 18, 3–24.
- Klíma, B. 2001c:* Od počátků archeologických výzkumů MU na velkomoravském výšinném hradišti sv. Hypolita ve Znojmě k posledním objevům. In: Podborský, V. (ed.), 50 let archeologických výzkumů Masarykovy univerzity na Znojemsku, Brno, 37–51.
- Klíma, B. 2004:* Objev části velkomoravského pohřebiště pod středověkým až novověkým hřbitovem u kostela sv. Hypolita ve Znojmě – Hradišti. In: Fusek, G. (red.), Zborník na počesť Dariny Bialekovej, Nitra, 179–190.
- Klíma, B. 2007:* Znojmo (okr. Znojmo). Hradiště sv. Hypolita. Doba středohradištní, mladohradištní, středověk. Hradiště. Záchranný výzkum, Přehled výzkumů Archeologického ústavu AV ČR Brno 48, 528–529.
- Klíma, B. 2008:* Znojmo (okr. Znojmo). Hradiště sv. Hypolita. Středohradištní a mladohradištní období, středověk. Hradiště, pohřebiště, Přehled výzkumů Archeologického ústavu AV ČR Brno 49, 461–463.
- Klíma, B. 2009:* Jedinečný archeologický objev na Hradišti sv. Hypolita ve Znojmě, Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 23/3–14.
- Klíma, B. 2010:* Using the results of the archaeological excavations of the department in Znojmo – Hradiště to the knowledge of early christianity in Moravia, Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 24/2, 3–12.
- Klíma, B. 2010a:* Zdroje pitné vody ve vývoji osídlení Hradiště sv. Hypolita, Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 24/1, 3–18.
- Klíma, B. 2010b:* Zhodnocení práce archeologického týmu na výzkumu r. 2009 ve Znojmě – Hradišti, Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 24/1, 175–186.
- Klíma, B. 2010c:* Znojmo (okr. Znojmo). Hradiště sv. Hypolita. Doba středohradištní. Hradiště, vnitřní fortifikace, sídliště, pohřebiště. Záchranný a předstihový výzkum, Přehled výzkumů Archeologického ústavu AV ČR Brno 51, 484–488.
- Klíma, B. 2011:* Znojmo (okr. Znojmo). Hradiště sv. Hypolita. Středohradištní, mladohradištní období. Pohřebiště. Záchranný a předstihový výzkum, Přehled výzkumů Archeologického ústavu AV ČR Brno 52/2, 212–213.
- Klíma, B. – Kratochvíl, L. 2009:* Znojmo (okr. Znojmo). Hradiště sv. Hypolita. Doba středohradištní. Pohřebiště, hradiště, vnitřní. Záchranný a předstihový výzkum, Přehled výzkumů Archeologického ústavu AV ČR Brno 50, 450–455.
- Klíma, B. – Šašínska, Z. – Čermáková, P. 2001:* Znojmo, hradiště sv. Hypolita, Přehled výzkumů Archeologického ústavu AV ČR Brno 42, 263–264.
- Knies, J. 1891:* Předhistorické hradiště líšeňské, Časopis Vlasteneckého muzejního spolku v Olomouci 8, 49–58.
- Kočár, P. – Kočárová, R. 2006:* Nálezová zpráva o archeobotanické analýze, Západočeský institut pro ochranu a dokumentaci památek, č. j. 23/06
- Kohoutek J. 1995:* Počátky města Přerova, Archaeologia historica 20, 187–200.
- Kohoutek J. 2001:* Problematika lokalizace královského hradu a vývoje středověkého města Přerova, Archaeologia historica 26, 155–170.
- Koch, U. 2001:* Das alamannisch-fränkische Gräberfeld bei Pleidelsheim, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 60, Stuttgart.
- Kolejka, J. 1963:* Cyrilometodějská tradice v druhé polovině 19. století. In: Böhm, J. – Havránek, B. – Kolejka, J. – Poulík, J. – Vaněček, V. (ed.), Velká Morava. Tisíciletá tradice státu a kultury, Praha, 91–112.
- Kolejka, J. – Štastný, V. 1965:* Die cyrilometodějsche und großmährische Tradition im tschechischen politischen Geschehen im 19. und 20. Jahrhundert. In: Macůrek, J. (red.), Magna Moravia. Sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu, Brno, 587–610.
- Kollautz, A. – Miyakawa, H. 1970:* Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa, I. Teil: Die Geschichte; II. Teil: Die Kultur, Klagenfurt – Bonn.
- Koller, H. 1970:* Zur Eingliederung der Slaven in das karolingische Imperium. In: Zagiba, F. (ed.), Das heidnische und christliche Slaventum. Acta II Congressus internationalis historiae Slavicæ Salisburgo-Ratisbonensis anno 1967 celebrati. Das christliche Slaventum. Beiträge zur literarischen Bildung der Slaven zur Zeit ihrer Christianisierung, Wiesbaden: Annales Instituti Slavici II/2, 33–45.
- Koller, H. 1995:* Die Raffelstetter Zollordnung und die mährischen Zentren. In: Brachmann, H. (ed.), Burg – Burgstadt – Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa, Berlin: Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 283–295.
- Kolník, T. 1993:* Bola v Nitre rímska stanica? (diskusný príspevok). In: Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta, Nitra, 94–95.

- Kolník, T. 1994: Ikonografia, datovanie a kultúrno-historický význam enkolpiónu z Veľkej Mače, Slovenská archeológia 42, 126–139.
- Kolník, T. – Veliačik, L. 1983: Neskoroantická pyxida z Čiernych Kľačan, Slovenská archeológia 31, 37–58.
- Kolníková, E. 1967: Obolus mŕtvych vo včasnostredovekých hrobch na Slovensku, Slovenská archeológia 15, 189–254.
- Konečný, L. J. 2005: Románská rotunda ve Znojmě. Ikonologie maleb a architektury, Brno.
- Konstantinou, E. (ed.) 1991: Leben und Werk der Slavenapostel Kyrillos und Methodios, Münsterschwarzach.
- Konstantinou, E. (ed.) 2005: Methodios und Kyrillos in ihrer europäischen Dimension, Frankfurt am Main.
- Korzuchina, G. F. 1946: O technike tisnenija i peregorodčatoj èмали v Drevnej Rusi X–XII vv., Krátke soobščenija Instituta istorii material'noj kul'tury AN SSSR 13, 45–52.
- Korzuchina, G. F. 1954: Russkie klady IX–XIII vv., Moskva – Leningrad.
- Kostelníková, M. 1970: Výzkum staroslovanského sídliště v Přitlukách, Přehled výzkumů 1968, 39.
- Kostelníková, M. 1971: Výzkum staroslovanského sídliště v Přitlukách, Přehled výzkumů 1969, 21.
- Kostelníková, M. 1972: Velkomoravský textil v archeologických nálezech na Moravě, Studie Archeologického ústavu AV ČR Brno 5.
- Kostelníková, M. 2006: Zbytky textilu v Nechvalíně. In: Klanica, Z., Nechvalín, Prušánky. Čtyři slovanská pohřebiště. Díl I, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 28, Brno, 283–293.
- Košta, J. 2005: Kollektion frühmittelalterlicher Schwerter aus dem Großmährischen Zentrum in Mikulčice. In: Kouřil, P. (ed.), Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit einem speziellen Blick auf die großmährische Problematik). Materialien der internationalen Fachkonferenz Mikulčice 25.–26. 5. 2004, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 25, Brno, 157–191.
- Kotowicz, P. 2009: Dwie wczesnośredniowieczne bradatice z południowej Lubelszczyzny. In: Taras, H. – Zakościelna, A. (ed.), Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historia dedicata Joanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi, Lublin, 383–396.
- Kouřil, P. 1994: Slovanské osídlení českého Slezska, Brno – Český Těšín.
- Kouřil, P. 1996: Slovanské hradisko a středověký hrad. In: Vokřínek, P. (ed.), Landek – svědek dávné minulosti, Ostrava, 46–55.
- Kouřil, P. 1997: Severní předpolí Moravské brány a zásah velkomoravský. In: Wachowski, K. (ed.), Śląsk i Czecha a kultura wielkomorawska, Wrocław, 65–75.
- Kouřil, P. 1998: Frühmittelalterlichen Befestigungen in Schlesien und Nordmähren. In: Henning, J. – Ruttkay, A. T. (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, Bonn, 349–358.
- Kouřil, P. 1998a: Archeologický výzkum na hradisku v Chotěbuzi – Podoboře, okres Karviná (předběžná zpráva), Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1995 roku, 87–91.
- Kouřil, P. 1998b: Schlesien in der Geschichte des böhmischen Staates des 9. bis 12. Jahrhunderts (Archäologische Abhandlung-zusammenfassende Übersicht). In: Borák, M. (ed.), Slezsko v dějinách českého státu, Opava, 57–67.
- Kouřil, P. 2000: Archeologický výzkum na hradisku v Chotěbuzi – Podoboře, okres Karviná, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1996 roku, 97–100.
- Kouřil, P. 2000a: Archeologický výzkum na hradisku v Chotěbuzi – Podoboře, okres Karviná, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1997 roku, 124–128.
- Kouřil, P. 2001: Archeologický výzkum na hradisku v Chotěbuzi – Podoboře, okres Karviná, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1998 roku, Katowice, 152–157.
- Kouřil, P. 2001a: Archeologický výzkum hradiska v Chotěbuzi – Podoboře, Těšínsko 44/1, 1–5.
- Kouřil, P. 2001b: Záchranný archeologický výzkum na Landeku (Ostrava-Koblov), Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1998 roku, Katowice, 158–163.
- Kouřil, P. 2001c: Zur chronologischen Stellung von Sporen, deren Arme mit rechteckigem Rahmen mit fester Schnalle beendet sind. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřinský, Z. (ed.), Velká Morava mezi východem a západem, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 17, Brno, 209–227.
- Kouřil, P. 2003: Staří Maďaři a Morava z pohledu archeologie. In: Klápště, J. – Plešková, E. – Žemlička, J. (ed.), Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka, Praha, 110–146.
- Kouřil, P. 2004: Raně středověký bojovnícký hrob z Hradce nad Moravicí, Slovenská Archeológia 52/1, 55–76.
- Kouřil, P. 2005: Frühmittelalterliche Kriegergräber mit Flügellanzens und Sporen des Typs Biskupija-Crkvina auf mährischen Nekropolen. In: Kouřil, P. (ed.), Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit einem speziellen Blick auf die großmährische Problematik). Materialien der internationalen Fachkonferenz Mikulčice 25.–26. 5. 2004, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 25, 67–99, Brno.
- Kouřil, P. 2006: Zu einigen Äußerungen der materiellen Nomadenkultur auf dem Mikulčicer Burgwall. K některým projevům nomádké hmotné kultury na mikulčickém hradě, Přehled výzkumů Archeologického ústavu AV ČR v Brně 47, Brno, 69–76.
- Kouřil, P. 2007: Jezdecká elita na hradisku v Chotěbuzi – Podoboře, Těšínsko 50/1, 5–8.
- Kouřil, P. 2007a: Archeopark v Chotěbuzi – Podoboře u Českého Těšína, Cieszyńskie Studia Muzealne 3 / Těšínský muzejní sborník 3, 295–300.
- Kouřil, P. 2008: Archeologické doklady nomádké vlivu a zásahu na území Moravy v závěru 9. a v 10. století. In: Štefanovičová, T. – Hulínek, D. (ed.), Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska, Bratislava, 113–135.

- Kouřil, P. 2008a:* Kostel č. VIII. v Mikulčicích a jeho archeologický výzkum. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Mitáček, J. (ed.), *Východní Morava v 10.–14. století*, Brno, 53–79.
- Kouřil, P. 2009:* Vom Burgwall zur Curtis bei den oberdonauländischen Slawen. Zur Problematik der Entwicklung, Datierung und Struktur der Herrenhöfe während der großmährischen Periode. In: von Freeden, U. – Wolfram, H. – Wamers, H. (ed.), *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa*, Bonn: Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 12, 359–376.
- Kouřil, P. 2010:* Kirche Nr. 7 in Mikulčice. In: Poláček, L. – Maříková Kubková, J. (Hrsg.), *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle*, Internationale Tagungen in Mikulčice 8, Brno, 57–69.
- Kouřil, P. 2010a:* Raně středověké nálezy z Malé Hané a blízkého okolí na severozápadní Moravě. In: Ungerman, Š. – Přichystalová, R. (ed.), *Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřínskému k 60. narozeninám*, Brno, 245–250.
- Kouřil, P. 2013:* Der dritte Hortfund von Eisengegenständen aus dem Slawischen Burgwall Staré Zámky in Brno-Líšeň. In: Kolenda, J. – Mierzwiński, A. – Moździoch, S. – Żygadło, L., *Z badań nad kulturą społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych*, Wrocław, 599–615.
- Kouřil, P. 2013a:* Soubor šperků – stříbrné náušnice a pozlacené gombíky. In: Jemelková, S. (ed.), *Mezi východem a západem. Svatí Cyril a Metoděj v kultuře českých zemí*, Olomouc, 215–216.
- Kouřil, P. – Gryc, J. 2011:* Der Burgwall in Chotěbuz – Podobora und seine Stellung in der Siedlungsstruktur des oberen Odergebietes vom 8. bis zum 9. / 10. Jahrhundert. In: Macháček, J. – Ungerman, Š. (Hrsg.), *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa*, Bonn, 217–243.
- Kouřil, P. – Gryc, J. 2014:* Hradiska 10.– 12. století na severní Moravě a v českém Slezsku. In: Chrtán, K. – Moździoch, S. (ed.), *Funkce grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy środkowo-wschodniej. Społeczność, gospodarka, ideologia*, Wrocław – Głogów, 99–172.
- Kouřil, P. – Poláček, L. 2013:* Goldfunde von Mikulčice – Probleme und Perspektiven. In: Hardt, M. – Heinrich-Tamáska, O. (Hrsg.), *Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts und Jenseitsrepresentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donaauraum*, Weinstadt, 407–422.
- Kouřil, P. – Tymonová, M. 2013:* Slovanský kostrový mohylník ve Stěbořicích, *Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 34*, Brno.
- Kratochvíl, Z. 1969:* Tiere des Burgwalles Pohansko, *Přírodovědecké práce ústavů ČSAV v Brně 3/1*, Praha.
- Kratochvíl, Z. 1969a:* Wildlebende Tiere und einige Haustiere der Burgstätte Pohansko, *Přírodovědecké práce ústavů ČSAV v Brně 3/3*, Praha.
- Kratochvíl, Z. 1981:* Tierknochen aus der grossmährischen Siedlung Mikulčice I. Das Hausschwein, *Studie Archeologického ústavu AV ČR Brno 9/3*, Praha.
- Kratochvíl, Z. 1982:* Archeozoologie velkomoravských Mikulčic, *Vesmír 61/8*, 243–248.
- Kratochvíl, Z. 1988:* Dva nejvýznamnější druhy domácích zvířat Velké Moravy: prase domácí a tur domácí. Autoreferát disertace k získání vědecké hodnosti doktora biologických věd, Brno 1988.
- Kratochvíl, Z. 1988a:* K historii sokolnictví, *Věda a život 33 (48)*, 118–119.
- Kristó, G. 1996:* Konstantinos Porphyrogennetos über die Landnahme der Ungarn. In: Prinzing, G. – Salamon, M. (ed.): *Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1453. Beiträge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies*, Copenhagen, 13–21.
- Krzemieńská, B. 1980:* Wann erfolgte der Anschluß Mährens an den böhmischen Staat? *Historica 19*, 195–243
- Krzemieńská, B. 1985:* Moravští Přemyslovci ve znojenské rotundě, Ostrava.
- Krzemieńská, B. 1987:* Die Rotunde in Znojmo und die Stellung Mährens im böhmischen Přemyslidenstaat, *Historica 27*, 5–59.
- Krzemieńská, B. – Merhautová, A. – Třeščík, D. 2000:* Moravští Přemyslovci ve znojenské rotundě, Praha.
- Křivánek, R. 2003:* Přistoupim, okr. Kolín. Výzkumy v Čechách 2000, Praha, 228.
- Křivánek, R. – Mařík, J. 2012:* Nedestruktivní výzkum akropole libického hradiště, *Sborník Národního muzea v Praze, řada A Historie 66*, 1–2, 67–70.
- Kříž, M. – Koudelka, F. 1900:* Průvodce do moravských jeskyň, Ždánice – Vyškov.
- Kubíček, J. 1988:* Ediční činnost Muzejního spolku a Muzejní a vlastivědné společnosti 1888–1987. In: Frolec, V. (ed.), *Rodná země. Sborník k 100. výročí Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. Vladimíra Nekudy CSc.*, Brno, 52–71.
- Kubíček, J. 1992:* Vychází nová řada *Vlastivědy moravské – Země a lid*, *Vlastivědný věstník moravský 44*, 232–233.
- Kubíček, J. 1999:* Nová řada *Vlastivědy moravské*. In: Kordiovský, E. (ed.), *100 let Vlastivědy moravské a vlastivědné práce na Moravě: 25. mikulovské sympozium 14.–15. října 1998*, Břeclav, 29–32.
- Kubíček, J. 2008:* 1888–2008: 120 let Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně, *Vlastivědný věstník moravský 60*, 233–235.
- Kučera, M. 1974:* Slovensko po páde Veľkej Moravy. Štúdie o hospodárskom a sociálnom vývine v 9.–13. storočí, Bratislava.
- Kučera, M. 1985:* Postavy veľkomoravskej histórie, Martin.
- Kučerovská, T. 1973:* Nález severoitalských mincí na velkomoravském hradišti „Valy“ u Mikulčic, *Moravské numismatické zprávy 13*, 10–15.
- Kučerovská, T. 1977:* Soupis nálezů mincí ze systematického výzkumu velkomoravského hradiště v Mikulčicích 1960–1969 (okr. Hodonín), *Přehled výzkumů Archeologického ústavu AV ČR, Brno*, 49–52.
- Kučerovská, T. 1980:* Die Zahlungsmittel in Mähren im 9. und 10. Jahrhundert, *Rapports du IIIe Congrès International d' Archéologie Slave II*, 211–223, 229, Bratislava.

- Kučerovská, T. 1989:* Archeologické nálezy k vývoji peněžní směny ve Velkomoravské říši, Numismatický sborník 18, 19–54.
- Kučerovská, T. 1992:* Ekonomicko-peněžní vztahy raně feudální společnosti a první fáze uplatňování mincovního hospodářství na Moravě, rkp. disertační práce na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity, Brno.
- Kučerovská, T. 1993–1994:* Kelčský nálezy, Folia numismatica 8–9, 63–187.
- Kučerovská, T. 1998:* Münzfunde aus Mikulčice. In: Poláček, L. (ed.), Studien zum Burgwall von Mikulčice 3, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 11, Brno, 151–170.
- Kudrnáč, J. 1963:* Archeologické objevy u staroslovanském vojenství, Věstník Československé akademie věd 72/4, 439–443.
- Kühtreiber, K. 2006:* Die hochmittelalterliche Keramik im südöstlichen Niederösterreich – Ihre Entwicklung, ihre Formen und die Beziehungen zu den benachbarten Keramikregionen, Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 22, 93–148.
- Kuna, M. – Profantová, N. a kol. 2005:* Počátky raného středověku v Čechách. Archeologický výzkum sídelní aglomerace kultury pražského typu v Rostokách, Praha.
- Kurnatowska, Z. 1980:* Pola strefy Naddunajskiej w formowaniu się kultury słowiańskiej VIII–IX wieku. In: Vignatiová, J. (ed.), Slované VI–X. století, Brno, 155–163.
- Kurnatowska, Z. 2002:* Początki Polski, Poznań.
- Kutnar, F. – Marek, J. 1973:* Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví 1. Od počátku národní kultury až po vyznění obrodného úkolu dějepisectví v druhé polovině 19. století, Praha.
- Kutnar, F. – Marek, J. 1977:* Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví 2. Od počátků dějepisectví po práh historiografie marxistické, Praha.
- Kutnar, F. – Marek, J. 1997 (2. vyd.), 2009 (3. vyd.):* Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví 1–2. Od počátku národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století, Praha.
- Kuz'min, A. G. 1988:* Padenie Peruna. Stanovlenie christianstva na Rusi.
- Labuda, G. 1988:* O obrzędku słowiańskim w Polsce południowej, czyli Kraków biskupi przed r. 1000. In: Studia nad początkami państwa polskiego II, 83–166.
- Labuda, G. 1994:* Czeskie chrześcijaństwo na Śląsku i w Małopolsce w X i XI wieku. In: Małecki, J. M. (red.), Chrystianizacja Polski południowej, Kraków, 73–98.
- Laiou, A. E. 2005:* The Byzantine Village (5th–14th century). In: Jacques Lefort, Cécile Morrisson and Jean-Pierre Sodini (ed.), Les Villages dans l'Empire byzantin (IVe–XVe siècle), Paris, 31–54.
- Last, M. 1972:* Die Bewaffnung der Karolingerzeit, Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte 41, 77–93.
- Lášek, J. B. 1997:* Počátky křesťanství u východních Slovanů, Praha.
- Le Goff, J. – Smitt, J. C. 1993:* Encyklopedie středověku, Praha.
- Leciewicz, L. 2001:* Torcello – the Venetian „Great Trading Station” in the Light of Archeology. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřínský, Z. (ed.), Velká Morava mezi Východem a Západem. Sborník příspěvků z mezinárodní konference Uherské Hradiště, Staré Město 28. 9.–1. 10. 1999, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 17, 257–266, Brno.
- Legoux, R. – Périn, P. – Vallet, F. 2006:* Chronologie normalisée du mobilier funéraire mérovingien entre Manche et Lorraine, Bulletin de liaison de l' Association française d' Archéologie mérovingienne, Hors-série, 2e édition revue et corrigée.
- Leube, A. (Hrsg.) 2002:* Prähistorie und Nationalsozialismus. Die Mittel- und osteuropäische Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933–1945, Heidelberg.
- Levašova, V. P. 1967:* Visočnye kol'ca, Trudy Gosudarstvennogo istoričeskogo muzeja Moskva 43, 7–54.
- Libal, D. – Havlík, L. a kol. 1961:* Znojmo, Praha.
- Lichačov, D. S. 1952:* Voznikovenie Ruskoj literatury, Moskva.
- Lichačov, D. S. – Romanov, B. A. (ed.) 1950:* Povest' vremennyh let. Po Lavrentevskoj letopisi 1377 g., Moskva –Leningrad.
- Litavrin G. G. (red.) 1982:* Razvitie etničeskogo samosoznanija slavjanskich narodov v epochu rannego srednevekov'ja, Moskva.
- Litavrin, G. G. (ed.) 1988:* Prinjatije christianstva narodami Central'noj i Jugo-Vostočnoj Evropy i kreščenijske Rusi, Moskva.
- Ljapuškina, I. I. 1958:* Gorodišče Novotrojickoje, Materialy i issledovanija po archeologii SSSR 74, Moskva.
- Lochner, M. 1998–1999:* Ein Schmuckdepot der Urnenfelderzeit aus Thunau am Kamp, Niederösterreich, Archaeologia Austriaca 82–83, 181–186.
- Lochner, M. 2004:* Gussformen für Ringe aus urnenfelderzeitlichen Fundstellen Niederösterreichs, Archaeologia Austriaca 88, 103–120.
- Losert, H. 2003:* Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Altenerding in Oberbayern und die „Ethnogenese“ der Bajuwaren. In: Losert, H. – Pleterski, A., Altenerding in Oberbayern Struktur des frühmittelalterlichen Gräberfeldes und „Ethnogenese“ der Bajuwaren, Teil I, Berlin – Bamberg – Ljubljana.
- Losert, H. 2007–2008:* Slaven in der Oberpfalz – eine Bestandsaufnahme, Acta archaeologica Carpathica 42–43, 301–370.
- Losert, H. 2011:* Das Brandgräberfeld von Regensburg – Großprüfung und die frühen Slaven in Pannonien. In: Heinrich-Tamáska, O. (Hrsg.), Kesthely – Fenépuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia, Castellum Panonicum Pelsonense 2, Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf., 475–489.
- Loskotová, Z. 2013:* Lombard burial grounds and graves of social elites north of the Middle Danube in the light of recent research. In: Hardt, M. – Heinrich-Tamáska, O. (Hrsg.), Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum, Weinstadt, 321–337.
- Lübke, Chr. 1996:* Herrschaftsrepräsentation und -imitation im Wechselspiel zwischen Karolingern und Slaven in der Zeit Karls des Großen

und Ludwigs des Frommen. In: Kurnatowska, Z. (ed.), *Słowiańszczyzna w Europie Średniowiecznej*, Bd. 1, Wrocław, 105–112.

Ludvíkovský, J. (ed.) 1978: *Kristiánova legenda. Život a umučení svatého Václava a jeho báby svaté Ludmily*, Praha.

Lukačka, J. 2010: *Nitrianska Blatnica 1185–2010*. In: *Monografia obce. N. Blatnica*, 28–35.

Lutovský, M. 1996: *Kolínský knížecí hrob: ad fontes*, Sborník Národního muzea v Praze. Řada A 48/1994, 37–76.

Lutovský, M. 1996a: *Hroby předků. Sonda do života a smrti dávných Slovanů*, Praha.

Lutovský, M. 1997: *Hroby knížat. Kapitoly z českých dějin a hrobové archeologie*, Praha.

Lutovský, M. 2001: *Encyklopedie slovanské archeologie v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha.

Lutovský, M. 2005: *Knížecí hroby českého raného středověku. Margiální úvahy nad velkým tématem hrobové archeologie*, Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV 17, 57–62.

Lutovský, M. – Petráň, Z. 2005: *Slavíkovci. Mýtus českého dějepisectví*, Praha.

Lutovský, M. – Profantová, N. 1995: *Sámova říše*, Praha.

L'vova, Z. A. 1968: *Stekljannye busy Staroj Ladogi*, *Archeologičeskij sbornik Gosudarstvennogo Ėrmitaža* 10, 64–94.

L'vova, Z. A. 1970: *Stekljannye busy Staroj Ladogi*, *Archeologičeskij sbornik Gosudarstvennogo Ėrmitaža* 12, 89–111.

Macek, J. 1984: *Histoire de la Bohême*, Paris.

Macůrek, J. – Večerka, R. (ed.) 1965: *Magna Moravia. Sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu*, Praha.

Mačinskaja, A. D. – Mačinskij, D. A. 1988: *Severnaja Rus', Russkij Sever i Staraja Ladoga v VIII–XI vv.* In: Čistov K. V. (red.), *Kul'tura Russkogo Severa*, Leningrad, 17–19.

Macháček, J. 1995: *Keramika středodunajské kulturní tradice. Příspěvek k diskusi o terminologii raného středověku*, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity E 40, 61–67.

Macháček, J. 1997: *Studie zur Keramik der mitteldanubischen Kulturtradition*, *Slovenská archeológia* 45, 353–418.

Macháček, J. 2000: *K absolutní a relativní chronologii keramiky středodunajské kulturní tradice na jižní Moravě*, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity 49, řada M5, Brno 2001, 25–56.

Macháček, J. 2001: *Studie k velkomoravské keramice. Metody, analýzy a syntézy, modely*, Brno.

Macháček, J. 2001a: *Pohansko bei Břeclav – ein bedeutendes Zentrum Großmährens*. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřínský, Z. (ed.), *Velká Morava mezi východem a západem. Großmähren zwischen West und Ost*, *Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno* 17, Brno, 275–290.

Macháček, J. 2002: *Břeclav – Pohansko V. Sídlištní aglomerace v Lesní školce*, *Digitální katalog archeologických pramenů*, Brno.

Macháček, J. 2005: *Raně středověké Pohansko u Břeclavi: munitio, palatium, nebo emporium moravských panovníků?*, *Archeologické rozhledy* 57, 100–138.

Macháček, J. 2007: *Pohansko bei Břeclav. Ein frühmittelalterliches Zentrum als sozialwirtschaftliches System*, *Studien zur Archäologie Europas* 5, Bonn.

Macháček, J. 2010: *The Rise of Medieval Towns and States in East Central Europe: Early Medieval Centres as Social and Economic Systems*, *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450*, 10, Leiden – Boston.

Macháček, J. 2011: *Fünfundzwanzig Jahre archäologische Ausgrabungen in Pohansko bei Břeclav*. In: Macháček, J. – Ungerman, Š. (Hrsg.), *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Studien zur Archäologie Europas* 14, Bonn, 15–33.

Macháček, J. 2012: *„Velkomoravský stát“ – kontroverze středoevropské mediévistiky*, *Archeologické rozhledy* 64, 775–787.

Macháček, J. – Balcárková, A. – Čáp, P. – Dresler, P. – Přichystal, A. – Přichystalová, R. – Schuplerová, E. – Sládek, V. 2014: *Velkomoravská rotunda z Pohanska u Břeclavi*, *Památky archeologické* 105.

Macháček, J. – Doláková, N. – Dresler, P. – Havlíček, P. – Hladilová, Š. – Přichystal, A. – Roszková, A. – Smolíková, L. 2007: *Raně středověké centrum na Pohansku u Břeclavi a jeho přírodní prostředí*, *Archeologické rozhledy* 59, 278–314.

Macháček, J. – Gregorová, M. – Hložek, M. – Hošek, J. 2007: *Raně středověká kovodělná výroba na Pohansku u Břeclavi*, *Památky archeologické* 98, 129–184.

Maksimov, E. V. – Petrašenko, V. A. 1988: *Slavjanskije pamjatniki u s. Monastyrek na Srednem Dnestre*, Kiev.

Marek, J. (red.) 1991: *České a československé dějiny I. Od počátků do roku 1790*, Praha.

Marek, O. – Kostelníková, M. 1998: *Die Spinnwirtel aus Mikulčice*. In: Poláček, L. (ed.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice 3*, *Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno* 11, Brno, 171–326.

Marešová, K. 1976: *Nález předmincovního platidla na slovanském pohřebišti v Uherském Hradišti – Sadech*, *Časopis Moravského zemského muzea* 41 – vědy společenské, 31–37.

Marešová, K. 1983: *Uherské Hradiště – Sady. Staroslovanské pohřebišťě na Horních Kotvicích*, Brno – Uherské Hradiště.

Marešová, K. 1985: *Uherské Hradiště – Sady. Staroslovanské sídlišťě na Dolních Kotvicích*, Brno – Uherské Hradiště.

Marešová, B. 2008: *Příspěvek k poznání raně středověkých pohřebišť (zvyk vkládání mincí do hrobů)*, *Studia mediaevalia Pragensia* 8, 7–44.

Marsina, R. 1985, 2013 (2. vyd.): *Metodov boj*, Bratislava.

Marsina, R. 1996: *Svätopluk, legenda a skutočnosť*. In: Marsina, R. – Ruttkay, A. (ed.), *Svätopluk 894–1994*, Nitra.

- Mařík, J. 2009:* Libická sídelní aglomerace a její zázemí v raném středověku. Early Medieval Agglomeration of Libice and its Hinterland. *Dissertationes Archaeologicae Brunenses / Pragensesque 7*, Praha.
- Mařík, J. 2010:* Die Sakralbauten in der frühmittelalterlichen Burg Libice nad Cidlinou. In: Poláček, L. – Maříková Kubková, J. (ed.), Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle, Internationale Tagungen in Mikulčice 8, Brno, 263–273.
- Mařík, J. 2011:* Ecclesia lignea, memoria nebo něco úplně jiného? In: Doležalová, E. – Meduna, P. (ed.), Co můj kostel dnes má, nemůže kníže odnít. Věnováno Petru Sommerovi k životnímu jubileu, Praha, 40–45.
- Mařík, J. – Maříková Vlčková, P. – Maříková Kubková, J. 2013:* Revizní výzkum raně středověkého kostela v Libici nad Cidlinou, Archeologické výzkumy v Čechách 2012, 23.
- Mařík, J. – Zavřel, J. 2012:* Nové doklady zpracování drahých kovů v raném středověku (předběžné sdělení), *Acta rerum naturalium 12*, 101–107.
- Maříková Kubková, J. 2001:* Základové zdivo levohradecké rotundy. In: Tomková, K., Levý Hradec v zrcadle archeologických výzkumů I, *Casturum Pragense 4*, 273–276.
- Maříková Kubková, J. 2011:* Nové směry ve výzkumu raně středověké architektury. In: Doležalová, E. – Meduna, P. (ed.), Co můj kostel dnes má, nemůže kníže odnít. Věnováno Petru Sommerovi k životnímu jubileu, Praha, 85–97.
- Mašek, N. 1970:* Nové poznatky z výzkumu na hradišti v Praze-Butovicích, *Archeologické rozhledy 22*, 272–285.
- Matla-Kozłowska, M. 2008:* Pierwsi Przemysłidzi i ich państwo (od X do połowy XI wieku). Ekspansja terytorialna i jej polityczne uwarunkowania, Poznań.
- Mattuš, J. – Procházka, R. 2009:* Ověření statiky vybraných příkladů dřevozemních opevnění. In: Procházka, R., Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku, Brno.
- Mazuch, M. 2003:* Fischereigerät aus Mikulčice und die Frage des Fischanteils an der Ernährung der Bewohner des Burgwalls. In: Kempke, T. – Kouřil P. – Poláček, L. (Hrsg.), Studien zum Burgwall von Mikulčice 5, *Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 21*, Brno, 355–399.
- Mazuch, M. 2012:* Výzkumy severního podhradí hradiště Mikulčice – Valy: K otázce násilného zániku velkomoravských mocenských center na počátku 10. věku. In: Doležal, J. – Wihoda, M. (ed.), Mezi raným a vrcholným středověkem. Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozeninám přátelé, kolegové, žáci, Brno, 137–160.
- Mazuch, M. 2013:* Předběžné výsledky záchranného výzkumu SZ úseku opevnění akropole raně středověkého mocenského centra Mikulčice – Valy, *Přehled výzkumů 54/2*, 25–44.
- Mazuch, M. 2013a:* Velkomoravské keramické okruhy a tzv. mladší velkomoravský horizont v Mikulčicích, *Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 45*, Brno.
- McCormick, M. 1986:* Eternal victory. Triumphant rulership in late antiquity, Byzantium, and the early medieval West, Cambridge.
- McCormick, M. 2002:* Verkehrswege, Handel und Sklaven zwischen Europa und dem Nahen Osten um 900: Von der Geschichtsschreibung zur Archäologie? In: Henning, J. (ed.), Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit. Internationale Tagung in Vorbereitung der Ausstellung „Otto der Große, Magdeburg und Europa“, Mainz, 171–180.
- Medunová Benešová, A. 1964:* Eneolitické výšinné sídliště Staré Zámky v Brně-Líšni, *Památky archeologické 55*, 91–155.
- Medynceva, A. A. 1983:* Načalo pis'mennosti na Rusi v IX – X vv. Istorija, kul'tura, etnografija i fol'klor slavjanskich narodov. In: IX Meždunarodnyj s'ezd slavistov, Kiev, sentjabr' 1983 g., *Doklady sovsťskoj delegacii, Moskva*, 86–94.
- Medynceva, A. A. 1993:* Kirillo-mefodievskaja tradicija v Drevnej Rusi (predmety christianskogo kul'ta X–XII vv.). In: Litavrin G. G. (red.), Istorija, kul'tura, etnografija i fol'klor slavjanskich narodov. XI Meždunarodnyj s'ezd slavistov, Bratislava, sentjabr' 1993 g., *Doklady rossijskoj delegacii, Moskva*, 135–145.
- Mencej, M. 2001:* Gospodar volkov v slovanski mitologiji, Ljubljana.
- Menghin, O. 1926:* Einführung in die Urgeschichte Böhmens und Mährens, Reichenberg.
- Menoušková, D. 2013:* Kostel a kaple sv. Jiří v Uherském Hradišti, *Slovácko 54/2012*, 141–154.
- Merhautová, A. 2000:* Znojemská rotunda a její nástěnné malby. In: Krzemieńska, B. – Merhautová, A. – Třeščík, D., Moravští Přemyslovci ve Znojemské rotundě, 51–66, 122–124. Praha.
- Merhautová Livarová, A. 1983:* Ikonografie znojemského přemyslovského cyklu, *Umění 31*, 18–26.
- Mezihorák, F. 1997:* Hry o Moravu. Separatisté, irendisté a kolaboranti 1938–1945, Praha.
- Mezník, J. 1995:* Přehled dějin středověké Západní Evropy I. Vznik středověké Evropy (5.–11. století), Brno.
- Mezník, J. – Měřínský, Z. 1998:* The making of the Czech state: Bohemia and Moravia from the tenth to the fourteenth centuries. In: Teich, M. (ed.), *Bohemia in History*, Cambridge, 39–58.
- Měřínský, Z. 1977–1978:* První archeologické výzkumy zaniklých středověkých osad na Moravě, *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity E 22–3*, 177–192.
- Měřínský, Z. 1981:* Přehled dosavadního stavu výzkumu fortifikací 11. až počátku 16. století na Moravě a ve Slezsku (hradiska a hrady), *Archaeologia historica 6*, 147–197.
- Měřínský, Z. 1985:* Velkomoravské kostrové pohřebiště ve Velkých Bílovicích. K problematice venkovských pohřebišť 9.–10. stol. na Moravě, *Studie Archeologického ústavu AV ČR Brno 12/1*, Praha.
- Měřínský, Z. 1986:* Morava v 10. století ve světle archeologických nálezů, *Památky archeologické 77*, 18–80.
- Měřínský, Z. 1988:* Kosočtverečné olovené křížky a jejich chronologické postavení v rámci hmotné kultury střední doby hradištní. In: V. Frolec (ed.), *Rodná země. Sborník k 100. výročí Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. Vladimíra Nekudy, CSc.*, Brno, 122–145.

- Měřínský, Z. 1989: K problematice osídlení Znojemska a Bítovska v předvelkomoravském a velkomoravském období, Časopis Moravského zemského muzea, vědy společenské 74, 111–120.
- Měřínský, Z. 1991: Keramika 6. až 1. poloviny 13. století na Moravě a její vztahy ke slezské oblasti, Štátskie práce prahistoryczncze 2, 163–184.
- Měřínský, Z. 1992: 20 let od úmrtí Vlasty Fialové, Pravěk Nová řada 2/1992, 379–380.
- Měřínský, Z. 1997: K problematice nekropolí druhé poloviny 10. až počátku 13. století na Moravě. In: Michna, P. – Nekuda, R. – Unger, J. (ed.), Z pravěku do středověku. Sborník k 70. narozeninám Vladimíra Nekudy, Brno, 87–94.
- Měřínský, Z. 1999: Středověké cesty na Moravě a ve Slezsku. In: Měřínský, Z. (ed.), Morava ve středověku, Brno, 125–13.
- Měřínský, Z. 1999a: Několik poznámek k výzkumům znojemské rotundy a hradu, Časopis Matice moravské 118, 453–463.
- Měřínský, Z. 2000: Hradisko Břeclav – Pohansko a počátky Břeclavského hradu, Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana 1, Brno, 71–90.
- Měřínský, Z. 2000a: Podíl archeologie na poznání moravských středověkých dějin. In: Jan, L. (ed.), Dějiny Moravy a Matice moravská. Problémy a perspektivy. Sborník příspěvků z vědecké konference konané ve dnech 24.–25. listopadu 1999 v Brně, Brno, 81–92.
- Měřínský, Z. 2001: Počátky břeclavského hradu. In: Kordiovský, E. – Klancová, E. (ed.), Město Břeclav, Břeclav – Brno, 118–130.
- Měřínský, Z. 2002: České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu I, Praha.
- Měřínský, Z. 2002a: Rakousko před Rakouskem (do roku 907). In: Veber, V. – Hlavačka, M. – Vorel, P. et al., Dějiny Rakouska, Praha, 9–64.
- Měřínský, Z. 2002b: Přínos archeologie pro poznání středověkých dějin Moravy a Slezska. In: Hlobil, I. – Perůtka, M., Od gotiky k renesanci. Výtvorná kultura Moravy a Slezska 1400–1550, sv. I., Olomouc, 122–128.
- Měřínský, Z. 2005: Mikulčice – das Gräberfeld bei der IX. Kirche. Verlauf der Forschung und Fundsachlage. In: Kouřil, P. (ed.), Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit einem speziellen Blick auf die großmährische Problematik), Materialien der internationalen Fachkonferenz Mikulčice 25.–26. 5. 2004, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 25, Brno, 115–136.
- Měřínský, Z. 2006: České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu II, Praha.
- Měřínský, Z. 2008: Antropologie a historické vědy. In: Dvořák, J. – Knoz, T. (ed.), Historie v kontextu ostatních vědních disciplín, sv. II, IX. sjezd českých historiků, Pardubice 6.–8. září 2006, Brno – Pardubice – Ústí nad Labem, 345–353.
- Měřínský, Z. 2008a: Morava v 10. a na počátku 11. století. In: Štefanovičová, T. – Hulínek, D. (ed.), Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska, Bratislava, 79–112.
- Měřínský, Z. 2008b: Historický vývoj východní Moravy v 10. až 14. století a přínos archeologie k poznání jejích dějin. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Mitáček, J. (ed.), Východní Morava v 10. až 14. století, Brno, 7–39.
- Měřínský, Z. 2009: Das Studium der Sachkultur des Mittelalters – Ziel oder Mittel, Archaeologia historica 34, 9–42.
- Měřínský, Z. 2009a: Morava součástí přemyslovského státu. In: Sommer, P. – Třeštík, D. – Zemlička, J. (ed.), Přemyslovci. Budování českého státu, Praha, 219–227, 230–239, 607–609.
- Měřínský, Z. 2011: Slovanská sídelní aglomerace Mikulčice – Kopčany jako vynikající příklad rozvoje nejstarších prvotních městských formací ve slovanském světě. In: Kordiovský, E. – Synek, F. (ed.), Národní kulturní památka slovanské hradiště v Mikulčicích a kostel sv. Markéty Antiochijské v Kopčanech: Památka světové hodnoty na Seznam světového kulturního dědictví UNESCO. Mezinárodní odborné sympozium Hodonín 30. 11. – 1. 12. 2010. Sborník příspěvků a výběrová bibliografie SHM/NKP, Hodonín, 17–61.
- Měřínský, Z. 2012: Arabský pramen o starých Maďarech z roku 942 zmiňující Moravu. In: Doležel, J. – Wihoda, M. (ed.), Mezi raným a vrcholným středověkem. Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozeninám přátel, kolegové a žáci, Brno, 161–168.
- Měřínský, Z. 2013: Morava na úsvitě dějin, Vlastivěda moravská. Země a lid. Nová řada, svazek 4, Brno.
- Měřínský, Z. 2013a: Hmotná kultura mladší doby hradištní na Moravě a ve Slezsku, Archaeologia historica 38/1, 45–90.
- Měřínský, Z. – Unger, J. 1990: Velkomoravské pohřebiště u Morkůvek (okr. Břeclav). In: Nekuda, V. – Unger, J. – Čížmář, M. (ed.), Pravěké a slovanské osídlení Moravy. Sborník příspěvků k osmdesátým narozeninám Josefa Poulíka, Brno, 360–401.
- Měřínský, Z. – Vignatiová, J. 1984: 100 let časopisu Vlasteneckého spolku muzejního v Olomouci, Vlastivědný věstník moravský 36, 329–331.
- Měřínský, Z. – Zumpfe, E. 1998: Obchodní cesty na jižní Moravě a v Dolním Rakousku do doby vrcholného středověku, Archaeologia historica 23, 173–181.
- Michálek, J. – Lutovský, M. 2000: Hradec u Němčic. Sídlo halštatské a raně středověké nobility v česko-bavorském kontaktním prostoru, Strakonice – Praha.
- Michna, P. 1982: K utváření raně středověké Moravy (Olomouc a historické Olomoucko v 9. až počátku 13. století), Československý časopis historický 30, 716–744.
- Michna, P. – Pojsl, M. 1988: Románský palác na Olomouckém hradě, Archeologie a památková obnova, Brno.
- Militký, J. 2004: Import zlatých římských a raně byzantských mincí do českých zemí v době římské a raném středověku, Archeologie ve středních Čechách 8, 505–536.
- Militký, J. 2005: Nálezy mincí ze 6.–7. století v Čechách a na Moravě. In: Kuna, M. – Profantová, N. et al., Počátky raného středověku v Čechách, Praha, 275–286.
- Misar, M. 1998: Wandmalereireste aus Mikulčice. In: Poláček, L. (Hrsg.), Studien zum Burgwall von Mikulčice, Band 3, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 11, 151–170.
- Mitterauer, M. 1980: Wirtschaft und Verfassung in der Zollordnung von Rafflestetten. In: M. Mitterauer, Markt und Stadt im Mittelalter.

Beiträge zur historischen Zentralitätforschung, Stuttgart: Monographien zur Geschichte des Mittelalters 21, 235–263.

Mlíkovský, J. 2003: Die Vögel aus der frühmittelalterlichen Burg Mikulčice, Mähren. In: Kempke, T. – Kouřil P. – Poláček, L. (Hrsg.), Studien zum Burgwall von Mikulčice 5, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 21, Brno, 215–338.

Morava v českém státě, 1948: Cyklus přednášek, který uspořádala filosofická fakulta Masarykovy university a Matice moravská v Brně v říjnu 1947.

Mrázek, I. 2000: *Drahé kameny ve středověku Moravy a Slezska*, Brno.

Müller, R. 1995: Ein karolingerzeitlicher Herrenhof in Zalaszabar (Ungarn, Komitat Zala), Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity E40, 91–100.

Müller, R. 1999–2000: Ein germanisches Grab der Frühawarenzeit aus Keszthely – Fenékpuszta, Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 51, 341–357.

Musin, A. E. 1999: Meč i krest. In: Nosov, E. N. (red.), Rannesrednevekovye drevnosti Severnoj Rusi i ee sosedej, Sankt Peterburg, 134–150.

Musin, A. E. 1999a: Drevnjaja Rus' i antičnyj mir: stanovlenie Cerkvi. In: Beljaev, L. A. – Černecov, A. V. (red.), Drevnerusskaja kul'tura v mirovom kontekste: archeologija i meždisciplinarnye issledovanija, Materialy konferencii, Moskva 19–21 nojabrja 1997g., Moskva, 48–63.

Musin, A. E. 2000: O rasprostranienii Christianstva v Drevnej Rusi IX–XIV vv. na osnove dannych archeologii i pis'mennych istočnikov, Istoričeskij vestnik 6, Moskva – Voronež, 176–188.

Musin, A. E. 2001: Stanovlenie Cerkvi na Rusi v IX–XIV veke. Srednevekovaja rucckaja christianskaja kul'tura. Istoriko-archeologičeskoe issledovanie, Rossijskie issledovanija v gumanitarnych naukach 17, Lewiston – Queenston – Lampeter.

Musin, A. E. 2002: Christianizacija Novgorodskoj zemli v IX–XIV vekach. Pogrebal'nyj obrjad i christianskie drevnosti, Sankt Peterburg.

Musin, A. E. 2003: Drevnejšie Svidetel'stva christianskoj kul'tury na Rusi. In: Kirpičnikov, A. N. (red.), Kul'turnoe nasledie Rossijskogo gosudarstva vyp. IV, Sankt Peterburg, 384–400.

Nadolski, A. 1954: Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku, Łódź.

Navrátilová, A. 1992: Revenantenglaube und -schutz in tschechischen und slovakischen Überlieferung, Ethnographie und Folklor 7/8, 227–243.

Navrátilová, A. 1993: K některým kultovním a sociálním aspektům pohřebního obřadu v české a slovenské lidové tradici. In: Krekovič, E. (ed.), Kultové a sociálne aspekty pohrebného rítu od najstarších čias po súčasnosť, Bratislava, 69–75.

Nazarenko, A. V. 2012: Rus' IX veka: obzor pis'mennych istočnikov. In: Makarov, A. N. (red.), Rus' v IX–X vekach archeologičeskaja panorama, Moskva – Vologda, 13–35.

Nedošivina, N. G. 1983: Srednevekovye krestovidnye podveski iz listovogo serebra. Sovetskaja archeologija 4, 220–225.

Nekuda, V. 1997: Sto let Vlastivědy moravské, Vlastivědný věstník moravský 49, 345–346.

Nekuda, V. 2003: K dokončení topografické řady Vlastivědy moravské, Vlastivědný věstník moravský 55, 3–10.

Neugebauer, J. W. 2005: Langobarden im 6. Jahrhundert im unteren Traisental. Die Gräberfelder von Pottenbrunn (Landeshauptstadt St. Pölten) und Oberndorf in der Ebene (Stadtgemeinde Herzogenburg). In: Pohl, W. – Erhart, P. (Hrsg.), Die Langobarden. Herrschaft und Identität, Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, Wien, 321–331.

Neustupný, E. – Neustupný, J. 1960: Nástin pravěkých dějin Československa, Sborník Národního muzea v Praze, řada A – Historie, 14/3–4, 95–221.

Neustupný, J. a kol. 1960: *Pravěk Československa*, Praha.

Niederle, L. 1902–1925: *Slovanské starožitnosti 1–11*, Praha.

Niederle, L. 1931: *Rukověť slovanské archeologie, svazek 1*, Praha.

Niederle, L. 1953: *Rukověť slovanských starožitností*, Praha.

Nosov, E. N. – Chvoščinskaja, N. V. – Medvedeva, M. V. 2012: Rus' Novgorodskaja. Roždenie deržavy. Svidetel'stva iz glubiny stoletij, Sankt Peterburg.

Nováček, K. 2007: Starobylá a ještě starobylejší. Vytváření historického významu rotundy sv. Petra ve Starém Plzenci během 20. století, Archaeologica Pragensia 18, 123–141.

Novák, V. 1996: Evidence of the Islamic Coins in Early Medieval Middle and North Eastern Europe. In: Ibrahim ibn Yaquub at-Turtushi: Christianity, Islam and Judaism Meet in East-Central Europe, Proceedings of the International Colloquy, 25–29 April 1994, Praha, 74–77.

Novák, V. 2008: Revize islámského zlomkového stříbra z nálezů v Kelči (okr. Valašské Meziříčí), Numismatický sborník 23, 45–108.

Novák, V. 2010: The Kelč Hoard revised: Fragments of Islamic Silver Coins, with excursus by Milena Bravermanová, Monumenta numismatica I, Prague.

Novák, V. – Bravermanová, M. 2010: *The Kelč Hoard revised: Fragments of Islamic Silver Coins*, Praha.

Novák, V. – Miličský, J. 2000: Numismata Orientalia Regni Bohemiae – Corpus Sasanicus, Prague.

Novotný, B. 1959: Hromadný nález ze 16. století v Brně, Fontes Archaeologicae Moraviae – Prameny moravské archeologie I, Brno.

Novotný, B. 1966: Hromadný nález votivních hliněných symbolů ze slovanského knížecího hradu u Mikulčic, Památky archeologické 57, 649–688.

Novotný, B. 1970: Časně slovanské moldavské obdoby k hromadnému nálezů hliněných votivních symbolů z Mikulčic, Archeologické rozhledy 22, 412–420.

Novotný, V. 1912: *České dějiny I*, Praha.

Novotný, V. 1912–1937: *České dějiny I/1–4*, Praha.

- Nový, R. 1996: Český stát v 10.–12. století. In: Ilustrované České dějiny I/2, Praha – Bělehrad.
- Nový, R. – Sláma, J. – Zachová, J. 1987: Slavníkovci ve středověkém písémnictví, Praha.
- Nowotny, E. 2011: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Thunau, Obere Holzweise. Untersuchungen zur Archäologie eines Grenzraumes in der späten Karolingerzeit, nepublikovaná disertační práce, Vědecká univerzita.
- Obenaus, M. 2011: Die neuen Forschungen in der frühmittelalterlichen Talsiedlung von Thunau am Kamp (Ein Zwischenbericht). In: Macháček, J. – Ungerman, Š. (Hrsg.), Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa, Studien zur Archäologie Europas 14, Bonn, 529–549.
- Obolensky, D. 1971: The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500–1453, London.
- Obolensky, D. 1971a: Byzantium and the Slavs, London.
- Opravil, E. 1972: Rostliny z velkomoravského hradiště v Mikulčicích. Výzkum z let 1954–1965, Studie Archeologického ústavu AV ČR Brno 1/2, Praha.
- Opravil, E. 1974: Moravskoslezský pomezí les do začátku kolonizace, Archeologický sborník Ostravského muzea, 113–133.
- Opravil, E. 1990: Die Vegetation in der jüngeren Burgwallzeit in Přerov, Časopis Slezského muzea A, 39, 1–22.
- Opravil, E. 2000: Zur Umwelt des Burgwalls von Mikulčice und zur pflanzlichen Ernährung seiner Bewohner (mit einem Exkurs zum Burgwall Pohansko bei Břeclav). In: Poláček, L. (Hrsg.), Studien zum Burgwall von Mikulčice 4, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 18, Brno, 9–169.
- Opravil, E. 2003: Vegetation des Burgwalls von Mikulčice und ihre wirtschaftliche Bedeutung. In: Kempke, T. – Kouřil P. – Poláček, L. (Hrsg.), Studien zum Burgwall von Mikulčice 5, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 21, Brno, 75–81.
- Oslanský, F. 2002: Zoborský benediktínský klášter a jeho zánik. In: Marsina, R. (ed.), Nitra v slovenských dejinách, Martin – Bratislava, 212–219.
- Ostrogorsky, G. 1964: The Byzantine Background of the Moravian Mission, *Dumbarton Oaks Papers* 19, 1–19.
- Pajer, J. 1982: Hromadný nálezy ze začátku 17. století ve Strážnici, Strážnice.
- Pajer, J. 1983: Počátky novověké keramiky ve Strážnici, Strážnice.
- Pánek, J. 2000: Historiografie mezi Brnem a Prahou. Tři úvahy o spolupráci na místě pozdravu Sdružení historiků České republiky jubilující Matici moravské. In: Jan, L. (ed.), Dějiny Moravy a Matic moravská. Problémy a perspektivy. Sborník příspěvků z vědecké konference konané ve dnech 24.–25. listopadu 1999 v Brně, Brno, 21–30.
- Pánek, J. – Tůma, O. a kol. 2008: Dějiny českých zemí, Praha.
- Pankiewicz, A. 2012: Relacja kulturowe południowego Śląska i północnych Moraw i Czech w IX–X wieku w świetle źródeł ceramicznych, *Acta Universitatis Wratislaviensis No 3372, Studia Archeologiczne* 43, Wrocław.
- Papastathis, Ch. 1978: To nomothetikon ergon tes Kyriilomethodianes hierapostoles en Megale Morabia, Thessaloniki.
- Parczewski, M. 1982: Płaskowyż Głubczycki we wczesnym średniowieczu, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 615, *Prace Archeologiczne* 31, Kraków.
- Parczewski, M. 1993: Die Anfänge der frühslawischen Kultur in Polen, Wien.
- Parczewski, M. 2005: Uwagi o przejawach wczesnośredniowiecznej aktywności militarnej w północnych Karpatach. In: Machnik, J. – Banach, W. – Kotowicz, P. N. (red.), *Acta Militaria Mediaevalia* 1, Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu, Kraków – Sanok, 27–36.
- Pauliny, J. 1999: Arabské správy o Slovanoch (9.–12. storočie), Bratislava 1999.
- Pessina, T. 1677: Mars Moravicus. Sive Bella horrida et cruenta, seditioes, tumultus, praelia, turbae: et ex iis enatae crebrae et funestae rerum mutationes, dirae calamitates incendia clades, agrorum depopulationes, urbium vastitates, aedium sacrarum et prophanarum ruinae, arcium et oppidorum eversiones, pagorum cineres, populorum excidia, et alia id genus mala, quae Moravia hactenus passa fuit: *Descripta a Thoma Joanne Pessina de Czechorod, Pragae*.
- Perchavko, V. B. 1983: Opyt kompleksnogo ispol'zovanija pis'mennykh i material'nykh istočnikov dlja rekonstrukcii istorii Pripjatsko-Bugskogo puti v IX–XIII vv. Problemy istoričeskoj geografii Rossii IV, *Materialy vtoroj vsesojuznoj konferencii po istoričeskoj geografii Rossii*, Moskva 25–26 nojabrja 1980 g., Moskva, 4–27.
- Peskova, A. A. 2007: Pamjatniki kul'tovogo lit'ja provincial'no-vizantijskoj tradicii v drevnem Novgorode. In: Nosov, E. N. – Musin, A. E. (red.), U istokov russkoj gosudarstvennosti: *Istoriko-archeologičeskij sbornik. Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii 4–7 oktjabrja 2005 g. Velikij Novgorod – Sankt Peterburg*, 268–279.
- Petráň, J. (red.) 1985: Dějiny hmotné kultury I/1–2, Praha.
- Petráň, J. (red.) 1990: Dějiny Československa I (do roku 1648), Praha.
- Petrašenko, V. O. – Cindrovs'ka, L. O. 1999: Slov'jans'ki materialy z Kanivs'kogo Podniprova, *Archeologija* 4, 161–165.
- Petruchin, V. J. 1995: Načalo etnokul'turnoj istorii Rusi 9–11 vekov, Smolensk.
- Petruchin, V. J. 2001: Gnězdovo meždú Kievom, Birkoi i Moraviej. In: Muraševa, V. V. (red.), Gnězdovo: 125 let issledovanija pamjatnika. *Trudy Gosudarstvennogo istoričeskogo muzeja Moskva* 124, *Archeologičeskij sbornik*, Moskva, 116–119.
- Pieta, K. 1993: Osídlenie z doby rímskej a sťahovania národov v Nitre. In: Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta, Nitra, 74–93.
- Pieta, K. 2002: Slovensko v dobe sťahovania národov. In: Ruttkay, A. T. – Ruttkay, M. – Šalkovský P. (ed.), Slovensko vo včasnóm stredoveku, Nitra, 7–18.
- Pieta, K. 2007: Hradiská Bojná II a Bojná III. Významné sídlo z doby sťahovania národov a opevnenia z 9. storočia. In: Pieta, K. – Ruttkay,

A. – Ruttkay, M. (ed.), Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva, Nitra, 173–179.

Pieta, K. 2013: Bojná – ein frühmittelalterliches Machtzentrum in Reichweite von Gold- und Eisenrevieren. In: Hardt, M. – Heinrich-Tamáska, O. (Hrsg.), Macht des Goldes, Gold der Macht: Herrschaft- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum, Weinstadt, 423–438.

Pieta, K. – Robak, Z. v tisku: A military finds from Bojná III and Klátova Nová Ves, near Topoľčany, Slovakia. In: Poláček, L. (Hrsg.), Bewaffnung und Reiterausstattung des 8. bis 10. Jahrhunderts in Mitteleuropa. Internationale Tagungen in Mikulčice 9, Brno.

Pieta, K. – Ruttkay, A. 2006: Bojná – mocenské a christianizačné centrum Nitrianskeho kniežatstva. Predbežná správa. In: K. Pieta – A. Ruttkay – M. Ruttkay (ed.), Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva, Nitra, 21–69.

Pipal, M. – Daim, F. (Hrsg.) 2008: Die frühmittelalterlichen Wandmaleereien Mährens und der Slowakei. Archäologischer Kontext und herstellungstechnologische Analyse. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 12, Innsbruck.

Písková, M. 1983: Dějiny Vlasteneckého spolku muzejního v Olomouci. In: Písková, M. – Stratil, V. (ed.), Živé tradice. K 100. výročí založení prvního českého muzea v Olomouci, Olomouc, 5–62.

Pivko, D. 2007: Stavebné kamene kostola sv. Emeráma na Nitrianskom hrade, Archaeologia historica 32, Brno, 389–403.

Plachá, V. – Hlavicová, J. 2011: Ranostredoveký Devín, Bratislava.

Pleiner, R. 1954: Slovanská soustava železářských pecí v Želechovicích u Uničova, Archeologické rozhledy 6, 196–200, 209.

Pleiner, R. 1955: Výroba železa v slovanské huti u Želechovic na Uničovsku, Rozpravy Československé akademie věd, řada společenských věd 65/6, Praha.

Pleiner, R. 1958: Základy slovanského železářského hutnictví v českých zemích. Vývoj přímé výroby železa z rud od doby od doby halštatské do 12. věku, Praha.

Pleiner, R. 1961: Slovanské sekerovité hřivny, Slovenská archeológia 9, 405–450.

Pleiner, R. 1965: Die Technologie des Schmiedes in der Grossmährischen Kultur, Slovenská archeológia 15, 77–95.

Pleinerová, I. 2000: Die altslawischen Dörfer von Březno bei Louny, Praha – Louny.

Pleinerová, I. 2007: Březno und germanische Siedlungen. Der jüngeren Völkerwanderungszeit in Böhmen, Praha.

Pleterski, A. 2010: Frühmittelalterliche Identitäten und Aussagemöglichkeiten der archäologischen Quellen, Antæus 31–32. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, 143–154.

Pleterski, A. 2013: Slované a Vlaši u bran Itálie v souvislosti s etnogenezí Slovanů, Archeologické rozhledy 65, 618–641.

Podborský, V. 2001: Poválečné archeologické výzkumy Ústavu archeologie a muzeologie Filozofické fakulty MU na Znojemsku a Břeclavsku. In: Podborský, V. (ed.), 50 let archeologických výzkumů Masarykovy univerzity na Znojemsku, Brno, 13–36.

Pohl, W. 1988: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr., München.

Pohl, W. 1988a: Die Awarenkriege Karls des Grossen 788–803, Militärgeschichtliche Schriftenreihe Heft 61, Wien.

Pohl, W. 2002 (2. vyd.): Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr., München.

Pokorná, L. 2007: Středohradištní keramika na střední Moravě. Závěrečná magisterská práce, Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity.

Poláček, L. 1994: Zum Stand der Erkenntnis der frühmittelalterlichen Keramik aus dem Burgwall „Valy“ bei Mikulčice. In: Staňa, Č. (ed.), Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis 11. Jahrhundert, Internationale Tagungen in Mikulčice 1, Brno, 207–217.

Poláček, L. 1994a: Zum Stand der Erkenntnis der frühmittelalterlichen Keramik aus dem 8. bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts in Südwestmähren. In: Staňa, Č. (ed.), Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis 11. Jahrhundert, Internationale Tagungen in Mikulčice 1, Brno, 242–263.

Poláček, L. 1995: Altes Gliederungssystem der Mikulčicer Keramik (mit Exkurs von J. Dvorská und L. Poláček). In: Poláček, L. (ed.), Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis 11. Jahrhundert. Terminologie und Beschreibung, Internationale Tagungen in Mikulčice 2, Brno, 131–202.

Poláček, L. 1996: Zum Stand der siedlungsarchäologischen Forschung in Mikulčice. In: Staňa, Č. – Poláček, L. (Hrsg.), Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa – Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung, Internationale Tagungen in Mikulčice 3, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 6, Brno, 213–260.

Poláček, L. 1998: Die Graphittonkeramik aus Mikulčice. In: Poláček, L. (ed.), Frühmittelalterliche Graphittonkeramik in Mitteleuropa – Naturwissenschaftliche Keramikuntersuchungen, Internationale Tagungen in Mikulčice 4, Brno, 127–197.

Poláček, L. 1999: Raná grafitová keramika a otázka osídlení Mikulčic v 10. století, Archeologické rozhledy 51, 740–759.

Poláček, L. 2000: Holzbearbeitungswerkzeug aus Mikulčice. In: Poláček, L. (Hrsg.), Studien zum Burgwall von Mikulčice 4, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 18, Brno, 303–361.

Poláček, L. 2001: K poznání přírodního prostředí velkomoravských nížinných hradišť. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřinský, Z. (ed.), Velká Morava mezi východem a západem, Brno, 315–325.

Poláček, L. 2002: Mikulčice. In: Hoops Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 20, Berlin – New York, 12–17.

Poláček, L. 2006 (2. doplněné vyd.): Terénní výzkum v Mikulčicích. Mikulčice – průvodce I, Brno.

Poláček, L. 2007: Ninth-century Mikulčice: the „market of Moravians“? The archeological evidence of trade in great Moravia. In: Hen-

ning, J. (ed.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, Vol. 1, Berlin – New York, 499–524.

Poláček, L. 2007a: Die Rolle der südmährischen Flüsse in der Geschichte Großmährens. In: F. Biermann – T. Kersting (Hrsg.), *Siedlung, Kommunikation und Wirtschaft im westslawischen Raum*, Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte des 5. Langenweissbach, 67–78.

Poláček, L. 2008: Das Hinterland des frühmittelalterlichen Zentrums in Mikulčice. Stand und Perspektiven der Forschung. In: Poláček, L. (Hrsg.), *Das Wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren*, Internationale Tagungen in Mikulčice 6, Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 31, Brno 2008, 257–297.

Poláček, L. 2008a: Altmährische Kirchen als archäologische Quelle. In: Pippal, M. – Daim, F. (Hrsg.), *Die frühmittelalterlichen Wandmalereien Mährens und der Slowakei: archäologischer Kontext und herstellungstechnische Analyse*, Innsbruck, 11–30.

Poláček, L. 2009: Die Kirchen von Mikulčice als Spiegel von Glaube und Herrschaft. In: Freeden, U. von – Friesinger H. – Wamers, E. (Hrsg.), *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa*, Bonn, 417–436.

Poláček, L. 2010: Die Kirchen von Mikulčice aus siedlungsarchäologischer Sicht. In: Poláček, L. – Maříková Kubková, J. (Hrsg.), *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle*, Internationale tagungen in Mikulčice 8, Brno, 31–55.

Poláček, L. 2011: Ninth Century Bridges of Mikulčice (Czech Republic). In: *Archaeology of Bridges*, Regensburg, 178–184.

Poláček, L. – Marek, O. 1995: Die Grabungen in Mikulčice 1954–1992. Geschichte, Grabungsmethoden und Dokumentation. In: Daim, F. – Poláček, L. (Hrsg.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice 1*, Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 2, Brno, 13–82.

Poláček, L. – Marek, O. 2005: Grundlagen der Topographie des Burgwalls von Mikulčice. Die Grabungsflächen 1954–1992. In: L. Poláček (Hrsg.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice 7*, Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 24, Brno, 9–358.

Poláček, L. – Marek, O. – Skopal, R. 2000: Holzfunde aus Mikulčice. In: Poláček, L. (Hrsg.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice 4*, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 18, Brno, 177–302.

Poláček, L. – Maříková Kubková, J. (Hrsg.) 2010: Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle. Internationale Tagungen in Mikulčice 8, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 41, Brno, 135–147, Taf. 15.

Poláček, L. – Mazuch, M. – Baxa, P. 2006: Mikulčice – Kopčany. Stav a perspektivy výzkumu, *Archeologické rozhledy* 58, 623–642.

Poláček, L. – Mazuch, M. – Hladík, M. – Bartořková, A. 2007: Stav a perspektivy výzkumu podhradí mikulčického hradiště, *Přehled výzkumů* 48, 119–142.

Poláček, L. – Mazuch, M. – Hladík, M. – Škojec, J. – Kalčík, L. 2013: Mikulčice (okr. Hodonín), *Přehled výzkumů* 54/2, 226–233.

Poláček, L. – Škojec, J. 2009: Mikulčice (okr. Hodonín). Hradiště Mikulčice – Valy, II. kostel 2007–2008, *Přehled výzkumů* 50, 402–403.

Poláček, L. – Škojec, J. 2011: Mikulčice (okr. Hodonín). Hradiště Mikulčice – Valy, akropole, plocha „Palác 2010“ (č. 86), *Přehled výzkumů* 52/2, 167–168.

Poláček, L. – Škojec, J. 2012: Mikulčice (okr. Hodonín), *Přehled výzkumů* 53/2, 149–153.

Poleski, J. 1988: Wyniki dotychczasowych badań ratowniczych na grodzisku w Naszacowicach, województwo nowosądeckie, *Acta Archaeologica Carpathica* 27, 153–184.

Poleski, J. 1989: Stratygrafia w rejonie zachodniego odcinka wału głównego cztonu grodziska w Naszacowicach, województwo nowosądeckie, *Acta Archaeologica Carpathica* 28, 145–164.

Poleski, J. 1991: Grodziska w Lubomi i Naszacowicach. Przyczynek do problemu kontaktów mieszkańców południowej Polski z Wielkimi Morawami, *Śląskie Prace Prahistoryczne* 2, Katowice, 193–206.

Poleski, J. 1992: Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Archeologiczne* 52, Kraków.

Poleski, J. 1993–1994: O sposobach uprawiania archeologii – w odpowiedzi K. Wachowskiemu, *Acta Archaeologica Carpathica* 32, 235–250.

Poleski, J. 1996: Stratygrafia i chronologia osadnictwa na grodzisku w Zawadzie Lanckorońskiej, *Acta Archaeologica Carpathica* 33, 85–130.

Poleski, J. 1997: Kleinpolen im 8.–10. Jahrhundert. Bemerkungen zu den Beziehungen zwischen Kleinpolen und Böhmen, Mähren, Slowakei und Ungarn. In: Čaplovič, D. – Doruľa, J. (ed.), *Central Europe in 8th–10th Centuries. Mitteleuropa im 8.–10. Jahrhundert*, Bratislava, 15–26.

Poleski, J. 2003: Kolejne zabytki awarskie i wielkomorawskie z grodziska w Naszacowicach. In: Dulnicz M. (ed.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, Lublin – Warszawa, 215–222.

Poleski, J. 2004: Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca, Kraków.

Poleski, J. 2009: Awarische Funde in Polen. Zur Frage der Gestaltung von Kulturzonen bei den Westslawen in der zweiten Hälfte des 7. Jhs. – Anfang des 10. Jhs., *Acta Archaeologica Carpathica* 44, 97–136.

Poleski, J. 2011: Naszacowice. Ein frühmittelalterlicher Burgwall am Dunajec, II. Fundstoff, Funktion, interregional Beziehungen. Burgenbau in Kleinpolen. In: Parczewski, M. (red.), *Moravia Magna, Seria Polona III*, Kraków.

Poleski, J. 2013: Małopolska w VI–X wieku. Studium archeologiczne, Kraków.

Polišenský, J. 1991: *History of Czechoslovakia in Outline*, Praha.

Popovtschak, M. – Zwiauer, K. 2003: Thunau am Kamp – eine befestigte Höhensiedlung. Archäobotanische Untersuchungen urnenfelderzeitlicher bis frühmittelalterlicher Befunde, *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 52, Wien.

Porcher, J. 1969: Die Bilderhandschriften. In: Hubert, J. – Porcher, J. – Volfbach, W. F., *Die Kunst der Karolinger. Von Karl dem Grossen bis zum Ausgang des 9. Jahrhunderts*, München, 69–208.

- Pošmourný, J. 1971:* Památky velkomoravské architektury v oblasti Starého Města u Uherského Hradiště. In: Snášil, R. (ed.), *Z dějin Slovanů na území ČSSR, Uherské Hradiště*.
- Pošmourný, J. 1971a:* Provenience stavebního umění velkomoravských Slovanů, *Musaica* 11, 41–60.
- Pošvář, J. 1959:* Měnové poměry v St. Gallen v 8. a 9. století, *Numismatické listy* 14, 134–136.
- Pošvář, J. 1962:* O grzywnach na ziemiach czeskich i polskich, *Wiadomości numizmatyczne*, Warszawa, 456–459.
- Pošvář, J. 1962a:* Plátno jako platidlo u Slovanů, *Slavia* 31, 456–459.
- Pošvář, J. 1963:* Velkomoravské železné hřivny jako platidlo, *Numismatické listy* 18, 134–143.
- Pošvář, J. 1965:* Die byzantinische Währung und das Großmährische Reich, *Byzantinoslavica* 26, 308–317.
- Pošvář, J. 1965a:* Plótno i želazo jako placidla na ziemiach czeskich, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 13/4, 747–754.
- Pošvář, J. 1966:* Platební prostředky ve Velkomoravské říši. In: Sejbal, J. (red.), *Sborník I. numismatického sympozia 1964, Numismatica Moravica* 2, Brno, 40–48.
- Poulík, J. 1948:* Staroslovanská Morava, Praha.
- Poulík, J. 1948–1950:* Jižní Morava – země dávných Slovanů, Brno.
- Poulík, J. 1949:* Průvodce po výzkumech na staroslovanském hradisku Staré Zámky u Líšně, Brno.
- Poulík, J. 1949a:* Velkomoravské středisko Staré Zámky u Brna, *Archeologické rozhledy* 1, 40, 45, 49–51, 94, 101.
- Poulík, J. 1955:* Nález kostela z doby říše Velkomoravské v trati „Špitálky“ ve Starém Městě, *Památky archeologické* 46, 307–351.
- Poulík, J. 1956:* Nové slovanské výzkumy na Moravě, *Vznik a počátky Slovanů I*, 239–258.
- Poulík, J. 1957:* Výsledky výzkumu na velkomoravském hradišti „Valy“ u Mikulčic I. Zpráva za r. 1954–1956, *Památky archeologické* 48, 241–388.
- Poulík, J. 1960:* Staří Moravané budují svůj stát, *Gottwaldov*.
- Poulík, J. 1963:* Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích, Praha.
- Poulík, J. 1967:* Pevnost v lužním lese, Praha.
- Poulík, J. 1975:* Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských, Praha.
- Poulík, J. 1985:* Svědectví výzkumů a pramenů archeologických o Velké Moravě. In: Poulík, J. – Chropovský, B. a kol., *Velká Morava a počátky československé státnosti*, Praha – Bratislava, 9–80.
- Poulík, J. 1988:* *K otázce vzniku předvelkomoravských hradišť*, *Slovenská archeológia* 36, 189–216.
- Poulík, J. 1989–1990:* Po létech opět o blučinském typu, *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity E* 34–35, 27–39.
- Poulík, J. 1995:* Žuráň in der Geschichte Mitteleuropas, *Slovenská archeológia* 43, 27–109.
- Preidel, H. 1953:* Die vor- und frühgeschichtlichen Siedlungsräume in Böhmen und Mähren, München.
- Preidel, H. 1959:* Die karolingische Schwerter bei den Westslawen. In: Müller, A. von – Nagel, W. (ed.), *Festschrift zum sechzigsten Geburtstag von Otto-Friedrich Gandert am 8. August 1958*, Berlin, 128–142.
- Princová, J. 1995:* Knížecí prostředí na Slavníkovské Libici ve světle archeologických objevů, *Archeologické rozhledy* 47, 252–266.
- Princová, J. 2000:* Libice n/C. Fragments eines Mühlspielbrettes (07.05.03), Spielstein (07.05.04). In: Wiczorek, A. – Hinz, H. M. (ed.), *Europas Mitte um 1000*, Katalog, Stuttgart, 176–177.
- Princová, J. – Mařík, J. 2006:* Libice nad Cidlinou – stav a perspektivy výzkumu, *Archeologické rozhledy* 58, 643–664.
- Pringleová, H. 2008:* Velký plán. Himmlerovi vědci a holocaust, Praha.
- Prinz, F. (Hrsg.) 1993, 2002 (2. vyd.):* Böhmen und Mähren. Deutsche Geschichte im Osten Europas, Berlin.
- Profantová, N. 1992:* Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen. In: Daim, F. (Hrsg.), *Awarenforschungen 2, Archaeologia Austriaca Monographien 1, Studien zur Archäologie Awaren 4*, Wien, 605–801.
- Profantová, N. 1994:* K nálezům ostruh z konce 7.–9. stol. v Čechách, *Mediaevalia archaeologica Bohemica*, Praha, 60–85.
- Profantová, N. 1997:* On the Archaeological Evidence for Bohemian Elites of the 8–9th Century. In: Čaplovič, D. – Doruľa, J. (ed.), *Central Europe in 8–10th Centuries*, Bratislava, 105–114.
- Profantová, N. 1998:* Doubravčice: zu den Anfängen der frühmittelalterlichen Burgwallanlage aufgrund der Ausgrabungen von J. Kudrnáč, *Památky archeologické* 89, 303–364.
- Profantová, N. 1999:* Zum gegenwärtigen Erkenntnisstand der Frühmittelalterlichen Besiedlung des Burgwalls Šárka (Prag 6), *Památky archeologické* 90, 65–106.
- Profantová, N. 2001:* K průniku prvků franského životního stylu do Čech 9. století (na základě poznatků archeologie). In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřinský, Z. (ed.), *Velká Morava mezi východem a západem. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno* 17, Brno, 327–338.
- Profantová, N. 2003:* Mikulčice – pohřebiště u 6. kostela: pokus o chronologické a sociální zhodnocení. In: Profantová, N. – Kavanová, B., *Mikulčice – pohřebiště u 6. a 12. kostela*, Brno, 7–210.
- Profantová, N. 2003a:* Kulturní diskontinuita a možnosti její interpretace jako etnické změny (problém tzv. Slovanské expanze), *Archaeologia historica* 28/03, 19–31.
- Profantová, N. 2005:* Elity v zrcadle dětských pohřbů 9. a 10. století v Čechách, *Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV* 17, 63–79.
- Profantová, N. 2005a:* Die Elite im Spiegel der Kindergräber aus dem 9. und 10. Jahrhundert in Böhmen. In: Kouřil, P. (ed.), *Die frühmittel-*

terliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas / Raně středověké elity ve střední Evropě, Brno, 313–334.

Profantová, N. 2008: Problém interpretace staromaďarských nálezů v Čechách. In: Štefanovičová, T. – Hulínek, D. (ed.), Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska, Bratislava, 149–168.

Profantová, N. 2008a: Die frühslawische Besiedlung Böhmens und archäologische Spuren der Kontakte zum Früh- und mittelawarischen sowie merowingischen Kulturkreis. In: Bemmann, J. – Schmauder, M. (Hrsg.), Kulturwandel in Mitteleuropa: Langobarden – Awaren – Slawen, Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008, Bonn, 619–644.

Profantová, N. 2008b: Byzantské nálezy v 6.–11. stol. v Čechách a na Moravě. In: Charvát, P. – Maříková Vlčková, P. (ed.), Země koruny české a východní středomoří ve středověku a novověku, Praha, 73–120.

Profantová, N. 2009: Kultura s keramikou pražského typu a problém šíření slavnosti do střední Evropy. K článku Florina Curty, Archeologické rozhledy 61, 303–330.

Profantová, N. 2009a: Knížecí družina. In: Sommer, P. – Třeštík, D. – Žemlička, J. (ed.), Přemyslovci. Budování českého státu, Praha, 142–143.

Profantová, N. 2009b: Archeology and written sources on eight-to tenth-century Bohemia, Early Medieval Europe 17, 286–310.

Profantová, N. 2009c: Dvorce – sídla knížat a velmožů. In: Sommer, P. – Třeštík, D. – Žemlička, J. (ed.), Přemyslovci. Budování českého státu, Praha, 97–99.

Profantová, N. 2010: Klecany. Raně středověká pohřebiště II, Praha.

Profantová, N. 2010a: Awarische Funde in der Tschechischen Republik. Forschungsstand und neue Erkenntnisse, Acta Archaeologica Carpathica 45, Kraków, 203–270.

Profantová, N. 2010b: Lunicovité přívěsky z Levého Hradce. In: Ungerman, Š. – Přichystalová, R. (ed.), Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřínskému k 60. narozeninám, Praha, 194–202.

Profantová, N. 2011: Karolínské importy a jejich napodobování v Čechách, případně na Moravě (konec 8.–10. století). In: Turčan, V. (ed.), Karolínská doba a Slovensko, Zborník Slovenského národného múzea, Archeológia supplementum 4, Bratislava, 71–104.

Profantová, N. 2011a: New Evidence Concerning the Dating, Importance and Hinterland of the Early Medieval Hillfort of Klecany (District Prague-East). In: Macháček, J. – Ungerman, Š. (Hrsg.), Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Studien zur Archäologie Europas 14, Bonn, 355–370.

Profantová, N. 2012: Pohanský idol z Kouřimi, Česká republika, Studia mythologica Slavica 15, 79–89.

Profantová, N. 2012a: Nově získané kovové předměty z hradiště Češov a jeho okolí, Archeologie ve středních Čechách 16, 315–320.

Profantová, N. 2013: Ke změnám ve vývoji hmotné kultury 10. století v Čechách, Archaeologia historica 38, 27–44.

Profantová, N. 2013a: Nové nálezy zbraní a kování z hradiště Dolánky – Rubín a okolí, Archeologie ve středních Čechách 17/1, 179–184.

Profantová, N. 2013b: Náhrdelníky byzantského (?) původu a bronzové kruhové ozdoby ve slovanském prostředí 6. – 7. století. K interkulturním vztahům, Památky archeologické 104, 149–182.

Profantová, N. 2014: Luxusní karolínská průvlečka a nákončí z Kosiček, okr. Hradec Králové, Archeologie ve středních Čechách 18, 869–873.

Profantová, N. 2014a: Strukturální společenská změna konce 8. a 1. poloviny 9. století – Structural Social Change at the End of the 8th century and in the first Half of the 9th century. In: Evropa v pohybu. Věnováno J. Klápštěmu k narozeninám, Praha, 385–395.

Profantová, N. – Frána, J. 2003: Příspěvek ke studiu šperkařství v raném středověku v Čechách a na Moravě, Archeologické rozhledy 55, 47–58.

Profantová, N. – Militký, J. 2000: Das Fürstengrab von Želénky. In: Wieczorek, A. – Hinz, H. M. (Hrsg.), Europas Mitte um 1000. Katalog, Stuttgart, 188–191

Profantová, N. – Novák, V. 2005: Umajjovská měděná mince z Čelákovice (okr. Praha-východ). Příspěvek k nálezům raně středověkých islámských mincí v Čechách, Numismatický sborník 20, 21–28.

Profantová, N. – Profant, M. 2014: Modernizace moravské medievistiky?, Archeologické rozhledy 66, 127–140.

Profantová, N. – Stolz, D. 2006: Kovové nálezy z hradiště v Tismicích a pokus o interpretaci významu hradiště, Archeologie ve Středních Čechách 10, 793–838.

Profantová, N. – Šilhová, A. 2010: Raně středověké kaptorgy v Čechách. Analýza nálezu z hrobu č. 22 na pohřebišti Klecany II, Památky archeologické 101, 283–310.

Profantová, N. – Šilhová, A. 2010a: K problematice kaptorgy v Čechách. Na základě detailního studia hrobu 22 z Klecan II, Památky archeologické 101, 283–310.

Profantová, N. – Špaček, J. 2003: Příspěvek k poznání raně středověkého osídlení v Toušeni (Lázně Toušeň), okr. Praha-východ, Archeologie ve středních Čechách 7, 509–529.

Profantová, N. – Vích, D. 2008: Raně středověké osídlení Malé Haně na pomezí Čech a Moravy, Přehled výzkumů 49, 133–164.

Procházka, R. 1990: Charakteristika opevňovacích konstrukcí předvelkomoravských a velkomoravských hradišť na Moravě. In: Nekuda, V. – Unger, J. – Čižmář, M. (ed.), Pravěk a slovanské osídlení Moravy. Sborník k 80. narozeninám Josefa Poulíka, Brno, 287–306.

Procházka, R. 2009: Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 38, Brno.

Procházka, R. 2009a: Moravská keramika kolem roku 1000 – otázka kontinuity a změny. In: Moždziuch, S. (ed.), Stare i nowe w sredniowieczu, Spotkania bytomskie VI, Wrocław, 151–186.

Procházka, R. – Drechsler, A. – Schenk, Z. 2006: Raně středověká sídelní aglomerace Přerov (8.–12. století) – současný stav poznání, Archeologické rozhledy 58, 2006, 668–694

- Procházka, R. – Drechsler, A. – Schenk, Z. 2008:* Frühmittelalterliche Besiedlung des Areals der Stadt Přerov. Topographie der archäologischen Grabungen 1986–2005. In: Poláček, L. (Hrsg.), Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren, Internationale Tagungen in Mikulčice 6, Brno, 207–247.
- Procházka, R. – Kučerovská, T. – Chumchal, M. – Kohoutek J. 2007:* Raně středověké mince z hradu Přerov, *Folia numismatica* 20, Supplementum ad Acta Musei Moraviae – Scientiae sociales 90/2005, Brno 2007, 3–16.
- Procházka, R. – Ustohal, V. – Doležal, P. 2003:* Materiálová analýza raně středověkých kovových předmětů z Přerova, *Pravěk Nová řada* 13, 387–404.
- Procházka, R. – Wihoda, M. 2006:* Polský průnik na Moravu a hrad Přerov v kontextu dějin 10. století. In: Dworaczyk, M. – Kowalska, A. B. – Moździoch, S. – Rębkowski, M. (red.), *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, Szczecin – Wrocław, 623–645.
- Procházka, R. – Wihoda, M. – Zapletalová, D. 2011:* V raném středověku. In: Procházka, R. (ed.), *Dějiny Brna* 1, 447–560, Brno.
- Přichystalová, R. 2000:* Nálezy kostenej a parohovej industrie z predveľkomoravských a veľkomoravských sídlisk na Pohansku pri Břeclavi do roku 1995, *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity M 5*, Brno, 41–52.
- Přichystalová, R. 2013:* Nálezy olovených krížikov z Břeclavi – Pohanska, *Jižní Morava* 49/52, 31–43.
- Puškárová, B. 1985:* Niekoľko nových poznatkov získaných pri výskume fasád veže Nitrianskeho hradu, *Archaeologia historica* 10, Brno, 469–473.
- Puškárová, B. 1993:* Románska a predrománska architektúra Nitry. In: Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta, Nitra, 142–157.
- Puškina, T. A. 1987:* Visočnye kol'ca Gnězdovskogo kompleksa, *Trudy V Meždunarodnogo kongressa slavjanskoj archeologii III/1a*, Moskva, 50–57.
- Puškina, T. A. 1996:* Novyj Gnězdovskij klad. In: Novosel'cev, A. P. (red.), *Drevnejšie gosudarstva Vostočnoj Evropy 1994*, Novoe v numizmatike, Moskva, 171–186.
- Puškina, T. A. – Muraševa, V. V. – Eniošova, N. V. 2012:* Gnězdovskij archeologičeskij kompleks. In: Makarov, A. N. (red.), *Rus' v IX–X vekach archeologičeskaja panorama*, Moskva – Vologda, 243–273.
- Radoměřský, P. 1955:* Obol mrtvých u Slovanů v Čechách a na Moravě. Příspěvek k datování kostrových hrobů mladší doby hradištní, *Sborník Národního muzea v Praze, řada A – Historie* 9/2, 3–81.
- Radoměřský, P. 1966:* K počátkům moravského mincovnictví feudálního období. In: Sejbal, J. (red.), *Sborník I. numismatického symposia 1964*, *Numismatica Moravica* 2, Brno, 58–68. Brno.
- Radoměřský, P. 1995:* Koruna králů moravských, *Moravský historický sborník*, Brno, 267–342.
- Rappoport, P. A. 1967:* Voennoe zodčestvo zapadnorusskich zemel' X–XIV vv., *Materialy i issledovanija po archeologii SSSR* 140, Moskva.
- Ratkoš, P. (ed.) 1968:* Pramene k dejinám Veľkej Moravy, Bratislava.
- Ratkoš, P. 1988:* Slovensko v dobe veľkomoravskej, Košice.
- Rejholcová, M. 1981:* Odras štruktúry osídlenia na pohrebiskách z 10.–11. storočia, *Archaeologia historica* 6, 481–485.
- Rejholcová, M. 1990:* Včasnoslovanské pohrebisko v Čakajovciach, okres Nitra, *Slovenská Archeológia* 38, 357–420.
- Rejholcová, M. 1995:* Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). Analýza, *Archaeologica Slovaca Monographiae, Fontes* 15, Nitra.
- Richter, M. – Smetánka, Z. 1970:* /recenze/ Nekuda, V. – Reichertová, K., Středověká keramika v Čechách a na Moravě, *Český časopis historický* 18, 90–93.
- Richter, V. 1965:* Die Anfänge der großmährischen Architektur. In: Macůrek, J. (red.), *Magna Moravia. Sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu*, Brno, 121–360.
- Rjabceva, S. S. 2005:* Drevnerusskij juvelirnyj ubor. Osnovnye tendencii formirovanija, Sankt Peterburg.
- Rjabceva, S. S. 2009:* Podunajskie elementy v juvelirnom ubore naseleňija Vostočnoj Evropy v VII–XI vv., *Stratum plus* 5, 2005–2009, Sankt Peterburg – Kišinev – Odessa – Bucharest, 257–380.
- Rjabceva, S. S. 2010:* O grozdevidnyh ukrašenijach. In: Peskova, A. A. – Ščeglova, O. A. – Musin A. (red.), *Slavjano-russkoe juvelirnoe delo ego istoki Sankt-Peterburg: Nestor – Istorija*, 273–285.
- Rjabceva, S. S. – Rabinovič, R. A. 2012:* O svoeobrazii drevnerusskoj kul'tury v Pruto-Dnestrovskom meždureč'e, in: Makarov, N. A. – Gajdukov, P. G. (red.), *Rus' v IX–X vv.: obščestvo, gosudarstvo, kul'tura. Tezisy dokladov učastnikov meždunarodnoj naučnoj konferencii*, Moskva 6–8 nojabrja 2012 goda, Moskva, 71–72.
- Robak, Z. 2013:* Okucia końca rzemienia w typie karolińskim z terenów Polski i Słowacji. In: *Transparackie kontakty kulturowe w okresie lateńskim, rzymskim i wczesnym średniowieczu*, Krosno, 471–488.
- Robak, Z. 2013a:* Studia nad okuciami rzemieni w typie Karolińskim VIII-X wiek, *Archaeologica Slovaca Monographiae, Tomus XVIII*, Nitra.
- Rogaczewska, A. 2000:* Dwie linie umocnień wczesnośredniowiecznego grodu na Górze Zamkowej w Będzinie, woj. śląskie, *Zeszyty Zagłębiowskie* 5, Będzin, 9–2.
- Roganský, L. 2009:* Signa Christiana. Artefakty kresťanského rázu z poslednej tretiny prvého tisícročia medzi Čechami a Potisím, Nitra.
- Rogov, A. I. 1985:* Velikaja Moravija v pi'smennosti Drevnej Rusi. In: Sančuk, G. Ė – Poulik, J. (red.), *Velikaja Moravija: ee istoričeskoe i kul'turnoe značenie*, Moskva, 269–281.
- Rudnicki, M. 2010:* Zawiezki trapezowate z terenu grupy olsztyńskiej – świadectwo kontaktów ze Słowianami? In: *Archeológia barbarov* 10, 2009, Nitra, 669–686.
- Rusanova, I. P. 1997:* Kul'tovyje sooruzenija i žertvoprinošenija slavjan – jazyčnikov. In: Černecov, A. V. (ed.), *Istoki ruskoj kul'tury (archeologija, lingvistika)*, Moskva, 47–62.
- Ruß, D. – Kultus, M. 2009:* Erfolgslose Grabraubprävention? Befunde aus dem frühmittelalterlichen Gräberfeld Maissau „Haseneck“, *Archäologie Österreichs* 29/2, 24–25.

- Ruttkey, A. T. 1976: Výsledky výskumu v Ducovom na Kostolci v rokoch 1968–1972 a 1975, Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1975, Nitra, 190–196.
- Ruttkey, A. T. 1977: Výskum zaniknutého včasnostredovekého sídliska, architektúry a pohrebiska pri Nitrianskej Blatnici v roku 1976, Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v r. 1976, Nitra, 243–251.
- Ruttkey, A. T. 1979: Stredoveké umelecké remeslo, Bratislava.
- Ruttkey, A. T. 1981: A zasa Velká Morava. Velkomoravský a včasnostredoveký sídliskový komplex a rotunda v lesoch pri Nitrianskej Blatnici, Krásy Slovenska 58, č. 6, 1981, 10–13.
- Ruttkey, A. 1982: The Organisation of Troops, Warfare and Arms in the Period of the Great Moravian State, Slovenská archeológia 30, 1982, 165–198.
- Ruttkey, A. T. 1984: O počiatkoch pálenia vápna v pohorí Považský Inovec. In: Zborník prác venovaných životnému jubileu Ľ. Kraskovskej, Bratislava, 236–256.
- Ruttkey, A. T. 1998: Zum Hof-, Curtis- und Curia regalis Frage im frühen Mittelalter in Mitteldonaugebiet. In: Henning, J. – Ruttkey, A. T. (ed.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996, Bonn, 405–417.
- Ruttkey, A. T. 2002: Archeologický výskum cirkevných architektúr a christianizácia. In: Ruttkey, A. – Ruttkey, M. – Šalkovský, P. (Hrsg.), Slovensko vo včasnom stredoveku, Nitra, 157–178.
- Ruttkey, A. T. 2005: Frühmittelalterliche gesellschaftliche Eliten im Gebiet der Slowakei und ihre Sitze. In: Kouřil, P. (ed.), Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit einem speziellen Blick auf die großmährische Problematik). Materialien der internationalen Fachkonferenz Mikulčice 25.–26. 5. 2004, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 25, 225–254, Brno.
- Ruttkey, A. T. 2007: O možnostiach archeológie pri historicko-demografických analýzach, Ve službách archeologie 1/7, Brno, 7–38.
- Ruttkey, A. T. 2007a: Významné archeologické lokality z včasného stredoveku v oblasti Považského Inovca. In: Pieta, K. – Ruttkey, A. T. – Ruttkey, M. (ed.), Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva, Nitra, 191–201.
- Ruttkey, A. T. 2010: Najstaršie dejiny Nitrianskej Blatnice a blízkeho okolia podľa svedectva hmotných prameňov. In: Trstán, D. (ed.), Nitrianska Blatnica 1185–2010, Topoľčany, 12–27.
- Ruttkey, A. T. 2012: Včasnostredoveký sídliskový komplex a Rotunda sv. Juraja pri Nitrianskej Blatnici, Historická Revue Špeciál – Byzantskí vierožestvia ich osudy a doba, 55–61.
- Ruttkey, A. T. 2012a: Najstaršie sakrálne stavby na Slovensku ako obraz christianizácie a budovania kresťanských inštitúcií v 9.–11. storočí. In: Panis, B. – Ruttkey, M. – Turčan, V. (ed.): Bratia, ktorí menili svet – Konštantín a Metod. Príspevky z konferencie, Bratislava, 79–98.
- Ruttkey, A. T. 2012b: Archeologické výskumy v oblasti pohoria Považský Inovec a panstvo hradu Tematín. In: Sborník na počesť P. Kouřila, Brno 2012, 487–520.
- Ruttkey, A. T. – Ruttkey, M. – Šalkovský, P. 2002: Slovensko vo včasnom stredoveku, Nitra.
- Ruttkey, E. 1992: Zwei endneolithische Brandgräber aus Gars am Kamp, Thunau VB Horn, Niederösterreich – Beitrag zur Gräberkunde des Endneolithikums, Balcanica 23, Belgrade, 281–295.
- Ruttkey, M. 2005: Nové staromaďarské pohrebisko v Lužiankach, Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2004, Nitra, 165–166.
- Ruttkey, M. et al. 2013: Záchrané archeologické výskumy na trase výstavby rýchlostnej cesty R1 v úseku Nitra – Selenec – Beladice, Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2009, Nitra, 209–229.
- Ruttkey, M. et al. 2013a: Záchrané archeologické výskumy na trase výstavby rýchlostnej cesty R1 v úseku Nitra – Západ – Selenec, Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2009, Nitra, 200–209.
- Říha, O. – Janáček, J. – Marsina, R. (red.) 1980, 1982 (2. vyd.): Přehled dějin Československa I/1 (do roku 1526), Praha.
- Samek, B. 1994, 1999: Umělecké památky Moravy a Slezska 1–2, Praha.
- Sasse, B. 1997: Völkerwanderungszeitliche und mittelalterliche „Prunkgräber“ aus Mitteleuropa – Gedanken zu Definition und Bedeutung, In: Klápště, J. et al., Život v archeologii středověku, Praha, 544–560.
- Savčuk G. ě. 1985. Velikaja Moravija v Sovetskoj istoriografii. Velikaja Moravija ee kul'turnoe značenie, Moskva, s. 67–81.
- Sedov, V. V. 1988: Ob odnoj gruppe drevnerusskich krestov. In: Tímoščuk, B. A. (red.), Drevnosti slavjan i Rusi, Moskva, 63–67.
- Sedov, V. V. 2000: Migracija dunajskih slavjan v Vostočnuju Evropu. Archeologija i istorija Pskova i Pskovskoj zemli, Materialy naučnogo seminara 1996–1999 g., Pskov, 95–97.
- Sedov V. V. 2000a: Letopisnyj rasskaz o proischoždenii slavjan s Duna-ja i archeologičeskie realii. In: Vostočnaja Evropa v drevnosti i srednevekov'e. Istoričeskaja pamjat' i ee voploščeni-ja. XII čtenija pamjati členu-korrespondenta AN SSR V. T. Pašuto. Moskva 18–20 aprlja 2000, Moskva, 18–23.
- Sedov, V. V. 2001: O migraci Slovanů ze středního Podunají do východní Evropy. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřínský, Z. (ed.), Velká Morava mezi východem a západem, Spisy Archeologického ústavu AV ČR, 17, Brno, 339–349.
- Sedov, V. V. 2002: Slavjane. Istoriko-arheologičeskoe issledovanie, Moskva.
- Sedova, M. V. 1981: Juvelirnye ukrašenija Drevnego Novgoroda (X–XV vv.), Moskva.
- Seibt, F. 1959: Der Nationalitätenkampf im Spiegel der sudetendeutschen Geschichtsschreibung, Stifter Jahrbuch 6, 18–38.
- Seibt, F. 1965: Die böhmische Nachbarschaft in der österreichischen Historiographie des 13. und 14. Jahrhunderts, Zeitschrift für Ostforschung 14, 1–26.
- Seibt, F. 1965a: Land und Herrschaft in Böhmen, Historische Zeitschrift 200, 284–315.

Seibt, F. 1970: Bohemica. Probleme und Literatur seit 1945, Historische Zeitschrift, Sonderheft 4, München.

Seibt, F. 1971: Zur Entwicklung der Böhmisches Staatlichkeit (1212 bis 1471). In: Patze, H. (Hrsg.), Der deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert, Vorträge und Forschungen 14, Lindau – Konstanz.

Seibt, F. (Hrsg.) 1974: Bohemia Sacra. Das Christentum im Böhmen 973–1973, Düsseldorf.

Seibt, F. 1993, 1996 (2. vy d.): Deutschland und die Tschechen. Geschichte einer Nachbarschaft in der Mitte Europas, München – Zürich 1993 (česky Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy, Praha 1996).

Sejbal, J. 1959: Exkurs. In: Hrubý, V., Velkomoravské hradisko sv. Klimenta u Osvětiman, Časopis Moravského zemského muzea 44 – vědy společenské, 63–64.

Sejbal, J. 1960: K počátkům peněžní směny ve Velkomoravské říši, Časopis Moravského zemského muzea 44 – vědy společenské 45, 73–82.

Sejbal, J. 1979: Dějiny peněz na Moravě, Brno.

Sejbal, J. 1986: Nálezy denárů z pohřebiště na sadské výšině velkomoravského Starého Města. In: Sejbal, J. – Havlík, L. E. et al. (red.), Denárová měna na Moravě. Sborník prací z III. numismatického symposia 1979. Ekonomicko-peněžní situace na Moravě v období vzniku a rozvoje feudalismu (8.–12. století), Numismatica Moravica 6, 98–183.

Sejbal, J. 1997: Základy peněžního vývoje, Brno.

Schachtmann, J. – Strobel, M. – Widera, T. (Hrsg.) 2009: Politik und Wissenschaft in der prähistorischen Archäologie. Perspektiven aus Sachsen, Böhmen und Schlesien, Berichte und Studien 56, Göttingen.

Schenk, H. 1993: Die Böhmisches Länder. Ihre Geschichte, Kultur und Wirtschaft, Bielefeld.

Schmidtová, J. – Ruttkay, M. 2007: Das merowingerzeitliche Gräberfeld in Bratislava – Rusovce, Lage Pieskový hon. In: J. Tejral (Hrsg.), Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit, Brno, 339–359.

Schmidtová, J. – Ruttkay, M. 2008: Das langobardische Gräberfeld von Bratislava – Rusovce. In: Bemann, J. – Schmauder, M. (Hrsg.), Kulturwandel in Mitteleuropa: Langobarden – Awaren – Slawen, Acten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008, Bonn, 377–398.

Schránil, J. 1925: Několik příspěvků k poznání kulturních proudů v zemích českých v X. a XI. věku, Obzor prehistorický 4, 160–194.

Schránil, J. 1928: Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens, Berlin – Leipzig.

Schulze-Dörlamm, M. 1995: Bestattungen in den Kirchen Grossmährens und Böhmens während des 9. und 10. Jahrhunderts, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 40/1993, Teil 2, 557–619.

Schwarzmaier, H. 1972: Ein Brief des Markgrafen Aribio an König Arnulf über die Verhältnisse in Mähren, Frühmittelalterliche Studien 6, 55–66.

Siegmund, F. 1998: Merowingerzeit am Niederrhein. Die frühmittelalterlichen Funde aus dem Regierungsbezirk Düsseldorf und dem Kreis Heinsberg, Rheinische Ausgrabungen 34, Köln – Bonn.

Sikorski, D. A. 2013: Mieszko Pierwszy Tajemniczy i jeszcze bardziej tajemnicza metoda historiograficzna, Roczniki Historyczne 79, 183–203.

Skalský, G. – Schráníl, J. 1930: Nález českých denárů a sekaného stříbra z prvních let 11. století, Numismatický časopis československý 6, 29–50.

Sklenář, K. 1970: Archeologické spisy Josefa Dobrovského a jejich prameny, Sborník Národního muzea 24, řada A – Historie, 245–295.

Sklenář, K. 1974: Učenci a pohané. Pětadvacet příběhů z dějin české archeologie, Praha.

Sklenář, K. 1977: Slepé uličky archeologie, Praha.

Sklenář, K. 1981: Jan Erazim Vocel, Praha.

Sklenář, K. 2005: Bibliografický slovník českých, moravských a slezských archeologů a jejich spolupracovníků z příbuzných oborů, Praha.

Skriba, P. 2006: Langobard települések a Balaton partján. (Az M7-es autópálya megalözö feltárásai 2002–2004-ben: Balatonlelle és Balatonkeresztur). In: Hadak útján... XV. A népvándorlás kor fiatal kutatói 15. konferenciájának előadásai Tatabánya 2004, október 4–6, Tatabánya, 55–93.

Skriba, P. – Sófalvi, A. 2004: Langobard település Balatonlelle határában, Archaeologiai Értesítő 129, 121–163.

Sláma, J. 1988: Střední Čechy v raném středověku III. Archeologie o počátcích přemyslovského státu, Praehistorica 14, Praha.

Sláma, J. – Sklenář, K. 1974: Nález slovanského kostrového hrobu u Libochoviček (okr. Kladno) v roce 1847, Archeologické rozhledy 26, 625–628.

Sláma, J. – Vavřínek, V. 1996: Slovanské osídlení českých zemí a Velkomoravská říše. In: Ilustrované České dějiny I/1, Praha – Bělehrad.

Slezsko, český stát a česká kultura, 1946: Cyklus přednášek pořádaný Masarykovou universitou v Brně, Slezská knihovna svazek 1, Opava.

Stupecki L. P. 1993: Słowiańskie posągi bóstw, Kwartalnik historii kultury materialnej 41/1, 33–69.

Smetánka, Z. 1987: Hledání zmizelého věku. Sondy do středověkých Čech, Praha.

Smetánka, Z. 2003: Archeologie a počátek umění českého středověkého státu. In: Smetánka, Z., Archeologické etudy. Osmnáct kapitol o poznávání středověku, Praha, 129–150.

Smetánka, Z. 2006: K sociální interpretaci raně středověkých hrobů. Hrob H–76 v Lumbeho zahradě – Bažantnici při hradu Praha. In: Klášť, J. (red.), Na prahu poznání českých dějin. Sborník prací k počtě J. Slámy, Studia Mediaevalia Pragensia 7, 157–169.

Smetánka, Z. – Staňa, Č. 1996: Velká Morava a Praha. Rentgenfluorescenční analýzy zlatých šperků z velké Moravy a jejich vztah k Pražskému hradu. In: Kurnatowska, Z. (ed.), Słowiańszczyzna w Europie, Wrocław, 137–142.

- Snášil, R. 1984:* Specializovaná řemesla z ostrovního hradiska v Uherském Hradišti a jejich přínos pro další poznání společenské diferenciace 8.–9. století. In: 13. Mikulovské sympozium 1983, Brno, 152–160.
- Snášil, R. 1987:* Pokus o nový výklad vzniku, vývoje a funkce velkomoravské aglomerace v oblasti uherskohradištské. In: Vývoj obydlí, sídlišť a sídlištní struktury na Jižní Moravě. 16. Mikulovské sympozium 23.–24. října 1986, Praha, 149–156.
- Snášil, R. 2001:* „Capella Morauorum“ a „templum sub titulo s. Clementis“, Slovácko 42, 177–194.
- Snášil, R. – Krutá, T. – Stloukal, M. 1993:* Výzkum v Uherském Hradišti – Rybárnách v roce 1986, část I. – materiály, Slovácko 36, 115–147.
- Snášil, R. – Procházka, R. 1981:* Příspěvek k poznání velkomoravského střediska severní části Dolnomoravského úvalu, Slovácko 23, 9–58.
- Snášil, R. – Procházka, R. 1985:* Dosavadní stav poznání velkomoravského osídlení ostrova sv. Jiří. In: Vznik a počátky českého státu. Referáty z konference Libice 1981, Sborník Národního muzea 39, řada A – Historie, 161–167.
- Sommer, P. 2001:* Začátky křesťanství v Čechách, Praha.
- Sommer, P. 2001a:* Raně středověká „ecclesia lignea“ a archeologie. Začátky křesťanství v Čechách. Kapitoly z dějin raně středověké duchovní kultury, Praha, 76–85.
- Sommer, P. 2001b:* Levohradecký „lapis primarius“. In: Tomková, K., Levý Hradec v zrcadle archeologických výzkumů I, Castrum Pragense 4, 279–284.
- Sommer, P. (ed.) 2006:* České země v raném středověku, Praha.
- Sommer, P. – Třeštík, D. – Žemlička, J. (ed.), 2009:* Přemyslovci. Budovalání českého státu, Praha.
- Sós, Á. C. 1961:* Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Keszthely – Fenékpuszta, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 13, 247–305.
- Sós, Á. C. – Bökönyi, S. 1963:* Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár, Archaeologia Hungarica 41, Budapest.
- Sós, Á. C. 1969:* Berichte über die Ergebnisse der Ausgrabungen von Zalavár – Récéskút in den Jahren 1961–1963. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 21, 51–103.
- Sós, Á. C. 1973:* Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert, Münchner Beiträge 22, München.
- Sós, Á. C. 1984:* Zalavár – Kövecses, Ausgrabungen 1976–1978, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1984.
- Souchopová, V. 1986:* Hutnictví železa v 8.–11. století na západní Moravě, Studie Archeologického ústavu AV ČR Brno 13/1, Praha.
- Souchopová, V. 1995:* Počátky západoslovanského hutnictví železa ve světle pramenů z Moravy, Studie Archeologického ústavu AV ČR Brno 15/1, Brno.
- Souchopová, V. – Stránský, K. 2008:* Tajemství dávného železa. Archeometalurgie objektivem mikroskopu, Studie z historie techniky a průmyslu 2, Brno.
- Sršeň, L. 1989:* Podstavec s dvojicí lvů. In: Kočí, J. – Vondruška, V. (ed.), Památky národní minulosti, Praha, 130–131.
- Staňa, Č. 1961:* Depot želez a žernovů na slovanském hradišti Staré Zámky u Líšně, Sborník Československé společnosti archeologické při ČSAV 1, Brno, 110–120.
- Staňa, Č. 1962:* Staroslovanské pohřebiště v Předmostí u Přerova, Památky archeologické 53, 203–210.
- Staňa, Č. 1970:* Slovanské osídlení na území města Přerova. In: Hosák, L. – Dostál, J. (ed.), Dějiny města Přerova I, Přerov, 79–105.
- Staňa, Č. 1972:* Velkomoravské hradiště Staré Zámky u Líšně. Stavební vývoj, Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok 8, 109–171.
- Staňa, Č. 1985:* Mährische Burgwälle im 9. Jahrhundert. In: Friesinger, H. – Daim, F. (Hrsg.), Die Bayern und ihre Nachbarn, Teil 2, Wien, 157–200.
- Staňa, Č. 1994:* Die Entwicklung der Keramik vom 8. bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts in Mittelmähren. In: Staňa, Č. (ed.), Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis 11. Jahrhundert, Internationale Tagungen in Mikulčice 1, Brno, 265–294.
- Staňa, Č. 1995:* Bemerkungen zur Keramik des sog. Donautyps. In: Poláček, L. (ed.), Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis 11. Jahrhundert. Terminologie und Beschreibung, Internationale Tagungen in Mikulčice 2, Brno, 85–95.
- Staňa, Č. 1995a:* Die slawische Keramik zur Zeit der Entstehung slawischer Staaten. In: Poláček, L. (ed.), Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis 11. Jahrhundert. Terminologie und Beschreibung, Internationale Tagungen in Mikulčice 2, Brno, 79–84.
- Staňa, Č. 1995b:* Příspěvek k poznání horizontu veligradského šperku, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity E 40, 1995, 37–45.
- Staňa, Č. 1996:* Archäologische Erforschung mährischer Höhenburgwälle. In: Poláček, L. – Staňa, Č. (ed.), Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa – mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung, Internationale Tagungen in Mikulčice 3, Brno, 267–281.
- Staňa, Č. 1996a:* Hledáme hrob sv. Metoděje, Sborník velehradský 1996, 3. řada, Uherské Hradiště, 5–23.
- Staňa, Č. 1997:* Mikulčice a Pražský hrad, Archeologické rozhledy 44, 72–85.
- Staňa, Č. 1998:* Die frühmittelalterliche Graphittonkeramik in Mittelmähren. In: Poláček, L. (ed.), Frühmittelalterliche Graphittonkeramik in Mitteleuropa – Naturwissenschaftliche Keramikuntersuchungen, Internationale Tagungen in Mikulčice 4, Brno, 87–125.
- Staňa, Č. 1998a:* Přerov – eine Burg des Boleslaw Chrobry in Mähren. In: Henning, J. (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, Bonn, 49–69.
- Staňa, Č. 1998b:* Polské prvky v raně středověké keramice na Moravě. In: Kraje slowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum, Poznań, 272–287.

- Staňa, Č. 1999:* Dva unikátní raně středověké nálezy z Přerova na Moravě (kožený svršek boty a olovené mincovní závaží), *Archeologické rozhledy* 51, 760–773.
- Staňa, Č. 2000:* Pronikání Boleslava II. na Brněnsko ve světle archeologických objevů. In: Polanský, L. – Sláma, J. – Třeštík, D. (ed.), *Přemyslovský stát kolem roku 1000. Na paměť knížete Boleslava II. (†7. února 999)*, Praha, 197–208, 334–335.
- Staňa, Č. 2006:* Velkomoravské pohřebiště v Rajhradě a Rajhradcích. *Katalog, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno* 29, Brno.
- Staňa, Č. 2010:* Staré Zámky u Líšně. Velkomoravské centrum Brněnska. Archeologické a historické vyhodnocení dosavadních výzkumů, rkp. uložen v archivu Archeologického ústavu AV ČR Brno, č. j. 2437/10.
- Staňa, Č. – Novotný, B. – Tichý, R. 1964:* Oslavy Velké Moravy, *Přehled výzkumů Archeologického ústavu ČS AV 1963*, 68–75.
- Stanciu, I. 2011:* Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale timpurii (mijlocul sec. V – sec. VII timpuriu), Cluj – Napoca.
- Staščíková Štukovská, D. 2001:* Vybrané nálezy z pohřebiska v Borovciach z pohľadu začiatkov kostrového pochovávaní staromoravských a nitrianskych Slovanov. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřínský, Z. (ed.), *Velká Morava mezi východem a západem, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno* 17, 371–388.
- Steiger, H. 2010:* Die Ordnung der Welt. Eine Völkerrechtsgeschichte des karolingischen Zeitalters (741 bis 840), Wien – Köln.
- Steinhübel, J. 2004:* Nitrianske kniežatstvo, Bratislava – Budmerice.
- Steinhübel, J. 2006:* Velká Morava a bavorské pohraničí v letech 871–901, *Byzantinoslovaca* 1, 144–158.
- Steinhübel, J. 2007:* Die Herrschaft der Ungarn über die Slowakei. Slawen, Ungarn, Baiern und Sachsen in den Jahren 896–921. In: Zehetmayer, R. (ed.), *Schicksalsjahr 907. Die Schlacht bei Pressburg und das frühmittelalterliche Niederösterreich*, St. Pölten, 57–65.
- Steinhübel, J. 2008:* Maďari, Slovania, Bavori a Sasi v letech 896–933. In: Štefanovičová, T. – Hulíněk, D. (ed.), *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska*, Bratislava, 39–50.
- Steuer, H. 1999:* Handel und Wirtschaft in der Karolingerzeit. In: Stiegemann, C. – Wemhoff, M. (ed.), *799 – Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Grosse und Papst Leo III. in Paderborn. Catalog of the exhibition at Paderborn in 1999*, Mainz, 406–416.
- Stloukal, M. – Vyhnanek, L. 1976:* Slované z velkomoravských Mikulčic, Praha.
- Stuppner, A. 1997:* Römische Keramik im nördlichen Niederösterreich anhand ausgewählter Fundplätze, nepublikovaná disertační práce, Vídeňská univerzita.
- Suchodolski, S. 2003:* Kiedy ukryty został skarb ozdób z Zawady Lancorońskiej. In: Woźniak, Z. – Gancarski, J. (ed.), *Polonia minor medii aevii. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, Kraków – Krosno, 277–285.
- Sůvová, Z. – Procházka, R. – Weiter, L. 2006:* Osteologická analýza kostí z raně středověkého Přerova. In: Hašek, V. – Nekuda, R. – Ruttkay, M. (ed.), *Ve službách archeologie* 7, 352–354.
- Svoboda, B. 1953:* Poklad byzantského kovotepce v Zemianském Vrbovku, *Památky archeologické* 94, Praha, 33–108.
- Sýkora, J. 2001:* První léta archeologického výzkumu staroslovanského hradiska ve Znojmě – Hradišti. In: Podborský, V. (ed.), *50 let archeologických výzkumů Masarykovy univerzity na Znojemsku*, Brno, 52–68.
- Szentpéteri, J. (Hrsg.) 2002:* *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*, Budapest.
- Szöke, B. M. 1992:* Die Beziehungen zwischen dem oberen Donauland und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck), in: Daim, F. (Hrsg.), *Awarenforschungen*, Bd. 2, Wien, 841–968.
- Szöke, B. M. 1992a:* Das karolingerzeitliche Gräberfeld von Sárvár – Végh malom, *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 125–158.
- Szöke, B. M. (Hrsg.) 1996:* *Archäologie und Siedlungsgeschichte im Hahóter Becken, Südwest-Ungarn. Von der Völkerwanderungszeit bis zum Mittelalter*, Antaeus 23.
- Szöke, B. M. 2000:* Das archäologische Bild der Slawen in Südwestungarn, in: Bratož, R. (Hrsg.), *Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese*, Bd. I, Ljubljana, 477–505.
- Szöke, B. M. 2004:* Archäologische Angaben zu den ethnischen Verhältnissen Pannoniens am Anfang der Karolingerzeit, in: Fusek, G. (ed.), *Zborník na počesť Dariny Bialekovej*, Nitra, 371–382.
- Szöke, B. M. 2009:* Karolingische Kirchenorganisation in Pannonien, in: Freeden von, U. – Friesinger, H. – Wamers, E. (Hrsg.): *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa*, Akten des 59. Internationalen Sachsen-symposiums und der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mitteldonauraum. Römisch-Germanische Kommission Frankfurt a.M., Eurasien-Abteilung, Berlin des Deutschen Archäologischen Instituts, *Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte* Bd. 12, Bonn, 395–416.
- Szöke, B. M. 2010:* Mosaburg/Zalavár und Pannonien in der Karolingerzeit, *Antaeus* 31–32, 9–52.
- Szöke, B. M. 2010a:* Beziehungen zwischen Keszthely – Fenékpuszta und Mosaburg/Zalavár in der Karolingerzeit, in: Heinrich-Tamáska, O. (Hrsg.), *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. Castellum Pannonicum Pelsonense* Bd. II., Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden, 431–463.
- Szöke, B. M. 2014:* *The Carolingian Age in the Carpathian Basin*, Hungarian National Museum, Budapest.
- Szöke, B. M. et al. 1992:* Die Karolingerzeit im unteren Zalatál. Gräberfelder und Siedlungsreste von Garabonc I–II und Zalasabár – Dezsözsiget, *Antaeus* 21.
- Szöke, B. M. – Wedepohl, K. H. – Kronz, A. 2004:* Silver-Stained Windows at Carolingian Zalavár, Mosaburg (Southwestern Hungary), *Journal of Glass Studies* 46, 85–104.

- Szydłowski, J. 1998: Czy ślad ekspansji Świętopelka? In: Buko, A. (red.) *Studia z dziejów cywilizacji*, Warszawa, 49–55.
- Szymański, W. 1962: Uwagi w kwestii zabytków awarskich znalezionych na terenie Polski, *Archeologia Polski* 7, 282–314.
- Szymański, W. 1977: Wołchowie. In: Labuda, G. – Stieber Z. (ed.), *Słownik starożytności słowiańskich*. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII, tom szósty (T–W), Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 567–568.
- Šafařík, P. J. 1836–1837, 1862 (2. vyd.): *Slovanské starožitnosti*. Oddíl dějepisný, Praha (rusky Moskva 1837–1838, 1848; polsky Poznań 1842–1844; německy Leipzig 1843–1844).
- Šalkovský, P. 2002: Hradiská na Pohroní. In: Ruttkay, A. – Ruttkay, M. – Šalkovský, P. (ed.), *Slovensko vo včasnóm stredoveku*, Nitra, 123–133.
- Ščapov, J. N. 1985: „Nomakanon“. Mefodija v Velikoj Moravii i na Rusi. In: Sančuk, G. Ě – Poulik, J. (red.), *Velikaja Moravija: ee kul'turnoe značenie*, Moskva, 238–252.
- Ševčenko, I. 1964: Three Paradoxes of the Cyrillo-Methodian Mission, *Slavic Review* 23, 220–236.
- Ševčenko, I. 1988–1989: Religious Missions Seen from Byzantium, *Harvard Ukrainian Studies* 12/13, 7–27.
- Ševčenko, I. 1991: Byzantium and the Slavs in Letters and Culture, Cambridge.
- Šimák, J. V. 1938: Středověká kolonisace v zemích českých, *České dějiny* 1/5, Praha, 937–941.
- Šimek, E. 1923: Čechy a Morava za doby římské. Kritická studie, Praha.
- Šimek, E. 1935: Problémy moravské prehistorie, *Časopis Matice moravské* 59, 1–66.
- Šimek, E. 1947–1948: Západní Slované a Germáni, *Z dávných věků* I, 1–56.
- Šinakov, E. A. 1980: Klassifikacija i kul'turnaja atribucija lučevych visočnych kolec. *Sovetskaja archeologija* 3, 110–127.
- Širinskij, S. S. 1978: Archeologičeskie paralleli k istorii christianstva na Rusi i v Velikoj Moravii. In: Krupnov, I. E (red.), *Drevnjaja Rus' i slavjane*, Moskva, 203–206.
- Šlězár, P. 2013: Křížové kování. Střešní krytina (fragment). In: Jemelková, S. (ed.), *Mezi východem a západem. Svatí Cyril a Metoděj v kultuře českých zemí*, Olomouc, 213, 220–221.
- Šlězár, P. 2013a: Nález střešní krytiny z výzkumu u kostela Panny Marie Sněžné v Olomouci, *Zborník Slovenského Národného múzea* 107, *Archeológia* 23, 105–109.
- Šlězár, P. 2013b: Prolamované třmeny. In: Jemelková, S. (ed.), *Mezi východem a západem. Svatí Cyril a Metoděj v kultuře českých zemí*, Olomouc, 216–217.
- Šlězár, P. – Zatloukal, R. 2001: Zpráva o záchranném archeologickém výzkumu staveníště Arcidiecézního muzea Olomouc na Václavském náměstí v Olomouci č. o. 3–4 v roce 2000. In: *Památkový ústav v Olomouci. Výroční zpráva 2000*, Olomouc, 87–92.
- Šmerda, J. 2012: Tajemství Langobardů. Katalog k výstavě 20. 11. 2012 – 28. 2. 2013, Hodonín.
- Šmerda, J. 2013: Keramika z langobardského pohřebiště v Kyjově, *Zborník Slovenského národného múzea* 107, *Archeológia* 23, Bratislava, 271–286.
- Šolle M. 1959: Knížecí pohřebiště na Staré Kouřimi, *Památky archeologické*, 353–506.
- Šolle, M. 1966: Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách, Praha.
- Šolle, M. 1980: Objev mikulčicko-blatnického křížku na Budči a jeho význam, *Archeologické rozhledy* 32, 265–273, 358–359.
- Šolle, M. 1981: Kouřim v průběhu věků, *Památníky naší minulosti* 11, Praha.
- Šolle, M. 1990: Rotunda sv. Petra a Pavla na Budči, *Památky archeologické* 81, 140–207.
- Šolle, M. 1991: Kostel P. Marie na Budči (okr. Kladno). Podle archeologického výzkumu v letech 1975–1980, *Památky archeologické* 82, 231–265.
- Šolle, M. 2000: Po stopách přemyslovských Děpolticů. Příspěvek ke genezi města Kouřimě, Praha.
- Špilev A. G. 2010: Ukrašenija romenskogo vremeni iz Kurskoj oblasti (vtoraja polovina VIII – konec X vv.), *Stratum plus* 5, 251–274.
- Štefan, I. 2011: Proč zanikla Velká Morava? Nový pohled na staré téma, *Dějiny a Současnost* 33/3, 41–43.
- Štefan, I. 2011a: Great Moravia, Statehood and Archaeology. The Decline and Fall of One Early Medieval Polity. In: Macháček, J. – Ungerman, Š. (Hrgs.), *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa*, Bonn, 333–354.
- Štefan, I. – Krutina, I. 2009: Raně středověké sídliště, hromadný hrob a pohřebiště na Budči (poloha Na Týnici). Ke vztahu archeologie a „událostní historie“, *Památky archeologické* 100, 119–212.
- Štefanovičová, T. 1975: Bratislavský hrad v 9. až 12. století, Bratislava.
- Štefanovičová, T. 1988: Osudy starých Slovanov, Martin.
- Štefanovičová, T. 2001: Architektúra Veľkej Moravy v európskom kontexte. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřínský, Z. (Hrsg.), *Velká Morava mezi východem a západem*, Brno, 397–406.
- Štefanovičová, T. 2003: Slovania v strednom Podunajsku a Panónii vo včasnóm stredoveku. In: Dorula, J. (ed.), *XIII. Medzinárodný zjazd slavistov v Ľubľane. Príspevky slovenských slavistov*, Bratislava, 329–341.
- Štefanovičová, T. 2004: K vývoju šperku adriatickej a stredodunajskej oblasti v prvej polovici 9. storočia. In: Fusek, G. (ed.), *Zborník na počesť Dariny Bialekovej*, Nitra, 389–395.
- Štefanovičová, T. 2008: Slovensko v 10. storočí. In: Štefanovičová, T. – Hulínek, D. (ed.), *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska*, Bratislava 137–148.

- Štefanovičová, T. 2012: Južné Podhradie Bratislavského hradu, *Archaeologia Historica* 37, 343–356.
- Štěpánek, M. 1965: Opevněná sídliště 8.–12. století ve střední Evropě, Praha.
- Štěpková, J. 1956: Über das Wesen und die Funktion der Dirhamenbruchstücke, *Charisteria Orientalia Ioanni Rypka*, Praha, 329–337.
- Štěpková, J. 1957: Islámské stříbro z nálezů v Kelči na Moravě, *Numismatický sborník* 4, 73–96.
- Štěpková, J. 1968: Agio stříbra v obchodních stycích islámského Východu a zemí severovýchodní Evropy v 9.–11. stol. In: *Akta I. Międzynarodowego Kongresu Archeologii Słowiańskiej* 3, Warszawa, 154–159.
- Šumberová, R. 2012: Cesta napříč časem a krajinou. Katalog nálezů ze záchranného archeologického výzkumu v trase obchvatu Kolína 2008–2010, Praha.
- Švecová, R. 2000: Nálezy kostenej a parohovej industrie z predveľkomoravských a veľkomoravských sídlisk na Pohansku pri Břeclavi do roku 1995, *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity M* 49, 61–95.
- Tachiaos, A. E. 1989: Cyril and Methodius of Thessalonica. The Acculturation of the Slavs, Thessaloniki.
- Tachiaos, A. E. (ed.) 1999: Thessaloniki – Magna Moravia, Thessaloniki, Hellenic Association for Slavic Studies.
- Tejral, J. 2011: Zum Stand der Langobardenforschung im Norddanubischen Raum. In: Tejral, J. et al. (Hrsg.), *Langobardische Gräberfelder in Mähren I*, Brno, 11–73.
- Tejral, J. 2012: K současnému stavu archeologického a historického bádání o nejčasnějším středověku na Moravě. In: Doležel, J. – Wihoda, M. (ed.), *Mezi raným a vrcholným středověkem. Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozeninám přátel, kolegů a žáci*, Brno, 29–68.
- Teodor, D. 1980: Tezaurul de la Raducaneni-Iasi, *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 31/3, 403–423.
- Teodor, D. 1981: Romanitatea Carpato-Dunaena si bizantul in veacurile V–XI e.n. Iași.
- Teodor, D. 1995: Cercei cu pandativ stelat din secolele VI–VIII d. Hr. in spațiul Carpato-Dunăreano-Pontic. *Arheologia Moldovei* 18, București, 187–206.
- Theuvs F. C. W. J. 2008: Settlement research and the process of materialization in northern Austrasia. In: Gasparri, S. (ed.) 774: ipotesi su una transizione, atti del seminario di Poggibonsi, 16–18 febbraio 2006, Turnhout, 199–220.
- Thomson, F. J. 1997: Has the Cyrillomethodian Translation of the Bible Survived? In: Tachiaos, A. E. (ed.), *Thessaloniki – Magna Moravia*, Hellenic Association for Slavic Studies, Thessaloniki, 149–164.
- Tichý, R. 1958: Výzkum staroslovanského pohřebiště v Dol. Věstonicích, o. Mikulov, *Přehled výzkumů* 1957, 57–59.
- Timoščuk, B. A. 1982: *Davnorus'ka Bukovina*, Kiev.
- Timoščuk, B. A. 1989: Ob archeologičeskich priznakach vostočnoslavjanskich gorodišč – svjatilišč. In: Toločko P. P. (ed.), *Drevnije slavjane i Kijevskaja Rus*, 74–83.
- Točík, A. 1968: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare, Bratislava.
- Točík, A. 1968a: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei, Bratislava.
- Tolstoj, N. I. 2003: *Očerki slavjanskogo jazyčestva*, Moskva.
- Tomková, K. 2001: Levý Hradec v zrcadle archeologických výzkumů Díl I, *Castrum Pragense* 4, Praha.
- Tomková, K. et al. 2005: Pohřbívání na Pražském hradě a jeho předpolích, *Castrum Pragense* 7, Praha.
- Tomková, K. et al. 2012: Levý Hradec v zrcadle archeologických výzkumů. Pohřebiště. Díl I, Praha.
- Tomková, K. – Frolík, J. 2005: Topografie pohřbívání v areálu Pražského hradu a na jeho předpolích. In: Tomková, K. (ed.), *Pohřbívání na Pražském hradě a jeho předpolích. Díl I/1*, *Castrum Pragense* 7, Praha, 7–24.
- Toporov, V. N. 1989: Ob iranskom elemente v ruskogj duhovnoj kul'ture. In: *Slavjanskij i bal'kanskij fol'klor. Rekonstrukcija drevnej slavjanskogj kul'tury. Istočniki i metody*, Moskva, 23–60.
- Tröst, K. – Völkl, E. – Wedel, E. (ed.) 1988: *Symposium Methodianum*, Neuried Hieronymus.
- Turčan, V. 2007: K historickému pozadiu uloženia depotu v Zemianskom Vrbovku. In: Turčan, V. (ed.), *Byzantská kultúra a Slovensko. Zborník Slovenského národného múzea, Archeológia supplementum* 2, Bratislava, 41–48.
- Třeštlík, D. 1973: „Trh Moravanů“ – ústřední trh Staré Moravy, *Československý časopis historický* 21, 869–894.
- Třeštlík, D. 1985: Bořivoj a Svatopluk – vznik českého státu a Velká Morava. In: Poulik, J. – Chropovský, B. (ed.), *Velká Morava a počátky československé státnosti*, Praha, 273–301.
- Třeštlík, D. 1987: Pád Velké Moravy. In: Žemlička, J. (ed.), *Typologie raněfeudálních slovanských států ve střední a jihovýchodní Evropě. Sborník příspěvků z mezinárodní konference k tématu „Vznik a rozvoj slovanských raněfeudálních států a národnosti ve střední a jihovýchodní Evropě“, konané ve dnech 18.–20. listopadu 1986 v Praze*, Praha, 27–76.
- Třeštlík, D. 1987a: Objevy ve Znojmě, *Československý časopis historický* 35, 548–576.
- Třeštlík, D. 1991: Kdy zanikla Velká Morava?, *Studia mediaevalia Pragensia* 2, 9–27.
- Třeštlík, D. 1996: Příchod prvních Slovanů do českých zemí v letech 510–535, *Český časopis historický* 94, 245–280.
- Třeštlík, D. 1997: Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935), Praha.
- Třeštlík, D. 1999: Přemyslovec Kristián – Christian der Přemyslida, *Archeologické rozhledy* 51/4, Praha, 602–613.
- Třeštlík, D. 1999a: Župy, župané a páni aneb Avarské dědictví, romantická falza a „vymyšlená“ skutečnost. In: Třeštlík, D., *Myslíti dějiny*, Praha, 175–181.
- Třeštlík, D. 2000: „Veliké město Slovanů jménem Praha“. Státy a otoci ve střední Evropě v 10. století. In: Polanský, L. – Sláma, J. –

- Třeštík, D. (ed.), Přemyslovský stát kolem roku 1000. Na paměť knížete Boleslava II. (†7. února 999), Praha, 49–70, 288–304.
- Třeštík, D. 2000a: Von Svatopluk zu Boleslaw Chrobry. Die Entstehung Mitteleuropas aus der Kraft des Tatsächlichen und aus einer Idee. In: Urbańczyk, P. (ed.), *The Neighbours of Poland in the 10th Century*, Warsaw, 111–145.
- Třeštík, D. 2000b: Anläufe zur Gestaltung des slawischen Reiches. Großmähren. In: Wiczorek, A. – Hinz, H. M. (Hrsg.), *Europas Mitte um 1000, Exhibition Catalogue, Vol. 1*, Stuttgart, 298–303.
- Třeštík, D. 2001: Vznik Velké Moravy. Moravané, Čechové a střední Evropa v letech 791–871. Praha.
- Třeštík, D. 2001a: „Eine große Stadt der Slawen namens Prag“. Staaten und Sklaven in Mitteleuropa im 10. Jahrhundert. In: Sommer, P. (Hrsg.), *Boleslav II. Der tschechische Staat um das Jahr 1000, Colloquia mediaevalia Pragensia 2*, Praha, 93–138.
- Třeštík, D. 2003: Mýty kmene Čechů (7.–10. století). Tři studie ke „starým pověstem českým“, Praha.
- Třeštík, D. – Žemlička, J. 2007: O modelech vývoje přemyslovského státu, *Český časopis historický* 105, 1/2007, 122–163.
- Turčan, V. 2004: K biritualite v pohrebnom ríte vo včasnom stredoveku na území juhovýchodnej časti Karpatskej kotliny, *Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV* 36, 359–361.
- Turčan, V. 2012: Depoty z Bojnejskej v časnostredovekej hromadné nálezky železných predmetov, uložené v zbierkach SNM – Archeologického múzea, *Zborník Slovenského národného múzea, Archeológia Supplementum 6*, Bratislava.
- Turek, R. 1948: České hradištní nálezy datované mincemi, *Slavia Antiqua* 1, 485–535.
- Turek, R. 1962: Zlomkové stříbro z kelčského nálezky, *Numismatický sborník* 7, 83–117.
- Turek, R. 1978: Libice. Hroby na vnitřním hradisku, *Sborník Národního muzea A*, 32, Praha.
- Turek, R. – Hásková, J. – Justová, J. 1981: Livbuz metropolis: tam, kde řeka Cidlina tratí své jméno, Libice nad Cidlinou.
- Ungermaň, Š. 2001: Ikonografie velkomoravských nákonců a symbolika opasku v raném středověku, *Listy filologické* 125/3–4, 223–258.
- Ungermaň, Š. 2002: Konstrukce honosných velkomoravských opasků, *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity M* 7, 93–121.
- Ungermaň, Š. 2005: Reich ausgestattete Gräber auf dem großmährischen Gräberfeld in Dolní Věstonice. In: Kouřil, P. (ed.), *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit einem speziellen Blick auf die großmährische Problematik). Materialien der internationalen Fachkonferenz Mikulčice 25.–26. 5. 2004, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno* 25, 209–224, Brno.
- Ungermaň, Š. 2005a: Ženský šperk staršího velkomoravského horizontu, *Archeologické rozhledy* 57, 707–749.
- Ungermaň, Š. 2006: Tzv. předkötlašský horizont a počátky velkomoravského kostrového pohřbívání, *Archaeologia historica* 31, 351–369.
- Ungermaň, Š. 2009: Archaika in den frühmittelalterlichen Gräbern in Mähren. In: Maříková Vlčková, P. – Mynářová, J. – Tomášek, M. (ed.), *My Things Changed Things. Social Development and Cultural Exchange in Prehistory, Antiquity, and the Middle Ages*, Praha, 224–256.
- Ungermaň, Š. 2011: Tzv. blatnicko-mikulčický horizont a jeho vliv na chronologii raného středověku, *Zborník Slovenského Národného múzea, Archeológia Supplementum 4*, 135–151.
- Ungermaň, Š. – Kavánová, B. 2005: Das Gräberfeld bei der Basilika von Mikulčice. In: Poláček, L. – Maříková Kubková, J. (Hrsg.), *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle, Internationale Tagungen in Mikulčice 8*, Brno, 71–86.
- Ungermaň, Š. – Kavánová, B. 2010: Das Gräberfeld bei der Basilika von Mikulčice. In: Poláček, L. – Maříková Kubková, J. (Hrsg.), *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle, Internationale Tagungen in Mikulčice 8, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno* 41, Brno, 71–86, 415.
- Urban, O. 1991: České a slovenské dějiny do roku 1918, Praha.
- Urban, O. H. 2013: Die Urgeschichte in Österreich vor und während der NS-Zeit. In: Geringer, S. – Haar F. – Halle, U. – Maharski, D. – Walter, K., *Graben für Germanien. Archäologie unterm Hakenkreuz*, Stuttgart – Bremen.
- Urbańczyk, P. 2013: *Mieszko Pierwszy Tajemniczy*, Toruń.
- Vajs, J. 1929: Druhá staroslovanská legenda o sv. Václavu. In: Vašica, J. (překlad), *Sborník staroslovanských literárních památek o sv. Václavu a sv. Ludmile*, Praha, 71–135.
- Válka, J. 1983: Přehled dějin Moravy I. Od Velké Moravy do husitské revoluce, Brno.
- Válka, J. 1991: Dějiny Moravy I. Středověká Morava, *Vlastivěda moravská, Nová řada, svazek 5*, Brno.
- Váňa, Z. 1989: Vnitřní opevnění přemyslovské Budče, *Památky archeologické* 80, 123–158.
- Váňa, Z. 1995: Přemyslovská Budeč. Archeologický výzkum hradiště v letech 1972–1986. Praha.
- Vančo, M. 2000: Velkomoravská sakrální architektúra na území Nitry, *Galéria – Ročenka SNG v Bratislave, Bratislava*, 17–31.
- Vanglová, T. 2008: Osídlenie severnej časti Nitrianskej pahorkatiny a príslých svahov Považského Inovca a Tribeča v dobe železnej, *Študijné Zvesti AÚ SAV* 44, 203–217.
- Varadzin, L. – Nechvátal, B. 2012: Nové poznatky o předrománském kostele centrální dispozice na Vyšehradě (předběžná zpráva), *Průzkumy památek* 19/2, 170–176.
- Vařeka, P. 2001: Stavební kultura předhradí Levého Hradce. In: Tomková, K., *Levý Hradec v zrcadle archeologických výzkumů I, Castrum Pragense* 4, 254–272.
- Vašica, J. 1948: Slovo na prenesenie moštem praslavnago Klimenta neboli legenda Chersonská, *Acta Academiae Velegradensis* 19, 38–80.
- Vašica, J. 1963: Právní odkaz cyrilometodějský, *Slavia* 32, 331–339.

- Vašica, J. 1966 (3. vyd. 2014):* Literární památky epochy velkomoravské 863–885, Praha.
- Vavruš, J. 2008:* Prvá maďarská generácia v archeologických prameňoch. In: Štefanovičová, T. – Hulínek, D. (ed.), Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska, Bratislava, 183–193.
- Vavřínek, V. 1963:* Staroslověnské životy Konstantina a Metoděje, Praha.
- Vavřínek, V. 1980:* Nálezy velkomoravské církevní architektury jako historický pramen. In: Slované 6.–10. století. Brno, 277–288.
- Vavřínek, V. 1985:* Historický význam byzantské misie na Velké Moravě. In: Poulik, J. – Chropovský, B. (ed.), Velká Morava a počátky československé státnosti, Praha, 215–243.
- Vavřínek, V. 2009:* The Encounter of the West and the East in the Formation of Early Slavonic Literary Culture. In: Ulbrecht, S. – Ulbrechtová, H. (ed.), Die Ost-West Problematik in den europäischen Kulturen und Literaturen, Praha – Dresden, 135–164.
- Vavřínek, V. 2013:* Cyril a Metoděj mezi Konstantinopolí a Římem, Praha.
- Vavřínek, V. – Zástěrová, B. 1982:* Byzantium's Role in the Formation of Great Moravian Culture, *Byzantinoslavica* 43, 161–188.
- Večerka, R. 1971:* Vliv řečtiny na staroslověňštinu, *Listy filologické* 94, 129–151.
- Veleckaja N. N. 2003:* Jazyčeskaja simvolika slavjanskich archaičeskich ritualov, Moskva.
- Vendtová, V. 1964:* Přehľad slovanských lokalít v Pobedime a okolí, Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej Akadémie vied 14, Nitra, 161–172.
- Vendtová, V. 1969:* Slovanské osídlenie Pobedima a okolia, *Slovenská archeológia* 17, 119–232.
- Verbík, A. – Janák, J. 1988:* Sto let Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně. In: Frolec, V. (ed.), Rodná země. Sborník k 100. výročí Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. Vladimíra Nekudy CSc., Brno, 17–51.
- Verhulst, A. E. 2002:* The Carolingian economy, Cambridge.
- Vida, T. – Völling, T. 2000:* Das slawische Brandgräberfeld von Olympia, *Archäologie in Eurasien*, Bd. 9, Rahden/Westf.
- Vignatiová, J. 1975:* Přehled vývoje archeologického bádání na Moravě do začátku XX. století, *Zprávy Československé společnosti archeologické při ČSAV 17/3*, Praha.
- Vignatiová, J. 1979:* Předběžná zpráva o výsledcích záchranného výzkumu jihozápadního předhradí Břeclavi – Pohanska za léta 1975–1977, *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity E* 24, Brno, 95–108.
- Vignatiová, J. 1992:* Břeclav – Pohansko II. Slovanské osídlení jižního předhradí, Brno.
- Vinogradova, L. N. 2000:* Narodnaja demonologija i miforitual'naja tradicija slavjan, Moskva.
- Vlasto, A. P. 1970:* The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the History of the Slavs, Cambridge.
- Vykoupil, L. 1994, 2000 (2. přeprac. vyd.):* Slovník českých dějin, Brno.
- V"žarova, Ž. 1976:* Slavjani i prab"lgari, Sofija.
- Wachowski, K. 1981:* Ziemie polskie a Wielkie Morawy. Studium archeologiczne kontaktów w zakresie kultury materialnej, *Przegląd Archeologiczny* 29, 151–197.
- Wachowski, K. 1982:* Ziemie polskie a Wielkie Morawy. Problem kontaktów ideologicznych i politycznych w świetle archeologii, *Przegląd Archeologiczny* 30, 141–185.
- Wachowski, K. 1989:* Problematyka blatnicka – próba systematyki pojęć, *Przegląd Archeologiczny* 36, 209–220.
- Wachowski, K. 1991:* Śląsk a Wielkie Morawy. In: Leciejewicz L. (red.) *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny zachodniej*, Wrocław – Warszawa, 41–47.
- Wachowski, K. 1994:* Problem oddziaływań wielkomorawskich w południowej Polsce w świetle nowych badań, *Przegląd Archeologiczny* 42, 129–135.
- Wachowski, K. 1997:* Północny zasięg ekspansji Wielkich Moraw w świetle badań archeologicznych. In: Wachowski K. (red.), *Śląsk i Czecha a kultura wielkomorawska*, Wrocław, 21–23.
- Wachowski, K. 1997a:* Śląsk w dobie przedpiastowskiej. Studium archeologiczne, Wrocław.
- Walter, S. 2008:* Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Mengen, Stuttgart.
- Wasilewski, T. 1970:* Bizancjum, i Stowiane w 9. wieku, Warszawa.
- Wawruschka, C. 1998–1999:* Die frühmittelalterliche Siedlung von Rosenberg im Kamptal, Niederösterreich, *Archaeologia Austriaca* 82–83, 347–411.
- Wernard, J. 1998:* „Hic scramasaxi loquuntur“. Typologisch-chronologische Studie zum einschneidigen Schwert der Merowingerzeit in Süddeutschland, *Germania* 76, 747–787.
- Wewerka, B. 2001:* Thunau am Kamp – Eine befestigte Höhensiedlung (Grabung 1965–1990). Urnenfelderzeitliche Siedlungsfunde der oberen Holzweise, *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 38, Wien.
- Whittow, M. 2007:* The middle Byzantine economy (600–1204). In: Shepard, J. (ed.), *The Cambridge history of Byzantium*, Cambridge, 465–492.
- Wickham, C. 2009:* The Inheritance of Rome. A History of Europe from 400 to 1000, London.
- Widajewicz, J. 1947:* Państwo Wiślan, Kraków.
- Wihoda, M. 2008:* Velehradská tradice. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Mitáček, J. (ed.), *Východní Morava v 10. až 14. století*, Brno, 129–136.
- Wihoda, M. 2010:* Morava v době knížecí 906–1197, Praha.

Wocel, J. E. 1850: Česká archeologie křesťanského středověku, Časopis českého museum 24, 541–555.

Wolfram, H. 1987: Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung,

Wolfram, H. 1995: Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung, Österreichische Geschichte 378–907, Wien.

Wolfram, H. 1995a: Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 31, Wien.

Wolfram, H. 2003 (2. vyd.): Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs von seiner Entstehung, Wien.

Wozny, J. 2002: Symbolika śmierci i rytuałów pogrzebowych w kulturach wcześnieotradycyjnych na ziemiach polskich. In: Dzieduszycki, W. (ed.), Funeralia lednickie 4, Poznań, 45–58.

Zábojník, J. 2004: Birituálne pohrebiská v severnej a západnej časti Karpatskej kotliny v období avarského kaganátu, Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV 36, 339–358.

Zábojník, J. 2009: Slovensko a avarský kaganát, Bratislava.

Zagiba, F. 1971: Das Geistesleben der Slaven im frühen Mittelalter. Die Anfänge des slavischen Schrifttums auf dem Gebiet des östlichen Mitteleuropas vom 8. bis 10. Jahrhundert, Wien – Köln – Graz.

Zaitz, E. 1990: Wczesnośredniowieczne grzywny siekieropodobne z Małopolski, Materiały Archeologiczne 25, 142–178.

Zajceva, I. E. – Saračeva, T. G. 2011: Juvelirnoe delo „zemli vjatičej“ vo vtoroj polovine XI–XIII vv., Moskva.

Zápotocký, M. 1965: Slovanské osídlení na Litoměřicku, Památky archeologické 56, 205–391.

Zástěra, J. 1986: Původ péřové koruny – postavy panovníků na českých a moravských denárech, Znojmo.

Zástěra, J. 1990: Znojemská rotunda a Velká Morava, Brno.

Zatloukal, R. 2005: Olomouc (k. ú. Olomouc-město, okr. Olomouc), Václavské náměstí, parcela číslo 87/27, Přehled výzkumů 46, 300–301.

Zatloukal, R. 2010: K vývoji ulic Denisova – Pekařská v Olomouci. In: Ungermann, Š. – Přichystalová, R. – Šulc, M. – Krejsová, J. (ed.): Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřínskému k 60. narozeninám, Praha, 251–266.

Zatloukal, R. 2010a: Záchranný archeologický výzkum v areálu Arcidiecézního muzea Olomouc. In: Jakubec, O. (ed.), Arcidiecézní muzeum na Olomouckém hradě. Příspěvky z mezinárodní konference Olomouc, 20.–22. listopad 2007, Olomouc, 27–40.

Zatloukal, R. – Šlézar, P. 2001: Olomouc (okr. Olomouc), Václavské náměstí 3–5, Přehled výzkumů 42, 229–232.

Zatloukal, R. – Živný, M. 2006: Vyhodnocení středohradištního pohřebiště na Václavském návrší v Olomouci, Ve službách archeologie 7, 392–394.

Zavadilová, M. 2011: Die Baukultur des frühmittelalterlichen Zentralortes Pohansko bei Břevclav. Die Bedeutung der systematischen Ausgrabungen und neue Erkenntnisse. In: Macháček, J. – Ungerman, Š. (Hrsg.), Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Studien zur Archäologie Europas 14, Bonn, 105–119.

Zawada, Z. 2003: Fischreste aus Mikulčice. In: Kempke, T. – Kouřil P. – Poláček, L. (Hrsg.), Studien zum Burgwall von Mikulčice 5, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 21, Brno, 339–354.

Zeman, J. 1976: Nejstarší slovanské osídlení Čech, Památky archeologické 67, 115–235.

Zeman, J. 1979: K problematice časně slovanské kultury ve střední Evropě, Památky archeologické 70, 113–130.

Zeuß, J. K. 1837: Die Deutschen und die Nachbarstämme, München.

Zeuß, J. K. 1837a, 1857 (2. vyd.): Die Herkunft der Bayern von den Markomannen, München.

Zocenko, V. N. 2001: Gnězdovo v sisteme svjazej Srednego Podneprov'ja v IX–X vv. In: Muraševa, V. V. (red.), Gnězdovo. 125 let issledovanija pamjatnika, Trudy Gosudarstvennogo istoričeskogo muzeja Moskva 124, Archeologičeskij sbornik, 121–125.

Zoll-Adamikowa, H. 1979: Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciepłopalne Słowian na terenie Polski. II – Analiza, Wnioski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

Zoll-Adamikowa, H. 1988: Przyczyny i formy recepcji rytuału szkieletoowego u Słowian nadbałtyckich we wczesnym średniowieczu, Przegład Archeologiczny 35, 183–229.

Zoll-Adamikowa, H. 1997: Stan badań nad obrzędowością pogrzebową Słowian, Slavia Antiqua 38, 65–80.

Zoll-Adamikowa, H. 2000: Postępy chrystianizacji Słowian przed rokiem 1000 (na podstawie źródeł nekropolicznych). In: Żaki, A. (red.), Święty Wojciech i jego czasy, Kraków, 103–109.

Zoll-Adamikowa, H. – Dekówna, M. – Nosek, E. M. 1998: Early Mediaeval Hoard from Zawada Lanckorońska (Upper Vistula River), Warszawa.

Zvizdec'kij, B. A. – Petrauskas, A. V. – Polij, V. G. 2004: Novi doslidžennja Starodavn'ogo Iskorostenja. In: Mocja, O. P. (red.), Starodavnij Iskorosten' I slov'janski gradi VIII–X st., Zbirka naukovich prac', Kiev, 34–87.

Žemlička, J. 1992: „Moravané” v časném středověku, Český časopis historický 90, 17–32.

Žemlička, J. 1996: Vzestup Čech mezi evropské mocnosti (1173–1253). In: Ilustrované České dějiny I/3, Praha – Bělehrad.

Žemlička, J. 2005, 2007 (2. vyd.): Přemyslovci – jak žili, vládli a umírali, Praha.

Žilina, N. V. 2005: Slavjano-russkaja filigran' VIII–X vv, Stratum plus 5/2003–2004, S. Peterburg – Kišinev – Odessa – Bucharest, 21–170.

Žilina, N. V. 2008: Drevnerusskaja podveska-korobočka („kaptorga li?), Kratkije soobščeniya Instituta archeologii 222, Moskva, 169–179.

PRAMENY

- Arx, I. ab (ed.) 1826:* Annales Sangallenses maiores. In: MGH SS I, Hannover, 72–85.
- Bartoňková, D. (ed.) 2010 (2. vyd.):* Biós Klimentós. In: MMFH II, Brno, 176–209.
- Becker, J. (ed.) 1915:* Liudprandi Antapodosis. In: Liudprandi Opera, MGH SRG 41, Hannover, 1–158.
- Beneš, P. (přel.) 1985:* Prokopios z Kaisareie, Války s Góty, Praha.
- Boretius, A. (ed.) 1883:* Capitularia regum Francorum I. In: MGH Leg. II Hannover.
- Boretius, A. – Krause, V. (ed.) 1897:* Concilium Moguntinum, Capitularia regum Francorum II, MGH Leg. II, Hannover, 184–191, č. 249.
- Bretholz, B. (ed.) 1923, 1955 (2. vyd.):* Cosmae Pragensis Chronica Boemorum. In: MGH SRG N. S. 2, München.
- Caspar, E. – Laehr, G. (ed.) 1928:* Epistolae Karolini aevi V. In: MGH Epistolae 7, Berlin.
- Elze, R. (ed.) 1960:* Die Ordines für die Weihe und Krönung des Kaisers und der Kaiserin. In: MGH Fontes iuris Germanici antiqui 9, Hannover.
- Emler, J. (ed.) 1873:* Crescente fide (tzv. bavorská recenze). In: Fontes rerum Bohemicarum I, Pragae, 183–190.
- Emler, J. (ed.) 1873a:* Gumpoldi Vita Wenceslai. In: Fontes rerum Bohemicarum I, Pragae, 146–166.
- Emler, J. (ed.) 1882:* Neplachova Kronika. In: Fontes rerum Bohemicarum III, Pragae, 443–484.
- Friedrich, G. (ed.) 1904–1907:* Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I, Pragae.
- Grivec, F. – Tomšič F. (ed.) 1960:* Constantinus et Methodius Thessalonicenses. In: Fontes, Zagreb.
- Havlík, L. (ed.) 1969:* Conversio Bagoariorum et Carantanorum. In: MMFH III, Brno, 292–322.
- Havlík, L. (ed.) 1969a:* Konstantinos Profyrogennetos, De administrando imperio. In: MMFH III, Brno, 382–401.
- Havlík, L. (ed.) 1969b:* Epistolae. In: MMFH III, Brno, 137–278.
- Havlík, L. (ed.) 1971:* Capitulare missorum. In: MMFH IV, Brno, 23–24.
- Havlík, L. (ed.) 1971a:* Capitula de causis diversis. In: MMFH IV, Brno, 25.
- Havlík, L. (ed.) 1971b:* Inquisitio de theloneis Raffelstettensis. In: MMFH IV, Brno, 114–119.
- Havlík, L. (ed.) 2008 (2. vyd.):* Annales Fuldenses. In: MMFH II, Brno, 85–132.
- Holtzmann, R. (ed.) 1935:* Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon. In: MGH SRG N. S. 9, Berlin.
- Horák, B. – Trávníček, D. (ed.) 1956:* Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii, Rozpravy Československé akademie věd SV 66/2, Praha.
- Hrbek, I. (ed.) 1969:* Zpráva o Slovanech Ibráhíma ibn Jakúba. In: MMFH III, Brno, 410–420.
- Hrbek, I. (ed.) 1969a:* Kitabu l-a' láki n-náfisáti li-bni Rusta. In: MMFH III, Brno, 343–348.
- Jakubovich, E. (ed.) 1937:* P. Magistri, qui Anonymus dicitur Gesta Hungarorum. In: SRH I, Budapest, 13–117.
- Kurze, F. (ed.) 1891, 1978 (2. vyd.):* Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum Orientalis, In: MGH SRG 7, Hannover.
- Kurze, F. (ed.) 1895:* Annales regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi. In: MGH SRG 6, Hannover.
- Lappenberg, I. M. – Schmeidler, B. (ed.) 1909:* Helmoldi Bozoviensis Cronica Slavorum: accedunt versus de vita Vicelini et Sidonis epistola. In: MGH SRG 32, Hannoverae – Lipsiae, 160.
- Ludvíkovský, J. (ed.) 1958:* Crescente fide (tzv. česká recenze). In: Ludvíkovský, J., Nově zjištěný rukopis legendy Crescente fide a jeho význam pro datování Kristiána. Listy filologické 81, 58–63.
- Ludvíkovský, J. (ed.) 1978:* Kristiánova legenda. Život a umučení svatého Václava a jeho báby svaté Ludmily (Legenda Christiani. Vita et passio sancti Wenceslai et sancte Ludmille ave eius), Praha.
- Marsina, R. (ed.) 1971:* Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I, Bratislavae.
- Meyer, C. H. (ed.) 1931:* Herbordi Dialogus de vita Ottonos episcopi Babenbergensis, I. II./cap. 32. Fontes historiae religionis Slavicae (Fontes historiae religionum 4), Berolini, 28.
- Moravcsik, Gy. – Jenkins, R. J. H. (ed.) 1985 (2. vyd.):* Constantini Porphyrogeniti De administrando imperio, Washington.
- Nazarenko, A. V. (ed.) 1993:* Geographus Bavarus – Opisanie gorodov i oblastej k severu ot Dunaja, ili Bavarskij Geograf. In: Nazarenko, A. V., Nemeckie latinojazyčnye istočniki IX–XI vekov. Teksty, perevody, kommentarij, Moskva, 7–58.
- Pauliny, J. (ed.) 1999:* Ibn Rusty Kitāb al-a'lāg an-naḥisa (Kniha vzácných drahocenností). In: Pauliny, J., Arabské správy o Slovanoch (9.–12. století), Bratislava, 98–104.
- Pertz, G. H. (ed.) 1826:* Annalium Alamannici Continuationes Sangallenses tres. In: MGH SS I, Hannover, 50–56.
- Pertz, G. H. (ed.) 1826a:* Chronicon Moissiacense. In: MGH SS I, Hannover 1826, 280–313.
- Serebranskij, N. J. (ed.) 1929:* První staroslověnská legenda o sv. Václavu (vostokovská redakce). In: Vajs, J. (red.), Sborník staroslověnských literárních památek o sv. Václavu a sv. Lidmile, Praha, 14–20.
- Serebranskij, N. J. ed. 1929a:* První staroslověnská legenda o sv. Václavu (minejní redakce). In: Vajs, J. (red.), Sborník staroslověnských literárních památek o sv. Václavu a sv. Lidmile, Praha, 20–28.
- Serebranskij, N. J. (ed.) 1929b:* Proložní legenda o sv. Václavu. In: Vajs, J. (red.), Sborník staroslověnských literárních památek o sv. Václavu a sv. Lidmile, Praha, 65–67.

Schmeidler, B. (ed.) 1937: Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum. In: MGH SRG 32, Hannover.

Simson, von B. (ed.) 1909: Annales Xantenses et Annales Vedastini, MGH SRG 12, Hannover.

Vašica, J. (ed.) 1929: Druhá staroslověnská legenda o sv. Václavu. In: Vajs, J. (red.), Sborník staroslovanských literárních památek o sv. Václavu a sv. Lidmile, Praha, 84–124.

Vajs, J. (ed.) 1929: První staroslověnská legenda o sv. Václavu (charvátohlaholská redakce). In: Vajs, J. (red.), Sborník staroslovanských literárních památek o sv. Václavu a sv. Lidmile, Praha, 36–43.

Večerka, R. (ed.) 1967: Žitije Konstantina. In: MMFH II, Brno, 57–115.

Večerka, R. (ed.) 1967a: Žitije Nauma. In: MMFH II, Brno, 177–179.

Večerka, R. (ed.) 2010 (2. vyd.): Žitije Konstantina. In: MMFH II, Brno, 38–95.

Waitz, G. (ed.) 1883: Annales Bertiniani. In: MGH SRG 5, Hannover.

Wolfram, H. (ed.) 1979: Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weissbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien, Wien – Köln – Graz.

Wolfram, H. (ed.) 2013 (3. vyd.): Conversio Bagoariorum et Carantanorum. In: Wolfram, H., Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien mit Zusätzen und Ergänzungen, Lubljana/Laibach, 58–81.

AUTOŘI TEXTŮ

PhDr. Andrea Bartošková

Archeologický ústav Akademie věd ČR, Praha, v. v. i.
Letenská 4, 110 00 Praha 1
bartoskova@arup.cas.cz

PhDr. Peter Bednár, CSc.

Archeologický ústav SAV v Nitre
Akademická 2, 949 21 Nitra
Peter.Bednar@savba.sk

PhDr. Ivana Boháčová, Ph.D.

Archeologický ústav Akademie věd ČR, Praha, v. v. i.
Letenská 4, 110 00 Praha 1
bohacova@arup.cas.cz

Mgr. Petr Čech

Archeologický ústav Akademie věd ČR, Praha, v. v. i.
Letenská 4, 110 00 Praha 1
cech@arup.cas.cz

PhDr. Jan Frolík, DrSc.

Archeologický ústav Akademie věd ČR, Praha, v. v. i.
Letenská 4, 110 00 Praha 1
frolik@arup.cas.cz

doc. PhDr. Luděk Galuška, CSc.

Moravské zemské muzeum
Zelný trh 6, 659 37 Brno
lgaluska@mzm.cz

Mgr. Jana Gryc

Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno, v. v. i.
Čechyňská 363/19, 602 00 Brno
janaslowioczek@seznam.cz

PhDr. Milan Hanuliak, DrSc.

Archeologický ústav SAV v Nitre
Akademická 2, 949 21 Nitra
nrauhanu@savba.sk

Dr. Hajnalka Herold

Department of Archaeology, University of Exeter
Laver Building, North Park Road
Exeter EX4 4QE, United Kingdom
h.herold@exeter.ac.uk

Mgr. Jiří Košta

Národní muzeum – Historické muzeum Praha
Vínohradská 1, 110 00 Praha 1
Jiri.Kosta@seznam.cz

doc. PhDr. Pavel Kouřil, CSc.

Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno, v. v. i.
Čechyňská 363/19, 602 00 Brno
kouril@arub.cz

prof. Dr. Christian Lübke

GWZO eV. an der Universität Leipzig
Reichsstr. 4-6, D-04109 Leipzig
luebke@uni-leipzig.de

prof. Mgr. Jiří Macháček, Ph.D.

Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty
Masarykovy univerzity Brno
Arna Nováka 1, 602 00 Brno
machacek@phil.muni.cz

Mgr. Jan Mařík, Ph.D.

Archeologický ústav Akademie věd ČR, Praha, v. v. i.
Letenská 4, 110 00 Praha 1
marik@arup.cas.cz

prof. PhDr. Zdeněk Měřinský, CSc.

Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty
Masarykovy univerzity Brno
Arna Nováka 1, 602 00 Brno
merinsky@phil.muni.cz

PhDr. Karol Pieta, DrSc.

Archeologický ústav SAV v Nitre
Akademická 2, 949 21 Nitra
nraupiet@savba.sk

PhDr. Lumír Poláček, CSc.

Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno, v. v. i.
Čechyňská 363/19, 602 00 Brno
polacek@arub.cz

prof. Dr. hab. Jacek Poleski

Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie
Ul. Gołębia 11, 31-007 Krakow
jpoleski@wp.pl

PhDr. Naďa Profantová, CSc.

Archeologický ústav Akademie věd ČR, Praha, v. v. i.
Letenská 4, 110 00 Praha 1
profantova@arup.cas.cz

PhDr. Rudolf Procházka, CSc.

Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno, v. v. i.
Čechyňská 363/19, 602 00 Brno
prochazka@arub.cz

dr. Svetlana S. Rjabceva

Institutul Patrimoniului Cultural
Mun. Chişinău, bd. Ştefan cel Mare 1
sveta.earing@gmail.com

prof. PhDr. Alexander T. Ruttkay, DrSc.

Archeologický ústav SAV v Nitre
Akademická 2, 949 21 Nitra
nraurut@savba.sk

PhDr. Matej Ruttkay, CSc.

Archeologický ústav SAV v Nitre
Akademická 2, 949 21 Nitra
matej.ruttkay@savba.sk

prof. PhDr. Petr Sommer, CSc., DSc.

Archeologický ústav Akademie věd ČR, Praha, v. v. i.
Letenská 4, 110 00 Praha 1
sommer@arup.cas.cz

prof. Béla Miklós Szöke

Régészeti Intézet, Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
1014 Országház u. 30, Budapest, 1250 Pf.: 9.
szoke.bela@btk.mta.hu

Mgr. Pavel Šlézar

Národní památkový ústav – územně odborné pracoviště
Olomouc
Michalská 3, 771 11 Olomouc
slezar.pavel@npu.cz

prof. PhDr. Tatiana Štefanovičová, CSc.

Slovenský archeologický a historický inštitút (SAHI)
Vajnorská 8/A, 831 04 Bratislava – Nové Mesto
Tatiana.Stefanovicova@sahi.sk

Mgr. Michal Téra, Ph.D.

Katedra literární kultury a slavistiky, Filozofická fakulta,
Univerzita Pardubice
Studentská 84, 532 10 Pardubice
MichalTera@seznam.cz

PhDr. Kateřina Tomková

Archeologický ústav Akademie věd ČR, Praha, v. v. i.
Letenská 4, 110 00 Praha 1
tomkova@arup.cas.cz

PhDr., Dr.h.c. Vladimír Vavřínek, CSc.

Slovanský ústav Akademie věd ČR, v. v. i.
Valentinská 1, 110 00 Praha 1
vladimir.vavrinek@seznam.cz

prof. PhDr. Martin Wihoda, Ph.D.

Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity
Brno
Arna Nováka 1, 602 00 Brno
wihoda@phil.muni.cz

prof. em. Dr. Herwig Wolfram

Institut für Österreichische Geschichtsforschung,
Universität Wien
Universitätsring 1, A-1010 Wien
herwig.wolfram@univie.ac.at

doc. PhDr. Jozef Zábajník, CSc.

Archeologický ústav SAV v Nitre
Akademická 2, 949 21 Nitra
jozef.zabajnik@savba.sk

Pavel Kouřil (ed.)

VELKÁ MORAVA A POČÁTKY KŘESŤANSTVÍ

Grafická úprava a tisk: Arte 73 s. r. o.

Na přebalu:

přední strana – zlatý závěsek s perlami a skleněnou imitací almandinu, Mikulčice – Valy,
inv. č. 594-2/57, Archeologický ústav AV ČR, Brno, v. v. i.

zadní strana – zlatý dvouplášťový gombík, Mikulčice – Valy,
inv. č. 594-1122a/57, Archeologický ústav AV ČR, Brno, v. v. i.

Vydal Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno, v. v. i.
www.arub.cz

© Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno, v. v. i.

Brno 2014

ISBN 978-80-86023-53-3

ISBN 978-80-86023-53-3